

**ЖОНРИД
АБДУЛЛАХОНОВ**

БОРСА КЕЛМАС

Роман

Қайта кўрилган, тўлдирилган нашри

Тошкент
афур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

Тақризчи
УМАРАЛИ НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Абдуллахонов Жонрид.

Борса келмас: Роман (Тақризчи У. Норматов.—
1. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.— 592-б.

Жонрид Абдуллахонов «Борса келмас» романида мўъжизакор олимлар ҳаёти, фаолияти, улар ўртасидаги ўзаро туқнашувлар, кўндалхамнинг ҳаётида юрган Орол дентизи муаммоси, ҳайвонот дунёси сингари масалаларни кўтариб чиқади, ҳуллас, нисон ва табиат мавзуси асарининг бош линиясини ташкил этади.

Асар қаҳрамонлари юртининг қайси бурчагида бўлишмасин, бутун куч-қудратларини, ижодий ғайратларини халқ ишига, коммунистик жамият ишига бахш этадилар, улар эмоцияга бой, ниҳоятда таъсирчан, виждонаи пок, ҳаётга, табиатга шайдо, истиқболга умидвор кишилар.

Асар мавзусининг актуаллиги, тилининг ширалилиги билан ўқувчининг ўзига ром этади.

Абдуллаханов Джонрид. Борса — кельмес. Роман.

А 4702570200—78
М352(04)—84 6—84

ЎЗБ.

Уз 2
А-15

Биринчи китоб

ВИЖДОН

92565

БИБЛИОТЕКА
Республиканская

Общественно-педагогическая
школа-интернат № 111

Шамъки, тузлук била масрур флур,
Гарчи куяр бѣштин-оёқ нур флур.

. А. Навоий

I

Қиз йигитни овозидан таний олмади.

— Эшитяпман!— дея такрорлади у.

— Юлдуз?

Қиз бирдан жимиб қолди. Алланима шитирлади. Кейин шивир-шивир эшитилди.

— Вой-бў, гапира қолинг, наmunча нафасингиз ичингизга тушмаса Ғойиб ака?— Унинг овозида ноз бор эди.

Темиржоннинг юрагига гулгула тушди. Ҳозиргина қалбида мавж урган тотли ҳаяжондан асар ҳам қолмади. Трубкани ўрнига осиб қўйишни ҳам, гапиришни ҳам билмасди. Бу жимлик ҳаддан ташқари узайиб кетгандай туюлди. Қиз энди сабрсизлик билан сўради:

— Кимсиз? Алло! Кимсиз, деяпман?

— Менман, Юлдуз.

— Темир ака, сизмидингиз? Келганингизни эшитувдим... Темиржон ака... Бизникига келибсизу кутмабсизам-а, жуда хафа бўлдим.

Темиржонга жон кирди.

— Кутдим, Юлдуз, анча кутдим... Қўришсак бўладими?... Жуда соғинганман, Юлдуз. Бугун вақтинг борми?

Қиз яна жимиб қолди. Ким биландир гаплашиб олди. Ҳа, ёнида биров борга ўхшайди.

— Сени бевақт... бевақт чақирибман шекилли, Юлдуз?!

Қиз шошиб қолди:

— Йўқ, йўқ, Темиржон ака, айнаи вақти... Мен ҳам сизни кўрмоқчиман,— у сўнгги сўзларини деярли шивирлаб гапирди.— Жуда-жуда...

— Қачон кўришамиз?

— Менга бари бир. Эртага якшанбами?

— Эртага, тушда, бўлмасам. Йўғ-э, эрталаб соат ўнда... тўққизда!— Ҳовлиқиб кетди Темиржон.

— Институт боғидаги арғувон эсингиздами? Гуллаб қолгандир, а?

Унинг гапидан нимага ишора қилаётгани сезилиб турарди. Ҳа, олдида биров бор. Бекорга сўз ўйини қилмаяпти.

— Бўпти, Юлдуз.— Қувониб кетди йингит.— Ўша жойда кутаман. Сойда чўмиламиз-а?

— Бўпти...

Трубкани қўйгандан кейин ҳам қизнинг овози ҳамон Темиржоннинг қулоғи тагида жаранглаб тургандай эди.

... Атрофи кўк панжаралар билан ўралган улкан боғ дарвозасидан кираверишда уч қаватли шинам бино савлат тўкиб турибди. Бинонинг эшиги, деразалари, йўлаклари, ҳар бир зинаси таниш. Унинг залларида ўтириб, дунёга машҳур олимларнинг лекцияларини, ажойиб саргузаштларини тинглаган, мана шу топ-тоза йўлакларда, соя ташлаб турган дарахтлар остида, шилдираб оққан ариқлар бўйида тенгдошлари билан масала талашиб, баҳслашган, ишқилиб, ёшлигининг энг яхши дамларини шу қадрдон жойларда ўтказган эди. Лекин ҳозир унинг фикри-хаёли бошқа ёқда. Қандай бўлмасин, севгилсин билан тезроқ учрашиш, унинг висолига тўйиш хоҳиши ҳамма нарсадан муҳимроқ.

Атрофни супуриб, сув сепиб юрган қорозул уни таниди шекилли, саломлашгач, индамайгина ўтказиб юборди.

Темиржон боғ тўрига шошилди.

— Ассалом, қадрдонлар!— дея шивирлади у қулочини кенг ёйиб. Шохлар силкиниб, унинг саломига алик олгандай бўлди. Ҳа, бу ердаги ҳар бир бута, дарахт унга қадрдон.

Бир вақтлар ҳамкурслари билан мана шу япроқлар шивирига қулоқ солиб туриб қайси дарахтлигини аниқлашарди. Кўпинча Темиржон ютиб чиқарди. Бақатерак шапалоқдай-шапалоқдай барглари шитирлатиб садо берар, чинорлар шовиллар эди.

Унинг билағонлигига айниқса Юлдуз қойил қоларди. Улар мана шу дарахтзорда кўп юришган, биринчи бор юрак сирларини бир-бирларига худди шу ерда айтишган.

Мана, ўша арғувон. Пасқам хиёбон. Арғувоннинг айни гулга кирган пайти. Асаларилар бол теради ундан.

У арғувон остида анча кутди. Қиз кечикаётган эди.

Аргуви тохида икки майна бир-бирини қувланиб ўйнайди. Кенг осмон қаърида сузиб юрган каттагина бир қуш ўз жуфтини кутиб, гир айланади.

Темиржоннинг юраги бесабр ура бошлади. Ҳеч қачон бундай узоқ кутмаган эди. Аста юриб бориб, заррин куёш шуъласида товланган зумраддек тоза майсалар устига ўтирди. Қўлларини боши остига қўйиб чаққанча ётди. Шундоққина боши узра қалдирғочлар қийиллаб ўтди. Майса поясида икки чумоли ўрмалаб борарди. Икки капалак қанотларини кенг силжитиб, бир оз учиб юрдилар-да, сўнг кўздан ғойиб бўлдилар. Хуллас, барча мавжудот ўз фароғати билан маст.

Темиржон дам-бадам бошини кўтариб, атрофга кўз ташлаб қўярди.

Қаёқдандир қизларнинг кулган овози эшитилди, унга йигитларнинг жарангли қаҳқаҳаси қўшилди. Радио-да дутор садоси таралар, сеҳргар куй Темиржоннинг қалбига кириб борар, тиниқ юзиде мулойим табассум ўйнар эди.

Орага бир ярим йиллик ҳижрон тушган эди. Кундан-кун гашвишлардан холи бўлган пайтларда эса ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмай ҳасрат чекар эди.

Ниҳоят, сафардан қайтди. Мана, кутяпти. Аммо қиздан ҳамон дарак йўқ. Кўнглига шубҳа инди. Келмай қолса-я?! Кеча телефонда гаплашганда қизда қандайдир ўзгариш бэрлигини сезмабмиди? Унга ёзган хатларидан биронтасига жавоб олгани йўқ. Бунинг бевасига тушуниб бўлмайди. Шу жумбоқ эсига тушса, қалбини нимадир тирнаб қўяди. Майли, буни ҳам кечириб мумкиндир, аммо мана бугунги учрашувга ваъда бериб қўйиб, келмай қолишини кечириб бўлмас!

Темиржон ўрнидан туриб асабий у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Ниҳоят... йўлка бўйлаб шошилиб келаётган қиз кўринди. Бу ўша... ўша таниш, рангпар юзларига сочилиб тушган тундай қора сочлари, хушбичим қоматига ярашган ҳарир кўйлагини... Йигитнинг баданлари тотли жимирлаб кетди. Қизнинг истиқболига юрмоқчи ҳам бўлди-ю, яна негадир ўзини тутди. Қиз эса, етиб келиб мулойим табассум билан икки қўлини унга узатди.

— Менинг Юлдузим... — Суқланиб тикилди Темиржон, — мунча куттирмасанг.

— Қуёшли кунда юлдуз тезда кўрине қолармиди? — ҳазил қилди қиз.

— Ҳеч ўзгармабсан-а, Юлдуз? Уша-ўмасан.

Йигит унинг чашмадек зилол кўзларига тикилди. Бу кўзлар учун бутун оламни ҳаё этса арзирди.

Икки юрак қафасга тушган қўшдай типирчилар, кўксини ёриб чиқмоққа интиларди гўё. Йигитнинг унсиз боқиши қизда андак ҳадик уйғотар, шу билан бирга ҳузур бахш этарди.

Йигитда шунча кун, шунча ой мана шу садаф тишларини кўрсатиб турган дилбарнинг юмшоқ кўллари-ни туттиш, жон офати кўзларига тикилишга муҳтожлик ҳислари йиғилиб қолган эди.

— Нйҳоят учрашдик,— дея энтикди у.

— Ҳа,— деди қиз ҳам шивирлаб.

Йигитнинг юраги типирчилаб боши айланди. Қиз эса бошини қуйи эгиб, йигитнинг елкаларига беихтиёр икки кафтини қўйди. Унинг сочларидан аллақандай ҳушбўй ўтлар нафаси уфуриб турарди.

— Юлдуз,— йигит қизнинг икки қўлини аста ўз қўлига олди.

Қиз ҳамон бошини қуйи солиб турар, елкалари қалтирар, унинг мулоим, осойишта кўзлари сузук, юзлари ял-ял ёнар эди.

— Юлдузим!— деди Темиржон энтикиб.

Қиз бирдан ўзига келиб, йигитнинг кафтида турган қўлини сўғуриб олиб, аста юриб кетди. Йигит нидамайгина унинг ортидан борди. Кўп ўтмай боғ тўрига етдилар. Дарахтзор тугаб, қуёш нури лоп этиб юзларига урилди. Тўрдаги панжара қулаб, ундан у ёғи ям-яшил водийга уланиб кетган эди. Водийни иккига бўлиб ўтган катта сой шовиллар эди.

Табиат яшарган, одам янгидан яратилгандай. Борлиқ жозибали қуй, кишини эртанги кунга чорловчи ажиб бир оҳанг билан тўлган. Темиржон соғинч билан теваракка боқди. Уша таниш жойлар. Соё бўйидаги зич девор бўлиб ўсган дарахтлар эса хийла салобат тўкиб қолибди. Кўрпадек ёстанган яшил ўтлоқ енгил шабадада жимирлаётган қўлни эслатади. Ёввойи гуллар теварагида ранг-баранг капалаклар базм қўради, асаларилар гувиллайди. Шундоққина оёқ остидан парр этиб учган бедана сал нарига бориб тушади.

Улар соё бўйига боришди. Жўш уриб оқаётган соё шовқини буларнинг суҳбатини пинҳон тутарди.

... Юлдуз чўмиллиш костюмни кийиб келди. Унинг оппоқ елкалари, яланғоч болдирлари, чиройли оёқлари йигитни мафтун қилди. Бошида қизил дурра. Темир-

жон унинг қоматига яна суқланиб ёғихтиёр яқинлашган эди, қиз шўхлик билан қиқирлаганича қочиб, ўзини сувга отди.

Темиржон бу йил чўмилмаган эди, шунинг учун сув жуда совуқ туюлди унга. Ёқинишга ёқинди-ю, аввал Сир оёғини, кейин иккинчисини сувга тикди-да, қўллариини кўкраги узра чалиштирганича дилдираб тураверди. Анча нарида майда тўлқинлар ичида қизнинг қизил дурраси кўринди. Орқасидан қувмоқчи бўлди. Аммо сувга шўнғишга ҳамон юраги бетламасди. Оёқ ости тош, шағал. Соҳилда девордай зич ўсган том шоҳлари сув юзига кокил ёйиб тебранар, йигитнинг белига чирмашар, ғашига тегарди. Унинг иккиланиб турганини кўрган қиз чаққон сузиб келди-да, ҳовучлаб сув сепи бошлади. Темиржон қизнинг ҳужумидан қутулиш ниятида сувга шўнғиб олишга мажбур бўлди. Қиз кула-кула узоқлашди. Темиржон икки-уч қулоч отиб сойнинг қоқ ўртасига етди-да, қиқирлаб сузаётган қизнинг оёғидан авайлабгина ушлади. Қиз қаттиқ қичқириб, бир ерда гир айланар, жоғ-жағди билан қулоч отиб, унинг домидан қутулмоқчи бўларди. Ниҳоят, оёғи бўшалди. Энди кафти билан сув сачратиб, йигитни ўзига яқинлаштирмасликка уринди. Икковлон сув ичида бедов тойчоқлардай ўйноқлар, қувлашарди. Қизга ҳам, йигитга ҳам сув энди совуқ туюлмас, ҳатто сойдан чиққилари келмай қолган эди.

Ниҳоят, аввал Юлдуз, кейин Темиржон сувдан чиқди. Улар энтикиб-энтикиб нафас олишарди. Оёқларини арағ судраб соҳилга чиқиб, ўзларини қалин ўтлар устига ташлашди.

Қўп ўтмай қуёш тиги баданларини қиздира бошлади. Энди бошларини газета билан паналяшди.

Темиржон ўнчан бўлиб қолди.

— Юлдуз,— деди у ниҳоят,— кеча телефонда мени танимадинг-а?

— Ҳим...

— Ким деб ўйладинг?

— Ростини айтайми?

— Ростини!

— Ғойиб акамми, дебман.

Темиржон бирданига маънос тортди... Сайр тугаб, шаҳарга қайтиб келганларида ҳам у ўзига келолмади. Қизнинг сўнғги жавоби уни шу ҳолга солгандир, деб ўйларсиз. Фақат бугина эмас. Бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди, албатта.

Темиржон сафардан қайтган кунн кеч бўлиб қолгани учун Юлдузга телефон қилишни эп кўрмаган эди. У тонг отишини сабрсизлик билан кутди.

Тонг отди. У қуёш билан бирга уйғониб, апил-тапил ювинди-да, соқолини шошилиброқ олиб, нонушта ҳам қилмай кўчага отилди. Муюлишгача анчагина йўл. Озиқ-овқат магазини биқинидаги автоматдан телефон қилиши керак. Аммо бу ниятдан воз кечди. Тўппатўғри қизнинг уйига бориб, уни ўз кўзи билан кўриш, суҳбатлашиш иштиёқи туғилди йигитда.

Мана, ўша қадрдон ҳовли. Дарвоза биқинидаги қўнғироқ тугмасини босган чоқ юрак уриши бир қадар тезлашиб кетди. Ичкаридан эса бирор шарпа эшитилмай демасди. Яна қўнғироққа қўл чўзди. Ниҳоят, шиппакнинг енгил шипиллаши-ю, гўнғир-гўнғир эркак овози эшитилди. Шу заҳоти қаршида ўрта бўй, тўладан келган, оқ, сийрак сочлари лўппи юзларига тўзғиб тушган, енгил кулранг шим, оқ ятакли киши пайдо бўлди. Бу, шубҳасиз, профессор Жамоловнинг ўзи эди. У хиёл табассум билан тикилиб, келувчини таниёлмай турди-да, кейин бирдан турқи ўзгара бошлади. Табассум ўрнини совуқ сўлиш эгаллади.

— Ассалому алайкум, устоз!— деди Темиржон.

Жамоловнинг туси ўзгарди.

— Устозинг ўлган!— деди дабдурустдан зардаси қайнаб.

Шу заҳотиёқ дарвозанинг пружина тортиб турган кичкина эшги қулоқни батанг қилгудай тарсиллаб ёпилди-да, Темиржон кўчада қолди. Нима бўлганига ҳайрон. Қаршидаги қўнғироқ тугмачаси эса ҳозиргина ўшқирган профессорнинг кўрсаткич бармоғидай ўқталиб турар, гўё у ҳам «жўна бу ердан!» деб таҳдид қилаётгандай. Шундоққина дарвоза остига тўпланиб қолган бир ҳовуч кўлмак юзида девор оша кўчага осилиб турган олча шохлария, кўкда сузган булут парчалари акс этарди.

Темиржон кетишини ҳам, қайта қўнғироқ тугмасини босишини ҳам билмасди. Юлдуз чиқиб қолармикин, деган илинжда кутди.

Анча кутди. Қиздан дарак йўқ. Уйдамикин? Чиқармикин?

У интизорлик ва ҳаяжонли изтироб қўйида эзилиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Қўча бошига бориб автоматдан телефон қилишга мажбур бўлди. Жавоб йўқ.

Фақат кечга яқингина унинг овозини эшитишга муяссар бўлди.

Мана, учрашдилар. Бироқ, Юлдузнинг Гойиб ҳақидаги ҳалиги сўзи унинг дарди устига чипқон бўлиб ёпишган эди.

Қуёшдан оққан олов сели гавжум шаҳар кўчадарини ўртади. Сув сепилган асфальтдан сийрак тумандай ҳовур кўтарилади. Бу иссиқ, муздай сувда чўмилиб қайтган икки ёшга, айниқса, биллиларди. Аммо улар бунга парво қилмай, кўм-кўк дарахтларга бурканган кенг хиёбон бўйлаб борардилар. Қиз қайси бир дугонасининг тўйида бўлган воқеани шавқ билан ҳикоя қилар. Йигит эса уни деярли эшитмас, ўз хаёли билан банд эди. «Чолнинг фиғони фалакка чиққан кўринади,— деб ўйларди у профессор Жамоловнинг кечаги важдоҳатини кўз олдига келтираркан,— шундай бўлишини билардим. Лекин нложим қанча? Фанга бўлган муҳаббатим туфайли хушомад қилишни истамадим. Тўғри, у менга катта умид боғлаган эди, бари пучга чиқди. Ҳақиқатни очиб ташлашни виждоний бурчим деб билсам, бунинг нимаси гуноҳ? Чолга жабр қилгандирман. Аммо унинг бугунги қалбакилиги эртага жабрку! Фан ундан қаттиқ ўч олиши, у эса бутунлай эътибордан қолиб кетиши мумкин. Ёки хулосамда янглишдиммикин? Бундай бўлиши мумкин эмас. Исбот қилдим. Нима бўлса бўлар...»

— Гойиб сизларникига тез-тез келиб турадимиз?— сўради ёнма-ён бораётган Юлдуздан.

Юлдуз ялт этиб қаради.

— Рашк қиялсизми?— У, бундан бир нима яшириб бўлмайди, деб ўйлади шекилли, қўшиб қўйди:— Ўззукун бизникида.

— Жиддий сўраяпман, Юлдуз.

— Мен ҳам жиддий жавоб қиялпман. Дадамнинг пиижиларига тикилиб олган.

Темиржоннинг таъби баттар хира тортди. Гойибдан ҳар нарса кутса бўлади. Чолнинг бошини айлантириб, Темиржонни тоза ёмонлаётгандир-да. Нима қилса-қилсуну, аммо Юлдуз билан унинг ўртасига рақна солмасин.

— Янги гапга суюнчи беринг,— унинг хаёлини бўлди қиз.— Гойиб акам менга оғиз солиб юрибдилар.

— Қизің!— Темир таққа тұхтаб, қизга ҳайрат билла бөқди.

Қиз эса ишва билан уни қўлтиқлаб олди-да, ғолибона одимлади. Шу ҳолатда анча ергача жимгина бордилар.

— Қизің... Бў жуда қизің,— беихтиёр қайтарди Темиржон,— табриклайман!

— Қуллуқ!

— Рози бўлдингми?

Қиз елкасини қисиб, муғамбирона кулди.

— Рози бўлайми? Сиз нима дейсиз?

— Нима дердим, ўзинг биласан. — Синовчан тикилди Темир.— У ёқ-бу ёққа таклиф ҳам қилгандир?

Қиз яна тўғрисини айтишни маъқул кўрди:

— Бир кун циркка, бир марта кинога бордик... Яна бир куни Комсомол кўлига.

— Бу жуда қизің!— деди яна алам билан Темиржон, сўнг унинг қўлини маҳкам қисганича кўзларига тик бөқди.

— Вой, кўлим!

— У сенга ёқадами?

Юлдуз қўлини тортиб олмоқчи бўлди, Темир бўш келмади:

— Сендан сўраяпман!

— Ҳар қалай, у менга бунақа қўполлик қилмайди. Уқрайиб қарамайди ҳам!

Қизнинг ҳазилими, чиними, билиб бўлмасди. Темиржоннинг вужудида қалтироқ турди, овози дағаллашди:

— Балки..

— Бу менинг ишим!

— Ярамас!... деб юборди алам билан Темиржон.

Яна нимадир демоққа хезланди, овози чиқмади. Лаблари пир-пир учди. Ранглари оқарди, кўз олдини қуюқ туман босди. Бир нафасгина боши гангиб турди-да, кейин чўрт бурилганича, жадал юриб кетаверди. Қиз эса ҳайрон бўлганича, уни чақиришни ҳам, тұхтатиб, бир нима дейишни ҳам билмай бекатда ёлғиз қолаверди.

«Тамом, тамом, тамом!»— деди Темиржоннинг лаблари шивирлаб.

Қадам товушлари эса ўзига эшитилмас, қулоқлари жар, кўз олди қоронғилашиб, тусмол билан, аммо чаққон одимлар, деярли чошиб борарди.

Қўча эшикка етганда орқасидан кимдир чақирди. Бироқ унинг жавоб қилгудай ҳоли йўқ эди ҳозир.

Шундан кейинги муддат қандай ўтганини билмайди. Ухлаб қолганмиди, уйғоқмиди — эсида йўқ. Ўзига келган чоқ қараса — кийим-пийими билан диванга бағрини бериб ётибди. Шундан кейин яна бўлган воқеани хотирида тикламоққа уринди. Аммо мияси ари уясидай гувиллар эди.

«Нима қилиб қўйдим, нимага сўкдим уни?» — деди яна шивирлаб.

— Темиржон!

Бу овоз жуда узоқдан эшитилгандай бўлди. У чап ёнига ағдарилди.

«Нега бекатда уни ёлғиз ташлаб келдим?»

— Темиржон! — чақирди яна ҳалиги овоз. Бу — қаршидаги хонада кўрпа қавиб ўтирган онаси эди, — овқатингни иситиб берайми, болам?

— Сал туриб...

Ҳар хил фикрлар яна унинг миясини ўргимчакдай чирмай бошлади-ю, олис хаёл денгизи сари етаклаб кетди...

Биринчи боб

I

Темиржон оилада яккаю ёлғиз фарзанд эди. Ҳумайрабону уни кўркамлиқда гулдай, текислиқда сумбулдай, бургутдай ўткир кўз, шудли, субутли, бир сўзли, ўғлиниг борми деса бордай, ҳайбати нордай бўлсин, деб аяб-ардоқларди. Бироқ, аяган кўзга чўп тушар, деганларидай бола гўдаклигидан бот-бот дардга чалиниб турар, у тузалиб, то ўзига келгунча онаси минг оҳ уриб, минг куйиб япроқдай, қалтирарди. Ўғил ранг-рўйи бинойидай, хушсурат бўлса ҳам анча-мунча нимжон бўлиб ўсди. Бунинг устига жуда тортишчоқ. Камсуханлиги, айниқса, отасини ташвишга соларди.

— Менга бир гап бўлса, бунинг нонини топиб кета олармикин? — дерди у хотинига.

— Билмадим-да, отаси, — юрагидагини яширмасди Ҳумайрабону ҳам, — кундан-кунга лавашанг бўлиб бор-япти-ку.

... Ота-бола ташқи кўринишдан бир-бирларига ўхшашмасди. Мардон Йўлчиевич - повча, юзи чўзинчоқ, Темиржоннинг чеҳрасидай тиниқ ҳам эмас. Қалин ва бежирим лаблари билан ҳам у отасидан фарқ қиларди. Қуюқ, силлиқ таралган сочлари худди мой суртилгандай йилт-йилт қилар, ота эса талакал бўлиб қолган. Темиржоннинг йирик кўзларида доим соқинлик, хаёлчанлик сезилиб турар, ўзи босиқ товун билан гапирарди. Темиржон жуда нозиктабиат. Дунёдаги мавжуд нарсаларнинг бари унда ажиб бир ҳис, қизиқиш уйғотар, чуқур фикрларга, ўйларга толдиради. Учишга ҳаваси келиб, парвоздаги қушларга тикилган полапон ҳам, емиш сўраб онасига талпинган мушук бола ҳам унинг юрагини эзиб, кўзига ёш қалқитарди.

Мардон Йўлчиевич илмий иш юзасидан тез-тез сафарга чиқиб турар, илмий тажрибалар ўтказиш, ўлка бўйлаб кезишлар билан банд бўларди.

Эрининг мақсадига тушунган Ҳумайрабону эса унга барча шарт-шароитларни яратиб бермоқ учун бола тарбияси, уй-рўзғор ташвишларини ўз зиммасига олган эди. Докторлигини ёқлаб олсин, кейин ҳаммаси енгил кўчиб кетар, деб ўйларди у доим. Аммо докторлик ҳам ёқланди-ю, унинг умидлари умидлигича қолаверди. Мардон Йўлчиевич экспедицияларга боришларни қайтага кўпайтириб юборди. Ана шундай экспедицияларнинг бирига бориш Темиржонга ҳам nasib қилди.

Уларнинг йўли Арслонбобга тушди.

Йўл ёмон. Эски юк машинада юриш енгил эмасди. Ҳар қадамда машина мотори тар-тар қилиб, бузилавериши жонга тегди. Хуллас, не азоб билан Бозорқўрғонга етиб боргунча, Темиржоннинг ичаклари узилиб тушгудай бўлди. Нобоп йўлнинг, нобоп машинанинг заҳматидан бутун суяклари зирқираб оғрир, қулоқлари шангилларди. Шу туфайли Бозорқўрғонда бир кеча ўрнига уч кеча қолиб кетдилар.

Йўлнинг қолган қисмига эшак иш берди. Сертупроқ, сертош ёлғизоёқ қинғир йўллар учун туя, эшакдан яхшиси бормиди?

Тоғ ҳавоси ота-боланинг қулфи дилини очиб юборди. Шундоққина ёнгинангиздан шалдираб оққан сувлар саси, олис-олисларда сайраган какликлар қаҳқаҳаси, қушлар вижири, тоғ қўйнидаги қишлоқларга ҳос «ба-бу»лар шаҳарда туғилиб ўсган Темиржонга ғалати туюларди.

Кутилмаганда бирор чашма, кимсасиз яйлов ёки ваҳимали жарликлар қаршингизда намоён бўлади, баъзан сўқмоқ йўлдан юриб тоғ оралиқларига кириб қоласиз, баҳайбат қоялар қуршаб олади сизни. Уғовдай шўппайган улкан тошлар ортида қандайдир баҳайбат махлуқ пойлаб тургандай. Бир оёқли дев борган сари сиз томон яқинлашаверади. Катта-кичик айиқ-полвонлар қаддиларини аранг кўтариб сизни зиндан кўзатади гўё. Қора шолга бурканган аёллар эса ҳар ер-ҳар ерда бошларини ҳам қилганларича хаёлга ботиб ўтирибдилар. Қайси бир унгурдан йиртқич қўшнинг қийқириги эшитилиб, акс садо беради-да, кейин бу садо замбаракнинг гумбурлашига ўхшаш товушларга қўшилиб кетади.

Олис-олисдан ваҳимали кўринган қоялар аста қиёфаларини ўзгартариб улкан қалъаларга, вайрона эҳромларга, чала-ярим қўрғонларга ўхшаб кетади. Яқинроқ борганингиз сари улардан ҳам ному нишон қолмайди, оддий тепаликлар, холос. Йўл эса аста-секин кўздан йўқолиб, сизни қоронғилик қаршилайди, фақат бир парча булутгина кўкда сузиб юрганини кўрасиз. Яна ваҳима босади. Тақир-туқур қилиб бораётган эшак туёқлари остидан нимадир югуриб чиқиб, қочиб қолади.

Кутилмаганда қуёш нури лоп этиб юзингизга урилади-ю, кўзингиз қамашади. Қоронғи ғорга кириб бораётган эдингиз, очиқ яйловга чиқиб қолибсиз. Бир томонингиз харсанглар макони, иккинчи томонингиз уфққа туташ ям-яшил водий. Оддий тошлардан қурилган пастак девор тагида эчки, бузоқлар салқинлаб ётишибди. Чархпалаклар чуқур сой тубидан сув олиб, теваракка жон ато қилмоқда. Турлитуман дарахтлар, боғлар, ҳовлилар кўзга яққол ташланади. Арслонбоб тоғларининг қоқ бағридаги кичкина қишлоққа кириб борганингизни сезмай қоласиз. Бу қишлоқ ҳам йўлдагилари каби ям-яшил дов-дарахтларга бурканган. Пастак тош деворлар оша ёнгоқ, нок, нашватн, олча, олтиндай товланиб пишган шафтоли шохлари кўча томон осилиб турар, шундоққина қўлингизни узатсангиз бас, истаган мевангиздан татиб кўришингиз мумкин. Баъзи жойларда ариқлардан сув тошиб кўча билан битта бўлиб оқмоқда. Ҳар бир четан эшик олдида тош ўриндиқлар. Булар оғир чарчоқдан сўнг бир нафас ҳордиқ чиқармоқ ёки чавандозлар ўз аргумоқларига миниб олишлари учун хиз-

мат қилади. Тоғ чумчуқлари, зарғалдоқ, тұрғайлар сүниигиздан гуриллаб ўтиб қолади. Қизилиштон қайси бир дарахтга тумшук уради, қалдирғочлар вижирлайди. Катта-катта тошлар ҳам яшил яктак кийиб олгандек. Тошлар оралаб шиддат билан пастликка югураётган ирмоқлар янҳорларга қўшилиб тегиримон, обжувозларни ҳаракатга келтиради. Ҳаво нақадар тоза, дил-дилиниги яйратиб симирасан уни.

Кенгроқ кўчада бола-бақра чуввос солиб у ёқдан-бу ёққа югуришади. Улар чанг гардига беланиб, эшагини йўрттириб бораётган бу икки йўловчига қарашмас, ларво ҳам қилишмасди. Фақат ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги бола тўпидан ажралди-ю, икки қадам олдинга юриб таққа тўхтаб қолди.

— Ғойибжон, омонмисан, ўғлим?!— Эшагидан тушди Мардон Йўлчиевич.

Ҳалиги боланинг дўрдоқ лаблари хиёл жилмайди, аммо салом-алик қилиш ўрнига югуриб бориб четан деворли ҳовлига бақирди:

— Ойба, ҳов Ойба, Ёнғоқ домла келдилар!— Кейин меҳмонга яқинлашиб икки қўлини чўзиб сўрашди.

— Аканг билан таниш,— деди Мардон Йўлчиевич Темиржонга Ғойибни кўрсатиб.

Одми кўйлак кийиб, бошига ҳам одмироқ рўмол ташлаб олган юмалоққина аёл ҳовли ўртасида турарди.

— Вой, келинг, домлажон, бормисиз? Эсон-омонмисизлар? Жўрангиз ҳалигина эслаётгандилар-а... Женгам сов-омонмилар? Бирга олиб келмабсизлар-да?

— Салом айтиб юборди. Уйни ёлғиз ташлаб келишга кўзи қиймади.

— Вой, бир-икки ҳафтага бўри ермиди уйни... Ғойибжон бор, тойлоғим, акангни шақирши, тез бўл!

Темиржон миниб келган эшак бирдан оғилхона олдида боғлоғлиқ ургочи эшакни кўриб, қаттиқ ҳанграб юборди. Бунга жавобан қишлоқнинг чор тарафидан эшитилган ҳанграшлар қулоқларини қоматга келтирди.

Темиржон ичаги узилгандай бўлиб кула бошлади.

II

Баланд тоғ ортига ботаётган қуёш сўнгги нурларини сўриб олаётган маҳал қишлоқ ҳаддан ортиқ жонланиб қолди. Сигирлар, қўй-қўзиларнинг «ба-бу»си ҳам-маёқни бузар, теваракни бошларига кўтариб акилла-

ган итлар уларга жўр бўлар эди. У ер-бу ерда бар ёйган сулут парчалари бир-бирларига қўшилиб, тепа чўққилар оша дарёдай оқиб келар, тоғ устига қорамтир тўр ёйиб, нақшинкор ҳошиядай кўзга ташланарди. Худди шу пайт «Ёнғоқ домла»нинг келганини эшитган борки, эшикдан кириб келаверди. Бу қишлоқнинг ҳам ўзига хос урф-одати, қонун-қоидалари бор. Бировникига биров келгани яшиндай тарқалади-ю, уни кўриш ниятида бўлганлар ўзи билан қўшнисини ҳам чақириб бораверади.

— Ҳов, Қувватали ака, Саримсоқ ўрмонникига меҳмон қўнибди, салом-алйк қилиб қайтамиз, жу-ринг!

— Бозорбой, Ёнғоқ домла келибдилар, борасизми?

Бир зумда каттакон ҳовли тўйхонага айланди-қолди. Дастурхон ноз-неъматга тўлди.

— Майсагул, ҳо Майсагул,— кўча эшик остонасида пайдо бўлган аёл уй бекасини чақира бошлади,— уйингиз меҳмонга тўлаверсин, мана буни олинг...

У бир челақ угра ошни йўлакка қўйди-ю, қайтиб кета қолди.

Шунақа, яқин қўшинникида эр киши бўлмаса, ўша ҳовли бекаси суюқми, қуюқми, пишқилиб, топганини қозонга солиб пиширади-да, меҳмон келган ҳовлига чиқаради. Эркаклар эса албатта кириб, бир пиёла чой ичиб кетишни ўзларига фарз санайдилар. Шу билан бирга: «Айбга буюрмайсиз, меҳмон, биздан олдин ҳеч кимга ваъда қилинмаган бўлса, эртага хизматларида бўлсак»,— дея меҳмондорчиликка таклиф қилишни унутмайдилар. Ким аввал таклиф қилишга уялурса, меҳмон биринчи ўшаникига, ундан кейин навбати билан бошқаларникига бориши шарт. Дарвоқе, бирор сабаб айтиб таклиф қабул қилинмаса, таклиф қилувчи қаттиқ ранжиб қолади.

Мардон Йўлчиевич уларнинг бу одатларини яхши билар, шунинг учун кўксидан қўлини олмай илтифот кўрсатганларга қуллуқ қилиб ўтирарди.

— Э, бормисиз, кўзимизни тўрт қилиб қўйдингиз-ку,— деб келувчиларнинг кети ўзилмасди.

— Ҳазор бор қуллуғ-э, домла, сизни кўрар кун бор экан-ку, бизни паққос назардан чиқардингиз, деб ўйлалдик,— деб келарди иккинчиси.

— Вожаб... жуда мақтовингизни келтиришарди-я,— деди бўйчан, ёшгина йигит,— хуш келибсиз, хуш келибсиз, кўриш насиб қилган экан-а...

Мардон Ғўлчиевич сертакаллуф йигитнинг бу қишлоқлик эмаслигини сезиб турарди. Бундан воқиф бўлган йигит ҳам ўзини дурустроқ тапиштиришни мўқул топди:

— Ажабланманг, домла, мен ҳам сизга ўхшаш меҳмонман. Отим Бозорбой. Асли қорақалпоқман. Тошкентда таълим олганман. Бу ерга бот-бот келиб-кечишнинг боиси бор, уруғларимиз шу ерлик. Арслонбоб билан қуда-андалик бўлишганмиз. Бир келганимда сиз тўғрингизда кўп гап бўлганди. Ёнғоқ илмининг мухлис мутасаддиси экансиз. Сизни бир кўриш инъим бор эди, келганингизни эшитиб, суҳбатингиздан бенасиб қолмайин, дея югура қолдим...

— Илтифотингизга раҳмат, биродар,— деди унинг қўли устига кафтини қўйиб меҳмон, сўнг бошқаларга мурожаат қилди:— Омонмисизлар, бола-чақалар соғомонми?

— Қуллуқ, жаппа-жовлик дуойи жонингизни қилиб юришибди, домла.

Расмий мулозаматлар барҳам еб, кўпдан махтал турган дастурхонга эътибор берилди.

Овқат маҳал ҳам ҳар турли мавзуда суҳбат қизиди. Мардон Ғўлчиевич бу йилги ҳосил натижаларини би-лишга ошиқарди.

Мардон Ғўлчиевичга қараганда уй хўжаси Саримсоқ аканинг ёши улугроқ, аммо бўй-бастлари жиҳатидан деярли фарқ қилмасдилар. Унинг касби ўрмончилик. Арслонбоб ўрмон хўжалигида хизмат қилар, шу бондан қавм аҳли «Саримсоқ ўрмон» деб атарди.

— Бу йил мева мўл бўлди, домла,— деди у чой қуйиб узатар экан,— камхастакни¹ узиб улгуролмай қолдик. Аксарияти туп-туинда қоқига айланиб кетди.

— Товалғаям² сероб бўлди бу йил,— қўшиб қўйди ўтирганлардан бири,— уни ҳам узиб улгуролмадик.

— Сабаб?

— Одам етишмайди-да, домла, айни пахтага ишлов берадиган маҳал, бари одам ёрдамга кетади.

— Ёнғоқ қалай?

— Ёнғоқ, олма, ноклар ҳам баракали.

— Асални айтмайсизми?

— Демак, гул ҳам сероб денг?— мамнун жилмайди

¹ Камхастак — ёввойи гилос.

² Товалга — ёввойи олча.

Мардон Йўлчиевич.— Жуда яхши, жуда маъқул... Арелонбоб азалдан жанинатга монанд воҳа. Кўз қора-чигидай асраш керак бу воҳани. Илгари бойлар бари мева дарахтларига қирон келтиринганди. Ёнғоқларни иссиб, ҳорижий юртларга олиб бориб олтинга пулла-шарди.

Бозорбой анграйиб қолди.

— Вожаб, олтинга дейсизми? Ёнғоқ шунақа қим-мат нарсами, а?

Саримсоқ ака жавоб қилди:

— Бебаҳо нарса. Ёнғоқнинг хосиятини мана, Ёнғоқ домла айтсинлар. Шу бондан олим бўлаганлар-да, бу киши, Бозорбой...

— Вожаб!..

Ёнғоқ тўғрисида гап очилса азалдан Мардон Йўлчиевичнинг жонни кирар, завқ-шавқ билан сўзлар эди:

— Богдорчиликнинг бобокалони Минчурин домла: «Ёнғоқ — келажакнинг нонидир», деб кўп қадрлаганлар. Ёнғоқ — поз-неъмат комбинати.

Саримсоқ ака унинг сўзини давом эттирди:

— Бўёқнинг энг зўри шу ёнғоқдан олинadими, бу— бир, энг сифатли, энг пишқ, чиройли жовонлар ёнғоқдан бўладими, бу — икки... айропланнинг парраги-ям лаққос шу ёнғоқ оғачидан, бу — уч... энг мазали қанд-қурс, дори-дармон... Вой-бўй, ёнғоқнинг хосияти-ни айтиверсам, тамом бўлмайди, иним. Баргидан тор-тиб пўчоғию илдизигача ноёб-да!

— Вожаб...

— Ёнғоқ — луқмон дарахт,— завқланиб таъкидлай бошлади Мардон Йўлчиевич ҳам,— минг бир дардга даво. Таркибида мой, оқсил, углевод, кислота моддалари беҳисоб. Минерал туз, бош мия учун зарур бўлган эфир мойи аксар шунинг мағзидан олинади.

— Эфир мойи, дедигизми, домла? — сўради ўтирганлардан бири,— эфир мойи тошни эритади, дейишганини эшитгандим, шу ростмикин?

— Балли... Тош тугул, пўлатниям сувга тенг қилиб қўяди. Ёнғоқ — ҳаво фабрикаси,— таърифлашда давом этди яна Мардон Йўлчиевич,— бари мавжудот учун энг зарур шифобахш кислород ишлаб чиқаради. Бир туп ёнғоғи бор ҳовлига доктор кирмайди, деганлари бежиз эмас. Зотинга касаллиқ юрак сиқилиш нима-литини билмайди ўша хонадон аҳли. Зарарли ҳашаротларга қирон келтиради. Ёнғоқни сув омбори, дейи-шади. Бу ҳақида ҳам ҳикмат бор. Ёнғоқзорга яқин жой-

ларда сой, ариқлар кўп бўлади. Чунки ёнғоқ булут чақиради, ёмғир ёғдиради. Қишда қор мўл бўлади тева-рагида, қор намини ўзига сингдириб, илди-лари ер остида жилғалар ҳосил қилади. Ана сизга ёнғоқнинг хосияти.

— Вожаб!

— Бир килограмм ёнғоқ мағзида бир кило тўш, бир кило балиқ, бир кило нон, бир кило картошка, бир кило олма, бир литр сўт калориясига тенг қувват бор.

— Вой-баёв, шунақайкан, ёнғоқни кеси-б, ўтин қи-лиш гуноҳ десангиз-чи?!

— Мўнг раҳмат сизга!— хурсанд бўлиб кетди Ёнғоқ домла,— ўтин қилиш эмас, уни кўпайтириш ке-рак! Арслонбоб ёнғоқларига келганда шуни айтмоқ-чиман: булар ниҳоятда ноёб, зотли ёнғоқлар. Ундан олиб кетиб, бошқа ёқларда кўпайтириш ниятим бор. Шу бондан келдим бу сафар.

Гап шу ерга келганда қўққисдан Саримсоқ аканинг кулгиси қистаб, қиқирлади. Бу кулги аста кучайиб, бошқаларга ҳам таъсирини ўтказмай қўймади. Бирин-кетин қиқир-қиқир бошланиб, қаҳқаҳага айланди. Са-римсоқ аканинг гавдаси қаттиқ-қаттиқ силкинар, мук-касидан тушгудай эгилиб борар, ўзини тутиб олишга қўриб етмасди, асло.

— Вожаб, нима гаплигини айтсангиз бўларди,— деди Бозорбой сабри чидмай.

— Биз ҳам эшитайлик,— деди иккинчи биров.

— Вой... вой, ичагим-ей,— дерди Саримсоқ ака, ўзини тутолмай бир-икки бор эптикиб, йўталиб ҳам ол-ди.— эсингизда... Эсингиздами, домла?... Тўхта-нг, яна мириқиб кулволай, кейин айтаман. Айбга буюрмайсиз, домла...

Бошқаларга қўшилиб Мардон Йўлчиевич ҳам ку-лар, гапининг тагига етолмай ҳайрон бўлишарди-ю, яна кулишарди.

Қатталарининг суҳбатига қулоқ солиб, иякларини қафтларига қўйганларича кўрпачаларга қорин бериб ётган Теміржон билан Ғойибжон ҳам кулмоқда эди.

— Ёнғоқ олиб кетиш нияти билан келдим, деганин-гиз бир воқеани ёдимга солди, домла... Ҳали-ҳали эс-ласам, шунақа, кўзимга ёш олгунча куламан.— Сарим-соқ ака дастрўмоли билан юз-кўзларини артиб олди,— уруш маҳали фронтга мева жўнатиб турардик. Бир са-фар беш қоп аштак-паштак, ўн қопча ёнғоқни аравага

юклабмизу истансага жўнабмиз. Йўллар нобон, Бозор-қўрғонга етганимизда араванинг ўқи синиб, бўлганимизча бўлганмиз. Истансага яна фалон чақирим бор. Тузатишга вақт йўқ. Қопларни орқалаб ташишга тўғри келди. Не азобминан истансага обориб, пойиз жўнай-диган жойга тўплайверибмиз. Энди ташиб бўлиб, нафасни ростлаб олмоқчиёдинг, биров келиб, «бу срга юк қўйиш мумкин эмас», деб қолса бўладими. Қарасак, жанжал чиқадиған. Яна таши-таши бошланди. Қопларни то бошқа жойга устма-уст тахлаб бўлгунча жонимиз ҳалқумимизга келди. Улғудай чарчабмиз. Шунда тахланган қопларнинг устига чиқибмизу пинакка кетибмиз. Қанча ухлаганимиз эсимда йўқ. Пойиз келиб кетиб ҳам бўпти. Кеч кириб, қоронғи тушибди, қани бировимиз кўзимизни очолсак. Бир маҳал нимадир ер тагидан балою-қазодай отилиб чиқиб, кўтариб урса бўладими. Ерга чалпак бўлиб гушганимни биламан. Момақалдиروقдай қалдираб кетди бир нималар... Ўзимга келиб, бошимни кўтариб қарасам, қопларимиз чор атрофда сочилиб ётибди. Шеригимнинг қоралари кўринмайдн. У ёнга югураман, бу ёнга югураман, ҳайрон бўламан. Чақирай десам, тилим калимага келмайди, денг. Анчадан кейин ер тагидан бўғиқ овоз келади. «Ушланг, ушланг уни!»—дейди биров. Сал нарида бир занғар бир қопни ўмариб кетяпти, югуриб бордим у шартта ёпишиб, юкни елкасидан тортиб олмоқчи бўламанми, муттаҳам қопни қирраминан тилиб улгурдимни билмайман, шалдир қилиб шағал тўкилгандай бўлди-ю... Қарасам, қўлимда бўм-бўш қоп. Дриқлар ичи-ю, пойиз йўли, сал нарида чўккалаб, кавш қайтараётган туяларнинг остиларигача ёнғоқ сочилиб ётибди. Қани энди териб ололсам. Бор-э, делиму брқамга қайтдим. Яна домлани қидираман. Бир маҳал қиқир-қиқир кулги эшитилади. Яна у ён қарайман, бу ён қарайман — ҳеч ким йўқ.

«Ҳайрият, юкнигиз денгил бўлибди»,— деган товуш келади ер тагидан. Тавба, дейман. Яна кулги. Мундоқ энгашиб қарасам, домла ҳалиги юмалаган қоплар тагида чалқанча ётибдилар. Ўзлари не аҳволдалару ётган ерларида менинг ҳолимга куладилар. Бундоқ зеҳн солсам, ҳалиги қоп ўнгарган занғар аввал юз-кўзимизга боплаб куя суртиб қўйган экан. Ажинага ўхшаб қолибмиз. Ана энди кўрсангиз кулгини. Менам тоза кулдим. Домлани қоплар тагидан қутқариб олишгайм дармоним қолмабди. Бу ҳолдан араб қутулдигу у ёқ-

бу ёққа югуриб сув қидира бошладик. Бизга кўзи тушган бөрки, кулади. Ўзимиз куламыз... Тонгга яқин яна пайиз келиб қолди. Юкларимизни ортиб Тошкентга кетяпмиз-ку, дам-бадам куламыз.

— Ҳа, не кунларни бошдан кечирмадик,— деди Мардон Йўлчиевич жиддий қисфа тортиб,— фронтни озиқ-овқат билан таъминлашда мевазор боғларимиз ҳам кўп қор келганди ўшаида. Гитлер устидан қилган ғалабамизда Арслонбоб боғларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

Бирдан орага маъюс жимлик чўкди. Афтидан, ортда қолган ўша жанговар йилларнинг ўчмас хотирасига чўмиб кетди ҳамма. Хотирлаш ҳам эртанги кунга умид бахш этади-да, ахир!

Тун нотинч ўтди. Ёмғир ерни аямай савалайди. Момақалдиروқнинг гумбирига чидаб бўлмайди. Тоғли жойда ниҳоятда даҳшатли туюлар экан. Сон-саноқсиз замбараклардан тўп отиларди гўё.

Шамол қутургандан қутуради, қаноти синган улкан қушдай ўзини ҳар ён уради, гоҳ бўғзига пичоқ қадалган бўталоқдай ўкирар, гоҳ чийиллатиб ҳуштак чаларди. Осмон қаърида беҳисоб чизиқлар тортган чақмоқ эса оламга ўт қўйғудай.

Темиржон ҳар ён тўлғаниб ётди-да, охири туриб ўтирди.

— Уйқунг қочдимиз?— сўради у билан ёнма-ён ётган Ғойиб.— Янги жойда шунақа бўлади.

— Шамолни қара, томини учириб кетаман дейди-я. Ҳар кун шунақамиз?

— Бўлиб туради. Парвó қилма, биз ўрганиб қолганмиз. Баҳор пайтлари кўрсанг, вой-бў, ақлингни йўқотиб қўярдинг. Бирам тўполонлар бўладики... Сел босади. Кўчалар дарё бўлиб оқади. Бир йили оқиб кетаётган тулки боласини тутиб олганман. Ун уч кун боқдим. Кейин терисини шилганман.

Темиржон ялт этиб, ҳамроҳига қаради. Чақмоқ ёруғи тушган Ғойиб ниҳоятда бадбашара бўлиб кўринди унинг кўзига.

Темиржон эса мушук болага ҳам озор бермаган.

— Айиқ кўп тоғда. Асал ейди...— Гапиди давом этди Ғойиб.— Ёнғоқ дарахти ковакларига асаларилар уя қуради. Асал йиғади. Айиқлар асалга ўч. Бир кун қаттиқ ўкирик эшитилиб қолди. Шунақанги ўкирдик...

Қўрқиб кетдик. Қопқона тушган кўрғинади, деб ўйладик. Аста паналаб бордик. Ростданам залворли айниқ у ёқдан-бу ёққа умбалоқ ошиб, овозининг борича дод соларди. Қарасам, арилар қуршовига тушиб қолиб, ит азобини тортаётибди. Афтидан, сўфи сўгон ер, топпаса йўгон ер, деб ковакка бош суққану арига таланган. Кейин бора солиб, ўзини оқар сувга ташлади.

Яна бир куни ўша айниқ катта ёнғоқ тупига чиқиб олиб, ёнғоқ қоқаётганини кўриб қолдик. Пастда бўлса, иккита айниқча тўқнаган ёнғоқларни териб, оғзига отаётинти. Худди одамга ўхшаб тиши билан чакриб ёйди-я...

— Ҳов, болалар,— деган товуш эшитилди айвондан. Бу Саримсоқ аканинг овози эди.

Ғойиб жим бўлди. Аммо Темиржоннинг уйқуси келмасди ҳеч. Ғойибнинг «терисини шилганман», дегани қулоғи остидан кетмасди. Фақат тонгга яқин кўзи илгиди-ю, туш кўрди. Тушда Ғойиб тулкининг бўғзига личоқ қадаётганимиш. Тулки бола эса Темиржоннинг помини айтиб чақириб, ёрдам сўраганча, бўзлаб йиғлармиш. Темиржон уни қутқаришга қанча интилмасин, худди бир ерга михлаб қўйилгандай, ўриндан қимир этолмасмиш. Бақирай деса, овози чиқмас, аммо бутун вужуди тугёнга келар, юм-юм йиғлармиш.

У қаро терга ботган ҳолда уйғонди. Ғойибни эса кўргани кўзи йўқ, ҳатто унга қаролмасди ҳам.

Эрталаб ёмгир тинган, ҳаво нақадар мулоҳим ва оромбахш. Кетма-кет қичқирган хўрозлар бутун қишлоқни бошига кўтармоқда. Сигирлар маърайди, қушлар сайрайди. Кўчада дупир-дупир ўйшоқлаб бир гала отлар ўтади. Худди шу пайт аёл кишининг фарёди ҳаммаёқни бузиб юборади. Темиржон ҳам Ғойиб орқасидан югуриб ҳовлига чиқди. Аёлнинг овози кўча томондан келар, гўдак бир қизчанинг чирқиллаб йиғлашигача эшитилади.

Саримсоқ ака, Мардон Йўлчиевич ҳам ҳеч нимага тушуволмай ҳовли ўртасида бир-бирига савол назари билан қараб турардилар. Болалар югуришиб кўча эшикка етай деганда, уларнинг йўлдини тўсиб Майсагул кирди-да, пўписа қилди:

— Яланг оёқ қаёққа югурасанлар, зах ўтиб кетади-ку!

— Нима машмаша?— шошиб сўради ундан Саримсоқ ака.

— Ойшабуни ўғирлаб кетишибди,— дея хўрсиниб жавоб қилди хотини,— шунақа одатларга қачон қирон келаркин, ҳайронман.

Буни эшитган ҳамма ўрни-ўрнида қотиб қолди.

Майсагул яна нималардир деб гўлдиради. Кейин кўча эшик олдидан ўтиб бораётган подага қўшиш учун оғилхонадан сизирини ҳайдаб чиқди. Елини сугдан бўшаган тарғил сизир йўл-йўлакай ариқ бўйидаги гул барглари ямлаб ўтди.

— Хўш, хўш, ҳаром ўлмагур!

— Қачон ўғирлабди, билмадингми?— сўради яна эри.

— Шу кечаси. Ҳамма Бозорбойдан кўряпти. Кўпдан пайт пойлаб юрувди, дейишади.

Темиржоннинг кўз олдига кеча оқшом ҳар гапида «воажаб»лаб ўтирган норғул йиғит келди. Ўша пайт уни шунақа одам деб ким ўйлабди.

Кўча одамга тўлиб кетди. Йўлнинг қоқ ўртасига ўтириб олиб сочларини юлаётган, ҳадеб ер муштлаб, озор чекаётган аёл атрофида уймалашарди ҳамма. Баъзилар негадир ҳиринг-ҳиринг кулишар, пичир-пичир сўз қотишарди:

— Бунақа ўғирликнинг хосияти яхши,— дерди биров,— тўйга тарадуд кўраверинглар энди.

— Шу тўй ўлгурри бақамти келишиб, тинчгина ўтказишса бўлмас эканми? Қизни олиб қочишга бало бормиди?!

— Вой, нимасини айтасиз, қудача, қорақалпоққа қиз бермайман, деб тоза нозу фироқ қилганининг жазоси шунақа бўлади.

— Буни устига қалинниям хўп катта талаб қилишибди, деб эшитдим; шу ростми?

— Ҳа-да! Ўзидан бўлак давлати бўлмаган бола боёқниш шунча қалинни қаёқдан топиб бера оларди. Ўйлай-ўйлай, қайлиғини отга ўнгаргану қочган-да. Иложи қанча?!

— Хўп йиғит экан-да, бу Бозорбой тушмагур, бот-бот қатнаб қолишидан бир гап бор девдим-а!

Яна бир жойда шундай гап-сўз борарди:

— Одам кетганми орқасидан?

— Тўрт отлиқ чор тарафга чопиб кетган.

— Қиз оққочишни эплабди — бошлабди, қандини урсин.

Баъзилар ҳамон юзларини юмдалаб дод солаётган аёлга тасалли беришарди:

— Боши омон бўлса, эрта-индин хабари келиб қолади, ўзингизни кўп урингирманг, Ойба.

— Ёху! Энди нима қилдим, ёху!— дея дод солишни қўймасди аёл.— Ойшагинам, жоним, кўзимнинг оқу қораси эдинг. Қайси гўрдан келиб, мени доғлаб кетди у доғули. Қайси гўрсўхтанинг чўриси бўласан энди, ёлғизгинам?!

У йиғлай-йиғлай овози бўғилди. Унга ҳамдард бўлганлар ҳам аста тарқалишди. Кўп ўтмай кўча юзида ҳеч ким қолмади. Гўё ҳеч қандай воқеа содир бўлмагандай. Фақат қушларнинг сайрашию тоғ бағридаги какликларнинг бетўхтов қаҳқаҳаси эшитиларди, холос.

III

Ғойиб Темиржонга қараганда уч-тўрт ёш катта, елкаси кенг, юмалоқ юзлари қоп-қора, йирик-йирик ўтли кўзлари ўйнаб турар, қуюқ қош, бурни яссироқ, ўзи чақмоқдай ёлқинли, булоқдай жўшқин бола эди. Унинг бутун вужудида ўзига ишонч, қатъийлик, ўз манфаати учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ажиб бир шижоат сезилиб турарди. Темиржоннинг боқишлари сокин, қомати ҳам худди табиатига мос тушгандай нозиккина, аммо ҳамроҳидан тўрт ёшча кичик бўлишига қарамай, бўйи ундан балоandroқ. Кийим кийишда бежиримлиги, камгаплиги, ўйчаплиги билан ҳам фарқ қиларди унда.

Ғойиб ўз тенгларининг сардори эди. Ҳар қалай, кўпчилик унга қуюқ солар, у билан бирга бўлишни, бирга тоғ кезиб, теvarакнинг тўс-тўполонини чиқаришни ёқтиришар, у бор жойда ҳеч нимадан ҳайиқмасдилар. Хуллас, Ғойибнинг атвори Арслонбобининг айни табиатига мос тушгандай.

Мардон Йўлчиевич ҳар куни тонг билан тоққа чиқиб, ёнғоқ навларини ўрганар, эртапишар ёнғоқ бир йилда қанча ўсадию кечкиси қанча ўсади — ҳамма-ҳаммасини ёзиб-чизиб юрарди.

Орадан бир ойдан мўлроқ вақт ўтди. Сафар қариди. Аммо Темиржонга шундай беқиёс жойларни ташлаб кетиш ғами тушди.

Мардон Йўлчиевич қайтишга тараддуд кўра бошлади. Барча ёзганларини тартибга келтириши, ёнғоқ намуналарини почта орқали жўнатиши зарур эди. Худ-

ди шундай кунларнинг бирида Темиржон кўрган ерларини сўнгги бор яна томоша қилгиси келди. Унга Ғойиб ҳамроҳ бўлди.

Болалар сўқмоқдан орқама-орқа қуюқ буталар, паст-баланд ўсган ўтлар ичида кўмилиб, бир-бирларидан олислаб кетмаслик учун қўшиқ айтиб борардилар. Қанча эҳтиётликка риоя қилишмасин, бари бир йўлдан адашиб қолишар, яна бақириб-чақириниб бир-бирларини топиб олишарди.

Бироқ бу иноқлик узоққа бормади.

Ғойиб йўлда новда синдириб олиб пастак буталар, тунги ёмғир заптдан бош эгиб қолган ёввойи гулларни, -сукутга чўмган шохларни, ҳали унча қад кўтариб, куч йиғиб улгурмаган ниҳолларни шундай савалардики, новда ҳуштак чалиб, қиличдай кесиб ўтарди уларни. Поялар эса заха еб, шартта-шартта синиб тушар, гуллар ерларчин бўларди.

Бунн кўрган Темиржоннинг дили оғриди. Гўё шу девор янглиғ саф тўртган гиёҳлар одамлару Ғойиб уларнинг жонига жабр етказарди наздида. У ортиқ кузатиб боролмади. Югуриб, унинг қўлидан новдани тортиб олди:

— Озор берма уларга!— ранги олпоқ оқариб кетган эди унинг.

Ғойиб бўш келмади. Қайсарлиги тутди бирдан. Гиёҳларни савалашда давом этди.

Темиржон нима қилишини билмай, йиғлагудай бўлиб турди-да, кейин унинг устига шердай ташланди. Икки ўртада олишув бошланди. Ғойиб кучли эди. Шунинг учун бир силташ билан анча нарига улоқтириб ташлади уни. Темиржон тура солиб, яна унга ёпишди. Ниҳоят, Ғойибга бас келолмаслигини сезиб, хўрлиги келди. Пиқ-пиқлаганича боши оққан томонга қараб жўнаб қолди. Ғойиб унинг орқасидан бормади. Темиржон эса юра-юра йўлдан адашди. Гангиди. Овозини борица қўйиб, ҳамроҳини чақиринга мажбур бўлди. Қани энди, ундан бирон садо келса?

Темиржоннинг овозидан чўчиган қушлар пар-пар қанот қоққанларича буталар орасидан чиқиб, ҳавога кўтариларди. Унинг овози тоғ қояларига урилиб акс садо берарди.

Темиржон кўп тентиради. Тўсатдан олдинда қандайдир шарпа сезди. Яқингина жойда нимадир уйқу аралаш гўлдирадди, лабларини қаттиқ чапиллатиб, тамшанарди.

Темиржон яқинроқ борди. Тандирнинг ёғзидай ун-гур. Қунжақда жигарранг нимадир тўппайган. Силкиниб-силкиниб қўяди. Нафас олиши безовта. Ие, бу айиқ боласи-ку! Темиржон унга аста яқинлашди. Қўн-ли ёришди. Ҳақиқатан ҳам қаршисида икки-уч ойлиқ қўзичоқдай айиқ бола ширин уйқунин урар, ҳар замон-ҳар замон хириллаб қўярди. Темиржон хиёл ортга тасарилди-да, олисроқдан яна қараб тураверди.

Худди шу маҳал ниқиллаб-синқиллаб Ғойиб етиб келди. Унинг «бебош»лигидан ранжиб, сўкиб бермоқчи эди-ю, лекин Темиржоннинг имо-ишорасидан ҳайрон бўлиб нафасини ютди.

— Айиқча...— деди шивирлаб Темиржон,— ухла-япти...

Ғойибнинг кўзи тушиши билан ўзини айиқ боласи устига ташлади-да, даст кўтариб олди.

Нима содир бўлганидан беҳабар қолган жонивор қора мунчоқдай қўзларини очибоқ аланглади, кейин Ғойибнинг юзига чанг солди. Ҳали унча қотиб улгурмаган тирноқлар изидан тирқираб қон тизилди. Аммо Ғойиб бунга парво қилмай уни кўтарганича пастлик-ка чопа кетди. Темиржон унинг ортидан йўл солди.

— Ёху!— деб қичқириб юборди ўғлининг башарасини кўрган онаси,— кепатангга не бўлди, болам, бу қанақа кўргилик!

Қўлдан сапчиб тушган айиқча ҳовлининг чор томонига ўзини урар, овози бўғилган бузоқдай ўкирар, ёмғир суви йиғилган халқоблар, балчиқлар ичида ум-балоқ ошарди.

Саримсоқ ака келиб, ўғлининг қилмишидан ранжиди, койиб берди. Тимдаланган юз-қўзларига пахта куйдириб босди. Дока бурдаларини қаватлаб ёпиштирди.

Айиқ бола эса тўналанг қила-қила чарчади шекилли, ҳовлининг бир бурчига бориб, қимтиниб олганича бақрайиб тураверди. Олдига қўйилган сутга, қанд-қурс-га ҳам қараб қўймади.

— Қўйвор, болам, уволига қоласан,— деди Саримсоқ ака. Темиржон ҳам уни қўйиб юбориш тарафдори эди. Чунки унинг бошига ҳам тулки боласининг кунини тушиб қолишидан чўчир, Ғойибга кўз-қулоқ бўлиш кераклигини унутмасди.

— Сенга ўйинчоқмас бу, тирик жон!— дея пўниса қилиб кўрди Саримсоқ ота.

Аммо Ғойиб оёғини тираб олди.

Айиқча кечқурунгача туз тотмади. Ярим кечада чап-чап қилиб ялағандаги товушдан уйғониб, кетди Темиржон. Пашшахонадан бошини чиқариб қараса, айиқча сўрига ослиб олиб чамбараклардаги сопол товоқчаларнинг сутини қуригмоқда. Шу-шу бўлдию овқат ейдиган бўлди у. Болалар уни печенье, олма, хөлвойтар, сут билан боқа бошладилар. Аввал ётсираб турган айиқча уларга хийла ўрганиб қолди. Мушук боладай қувалашиб ўйнашар, дарахтларга тирмашиб чиқиб кетар, кўздан яширинар, олма, шафтолиларни юлиб ташларди.

Ҳар қандай болаликнинг бир нимага ихлоси бўлади. Темиржон ҳам айиқчага қаттиқ меҳр қўйди.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Учинчи кун дегадга оқшом пайти йироқ-ёвуқдан итларнинг зўр бериб ҳуригани, қўноққа эндигина чиққан товуқларнинг безовта қақалагани, одамларнинг бақирishi қишлоқни босиб кетди. Яна биронта Бозорбой биронта Ойшабибинин ўмарди-ёв, деб ўйлашди кўпчилар. Йўқ, унақага ўхшамайди. Кўчадагилар дафъатан тўғри келган эшикка ўзларини уравсидилар. Ранг-рўйларидан қон қочиб, тилларига калима келмасди.

Темиржон ҳам бошқалар қатори воқеанинг тағига етмоқ бўлиб кўчага ошиқди. Одамлар қочиб борарди. Каттакон малларанг айиқ ғоз туриб барчани олдига солиб қувлар, бутун қишлоқнинг тиңчини бузаётган эди.

Масалага дарров тушуниб етган Мардон Йўлчиевич ҳовли ўртасида копток юмалатиб, у ёқдан-бу ёққа чопаетган айиқчани дасг кўтарди-ю, кўча томон югурди. Уйда Ғойиб йўқ эди, ёлғиз Темиржон отасининг қўлига ёпишди.

— Бермайман!— дедлаб юборди у.

— Қўй, ўғлим, бир кори ҳол юз берадиганга ўхшайди.

— Бермайман, дедимми, бермайман!

Ҳализамон айиқ ҳид биллиб, боласини олиб кетишга бостириб кириши мумкин. Шунинг учун Мардон Йўлчиевич айиқчани остонадан кўчага қўйиб юборди.

Одамлар девор-тош орқали мўралаб югуриб бораётган айиқчани кузатардилар. Она айиқ боласини узоқдан кўрдию, ғайритабиий индо билан ўкириб юборди. Боласини пинжига олиб, баданларини ҳидлади. Юзқўлларини обдан ялади. Айиқча ҳам унга суйкалар, эркалар, ўз тилида нималардир деб пингиллар, чи-

йилларди. Бир неча дақиқадан сўнг орқама-орқа юриб қоронғилик ичида ғойиб бўлишди.

Темиржон, айиқча қайтиб келадигандай, унинг йўлига интизор кўз тутди. Ғойиб билан бирга ўша ғор-гача бориб қайтди. Ҳеч қаерда қораси кўринмас, она-бола дом-дараксиз йўқолган эди.

— Кўкайингни кесма, ўғлим,— Темиржонни юпат-моққа уриди Саримсоқ ака,— эркинликда туғилган этагингда тунармиди?

Темиржон индамади. Аммо айиқчадан айрилиб, ичинималар тимдалаётганини фақат ўзи биларди. Тошкентга қайтгандан кейин ҳам анча маҳалгача ичикиб, тез-тез ўйга ботадиган, қўли ишга, оғзи ошга бормайдиган даражада сўлжайиб юрди.

IV

Шу-шу Мардон Йўлчиевич ўғлини олисроқ бир ёққа олиб чиқишга чек қўйди. Темиржон эса Арслонбобга яна бориш насиб бўлишини кутар, иложини топса, қочиб кетишини ният қилиб юрарди. Лекин ойлар, йиллар ўтиб, дунёдаги ҳамма нарсалар унутилгани каби ўша гўдаклик хотираси ҳам бора-бора тонгги тумандай тарқалди кетди.

У энди анча улғайган, мўйлови сабза уриб, йигитча бўлиб қолган. Унингчини ҳам аъло тугатди. Навбат олий ўқув юртига. Қишлоқ хўжалиги институтининг ўрмончилик факультетида ўқиш унинг армони эди.

Янги қабул қилинганлар билан юқори курс студентларининг учрашув кечаси уюштирилди.

Студентлик даврини озми-кўпми татиб қўйган ёшлар ёзги таътилдан қайтишган эдилар. Кўпдан бир-бирларини кўрмай соғинишиб қолишган, айниқса қизлар учун бу соғинч ўз «жабри»ни кўрсатган шекилли, узоқдан қичқиришиб келиб бир-бирларининг қучоқларига отилардилар. Кейин ҳар жой-ҳар жойда тўп-тўп бўлишиб, беҳисоб таассуротларини ўртоқлашишар, жағларига дам беришмай чувур-чувур қилишарди.

Кечага келганлар ичида аллақачонлар ўқишини тугатиб кетганлар, баъзи соңига оқ оралаганлар ҳам учраб қолишарди. Зал, йўлаклар шов-шув, ғовур-ғувур, қаҳ-қаҳаларга тўлган. Қандилларнинг камалакдай рангбаранг нурига чўмиларди ҳамма. Бирдан гурр этиб

залнинг дам у бурчига, дам бу бурчга югуриб қолишар, кимнидир ўрашар, олисдан бир-бирларини чақирарди. Уқитувчиларга ҳам худди ўз тенгқурларидай тортинмай ҳазил-ҳузул гаплар отишар, даврага тортиб, рақсга тушишар, хуллас, ҳамма-ҳаммалари шод эдилар. Уқишга янги қабул қилинганларгина ҳеч кимга қўшилолмай, ётсераб чет-четда туришарди. Темиржон учун ҳам барча потаниш, барча бегона ҳали.

Бироқ, янглишган экан. Дафъатан назари бир тўда қизлар ўртасида пайровли гаплар билан кулдираётган гавдали, юмалоқ юз, қоп-қора йигитга тушди. У яхши кийинган, сочлари ҳафсала билан тўлқин шаклда таралган, ўзини туттиш, қизларга муомала қилишни ўрнига қўйиш билан бошқалардан ажралиб турарди.

Темиржоннинг қадалиб, тикилиши унинг ҳам диққатини тортди шекилли, бир қараб қўйди. Кўп ўтмай яна қаради. Кейин тўдадан кечирим сўраб чиқди-ю, унга яқинлашди.

— Темиржонмисан?— ҳайрат ила боқди йигит.

Ким бўлди бу? Ғойибга ўхшамайдими?

— Танимаяпсанми?— сўради йигит самимият билан кулиб, кейин сўрашмоққа қўл чўзди.

Темиржон севиниб кетди

— Ғойиб ака!

Ғойиб уни елкасидан тутиб қаттиқ силтади:

— Топдинг! Вой, сан-ей, ҳеч ўзгармабсан-а!

Ҳақиқатан ҳам Ғойибнинг салобатли қиёфаси олдида Темиржон ёш боладай кўринарди.

— Сиз ҳам шу институтда ўқийсизми?

Ғойиб бир оз кеккайиб олди.

— Биз, ошна, ўқийшни битирамиз бу йил. Сен қайси факультетга кирдинг?

— Ўрмончиликка...

— Отаangga тортибсан, маладес,— унинг елкасига ўриб қўйди. Ғойиб.— Биз, ошна, пахтачиликка меҳр қўйганлардан... Кечирасан, бирпас тўхтаб тур, устоз билан кўришиб келай.

Институтнинг кекса профессори Илдам Камолович Жамолов пайдо бўлган чоғ зал бир зум жимиб қолди. Ўзаро шивир-шивир ўрмалади. Бир неча ёшлар уни дарров ўраб олдилар. Ҳар ким қандай бўлмасин яқинроқ бориб, унинг назарига тушиш, қўлини олиб сўрашишга ошиқарди.

Гойиб қуюқ илтифот билан сўраганидан кейин унинг қўлидан шляпаси ва билагида осиглиқ плащини олади-да, кийим ечилладиган жойга томон чоғиб кетди.

Кечанинг бошланиши профессорнинг келишига қараб турган экан. У президиумга чиқиб ўтириши билан расмий қисм ўз-ўзидан юришиб кетди. Минбарни институтни олдинроқ битирганлар, юқори курс студентлари эгаллагач, «янгилар»ни студентлик ҳаётини бошлаб юборганлари билан самимий табриклашга ўтдилар. Айримлар даққи бўлиб кетган гаплар билан «ҳаётий тажрибалар»ини ҳикоя қилишар, айримлар оғиз кўпиртириб насихатгўйликни ўрнига қўярдилар.

Темиржоннинг ёнгинасида яна пайдо бўлган Гойиб аста туртиб:

— Бунақа дабдабали вағизхонликка йўқман, ош-на,— дея шивирлади-да, билагидан аста тортиб,— юр, сени мударрисхонамиз билан таништирай,— деди.

«Мударрисхона... Шунақа гапларни ҳам билиб олибди-я,— дея ичидан ҳаваси келгандай бўлди Темиржон,— ўзиям ўзгариб кетибди, жуда-жуда!..»

Гойиб бино йўлагининг ҳар ер-ҳар ерида осиглиқ деворий газеталарни кўрсатиб, уни чиқаришда ўзининг ҳам иштироки борлигини фахр билан қистириб ўтарди.

Темиржонни шаржлар, кулгили сурат солинган саҳифалар кўпроқ қизиқтириб қўйдими, узоқ-узоқ тикилиб қолар, кулар, савол берар, Гойибнинг билағонлигига қойил бўларди. Ҳар қалай, кўп ўқиган — кўп билади-да. Кимсан, сўнгги курс студенти-я. Мақтанса арзийди...

Гойиб ўзининг қадрдон аудиториясига бошлаб кирди уни. Хона ичи нимқоронғи, катта деразалар орқали ташқарида аста чайқалиб турган чироқнинг полда тўртбурчак шакл ҳосил қилган нури беланчакдай икки ёққа тебранмоқда эди.

Гойиб электр мурватини бураб юбориши билан хона новвот рангга бўялди қолди.

Гойиб ўз партасига ўтирар экан, Темиржоннинг кўзи пичоқ билан ўйиб ёзилган «Ю—Ғ» белгисига тушди. Аммо Темиржон ҳарфларнинг маъносини суриштиришни эп кўрмади. «Ғ» — Гойиб деган исмнинг бош ҳарфи экани шундоқ ҳам маълум. «Ю»си биронта жигаридан ургани бўлса керак.

— Гойибполвон тўрт пиллик умрини мана шу хонақоҳда ўтказдилар,— деди парта суянчигига суянган

Гойиб,— яна бир йилчадан кейин аспирантурага урмиз ўзини.

— Аспирантурага?

— Балли! Ҳалиги профессор институтимизнинг фахри ҳисобланади. Камилла шу кишининг этагини тутганлар. Шундай нуфузли олимнинг шогирди бўлиш — унча-мунчага насиб қилмайдн. Ҳа, ошпа, Гойибнинг узоқча боради ҳали. Мақтаняпти, демагин, ҳақ гапини айт-ялман, профессор, академик бўлиб кетсам ҳам ажабмас.

Темиржон соддалик қилиб, Гойибнинг гапига чинпачин иншоар ва ҳозирнинг ўзида уни академикдай тасаввур қилаётган эди.

— Хотиржам бўл, огайини,— давом этди Гойиб парталар ўртасидаги тор йўлакда у ёқдан-бу ёққа танда қўярган,— сенга ҳам фойдам тегиб қолар. Ҳар ким ўзига ворис тайёрлаши вожиб-ку, ахир!

Темиржон шундай ҳамроҳи бўлишидан қувониб кетди. Мана шундай илм ўчоғида фозилу фузалоларнинг нутқ ва ўғитларини тинглаган, студентлик ҳаётининг бешдан тўрт қисминини мардона босиб ўтиб, талайгина тажриба орттирган дўсти билан учрашиб қолганлиги фақат бахт эмасми? Бир йилгина муддат ўтиб, қўлига диплом олса бас, ҳамма эшиклар очик унга. Ҳа, у узоқча боради. Унинг ортидан юрсанг, нафи тегиши турган гап.

Ҳар қалай, у ҳозирнинг ўзида ҳам кичкина одам бўлиб кўринмасди Темиржонга.

Арслонбобга борган йили кўрган юм-юмалоқ, қоп-қора, оддийгина қишлоқ боласи шундай бўлиб кетади, деб ким ўйлабди. Орадан ўтган шу бир неча йиллик муддат кишини бутунлай ўзгартириб юборибди-я! Эгинидаги бежирим костюминини айтмайсизми?.. Жуда ярашибди. Бўйинидаги галстуги ҳам.

— Айиқча тутиб олганимиз эсингиздами?— сўраб қолди Темиржон кулиб,— ҳаммаёғингизни тиндалаб ташлаганди-ку.

Гойиб ҳам кулди.

— Кейин отамдан қаттиқ-қурум гаплар эшитганлигини айтмайсанми? Айтмоқчи, ўзинг-чи? Айиқчанг онаси олиб кетиб, дард-дунёнинг қоронғи қилиб қўйганди-ку?

— Нима ҳам дейсиз, бола эканмиз-да,— деб қўйди Темиржон,— ўшанда айиқчани бермайман деб, тоза тўполон қилганимни айтмайсизми?

— Бермаганингда, айиқ ҳаммаёқни тит-питини чиқарарди-да, ҳаммадан маломатга қолардик. Айиқчани эсон-омон опасига топширдигу фалокатимиз ариди.

— Айтмоқчи, Бозорбой аканинг қилмиши-чи?

— Эсимда, Ойшабунн олиб қочган йигит-да! Ҳозир у каттакон бўлиб кетган. Шахсий машинаси бормиш. Ойшабу узоғ йили университетининг биология факультетини битирибди. Унгача кўришиб турардик. Энди қайси бир илмий институтнинг ходими деб эшитаман.

Зал томондан гўлдурос қарсак эшнтилиб қолди. Қайта-қайта гуриллади. Қимдир қаттиқ-қаттиқ гапириб зални қулдира бошлади. Аммо бу шов-шувлар икки дўстининг суҳбатига халал бермади.

— Худди кечагина бўлган гапга ўхшайди-я...— деди Темиржон ўзини ёши улуг кишиларга тенг қилиб,— умр учқур қушдай учиб, ўтиб кетаверар экан.

— Энди сен билан биз фақат эртанги кунимизни ўйлашимиз керак, ошна.— Билағонлик қилди Ғойиб.

Шу маҳал аудитория эшиги очилиб, аввал ёшгина бир йигит, сўнг икки-уч қиз мўраллади.

Ғойибнинг юзида шодлик барқ урди.

— Киринг, кираверинглар!— деди у киришга тортиниб турганларга,— ана, бизнинг келгуси авлодларимиз ҳам ташириф буюришди,— қўшиб қўйди тантанавор оҳангда.

Хона бир зумда гавжумланиб қолди. Ғойиб энди «студентликнинг олтин даври» ҳақида шавқ-завқ билан ҳикоя бошлади. «Ёшлар» эса умид ва савол назари билан ундан кўз узишмас, у орқалк ўзларининг келажакларини кўриб турардилар гўё.

V

Бу учрашув бирор нохушлик келтиради, деб ўйламаган эди Темиржон.

— Пулдан борми?— сўраб қолди бир маҳал Ғойиб.— Қизларни меҳмон қилишимиз керак. Буфетга кирсак қизариб қолмайлик тағин.

Уларга яна бир йигит келиб қўшилди.

Қизлар буфетга боришдан бош тортишди.

Ғойиб бўш келмади. У бутун истеъдодини ишга солиб, кўндирди.

— Пулдан борми, деяпман?— қайта сўради улар буфетга киришгач.

Темиржон уч сўмни ушлаб турарди. Ғойибнинг энсаси қотгандай чимирилиб қўйди:

— Ўзингга сийлов бунинг,— дея тўнгиллади у,— биз профессорнинг ўғли бўлмасак ҳам киссамиз қувиллаб қолмаган.— Чўнтагидан пул чиқариб ҳамроҳига узатди.— Ма, бозор қил.

Қизлар олдида нега изза қилаётганига Темиржоннинг ақли етмасди. Пулни ноилж чўнтагига солди-ю, лавлагидай қизариб кетди.

— Қўй, гезарма, ҳазиллашдим, ошна!— туртиб қўйди яна Ғойиб.

Кейинги келиб қўшилган йнгит столга бир шиша шампан виноси, бешта пирожное ва шоколад келтириб қўйди. Оппоқ кўпиклари тошиб кетгудай қилиб тўлдирилган қадаҳлар қўлга олинди. Ғойиб нималардир деб қизларни кулдирди. Қадаҳлар жаранглади. Темиржон эса қадаҳ уриштириш у ёқда турсин, ақлини йўқотиб, нима бўлаётганига тушунолмас, хомуш ўтирарди..

— Сенга айтяпман,— дея уни ўзига келтирди Ғойиб, Темиржон шахд билан бошини кўтариб ҳамманинг фақат унга тикилиб қолганини кўрди.— Мунча тумтаймасанг, ошна. Ҳазилим қаттиқ ботдими дейман? Сандақа сиркаси сув кўтармайдигандан куйиб, тоза шўримга шўрва тўкиларкан энди.

Қизлар яна кулишди.

Ғойиб бир кўтаришда қадаҳни ярим қилди. Темиржон ҳам ичди. Фақат қизлар бир-бир ҳўплаб қўйишди, холос. Шунга қарамай барчанинг кайфи чоғ, очилиб-сочилиб ўтиришди. Ҳазил-ҳузул қизиди. Темиржон эса ўзини хурсанд қилиб кўрсатишга қанча ҳаракат қилмасин, дилига ғашлик ёпишиб, ниҳоятда сиқилиб бораётганини сезиш қийин эмасди. Ғойибга эргашиб, бу ерга киргани учун ўзини ўзи койий бошлади. Умрида бунақа ўтиришларга дуч келмаган одам эмасми, яна қизлар даврасида. Шунинг учун иложини топиб, ўрнидан турса-ю, очик ҳавога отила қолса... Лекин бу иш билан мана шу ширигини базмга доғ тушириб қўйишдан ҳайиқарди яна. Шиша бўшаб, навбат пирожноега етган маҳал ҳам Ғойибнинг жағи тинмади. Кулги устига кулги.

— Гап битта, кинога борамиз!— деган таклифни қайта-қайта такролади Ғойиб.

— Биз вечерга келганмиз-ку, ахир!

— Вой-бў, беш йил ичида бунақа вечерларни кўравериб, зерикарсиз ҳали!

— Кино бўлса — кино-да, — дея гап қўшди кейин келиб қўшилган йиғит, ўрнидан саччиб тураркан.

Қизлар ҳам қўзғалишди. Ҳалиги йиғит эса Ғойибни четга тортди-да:

— Анави дардисарингни йўқот! — деди шивирлаб, — елимдай ёпишмасин бизга.

Бу гап Темиржоннинг қулоғига эшитилиб турарди. Бутун вужудига муз югургандай бўлди.

— Бир иложини топамиз, — жавоб қилди ҳамроҳига Ғойиб.

Кўчага чиқдилар. Темиржон атайин орқада қолишга уринарди.

— Нима, биз билан юргинг йўқми? — ўсмоқчилади Ғойиб.

— Йўқ! — дея лўнда жавоб берди Темиржон.

— Майли, билганингдан қолма! Хайр, кўришгунча!

У яна нимадир деди, қизлар қиқирлашдан тўхтамасди. Бу Темиржонни баттар эзди. «Ўзгариб кетибди... Жуда-жуда!..» — деб қўйди у ичидан зил кетиб.

Шундан кейин у Ғойибни кам учратди. Қироатхона, институт йўлагидами учратиб қоладиган бўлса, чап бериб, йўлини четдан солишга ҳаракат қиларди. Аммо бешинчи курсдагилар Ғойиб билан фахрланишларини эшитиб ҳайрон бўларди. Ҳатто ўқитувчилар ҳам, профессор Жамоловнинг ўзи ҳам дарс маҳали уни ибрат қилиб кўрсатишга уринарди.

Ғойиб ҳақиқатан ҳам дарсларни ўқиб, билиб олиш борасида, чигал ва ноаниқ масалаларни ечиш жиҳатидан ўртак бўлгудай эди. Бироқ студентлар ўртасида қандайдир миш-мишлар ҳам ўрмалаб юрардики, булар ора-чора Темиржоннинг қулоғига чалиниб қоларди. Гўё Арслонбобдан профессорнинг уйига бидон тўла асал, яшик-яшик ҳўл, қуруқ мевалар келиб турар эмиш. Бу гаплар қанчалик тўғри, нотўғри бўлмасин, эшитган қулоққа ёмон эди.

Ишқилиб, ҳеч кимни шунақа миш-мишларга дучер қилмасин. Шунинг учун Темиржон фақат ўз қобилияти, ўз кучигагина таянишга аҳд қилди. Астойдил ўқиди. Орадан уч йилча муддат ўтганга қадар ҳам у ўша машҳур ўрмоншунос олим, биология фаълари доктори, профессор Мардон Йўлчиевич Йўлчиевнинг ўғли эканлигидан ҳеч ким хабар топмади. Учинчи йилигина уларнинг курслари илмий-текшириш институтини қошида бунёд қилинган наботот боғига тажриба ортириш учун борадиган бўлдилару сир очилди.

Богнинг асли ижодкори ҳам Мардон Йўлчиевичнинг ўзи эди. У илмий-текшириш институтига директор қилиб тайинланган кундан бошлаб олти гектар ўйдим-чуқур тақиландиқ жойни эпақага келтиришга киришди. Дунёнинг қай ерида қанақа дарахт ўсса, баридаи бир туп, икки туплаб кўчат олдириб келиб ўтқазди. Парвариш маромида олиб борилиши натижасида уч йилгина муддат ўтиб ҳақиқий ўрмон тусини олди у ер.

Бу улкан богнинг додруғи тезда Иттифоққа кетди. Ҳатто дунёнинг ҳар ёғидан келган табиатшунос олимлар ҳам шу богни сайр қилиб кетишга одатланиб қолдилар. Бу ердаги ҳар бир ниҳолнинг ўз тарихи ва ўз тақдирини бор. Худди шу наботот дунёсининг кўркем жамол кўрсатишига Темиржон ҳам отасининг шогирдлари қатори озми-кўпми ҳисса қўша бошладди. Қайси бир газетада ота-боланинг кўчат экиб тургандаги сурати ҳам эълон қилинган эди бир йили. Ишқилиб, вақти бўлиб қолди — у шу ерга югурар, ҳар кун, кун ора шу богда қизиб турган мулоқотлар унинг ҳам чала билган нарсаларини тўлароқ билишига кўмак бўларди.

Унинг ташқи кўриниши сокин туюлса-да, ички дунёси олам-олам орзуларга бой, қандайдир мақсадлар йўлига бутун куч ва иродасини бахш этишга тайёр эканлигини қайта эслаб ўтайлик шу жойда. Шундай мақсадларнинг энг муҳими, энг олийси отаси устозлигида яхшигина табиатшунос бўлиб етишиш. Бироқ бу мақсад нақадар қимматга тушибитини ўша маҳал қабқдаи билсин.

VI

Сўнгги вақтларда Мардон Йўлчиевич дам-бадам бетобланидиган бўлиб қолди. Кун сайини асабийланиб борар, чеҳрасидан қандайдир оғир дард билан олишаётгани сезилиб қоларди. Аммо қўлдан бой бериб қўяётган вақт ҳиссасини тўлдириш учун эртаю кеч ишлар, чала қолган айрим юмушларини охирига етказишга уринарди. Баъзан ўғлининг мулойим боққан кўзларига ҳаяжон тўла назар билан синовчан тикилар, бу хил тикилишларда: «Мендан кейин йўлигини топиб кета олармикансан?» — деган ифода борлигини Темиржон уқиб оларди.

Шубҳалар бежиз эмас экан. Тезда докторлар унинг кўп ишлашгани ман этишди. Қасалхонага ётқизинди.

Узоқ даволашди. Бўлмади чоғи. Вақт бой берилгани рост экан.

Мардон Йўлчиевичнинг ранги кундан-кунга олинарди. Қўзлари ич-ичига тушиб, юзи кичкинагина бўлиб қолди. Меҳрибон ўғлини эса ўзидан йироқлашишини асло истамай қўйди. Уни пинҳона кузатиб, нимадир демоққа оғиз жуфтларди-ю, аммо айтолмасди. Охири чидай олмади. Юрагини хотинига очмоқчи бўлди. Чой дамлашга кетаётган Ҳумайрабонуни тўхтатиб:

— Чойнакни ўғлингга бер, ўзи дамлаб келади,— деди. Темиржоннинг юраги бир нимани сезиб, шув этиб кетди. Шунинг учун олис кетмай эшик ортидан қулоқ солди.

— Ўзингни тут, хоним,— деган товуш эшитилди ич-каридан. Бу отасининг овози эди.— Аҳволимни кўриб турибсан. Уч-тўрт кунлик умрим қолган.

Эрининг бу сўзлари Ҳумайрабонуни шу қадар эсанкиратиб қўйдики, агар шу маҳал осмон узилиб ерга тушармиш, десалар бунчалик чўчимас эди. Темиржон ҳам турган ерида қалт-қалт титрай бошлади.

— Нафасингизни ел учирсин, дадаси,— дея олди овози қалтираб онаси.

Мардон Йўлчиевич унинг сўзини бўлди:

— Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, хоним...

— Қўйинг, унақа деманг, дод соламан худди!..

— Хоним...

— Бас қилинг!— ҳўнграб юборди Ҳумайрабону.— Ўғлингиз эшитиб қолади ахир... Бизни тирик етим қилманг, жоп дадаси... Яхши бўлиб кетинг, илойим... Рангирўйингиз яхши... Дўхтурлар даволашади.

— Мени овутма. Нима бўлаётганини ўзим биламан. Аммо бунчалик вақтлик кўз юмарман, деб ўйламагандим. Бу тасодиф. Тасодифнинг оқибати шунчалик беҳайр бўлиши тушимга ҳам кирмовди... Энди ўзингни қўлга ол, хоним, гапимга қулоқ сол. Ўғлингни икки-уч кун ёнимга киритма... Биронта баҳона топ. Шумшайиб тикилиб ўтиришини кўриб, юрагим эзилиб кетяпти.

Ҳумайрабону ўкириб юборди.

— Ўзингни чиқарма, хоним, ўғлинг кириб қолади ҳозир.

Ҳумайрабону ўзини тутишга қанчалик уринмасин, томоғини гип бўғиб келаётган нимадир ташқарига отилиб чиқмоққа уринарди.

— Сизсиз қандоқ қиламан, дадаси? Аёл бошимми-нан ҳам ота, ҳам она бўлиш осон дейсизми?

— Бағримни эзма... қўй... Вақт ўтган... эс-ҳушим ихтиёримдалигида сендан бир нимани ўтинмоқчиман... Профессор Жамоловга учраб, аҳволимдан батафсил воқиф қил. Уни кўрмоқчиман.

Темиржон ортиқ чидаб туролмади. Ички бир нидо отилиб чиқди-ю, бутун вужудини ларзага солди. Югуриб кирди-да, каравот ёнига чўкди. Упкасини босолмай тўлиб-тошиб йиғлашга ўтди.

— Қўй, болам,— деди отаси, мадорсиз қўллари унинг боши, елкаларини аста пайпасларкан.— Ҳаммаси ўтиб кетади.

Бу сўзлар қайси маънода айтилганини Темиржон тушунмади.

Эртаси куни шу Темиржон чўккалаган каравот ёнида профессор Жамолов ўтирарди. Темиржон ийманибгина у билан сўрашди-да, отасининг нурсизланиб қолган кўзларига тикилди. Суяк-суягига ёпишиб кетган юзлари аянчли тус олганди. Темиржон уни кўриб қўриқиб кетди. Аммо ўзини тутди.

Вазият Темиржон келмасдан илгарироқ икки профессор ўртасида анча гаплар бўлиб ўтгани, қандайдир масалани ҳал қилиб қўйилганидан дарак берарди.

— Ўғлим...— деди бемор ҳорғин бир оҳангда. Темиржон умидвор кўзларини тикканча лабини тишлаб турарди,— ўғлим,— дея такрорлади яна отаси.— Энди... сенга тушунтиришим ортиқчадир балки... ақл-фаросатинг етиб турибди.

— Йўқ... унақа деманг, дадажоним... ўтинман, унақа деманг...

У отасининг қуруқ суякка айланиб қолган елкасидан маҳкам кучоқлади, сийрак ва тикандай соқоллари ниш урган этсиз юзларидан ўпа бошлади.

Профессор Жамолов унинг икки кифтидан аста кўтармоққа уринди. Бўлмади. Отаси тасалли беришга уринди. Темиржон бошини кўтарса ундан айрилиб қолдигандай, қуруқ танага ёпишиб олган эди. Упкасини босолмай йиғларди. Бутун вужуди терак баргидай қалтираб, қақшаб йиғларди. Агар беморга кўз-қулоқ бўлиб навбатчиликда турган врачлар кириб, пўписа қилмаганда, Темиржонга унча-мунча куч, овутишлар кор қилмасди.

Беморга қон қуйдилар. Врачлар ўртасида калта-калта мунозарали гаплар бўлиб ўтди. Мардон Пўлчи-евич уларнинг гапини эшитиб қолиб, қайғули бир алфозда кулиб қўйди. Кейин девор томонга ўгирилди-да:

— Уйқум келяпти,— деди. Чиндан ҳам тезда уйқу-
га кетди-ю, осойишта ором ола бошлади.

Врачлар чиқиб кетди. Унинг олдида ўғлию Ҳумай-
рабону қолиб, кўзларини бемордан узмай ўтирдилар.

Орадан қанча вақт ўтгани ҳеч кимнинг ҳисобида
йўқ. Бемор кўзини очган маҳал ташқарига тун қора
парда тортган, хонада сокинлик ҳукм сурарди.

— Профессор Жамолов сенга ҳам ота, ҳам усто-
лик қилади, ўғлим... Гапидан чиқма!

Унинг сўнги сўзлари шу бўлди. Кейин тун бўйи
хушсиз ётди. Тонгга яқин аранг кўзини очди. Сийрақ
туман ичидан ғира-ширада кўзлари уйқусизликдан чар-
чаб киртайиб қолган, юзлари бир қадар синиққан ўғли-
ни кўрди. Кўрди-ю, лаблари титраб, аранг жилмайди.
Лекин бу жилмайиш ғайритабиий эди.

Ҳумайрабону ўтириб чарчагани учун у ёқдан-бу ёқ-
қа товуш чиқармай юрар, оёгининг чигилини ёзмоққа
уринарди. Шу билан бирга ўқтин-ўқтин аламли оҳ
уриб, бошини икки қўли билан чапгаллаганича изтироб
чекар, эзиларди.

— Иложим қанча...— деярли шивирлади бемор.
Сўнг кўзини чирт юмди-ю, қайта очмади.

Хотини додлаб юборди. Темиржон муштларини
тишлаб, ичидан отилиб чиқмоққа интилган ўтли бир
видони босишга ожиз қолди.

VII

Темиржон минияси гаранг бўлиб, девонадай довди-
раб юрган кунлар профессор Жамолов уни ҳузурига
чақириб қолди.

— Ўтган ўтди кетди, қолгандан гапир, деганлар,
бўтам, изоҳотга ўрин йўқ!— қироат блан таскин бе-
ра бошлади у,— сенинг бошингга тушган мусибат,
ҳар бошда бор гап, ўзингга сабр тила. Сабр тағи—
сарик олтин, беҳуда алам чекиб, ситамга чидаш бер-
май юришингдан қандай наф? Ўлганлар қайтиб кел-
мас асти. Беқанот бургут бўлгунча, қанотли йигит бўл,
деган машойиҳлардан қолган нақл бор. Иродангни
қўлингга ол, бўтам. Қаддингни ғоз туту ўқуvingга куч
бер. Бари ҳикмат шунда. Муддат етиб, эл аро эътибор
топиб, мартабали бўлиб кетсанг ажабмас. Ўқингга бе-
рил, тейлогини!

Темиржон ўйлаб қараса, устозининг ўнгитлари тўғри. Тушқуниликка берилиб, йиғлаб-сиқтаб юришдай не фойда? Онасининг алқордай бетоқат бўлиши етар. Уни овутиб, дардига малҳам топиши, кўнглини қутариши лозим. Ҳиммат — тахту тождан улуг, деганлар. Уқиса, илмга астойдил меҳр қўйса, отасининг ўрнини босса зора. Муштипар она бағри бутун бўлиб, унинг дуойи жонини қилмайдими?

Темиржоннинг бирдан-бир маслаҳатгўйи Жамолов. Ғойиб айтгандай унинг этагидан тутган кам бўлмайдиган кўринади. Бунинг устига, отасининг сўнгги васияти ҳам бор. Мана, Ғойиб Жамоловга эргашиб камлик кўрмади. Уқишни битириб, аспирантурага ҳам илдинди. Уқиш билан бирга қайси бир илмий ташкилотда илмий ходим ҳам эмиш. Бу профессор Жамоловнинг сахийлиги, ёшларга меҳр-муҳаббатининг мевасидир, албатта.

Профессор Жамолов Темиржонни ҳам ўз қанотига олганидан мамнун кўринади.

Темиржон кундалик дарсларидан ташқари профессор иштирок этган ҳар бир илмий йиғилиш, конференцияларга актив қатнашар, унинг лекцияларини қанда қилмасди. Бу ҳам етмагандай, студентлар ўртасида ўтказиладиган илмий баҳс, мунозараларга қизғин тайёргарлик кўрар, мулоҳазаларини ўртага ташлаш, фикр талашиншларда иштирок этишга уринарди. Бундай пайтларда, шубҳасиз, конспектларини профессорга кўрсатиб оларди. Жамолов ниҳоятда талабчан эди. Ёзганларини кўздан кечираркан, кўп ерларини чизар, қайта-қайта кўчиришга мажбур қиларди.

Баъзан ҳар тўғрида суҳбатга берилардилар. Институт боғида, хиёбонлар бўйлаб сайр қилардилар. Профессор бақалоқ гавдасини хиёл олдинга эгиб, қўлларини орқага қилиб, битта-битта қадам ташлаб юришга одатланган. Темиржон ҳам у билан баб-баравар одимлашга, салмоқланиб гапиришга уринар ва хуллас, ҳар жиҳатдан устозига ўхшашга мойиллик сезарди ўзида. Суҳбат маҳаллари тасодифан орага Мардон Йўлчиёвчининг хотираси аралашиб қолар, профессор у билан бирга ўсган, бирга ўқиган даврларини ҳикоя қилиб берарди.

— Афсус, ораминдан эрта кетди, боёқиш, — дерди у чуқур хўрсиниб, — истейдоди юксак эди. Фақат олами қандай муҳлисидан айрилди-а...

Бир кунни устози уни ўз уйига ҳам таклиф қилиб қолди. Бу профессорнинг гамма нурлари таъсирида ўсимликлар ҳосилини бир неча фоиз орттириш тўғрисидаги дарсларидан кейинги кунларга тўғри келган эди. Ўша маҳалгача Темиржон гамма нурини ҳаёт учун фақат офат манбаи деб билар, тирик жисмнинг кушандаси ҳисобларди. Мана энди унинг яхши ҳислатлари тўғрисида гап кетяпти. Бу қизиқ, жуда-жуда!

Унинг қалбида азалдан шунақа мавҳум нарсаларнинг сир-асрорини ечиш, ноаниқ масалаларнинг тағига етиш туйғуси доим жўш уриб турарди. Шогирдининг ана шу ҳислатларидан хабар топган профессор ҳам ўсимлик ҳужайраларига радиоактив нурнинг ижобий таъсири ҳақидаги китоблар билан таништиришга ваъда қилган, шу боисдан уйига олиб келган эди.

Анча ёшга бориб қолган, сочлари оппоқ, тўладан келган, сарғиш юзлари лўппироқ аёл эшикни очди. Бу Темиржонларнинг қўшниси Вотти кеннойи-ку. Темиржон унинг бу уйда оқсоч бўлиб хизмат қилишидан беҳабар эди. Шунинг учун соддалик қилиб сўради:

— Сиз ҳам шу ердасиз?

— Қаёқда бўлай?— деди шартакилиги тутиб Вотти кеннойи.— Сен келган жойга мен келолмайманми?— Сўнг профессорнинг плашини ечишга кўмаклашди-да, Темиржонникига қўшиб, ичкарига олиб кириб кетди.— Чойим қайнаётти, дамлайверайми?— сўради дарров қайтиб чиқиб.

— Ҳа,— деди профессор, сўнг йўлакда нимз қиларини билмай турган Темиржоннинг қўлидан тортди ичкарига бошлади.

Уй бир неча хона бўлиб, яқиндагина ремонтдан чиққан учун бўёқ ҳиди анқиб турар, катта хонадаги анжомларнинг ҳаммаси ҳам ҳали жой-жойига қўйилган бўлмаган эди. Ойнаванд эшиклардан чиройли лампаларнинг сугдай ёруғ нурига ғарқ хоналар кўзга ғашланади. Биллурдай жимирлаган қандиллар, қимматбаҳо идиш-товоқ терилган жавонлар, телевизорнинг сўнгги маркаси, юмшоқ креслолар, устига атлас ёпғич ташланган ёғоч каравотли ётоқхона. Кўзга ташланган ҳар бир нарса шишадай топ-тоза, ялт-юлт қилади. «Ажойиб квартира экан», деб қўйди ичида ҳавас билан Темиржон.

Профессорнинг хонасида ремонт пайти олиб кириб қўйилганича турган ёқутдай ялтироқ пианино. Дево­рларга уй соҳибининг дунёдаги энг машҳур биолог­олимлар, фозил кишилар билан тушган суратлари осиг­лиқ. Ана, академик Давид Михайлович Михлин, Вла­димир Анатольевич Энгельгарт, Ольга Александровна Семихатова, Ёлқин Холматович Тўрақулов... Махсус токчалар тирбанд китоблардан синаман дейди.

Умида биринчи бор ўйинчоқ кўриб қолган ёш бо­ладай Темиржоннинг кўзлари чақнаб кетди. Чирой­ли муқовали қалин-қалин китоблар сари ҳаяжон билан талпинар, бирма-бир қўлига олиб, зарҳал ҳарф­ларда битилган китоб муаллифларининг номини ўқирди.

— Кузин Александр Михайлович,— деди қизил муқовали оғиргина китобни олиб.

Унга бу исм, бу фамилия нотаниш. Аммо устози­нинг шкафида бор эканми, демак, жуда машҳур ва манзур олим.

У китоб саҳифаларини авайлабгина варақлай бош­лади. Кўзлар сатрлар узра югурди. Анча диққатини боғлаб қўйди. Бора-бора китобга шунчалик берилиб кетдики, хонадан профессорнинг чиқиб кетганию хуш­рўйгина бир қиз кириб, унга тикилиб турганини пай­қамади.

— Хуш келибсиз!

Йигитнинг вужуди янги нотаниш сезгидан тотли сесканди. Қиз яна нимадир деганини шартта ёпилган­даги китоб овози босиб кетди-ю, йигит англолмай қол­ди. Ачинди. Орқасига қайрилди. Қалин сочлари елка­сига ёйилиб тушган, оёқларини чалиштириб креслода ўтирган рангпар қизга кўзи тушди. Унинг эгнидаги парча-парча зангор гулли халати ўзига жуда яраш­ган. Учи қайрилма зар шиппаги бежирим оёқларини бе­заб турар, узун-киприклари оралаб боққан кўзлари эса, зилол чашмадай ўйноқларди. Нам сочларининг йилтиллаб туриши қизнинг ҳозиргина ваннадап чиқиб келганлигидан далолат берарди. Қиз йигитнинг кўзига ниҳоятда гўзал бўлиб кўринди. «Худди эртаклардаги ҳақиқий пари-я, тўғрироғи, тирик маъбудага ўхшай­ди,— деб ўйлади у.— Дунёда бежирим қизлар жуда кўп, аммо бунақаси яккаю ягона бўлса керак».

Шу хил фикр ва тасаввурлар оғушида бир зум кезаркан, қизнинг ҳамон ширин табассум билан тики­либ турганини кўрди-ю, хиёл хижолат чекди. Қиз ҳам

уни бу хижолатдан халос этмоқчидай, нозик қўл учини узата қолди.

— Темиржон,— деди йигит унинг бармоқларини кафтига оларкан. Юзлари қизарди.

— Биламан,— деди қиз кулиб,— дадам сизни кўп гапирадилар. Истеъдодли, деб мақтаганлари мақтаган. Шунақа одам қанақа бўларкин, деб сизни кўриш истагим бориди. Қачон олиб келасиз, деб қистайвериб ўлдим. Мана, ниҳоят, кўрдим,— яна кулди қиз.

— Билмадим...— у аёллар билан гаплашганда овозида хиёл қалтироқ турар, ҳатто дудуқланиб ҳам қоларди.— Ўтиборга лойиқ бирор иш қилганимча йўқ қали...

— О, камтаргина кўринасиз-ку! Бутун бир боғ яра-тиб қўйибсиз-ку? Газетада отангиз билан кўчат экиб тургандаги суратингизни кўргандик. Қани, ўтиринг, бир гапириб беринг ишларингиздан.

— У ишда менинг арзимаган ҳиссам бор, холос.— Яна паст овозда жавоб қилди йигит, қизнинг қаршисидаги креслога омонатгина ўтираркан.

Унинг озода кийиниши, қоматига мослаб тикилган кулранг костюми, оқ кўйлак, ҳаворанг галстук, силлиқ таралган ялтироқ сочлари, ўзини тутишидан тортиб, бутун қиёфасида одоб ва андиша барқ уриб турарди.

— Дадам ёлғон гапирибдилар-да, бўлмаса?— Муғамбирона кулди қиз.

— Кечирасиз, унақа демоқчимасдим. Устоз мени мақташда бир оз ошириб юборган кўринадилар.

— О, чинданам камтар экансиз. Бунақа одамларини қадрлаш керак

Темиржон жилмайди. У энди қўлларини қасерга қўйишни билмагандай, кафтларини бир-бирига ишқалай бошладди.

— Музикага қалайсиз?— орага тушган ноқулай сукутни бузди қиз.

— Эшитишга борману чалишга унчамас.

— Пинаниониямми?

— Пинаниониям... Айтгандай, мактабда музика тўгарагига қатнашиб юрардим. Бир оз ўрганиб олгандим. Буниям узлуксиз машқ қилиб турсанг тузук экан.

Қиз санчиб турди-да, пианино қопқоғини очиб, уни таклиф қилди.

— Йўқ, эплаёлмасам керак...— тортинди Темиржон.

— Оббо, йўқ дсманг энди...

— Юлдузхон, мени қийнаманг, қўлимдан келмаса, уялиб қоламан.

— О, отини ҳам биллиб олибсиз-а!— Жаранглатиб кулди қиз, сўнг ўзи ўтириб, қулочини ёйганича нозим бармоқларини клавишлар устида пилдиратиб кетди. Тоғ бағридан ўйноқлаб югурган жилғаларни эслатувчи тиниқ, жозибадор садо хонани тўлдирди.

Аввал турли замзамаларни ҳар хил пардаларга солиб турди-да, кейин кишини ҳаяжонга солувчи тантанавор куй аста кучга кирди. Созанданинг ўзи бошини дам орта, дам олга ташлаб, бир маромда оҳиста тебранади. Бундай пайтда у ёнида биров борми, йўқми, бутунлай унутиб қўйса керак. Тингловчи ҳам унинг ортидан эргашиб янги бир дуё сари кириб бораётганини сезмай қоларкан. Темиржонда ҳам худди шундай ҳол юз берди. У болаларга хос ошинфалик билан куй сеҳрига берилиб ўтирар, «ҳийла ҳадисини олган экан», дея ичида ҳаваси келарди унга.

Темиржон унинг консерваторияда ўқиётганини бир гап орасида устозидан эшитган, аммо бунчалик моҳир созандалигидан хабарсиз эди. Мана энди аввал тасаввур қилганидан ҳам, ҳозиргина гаплашиб ўтирганидан ҳам юз чандон бошқа қиёфада кўриб ўтирарди уни.

Ниҳоят, сўнгги аккорд бир йўла икки-уч бор урилди-да, куй юқори пардага чиқиб, узилди. Уча-уча ҳолдан тойган лочин қанотларини йиғиштиришга ҳам қурби етмай, жар сари шўнғиб, қулади гўё.

Юлдуз қўлларини икки ёнга солинтириб клавишлар узра эгилганича бир нафас жим қолди. Сўнг бошини кўтариб, маъюс боқди. Негадир унинг кўзлари ҳорғин, лабларидаги ҳалиги жилодан асар ҳам йўқ, алланечук жиддий қиёфада эди.

Аммо бу ҳолат узоққа бормади. Булутлар ортига яширинган қуёш юзидаги пардани шартта олиб ташлаб, оламни мунаввар қилгани каби унинг ҳам бирдан чехраси ёришиб кетди. Яна бояги-боягидай.

Шу пайт хонага яна бир қиз кириб келди. У тантанавор оҳангда деди:

— Бўлди, бас, димиқиб ўтираверишга барҳам бердинг. Дастурхон сизга мунтазир!— Шундан кейин сўрашиш кераклиги энга тушиб, шошиб қўшиб қўйди:— Ассалому алайкум!

— Танишинг, синглим — Қундуз!— деди Юлдуз.

Учовлар қатта хонага кирдилар. Узун стол турли ноз-неъматлар билан безатилган. Ҳар бир стул қарши-

сида ликопча, пиёла, чойқошиқ, ўртада эса янгигина тандирдан узилган бир даста нон. Кичик-кичик товачаларда жизиллаб турган қўймоқ тортилди.

Профессорнинг хотини бир неча йил бурун вафот қилган, уй-хўжалик ишларини ёлғиз Вотти кеннойи бошқараётгани кўриниб турарди.

Стол атрофида ҳар кимнинг муқим ўз ўрни азалдан «муҳрлаб» қўйилган бўлса керакки, меҳмонни ўтқазилари билан Қундуз чаққон бориб қаршидан жой олди. Унинг ёнига Вотти кеннойи келиб ўтирди. Шундоққина Темиржоннинг биқинидаги стулни Юлдуз эгаллади. Бунни кўрган Қундуз пиқ этиб кулиб юборди. Вотти кеннойи унга маъноли қараб қўйди-да, қулоғига шивирлади:

— Анови аканг кетгунча опангга тегажаклик қилмай ўтиргин, айб бўлади, хўпми, тасаддуқ!

Шундай деди-ю, катта чойнакдаги чойни қайтара бошлади. Аммо на қўймоққа, на бошқа нарсаларга бирор кимса қўл узатгани йўқ. Нариги хонадан узун зангори халат кийиб, сийрак сочларини тараб чиққан профессор столнинг энг бошидаги ўринни эгаллади. У овқат ейишни бошлаб бергандан кейингина бошқалар қўлларига санчқни ва пичоқлар олишди. Ҳа, бу уйнинг ўзига хос тартиб-қоидалари бор экан.

Вотти кеннойи аввал профессорга, кейин меҳмонга чой узатди. Ҳамма жимгина овқат ер, фақат Қундузгина дам Юлдузга, дам Темиржонга қараб-қараб қўяр, кулиб юборишдан ўзини зўрға тутиб турарди. Бунни сезган Вотти кеннойи яна норози қараш қилиб қўйди. Қундуз эса сирини бой бермаслик учун кўзини шифтда осилиб турган қандилнинг биллур маржонларига тикди.

Унинг кўзлари катта-катта, лаблари қип-қизил, сочлари патила-патила. Фақат қошлари, киприклари билан опасига ўхшаб кетарди, холос. Юлдуз рангпар, но-зик қоматли, бу эса қорачароқ, дуркунгина экан.

Темиржон қўймоқдан кўп емади. Юлдуз ҳам бирикки чўқилаб қўйди. Нариги хонада телефон жиринглади. Вотти кеннойи бориб, трубкани олди. Қайтиб келгач:

— Сиззи биров йўқлаводитти, прапущур,— деди.

Отасининг туриб кетиши айтилиб муддао бўлди шекилли, Қундуз ўзини эркин тутиб гап қотди,

— Мунча куёв-келиндар сузилиб қолдиларинг?— деди шаддодлик билан,— иштаҳаларинг бўғилган бўл-

са, гуллар, булбуллар тўғрисида гаплашиб ўтирсанглар-чи!

Юлдуз синглисига нозик ўқрайиш билан пўписа қилиб қўйди.

— Сенга ҳазил бўлса-да...

— Ўзинглар ҳазилбоп бўлиб ўтирсанглар менда айбми?— шаддодлигини қўймади Қундуз.

Юлдуз қизарди, Темиржон ерга боқди.

Профессор қайтиб келди. Овқат ейишни шошиб охирига етказди-да, академияга тез боришни кераклигини, Темиржон билан бўладиган суҳбатини кейинга қолдиришга тўғри келганини айтди.

— Сен дарсингга ўтир, қизим,— буйруқ қилди у Юлдузга,— сен Қундуз, Темиржонни дарранда-чаррандаларинг билан ошна қил!

— Бош устига-ю,— деди мугамбирона кулиб Қундуз, кейин писанда қилди:— Темиржон акамнинг музика эшитишга кўпроқ майллари борга ўхшайди. Менинг даррандаю-чаррандаларим билан қизиқмаслар?

Темиржон унга ялт этиб қаради.

— Қанақа дарранда-чаррандалар?— деди у.

Темиржоннинг саволига. идиш-товоқларни йиғиштириб юрган Вотти кенйойи жавоб қилди:

— Буларнинг гапига дафъатан тушуна қолмайсан. Боққа чиқсанг, кўрасан ҳали, ҳаммаёқ ажойибхона. Бари жавр кўрган жониворлар Қундузнинг ҳимоясидан ланоҳ топишоти.

— Бўпти,— деди Темиржон,— ҳайвонлар дунёси билан танишиш ҳам қизиқ.

Юлдуз ўрнидан ирғиб турди-ю, пианиноси томон йўл олди.

— Майли, айланиб келгузингизча машқ қилиб тураман,— деди у хона эшигига етганда ортига қайрилиб,— хайрлашмасдан кетиб қолманг-а.

— Хотиржам бўлинг, ҳузурингизга кирмай кетмайдилар.— Йигитнинг ўрнига Қундуз жавоб қилди.— Бамайлихотир машқингизни дўндираверинг.

Юлдуз синглисининг тегажаклигидан энсаси қотиб:

— Қўрмагур-ей!— деб қўйди ранжиган оҳангда.

Бог унча катта эмас, унда етти-саккиз туп мева-ли дарахт, икки чинор, икки туп мирзатерак ўсган эди. Уртанин бир ариқ сув оқиб ўтади. Бог тўридан қандайдир қушнинг фигони эшитилиб туради.

— Тувалоқ қуш,— дея тушунтирди қиз Темиржонга,— шарпамизни сезди.

Чиндан ҳам ҳайвонот боғи деса бўларкан бу ерни. Каттагина бир қафасда у ёқдан-бу ёққа танда қўйган чиябўри чет одам келганидан норози, хўмрайиб қўйди. Яна бир қафасдан тулки боласи мўралаб турибди. Бошқаларида тошбақа, илон, типратикон, ҳар хил қушлар.

Қундуз буларнинг ҳеч қайсисидан жирканмас, ҳайинқмас, ўзи овқатлантирар, бошини силар, айримларини тумшугидан ўпиб ҳам қўярди.

Улар ҳам худди ўз оналарига талпингандай Қундуз томон иштилишар, илтижо билан тикилишар, оғизларини кап-кап очиб, емоқ сўрашарди.

— Ҳой, Қалвак,— дея мурожаат қиларди қиз кўрқушга,— ҳой, гупсанги,— дерди у тошбақага.

Ёввойи мушук унинг тилида — Покдомон, сувсар — Тамтамхоним, кўлвор илон — Палпис, сичқон — Қалқомак, қарқур — Баёв. Ишқилиб, ҳар бирининг лақаби бор.

Уларнинг ичида Кўккўтон ҳуркакроқ экан. Унга овқат бера туриб Қундуз пўписа қилди:

— Мунча баднафс бўлмасанг, Йўлтўсар, ичингда ўпқон-пўпқоннинг борми?

— Бу ишга жуда корафта бўлиб кетибсиз-ку?— деди Темиржон.

— Буларни одам қилгунча ўлиб бўлганман. Уч ой бўлди апави Миттихон билан танишганимизга. Ҳеч элашиб кетолмаяпмиз,— кичкина кийик боласини кўрсатди қиз. Кийикча ҳам қуралай кўзларини мўлтиратиб, маънос боқиб турар, вужуди қалтирар, одамнинг ҳар бир ҳаракатидан чўчиб тушарди,— ўлгудай чимхўр чиқиб қолди. Сутга нон тўғраб бераман, емайди.

— Буларни қанақа қилиб тўплагансиз?

— Баъзисини сотиб олганман. Баъзисини таниш-билишлар олиб келиб беришган. Манави қуралайни дядамнинг бир овчи ўртоқлариникидан олиб келдим. Бизга олиҳиммат кўрсатмоқчи бўлиб кийик гўшти билан меҳмон қилмоқчи экан. «Кийик гўшти емабсиз, дунёга кемабсиз, азза-базза бир келасизлару бир кийик бола-сичалик ҳурматинглар йўқми», деб бўғзига пичоқ тортмоқчи бўлганда қўлидан тортиб олдим. Хўп қилдим-да.

— Сўйишга увол буни.

— Уволликка уволку-я, томоқ емагани ёмон бўлаяпти, ўлиб қолмасайди, деб қўрқаман.

• — Улмас..

Қундуз университетнинг учинчи курсида ўқир, мақсади ҳайвонот дунёсини ўрганиш, шу соҳада илмий иш билан шуғулланиш экан.

Аввалига Темиржонга унча ёқмаган, бетгачопар, беодоброқ кўринган Қундуз унинг кўз олдиди ўзгариб борарди. Ҳатто овқат маҳалидаги шартакиликлари ҳам энди бутунлай йўқолиб бораётгандай эди.

— Зоологияга қаттиқ меҳр қўйибсизми, дейман?— сўради Темиржон хиёл дудуқланиб.

— Шунчаки ҳавас,— жавоб қилди қиз хаёлчан.— Кўп ўқишим, ўрганишим керак. Буларнинг ҳар бирининг хулқ-атвори, феъли, емиш-ичмишларигача кузатиб, дафтарга ёзиб бораман. Шундан ҳузур қиламан.

— Бу жуда қизиқ, жуда-жуда,— шавқ билан гапирди Темиржон.

— Сиз-чи? Эшитишимча, сиз биологияга ҳавас қўйганмишсиз-а?

— Шунақароқ. Раҳматли отамдан мерос бу! У яхшигина табиатшунос эди.

— Қамтарлик қилманг, машҳур олим эдилар. Китобларини ўқиганман. Кўп жойда боғ яратганлар. Айтмоқчи, у кишидан яхшигина илмий ишми, қўлёзмами қолган дейишадн, шу ростми?

— Рост.

— Нимага уни ўзингиз китоб қилиб бостирмайсиз?

— У чала қолиб кетган.

Қундуз тўхтаб, унга тикилиб қолди.

— Чаласини тўлдириш.

Темиржон ўзида ўнғайсизлик сезиб, жим қолди.

— Шунақа фикрим ҳам йўқ эмасу,— деди анчадан кейин,— аммо қўлимдан келмасмикин, деб чўчийман. Кейин... ўша қўлёзмага кўзим тушди дегунча ғалати бўлиб кетаман. Ахир, отамни жуда яхши кўрардим-да.

— Нима бўлгандаям... Қойил қолмадим сизга.

Бу гапни Қундуз қайси маънода айтганига Темиржон тушунмади.

Орага сукунат чўкди. Темиржоннинг ярасига тегиб қўйганини сезган Қундуз эса ноқулай аҳволга тушди. Қўнғли бўшашиб, Темиржонга раҳми келди.

— Кечиринг... Отангизни эслатиб диллингизни буздим шекилли. Келинг, бошқа гапга ўтайлик.

— Ҳечқиси йўқ, Қундузхон, ўтган ўтиб кетди. Ўлганлар тирилмайди-ку...

— Энди нима қилмоқчисиз? Бирор илмий иш устида ишлайсизми?

— Билмадим... Профессор лабораторияга ўтгин, деяртилар. Пахта билан боғлиқ ишга.

— Буни боғдорчиликка алоқаси йўқ-ку!

— Йўқ.

Қундуз унга яна жиддий боқди.

— Мен отангизнинг йўлидан борарсиз, деб ўйлабман...

— Менга қолса-ку... Агар профессор менга бошқа соҳани маъқул кўрган эканлар, мен нима ҳам дердим.

Қиз қошларини чимирди.

— Сизга тушунмаяпман. Ҳар ким ўз аҳдининг ҳоқонини бўлиши керак-ку? Биров бу ёққа юр, деб йўлингиздан чалғитса... Бу қанақаси? Қўйинг-э, қойил қолмадим сизга. Мени шунақа биров шаштимдап қайтарсин, ким бўлишига қарамасдим, эшитадиганини эшитиб оларди тоза. Одамда қатъият бўлиши керак. Кечирингу, Темиржон ака, беқарорлик энг ёмон нарсаси. Беқарор нималигини биласизми? Шамол қаёққа юрса, ўша ёққа пилдирайверадиганга айтишади.

— Отам вафотлари олдидан профессор Жамолов ҳам ўстоз, ҳам ота бўлади сенга, у кишининг раъйидан чиқмагин, деб васият қилганлар. Эскича айтганда, падари бузрукворнинг амри вожиб-ку, Қундузхон!

Қиз унинг сўзларини эътибор билан тинглар, унга ярим ўғирилган ҳолда, тозаям содда экансиз-ку, дегандай маънос кўзларига қараб-қараб қўярди.

Темиржоннинг дилида қандайдир ғашлик уйғонди. Шунинг учунми ортиқ гап қотмади. Қиз ҳам жим қолди.

Уйга яқинлашдилар. Юлдуз пианино чалаётган хона деразасидан ёқимли куй ҳовлига қуюлиб турарди.

— Агар қўпол гапирган бўлсам, кечиринг,— деди Қундуз, сўнг югурганича уйга кириб кетди.

Ёлғиз қолган Темиржон хаёлга толди. «Беқарор»,— дея лаблари шивирлади.

Хайрлашмоқчи бўлиб Юлдузнинг олдига кирди. Юлдузнинг бармоқлари клавишлар узра чаққон у ёқдан-бу ёққа югурар, латиф чеҳрасида бахтиёрлик аломатлари барқ урарди. Худди шу ҳолатини бузмай йигитга назар ташлади-ю, мулойим табассум ҳада этди.

— Тез-тез келиб туринг, хўпми?— деди уни кузатар чоқда ўша мулойимлик билан.

Ана шу чиройли табассум Темиржоннинг кўз олдидан, чиройли овоз эса қулоғи остида мангуга жой олди. Худди ўша табассум, худди ўша овоз уни бу азиз бўлиб қолаётган хонадонга бот-бот келишга чорлар эди.

IX

Орадан йиллар ўтди. Темиржон институтни битириб олди. Кейин тортинмай-нетмай аспирантурада қолсам бўлармикин, деб профессордан маслаҳат сўради. Профессор уни айбснрмади. Қайтага елкасига қоқиб бир нафас тикилди-да:

— Мен сиздан фан кандидатигина эмас, ҳақиқий олим тайёрлашим керак, бўтам,— деди,— отангизга ҳам шундай ваъда қилганман. Изоҳотга ўрин йўқ. Ваъда мен учун ҳар нарсадан юксак!

Темиржон севиниб кетди. «Отам бежиз унинг васийлигига топширмаган экан», дея кўнгли тўлди.

Ўсиб-унмоққа ўзини даъват этган ниҳол қуёш сари қандай интилса, Темиржон ҳам профессор истиқболига шундай илҳақлик билан ошиқарди доим.

— Фанда кашф қилишдан буюк нарса йўқ, тойлогим,— деб қолди профессор яна бир куни,— сиз ҳам фаолиятингизни кашф қилишдан бошлашингизга маслаҳат бераман. Диссертация ёзиш қочмайди. Фан кандидати деган унвонни олгандан кейин диссертацияни кераксиз нарсдай четга улоқтириб қўйганлар камми? На бошқаларга манфаат бор ундан, на ўзига. Келинг, бўтам, институтда олган назарий билимингизни амалиёт билан боғлаш имконига эга бўлинг аввал! Ҳов анов, бирда айтганимдай, Ўсимликлар физиологиясини ўрганиш илмий-тадқиқот институтининг радиобиология лабораториясида битта ўрин бор, уни фақат сиз учун сақлаб қўйганман, бўтам. Лаборантлик вазифасида ишлаб турасиз...

Темиржон бу таклифни эшитгач, аввалги сафаргидай довдираб қолган эди. Чунки у ерда ўзининг ихтисосига мос тушмайдиган муаммолар устида иш олиб боришини биларди. Қундуз айтгандай, ўрмончиликка нима дахли бор унинг?

Профессор Темиржоннинг бақрайиб қолганини кўриб, миясида қандай фикрлар исён кўтара бошлаганини зийраклик билан сезиб олди.

— Дахли бор, бўтам, дахли бор!— деди у салмоқ билан. Темиржон чўчиб тушди,— сиз билан биз...— Сўзида давом этди Жамолов,— сиз билан биз табиий бойлик яратувчилармиз. Зеро, шундай экан, соҳамиздаги ҳамма ишнинг бир-бирига дахли бор. Олимнинг бир со-

ҳа билан чегараланиб қолишидан наф кам, у ҳар тарафлама ривож топмоғи зарур. Изоҳотга ўрин йўқ, бўтам!

— Қийналиб қолмасмикинман, устоз?

— Фанда осон йўл бўлмайди, осон йўл танилаган узоққа бормади. Буни бир карра билиб қўйганингиз маъқулдир, бўтам!

Темиржон ҳамон бақрайиб турарди. Профессор унинг кўзига қаттиқроқ тикилди:

— Хотиржам бўлинг, тойлоғим,— давом этди яна салмоқ билан,— менинг кўзим одамни тез ажратади. Ташқи кўринишдан соқин, бўшанг бўлганингиз билан, аслида хийла ўжарсиз. Ўжарлик эса ҳаммавақт зарар келтиравермайди. Бир нимага ёпишсангиз, уни охирига етказмагунингизча тилчимайсиз. Бу яхши, ҳатто жуда яхши хислат!

Темиржон ҳозирнинг ўзидаёқ радиобиология билан шуғулланаётгандай ҳис қила бошлади ўзини. Илмий институтдаги катта коллективнинг аъзоси саналиб, бу ерда ҳал этилаётган масалаларни хаёлан кўз олдига келтириб, завқланарди. Ходимлар биохимия, генетика билан шуғулланадилар... Ўсимликлар ҳужайраларининг оксидланиши, фосфоритланиш жараёнлари, уларнинг ўзгариши... Ўсимликларни гамма нурлари билан даволаш... Нурлантириш орқали ҳосилни ошириш...

Ҳа, булар жуда қизиқ, жуда-жуда... Иложи бўлса, ҳозироқ бориб, ҳар бир нарсани ўз қўли билан ушлаб, ўз кўзи билан кўрса! Ҳар бир тажрибани қайта-қайта такрорласа, микроскоп орқали тикилиб тунларни тонгга уласа... Мияси огриб, кўзлари тиниб кетса ҳам майли, бош кўтармай ишлайди у.

Иккинчи боб

I

Эшикнинг зарб билан очилиши стол устидаги бир даста қоғозларни ўрнидан қўзғатди. Айримлари безовта набуларлардай учиб бориб, дераза ойналарига урилди. Қўндан ўйга толиб ўтирган оқ халатли, жиккаккина қиз сакраб турди-да, ҳавода чирпирак бўлган қоғозларни тутишга ошиқди. Иккинчи қиз жеркиб берди:

— Эшикни тезроқ ёпсангиз-чи, яхши йигит! Тақил-

латмай-нетмай кириб келишаверади-я, тавба. Истироҳат бори деб ўйлашадими, билмайман.

Темиржоннинг лавлагиси чиқиб кетди.

— Кечирасиз...

Микроскопда жигарранг доғ томизикли ойначага тикилган эркакнинг ҳам диққати бўлинди. У бошини эринчоқлик билан кўтарди-ю, оёқлари остига тушган қоғозларга лоқайд қараб қўйди. Темиржон уни таниди. Таниди-ю, оғзига гап келмай анграйиб қолди.

Қоғозлар териб олингач, яна ҳамма ўз ишига берилди. Темиржонга парво ҳам қилишмади.

Темиржон атрофни синчиклаб кузата бошлади.

У кириб қолган лаборатория илмий текшириш институтининг учинчи қаватига жойлашган бўлиб, катта-катта кўзли деразалардан ёруғлик қуюлиб турарди. Улкан шкафлар устида пахталари чаман бўлиб очилган ғўза туплари, шкафларнинг катак-катак тоқчаларида эса ҳар қил рангдаги суюқликлар тўлдирилган шишачалар. Шундоққинна деворга тақалган столларда микроскоплар, турли моддалар томизиб қўйилган ойначалар. Бир четдаги тарвузшакл юм-юмалоқ қолбада сув вақирлаб қайнамоқда. Шиша кўзачалар оғзига ёпилган нам докалар узра иш урган чигитлар. Оқ халатли қизлардан бири қуриган ям-яшил ғўза баргини эзгидаб, толқон тайёрламоқда. Бошқаси ойнабанд қутичага тикилганича ҳайкалдай қотган. Қутича ичидаги пистолкиранг япроқ уни ўзига оҳанрабодай боғлаб қўйган. Бир йигит юрак томири уришини текшираётган луқмони ҳақимдай қандайдир асбобга қулоқ тутган. Иккинчиси микроскопдан бош кўтарай демайди. Узаро гаплашганларида эса худди бировини уйғотиб юборадигандай шивирлашади. Шундан кейин кафтлари устига бош қўйганларича бир-бирларига унсиз тикилиб қоладилар. Ошиқ-маъшуклар ҳам бир-бирларига бундай узоқ тикилишмаса керак. Микроскоп ёнидагиси бўлса, толган кўзларини ишқалаб-ишқалаб қўйиб, яна машғулотига берилади. Кимдир оғир хўрсинади. Ишқилиб, ҳар ким ўз қувончи, ўз ташвиши билан банд.

Темиржонни, келинг, дегувчи бўлмади. Шунинг учун орқасига қайтиб чиқиб кетишни ҳам, гап қотишни ҳам билмай турарди у. Ниҳоят, врачлардай оққа бурканган ҳалиги йигит яна бошини кўтарди-ю, порози назарини унга тикди. Бирдан сесканиб тушгандай бўлди. Аста жилмайди. Бу жилмайиш бир зумда бутун чеҳрасига ёйилди.

— Темиржон!— деди у ўрнидан шартта туриб,— кел, ошна.

— Ғойиб ака... бормисиз?— Темиржон қучоқлашиб кўришди.

Хонадагилар энди ҳайрат билан боқдилар.

— Танишинг,— деди Ғойиб уларга тантанаворлик билан,— бу ўртоқ лабораториямизнинг янги ходими — Темиржон Йўлчиев...

Жеркиб берган қиз сўрашишга қўл чўзар экан, овозига майинлик бериб:

— Қўполлигим қурсин,— деди,— ранжимадингизми мендан? Кечирасиз, менинг отим — Жўраҳон, фамилиям — Дадажонов!

— Қамбарова Ҳусния,— деди иккинчи қиз. Темиржон ҳамма билан бирма-бир танишиб чиқди.

— Сизни шу хонада дейишувди... Шошиб кириб келаверибман,— деди Темиржон ўзини хижолатдан аста-секин халос бўлаётгандай ҳис қилиб.

— Ҳечқиси йўқ, ошна,— уни қўллаб юбора қолди Ғойиб,— кел, яқинроқ келавер,— уни микроскопга рўбарў қилди,— қара.

Темиржон қандайдир ўсимлик ҳужайрасининг актив ҳаракатини қизиқиб кузата бошлади.

— Бу нима ўзи, билса бўладими?

— Кейин билиб оласан. Ўзинг ҳам кўп омади юрган одам экансан-да. Мен билан ҳамкорликда ишлайсан энди. Қанотни кенг ёйиб, парвозга чоғлан, ошна, узоғи билан тўрт йилда фан кандидати, кейин доктор бўлиб кетасан. Ўқиш ҳам жонингга теккандир, а? Майли, довон ошиб олдинг, ҳақиқий фан билан шуғулланишга вақт етди энди.

Қизлар жилмайиб қўйишди. Темиржон зўр-базўр кулди.

— Айтмоқчи, менинг бу ердалигимни кимдан эшита қолдинг?

— Профессордан.

— Профессор келдиларми?— Бирданига хурсанд бўлиб кетди Ҳусния,— қизиқ, қанақа хушхабар келдиларикин?

— Ана ўзлари.

Ҳақиқатан ҳам Жамолов келиб келаётган эди.

— Ассалом, қизлар, ассалом, йигитлар,— деди у ҳам тантанавор оҳангда,— яхши хабар кутяписизларми?

— Албатта, профессор!— бир қадам олди қизлар Ҳусния.

— Профессор бирор нимани ижобий ҳал қилмай қўй-майдилар.

— Хурсанд бўлаверинг, бўталоқларим, барча иш ха-мирдан қил суғургандай,— деди оғзининг таноби қочган профессор. Сўнг бир қўлини Ҳусниянинг елкасига қўйиб, бағрига тортди,— лабораторияни илмий тадқиқот инсти-тутига айлантириш масаласини қўйдим президиумга. Президентнинг равиш-рафторидан маълум бўлдики — қарши эмас! Фан бўлимидагилар қаршилиқ кўрсатиб қўймасалар бас.

Ғойиб чапак чалиб юборди.

— Қойил, устоз, зўр иш бўлибди-да!

Қизлар ҳам севинчда эдилар.

— Қачон бўларкин-а?!

— Ошиқманг, бўлади. Фақат илтимос қиламанки, бўтам, бунни ҳозирча зинҳор-базинҳор сир тутмоқ даркор. Зеро, нифоқ солгувчилар пайдо бўлиб, бирор ишқаллик-ни ўйлаб топмасинлар. Институтимиз раҳнамолари бу мақсадга унча рўйхушлиқ бермаётганларини унутманг.

— Бунга бепарво қараб бўлмайди, устоз,— қаттиқ-қўлликка чақирди Ғойиб,— маҳкам бўлиш керак. Марказий Комитетгача чиқишга тўғри келса — чиқиш керак!

Профессор жағини ушлади.

— Бу хилда ошиқишга ҳожат йўқ, бўтам, сабр қил-санг — ғўрадин ҳолва битур, деган нақл бор. Бунга ҳам амал қилмоқ даркор.

Ғойиб елкасини қисди.

— Ҳайронман, устоз, ахир биз хайрли ишга қўл уряпмиз-ку!..

Профессор кескин бурилиб, эшик томонга юрди-да, кейин таққа тўхтаб ортига қаради.

— Фандаги осон йўл — ҳақ йўл бўлавермайди! Бунни эсда сақланг, бўтам, фойдаси бор.— У эшик дастасига қўл узатди.— Бу йигитча борасида кўп суҳбат қургани-мизни унутмагандирсиз?— сўради Темиржон томонга имо қилиб.

— Темиржон билан ёшликдан ошнамиз, устоз.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, уни қароргоҳимиз билан ҳам ошно қилсангиз.

— Бажонидил, устоз!

Профессор чиқиб кетгач, бирдан ҳозиргина шов-шув-га тўлиб турган хонага яна сокиилик чўкди. Афтидан, профессорнинг сўзлари унчалик қувонингга арзийдиган эмас шекилли.

— Бари бир айтганимиз бўлади,— деди қизлардан бири. Иккинчиси хўрсиниб қўлди.

— Ҳа!— деди Ғойиб уларга далда бериб,— профессоримиз етдим деганда — йиқилиб қоладиганлардан эмас!

II

Ғойиб аспирантурани тугатибди. Энди бу ерда кичик илмий ходим даражасида экан. Диссертация ёқлаш муддати ўтиб қолибди ҳамки, ошиқмас эмиш. Чунки профессор: «Сиздан фан кандидатигина эмас, ҳақиқий олим тайёрлашим керак», деб ваъда берган эмиш унга ҳам. Шу вайдан бутун бир илмий группа унга боғлаб қўйилибди. Бу группа Ғойибнинг темасига оид масала — халқ хўжалигини бойитиш йўлидаги зарур бир муаммо устида иш олиб борар экан.

— Бу жуда қизик, жуда-жуда,— дерди Ғойибга ҳаваси келган Темиржон.

Ёғ тушса ялагудай топ-тоза йўлакдан бораркан, эшиклари ойнабанд хоналарнинг ҳар бирида янги бир мўъжиза дунёга келаётганини ҳис этар, ўзини ҳам ана шу оқ халатли ходимлар қатори ишчан, жиддий, салобатли қиёфада тасаввур қиларди. Мана, ёш, аммо талабчан, зеҳни ўткир, синчков илмий ходим ижодга берилиб, турли муаммоларнинг сир-асрорини оламга намойиш қилмоқ пайнда. Стол устида микроскоп, теваригига ҳар хил формулалар ёзиб-чизиб ташланган қоғозлар...

У Ғойибни сўнгги бор кўрганига тўрт йилдан ошиб қолган эди.

Шу давр ичида дўсти анча шуҳрат қозонибди. Ўз ёрдамчилари, лаборантлари бор. Профессор унга ўз тенгқуридай мурожаат қилади. Маслаҳатлашади.

Туш пайтида Ғойиб Темирни институт ошхонасига таклиф қилди.

— Юр, қоринга тушадиган бирор нима топилиб қолар,— деди у.

Лабораториянинг тишч, шовқинсиз хоналаридан чиққан одамга бу ер ҳаддан ташқари суронли туюларди. Идиш-товоқларнинг шақир-шуқури, иштаҳа билан овқат еяётган, ўзаро бир нималар устида баҳс қизिताётган одамларнинг говур-гувўри, биров бировни чақириниш, қиқирлаб кулиши гапни гапга қовуштирмас эди.

— Олой бозор кўчиб келганми бу ерга?— деди Темиржон қулогини беркитиб.

— Юравер, Лизочка!— Ғойиб хўшрўйгина официанткага мурожаат қилди. Қиз патнис тўла идиш-товоқларини кўтариб кетаётган ерида тўхтаб, мулойим боқди,— Лизахон, жонгинам, меҳмоним бор. Илож бўлса, узоқ куттириб қўймасангиз... Айтмоқчи, нима билан боқмоқчиёз бугун?

— Карам шўрва, мастава... Иккинчисига тухум дўлма, қовурма, ширгуруч...

— Йўқ, жонон қиз, ширгуруч ейдиган пайтимиз ўтиб кетган, ошингиз йўқми?

— Ош бор.

— Ош! Биринчисига... шўрвангизни карами ҳил-ҳил пишганми?

Қиз елкасини қисди.

— Майли, ярим порсдан бера қолинг.— Бир стол бўшаётганини кўрдн-ю, ўша томон Темиржонни етакларкан, яна тўхтаб, ортига қайрилди:— Айтмоқчи, Лизочка, буфетчигаям мендан дуо деб қўясиз-а?— У бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғининг орасида кичик бир қадаҳ сиққудай шакл кўрсатди.

Лиза унинг ишорасига тушунди шекилли, кўзини қисиб қўйиб, чаққон йўлида давом этди.

— Закускасям бўлсин!

— Мен ичмайман,— эътироз билдирди Темиржон.

— Жимисанг-чи, ишга келганингни пишолаймиз. Албатта, бу хамир учидан патир.— Унинг елкасига тап этиб урди.

Шу пайт бир печа ҳамкаслар кириб салом беришди. Ғойиб улар билан келган қизларга гап отди. Қайси бир кино персонажлари тили билан гаплашиб, тегшиб олди. Хуллас, барча билан аҳиллашиб кетганлиги кўришиб турарди.

— Профессорнинг уйларида бўлганингни эшитдим,— деди Ғойиб, столнинг икки томонига қарама-қарши ўтиришгач,— қизини кўрдингми? Юлдузини демоқчиман. Сину сумбатига беш кетгандирсан, а? Ҳа, бунақа моҳпораси кам топилади. Қулдузиям хушқадгина, аммо Юлдузи бошқача-да.

— Сизга маъқулми?

— Маъқулиям гаими... Ростини айтсам, ошина, мана шу жойдан ургану қўйсан,— у юрагини кўрсатди,— бир-икки бор қармоқ ташлаб кўрдим, гапти пайрови мос кел-

мади шекилли... Аммо Қундузи санбоп, ошна. Нима дейсан?— Қиқирлаб кулди у.

Темиржон қизариб кетди. Бундай пайтларда нима деб, нима жавоб қилишга тажрибаси етишмасди. Шуни сезиб қолди. Сўнг бошини қуйи эгиб, индамайгина дастурхон попуқларини ҳимара бошлади.

— Борганда меровлик қилиб ўлтиравермай, гапга солиб кўр-да, ошна, — давом этди Ғойиб сурбетларча, — лалайнш ярамайди. Бари бир биронта эпчилроғи чиқиб қолса, чўқиб қўяди, кейин армон қилиб юрасан. Профессор Жамоловдай саховатли арбобга куёв бўлиб қолсанг, ёмонми. Бу ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Ҳа, Қундузнинг меҳри бошқача санга. Анов кун и эсига олиб, сан ҳақингда гап очиб қолди. Кўрсангиз, салом айтинг, деди. Ҳа, бу ёғидан ҳам овинг юрган. Эҳ, мен сенинг ўринингда бўлганимда...

Темиржоннинг кўнглида нохушлик уйғонди. Ҳозир шундай гапларнинг ўрними? Бунинг устига мўътабар бир кишининг қизлари ҳақида бенбо сўзлар эшитиш ғалати туюларди унга. Шунинг учун Ғойибнинг фикрини чалғитишга уринди.

— Мавзунингиз нима устида, Ғойиб ака? Батафсил, роқ билса бўладими?

— Ошиқма, ҳаммасини билиб оласан ҳали, — жавоб қилди Ғойиб тақво билан, — содда қилиб айтганда, пахтачиликдаги энг муҳим муаммони ҳал қилиш устида бош қотираётимиз ҳозир. Биласанки, сариқпалак туфайли йилга беш юз минг тонна пахта йўқолиб кетяпти. Бу деган сўз — ҳар йили икки юз миллион сўм асфаласефилнга учиб кетгани. Олимларимизнинг аксарияти ҳозир ана шу сариқпалак балосидан қутулиш чорасини ўйлаётир. Госсипол деган гапни эшитганимсан?

— Ғўзанинг илдизида бўлади.

— Ақлинга балли, топдинг. Мана шу ҳақда лабораториямизнинг катта илмий ходими Назиржон Набижонович китоб ёзди. Госсипол ўзимизнинг жайдари ғўзадагига қараганда мекенига ғўзаеида мўлроқ. Шун исебтлаб берди у. Бу ғўза сариқпалак касалидан холи. Ҳосили унчалик эмасу, аммо унинг бошқа афзалликлари бор. Ана шу афзалликлар госсиполга боғлиқ, деган фараз қилинмоқда. Демак, сен билан бизнинг бугунги вазифамиз, госсиполга бой ёввойи ғўзани маҳаллий шаронгга мослаштиришдир. Ана менинг мавзум. Қалай, маъқулми?

— Бу жуда қизиқ, жуда-жуда... Хўш?

— Нима, хўш?

— Натижаси қалай бўляпти?

— Қалай бўларди, институтимиз участкасида тажриба ўтказялмиз. Чигитни госсипол аралашмаси билан ивтиб, экдик. Ғўзалар бақувват, ҳосилиям ёмон эмас.

— Жуда қизиқ, жуда-жуда...— завқланиб кетди Темиржон,— шу билан сариқпалак барҳам еди, денг? Унда тезроқ такомиллаштириш керак-ку?

Ғойиб ҳамроҳининг юрагига учқун ташлаганидан қувониб кетди. Аммо сир бой бермай:

— Ошиқши ярамади, ошна,— дея билагонлик қилди у.— ҳар қандай кашфиёт мукаммал исбот талаб қилади, исбот эса — муддат. Албатта, ҳозирнинг ўзидаям етарли исботга эгамизку-я, бироқ уни дала шароитида синая кўрмоқчимиз-да. Бу борада бизга сенинг ёрдамнинг керак, ошна.

— Менинг?

— Ҳа, сенинг! Эрта баҳордан Андижонга жўнайсан. Ҳусния Наманганга, Жўрахон Самарқандга. Сизларга уч гектардан ер ажратиб беришадн. Вазифа: госсипол қўшиб ивтилган чигитни экишдан тортиб, ҳосили йиғилгунга қадар кузатиб бориш... Бир хил ишлов, бир хил ўғитлаш, бир хилда суғорилишга қарамай сенинг участканг ғўзаларни бошқа участка ғўзаларидан фарқ қилиши керак. Буни ҳар.кунн, ҳар соатда ёзиб-чизиб, натижасини лабораторияга етказиб турасан. Шу холос. Розимсан?

Бу пайт Лизочка графинда коньяк билан икки ликопча тўғралган турп қўйиб кетди. Ғойиб кафтларини ш-қалади. Кейин графиндан майда қадаҳларга коньяк қуя бошлади.

— Ишимиз ўнгидан келиши учун охиригача ичиш!

Темиржон қадахни қўлига олиб лоларанг шиша орқали Ғойибга тикилиб қолди.

— Чўчияпсанми?— писанда билан сўради Ғойиб.

— Сизга ҳавасим келяпти.

— Ҳавас,— яхши нарсa. У кишига қанот бағишлайди. Чўчима ҳеч. Нимага десанг... ҳар қалай олим бўлиш осоймас, ошна. Кишидан сабот-матонат талаб қилади, Йислай-йиғлай ариқ қазисанг— ўйнаб-ўйнаб сув ича сан, деганлар. Ким айтган буни?

— Билмадим.

— Мен ҳам билмайман,— кулди Ғойиб.

Қадаҳлар бўшатилди.

Зал анчагина тинчиб қолди.

Лизочка олиб келган карам шўрва иштаҳа билан ичилди-да, навбат паловга етганда Ғойиб яна гап қотди:— Ростини айтсам, сени бизга келишга кўна қоласан, деб ўйламовдим. Нимага десанг, ўрмончиликка ўқигансан, авлодинг ўрмончи, пахтачилик дидингга ёқадими, йўқми, ким билибди, дейсан.

— Профессорнинг таклифи ерда қолмасин дедим.

— Бу гапинг маъқул, ошна. Профессорнинг айтганидан чиқмасанг, олисга борасан. Ҳа, ҳа, мени айтди дейсан,— яна кулди Ғойиб.

Темиржон коньякнинг зўриданми ё Ғойибнинг сўзлари таъсириданми юзларига яна ол ранг югурди.

— Узоқни кўзлаганга толе ёр, деган машойихлар,— давом этди Ғойиб,— мени айтди дерсан, сен билан бизнинг ўз шогирдларимиз бўлади, ўз аспирантларимиз. Фаиға доир масалаларда бизга маслаҳатга келишад.

Бу гаплар Темиржонга ҳам ёқимли, ҳам ғалатироқ туюларди.

Ҳар қалай, бу учрашув ёмон бўлмади. Бутунлай янги муҳитда ўзини ёлғиз ҳис қилмайдик-ку, ахир. Енида шу қадрдош бор — бу катта гап. Ана шу жиҳатини ҳисобга олганда ёқимли туюларди. Ғалати туюлишининг сабаби шуки, назарида, Ғойиб ниҳоятда катта гапиряпти. Бунинг оқибати ҳаммавақт ғалабага олиб келавермайди.

— Бир нарсани сўрасам, майлими?

— Сўралсин, марҳамат!

— Ҳали лабораторияни институтга айлантириш ҳақида гап бўлди. Бунинг бирор афзаллиги борми?

Ғойиб Темиржоннинг соддалигидан кулиб қўйди.

— Афзаллигимми!.. Бўлмасам-чи. Ҳозир биз институтга қараммиз. Унда эса мустақил бўламиз. Маош фондимиз ошади. Фаолиятимиз миқёси кенгайди. Бошқа истаган ташкилотлар билан бевосита алоқа қилаверамиз. Ўз филиалларимиз, лабораторияларимиз бўлади. Қарабсанки, кашфиётлар дунёсининг спру калити сенинг қўлиңда. Ўзинг яратиб, ўзинг ҳал қилаверасан. Ўз фаросатинг, ақлиңга ишонасан. Энди фаҳминг етдими? Ё бунақа гаплар ёқмайдими санга?

— Пуқ, нимага ёқмасин? Бу жуда қизиқ...

Яна «қиттақ-қиттақ» қилишди. Қўшини стол ёнида ўтирганлардан бири кулиб, гап отди:

— Аравани қуруқ олиб қочин ҳам эви билан-да!

Ғойиб ўтирган еридан чаққон турди-да, уни ўз ёнига таклиф қилди.

— Назиржон Набижонович, эллик грамм иштаҳа очар қилмайсизми?

— Раҳмат, азизим, шошиб турибман. Овқатни бўлса, шундоқ ҳам иштаҳа билан едим.

Шундай деди-ю, хайрлаша қолди.

— Шу одам яхши олим,— дея тушунтира бошлади Ғойиб,— унинг группаси «Ўз—701» навли пахта ижод қиляпти.

Ғойиб кайф устида махфий сақланган айрим гаплар-гача айтиб қўйди.

— Аслида-ку... госсипол билан шуғулланиш лабораториямиз вазифасига қирмайди-я... Асосан, ишимиз нурлантириш йўли билан янги ўсимликлар навини ижод қилишдан иборат. Аммо диссертациям манфаатиши кўзлаб, шу госсипол масаласини кўтариб чиққим келиб қолди. Устоз ҳам қўллай қолдилар. Чунки бу жуда янги гап, янги муаммо. Ҳали Иттифоқимиздагина эмас, ҳатто бутун дунёда ҳам амалий жиҳатдан аниқланмаган манба.— Ғойиб чуқур хўрсиниб қўйди.— Эҳ, ошна, ҳаммавақт ҳам ўйлаганинг манаман деб амалга ошавермас экан. Мия-дарим ачиб, қатиғи чиқиб кетай дейди баъзида. Кундузми кечага, кечани кундузга улаганим билан шубҳа устига шубҳа, чалкашлиқ устига чалкашликларга дуч келаверман ҳадеб. Кечаги натижа бугунга тўғри келмай қолади, бугунгиси эртага. Кутилмаганда бирор тасодифий ишонч нури кўзга ташланадиган бўлса, севиниб кетаману дарров орқасидан қувишга тушиб қоламан. Бирпасдан кейин яна калаванинг учи йўқолади. Арзимаган, оддийгина нарсаси ҳам исбот талаб қилиб, қийнайди... Буни фақат санга айтилган, ошна, бировга дамининг чиқарма аммо. Сени ўзимга яқин тутганим учун... Ичингдигини бировга тушунтириб беришга ҳам қийналасан киши... Баъзида, бор-е, деб ҳаммасидан воз кечиб юборгим келади-ю, иложим йўқ, элбурундан ҳаммаёққа доврўқ солиб, шов-шув кўтариб юборганмиз. Энди номус кучлилиқ қиляпти,— у яна дами ичига тушиб, узоқ ўйланиб қолди.

Темиржон унга тасалли беролмагани учун ўзидан ранжир, шу билан бирга дўстига ҳаваси келаётган ҳам эди.

— Майли, бўш келмаймиз,— деб юборди бирдан Ғойиб ва Темиржоннинг елкасига аста туртиб қўйди,— янгилик яратиш, шунақа, ишга билган қудуқ қазинишдай

гап экан. Бўш келиш йўқ! Бу ёғи бир гап бўлар. Ҳар қолда, астойдил тиришамиз. Ётиб қолгунча отиб қоя, деганлар, а? Нима дединг?!

Хуллас, дардини очиқ-ёруғ айтиб юрагини хиёл бўшатган бўлди.

III

Темиржон лабораторияга қабул қилингандан кейин ҳам ўз жойини тополмаётган одамдай у хонадан-бу хонага кириб, санқиб юрди. Ҳали кўп нарсага тушунмас, қилар ишининг боши-кетини тополмас, қандайдир муаммонинг тагига етолмай боши қотаётган Ғойиб олдида соатлаб ўтирар, унинг инжиқликлари, жеркиб ташлашларига чидар, зарур қўлланмалар топиб берар, дастёрчиликдан бўшамай қоларди.

Ташқарида қор ёғарди. Ҳаммаёқ оппоқ. Йўлкалар куралиб, икки томонга тоғ-тоғ уюб ташланган. Иссиқ хоналар эса ёзини эслатарди. Махсус яшиқларда қатор ўстирилаётган ниҳоллар, турли ғўза навлари, яшноқ гуллар оралаб юраркансиз, беихтиёр кенг дала қўйнида ҳис қиласиз ўзингизни. Темиржон қишки тажриба участкасини айланиб юриб, кутилмаганда «Изотоплар хонаси»га дуч келиб қолди.

Бу ер худди беморлар даво топаётган шифоҳоналарни эслатарди. Ҳамма оқ кийимда. Ўз раҳнамоларининг буйруғига мунтазар турган ақлли аппаратларнинг устига ёпилган жилдлар ҳам оппоқ. Бу хоналарга чет кишиларнинг киришига рухсат берилавермайди. Аммо Темиржон янги навлар урчитиш бўлимида Арслонова деган олима билан танишиб олган эди. Темиржондаги ҳар нарсага қизиқиш, ўрганишга интилишни сезган бу аёл унинг майлига қўйиб берди.

Темиржон дарсликларда ўқиган, институт лабораториясида кўрган, ўқитувчиларидан эшитган мўъжизаларнинг туғилиш жараёни билан ошна бўла бошлади. Яқингача гўё ер шарини бир луқма нондай ютмоққа шайланиб, жаҳонни ларзага солган даҳшатли нарсанинг бугун мушук боладай ювонг тортиб қолишини, инсон измига итоат этишини кўриш нақадар завқли, Кичик бир мурватни бураш билан мураккаб аппаратларни ишга соласиз. Унинг шаффофдай тиниқ ойна филофи орқали ўсимлик атом нурларига қониб, наботот дунёсига ҳалигача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган

яна бир янгилик олиб киришга чоғланганини кўриб турасиз. Бошқа аппаратлар эса, нурланиш миқдорининг меъёридан ошиб ёки камайиб кетмаслигини айтиб туради сизга. Қандайдир асбоблар чиқиллайди, бош бармоқ ўрнидай кўк, қизил рангли майда лампочкалар ядро таркибига кирган мургак баргларнинг оқсил моддасидаги ўзгаришларни янглишмай баён қилиб беради. Соат мили сингари поэтик ништарлар муттасил тебранади. Қозон шакл идишларда турли биохимик хоссаалар бир-биридан ажралади. Ходимларнинг эса қўли-қўлига тегмайди. Улар шу давргача орттирган назарий билимларини тажриба оловида тоблаб, синовдан ўтказишмоқда чоғи. Ҳа, чинакам қаҳрамон дейиш мумкин уларни. Чунки ҳар доим хавф остида ишлайдилар. Бу ерда ҳил зийракликни бой бердингми, та-мом, жонингга қасд қилганинг ана шу!

Темиржоннинг онги ҳеч қачон бунчалик янгиликлар билан боймаган эди. Арслонованинг тушунтиришича, «Изотоплар хонаси»ни ҳақиқий мўъжизалар маскани дейиш мумкин. Агар қандайдир шовқин эшитилиб, диққатини бўлмаганда Темиржон ҳали-бери бу маскандан чиқиб кетишни ўйламасди.

— Мунча чувиллашмаса булар! — деди кимдир нозли оҳангда, — чорбозор очиб юборишади-я! Тавба!

Темиржон йўлакка чиқди. Ҳақиқатан ҳам йўлакнинг нариги боши одамларга тўлиб кетган, биров-бировга сўз бермай баб-баравар гапирар, нима устидадир баҳслашишарди.

— Ким экан булар? — қизиқсиниб сўради Темиржон ўз хонасининг эшигини қия очиб мўралаб турган аёядан.

— Чет эллик бирор делегациядир-да, та-та-та қилишяпти-ку!

Тўдани бошлаб юрган Назиржон Набижоновични кўрган Темиржон уларга яқинлашди.

Меҳмонлар ичида ниҳоятда бачкана кийинган, қотма, симёғочдай ғўдайиб юрвчи, дароздан келгани ҳаммадан кўп савол берар, Назиржон Набижоновичнинг гапини бўлаверар, бошини қотирарди.

Ниҳоят, теплицага кирдилар. Темиржон ҳам уларга қўшилиб кетди. Меҳмонлар ҳаммаёғи ойнабанд, ёлғиз теплица ичидаги наботот дунёсини кўриб, қандайдир гайритабиий овоз билан ҳаяжонларини нэҳор этдилар.

— Ол райд! — деб юборди ҳалиги дароздан келгани

хайратини яширолмай. Америкалик бу биолог олим Совет Иттифоқига биринчи келиши бўлса керак, чунки аринмаган нарсаларга ҳам жуда қизиқар, ҳайрат билан боқар, худди ишонмаётгандай ушлаб кўрарди.

— Мана бу сизга айтган пахтамининг гўзаси «Ўз—701» мистер Жонс, — деди Назиржон Набижонович, — мана буниси «Ф—108». Қараи, бир-биридан фарқи борми, йўқми?

Мистер Жонс эшитганларини дафтарчасига пешма-пеш ёзиб борар, айрим жумлалар тагига қуюқ қилиб чизиб қўярди.

— «Ўз—701» жайдари навларга қараганда ўн икки кун олдин пишади, — тушунтиришда давом этди Назиржон Набижонович, — ҳар тупда ўттиз бештадан кам кўсак бўлмади. Ҳар бир кўсак пахтасининг оғирлиги бошқа пахтаникидан икки ярим баробар ортиқ. Толасининг узунлиги қирқ иккидан эллик беш миллиметр-гача...

Мистер Жонс юнгдор қўлини чўзиб, иккала гўзанинг поясини бирин-кетин ушлаб кўрди. Елкасига чарм халта осган ёшроғи эса баргидан узиб олиб, бармоқлари орасида эзди. Ҳамроҳларидан бири унинг бу қилмишидан ранжиб, танбеҳ берган эди, парво ҳам қилмади.

Мистер Жонс қиров босгандай оқиш, сийрак сочли бошини қалами билан қашлаб турди-да, мурожаат қилди:

— Кечирасиз, мистер...

— Назиржон Набижонович!

— Мистер Назиржон Набеджейневич... — деди-ю, кейин Жонс таржимондан ўз тилида нимадир сўради.

— Мистер Жонс бу янги навнинг сариқпалак касалига чидаш-чидамаслиги билан қизиқяпти, — деди таржимон.

— Бу нав ҳеч қандай касалликни ўзига юқтирмайди, мистер. Яна бир афзаллиги шундаки, суви камчил, тузли ерларда ҳам мўл ҳосил бераверади. Денгиз сатҳидан икки-уч метр баландликда ҳам ўсаверади. Совуққа чидамли. Жайдари пахталаримиз қарорат саккиз даражага тушганда ҳаёт кечиринини тўхтатиши турган гап. «Ўз—701» эса саккиз-ўн даража совуқда ҳам ҳосилга кираверади.

Яна ўзаро чувур-чувур бошланди. Бири лабини буриб, елкасини қисди. Яна бири кулди.

— Дала шаронтида тажриба ўтказиб кўрингизми? — деб сўради чарм халта кўтаргани таржимон орқали.

— Утказилди, — дедил ва ишонч билан жавоб берди Назиржон Набижонович, — ҳар хил шароитда ўтказилди. Мавсумла аранг ўттиз центнердан ҳосил ундирилаётган ерларда «Ўз—701» навини экиб, олтмиш тўрт центнердан пахта олишга эришилди.

— У-ў! — деб юборишди меҳмонлар. Кейин қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Жонс эса олтин гардишли кўзойнаги устидан қалати қараш қилди.

— Мистер Набиженевич ҳазиллашяптилар шекилли?

— Бу жавобларга тушунтиринг, — таржимонга юзланди Назиржон Набижонович бир оз қизишса, — фанда ёлгон гапириб, қалбакчиликка йўл қўйиб — олтим ўзи учун қабр тайёрлаш билан баробар, чунки фан бир кунмас-бир кун ундан ўч олиши турган гап!

Яна шов-шув кўтарилди. Қимдир қарсак чалиб юборди.

— Браво, браво! — деди яна бирови.

— Мистер Жонс қайси навли пахта чигити тажрибангизга асос бўлди, деб сўраяпти.

— Мексика пахтасининг чигити.

— Мексиканум? — ажабланди Жонс.

— Ҳа, мексиканум. Бу ёввойи пахта ҳеч қандай касалликдан қўрқмайди. Совуққа чидамли. Аммо бизнинг шароитга мос келмайдиган томонлари бор. Биринчидан, чигити тошдай қаттиқ, тулроқ қаърида узоқ вақт унмай ётаверади. Иккинчидан, кўсаги майда, пахтасининг эса баракаси йўқ. Толаси уч миллиметрдан ошмайди. Шунинг учун биз уни нурлантириш йўли билан маҳаллий шароитга мослаштирдик, ҳосилини ўн чандон оширдик.

— Бу бебаҳо кашфиёт... жуда бебаҳо! — сидқидил тан олди у.

— Ҳа, бу бутун коллективнинг беш йиллик меҳнат маҳсули, — деди Назиржон Набижонович, сўнг таржимонга мурожаат қилди: — Унга уқтиринг, азишим, атом энергияси бизда фақат эл-юртни бойитиш, фаровонлик бунёд этишга хизмат қиляпти.

— Ол райд, мистер Набиженевич, яна бир савол: марҳамат қилиб, чигитни ундириш жараёни ҳақида қисқа изох беролмайсизми ё бу махфийми?

— Фанда махфий нарсас бўлмайди, мистер Жонс, модомики, сизда қизиқиш тугилган экан, айтиб беришим мумкин: биринчи йили ўттизта чигитни радиоактив фосфор эритмаси билан бир сутка ивитиб қўйиб, кейин

экдик. Ҳаммаси унди-ю, фақат бир туп ғўза ҳосил қилди. Ана шу ҳосилнинг йигирмата чигитини дала шароитида экдик, ўнтаси ҳосил берди. Учинчи йили қанча чигит эккан бўлсак, ҳаммаси ҳосил берди. Бу йилги мавсумда ҳар бир областда минг гектардан ерга экиш аҳдимиз бор. Ана шунақа, азизлар, фан яна бир карра галаба қозонди, бунга ишонаверинг.

— Мени кечиринг, мистер Набижонович,— деди меҳмонлардан бири,— агар сир бўлмаса, айтинг-чи, шу кашфиёт учун қанча оласиз? Масалан, бизнинг мамлакатда бўлганингизда, уруғ-аймбғингизга мерос қолгудай ҳақ тўлардилар.

Жуда аҳамиятли савол берилгандай бошқалар ҳам яқинроқ келишиб, қулоқ сола бошладилар.

Назиржон Набижонович кулиб юборди. Сўнг писанда аралаш деди:

— Бизни яхши билмас экансиз, жаноб! Бойлик ортиришни биригчи ўринга қўйиш сизларга хос. Бизда эса инсон, жамият манфаати биринчи ўринда туради. Эли бойнинг — ўзи бой, деган гап бор.

Жонс бир нимадир демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлади-ю, лекин гапирмади. Қаппайган ён чўнтагидан сигара олиб чекмоққа тутинди, бироқ чекиш жойи эмаслигини айтганларидан кейин, ҳафсаласи пир бўлгандай яна ўрнига солиб қўйди.

Елкасига чарм халта осган йигит таржимон билан хийла торғишиб қолди.

— Нимани сўраяпти?

— Бу жаноб, ҳурматли олимнинг нечта шахсий машиналари бор, деб сўраяпти.

— Шаҳримиздаги ҳамма машиналар, трамвай, троллейбусларгача меники. Истаган маҳалим хизматимга мунтазир.

Орада енгил кулги кўтарилди:

— Мистер Набижонович,— узун бармоқларини ўқталиб, истеҳзо билан илжайди Жонс,— мистер Набижонович, менга жуда ёқиб қолдилар, аммо истеъдодли олим бўла туриб инглиз тилида гапиролмаганларига ажаблანаман. Мен, масалан, француз, испан тилида яхши гаплаша оламан, юнон тилига тушунаман.

— Мақтанишга арзигулик шахс экансиз,— деди ярим овозда Назиржон Набижонович, кейин йўталиб элдида, жавоб қилди,— мен жон деб у киши истаган тилда гаплашишга тайёрман.— Муғамбирона жилмайиш пайдо бўлди унинг чеҳрасида.— Марҳамат, қайсинисини

танлайдилар, ўзбек тилиними, тожик, қozoқ, қирғиз, туркман тилиними, қайсиниси маъқул?

Таржимон ҳам, хиёл жилмайиб қўйди-да, Жонсга мурожаат қилди. Жонс ўсал бўлган одамдай сўлжайиб турди-да, кейин елкасини қисди.

— Мен бу тилларда гаплаша оламан,— давом этди Назиржон Набижоновиц,— мистер Жонс эса ҳатто улур рус тилини ҳам дурустроқ билмайдилар назарим-да?

Жонсининг дами ичига тушиб кетди. Ортга бир қадам ташлаш билан суҳбатни давом эттиришдан бош тортганини билдирди-да, дафтарчасига ёзаверди.

— Қойиллатдингиз,— деди таржимон Назиржон Набижоновицга. Афтидан, Жонсининг телба-тескари саволлари унинг ҳам жонига теккан кўринарди.

Меҳмонлар яна бир неча муддат теплицани айланишди. Яшнаб турган кўчатлар, гуллар суратга олинди.

Темиржон буларнинг ҳаммасини кузатиб юриб, кўп нарса олди ўзига. Назиржон Набижоновицнинг жавобларидан ҳузур қилди. «Фанда ёлғон гапириш, қалбакиликка йўл қўйиш — олим ўзи учун қабр тайёрлаши билан баробар, чунки фан бир кунмас-бир кун ундан ўч олиши турган гап!»— дея унинг сўзларини такрорлади ичида. Шу пайт кўз олдига Ғойибнинг ошхонада ўтиргандаги қиёфаси келди-да:— «Кечаги натижа бугунга тўғри келмай қоляпти, уни бировга тушунтириб беришга қийналаман»,— деяётгандай бўлди.

Темиржон Назиржон Набижоновиц билан атай бир учрашиб, юрагига тугиб қўйган ўйлари ҳақида суҳбатлашгиси, кўпдан бошини қотирган чигал фикрларига жавоб олгиси келиб қолди. Бироқ уни узоқ муддатли командировкага юбормоқчилар. Бормасликка илож йўқ, профессор Жамоловдай нуфузли арбобнинг фармойишини адо этиш унинг муқаддас бурчи эди.

Учинчи боб

I

Бутун қиш бўйи Темиржонни сафарга тайёрладилар. Энг оддий масалалар устида соатлаб кенгашилди, маслаҳат устига маслаҳат, кўрсатмалар берилди. Баъзан

Темиржоннинг боши ғовлаб кетар, гарангсираш даражасига етар, маст кишидай кўнгли беҳузур бўлиб қоларди. Госсипол деган нарса унинг тушига ҳам кириб чиқадиган бўлди ҳатто.

Мана, ниҳоят, кунлар илий бошлаши билан Темиржон Андижонга жўнайди. Госсипол борасидаги ишлар фақат дала шароитида ўтказиладиган тажрибагагина қараб қолган. Натижа албатта яхши бўлишига аксариyat ходимларнинг ишончи комилку-я, лекин ҳар бир нарсада бўлгани каби кашфиёт ҳам шошқалоқликни ёқтирмайди. Етти ўлчаб бир кесиб керак.

Темиржон сафарга шай. Фақат ўзига тегишли хужжатларни расмийлаштириш сингари майда-чуйда ишлар қолган эди, холос. Бироқ ҳадеганда ҳаво исиб кета қолмас эди. Умуман, бу йилги баҳор кеч келмоқда эди. Янги йилгача ёғингарчилик кам бўлди-ю, аммо февралнинг охирига келиб, шунчалик қалин қор ёғиб бердики, асти қўяверасиз. Кўча бетидаги, йўлкалардаги қорларни кураб улгуролмай қолдилар.

Бу орада Юлдузнинг ҳам Москвада ўтказиладиган Бутуниттифоқ ёш ижрочилар конкурсига қатнашиш учун тайёргарлик кўриш масаласи чиқиб қолди. Шунинг учун Темиржон вақти бемаҳал унинг олдига бориб, машқидан чалғитишга ҳад қилолмасди. Бунини сезган қиз бир кунни дабдурустан:

— Истаган маҳалингиз ҳеч тортинмай келавериш,— деб қолди, ниҳоятда очиқлик билан,— якшанба кунлари бутунлай бўш бўламан.

Бу таклиф Темиржонда андак дадиллик уйғотди. Шунда ҳам уни-бунини баҳона қилиб бориб, қизнинг гулгун чехраси, ўйчоқни кўзларига тикилиб, ёқимли товуш билан кўлишини тинглаб ўтирадиган бўлди. Қиз унга янанино чалиб берар, унда музикага астойдил меҳр уйғотиш иштиёқи бордай кўринарди.

Яна бир кунни консерваторияга таклиф қилди.

Оқ колоннали, камалакдай ранг-баранг биллур қандиллардан чарақлаган фойе одамлар билан тўла. Киём-бош ечиладиган жойда Юлдуз ёнига бир неча қиз югуриб келишди-да, чуғурлашиб уни ўраб олишди. Биринчиси Темиржонга ишора қилиб Юлдузнинг қўлоғига шивирлади. Ҳаммалари гурр этиб кулиб юборишди. Яна бири Юлдузни қучоқлаб, юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Ниҳоят, Юлдуз уларни Темиржон билан бирма-бир таништираркан, қиёфасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Гўё бугунги концертга йигит билан

етаклашиб келиши қонунийдай. Бунй кўриб Темиржон ўзини босиб олди. Ҳар бир қизга алоҳида-алоҳида қўл чўзиб, номини айтди, уларнинг ёқимли табассумларига хиёлгина жилмайиш билан жавоб қилди.

Бирин-кетин залга йўл олдилар.

Юлдуз билан Темиржон ёнма-ён ўтирди. Саҳнада ҳозир бирон янгиллик юз бериши керакдай, ҳамма нафасини ичига ютиб, жимгина тикилиб қолди. Бирдан қарсак чала бошладилар. Қора сюртук, крахмалланган оқ ёқали кўйлак кийиб, бўйнига капалакнусха лента боғлаб олган ўрта бўй, сочлари узун йигит чиқиб салом қиларди залга. Юлдуз ҳам тинмай қарсак урарди.

Қизнинг эғнида бежирим каштали трикотаж кўйлак бўлиб, ўзига жуда ярашиб тушган, ол рангга бўялган тирноқли узун бармоқлари, оппоқ билакларида шифтдаги қандилларнинг акси жилваланарди гўё.

Қарсак тиниб, барча ўрни-ўрнига ўтирди. Шундан кейиноқ Темиржон саҳнада нима бўлаётганини кўрмай, эшитмай қўйди. Унинг билагига Юлдузнинг билаги тегиб, иссиқ тафти электр токидай бутун баданига ўтиб, яйратиб, тирноқларининг учигача ҳузур бахш этаётгандай эди.

Яна қарсак гуриллади. Қарсак тугагунга қадар Юлдуз яна қўлини ўрнига қўярмикин, деган умид билан Темиржон қимир этишдан чўчиб ўтирди. Қутгани бўлмади. Саҳнада тантанавор янграган куй қўққисдан маънос тортиб, кишини аллаловчи мулоҳим оҳанг билан алмашганда кўз олдингизда лолалар кўрпасига бурканган қир-адирлар, баҳор либосидаги кўркем далалар, тоғ бағридан югурган шўхчан жилғалар, бекиёс манзаралар намоён бўлаверди. Буларнинг ҳаммасини Юлдузнинг қиёфасидан кўриш ҳам мумкин эди. Унинг нозик сурма тортилган, кўзлари аста сузилиб қоларди. Чиройли лаблари нимадир демоқчидай хиёл очилиб, аста тебранар, жилмаяр, оппоқ тишлари ялтираб кетарди. Бирдан яна кўзлари чарақлаб очилиб саҳнага қадалиб қолар, тимқора, силлиқ таралган сочлари елкаси узра тебранар, бир силкиниш билан яна узунроқ бўйни, зирак тақиш учун тешилган қулоқларини қоплаб оларди.

Темиржон қиздан назарини узгиси келмас, кўнглида унга мурожаат қилар, уни чақирар, аммо у эшитгудай ҳолда эмасди ҳозир.

Шу алфозда майин янграган куй авжига кўтарилди. Ҳаммаёқни олатўполон босиб кетгандай бўлди. Юлдуз бир қўзғалди-ю, юмшоқ кафти билан Темиржоннинг

қўлини маҳкам босиб олди. Лекин бу ҳаракати шу қадар ҳаяжон ичида бўлдики, ҳатто ўзининг қаерда, ким билан ёнма-ён ўтирганини ҳам сезмай, беихтиёр қилганини билгани учун йигит бундан унча таъсирланмади.

Ниҳоят, қиз чаққон ўғирилди-да, киприкларини пир-пиратиб савол назари билан йигитга боқди. Йигит жилмайди. Қиз ҳам аста жилмайиб туриб, «эшитинг» дегандай саҳна томон ишора қилди. Уни ҳам ўзи сингари ҳаяжонланиш, севиниш, қайғуришга ундади.

Энди уларнинг елкалари, билаклари ҳам бир-бирларига бемалол тегиб турарди.

Кўп ўтмай яна ҳалиги ҳол. Қизни куй сеҳри ўз оғушига тортиб кетди. Йигит қайта эришган азиз нарсасидан маҳрум бўлган каби хомуш тортиб қолаверди.

Куй тугади. Гулдурос олқишлар остида ҳозиргина дирижёрлик қилган қора сюртукли йигит билан бирга бутун оркестр оёққа туриб таъзим қила бошлади. Залнинг ҳар бурчидан «автор, автор», дея бақирешлар янгради. Кимдир дирижёрга гулдаста тутқазди. Шовқин-сурон ичида саҳнага кўтарилган кенг елкали, сийрак сочлари оппоқ мўйсафид дирижёр билан қучоқлашиб кетди. Кейин бир-бирларининг елкаларига қўл ташлашиб залга тушиб келдилар. Шу заҳотиёқ томошабинлар уларни қуршаб олишди-да, олқишлашда давом этаверилди. Ҳаммалари баб-баравар муаллиф шаънига нималардир, деб бақирардилар.

— Қалай, маъқул бўлдимиз?— сўради Юлдуз, ҳаммалари фойега чиқишгач,— бизда ҳар жума, шунақа, бирон композиторнинг янги асари билан танишиш бўлади.

— Яхши ёзишибди,— Юлдузнинг кўнгли учун мақтаган бўлди Темиржон,— мейга ёқди.

— Менга ҳам! Бизга совет музикаси назариясидан дарс беради у киши.— Юлдуз машҳур композиторнинг номини айтди. Темиржон уни шу чоққача кўрмаган бўлса ҳам радио орқали асарларини кўп эшитган эди.— Ўзоғ йили шунақа бир концерт учун лауреат бўлган эди. Бунисиниям бирон мукофотга тавсия қилишса керак. Оркестровкасини боплабди.

Бу пайт Юлдузнинг дугоналари ўзаро баҳслашган ҳолда яқинлаша бошладилар.

— Кечирасиз, мен ҳозир...— деди-ю, Юлдуз уларнинг тўпига қўшила қолди. Чувур-чувур қилишиб мунозарани қизитдилар. Ҳар бири ўз фикрини баён қилишга ошиқар, айниқса, сариқ соч, юмалоққина рус қизи шап-шллаб, ёни-веридан ўтиб бораётганларнинг диққатини

тортиб гапирардики, овозидан қандиллар ҳам силкиниб кетгандай туюларди.

Уни зўрға тинчитдилар.

Темиржон уларнинг куйиб-пишиб бир-бирларига гап уқтиришларини, жон-жаҳдлари билан тортишишларини кўриб, ўқитувчиларининг муваффақиятидан севиниб, қанчалик фахрланишларини ҳис қила бошлади.

Ниҳоят, яна залга кириш учун қўнғироқ чалинди. Юлдуз қизлар тўпидан ажралиб қайтиб келди-да:

— Зерикиб қолмадингизми?— деб сўради ва жавоб кутмасданоқ давом этди:— бу ёғида студентларимизнинг чиқишлари бўлади. Мен қатнашишдан озодман бугун. Истасангиз, кириб ўтирамыз, истамасангиз... Мени бирор ёққа таклиф қилишингиз мумкин,— шўхлик билан қўшиб қўйди тортинмай.

Улар кўчага чиқдилар.

Осмон тиниқ, ҳаво салқин. Эрталаб яна қор учқунлаб турган эди. Мана тушга яқин қуёш қорга беланган дов-дарахтлар, йўлкаларни заррин нури билан безайди. Ҳар заррада шуъла акси жилваланади.

— Бошланг, қаёққа борамиз?— ҳазил аралаш қис-таланг қилди Юлдуз, ҳам тортиниб, ҳам боши қотиб турган Темиржонга.

У қизнинг бундай дейишини кутмаганди ҳеч. Лекин истарди. Лабораторияда Ғойибнинг фармонини кутиб, диққинафас бўлиб ўтирган пайтларида худди мана шу қиз билан бирга шаҳардан узоқроқ бирор ёққа чиқиб кетишни, қаёқлардадир тентирашиб юришни, ёш болалардай қор отишиб, бақириб-чақиришни, шовқин солиб, сокин далалар тинчини бузишни, бесаноқ зағчаларнинг қийқириқларига ғарқ бўлишни жуда-жуда орзу қиларди. Бироқ қизнинг ўзи қисталанг қилган маҳал қаерга бошлашни билмай гарангсиб қоламан, деб ўйламаганди. Қўққисдан ўша отаси директорлик қилган илмий институт боғи эсига тушди-ю, севиниб кетди.

Орадан ярим соатча вақт ўтди, холос. Улар ўша боғнинг қор босган оппоқ йўлкаларида юришарди. Қорга беланган дарахтлар шохларини эгиб сукут сақлайди. Ғир этган шамол йўқ. Аллақаердан йўлда бораётган поезднинг қичқириғи эшитилади. Кўкда қорамтир қушлар чурқ этмай учарди. Қиз ҳам жим, Темиржон ҳам. У қизни бошлаб келишга келди-ю, бирон нима деб суҳбатга тортишни билмасди.

Йўлка бўйидаги дарахт қизнинг диққатини тортди. Тўхтадилар.

— Арғувон бўй бериб қолибди,— гап қотишга муяс-сар бўлди Темиржон,— отам Россиядан келтириб ўтқаз-гандилар.

— Арғувон дейсизми? Кўп эшитгандиму ўзини кўр-магандим.

— Жуда чиройли дарахт. Гуллаган маҳали кўрсан-гиз. Май охирларида, июнь бошларида шигаб гуллайди.

— Ушанда келиб кўрамиз, а?— Юлдуз яқинроқ бо-риб, болдирдан йўғонроқ танага икки қўллаб ёпишди-да:— Ҳозирча мана бундоқ қилиб қорини тўкамиз,— дея уни куч билан силкита-силкита қоча кетди.

Дув тўкилган қор Темиржоннинг ҳаммаёғини оққа беллади. Қиқирлаб кулганича қочиб бораётган қизнинг ортидан жилмайиб қараб турди. Кўнгли равшан тортди. Қиз эса ҳамон югурар, ортидан ҳозир Темиржон етиб оладигандай чопқилларди.

У катта боғнинг панжараси қулаган жойгача борди. Қаршисида бағри кенг яланг майдон пайдо бўлди. Тақ-қа тўхтади. Кейин Темиржоннинг яқинлашаётганини кўрди-да, яна ҳаллослаганича қор кечиб югура кетди. Сой бўйига етгандагина ортига ўгирилиб, кўксини уш-лаганича чуқур-чуқур нафас олиб ҳансираб, Темиржон-ни кута бошлади.

— Ёзда чўмиладиган жойлар экан,— деди сойни кўрсатиб.

— Ёзда келамиз, бўптимиз?— тикилди Темиржон.

Қиз жавоб қилмади. Фақат бошини гоз кўтариб, ун-га жиддий боқди. Улар энди бир-бирларига шунчалик яқин турардиларки, юрак уришларигача баралла эши-тиллаётгандай эди. Темиржон Юлдузнинг кўзларида акс этиб, милтиллаётган қуёш шуъласини кўрди. У тўппа тўғри шу шуълага тикилди... Қалбида ҳали ҳозиргача ўзига таниш бўлмаган аллақандай ҳис уйғонганини се-зиб, ортга чекиниш ўрнига яна яқинроқ одимлади. Юл-дуз қимир этмади. Бахтиёр дамларга интилиш орзуси билан ёнган ўткир нигоҳ сеҳрлаб қўяётгандай эди уни. Кўзларини чирт юмди-да, беихтиёр икки қўли билан унинг елкасидан ушлаб ўзига тортди, совқотган юзидан ўпиб олди. Шу заҳотиёқ бирдан чўчиб кетди ва қизни қўйиб юборди. Ҳамон қимир этмай қотган Юлдуз хиёл энтикди. Пастки лаби титради. Гўё йиғлаб юбормаслик учун нафасини аранг босишга уринарди у. Андак муддат ўтар-ўтмас бошини эгганича оёғи билан ер чизди. Тўғри-си, ҳозир йигитнинг тўлиб-тошган ҳолда муҳаббат из-дор қилишини кутмоқда эди. Айтгани бўлмади, Афсус

еди. «Майли, изҳор қилмаса, қилмай қўя қолсин», дея жаҳли ҳам чиқди.

Темиржон бўлса ишқ-муҳаббат изҳор қиладиган даражада эмасди ҳозир. У ўз қилмишидан қаттиқ қўрқиб кетган, бир кори ҳол юз берадигандай хавотирда эди. Аммо қизнинг хотиржамлиги ҳайратда қолдирди уни. Шу билан бирга елкасини босиб тушиб турган оғир юк ҳам ўз вазнини йўқота бошлади. Темиржоннинг қадди аста тикланиб, ўз ҳолига келди. «Мендан хафа бўлмабди, хайрият», деди қизнинг хотиржам қиёфасини кўриб.

...Шу-шу бўлди-ю, қиз олдидаги тортинчоқлиги бутунлай барҳам еди. Икковлон деярли кун ора учрашадиган бўлдилар. Темиржон консерватория олдида қизнинг ўқишдан чиқишини кутиб турар, сўнг уйигача кузатиб қўяр, баъзан алламаҳалгача ёнида ўлтириб куй тингларди.

Тезда оғизга ҳам тушиб қолдилар. Бундан хабар топган Ҳумайрабону эса галати ҳолни дилидан кечира бошлади. Гўё ўғли она бағрини тарк этиб, бутунлай олислаб кетаётгандай туюларди.

Ўйлай-ўйлай охири ҳамма нарсага кўникаркан киши. Ҳумайрабонуда ҳам худди шундай бўлди. Пировард, ўзига ўзи тасалли бериб, Юлдузни келин қилиб оладигандай, яқин ўртада бир боласи иккита бўлиб қоладигандай вазиятни бошидан кечираверди.

Шу ўйлари билан бағри тўлиб бораётган айни маҳал ўғли қасёққадир жўнайдиган бўлипти. Юлдуз нима бўлади? У билан гапни бир жойга қўйиб кетармикин? Қизни тушмагур Темиржоннинг қайтишини кутмаса-чи?..

Она яна ўйлай-ўйлай ўйига етолмай қолди.

Темиржон эса бу пайт Юлдузларнинг уйи яқинида юрарди-ю, кириб бораверишга журъат етолмасди. Ахир кеча кечқурун учрашган эдилар-ку. Яна дарров, бугун... Бир неча бор дарвоза остонасига қадам қўйиб қўнғироқ тугмасига қўл чўзди-ю, жиринглатишга келганда юраги бетламади. Қизнинг бир зумгина машқидан чалғитиш гуноҳдай туюларди унга.

«Майли, бугунча ҳам тинч қўяй», деди ниҳоят.

Темиржон оқшом пайти ўйига қайтиб келди. Овқатини апил-тапил еди-ю, индамайгина ўз хонасига кириб ётиб олди.

Эндигина кўзи илинган экан. Кўча эшик ғийқ этиб очилди-да, Вотти кеннойининг шанғиллаган овози эшитилиб қолди.

— Ҳумайрабону, ҳой Ҳумайрабону!

— Ҳа, ҳа, келаверинг,— дея унинг қаршисига пеш-
воз чиқди Темиржоннинг онаси,— бо-мисиз, қўшни! Ке-
ларкансиз-а, айланай, мунча жимиб кетмасангиз?

— Вой, анаву пропуссурни юмушидан бўшамай қол-
дим-ку, тасаддуқ! Темиржон ухловотганмиди?— Энди
у шивирлашга ўтди.— Намунча эрта ётмаса?

— Чарчаган кўринади болам боёқиш.

— Бемаҳалда эшик қоққанамга айб қилмайсиз-да,
тасаддуқ. Шунча олдингизга келиб бақамти гаплашиб
кетаман дейман, ҳеч қўлим тегмайди денг.

— Бемаҳали нимаси,— мезбон дастурхон ёза бош-
лади,— келганингизга бошим кўкка етди. Ўзим бир кў-
ришга зор бўлиб ўтирувдим.

Икки аёл қуюқ суҳбатга берилиб кетдилар.

II

...Маҳалла-қўйдаги кўпчилик Вотти кеннойининг ас-
ли исмини аллақачон унутиб қўйган. Ҳа, келин қилиб
туширилган йиллар унинг Зебихон деб аталганини кам-
дан-кам одам эслайди ҳозир. Ушанда нозу карашмала-
ри ўзига ярашган, хушсурат, хушбичим, ойдай тўлган,
пазокат бобида беқиёс аёл эди. Тўтидай тўкис, қизлар-
нинг энг яқин йўлдоши, ҳангомаларнинг боши бўлиб,
чапараста гапларни ип қилиб эшиб ташлашда, тўй-то-
мошаларга жон киритиб, базмларни қизитишда унга бас
келадигани топилмасди асти. Ичакузди пайровлар билан
хотин-халажни минг кулдириб, симобдай суюлтириб,
кўргошиндай эритиб юборадиган, гап-гаштакларнинг
гули, шакаргуфторликнинг булбули дердингиз уни. Ма-
ҳалладаги бирор маърака усиз ўтмасди, дастурхончи-
ликни ҳам ўринга қўя биларди. Шалдур-шулдурлиги
билан яхши ном чиқарган бу аёлни ҳам ўша 1941 йилда-
ги бешафқат уруш кузги япроқдай сўлдирди-қўйди.

Қўл қўйинини гул қилиб, дала юмушини тиндириб,
хотинидан минг ўргилиб, минг кулиб юрган умр йўлдоши
жангга кетади-ю, орага мудҳиш ҳижрон қўнади. Шуна-
қа фалокат оёқ остидан чиқиб қолади деб ким ўйлабди
дeйсиз! Ҳар қалай, шер ўмровли йигитлар жон олиб,
жон бераётган ўша жанггоҳдан кетма-кет хат келиб
кўнглини тўлдириб, дам йиғлатиб, дам кулдириб турга-
нига ҳам шукр қилиб юрган эди. Бироқ кутилмагандаги
қорахат уни бирдан бўғди-қўйди. Юрагига зардобдай
дуялган дард-ҳасратини ўртага тўкиб соларга ожиз, оҳ

деса афғони чиқиб қолаверди. Албатта, ёш умри хазон бўлмай эр қилса, бола-чақа орттириб, овунч топса бўларди. Аммо шу гапни эслаган кезлари жаҳон кўзига тор келиб, тушию ўнгида севгилиси назаридан нари кетмай қолар, унга таъна-таъйиқ тошини отаётгандай бўлаверарди. Шунда у йиғлаб-сиқтаб ўзига тасалли беришдан ўзга чора тополмасди. Унга оғиз солиб яқин-йироқдан келганларни оstonадан қўймас, «инсофга чақирмоқ» пайида юрганларни кўргани кўзи йўқ эди.

Охири, эри туғилиб ўсган Янгийўл томонларни қўмсаб кетиб қолди. Қайнона, қайнота билан бирга бўлиб, андак овунч топгандай сездн ўзини. Қайнонанинг ёнига кириб, колхоздаги юмушларига кўмаклаша бошлади. Одам одам билан, писта бодом билан, деганларидай; эл билан бирга бўлсанг, нонинг ярим, насибанг кам бўлмас экан. Ишлади, обрў орттирди. Илгаригидай гўнча янглиғ хушрўйлиги бўлмаса ҳам, хушфеъллиги бор, таниш-билишлар орттирди, яқин-йироғи кўпайди. Шавқ-завқ, шалдир-шулдуриги яна ўша-ўша. Юрагида гап ётмайдн. Баъзилар: «Бизга газетага обуна бўлишининг кераги йўқ. Вотти кеншойи бўлса бас, элу юртда нима янгилик бор, баридан воқиф»,— дейишарди. Чиндан ҳам у ҳамма гапдан хабардор, нимаики қулоғига чалинса, оқизмай-томизмай кўнглига яқин олган кишисига дарров етказди. «Ундоқ бўливотти, бундоқ бўливотти...» Вотти-воттиси тугамайди баъзан. Ана шунинг учун ҳам Янгийўлдаги маҳалла-кўй аҳли унинг номини Воттибону, Воттихон, Вотти кеншойи қўйиб олиша қолди. Бу ном ўзига ярашиб тушди. Кейин-кейин ҳатто қон-қонига сингиб кетди гўё. Авваллари гаши келиб юрган аёл, бора-бора бутунлай парво қилмай қўйди.

Орадан йиллар ўтиб, қайнонаси ҳам қазо қилди. Шу баҳона Вотти кеншойи яна Тошкентга қайтди. Энди ёши ҳам анчага бориб қолган, бир вақтлардаги белга урар қоп-қора сочларига оқ тушиб, гулдай чехра, гўнчадай лаблар теграсини ажин қуршаган эди. Қомати тўлишди. Ўзини қўйиб юборди. Янгийўл томонларда орттирган номи эса ўша-ўша Вотти кеншойилигича қолаверди.

Мана ҳозир у Ҳумайрабону билан суҳбат қуруркан, аввалига Темиржонни ухляпти деб ўйлаган аёл шивирлаб турди-ю, кейин яна бирдан овозини қўйиб берди.

Темиржоннинг уйқуси қочиб қулоқ сола бошлади.

— Сирасини айтганда, бола бошидан маълум, бургут қарашидан,— дея уқтирди кампир,— Темиржоннингиз айнан тошдан тоғ, тупроқдан турвот кўтарадиган...

ригнѐликда тенги йўқ, боадаб йигит ўсди. Локигин бит-та камчил жойи бор-да, тасаддуқ. Одам танлашни билмайди ҳали. Иннайкейин, сагал бўшроқ. Бировминан гаплашганда мундоқ уқтириб, бурро-бурро гапирмайди. Қачон қараманг, ер сузади. Ҳар қалай, тийраккинамас-да. Гап шатта қосину, бунингиззи баёвлиги пропуссури қизига қўл келиб, бўйнига каманд солиб қўйди, чамам-да. Қизи тушмагур боланинг бошини айлаптириб қўйди-ми, билмайман, худди саранг бўлиб қолган одам сингари ўшанинг олдига чопгани чопган. У қизин қанақалигини билган билади, тасаддуқ. Ҳадеб бўзчининг моқисидай югуравермагани маъқулдир, дейман. Ҳа, айтиб қўйинг, тасаддуқ.

Жамоловлар онласининг рўзгор ишлари кўпдан Вотти кенйойи зиммасида бўлиб, у ўз вазифасини сидқидил бошқарар, уйдаги тартиб-қондаларни ҳам ўз дидига мослаштиришга уринарди. Бунга Жамолов билан Қундуз кўникиб бораётган бўлса ҳам, Юлдуз «бунақа эскича рўзгор тебратишлар» билан келишолмасди ҳеч. Юлдузнинг ортиқча ҳашам-тушамларга берилишлари эса Вотти кенйойининг жиғига тегарди. Хуллас, бирининг диди бирига тўғри келмасди асло! Шунинг учун аҳён-аҳён гинди-бидилашиб қолишгача боришар, кейин ҳафта-лаб бир-бирларига сўз қотмай, тумтайиб юришарди. Афтидан, бугун ҳам яна ана шундай қаттиқ-қурум гаплар кўтарилгану таъби тирриқ бўлган Вотти кенйойи андак кўнглини ёзиб кетиш учун келган кўринади. Ҳар қалай, унинг аламли гаплари шундан далолат бериб турарди.

Ҳумайрабону ҳайрон. Ахир у эндигина мавридини топиб, совчиликка бориш режаларини тузиб юрарди-да. «Профессор йўқ демас, ҳар қалай, қадрдоплашиб қолганмиз-ку. Қизини ўзгага бергандан кўра ўзининг шогирдига бермасми. Бунинг устига синашта шайтон нотаниш фариштадан афзал, дебдилар, минг қилса ҳам ёшлар кўпдан бир-бирларига синашта бўлиб юришибди»,— деб ўйларди. Темиржон бўшанг бўлгани билан бошида ақли бор йигит, ишига пишиқ. Одам танлашда ҳам янглишмас, деб унинг ўзига қўйиб қўйган эди. Мана бу жаққуш аёл эса унинг режасига раҳна соляпти энди. Қадрдоплашиб қолган яқин кишинг ҳақида ножўя гап эшитиш оғир ботишини бошидан ўтган билади-да, ахир!

— Ҳайронман,— деди у Вотти кенйойидан ранжиган бўлиб,— нега ерга урасиз, айланай, яхшигини онланинг боласи-ку, ахир? Анчайин кўҳликкина ҳам.

Ахир Вотти кенйойи олиб кетди:

— Хиноли хотини бўлгунча, маъноли отин бўл, деган эскилардан қолган гап бор, тасаддуқ! Ўзини моҳитобон санаб юргувчи бундай қиздан қўлингизни ювингу қўлингизга уринг. Мана ман биливоттиман-ку қапақалигини. Ўқиниб ўсганларданмас, отасининг эркасию, серкаси, тасаддуқ. Бирон йўсин-йўригин билса-чи. Битта қосани анов жойдан манов жойга олиб қўйгудек эпи йўқ. Бир нима десанг, юзингга сордай сачраб туради. Оҳ, унинг поэзию карашмасини, таманною таваллосини кўрсангиз. Бўш қолди дегунча тошойнадан нари кетса қулогини кесади. Ойна олдин атторлик дўконин дейсиз. Бетга чаплайдиган турли-туман упа-элик, крем-сремлар, кўз бўёқ, қош бўёқларини айтмайсизми. Эрмаги сочинин калава қилиб, сават тўқиш. Баъзида соч ўлгирри ёйиб, юзигача ёпиб юради. Бирини кийиб, бирини ечади. Шом бўлди дегунча кўчага, кино-синога рав. Оҳ, тасаддуқ, бунақа қиз сизу биздақаларнинг хонадонига кўникиши ҳийла қийин-ов.

— Ҳа, энди... денгиз садафсиз бўлмас, гул алафсиз, айланай,— ўзини босиб жавоб қилди Ҳумайрабону,— ҳар тўқисда бир нуқсон, деганлар. Эрка ўсган бўлса бордир. Ишқилиб, ўзига инсоф берсин.

— Тилингизга шакар, бо-мисиз, тасаддуқ, шунини ўйлаб, сирасини айтивоттиман-да. Оғзингиз куюб қолмасин девотман. Сатангга сатқайи ўғлингиз-э!

Вотти кенной айтган гаплар Ҳумайрабонунинг юрагини эзиб юборди. Шунга қарамай унга қаттиқ гапиришдан ўзини тийиш учун чой дамлаб келишга уннаб кетди.

— Унга қараганда Қундузи анча-мунча диёнатлироқ ўсивотти,— дея давом этди Вотти кенной, Ҳумайрабону қайтиб келгач,— ҳар қалай, опасига тортмавотти. Оёқ-қўли чаққон, ҳусниям бинойидай. Аनावини келин қилса арзийди, тасаддуқ!

— Бо, айланай, кўнгил ишини билиб бўларканми. Боламнинг жигаридан ўша Юлдузи урган бўлса — минг анов-манов дейлик, шаштини қайтариб бўлармиди, айланай,— Ҳумайрабону чой қуйиб узатди унга.— Би-лишимча, Юлдузнинг ҳам меҳр-малоҳати бор бунга.

— Бу сиздан аввал манга аён, тасаддуқ. Қиз ақлли йигитга учади, йигит — ҳуснга. Болангиз саботли, салобатли бўлган. Дупёда нима кўп, қиз кўп. Ўйлаб иш қилинг. Сор ҳам сарсон, саргардон ҳам сарсон бўлмасин, дейман-да, тасаддуқ. Қош-кўзининг тумандайлиги бошидан қолсин, беор, беибо!

— Ҳа, ташвиш тортибсиз, минг қуллуқ сизга. Ен қўшни-жон қўшни бўла туриб ёмонликин раво кўрмайсиз. Майли, ўғлим билан бақамти гаплашарман ҳали. Ҳар қалай, тақдирига танҳолик битмагандир, у бўлма-са, бошқаси топилиб қолар.

— Тилингизга шакар, ана, ўзингизга келдингиз энди.

— Дунёда кўпнинг назаридан қолгандан хунук кўргилик йўқ,— давом этди Ҳумайрабону, кўнгли чўккан бир алпозда,— биттаю битта нуридийдам... анчайин одам қаторига қўшилиб қолди. Шунисига минг шукур. Жонни омон бўлса уйланар бир кун, қўли узун — кўнгли бутун бўлиб ҳам қолар.

Темиржоннинг онасига раҳми келиб кетди. Ўғли учун куюниши бағрини эзиб юборди. Шунинг учун Вотти кенвойиннинг бирорта гапига қўшилмас, қўшилгиси келмасди ҳам. Бошқа одам бўлганда-ку, бунақа гаплари учун унга айтадиганини айтиб, алаmidан чиқарди-я. Аммо Темиржон ички дунёси минг тугён кўтариб, тала-тўпга тушмасин, сиртига чиқармасди ҳеч.

III

Тажриба учун ажратилган уч гектар ер тизма тоғлардай бир-бирига уланиб кетган адир этагида эди. Бундан беш йилгина бурунгача гиёҳ унмайдиган қалин тошлоқдан иборат бу ерга инсон қадами камдан-кам етарди. Ёз кунлари ҳавоси нафасни бўғар, ҳар бир тош чўғга айланарди. Бунақа жойда бир нима унишига ақл бовар қилмасди. Бироқ қаловини топса — қор ёнар экан. Адир бағрини ёнчилаб узун бетон канал бунёд қилинди. Сон-саноқсиз ариқлар қазиб, тошлоққа сув таралди. Сув босимига дош беролмаган тошлар ер қаърига чўкди-ю, ўрнига соз тупроқ қалқиб чиқаверди. Унга пиёз экиб, яхши ҳосил олинди. Сўнг маккажўхори, учинчи йилга келиб эса мўл пахта ундира бошланди.

Кечагина кўримсиз жойлар бугун кўркамликда тенг йўқ. Қуёш селига мириқиб чўмилган ям-яшил дала барқ уради. Шинам шийпонлар, хиёбонлар...

Темиржон учун бу ерда туғилаётган ҳар янги кун бир кашфиётдек туюларди. Қелганидан бери кўп нарса ўрганди, ғўза парваришига боғлиқ ишлар борки, ҳаммаси ниҳоятда нозик дид, пухта билим, маҳорат талаб

отишини ҳис қилди. Эрталабдан то қоронғи тушгунга қадар барча қатори дала қошидан нари кетмас, ягана, культивация, сугориш усуллари кизитиб, натижасини пешма-пеш дафтарига ёзиб борар, кундалигини кунда Тошкентга юборарди. Қўли сал бўшаган маҳаллари эса адирнинг энг баланд ерига чиқиб олар, бу ердан кўм-кўк майдонлар бутун улканлиги, салобати билан яққол кўзга ташланар, завқини келтирарди.

Тажриба учун ажратилган ер эса Ҳилол ака деган бригадирнинг оталигида эди. Унинг аъзолари госсипол аралаштириб ивигилган чигитларни экиб беришди. Чигитлар бир текис униб чиқди. Ғўзалар тўрт энлик кўтарилгандан кейин эса парвариш устига парваришни қизитдилар. Мана энди яшил майдон қуёшда балқиб, денгиздай мавжланади. Бригадирнинг ўзи ҳам кунда бир келиб хабар олиб кетади. Темиржонга маслаҳатлар беради. Аъзоларига ҳам унинг еридан доим кўз-қулоқ бўлиб туришликни уқтиради.

Фақат Темиржоннинг ўзигина улар билан қовушиб кета қолмасди, холос. Ҳамон бегонадай ётсираб юради. Бунга баъзилар ҳайрон. Аксариятга эса у Тошкент деган жойдаги илмий корхонадан келганлиги учун бутунлай бошқа оламнинг одами бўлиб кўринар, шунинг учун уни ҳар ерда андак ҳадиксираб, аммо ҳурмат билан кутиб олардилар.

У тортинчоқлиги, паришонҳоллиги туфайли айрим-ларга ғалатиноқ кўринаётганини ҳам сеза бошлади. Бир кун дала бошида ёзув-чизувини давом эттириб ўтирар экан, ёнгинасидан ўтиб бораётган қизлар у томонга имо-ишора қилишиб қиқирлаб юборишди. Улар ичида кўзлари чақнаб, қора мағиз чеҳрасида қуёш акс этган, бўйдоргина — Анорхон деган қизнинг кулгиси бўлакча жаранглаб эшитиларди. Қачон йўли шу томондан тушмасин, у албатта Темиржонга тегажаклик қилиб ўтарди. Ҳозир ҳам дугоналарининг кулгисига сабаб бўладиган нимадир деди чоғи. Нима дедийкин?

— Ҳорманг, олим ака! — Шўхчаплик билан гап қотди яна, — намунча, пичир-пичир қилиб ўзингизча фол боқиб ўтиравермасангиз? Ўтган-кетганга мундоқ назар-писанд ҳам қилай демайсиз, а? Ана йўталиб кўраман, мана йўталиб кўраман... Томоқларим қирилиб кетди-ку. Бепарволик ҳам эви билан-да. Бунақа қилаверсангиз, устингиздан шикоят ёзамиз худди! — У яқинроқ келди. — Вой, нима қиляпсиз? Ие, анави кишимга қаранглар, ғўзага қараб шеър битяптилар.

— Ёўзанинг кўсагини санаб, дафтарчамга тирка-
япман,— тўғрисини айтди Темиржон.

— Хўш, нечтадан бўпти?

— Баъзи тупда беш, баъзисида олтитадан...

Анорхон хандон ташлаб кулди.

— Қойилман, сизга,— киноя қилди кейин,— омадин-
гиз юришибди тоза. Яхшиям сиз билан мусобақалашма-
ганим, ютқизиб қўйсам, роса изза бўларканман-да. Ё
ҳалиям бир беллашиб кўрамизми? Таваккалда!

Темиржон жилмайди. Аммо жавоб қилишга уягур-
май яна Анорхон илиб кетди:

— Майли, десангиз, шу бугуноқ мажлис чақириб,
ёл ичида қўл олишганимиз бўлсин, келишдикми?

— Йил охирига бориб пушаймон еб юрманг та-
гин...— уни огоҳлантирган бўлди дугоналаридан бири.

Анорхон яна бўш келмади:

— Олим акамлар туфайли пушаймон есам, ебман-
да. Яхши йигитнинг қурбони бўлсанг арзийди, жони-
дан!..

Улардан бири «о-о», деб юбориши билан кулги қий-
қириққа айланиб кетди. Бу кулги олислашиб кетган-
ларидан кейин ҳам анчагача элас-элас эшитилиб
турди.

Темиржон қишлоқ қизларининг ниҳоятда шўх, ҳа-
зил-мutoйиба гапларга чечан бўлишларини кўп эшит-
ган, лекин ўзи шундай вазиятга тушиб қолганда нима
жавоб қилишликни билмасди.

Андак хижолат тортди. Қизарди. Бироқ кўп ўтмай
ўзини қўлга олди-ю, яна юмушига берилиб кетди. Май-
ли, кулишаверишсин, Темиржон ҳақида нимаики ўй-
лашса, ўйлашаверсин, ҳеч бирига парво қилмаслик
керак. Унинг олдида турган бирдан-бир мақсад лабора-
ториянинггина топширигини бекам-кўст адо этиш.
Тамом, вассалом!

Шу хаёлда ёўза ичида ивирсиб юрарди, Ҳилол ака
келиб қолди.

— Салом, олим бола!— деди унинг хаёлини бў-
либ,— эшитишимча, Анорхон билан мусобақа ўйнашга
келишибсизларми? Маслаҳат бермайман. Нимага дей-
сизми? Чунки бешта-олтитадан кўсак деган гап юқори
марра эмас, дўстим. Анорхоннинг звеносидаги ҳар туп
ёўзанинг кўсаги саккизтадан, тўққизтадан ҳозир.

Темиржон бригадирга тикилиб қолди. Анорхоннинг
кечаги ҳазилни бугун жиддий тусда эшитаман, деб
ўйламаган эди у.

— Менга мусобақалашиш йўл бўлсин, Ҳилол ака, хаёлимга ҳам келган эмас бунақа фикр.

— Ие, Анорхон менга бошқача гапирувди-ку? Вой, қизи тушмагур-ей, ҳеч тинч юрмайди-да...— Кейин эгатга чўнқайиб олиб, ғўза шохларини кузатди,— ҳақиқатдан ҳам кўсакларингизнинг чўғи унчалик эмас. Қўшни звенолардан орқадасиз ҳали. Парварниш ҳаммаёқда бир хил бўляпти-ю... Мана кўряпсиз, озуқадан ҳам, сувдан ҳам зориқтираётган жойимиз йўқ-ку!

Темиржон ҳам ҳайрон бўлиб елкасини қисди.

— Ҳа, майли, кўнглингиз чўкмасин, дўстим, пахта иши шунақа, бир кун ундай, бир кун бундай, шоналари сероб-ку, кўсагига ҳам барака кириб қолар эрта-индин. Қани, юринг, шийпонга борайлик. Терга пишиб кетибсиз. Дам олишниям билиш керак. Беҳордиқ дала кеза-верншдан хосият кам, дўстим...

Темиржон унинг ортидан юрди.

Ҳилол аканинг чап қўли йўқ. Уруш йили Харьков учун бўлган жангда айрилган экан қўлдан. Қоматитик, юзлари бугдойранг, қошлари мағрур чимирилган, кўзлари қийиқ, эллик беш ёшлардан ошиб қолганига қарамай жуда ҳаракатчан, ёшлардай серғайрат, гапдонгина. У чаққон юриб, ҳовуз бўйига етганда оёқларини гурс-гурс уриб брезент этигининг чангини қоқди. Қулранг кителининг тугмаларини ечди-да, юнгдор кўксини шабадага тутди. Галифе шими чўнтагидан рўмолча олиб, елинди, бўйинларини артди.

Шийпонда куйманиб юрган оқ яктакли мўйсафид уларни олисдан кўрган заҳотнёқ каттакон чойнакдан йўлма-йўл гулдор пиёлага яхна қуйганича яқинлашди.

— Манавини шимириворинг, Ҳилолжон, юрак ҳоврини босади, иссиқда яхнадан роҳатижон парса борми!

Бригадир чойни қулт-қулт ютди-да, бўшаган пиёла-ни қайтараркан, соғ қўлининг кафти билан лабларини артди.

— Раҳмат, Усмонали ота, чойдай азиз, сувдай сероб бўлаверинг.

— Қуллуқ... Бу дейман, далада жа узоқ юриб қолдингиз, бригад, пахтаминиззи яна бир чоғлаб кўрдингизми, қалай?

— Чакки эмас,— деди Ҳилол ака, чоғроқ гилам устига кўрпача ташлаб қўйилган супага ўтираркан, кенг далага қайта назар ташлади.— Анорнинг иши пишнқ. Қишу баҳор куйиб-пишгани зое кетмабди.

Чол Темиржонга ҳам яхна ичирди.

— Ҳа, боёқиш анча рўёбга чиқиб қолди,— деди Темиржон билан Ҳилол аканинг қаршисидан жой оларкан,— ўтган йили эсингиздами, бу маҳалдаги кўсакларининг чўғи камроқ эди. Ўзиям тоза тер тўкди-ю, аъзоларини ҳам ишлатди-да, қизи тушмагур.

Ҳилол ака сийрак сочли бошидан чуст дўпписини олиб, шундоққина тиззаси ёнига қўйди.

— Иссиқ ҳам чакки бўлмаяпти...— оғир хўрсинди негадир.

Чол таъби хирароқ кўринган бригадирнинг кўнглини кўтармоқчи бўлди шекилли:

— Ҳа, исигани яхши-да, иним,— деди,— иссиқ пахтага мойдай ёқишини биласиз-ку. Унча тобига етмаган шоналарни етилтиради, кўсакка кўсак қўшади. Буям омадимизнинг юрганидан, бригад. Ҳали кўрасиз, пахта чунонам бўлиб берсинки, териб улгуролмай қолмасак нимаймимиз.

Бригадирга далда бермади унинг гаплари. Кўнгли ҳам ёришмади.

— Гап бошқа ёқда,— деди у,— яна сувсиз қоламизми, деган хавотирдаман.

— Хавотир олишга бирон асосингиз борми?

— Қорадарё сувини тортиб қўйди анча. Бугунги авзойи шу бўлса, эртага узоққа боролмай қолади шекилли.

— Ё алҳазар,— деб юборди чол,— айти долзарб кунларда дарёнинг феъли айнимаса нимайди. Узоғ йилгидай тинкамизни қуритмасин-да, ишқилиб.

— Майли, бир гап бўлар,— ўз кўнглига ўзи далда берган бўлди яна бригадир,— биз ҳам бўш келмаймиз, бўш келмаганмиз ҳеч қачон.— Кейин Темиржонга қараб давом этди,— пахта ишининг шунақа ноз-фироғи кўп бўлади. Вақт-соати етиб, бари яна изига тушиб кетади ҳали.

Шундай деди-ю, ўрнидан туриб кетиб қолди. Уни кузатиб қайтиб келган Усмонали ота:

— Бир ерда қўнимиз йўқ, боёқишнинг,— деди негадир чуқур хўрсиниб,— ҳали у звенога чопади, ҳали бу звенога. Кундалик ишни кунда ўзи кўзи билан кўриб турмаса, кўнгли ҳеч ўрнига тушмайди. Кузда юзим ёруғ бўлсин, дейди-да. Бригадасининг планини юз эллик поиз қилиб ўринлатмагунча қўймайди. Бултур юз саксон гектарнинг ҳар гектаридан қирқ беш центнердан топширди. Ўзига қолса, бу ҳам кам. «Элликдан оширишимиз керак эди», дейди. Ҳамма аъзолари билан тири-

шиб-тирмашиб, уч йилда бригада ерини дашт ҳисобига икки баробар кўпайтирворди-я, азамат. Шу кеча-кундузда яна нималарнидир мўлжалини олиб юрган кўри-нади. Энди манави сув ташвиши бор экан...

— Ишнинг белига тепаркан-да?— деди тортинибгина Темиржон.

Чол ялт этиб қаради.

— Бе, ўғлим, белига тепиб, қаёққача борарди. Сув танқислигини биринчи кўришимизми? Чорасини топамиз. Ҳозирги замон одамлари етти ухлаб тушингга кирмаган жумбоқларни ечяпти-ю. Жа бўлмаса, қудуқ кавлаб ер тагидаги оби ҳаётни тортиб чиқариб олиб, суғоришади ғўзани. Ҳар йили об-ҳаво бирон ҳунарини кўндаланг қилиб турмаса иложсиз. Дам қуруқ келади, дам тошқин, дам гармсел... Ҳоли қўйган йили бормиди ҳеч? Фақат одамларни зир югуртириб, андак захматга қўйгани ёмон, нима ҳам дейсиз, захматсиз хазина битмас экан ерда.

Темиржон тушдан кейин Анорхоннинг даласини айланди. Ҳақиқатан ҳам унинг ғўзалари бўлиқ, шохлари кўркам. Энг муҳими, ҳеч қаерда ола-куладан аломат йўқ. Темиржоннинг даласи эса бунчалик эмас. Ё қир тагида бўлгани учунмикин? Чигитида госсипол бор-ку? Қир этагидами, бошқа ердами — бунга қарамаслиги керак эди.

Шуларни ўйлаб, маҳзун ҳолда тентираб юрди у. Фақат шомга яқин ҳориб-чарчаб қайтди шийпонга.

Бундай пайтда тевараги гуллар, райҳонлар билан қуршалган шинам супадан роҳатижон жой йўқдай. Темиржон келганидан бери шу ерда тунайди. Кечалари юлдузларга боқиб, тун қушларининг, тонг саҳар сайраган булбулнинг хонишини тинглаб ётиш қандай яхши.

Ҳозир ҳам супанинг атрофи супуриб-сидирилиб, сув сепиб қўйилган. Куни билан иссиқда димиқиб, жим ётган беданалар бирин-кетин сайрашга тушди. Темиржон ечиниб, эндигина ювинишга тутинган эди ҳамки, шийпон ёнидан юз-қўлини ювиб, белбоғига артганича келаётган Усмонали ота кўринди.

— Олим бола, райҳонларни бир силкитиб чиқмай-сизми, ҳиди бўлакча бўлади-да бундай пайтда.

Темиржон Усмонали отанинг айтганини қилди.

Бирпасда хушбўй ҳид ҳавони тутди. Обдан ювиниб келиб ўтирган Темиржон олдига чой келтириб қўйган чол яна гап қотди:

— Ҳали тушдан кейин анов ёққа бориб, узумзорни кўздан кечириб, келдим. Айтганмидим, йўқми, Ҳилолжон бошқик янги ўзлаштирган йигирма гектар ерга узумзор қилганмиз. Бултурдан мевага кирди. Чунонам ширин мева бердики, асти қўяверасиз. Илгари замонлар бунақа асалтаъм узумларнинг ҳузурини бой-боёнлар кўрарди. Мана энди яхши замонлар келиб, ўз еримиз бойлиги ўзимизга насиб қилиб, роҳатини тортяпмиз. Ўша пайтлар мана шундай супада ўтириб ҳордиқ олишлар қаёқда эди дейсиз. Кун чиқишдан кун ботаргача бир кафт бугдой учун бойларга чорикорлик қилардик. Қорин тўйиб овқат емасдик. Эсимда бор, бир бош узум учун қирқ дарра еганман. Этларим моматалоқ бўлиб, беш кечаю-беш кундуз ўзимга келолмай ётганман. Онам бечоранинг табиб излаб зир югурганлари, бору бисотини сотиб, малҳам қидирганларини эсласам, ҳали-ҳали юрагим орқага тортиб кетади. Мана энди узумзор боғлар яратиб мевасидан элли баҳраманд қилаётганимдан бошим осмонда. Ўз меҳнатнинг билан кўпни мамнун қилишдай бахт борми дунёда. Сизни ҳам боғдорчилик, борасида озми-кўпми илми бор деб эшитгандим. Малол келмаса, бир бориб илм кўзи билан кўриб келсангиз, камчил жойлари бўлса, айтсангиз, олим болам. Биз илмдан йўқроқмиз, тажриба бор, холос.

Ободончилик тўғрисида гап очса, гапи тугамайди-ган, ниҳоятда дилкаш, шинаванда чол билан суҳбатлашиниш мароқли эди. Темиржон боғлар ҳақида Ҳилол акадан ҳам эшитган, узумзорини бориб кўриш нияти ҳам йўқ эмас, аммо асосий вазифасидан алаҳсиб кетишдан чўчирди.

— Майли, мавридинни топсам, бориб келарман,— ваъда қилган бўлди.

Шундан кейин гап яна айланиб, пахта ишига кўчди. Темиржон кўпдан миясини банд қилиб турган саволни берди:

— Сарипалак қалай сизларда?

Чол бир иргиб тушгандай бўлди.

— Ҳе, оти ўчсин-е, тилингизга олманг ўша касофатнинг помини. Ёўза умрига завол-ку у. Бурунлар бўлиб турарди тез-тез. Ҳайтовур, камайиб қолган. Битта-ярим-таси кўриниш бериши билан азаматлар бирдай ёпишадю уругини қуритмагунча қўйишмайди. Бир йили ҳаво жуда қуруқ келди. Еру кўк гулхан ловуллаётгандай эди, экин майдонларини ҳансиратиб қўйди. Бунақа пайтда оғзи-бурнингга олов пуркалгандай беҳузур бў-

ласан. Қурт-қумурсқаю паррандалар ҳаракатида лоҳаслик сезилади. Бунинг устига дашт томондан ёпирилиб келган гармселни айтмайсизми, нақ катга қозонда вишиллаб қайнаётган сувни эслатади-я. Ушанда довдарахт баргида нам қолмади. Не азоб билан эгатларга тараган сувларимиз илиб қолиб, бари ғўзаларнинг суробини тўғри қилиб қўйди. Буниси камлик қилгандек сариқпалак ёпишиб берса бўладими. Ана холос, дард устига чипқон деймиз. Пахта учун сариқпалакдан ёмон офат йўқ. Тугилган кўсаклар ўрни-ўрнида ғужанак бўлиб қолаверди. Шоналар тўкилди, барглар бўжмайди. Аммо одамзодга бас келадиган ҳеч нарса йўқ экан дунёда. Барига чидаркан, барига чора топаркан. Маслаҳатни бир қилиб, шундай ёпишишдики, гармсел ҳам, сариқпалак ҳам чекинишдан бошқа илож тополмади. Эртаю кеч дала бошидан кетмай, ҳар туп ғўза атрофида парвона бўлишди десам, муболаға бўлмас. Ўғит устига ўғит солишди, культивацияга куч беришди. Натижа ёмон бўлмади. Ғўзалар яна ўзларини тутиб, қайтадан кўсак туга бошлади. Илгари мен, очини, техниканинг қўлидан шунчалик иш келишига унча ишонмасдим, ўшанда биринчи бор тан берганман, ўғлим.

— Демак, сариқпалак кўпроқ ҳаво қуруқ келганда тарқалар экан-да?

Чол ўйлиниб қолди.

— Нима десам экан...— Бошини қашлаб қўйди у.— Албатта мендан кўра пахта ишининг усталари яхшироқ билишади. Менинг етти пуштим боғбон ўтган, ўғлим. Боққа меҳр қўйганларданман. Аммо доим шуларнинг ичида бўлганлигим учун бу соҳада унча-мунча билимим ҳам бор, десам мақтанишга йўймайсиз. Сариқпалакнинг тарқалиши ерга боғлиқ. Ер бақувват бўлса, ғўза ҳам бақувват ўсиб, ҳеч қандай дардга чалинмайди. Ер кучсиз бўлдим, тамом. Унинг устига экин ернинг томир-томирларидаги озуқа, намликни суғуриб олса, паққос ҳолдан тояди-ю, куннинг иссиғига дош беролмай торс-торс ёрпалаверади. Бу билан экиннинг томири очилиб қолиб, шамоллайди, турли дардга чалинаверади. Сариқлакка ҳам худди шу йўсинда гирифтор бўлади деб ўйлайман. Борди-ю ерга вақтида етарли озуқа бериб, вақтида ишловини ўрнига қўйиб турилса, ҳеч қанақа экин дардманд ўсмайди. Ишқилиб, ҳамма гап ернинг ўзида демоқчиман-да. Энди мана сиз... Нима девдингиз-а... Тилим келишмайди...

— Госсиполни айтмоқчимисиз?

— Ҳа, балли, ўша ҳассивўлингизнинг нафи тегадими, йўқми, билмайману... Ҳар ҳолда, сиз олим одамсизлар, сизга аёндир-ку, аммо яна айтаман, ҳамма ҳикмат ерда бари бир. Унга ишонган янглишмайди ҳеч қачон.

Темиржон жавоб қилмади. Чол госсиполингга ишонмайман, демоқчими? «Майли, ишонмасанглар ишонманглар,— деган фикр ўтди хаёлидан,— бугун ишонмасанглар, у нималарга қодир эканлигини эртага исбот қилади. Ўшанда ўзинглар госсипол топиб бер, деб тоза хархаша қиласизлар-ку ҳали».

Шундай деб ўйлади-ю, Темиржоннинг дили ёришиб кетди.

Ям-яшил кенгликлар узра кулранг оқшом ёйила бошлади. Уфққа ёнбошлаган қуёшнинг сўнгги нурларидан ялтираган мирзатераклар учидаги сайқаллар лип-лип ўчди. Даладаги агрегатлар сурони тинган, одамлар уй-уйларига қайтар, ёш-ялангларнинг қўшиқлари баралла эшитиларди.

Усмонали отанинг кампири олиб келган мошхўрда ичилиб, навбат чойга етгач, суҳбат яна давом этди.

— Ҳилол ака кўпдан пахта экадиларми?— қизиқиб сўради Темиржон.

— Ҳа, унинг суяги пахта билан қотган асли. Жуда магизли йигит. Урушга бориб, фронтни ҳам тинчитиб келди. Фақат бир қўлидан айрилгани қолди, холос. Ноғирон деб даставвал унга мактаб ишини топширдилар. Ўқитувчилик қилди. Кейин кўнгли дала-даштни истайверди чоғи. Очиқ ҳаво шабадасига ўрганган одам-да. Рансликка сайлашмоқчи бўлишувди, кўнмади. Қўриқ очаман. Ўз қўлим билан чигит экиб, пахта ўстираман, дебоқ, туриб олди. Чинакам элу юртни ўйлайдиганлардан-да, азамат. Ўзи ҳам кўп ўқиган, кўп билади. Суҳбат қурсангиз, гаплари маъноли, шунақанги топиб гаппрадики, эшитиб роҳат қиласиз.

Ҳилол аканинг бригадаси нуқул ёшлардан ташкил топган экан. Чолнинг айтишича, ўртадаги тартиб, одоб, тотувликлари билан бошқа бригадалардан бутунлай фарқ қилар экан.

— Худди бир оила фарзандларидай, барака топкурлар,— дейди у завқ билан,— бари ўқиган, бари механизацияга меҳр қўйган. Экишдан тортиб теришгача паққос машина ишлатишади.

Темиржон алламаҳалгача уйқуси қочиб Усмонали отанинг Ҳилол ака ҳақидаги гапларини эслаб ётди. Ҳилол ака фақат меҳнати, ғайрат-шижоати туфайли

тилга тушиб қолган кўринади. Шунақа элга манзур бўлсанг, номингни ҳурмат билан тилга олиб, таърифингни қилсалар, қандай яхши...

Темиржоннинг унга ҳаваси келди. Шу билан бирга Усмонали отанинг госсиполни унча менсинмай ўтганини ҳам эслади-ю, кўнгли нохуш тортди. Бирпасдан кейин эса онасини кўз олдига келтирди. У билан ғойибона суҳбат қурди. Юлдузни эслади... Унинг Москвадан қайтиб келганини эшитган куниёқ хат ёзди. Кейин яна. Аммо хатига биронта жавоб ололмади. Сабабини онасидан сўради. Кўп ўтмай Ҳумайрабону қизнинг уйига совчиликка бориб, кўндириб келганлигини ёзди. Темиржон онасидан хурсанд бўлди. Қизнинг хат ёзмаётганлигининг сабаби бу ёқда экан-да, дея яхшиликка йўйди. Кўнгли тинчиди.

Инсон қалби шунақа, донм яхшиликка мойил туради,

IV

Ҳилсл ака айтгандай сув бошидан тортилиб қолди. Ҳаво дим. Иссиққа тоб беролмаган ғўзалар хомуш. Темиржон юриб бораётган жўяклардан чанг кўтарилиб, нафасни бўғади. Агрегатлар теварагида ҳам оқиш тўзон сузади.

Ҳамманинг дили ғаш. Кечагина юракларда жўш урган умид, қувончлардан асар йўқ. Энг омил пахтакоргача бошини қашлаб қолган. Ташналик экин учун энг ёмон офат эканлигининг исботи бу. Бироқ тақдирга тан бериб, қўл қовуштириб туравериш деҳқон зотига ёғдир. Қандай бўлмасин, йил бўйи ҳалол тер тўкиб, қўлга киритган ютуқларни барбод бўлишдан сақлаб қолиш керак. Бирдан-бир умид катта Фарғона каналида. Аммо ундан жуда усталик билан фойдаланилмаса, бепоен родийнинг бошқа ерларини ҳам сувга зориқиб қолишига зомин бўлишлари мумкин.

Колхоз аҳли бу жиддий масалани ҳал қилишга тўпланди.

Темиржон уларнинг йиғинига биринчи бор қағнашиши. Одамларнинг қанчалик куйиб-пишишларини кўриб, уларга нчдан бўлишар, бирон маслаҳати билан кўмак беролмаганига ачинарди.

Минбарга чиққан борки, ўз фикрини ўтказишга уринарди. Янги-янги таклифлар ўртага тушар, бироқ ҳар

бир таклиф ўз навбатида яна мулоҳазалар туғдирар, тортишувга сабаб бўларди.

— Энг муҳими — сув устида сордай сергак туриш! — дерди улардан бири. — Бир мисқоли ҳам нобуд бўлмаслиги керак!

— Тўғри, — дея илиб кетарди иккинчиси, — бир ёқни қўллатиб, бир ёқни чўллатиб қўйиш ярамайди.

— Бир йўла, ҳамма бригадаларни баробар таъминлаб бўлмайди. — Гап қўшди Ҳилол ака, — навбат-ма-навбат суғорайлик. Ишимизда интизом бўлсин. Интизомли лашкар — енгилмас деганлар!

Шу куннинг эртасиданоқ, эркагу хотин миробга айланиб кетди. Кечалари ариқлар тепасида бедор кезишди. Хиёл исрофгарчиликка йўл қўйган ўртада сазойи. Лекин бу билан ҳам улкан майдонлар жонига ора кириб бўлмади. Яна маслаҳатни бақамти қилиб, артезиан қудуқлари кавлашга тушиб кетдилар. Усмонали ота айтгандай насос орқали ер остидан сув чиқариш усулидан фойдалана бошланди.

Кўпчилик тоғни қулатар, деганларича бор экан. Бирлашиб кўрилган тадбирлар ўз натижасини кўрсатди. Мушкуллар барҳам еди. Ғўзалар ўзларини тутиб ола бошлади, шоналади, кўсак тугишга тушиб кетди.

Кунлар ўтди.

Темиржон ҳар вақтдагидай даласини айланиб юрарди. Кутилмаганда назари бир нимага тушди-ю, қичқириб юборишга сал қолди. Эгатлар оралаб югурди. Қаршисида чаноғидан тошиб чиққудай лўппигина пахта чақнаб турарди. Авайлабгина узди-да, бир нафас меҳр билан тикилди унга. Сўнг икки кафтида тутганича чопа кетди.

Аъзолар тушки овқатга йиғилган эканлар. Ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб ўтириб, суҳбатни қизитишмоқда. Кимдир косаларда шўрва ташийди. Ҳилол ака эса бир чойнак чой олиб, эндиgina супага ўтирган эди ҳамки, тутзор оралаб ҳаллослаганича келаётган Темиржонга кўзи тушди.

— Нима гап? — ҳайрат билан сўради ўндан.

— Ҳилол ака, суюнчи беринг, — деди кела солиб Темиржон, кейин қўлидагини узатди. Тонг сингари бегубор, оппоқ пахта кумушдай чақнарди, — суюнчини чўзинг, — дея такрорлади у. — Ўқариққа яқин жойдан узиб келдим. Олисдан кўриб, юрагим ўйнаб кетди.

Темиржон бригадирнинг оғзи қулоғига етади, деб ўйлаган эди. Ўйлагани бўлмади. Илжайиб туриб, ло-

қайдлик билан пахтани қўлига олди-да, яна қайтиб берди.

— Яхши,— деди хотиржамгина, кейин кулиб юборишдан аранг ўзини тутиб, қўшиб қўйди:— Жонивор, Анорхоннинг даласидан атиги икки кунгина кечроқ нишона кўрсатибди-да.

Анорхон кулди.

Темиржон бўшашиб кетди. Турган ерига индамайгина чўкди. Боши қўйи эгилди. «Нега икки кун олдин эмасу кейин?— Савол берарди ўзига ўзи,— госсиполнинг кучи қани?»

Ҳа, ҳаммадан олдин унинг даласи нишона бериши, ҳаммааникидан олдин унинг даласида терим бошланиши керак эди. У бунга астойдил ишонарди. Шундай бўлишини сабрсиз кутарди. Оқибат эса бошқача бўлиб чиқяпти. Нега бундай?

Кечга яқин у Анорхоннинг даласини айланди.

Ҳақиқатдан ҳам кўз очиб қолган кўсакни деярли ҳар бир ғўзада учратиш мумкин.

Орадан яна ҳафта ўтди. Энди Темиржоннинг даласи ҳам оппоқ. Ғўё кенг майдонни бесаноқ оқ қушлар эгаллаб олгандай. Лекин бари бир Анорхонникичалик эмас. Чиндан ҳам унинг омади юришган йил экан. Териб улгуролмаса керак, деб ўйлайсан. Айрим тупларининг шохлари ҳосил мўллигидан қимир этишга ожиз. Юрагинг шавққа тўлиб, эгатлар оралагинг, қўшқўллаб кетгинг келади.

Тутқаторга яқин жойда ер текисланиб, хирмонга жой тайёрланмоқда. Тут шохида осма тарози. Терим албатта Анорхоннинг даласидан бошланиши шубҳасиз. Бунга Темиржон ишонади. Ҳамма ҳам шундай деб ўйласа керак.

Учакишгандай айни терим олдидан. Темиржоннинг тоби қочиб қолди. Боши лорсиллаб оғрий бошлади. Томоқ оғриғи тутди. Кечга яқин эса иситмаси кўтарилди. Уни Усмонали отанинг уйига олиб бориб, ётқиздилар. «Шуниси етмай турувди. Ишни ярмига етказмай мазаси қочдими дарров, дея яна тоза кулишаётгандир...»

Шу куннинг эртасига тушга яқин чилдирманинг бакабанги дала-даштни тутди. «Долзарб паллада базмга нима бор экан»,— деди у тажанглиги тутиб. Унг ёнига ағдарилди. Турса бўларди.

Бошини кўтариб каравоти ённдаги хонтахта томон қўл чўзиб, чойнакдан пиёлага чой қуймоқчи бўлди.

Қўли етмади. «Туриш керак, ётаверишдан фойда йўқ», деди-да, оёқларини осилтириб, ўтириб олди. Кун исигандан исиган. Ҳовли ўртасида, ариқ бўйидаги қуюқ кўланкали, девқомат ёнғоқ гўё уйқуда, на бир япроқ, на бир новда қимир этади. Темиржоннинг кўз олди-га офтоб селига чўмган, бодроқ-бодроқ кумуш даласи келди. Пахтасини яқинда Анорхон ҳам келиб кўрган эди. Аммо индамади. Ҳилол ака сингари кулибгина қўйди, холос. Нега кулдийкин? Бир гапи бор-ов!

Дала томондан келаётган чилдирма шовқини бирдан нига тинди-ю, мулойим қўшиқ янгради. Темиржон туфлисини топиб, бир пойини оёғига илди-да, иккинчисининг илидан тутиб осилтирганча қулоқ солди.

Кўз ташлаб ҳушим олдинг,
Мен кетдим ёна-ёна.
Охир не қўйга солдинг,
Ўт тушди ширин жона...

Бу овоз соҳибаси Анорхон эди. «Хўп ёқимли товуши бор эканми қизи тушмагурининг», деган фикр ўтди хаёлидан. Бейхтиёр жилмайди. Дили ёришди.

Ҳар сафар теримга туриш олдидан шунақа ўйин-кулги қизийди. Ҳаммаёқ байрам тусини олади. Ҳилол аканинг дала шийпони ҳам ўзгача гавжум бугун. Чорси ҳовуз бўйи, супа, қуюқ соя ташлаб турган дарахтлар остидаги чорпояларгача чўғдай гилам, юмшоқ кўрпачалар солинган. Дастурхонлар бежирим. Бригада аҳли каттаю кичик узум, анжир еб, кўк чойни ҳузур қилиб ҳўплаб, ёш ҳаваскор маҳоратига маҳлиё эдилар. Четроқда чордана қурган Усмонали ота Темиржонни кўриб, ёнига чақирди, чой қуйиб узатди.

— Ётатурсангиз бўлмасмиди, олим болам, ҳароратингиз паққос тушмаган кўринади. Қизариб-бўзариб турибсиз.

— Ётолмадим...

— Чакки қиласиз!

Темиржон нечундир хўрсиниб қўйди.

— Хабарингиз борми,— деди яна чол, Темиржоннинг тиззасига аста туртиб.— Теримни сизнинг далангиздан бошламоққа қарор қилинди.

Темиржон анграйганча бир нафас қараб қолди. Кейин севиниб кетди.

— Нера?— сўради у ишонқирамай.

— Анорхоннинг пахтаси машина билан теришга мос, деб топилди. Депалацага қараб турибди энди.

«Э, гап бу ёқда, денг»,— хаёлидан ўтказди тарвузи қўлтиғидан тушган одамдай бўшашиб Темиржон.

— Шунисига шукур қилинг,— дея далда берди чол, унинг хомуш тортганини кўриб,— бошда пахтангизни бунчалик бўлиб берар, деб ўйламагандик. Нимага десаңгиз, сийрак ўсди. Аксарияти жуда кеч шоналади. Кўнглингиз чўкмасин, деб Ҳилол акангиз ҳам индагани йўқ. Майли, унисиям ҳолва экан, ҳов анаву бир суҳбатда лабзингиз кетган эканми, ўша сув камчил кунлари далангизнинг кунчиқар томонидан сариқпалакка чалинган икки туп гўза топилибди. Ҳилол акангиз юлиб келди-ю, сизга билдирмади... Энди улар бари орқала қолди-да, шунинг учун айтяпман. Яширган билан, бир куни библиб қолсангиз, домангир бўлиб юрманг тагин. Дардни яширсанг иситмаси ошкўр қилади, деган гап бор.

— Қизик, Ҳилол ака менга ҳеч нима демадилар-ку?

— Айтяпман-ку, кўнгли чўкмасин, ранжимасин, деди-да. Битта сизга эмас, ҳеч кимга билдирмади. Ҳамманинг олаговур кўтариб юборишини истамади. Парваришга тоза куч берилди-ю, вақтида балонинг олдини олиб қолдик. Шунақа қилмаганда газак олиб, бари гўзани заҳарларди-да.

Темиржон сукут қилганича ўйга толди.

— Бари бир мен билишим керак эди,— деди у хомуш оҳангда. Сўнг овозига куч бериб:— Борди-ю, шунақа ҳодиса юз берган экан, мен уни бошлиқларимга юбориб, далиллашим керак эди-ку!— деди вужуди қалтираб,— энди нима дейман уларга? Исботим қани?..

Чол уни юпатишга ҳаракат қилди.

— Ўзингизни тутинг, ўғлим. Исбот топилади,— деди қатъий,— Ҳилол акангиз ҳов анаву ерга томошақовоқдек осиб қўйибди.

Усмонали ота кўрсатган шийпон томонга деярли чолиб кетди Темиржон. Бу ерни ҳақиқий музейга ўхшатиш мумкин. Коинот сирларини ўрганишга хос тасвирий плакатлар, фан ва техника оламидаги янгиликлар, халқ хўжалигимизни барча соҳаларидан ҳикоя қилувчи суратлар осифлиқ. Шулар қатори бригада ерининг қайси бурчида қандай ҳосил унаётганлигини исботловчи пахта намуналари, гўза туплари ҳам намоишга қўйилган. Мана, ниҳоят, ҳозиргина Усмонали ота тилга олган ўша икки туп гўза. Пояси тарам-тарам бўлиб қуруқшаб,

қоп-қорайиб кетган. Барглари гажак-гажак майда, кў-саклари эса кесак тусида. Қўл теккизсанг уқаланиб тушгудай.

— Наҳотки менинг даламдан топилди бу?—Алам билан гўлдиради Темиржон,— қани, госсиполнинг афзаллиги? Қани, фарқ?

Шундан кейин Ҳилол ака билан бафуржа гаплашиб олишга аҳд қилди. Бироқ иложи топила қолмасди ҳеч. Ҳилол ака дам у звено, дам бу звенога югуриб, теримнинг боришига кўз-қулоқ бўлишдан бўшамас, машинага ажратилган жойларни дефолнацияга тайёрлар, терилган пахталарни ўз вақтида пунктга етказишнинг ғамини ер, хуллас, бош қашлашга вақт тополмасди.

Барчанинг қалбида меҳнат шавқи. Ҳар ёқда қий-чув, кулги, қўшиқлар янграйди. Чаққон қўллар чаноқдан чаноққа тез югуради, меҳр ва ихлос билан момик пахталарни кўсаклардан суғуриб олади, этакларини тўлдиради. Барчанинг секинчи ичига сиғмай, хиргойи-си авжида. Фақат Темиржоннинггина дили ғаш, юраги сиқилар, ёрилгудай даражага борарди.

Ниҳоят, машина терими ҳам изга тушиб кетди-ю, Ҳилол ака у билан суҳбатлашшига вақт топди.

Оқшом пайти. Улар колхоз марказидаги хиёбонларни сайр қилиб юришарди.

Темиржон шу чоққача бу ёқлар билан дурустроқ танишишга муяссар бўлмаган эди. Мана энди фурсат етибди. Худди шаҳардагидай-а. Ҳақиқий санъат саройи сингари кўркем қад кўтарган клуб биносининг олди шинам боғ. Йўлкалар салқин. Ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудай топ-тоза.

Боғнинг иккинчи этагида яна бир ҳашаматли бино бўлиб, унга колхоз маъмурий идоралари жойлашган. Бинонинг кунчиқар томонига ўтсангиз, янги бир олам қаршисида ҳис қиласиз ўзингизни. Шундоққина оёғингиз тушган жойдан бошланган сарҳовуз бутун гўзаллиги билан қаршингизда намоён.

Ҳар оқшом соҳилдаги саноқсиз чироқлар ёниб, те-варакка бошқача файз ёяди. Қирғоқдаги майсазор бахмалдай товланади. Сайр-саёҳатга чиққанлар эса бу ернинг беғубор, айнаи вақтда, латофатли манзарасига қараб тўймайдилар. Бу ерда ҳамма нарса порлайди. Ҳамма нарса мулойим, жилвагар.

Хиёбон четларида ранг-баранг гул, райҳонлар кўр-паси. Миришкор боғбоннинг сахий ва меҳрибон қўли билан парваришланиб тургани учун баҳор акси ҳам-

ша гуркираб тургандай.

— Қаранг, Темиржон,— деди Ҳилол ака манзарадан завқланиб,— одамлар пул сарф қилиб курортларга боришади-я, бу жойларимиз ҳавоси, манзараси қайси курортдан кам?

— Мен сиз билан бошқа масалада гаплашмоқчи эдим,— қисталанг қилди Темиржон.

Ҳилол ака уни қўлтиқлаб олди.

— Госсипол масаласидами?— жиддий сўради бригадир,— мен ҳам бу тўғрида бир гаплашсам деб юрадим, хайрият, ўзингиз гап очиб қолдингиз. Қўпдан эзилиб юрганингиздан хабарим бор. Госсипол дегани бор нарсам, йўқ нарсам, тагига етолмай қолган кўри насиз. Хафа бўлманг, Темиржон, мен тўғри гапиришни яхши кўраман. Аччиқ ҳақиқатни айтай сизга. Беҳуда овора бўлиб юрибсизлар, бундан кўра, бирон-та фойдали юмушнинг бошини тутсанглар бўларди. Госсипол деганингиз бўлмаган гап. Мен йигирма беш йилдан бери пахта экаман, хийла кўзим пишиб қолган. Агар госсиполингиз туфайли бирон ўзгариш юз берганда биринчи бўлиб мен сезган бўлардим. Бунинг ўрнига аксини кўриб турибмиз.

— Нима, госсипол салбий таъсир кўрсатди, демоқчимисиз?

— Ундай демасам ҳам, ижобий таъсир кўрсатишига ишончим йўқ, демоқчиман.

Рўйирост айтилган бу мулоҳаза Темиржонни баттар мулзам қилиб қўйди.

— Ёки менга қўшилмайсизми?— хаёлини бўлди Ҳилол ака.

Темиржон талмовсиради.

— Билмадим,— мужмал жавоб қилди.

— Ишонмасангиз, келаси йилга яна тажрибангизни такрорлашингиз мумкин. Лекин, бари бир, ундан бирон натижа чиқишига ишонмайман.

— Кечиринг, Ҳилол ака, бунчалик тез хулоса чиқара қолиш яхшимасдир. Олимлар тажрибани қайта-қайта синовдан ўтказиш билан бирон хулосага келадилар,— билагонлик қилди Темиржон,— мен янаги йилга ҳам тажриба қилиб кўриш ҳақидаги фикрингизга қўшиламан. Юрагимнинг бир ерида унга ишонч бор... Келинг, шундай қилайлик, жон Ҳилол ака, йўқ, деманг. Тошкентга хат ёзиб, командировкам муддатини чўзиб беришларини сўрайман, йўқ дейишмас.

— Нима, қишда ҳам қолмоқчимисиз?

— Ҳа, аниқроқ, мукамалроқ хулосага келмагунимча уларнинг кўзига кўринмоқчимасман. Шўр ювиш, яхоб бериб, ерни обдан пишитишингизгача кузатиб, исботимни бойитсам дейман. Кейин гапимдан илгак топадиганларга жавоб қилишим осон бўлади ўзимга. Қанча кўп билсак, шунча яхши-да...

— Ихтиёрингиз!— лоқайдлик билан жавоб қилди Ҳилол ака.

Сарҳовузнинг охири оқ мармар билан кошнланган кенг майдонга тутшиб кетган эди. Майдон ўртасида қадимий обидалар сингари муҳташам учта арк қад кўтарибди. Бу—Улуғ Ватан уруши йиллари шу колхоздан жангга кетиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлганлар хотирасига ўрнатилган ёдгорлик обидасидир. Икки суҳбатдош мармар зиналар орқали ўша майдон сари қўтарилишаркан, Темиржон яна гап қотди:

— Қизиқ... Ўйлайвериб миям тешилиб кетай деяпти... Ҳеч нимага тушунолмайман.

Бригадир бир зина пастроқ тушган эди, юзи унинг юзига тўғри келди.

— Ҳадеб иккиланаверишдан фойда йўқ, Темиржон. Тажрибани қайта ўтказишга келишдик-ку. Юрагингизнинг бир бўлаги госсипол томонга оғаётган экан, сазангиз ўлмасин, майли, яна шаронт яратиб беришни зиммамга оламан.

— Юрагимнинг бир бўлаги профессор Жамолов томонда!— тан олди Темиржон,— унинг ғоясини нотўғри дейишга тилим бормаяпти ҳеч. Чунки унга меҳрихлосим ҳаддан баланд, Ҳилол ака. Мана, гап қаёқда. Уни ҳеч айбситгим келмайди.

— Қимни айбситиш керак бўлмасам? Сизнинг ўзингизними ёки бизними?

— Йўқ, ундай демоқчимасман... Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди...— Унинг тилига, «Ғойиб айбдормикин», деган гап келиб турди-ю, лекин Ҳилол акага айтишни эп кўрмади.

— Тўғри,— деди Ҳилол ака ҳам хаёлчанлик билан,— ихлос қўйиш керак, ҳурматини эъозлаш керак. Лекин тўғри гапни ҳам яширмаслик керак. Сиз бугунги натижани рўйрост билдириб, уни ранжитиб қўйишдан чўчияпсиз. «Қўрқиб, ҳақ сўзни айтмаслик — имоннинг бўшлиғи ва чин эътиқод йўқлигининг аломатидир», деган экан ўтган асрда яшаб, ижод қилган олим Аҳмад Дониш. Менимча, тўғрисини ўз вақтида айтиб, хатонинг олдини олган яхшидир. Қимда нуқсон бўл-

майди ахир? Ё сизнинг профессорингиз бошқа дунёнинг одами? Шундай деб ўйламассиз?

Ишқилиб, шу оқшомги суҳбат бекор кетмади. Темиржон эртасигаёқ хат ёзиб, госсиполдан бирон наф чиқмаслигини батафсилроқ тушунтиришга уринди. Шундан кейин командировкадан ҳам чақириб олишар, деб ўйлади. Бироқ хат-хабар ўрнига кутилмаганда Гойибнинг ўзи етиб келди.

Дўқ-пўписадан бошлади у гапни:

— Сенда ҳеч инсоф борми ўзи, ошна? Билағонлик қиламан, деб, чолнинг юрагини ёрдиғ-ку тоза. Қимсан, Жамоловдай уламога ақл ўргатишни ким қўйибди сенга! Ёзсанг, менинг номимга ёзавермайсанми?

— Ҳеч кимга ақл ўргатмоқчимасман, тўғрисини ёздим, тамом!

— Суф сенга-е! Тўғрисини ёзармишлар. Исботсиз тахминларингга ким ишонарди? Ундан кўра, зерикдим, уйга кетаман, деб қўя қол. Ё бўлмаса, ишнинг улдасидан чиқолмаяпман, деб ростини айт-қўй. Ҳеч қачон ўз айбингни бировга юклашни ўрганма, ошна!

— Бемаънилик! Қанақа исботсиз тахмин? Қанақа зерикш? Айбингни бировга юклама, деганингиз нима-си? Қанақа айбимни сеза қолдингиз!

— Айбинг шуки, қурғоқчилик ишнинг белига тепганини тан олишни истамаяпсан. Қаттиқ иссиққа тоб беролмаган ғўза танасидаги госсипол моддаси куйиб кетган.

— Парга айланиб, учиб кетгандир.

— Кесатма! Ҳар нима бўлиши мумкин. Сен бўлсанг бунинг тагига етмай ногора қоқяпсан. Иссиқнинг зўри, сувсизлик ғўзангнинг суробини тўғри қила бошладими, парвариш усулини ўзгартиришнинг керак эди. Сен тажрибасизликка бориб, бепарволикка берилгансану бу ердагилар парвариш борасида ўзлари билган усуллари қўллайверганлар. Ахир бу янги нав пахта. Унга янгича кўз билан қараш керак. Бунинг устига ҳеч қанақа кашфиёт дастлабки тажрибадаёқ манаман деб афзаллигини намойиш қилавермайди. Шунини бир қара билиб қўй.

Лекин у қанақа янги усул билан парвариш қилиш кераклиги ҳақида аниқроқ бирон нима демади.

— Госсиполда хато бўлиши мумкин эмас!— дея хулоса қилди, холос.

Ҳар қалай, у деса у деди, бу деса бу. Тортишув шу

даражага етдики, натижада сану мангача бориб қолдилар. Бир-бирлари билан гаплашмай тумтайишиб юришди кейин. Бир кунгинага келган Ғойиб уч кунга қолиб кетди-ю, аммо на ўзининг ҳақлигини тушунтира олди, на бу ердагиларнинг хулосасини тан олди.

Учинчи кун Ғойибни кузатар экан, Темиржон яна вазминлик билан:

— Майли, яна бир мавсумга қолишга розиман,— деди,— синовни давом эттириб кўраман. Аммо сизнинг уқтиришингизга ишонганим, танбехларингиздан чўчиганим учун эмас, устозга бўлган ҳурматим туфайли шунга қарор қилдим.

— Кишда ҳам кетмайсанми?

— Йўқ!— кескин жавоб қилди Темиржон.

Ғойиб унинг елкасига уриб қўйди.

— Маладес, ошна, шундай дейишингни билардим. Омадинини берсин. Лекин ҳар кимга ишониб, дарров хулоса чиқараверма. Буюрганни қил. Сен билан ҳали кўп йил ҳамжиҳатликда ишлаймиз-а, шуни биллиб қўй, ошна. Дуппа-дуруст, кўнгилчан, ювошгина бола эдинг, оз вақт ичида табиятинг ўзгариб қолибди.

Темиржон ҳам ўзида аллақандай кескинлик пайдо бўлаётганини сеза бошлаган эди. Кейинги вақтларда сал жиззакироқ, инжиқроқ ҳам бўлиб бораётгандай. Лекин даладаги ҳаёти фойдага қолди. Ҳақиқий меҳнат аҳлига қўшилиб, кўп нарсга ўрганди, билди, онги эса ҳеч қачон янгиликлар билан бу қадар тез бойнмагандай туюлди. Ҳақиқат билан мавҳумлик ўртасидаги фарқни аниқлаш жараёнида фикрлаш, мулоҳаза юриши доираси ҳам анча кенгайди. Ҳамма нарсани зийраклик билан, оқилона кузатиш ва баҳолаш керак экан. Акс ҳолда, миёнг ўтмасланиб, ўзинг кераксиз бир нарсасдай четга чиқиб қолишинг мумкин экан.

У Ғойиб ҳақида ҳам кўп ўйлади. Кўпларни унга таққослаб кўрди. Тўғри, уни қотиб қолган, эскилик тарафдор, деб ҳисобламасди албатта. Лекин унинг ҳаракатларида кўзга дарров илинавермайдиган, ғалати томонлари бор эдики, Темиржон буни бир-икки сўз билан тушунтириб беролмасди.

V

Ҳар кимнинг бирон нимага ихлоси бўлганидай Усмонали отанинг ҳам ихлоси чиндан узумчиликка тушган экан. Темиржон раста-раста ишқомлар оралаб

юриб, олтиндай товланган узум бошларига ҳавас билан боқди. Ишкомлар туннель сингари бир текис олис-олисларга чўзилган. У ёқдан-бу ёққа гир-гир шабада югуради. Моҳирона хомтокланган новдалар, сийрак япроқлар оралаб ерга танга-танга қуёш нури ёғилади. Ҳаммаёқ батартиб, саришта.

— Меҳнатингни аямасанг, ҳар қандай кўримсиз даҳанинг ҳусни очилиб ўз гўзаллигини намойиш қиларар экан,— дейди фаҳр билан Усмонали ота.

Бирдан Темиржоннинг боғ яратишга бўлган меҳри қайта товланиб кетди. Лабораторияга ишга ўтгунга қадар қандай орзулар билан яшар эди-я... Уша кунларни қўмсади. Қанийди Усмонали ота сингари мана шундай мевазор боғлар, дарахтзорлар бунёд қилишга кириша қолса. Гнеҳсиз ерларни ҳар кун, ҳар соат, қаричма-қарич обод қилиб кетаверса... Дунёга келдингни, бирон иш қилиб, ўзингдан яхши от қолдириб кет. Одамлар ҳозиргина сен Усмонали отага ҳавас қилганингдай сенга ҳам ҳавас қиладилар, яхши сўз билан эслаб юрадилар. Эҳ, мана шу госсипол деган бош оғриғи чиқмаганда...

Узумзорнинг битта камчил жойи бор эди. Адирдан еладиган қаттиқ шамолларга беткай экан. Куз кунлари қора шамол қўзғалиб берса, ишкомлар устига қум, шағал ёғилиши, мевасига чанг-ғубор қўниши мумкин. Демак, атрофини дарахтзорлар билан қуршамоқ даркор.

— Хўб маъқул тадбирни ўйлаб топдингиз, олим болам,— деди, унинг таклифини эшитган Усмонали ота,— айтганингиздай сумбулада шунақанги тўпаланг кўтариладики, асти қўяверасиз. Менга қаранг, шуни Ҳилол акангизга бафуржа тушунтирмаймизми?

Ҳилол ака уларни эътибор билан тинглади.

— Менда бошқачароқ ният бор,— жонланиб кетди бригадир,— ўша шамол ёғдирадиган адирнинг ўзини жиловласак-чи? Менимча, жуда жонон иш бўларди-да.

— Оҳо, ҳазиллашяпсизми дейман?— Ишонқирамай сўради Темиржон.

— Ҳазили йўқ,— деди Ҳилол ака сўнг эҳтирос ва завққа тўлган ҳолда гапира бошлади,— кўпдан орзу қилиб юрган эдим. Сизнинг ёрдамингиздан фойдаланмоқчиман энди.

Унинг таърифича ер сатҳидан саккиз юз метр баландликдаги адирнинг қоқ ўртасида минг гектарча яссилик чўзилиб ётар, йилда бир-икки бор ўша ёқдан

қуруқ шамол ёпирилиб келиб, яқин-атроф пахталарига ташвиш орттириб турар экан. Ана шу ташвишлардан қутулишнинг бирдан-бир йўли — адирда боғ барпо қилишдир. Бунинг нафи ҳам кичкина бўлмайди. Биринчидан, элни мева билан таъминлаш мумкин, иккинчидан, ёз кунлари сайру саёҳат учун яхшигина манзилгоҳ, учинчидан... бу энг муҳими — адир шамоллари живовланади.

— Қалай?— деди Ҳилол ака Темиржонга тикилиб. Сўнг кўзларида шўх табассум аломатлари ўйнаб кетди. Унинг ҳаяжон билан жавоб кутиши Темиржонга ҳам таъсир қилди.

— Бу жуда қизиқ, жуда-жуда,— деб юборди жиддий, аммо жўшқинлик билан Темиржон,— шу кечакундузимиз учун жуда зарур нарсда-да!

— Мана шунақа хаёллар билан неча-неча тунларни бедор ўтказганман. Аммо бировга ёнинг деганим йўқ ҳали. Биринчи бўлиб сизга айтишим. Ҳа, деган туяга мадор, сизнинг ҳалиги узумзорни дарахтзор билан қуршаш тўғрисидаги гапингиз эски дардимни очишга сабаб бўлди. Йўқ, демасангиз, бирга бориб кўрардик, истасангиз, эртагаёқ...

Боядан бери индамай, қараб турган Усмонали ота орага суқилди:

— Бу гапингиз маъқул-ку, ўғлим, аммо сув чиқмай-диган жойда дарахт илдиз отиб кета олармикин?

— Насос билан сув чиқаришнинг ҳадисини олиб кўйдик-ку, отахон. Бу ёғи муаммо бўлмай қолди энди...

— Ҳа, қўриқ очиш деса, жонингиз киради-ку,— деди чол, бу сафар унинг ҳам оғзининг таноби қочиб,— янги ер ўзлаштириш жону дилингиз азалдан. Балли, билганларингдан қолманглар, ўғилларим. Ободончилик деб меҳнат қилганнинг нони ярим, насибаси кам бўлмаган ҳеч қачон.

Эртаси, туш маҳалига яқин Ҳилол ака билан Темиржон қалпоқларини қошларигача бостириб олиб, адир устидаги пасту баландликларни кезиб юришарди. Йўл оғир, зерикарли. Елкадан кун тиг уриб куйдиради. Қўкатлар жизганакка айланган, хиёл туртсанг қуруқ чанг кўтарилади. Ҳаммаёқ кўкдан ёғилаётган олов се-лига йўғрилиб, ловуллаётгандай. Қалтакесаклар унда-бунда ялқовлик билан судралади. Янтоқлар оралаб тошбақа тентирайди. Томоғинг қақраб атрофга аланглайсан. Нафасни ростлашга лойиқ бир парча салқинроқ жой кўринса кошки.

Икки соатча юрдилар. Чор тарафга кўз ташлаб, ўзларича нималарнингдир мўлжалини олдилар. Тиикамадорлари қуриб гумбаз шакл баландроқ жойга чиққанларидан кейингина кўксиларига андак шабада урилгандай бўлди. Роҳат қилдилар.

— Мана шу дўнгликлар ёйиб юборилса, ҳаммаёққа бир маромда шабада тараладиган бўлади. Дарахтлар баҳра олади ундан.

— Адир ёйлари, қия жойларига зина-зина эгат тортиб, ёнғоқзор қилиш мумкин,— маслаҳат берди Темиржон.— Боғли жой учун мулойим иқлим яратиб беришда ёнғоққа етадигани йўқ. Уруғини Арслонбобдан олиб келиб экилгани яхши. Чунки тоғ бағрида ўсган ёнғоқлар адирли жойга мос келади менимча.

— Йўқ, бу жойларга ўзимизнинг ёнғоқлардан экимиз. Кўчати сероб. Район ўрмон хўжалигининг йилига икки ярим миллион ниҳол етказиб берадиган кўчатхонаси бор. Ҳа, кўчатнинг ҳамма хилидан ўзимизда топилади.

Хуллас, шу кунни хаёлан бўлажак боғнинг бус-бутун оройиншини олдилар. Энди буларнинг ҳаммасини батафсил қоғозга тушириш ва уни юқори ташкилотлар муҳокамасига қўйиш керак эди. Шу ишга киришишдан олдин мақсадларини раисга тушунтирган эдилар, у ҳам «бу жуда яхши ташаббус», дея маъқуллай қолди.

Ҳилол ака учун бирон далда беришга қодир одам зарур экан, холос. Қайнаб-тошиб келаётган фикрини тузатиб, тўғри йўлга солиб турсангиз, шу фикрлар зум ўтмай унинг қалами билан қоғозда ёрқин шакл топиб кетаверар экан. Шундай йўл кўрсатувчилик вазифасини Темиржон бажара бошлади. У янгиликка ишонч билан қарайдиган, ўткир зеҳли, ҳар бир нарсани ўзича муҳокама қила биладиган одам сифатида бригадирга жуда ёқиб қолган эди. Ҳилол ака миясига келган фикрни ўртага солар, ҳеч тортинмай маслаҳат сўрарди ундан. Темиржон ҳам сидқидил ёрдам берар, мулоҳазаларини жонли тафсилотлар билан бойитар, шу билан бирга ўзи ҳам ундан кўп нарса ўрганарди.

Ниҳоят, янги дунёга келадиган манзилгоҳнинг хомаки лойиҳаси мўлжалдаги муддатдан ярим ой олдин қоғозда тайёр бўлди. Раис уни колхозчилар муҳокамасига қўйди. Кўп ўтмай бу ташаббус район аҳли ўрта-сида доврўғ ёйиб кетди.

Яқин-атроф колхозлар ҳам ҳар тарафлама ёрдамга тайёр эканликларини билдира бошладилар.

Хуллас, яхши ташаббус қанот ёйди. Фақат иш юқори ташкилотларнинг расмий тасдиғига қараб қолди, холос. Тасдиқ шу йилнинг охиригача амалга ошса теримдан кейиноқ, агрегатларни адирга буриб юборган бўлардилар. Барча шунини кутарди. Бироқ кузнинг ниҳоятда илҳиқ келиши бу режанинг белига тепди. Шамол, бўрон кўз очиргани қўймасди. Бунинг устига қишнинг эрта бошланиши, жала устига жала, қор устига қор ёғиб, қуюн кўтаришлари деҳқонни андак гандиратиб қўйди. Ерга яхоб бериш, баҳоргача пишитиб олишга ҳам имкон бермади.

Баҳор ҳам ҳар йилгидай эмас. То экин-тикин бошлангунга қадар ҳаво қош-қовоғини очмади. Ерга тушган чигитлар кеч унди. Ғўзалар қўшқулоқ бўлиши билан эса кун яна бирдан исиб кетди-ю, тоғлардаги қорлар эриб дарё, сойни тоширди. Қорадарё изидан чиқди, кўчалар сувга тўлиб оқди. Ариқлар бузилди, сувга яқин девору тош ўпирилиб тушди. Кўп жойларда далани сув ювиб кетди.

Каттаю кичик оёққа туриб, бало-қазодай ёпирилиб келаётган сел, тошқинга қарши қалқон бўлдилар. Ҳосилни сақлаб қолиш учун кураш бошланди...

Тадбиркорлик, омилкорлик иш берди яна. Лекин табиатнинг шафқатсиз зарбасини даф қилгунча ҳамманинг она сути оғзидан келди.

Айрим жойларда чигитлар қайтадан экилди, баъзи жойларга эса мурғак кўчатлар келтириб ўтқазилди.

Деҳқоннинг уddaбуронлигига яна бир карра қойил қолди Темиржон. «Жон кўйдириб ишлаш мана бунақа бўлади», дея ўзига ўзи уқтирди. Ана шу қайноқ, шижоатли тўлқин, ана шу жўшқинликка қўшилиб, астойдил ишлади ўзи ҳам. Ўзини шу жамоанинг ҳақиқий аъзосидай ҳис қилиб, тер тўкди. Аммо госсипол бора-сидаги тажрибасидан бирон натижанинг дарағи сезилмасди. Шунинг учун ундан аста-секин совий бошлади. Ғойиб ёзган жавоб хатларидаги дашномларга қарамай, кузатувни тўхтатиб қўйди. Кўпроқ вақтини Усмон-али отанинг узумзорига қарашиншга, адирда боғ яратишда Ҳилол аканинг тайёргарлик ишларига бағишлади. «Бу ўжарлигинг бошингга бало бўлади, биллиб қўй!»— деган Ғойибнинг хатидаги пўписалардан ҳам чўчимади.

Ҳилол ака эса икки гапнинг бирида уни шу ерда қолишга ҳамжиҳат ишлашга ташвиқот қиларди. Темиржонга қолса-ку жон дерди-я. Аммо ҳаёт тақозоси

ҳали унинг олдига яна нималарни кўндаланг қилишини билмасди. Бир кўнгли ҳозироқ Тошкентга бориб, профессорнинг юзига бор гапни айтиш, ҳақиқатни очиб ташлашга ундарди. Шундай қилганда оёқ-қўлини боғлаб турган бирдан-бир ташвишдан озод бўларди албатта. Ўз эркинча иш кўраверарди. Афсуски, қандайдир конун-кондалар бор-да. Уни бузишга ҳад қилолмас экансан. Буйруқни кутмай, ўзбошимчалик қилиб қайтишга ким ҳуқуқ берди сенга, дея писанда қилишлари ҳам мумкин.

Ҳа, шарткаликка берилиш ҳам одобдан эмасдир. Эҳ, ана шундай юз-хотир, андиша деган гаплар бўлмагандами.

Кўп ўйларди. Бундай пайтларда ўзини латта, ландовур, деб тинжина бошларди, ожизлигидан эса нафратланиб кетарди.

— Ёзилиб юраверасизми, бор гапни шартта ёзиб, орани очик қилинг қўйинг-да,— деди Ҳилол ака бир кун.

— Ёздим... Ёзишга-ку кўп ёздим-а, аммо улар инobatга олишмаяпти-да,— жавоб қилди Темиржон,— тушунишни исташмаяпти.

— Тушунишни истамаган одам тоза одам эмас. Кимнинг қараши тўғри бўлса, уша ҳақ. Қараши эгри одам ҳақиқатни хаспушлаш ҳаракатида бўлади. Ҳазрати Навоийда шундай байт бор.

Меҳрки, равшанлиқ этар фош ани,
Кимга гуноҳ — кўрмаса ҳуффош ани?

Яъни: қуёш ёруғлик таратиб, нур сочиб, туради, уни кўршапалак кўрмаса, ким айбдор? Айбни тан ола билмаслик жуда ёмон дард. Бундай дардни даволаш керак. Акс ҳолда, газак олиб кетиши, тан, аъзога зарар етказиши турган гап. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда туппа-тўғри «Правда»га ёзардим. Бошқа илож қолмаса, нима қилиш керак, ахир?

Темиржоннинг юзида ташвиш аломати пайдо бўлди. «Правда»га ёзсаммикин?» деб ўйлади у ҳам.

Худди шу куннинг эртасига кимдир уни қидириб юрганини айтдилар. Ўрта бўй, ориққина, кўзойнакли, Темиржоннинг ўзи тенги йигит экан.

— Сиз билап қитдай суҳбатлашиб олмоқчи эдим,— деди у. сўнг ҳужжатини узатди.

Маълум бўлишча, у марказий газеталардан бири-
нинг мухбири экан.

Темиржон чўчиб уйқудан уйғонгандай бўлди. Кўз-
лари катта-катта очилиб, ҳайрат билан тикилди унга.
Кейин ютинди.

— Нима... Нима ҳақда?— сўради бир оз тутилиб.

Мухбир ён дафтариини очди.

— Госсипол ҳақида. Тўғриси, тажрибангиз қандай
ўтаётганлигини батафсилроқ билмоқчиман.

Темиржон хавотирланди. Қаршисидаги йигитдан кў-
чини узмай ортга бир қадам силжиди.

— Госсипол тўғрисида... гапиришга эрта ҳали. Аниқ-
роқ бир хулосага келганимизча йўқ...

— Илтимос,— илтижоли боқди мухбир,— қуруқ қай-
тармасангиз яхши бўларди. Атайи шуни ёзиш учун ко-
мандировка қилинганман.

— Йўқ-йўқ! Ҳеч нима билмайман... Ҳеч нарса айтол-
майман сизга!

Темиржон шартта бурилди-ю, кетиб қолди. У авва-
лига жуда тез юрди. Қандайдир халқобни кечиб ўтди.
Оёқ остида тийғаноқ ўтлар шитирлади. Дам кўзига соя
тушиб, дам кун тиғи ёритди. Худди ёнгинасидан Ҳилол
аканинг овози эшитилгандай бўлди: «Айбни тан ола
билмаслик жуда ёмон дард... Газак олиши турган гап..
Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда...» Алам бўғиб
келди уни. Бирдан қадами секинлашди. Ортига қара-
ди. Мухбир ҳамон унинг орқасидан қараб турарди.
Темиржоннинг тўхтаганини кўриб мийғида аста жил-
майди. Яна бириасдан кейин икковлари бир-бирлари
төмон чаққон юриб, яқинлаша бошладилар...

VI

Профессор Жамолов аслида ҳозир унчалик тенги
йўқ арбоб ҳисобланмасди. Бир вақтлар чоп этилган
илмий китоблари фақат шкаф тоқчаларини безаб ту-
рарди, холос.

У ўқитувчилик вазифасини энг юқори санъат ҳи-
соблаб, таълим-тарбия ишига шўнғиб кетди-ю, илмий
ишларни четга суриб қўйди. Ёшлигини ўпқондай ўз
домига тортган олий мақсадларини энди моғор босиб
бораётган эди. Қани ўша яллигланиб турган чўғ, қани
ўша шижоат? Қирғоқлардан тошмоққа ошиққан жўш-
қин тулқинлар қаёққа кетди?

Илдам Жамолов Мардон Йўлчиевич Йўлчиев билан бирга аспирантурада ўқирди. Икковлари энг истеъдодли аспирантлардан ҳисобланишарди. Астойдил киришган эдилар ўқишга. Кечалари алламаҳалгача лабораторияда қолиб кетардилар. Бирор гоё миёга келиб қолса, уни рўёбга чиқармоқ ниятида қайта-қайта текшириш, шубҳаларнинг тагига етишга бошлари билан шўнғиб кетардилар. Кундалик машғулотлари фақат завқ бағишларди уларга. Муваффақиятсизликлардан ранжишлар йўлларига гоё бўлолмас, тезда эсларидан чиқариб юбора қолардилар ҳатто.

Аммо Жамолов Йўлчиевнинг ёнғоққа меҳр қўйгани билан келишолмасди ҳеч. Ўрмон фақат мева дарахти эмас-ку, ахир. Бу тўғрида тортишиб, аразлашиб қолиб, гаплашмай юришлари ҳам кўп бўлган, шунга қарамай қалин дўст эдилар. Ҳамкорликда ёзилган мақолалари илмий журналларда чоп этилиб турарди. Ўрмон хўжалиги Давлат комитетининг илмий коллегияси аъзолигига сайланишган, у ердаги қизгин тортишувларда қатнашиб, сўзларини ўтказишарди доим.

Фақат диссертация ёқлашга келганда Жамолов дўстидан аввалроқ отини қамчилашга эришди. «Ўсимликларнинг модда алмашув хусусияти» деган темаси билан ном қозонди у. Бунинг устига кафедра бошлиғи вазифасига ҳам кўтарилди. Ҳаммаси хамирдан қил сургундай силлиқ ҳал бўлаверди.

Бироқ ҳақ жойига қарор топмай қолмас экан. Мардон Йўлчиевнинг иши ҳам юришиб кетди. Кандидатлик ёқлангандан кейин докторликни ёқлаш ҳам осонгина кўчиб қолди унга. Жамолов жонини жабборга бериб, институт атрофида куйманиб юрса-ю, бошқалар рўпарангдан чиқиб, олдинги тўсиб олса-я! Бу ҳам етмагандай, Жамолов қолиб, Йўлчиевни Бутуниттифоқ миқёсидаги Ўрта Осиё илмий тадқиқот институтига директорликка тайинласалар алам қилмайдими!

Жамолов ўзини шуҳрат кетидан қувадиганлардан ҳисобламасди асли. Шунга қарамай, ҳамтовоғи улоқни илиб кетганидан ранжиди. Ҳар кимнинг ўзига яраша иззат-нафси бор-да, ахир! Ўзини камситилган ҳис қилди. Дўстига жаҳл қилиб, докторлик диссертацияси темасини ҳам ўзгартириб юборди. «Оч тусли бўз тулпароқда ғўза суғориш режими». Айримлар уни ёқлаб, табриклашса, кўпчилик елкасини қисиб, ҳайрон бўлди. Жамолов эса ўзини оқлаш борасида: «Олим учун фаннинг биргина соҳаси билан чегараланиб қолиш ярамай-

ди. Бу яхши фазилат эмас»,— дея писанда қилиб қўйди. Ахир, миллий ифтихоримиз — пахта. Шу ифтихор манфаатининг шахсий манфаатдан юқори қўйса — бунинг нимаси ёмон?!

Бу соҳада кетма-кет китоблари чиқа бошлади, илмий илмий ташкилотларда сўзга чиқди, илмий конференцияларни қизитди. Ҳақиқий фан, арбоби сифатида қатор шогирдлар етиштиришга аҳд қилди. Дарс бериш, лекция пайти аудиторияга жон киритиб юбориш санъатини эгаллади. Бора-бора студентлар унинг лекциясини тинглашни ўзлари учун фахр ҳисоблай бошлаганини ҳам сеза бошлади. Худди шу керак эди унга. Мақсадига эришди.

Бироқ ҳаёт қўлмак сувдай бир ерда тўхтаб қолмайди. Ҳамма нарсада ўсиб-ўлғайишга мойиллик бор. Биология фани ҳам ниҳоятда тез ривож топиб кетди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган мўъжизалар дунёга келаверди. Ёўза суғоришининг янги-янги усуллари қўлланиладиган бўлиб, Жамоловнинг мулоҳазалари эскириб қолди. Унинг сўнгги китоби зарбага учради. Биринчи бўлиб Мардон Йўлчиевнинг ўзи тит-питисини чиқариб берди. Ундан кейин бошқалар. Бошқаларнинг танқидий мулоҳазаларидан унча ранжимаган бўлса ҳам дўстидан қаттиқ хафа бўлди. Дўстинининг бир тарсақисидан кўра, душманнинг қиличидан ўлганинг афзалроқ. Алам унинг ичининг кемирди. Хап саними, дегандай жағининг ушлаб қўйди. Ҳатто пайтини топиб, бир ўч олишга ҳам аҳд қилди.

Бироқ иморатининг тагига сув кетган эди. Ўч олиш у ёқда турсин, ўзининг ўнглаб олишга ҳам қурби етмайдиган кўринарди. Эски бисотлари қобиғига ўралашиб қолиб, бир қадам ҳам олға боролмаётганини, номи эса аста-секин жарангламай қолаётганини сезди. Лекин жуда кеч сезди. Сезди-ю, юраги орқага тортиб кетди. Бунинг олдини олиш керак. Чораси бормикин? Илм аҳлини ҳайратга соладиган яна бирон каттароқ китоб ёзишга қурби етиб, охирлатишга улгурармикин?

Ҳаёт оқими эса жуда тез, шиддат билан кетяпти. Ана шу оқимдан четга чиқиб қолиш эса ўлим билан баробар! Эҳ, биронта институтга бошлиқ бўлиб олгандами!.. Дарсини ҳам бераверарди, раҳбарлик ҳам қилаверарди. Кўпчилик ичида нуқсонлари ҳам манами, деб кўзга ташлана қолмасди. Ахир, ўрмонга ўт тушса ҳўлу қуруқ баробар ёнаверади-да!

Ҳа, директор бўлиш керак. Сенга жилов солмоқчи

бўлганлар сенга тобе, сенинг раъй-хоҳишингдан четга чиқишга ҳад қилолмайди. Мушук бўлиб миёвлагандан кўра, шер бўлиб ўқирганга не етсин. Бирон мансабга интилиш керак!

Хуллас, қўлдан бой берилган муддатнинг ҳиссасини чиқаришга аҳд қилди у. Мардон Йўлчиевич Йўлчиевнинг вафотидан сўнг Ўсимликлар биологияси илмий-текшириш институти атрофида ўралашиб қолди. Умидли дунё-да!

Бироқ директорлик вазифасини тавсия қилмадилар унга. Радиобиология лабораториясига бошлиқ қилиб тайинладилар. Ҳар қалай, бошлиқ-ку. Директорлик мартабаси учун зинапоя вазифасини ўтаб қолса ажаб эмас.

Ана шундан кейин қишлоқ хўжалиги институтидаги дарс соатларини камайтирди. Аспирантларидан бир нечтасини лабораторияга тортиб, қанотига олди. Шогирдлар ҳам устозларининг чизган чизиғидан чиқмайдиган, диндорлар авлиёлар олдида қандай сиғинсалар, шундай сиғинадиганлардан эдилар. Уларнинг истеъдодига ишонарди профессор. Шунинг учун қобилияти етса-етмаса уларнинг ҳар бирига янги-янги темаларни бўлиб бериб юбораверди, улар қатори Ғойибга ҳам:

— Госсипол устидаги ишни давом эттираверинг,— деди бир куни.— Назиржон Набижоновицнинг шу ҳақдаги китобини ўқиб чиқинг, унда госсиполга оид масалалар баён қилинган.— Шундан кейин госсиполнинг аҳамиятнини ҳаддан ошириб юборишдан ўзини тўхта-толмай қолди. Ёшлик мақсадсиз яшаёлмайди. Йўл-йўриқ кўрсатиб туринг, нималарни рўёбга чиқармасинкин. Ғойиб ҳам ана шундай ёшлар қатори ҳис қиларди ўзини. Устози ишонч билдирганидан боши кўкка етди. Ахир, олимликни даъво қилаётганлардан қаери кам?

У кичик илмий ходим вазифасида ишлар, ёнига лаборантлар бириктириб қўйилган эди. Улар билан фаиоламида янги бир дунё яратиб юборгудай қудрат сездди ўзида. Тажриба устига тажрибалар ўтказди. Теплица ва институт участкасида ўтказилган тажрибалар бирмунча ҳовлиқтирди. Дастлабки муваффақиятлардан кейиноқ пухта хулосага эришганлиги ҳақида доклад хати тайёрлаб юборди.

— Тажрибангизни яна бир карра қайтариб кўрмайсизми?— деди профессор унинг доклад хати билан танишиб чиққач.

— Қўп қайтардим. Хулосамда янглиш йўқ!— дея оёғини тираб олди шогирди,— госсиполни меъёрида иш-

латиш билан тўқсон поиз ғўзани сариқпалак балосидан асраб қолтиш мумкин.

— Ишонч — яхши нарсa,— деди профессор,— изохотга ўрин йўқ. Демак, фан яна бир бор ғалабасини намойиш қиладиган бўлди, деяверинг.

Ғойиб талтайиб кетди.

— Сизнинг заковатингиз туфайли-да, устоз.

— Яна бир маслаҳат, бўтам,— деди профессор одатчи жағини ушлаб туриб.— Тажрибангизни дала шартотига кўчиришдан олдин бир-икки мубоҳасали мақолалар ёзиб, илмий журналларда чоп эттиринг. Ҳа, шундай қилинг, бўтам. Алҳосил, госсипол устида иш бошлаганингиздан эл-улус хабар топсин.— Шундан кейин қўшиб қўйди:— Шахсан камина яна ёрдамчилар олиш раъйингизга қарши эмас.

Шундай қилиб, Темиржон лабораторияга олиб келинди. Ғойиб группаси учун нимаики зарур бўлса — ҳаммаси муҳайё энди.

Лабораториянинг бевосита вазифаси қолиб, бутун коллективнинг эътибори шу масалага боғлаб қўйилди. Илмий журналлар ҳам ўз саҳифаларидан госсипол учун кенг ўрин бера бошладилар. Буларнинг бари шов-шувга сабаб бўлди. Аспирантлар, олимлар серқатнов бўлиб қолдилар. Йирик-йирик пахтачилик хўжаликларидан вакиллар келиб, лаборатория билан ҳамкорликда ишлаш учун шартнома тузишни таклиф қилардилар. Қурултойларда, пахта масаласидаги йиғинларда сўзга чиққанлар госсиполнинг афзалликларини кўкка кўтаришар, Ғойибнинг мақолаларидан цитаталар кўчириб, ўз фикрларини тасдиқлардилар.

Илдам Жамолов бошлиқ лаборатория шуҳрати бутун Иттифоққа ёйилди.

Республика далаларида ўтказилаётган тажрибалар юзасидан кундалиги кунда ахборот олинар, Ғойибнинг ўзи ҳам тез-тез областларга бориб, йўл-йўриқ кўрсатиб қайтарди. Лабораторияда эса ғўза гуллари, кўсак намуналари пешма-пеш текширувдан ўтказилар, жайда-ри пахта ғўзаси билан янги нав ғўзанинг фарқи ҳақида ҳисоботлар тайёрланарди. Темиржоннинггина ахборотлари кўнгилни хижил қиларди, холос. Айниқса, унинг сўнги хати Ғойиб учун ҳам, лаборатория бошлиғи учун ҳам жангдан олдин бериладиган ташвишли сигналдай таъсир қилди-ю, аммо унинг овоза бўлиб кетишидан кўрқиб, нафасларини ичларига ютдилар. Аниқ бир хулосага келгунларига қадар буни ҳеч ким

билмагани маъқул. Ёмон хабарнинг қаноти енгил бўлади. Парвозга йўл олдим, тутиб қололмайсан кейин.

Шунинг устига Наманганда тажриба ўтказаётган Хусниядан ҳам мужмал ахборотлар кела бошлади. Фақат Жўрахонгина госсипол фазилатини кўкка кўтариб ёзарди, холос.

Хуллас, чўчиб қолдилар. Айниқса, Гойиб оёғи куйган товۇқдай питир-питир қилишини қўймасди.

Бу ҳам етмагандай, устига-устак, академиядан госсипол ҳақидаги пухта натижалар талаб қилинган мактублар кела бошлади. Министрликдан телефон қилишарди. Муддат ўтиб бормоқда.

Ҳар куни соат мили саккизга етар-етмас профессор лабораторияга келарди-ю, кабинетига кириб ўтириб оларди. Бу ҳол кўпчиликни ноқулай вазиятга соларди, албатта. Чунки ҳамма ҳам ишга ўз вақтида етиб келолмасди. Темир интизомга риоя қилишга қанча уринишмасин, бари бир, иложини топишолмасди ҳеч. Албатта, кеч келганлари билан ишга берилиб кетиб, алламаҳалгача тутилиб қолишарди-ю, лекин маъмурият бунини ҳисобга олмасди-да. Қонун ҳамма учун баробар.

Гойиб устозга тақлид қилиб эрта келишга одатланган.

Бугун ҳам шундай қилди. Халатини эғнига илиб профессорнинг кабинетига мўралади. Негадир ҳеч ким йўқ. Ҳар куни профессор ястаниб ўлтирадиган кресло бўм-бўш.

Иш бошланишидан дарак берувчи қўнғироқ чалинди. Профессор яна йўқ. Тоби қочиб қолдимикин?

Гойиб чиқиб ўз иш столига ўтирди. Ўтирди-ю, аллавақтгача қўли ишга бормади.

Ундаги бу хил ланжлик кўпдан бери бор. Илгари бунақа эмасди. Вақти ҳам хуш, кўнгли ёришиб турарди доим. Энди бошқача. Қовоғи солиқ, ён-веридагиларга безътибор, гап-сўз йўқ, юрагига қил сизмай қолган. Бировга қаттиқ тегиб кетишдан, мурожаат қилиб гап сўраган одамни жеркиб беришдан аранг ўзини тийиб тургандай.

Мана, икки йилча ўтибди. Бу оз муддатми? Шу муддат ичида нимани қўлга киритдилар?

Юраги шув этиб кетди унинг.

Яна устозининг кабинетига мўраламоқчи бўлди. Йўлакка чиқди. Бир неча ходимларнинг тўпланишиб турганига кўзи тушиб, ўнғайсизланди. Унга синовчан боқишди. Айни вақтда, аллақандай сирни ундан яши-

растгандай. Кимдир ғалати жилмайиб туриб кулиб юборишдан ўзини аранг тутди-да, чаққон тескари ўгирилиб олди.

— Нима гап?

— Уқимадингизми?— Назиржон Набижонович газета узатди унга.

Ғойиб газетанинг қизил қалам билан ўраб қўйилган ерига аввал лоқайдгина кўз ташлади, кейин ҳаяжонга тушди. Ҳаяжон бутун вужудини қамраб олди. Бирдан лаблари пирпиради. Қошлари чимирилди-да, мақолани бошдан ўқишга тушди.

— Бу туҳмат! Бу туҳмат!— деди овози хириллаб, газетани шалдиратиб силкитар экан.— Турган-битгани ёлгон!

Яна бир нафас турса, асаби қайнаб не ҳолга тушишини сезгандай, чўрт бурилганича ўз хонасига кириб кетди.

— Жуда оқилона ёзилган!— деди кимдир унинг орқасидан. Лекин Ғойиб овоз эгасини ажратадиган даражада эмасди.

Қаддини стулга таппа ташлар экан, шу заҳотиёқ боши ҳам тап этиб стол устига тушгандай бўлди.

— Билувдим-а, билувдим-а, қовун тушириб қўйишини сезувдим-а,— мушлари билан столни ура бошлади.

Кўп ўтмади. Профессор йўқлаётганини хабар қилдилар.

— Уқидингизми?— сўради Жамолов жағини ушлаб, ўтираркан. Унинг қаршисидаги зангори жилдли катта стол устида икки саҳифаси очиқ газета ётарди.

— Ёлгон! Ёлгонни ёзишган!— деди дудуқланиб Ғойиб.

— Ўзингизни босинг, бўтам,— профессорнинг овозида пўписа оҳанги бор эди.— Бу ҳали ногора эмас, чилдирма. Ногорасини бошқалар чалишади. Оёқ ўйинига шайланиб туринг. Изоҳотга ўрин йўқ!

Бу заҳархандалик шогирднинг биқинига бир тепгандай туюлди. Илгги қуриган одамдай бўшашиб кетди.

— Нима хусумати бор экан нобакорининг?

Ғойибга хил жон кирди.

— Ёмон ҳўкиз ёндан чиқар, деганлари шу экан, устоз. Бу ичи қораликдан!

— Фақат шундангина эмасдир...

— Йўқ, устоз, ишонаверинг, ичи қораликдан. Шу-

нақалигини илгаритдан билардим. Аммо бунчаликка борар деб ўйламагандим. Ёмон йўлдош ёв бўлар, ровон йўлда ғов бўлар, деган матал бор, бизнинг Арслон-бобда. Бунинг ҳикматига энди етдим, устоз, аттанг, аттанг, панд еб қолдиг-а!

— Ёмонга қулоч очсанг, қўлтиғингга тиг қўяр,— ўрнидан туриб кетди профессор, сўнг столи ёнида у ёқдан-бу ёққа танда қўйди.— Гап унда ҳам эмас, бўтам, бу ерда бўлак хусумат йўқмикин, дейман. Бирон диёнатсиз йўлдан чалғитдимикин уни. Билъакс, насл-насаби мақбулгина, мижоз-табиати каминага равшан баёв бола эди азал.

— Кечирасиз-ку, устоз, аслида ташидан баёв кўринганлардан чиқади ҳамма гап. Энди менда таклиф бор, тезда партбюро номидан раддия ёзишни ташкил қилиш керак. Ҳа, ҳа, бу иллат газак олмай туриб, чорасини кўрмаса бўлмайди.

Жамолов жағини бармоқлари билан ушлаб чўзганича, оғзини очиб шогирдига тик қаради. Нимадир демоқчи бўлди. Аммо оғзидаги оғзида қолди. Чунки директор чақираётганини хабар қилишди.

— Бошланди!— дея салмоқ билан бош силкиди. Жамолов,— сиз ўтириб туринг, бўтам!

— Бирга борсам-чи, устоз?

Профессор тажанг қўл силтади. Кейин газетани шартта олиб, икки бўклади-да, шахдам чиқиб кетди.

— Темир, Темир!..— ёлғиз қолган Ғойибнинг хуноби ошарди ҳамон,— бир ёқдан ҳайрон, бир ёқдан гирён қилиб қўйдинг-а, номард! Мен сени дўст деб насибамга шерик қилиб юрибман-а! Қанийди ҳозир кўзимга кўринсанг!..

У тугилган муштини стол четига гурс этиб ўрди. Ҳақиқатан ҳам ҳозир Темиржон унинг ёнида бўлганда соғ қўймайдиган ҳолатда эди важоҳати.

Директорнинг қабули кўпга чўзилмади. Илдам Жамолов қўлида газетасиз қайтиб келди. Уннг ёноқлари яллиғланган, ажиндор оқ бўйинларига қизғиш доғлар югурган эди.

— Раддия ёзамиз, вассалом!— деди яна Ғойиб, устозини қаршилаб,— партбюро номидан!

Профессор ҳалигидай такрор қўл силтади.

— Раддияни унинг ўзига ёздирасиз, бўтам!

Худди шунинг устига кетма-кет телефон жиринглай бошлади.

Шу куни кимнинг қўлига қараманг газета. Ҳамма-

Ёқ ари уясидай гувиллаб қолган. Тушки овқат маҳали ҳам баҳс устига баҳс очиларди. Истаган хонангизга кирманг, икки-учтадан бўлиб олиб радиобиология лабораториясини тилга олиб турганини кўрасиз. Ҳар ким ҳар хил талқин қиларди. Бировлар Ғойибнинг группасига ачинишар, шунча меҳнатлари зое кетганидан афсус қилишар, айниқса, профессор Жамоловга бўлишиб, ҳамдардик билдиришарди. Мақола муаллифини эса шаддодликда айблашарди.

— Ўткир ёзилибди,— дерди бошқа бировлар,— эгасини топиб ёзишибди!..

Яна бир хиллари бор эдики, улар на у томонга, на бу томонга бўлишишга гаранг эдилар.

Шу куннинг эртасигаёқ Темиржон ҳам командировкадан чақириб олинди.

Тўртинчи боб

I

Мана, Темиржон диванда Юлдузни «ярамас» деган биргина сўз билан ранжитгани учун алам чекиб ётибди. Шу биргина сўз улар ўртасидаги алоқанинг узил-кесил узилишига сабаб бўлаётгандай гўё.

Бугунги учрашув қанчалик кўнгилхушлик билан ўтган эди-я. Охири шу алфозда тугайди, деб ким ўйлаган эди? Ҳаммасига Ғойиб айбдор Орага ўша келиб суқилди-ю, ошга пашша тушгандай бўлди. Қаёқдан ҳам эслашди уни? Ким биринчи бўлиб эслади? Дарвоқе, Темиржоннинг ўзи эмасми? «Баттар бўл энди,— дакки бера бошлади ўзига ўзи,— қилмишингга яраша эзилиб, жазо тортавер. Кейинги пушмон — ўзингга душман, дейдилар. Ҳеч ким ёрдам беролмайди энди! Бунчалик салдан-салга асабийлашганини ким қўйибди сенга! Оҳ, кошкийди, ҳамма айбни унинг бўйига қўёлсангу енгил торсанг. Қўёлмайсан-да! Чунки у сени силтаб ташламади... «Ярамас», деб атамади ҳам. Фақат сенгина шундай нозик табиатли қизнинг юзига тарсаки тортиб юборгандай қилдинг. Бу қилмишингни кечира олармикин? Кечирмас... Кечирмайди ҳеч қачон, тамом!»

У ўнг ёнбошига ағдарилган эди, диван пружиналари ёғирлаб кетди. Бу ҳолатда ҳам узоқ ётолмади. Яна бағрини диванга бериб, ёстиқни маҳкам қучоқлаб

олди-да, юзини унга яширди. Мия оғриғидан қутулмоқ учун ухлаш зарурга ўхшарди. Бирдан-бир чора шу. Шۇ ётишда эрталаб уйғонганда енгил тортган бўлармиди балки. Ҳар қалай, ухлаш керак, ухлаш. Кўзларини чирт юмиб кўрсин-чи!

— Темиржон,— такрор чақирди она.— Нимага индамайсан, отам? Овқатингни иситиб берайми?

— Сал туриб, дедим-ку, ойижон.

— Сал турибинг бор бўлсин. Эрталабдан бери туз тотганинг йўқдир ҳойнаҳой? Вой, болам тушмагур, кийим-пийимнинг билан ётганимдинг ҳали? Сихатинг жойидами ўзи?

Темиржон кўзини очди.

— Соппа-соғман, ойижон;— деди у, сўнг устки кийимларини еча бошлади,— аччиқ кўк чой бўлганда, ичардим.

— Иссиқ-иссиқ мастава ичсанг бўлмасмикин? Қатиқлаб, мурч солиб берсам?.. Пешинда тайёр бўлганди-я. Ана кутаман, мана кутаман... Овқат деганни иссиғида егулик асли. Иситилган овқат овқатми?

Темиржон онаси сузиб келган маставага қошиқ солди-ю, шопириб-шопириб қўя қолди. Она эса ўғлини пинхона кузатиб турди-да, тоқат қилолмади:

— Нимага ичмайсан?

— Ичгим келмаса нима қилай!

— Иштаҳанг йўқми ё оғзинга ёқмаяптими?

— Бошим оғриброқ турибди.

Она чўчиб тушгандай бўлди.

— Дўхтур чақиртирайми?

— Кераги йўқ, ўтиб кетади.

Она унинг пешонасига кафтини қўйди.

— Иситманг йўғу! Этинг увишяптими?

— Шамоллаганга ўхшайман. Бир оз ётай, ойижон, чой дамлаб берсангиз...

— Дамлаб қўйдим. Ҳозир олиб келаман.

Темиржон чой ичди. Ҳар ҳўплаганда баданларидан ҳордиги суғурилиб олинаётгандай ҳузур қиларди у.

Чой қуйиб бериб ўтирган онасига:

— Ишингизни қилаверинг, ойижон,— дея чойнакни унинг қўлидан олди,— ўзим қуйиб, ичавераман.

Темиржон ёлғиз қолишни истарди. Бу истак-ҳаракати билан онасини баттар ваҳимага солиб қўяётганини билар, буидан қутулиш чорасини изларди. Борди-ю, бўлган гапнинг ҳаммасини айтиб, чекаётган алам ва

дардини тўкиб солса-чи? Йўқ, ундай қилмагани маъқул. Онаси изтироб чекиб қолади.

Она бошқа хонага кириб кетди. Лекин кўп ўтмай оёқ учида юриб, яна қайтди-да, эшик орқасига яширинганича ўғлидан кўзини узмай қолди. «Иситмаси йўқ... Ичида бир гап бор-ов. Ҳа, ичини ит таталапти. Бонси нимайки? Сўраган билан айтмайди бари бир. Таваккал қилайми ё?»

Азалдан ўғли хиёл оҳ деса, терак баргидай қалтирайдиган она қалбини нимадир тимдалай бошлади. Қандай қилса ўғли чекаётган дардга малҳам бўла оларкин? Ўйлаб ўйига етолмасди.

Темиржон ётган жойида эшик томон ўгирилди. Паналаб турган онасининг сояси яққол кўриниб турарди унга.

— Ишингизни қилаверинг, дедим-ку! Мендан хавотирланманг, тузалиб кетаман.

— Оҳ, болам-э,— яширинган еридан чиқиб келди она,— сан бу аҳволда ётсангу...

— Аҳволимга нима бўпти? Шунчаки шамоллашдандир-да!

Она унинг муғамбирлик қилаётганини сезиб турарди.

— Мендан сир тутиб нима қиласан, отам? Бари кўриниб турибди-ку? Жаҳлинг чиқмасину, Темиржон, соддалик қилаётган бўлсам, узр, анаву устозингминан бўлган қанақадир хархаша важидан ташвиш тортаётган бўлмагин тагин?

Темиржон ўрнидан қўзғалди. Ҳайратга тушди:

— Қанақа хархаша? Қанақа ташвиш?

Онанинг оғзида тили қалтираб, дарров гапга кела қолмади.

— Ким билсин... Ҳалиги... Вотти кеннойинг гап топиб келувди.

— Тагин Вотти кеннойими!! Ҳеч гап ташишдан қолмасакан-да, бу кампири тушмагур.

Ярим тунда Темиржон худди бир нима чақиб олгандай ўрнидан пргиб туриб кетди. Ҳумайрабону бошини кўтариб унга ҳайрат билан боқди. Боқди-ю, аммо бир нима демади.

Отасининг хонасига кириб жетяпти. Майли, халал бермагани маъқул.

Темиржон кирган хонада бир вақтлар отаси узоқ-узоқ ўтириб ёзув-чизув билан банд бўлар, қан-

ча-қанча муаммоларни ечиш устида бош қоти-
рарди.

Темиржон отасининг ишига қизиқар, айниқса, бе-
шинчи синфдалик чоғларидан бошлаб унинг касбига
меҳр қўйиб қолган, ундан ўрганиш, ишлаш усуллари-
дан ибрат олишга ўзини ундарди. Бироқ отанинг ўзи
уни юмушларидан воқиф қилиш, баҳузур ўтириб суҳ-
батлашишга камдан-кам имкон топарди. Шунга қара-
май, Темиржон кўп нарсга ўрганди, билди. Яна ўрга-
ниши мумкин эди, бироқ бешафқат ажал бирдан-бир
дўсти, ҳаётидаги энг азиз кишисини олиб кетди.

Мана энди маслаҳатгўйи йўқлиги айниқса сезил-
моқда. Бўм-бўш хонада серрайиб турганича кўнгли
алланечук бўлиб, ўша дамларни кўз олдига келтирди.
Шу қаршисидаги стол ёнига келиб, иягини икки кафти
устига қўйганича отасининг озғин, кўкимтир томирлари
бўртиб турган қўлларига тикилиб ўтиришни ёқтирарди.
Ёнгинасида оддийгина ота эмас, балки кўпни кўрган,
кўп нарсани бошидан кечирган доно киши турганини
ҳис қилиб, ичидан фахрланарди. Неча марта шу ўти-
ришда уйқу элтиб, хуррак отиб юборган чоғлари ҳам
бўлган, бундай пайтда ота уни тетапоя гўдакдай етак-
лаб келиб, каравотига ётқизиб қўярди.

Темиржон чироқни ёқиб, стол олдида қотди. Наза-
рида кимдир дераза орқали тикилаётгандай туюлди.
Бу таниш чеҳрани қаерда кўрган эди-я? Отаси шекил-
ли?.. Ўша қош, ўша кўзлар... Нега бунақа?.. Темиржон
ҳеч қандай руҳ, арвоҳнинг борлигига ишонмас эди-
ку? Нега энди эхонаси чиқиб, юраги ёрилгудай бўл-
япти?

— Ё тавба, довдирашми бу?

У хиёл ортга тисарилди, кўланка ҳам андак унга
яқинлашди чоғи. Аммо унинг на қоши, на кўзи, на би-
рор ери қимир этмасди. Суратдай қотиб тураверади-
ми?.. Дарвоқе, сурат эсига тушди-ю, ақлини йиғиб
олди Темиржон. Миясига бемаъни фикрлар келган
учун ўзидан ўзи кулиб қўйди. Ахир, бу — деворга осиг-
лиқ портретнинг дераза ойнасига тушган акси-ку!

Жуда яхши ишланган бу портретни отанинг ўли-
мидан кейин она-бола катталаштириб, ойнабанд рам-
кага солиб, бирдан-бир қимматбаҳо хотира сифатида
сақлашарди. Унинг китоблари-чи? Жамоловникичалик
китобларга тирбанд катта шкаф бўлмаса ҳам, ҳар
қалай, кўпи Темиржоннинг отаси қўли билан ёзилган.
«Ўрта Осиё ёнғоқлари», «Ўзбекистон ўрмонлари»,

«Ўсимлик хазинаси», «Шифобахш ўсимликлар», «Чиллаки ёнғоқ», «Табийй ноз-неъматлар». Хуллас, юзга яқин. Айтмоқчи, бундан икки йил бурун Қундуз унинг эсига солган яна битта ёдгорлик бор. Бу — отасининг умри охирида хотимасига етказилмай, чала қолдирилган қўлёзма. Еру дўстларнинг айтишича, Мардон Йўлчиевич жуда зарур ва эътиборга лойиқ масалани кўтариш ниятидаман, деб юаркан. Демак, қўлёзмадан ҳамма хабардор. Фақат профессор Жамолов бунини эшитгиси келмайди. Нега? Дарвоқе, Қундуз айтгандай, нима учун қўлёзмани охирига етказиб, чоп эттириш мумкин эмас?

Темиржон стол тортмасидан анчагина қаппайган кўк папкани олди. Шошилмай боғичини ечди. Қирралари сарғая бошлаган саҳифаларга кўз югуртирди.

Орол денгизи теварагида дарахтлар барпо этиш тўғрисидаги бу қўлёзма бир эмас, неча йиллик меҳнат маҳсулига ўхшайди. Темиржон папкани авваллари ҳам икки-уч бор қўлига олган, айрим саҳифаларини оққа кўчирган эди. Ҳозир ҳам қадрдон қоғозларни варақларкан, кўз олдига яна отасининг қиёфаси, томирлари бўртиб турган қўллари намоён бўлди. Қиёфа жонланиб, Темиржонга тикилиб турди-да, кейин елкасига кафтини қўйди. «Бориб ухла»,— дея шивирлади у гўё. Темиржон сесканиб кетди. Аллақандай ингроқ овоз ичидан отилиб чиқди. Бунини нариги хонадаги онаси ҳам эшитди. Шу заҳоти югуриб кирди.

— Нима бўлди, отагинам, ўзингни алланечук сезясан чоғи?— Шошиб бориб пиёлада чой олиб келди.— Ма, ич!— Ўғлининг манглайини ушлаб кўрди. Яна иситмадан асар йўқ,— ётсанг, ухласанг бўларди-да, отам... Кўзларини ич-ичига тортиб кетибди.

— Ўтиб кетади!— совуган чойни гўлт-гўлт ичди-ю, пиёлани қайтариб берди. Она унинг бошларидан силади. Темиржон ҳам Ҳумайрабонунинг ажиндор, аммо иссиқ қўлларини олиб юзларига босди.

— Кетаман, ойижон, кетаман,— эзилиб гапирди у,— бу ерда қололмайман.— «Қайтиб Ҳилол аканинг олдига борсаммикин»,— деб ўйлади ичида.

— Қаёққа, жоним болам, яна ўша ёққами?

— Бекорга қайтиб келган эканман. Энди бутунлай гумдон бўламан, борса келмайдиган жойга.

Она унинг сўнги сўзини ўзинча тушунди.

— Қўй-е, гапингни тузи қурмасин, борса кемасинг қаёқ? Бундан бу ёқ ёнимда бўласан, дегандим.., Энди

бошингни иккита қилиб тинчийман, девдим. Қўрпа қа-
виб қўйдим. Анча-мунча тараддудим бор.

Темиржон бошини кўтарди, лаблари асабий титрар,
кўзлари илтижо билан боқарди.

— Бекорга уриняпсиз...

— Нимага унақа дейсан, отам? Сен у ёқлардан
қайтиб келгунча домланганикига бориб, нон синдириб,
ҳаммасини пухталаб қўйганман-а! Юлдузхон кута-ку-
та...

— Юлдузингизни, қўйинг энди,— қўл силтади Те-
миржон,— бўлди, бас, унинг номини тилингизга ҳам
ола кўрманг!

Ҳумайрабону ўтириб қолди.

— Вой шўрим, бу нима деганинг, болам! Орангиз-
дан ола мушук ўтдими ё?

Темиржон ўрнидан қўзғалди. Папканинг боғичини
қайта боғлаб, олган жойига қўймоқчи бўлди-ю, фик-
ридан қайтди. Энди папканинг бу ерда чанг босиб ёти-
шига ҳожат йўқ. Тақдирини бир ёқлик қилиш керак!

У папкани қўлтиқлаганича хонадан чиқиб кетар
экан, Ҳумайрабону тўхтатди:

— Айт, болам, ростдан кетишга қарор қилдингми?

Темиржон ўйланиб қолди. Қўлидаги папкага бир
нафас тикилиб турди-да, деди:

— Ростдан!

Муштипар она ақлини йўқотгудай бўлди.

II

Профессор Жамоловнинг кўнглига чироқ ёқса
ёримасди. Кечадан бери қўли ишга, оғзи ошга бор-
майди. Газетада босилган гаплар миясини эговларди.

Материал суҳбат тарзида ёзилган бўлиб, муҳбир
савол берар, Темиржон жавоб қиларди. У яширмай-нет-
май бир ярим йиллик кузатув умидини пучга чиқарга-
нини изҳор қилар, госсипол деган нарсга бош қотириш-
га арзимайдиган мавҳум хосса эканлигини исботлар,
шунингдек, бу «кашфиёт» радиобиология лаборатория-
сининг вазифасига кирмаслигини ҳам унутмаган эди.
Суҳбат пировардида эса Назиржон Набижоновичдан
эшитган — «фанда қалбакиликка йўл қўйиш — олим ўзи
учун қабр тайёрлаш билан баробар, чунки у бир кунмас-
бир кун ўч олиши турган гап», деганини таъкидлаб ўтган
эди. Аммо бу жумла кимга ишора қилиб қистирилган?

лигини ҳам ҳар ким ҳар хил талқин қиларди. Шахсан профессор бунӣ ўзига олди. Эндигина донг таратиб кел-лаётган лабораториянинг обрўсига жиддий путур етказиш хавфи туғдириб қўйган бу материални кичкина зарба деб бўлмасди, албатта. Шунинг учун профессор Жамолов ўзига тиргак излаши керак эди энди. Ўйга толди. Шу боисданми, бир неча кунгача уйдан чиқмай ўтириб қолди. Телефон қоққан ёки ҳол сўраб келганларга Вотти кеннойн, «прапуссор йўқлар», деган жавоб қиларди.

Темиржон ҳам командировкадан қайтган куннинг эртасига Юлдуз баҳона бўлиб, тўппа-тўғри унинг уйига борди. Бироқ айни тўннини тескари кийиб юрган профессор уни уйига қўймади. «Устозинг ўлган»,— дея останада ҳайдади. Нега шундай қилганига ўзи ҳайрон. «Аҳмўқни урма, сўкма, алдаб-сулдаб йўлга сол», дегандай, ўзи лойқалаган сувни ўзига тиндириш тадбирини кўрса бўларди-ку!

Профессор ўз хонасида жағини ушлаганича ана шундай фикрларни тарозига соларди. Бир вақт Вотти кеннойн кирди:

— Ҳумайрабону келиптилар. Даҳлизда кутвоттилар, кираверсинларми?

Илдам Жамолов бир нафас анграйиб турди-да, кеннойн чақиришни буюрди.

Ҳумайрабонунинг саломига профессор алик олди-ми-йўқми, билиб бўлмади. Аёл бўсағада анчайин туриб қолди. Ниҳоят, лоқайд бош кўтарди-да, андак виқор билан тикилди профессор:

— Келинг, бону!— дея ёнидаги креслодан жой кўрсатди.

Ҳумайрабону эса шундоққина гилам устига чўнқайди. У билан ёнма-ён Вотти кеннойн ўтирди.

— Бемаврид кириб, фикрингизни бўлган бўлсам, маъзур кўрасиз, домлажон,— деди Ҳумайрабону бир оз ийманиб. Унинг овозида хиёл қалтироқ тургандай эди.— Юмушингизга халал бермасмикинман, деб минг андиша билан келгандим.

— Уйга келганини ит қопмас, дейдилар, изоҳотга ўрин йўқ, бону,— тўнғиллади профессор, ясама назокат ила.

Ҳумайрабону нозик писандани эшитди-ю, ғалати бўлиб кетди. Вотти кеннойн «бўш келманг», дегандай аста туртиб қўйди уни. Ҳумайрабону учун қаршисидаги одам илгариги Жамоловга асло ўхшамас, кўз боқини-

лари совуқ, сўлгин юзлари бўзариб қолгандай, ўзгача маъно пайдо бўлгандай эди унда.

— Келишимнинг важини айтсам, домлс-жон... — дея Ҳумайрабону яна гап бошлади, — эшитишимча, Темир-жон билан орангизда нифоқ ўрмалаганга ўхшайди. Асли сизни отаси ўрнида кўрарди боласи тушмагур. Эрта-кеч тилидан қўймасди. Сиз ҳам ёлғиз боламни ўз болангиз ўрнида кўрганингиздан бошим осмонда эди. Тавба, деб гапирай-ку, ҳақдан бўлганми, ноҳақданми — наздимда болапақир ёшлик қилиб, нимададир раёингизга терс иш қилган кўринади. Жўнатган ерингиздан келди-ю, қулфи-дили очилмайди ҳеч. Ичидан надомат чеккани чеккан. Она оналигини қиларкан-да, равиш-рафторига қараб юрагим эзилади сатта. Риёзат кўрмай ўсган боламасми. Нимаики ўтган бўлса, узр, домласи. Гина — адоватнинг қўшниси, дейдилар. Марҳум жўрангизнинг арвоҳи гувоҳ, ўғлим қилмишидан минг пушаймон шу кунда. Сиздан сўрайман, гуноҳидан ўта қолинг, айланай домласи.

— Сизга ҳеч нима айтмадими?

— Нимани?.. Бо, унингиз ичимдагини топ, хилидан-ку. Айтадигани нуқул «кетаман-чи, кетаман», холос.

— Қаёққа кетармиш?

— Ким билсин, борса келмасгами, дейдими-ей... Энди гапни сираси, ёлғиз йигит алп бўлар, алп бўлса-да, қалб бўлар, деганларидай, шу алқордай яккаю ягона ўғлим, феъли айниб, ўша айтган ерига кетиворса-я, деб қўрқаман, домласи. Зор қақшаб қолмайин тагин. Сиздан илтимос, бир чақириб, ўзингиз яна панд-насиҳат қилсангиз девдим, айланай сиздан. Уртага бирон туман тушган бўлса, тарқалиб кета қолсин, домласи. Борди-келдимиз ҳам қайта бошдан изга туша қолсин. Остонангизга бош уриб келишимнинг боиси ҳам шундан!

Жамолов соддадил аёлнинг гапларидан дили бир оз эриган бўлса-да, пинагини бузмай жавоб қилди:

— Ўғлингизни диёнатли санаб, каминга ҳам рўй-хушлик кўрсатиб юрарди, бону. Афсус, маслағи бежарчиқиб қолди. Юзимга оёқ қўйиб, оҳу фиғонга солди. Бундан ё беҳабармисиз, бону?

— Ўлимдан хабарим бор, айланай сиздан, бундай риёкорликдан беҳабарман. Сиздай машҳуру маъруф фузалога қасд қиладиган қанақа хусумати бўлсин, ҳайронман. Ахир сиз унинг бошини силаб, меҳнатга тортдингиз, сиз туфайли элга қўшилди,

— Шунақа экан-да, бону, ёмонга ёл битса, ёнига тўриқ боғларкан. Эшак семирса — эгасини тепади, деб бежиз айтмаганлар.

Ҳумайрабону қалтираб кетди. Сўнг таъна тошига қарши кўкрак тутгандай дадил боқиб, ўғлини ҳимояга олди.

— Важсиз, сабабсиз ҳеч бандага эшмас бу гапларингиз, домлажон! Менинг ўғлим ёмон бўлиб, бировга хиёнат қилишига ҳеч ишонмайман, айланай сиздан. Мендай муштипар аёлнинг бағрига бежиз тиф уряпсиз.

Профессор стол ғаладонидан газета олиб, иккала аёлнинг тумшуғи тагида силкитди.

— Мана, кўриб қўйинг, бону, сиз айтган ўша домлажонингиз шаънига пожўя тил тикизибди болангиз.

Ҳумайрабону газетани олиб у ёқ-бу ёғини қаради-ю, кўзойнагини уйда қолдиргани эсига тушиб, ўқиёлмай қайтариб берди.

— Нотўғри ёзганми?— сўради яна соддалик билан,— бунинг олдини олиш чораси йўқми, домласи?

Орага Вотти кеннойи суқилди:

— Ёшлик қилган-да, бола боёқиш, ёшлик қилган.

— Ҳа, ёшлик қилган бўлса бордир, домласи,— жон кирди Ҳумайрабонуга,— бу нонтепкилиги учун дашном бериб қўяман. Ўзингиз ҳам насиҳат қилиб қўйинг, айланай сиздан. Танқидини қайтариб олмагунча сатта аяманг.

Профессор одатича қўл силтади.

— Энди каминага бари бир, ўғлингиз борса келмасга кетадими, ундан наригами, тўрт томони қибла!

Ҳумайрабону илон чаққандай сапчиб тушди.

— Нима деяпсиз, домласи?— кўз ёши қилишга ўтди бирдан,—эндигина оёққа турган гўдакни она бағридан бенасиб қилиш қайси мазҳабда бор, айланай сиздан? Алдаганга бола яхши, деб уни йўлга солиш ўрнига...

Ҳумайрабонунинг пиқиллаб йиғлаши Вотти кенноинга ҳам таъсир қилди.

— Адашган норасидага яна бир саховат кўрсатворинг, домлажон,— деб ялинди у ҳам овози титраб,— яхшилик ерда қолмас, деган гап бор аҳли салафда. Она экан, бағри куйвотти.

Орага сукунат чўкди. Профессор жағини ушлаганича фикрини йиғиб олмоқда эди. Икки аёл эса унинг оғзига маҳтал.

— Айтинг, кирсин олдимга, кўрамирми...

— Хайрият,—деди Ҳумайрабону,—кўрамиз деб кўнг-лимни тоғдай кўтардингиз. Олдингизга келади ўғлим. Келмаса бўларканми. Отам ўрнига, отам, деган-а... Илоҳо мартабангиз бундан ҳам улуг бўлсин. Яхши кунлар аримасин бошингиздан!

Шу билан иккови чиқиб кетар, деб ўйлаган эди профессор. Аммо бу фақат гапнинг муқаддимаси экан. Ҳумайрабону ичини туғёнга солаётган масалани ўртага қўйиб, бир битимга келиб олмоқчи эди. Бироқ ҳозир буни вазият кўтарадими-йўқми, билмайди. Эркак билан эркакнинг йўриғи бошқа. Аёл кишига хийла оғир экан. Шунинг учун иккиланиб қолди. Дарвоқе, бу гап Темиржон командировкага кетган кунлари бир мулоқотга тушган, аммо орадан ўтган муддат, унинг устига мана бу газета воқеаси ўша борада яна гап қўзғашга халал бермасмикин? Бирдан профессорнинг оби-тоби келишмай турган шундай вазиятда, бунақа машмашаларингни йиғиштир энди, бошимни оғритма, дея ҳайдаб чиқарса-я. Ҳар нима бўлиши мумкин.

Лекин Ҳумайрабону астойдил бел боғлаб келган бугун. Ҳозир очмаса гапни, қачон очади? Таваккал-да!

— Энди, домлажон... Ўзингиздан қолар гап йўқ,—дея бошлади у тутилиб-тутилиб,—анов масалани охирига етказишда ўзингиз бош бўларсиз, деган ният билан сиздан яна марҳамат тилаб келувдим. Энди, домлажон, бандаси ташвишсиз, орзу-ниятсиз яшолмаскан. Бас, шундай экан, бўладиган ишнинг вақтида бўлгани яхшидир дейман.

— Хўш?—гапни қисқа қил деган маънода кескин сўради у.

Ҳумайрабону Вотти кеннойи томон бир боқиб, ғайритабиий кулиб қўйди.

— Умиди дунё экан, домласи,—бир оз дадиллашди Ҳумайрабону,—синашта шайтон—фариштадан афзал, деганлар. Болаларимиз бир-бирига равиш бериб юришгани мендан кўра сизга маълум. Кўнгил ишига важ топиб бўлмас чоғи. Эл бор, улус бор, таниш-билиш кўп. Шулар ичида гап-сўз юрмасидан, ўзингиз бош бўлиб, икковининг бошини жуфтлаб қўя қолсак тезроқ.

Комил ишонч билан айтилган бу гаплар ҳозир профессорга таъсир қилмас, қайтага асабига тегаётган эди. Ахир кеча газетада ваъзхонлик қилиб, унинг бўғзига пичоқ қадашдан баттар ҳолга солган бетавфиққа бугун қизини берадими? Дўст-душман ичида-я? Йўқ,

бу кампирнинг гаплари қуюшқонга мос тушмас. Қаранг-а, кимга азаю кимга тўй... Мен нима ғамдаю... одам ҳам шунақа сур, беномус бўладими! Кечагина тухумдан чиққан жўжа бугун хўрозга тилини кўрсатяпти-я. Йўқ, тўй-пўйини олиб бориб экиб қўйсин кампир. Сутсиз сигир сузоғон чиққандай, ғам-ташвишга солган зумрашасини тийиб қўйсин, яхшиси.

Унинг хаёли шу ерга келганда ўрнидан ирғиб туриб кетди. Икки қўлини орқасига қилганича, китоблари тўла шкаф томон тик қаради.

— Кечаги гап бугунга тўғри келмас экан, бону,— деди у тере ўғирилганича,— ўғлингизга бошқа қайлиқ топсангиз дуруст бўлар. Шундай қилинг, бону, изохотга ўрин йўқ!

Хумайрабону бир нафас анграйиб қолди.

— Нимага унақа дейсиз, айланай сиздан? Қуда бўлишлик аҳдингиздан қайтдингизми ё?— бўшашиброқ гапирарди Хумайрабону,— биринчи савдо — савдо, иккинчи савдо ғаввога айлансин, дейсизми? Отаси раҳматли тирик бўлганда мунақа қилмасдингиз, биламан. Аёл бошимминан сизга қора тортиб келсаму... — Унинг яна хўрлиги келиб, кўзларини енг учи билан арта бошлади.— Бу нима кўргилик бўлди, ҳайронман. Ўғлимга бориб нима дейман? Бу гапингизни етказсам, ичидан зил кетади, болам бояқиш. Бунни кўриш она учун осон дейсизми? Гўдак бешигидан қулагунча, подшо тахтидан қуласин, деганлар қадимда...

Вотти кеннойи унинг ҳоврини босишга уринди:

— Қўйинг, тасаддуқ, ўзингизни уринтирманг. Ҳаммаси жой-жойини топиб кетса зора.

— Қиз берсангиз — хунга бермайсиз,— деди яна ўпкаси тўлиб турган Хумайрабону, кетишга чоғланаркан.

— Гап бошқа ёқда, бону!— хуноби ошиб гапирди Жамолов, кейин рад жавоби учун ёлгонни тўқиди.— Юлдузнинг ўзида ўзгариш бор. Билишимча, унча пайрови келмай турибди ўғлингизга. Бунни ҳам инобатга олмасак бўлмас. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бону, мен ҳам отаман, ахир!

Хумайрабону бўш келмасликка ўтди:

— Ҳа, энди, қиз наслининг нози бўлар, бўлмаса арази бўлар. Бугун опоқлашган бўлса, эртага чапоқлашиб кетаверади. Ё уй-жойимиз дидингизга мос келмайдими? Унда ичкўёв қилишингизгаям розиман, қизингиз ёнингизда бўлади, ҳар қалай.

— Чиққан қиз чийриқдан ташқари, борган уйида тиисин,— деб юборди профессор ҳам.

— Дидингизга балли,— бир оз енгил тортди Ҳумайрабону,— манга ишонаверинг, Юлдузхоннинг қўналгаси қош ила қовоғим остида бўлади. Елғиз ўғлим ҳурмати келинимга бирор ёмонликни раво кўрсам менга ҳам боққан бало бордир. Қўлим косов, сочим супурги бўлсин доим, қўлини совуқ сувга урдирмай, кир-чирини ювиб, кўнглини кўтариб, хизматига ҳардам ҳозир у нозир бўлай.

Жамолов аччиқ кулди. Бу Ҳумайрабонуга мазах қилаётгандай туюлиб Вотти кеннойга қаради. Бир-бирларининг дилида нима тугилганини сезгандай, туриб, эшик томон йўналдилар.

Даҳлизда уларни дуркунгина, қорамағиз юзли, чап ёноғида кулдиргичи ўйнаб турган қиз кутиб олди. Афтидан, ичкарида бўлган гапнинг барини эшитиб тургану Ҳумайрабонуга ачинаётганини унинг маъюс боқиншларидан сезиб олиш қийин эмасди.

— Ассалому алайкум,— деди у хиёл бошини эгиб. Унинг бутун қиёфасидан кишига ёқадиган ажойиб латофат акс этиб турар, Ҳумайрабону буни ҳам фаҳмлаб ола қолди.

— Домланинг кичик қизлари — Қундузхон, — дея таништирди Вотти кеннойи.

— Вой, айланайин бўйларингдан,— унинг елкасига қоқиб қўйди Ҳумайрабону. Негадир ҳозиргина хижил бўлган дили бирдан ёришиб кетди, — катта қиз бўлиб юрибсанми, тан-жонинг соғми?

— Раҳмат, хола, чой дамлаб қўйганман, бир пиёла ичиб кетинг.

— Бо, она қизим, Темиржон аканг эрталабдан бери туз тотгани йўқ, ботроқ бориб, иссиққа уринмасам бўларканми, холанг ўргилсин. Насиб қилса, чойингни ичиш қочмас ҳали.

— Келиб туринг, хола,— эшиккача кузатиб қўймоқчи бўлди Қундуз. Бироқ Вотти кеннойининг эргашганини кўриб аста орқада қолди.— Темиржон акамларни сўраб қўярсиз.

Икки аёл ҳовлини кесиб борар экан, Вотти кеннойининг тили қичиди:

— Манга қолса, мана шу қизни қўлдан чиқармасдим асли. Қизмисан қиз бўлиб ўсивотти. Бўйи-бастига, ақли фаросатига қараб хотининг борми, бор дегулик. Оёқ-қўли чаққонгина. Шундай бокираси турганда ўг-

лингиззи ўша таннозга ишқи тушганига ҳайронман, тасаддуқ. Ўша беандишага ҳеч лойиқмас-да Темиржон.

Ҳумайрабону боғ ичига кириб кетаётган Қундузнинг ортидан қараб қўйди. Қундузнинг белига тушган икки ўрим сочи илондай тўлғаниб борарди.

— Биламанми, Воттихон, кўнгил ишига бас келиб бўлмайди, дедим-ку ҳали. Болам шўрликни бошини айлантириб, ўзига банди қилиб олганми, ҳайронман, ўша Юлдуз девоқ ҳажрида куяди. Юракдагича кўз ошкор қилади-да, айланай сиздан, кўзидан кўриб-билиб тураман дәрдини.

III

Эрталаб чиқиб кетган Темиржон алламаҳалда қайтди. Қўлида бир даста китоб.

— Қаёқларда юрибсан, болажоним?

— Кутубхонада!— шундай деди-ю, бир вақтлар отаси ишлаб ўтирадиган хонага кириб кетди. Ҳумайрабонуга фақат китоб варақларининг шалдираши, ҳар замонда у ёқдан-бу ёққа юргандаги оёқ товуши эшитилиб турарди.

Ҳумайрабону бир товоқ чучварани сузиб кирди-да, унинг олдида қўйди.

— Совумасдан е, болам!

Темиржон китобдан бошини кўтарай демади.

— Санга айтяпман, овқат деганни иссиғида егулик. Совугандан кейин маза-матраси қолмайди.

Темиржон бир қўлидан китобни қўймай, иккинчиси билан санчқига чучвара илиб ея бошлади. Анча очиққан экан. Худди поездга кечикаётгандай шошиб, лунжини тўлдириб-тўлдириб чайнаб, оғзи овқатда-ю, кўзи китоб саҳифаларидан узилмасди.

Ҳумайрабону икки қўлини столга, иягини қўллари устига қўйганича унинг кавшанишини кузатди. Қарши-сида ўғли эмас, марҳум эрининг жонли қиёфаси намоён бўлаётгандай. Бурнининг қирралиги бўлмаса, новчалиги, хаёл суришлари, овқат ейиши ҳам худди отасининг ўзи...

Икки қаноти ланг очиқ дераза орқали елиб турган шабада Темиржоннинг юзларини сийпайди, сочларини тарайди. Қаердадир мушукнинг миёвлагани, кучукчанинги вангиллагани эшитилади.

Ҳумайрабону ўғлига тикилиб тўймайди.

Ҳамон Ҳамоловнинг гаплари қулоғи остидан кетмас, унга тинчлик бермас, у ўйларди: «Ёш бошингми-нан фозил кишига қўл кўтардингми, ўғлим? Отанг тирик бўлганда шунга йўл қўярмиди? Сани юз-хотиринг-ни қилиб унинг олдига бордим, таънаю маломатларга қолдим. Қанийди ер ёрилсайди-ю, кириб кета қолсайдим. Ўзингдан ёши улугнинг кўнглига озор бериш қайси мазҳабда бор-а?! Мулла борида тилингни тий, уста борида қўлингни, деганлар. Яна келиб-келиб, жумлаи мўмин ўқийдиган каттакон газетага солганингга ўлайми! Ахир, айбсиз одам борми дунёда. Қимнинг ўйида фирромлик бўлса — бармоғини тишлайди бир кун, санга нимайд, эсини еган?! Бировнинг кўзига чўп санчгандан кўра ўз аравангни қалдиратавермайсанми? Оҳ, беандишагинам-а, сандан шуни кутган бўлсам — ўлай агар! Еқа ушлайдиган ҳол-а. Ана лаванггинамнинг қўлидан келган юмушу, ана индамасгинамдан чиққан хунар. Уруғимизда бунақаси бўлганмас асли!»

— Устозингга учрадим!— Ҳумайрабонунинг товуши-да андак пўписа бор эди.

Темиржон овқат ейишни таққа тўхтатиб, оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

— Нима қилардингиз?...— деди кейин ўқинч билан.— боринг демагандим-ку?

Ҳумайрабону дудуқланди:

— Ким билсин... Ўзинг бормаганингга... Ахир, қачонгача қовоқ-қошингга қараб ўтираман. Келганингдан бери юрагингга қил сиғмайди. Кечалари илондай тўлғаниб, қовурдоқдай қовурилиб чиқасан. Ҳўкизнинг шоҳига урсанг, туёғи зирқирайди, дейдилар. Сен чекаётган азобинг мани куйдириб-ёндирмайди, дейсанми?

— Нимани гапиришдинглар?

— Нимани бўларди... Ишонган тоғда кийик ётмас экан, ўз шогирдим ўзимга чуқур қазиди, деб оҳу фиғон чекиб ўтирибди домланг. Ранги-рўйи бир алфозда. Бир нимани охиричи ўйламай-нетмай шартакилик қилишингга ҳожат бормиди, ўғлим? Ноҳақ ишга ривож йўқ, деганлар, санга нима?

— Эгри қозиққа — эгри тўқмоқ!— тўнғиллади Темиржон, сўнг яна чучвара ейишга тутинди.— Менга келганда: ўз йўлим, ўз йўриғимда ҳақман. Сиз аралашмасангиз бўларди, ойи!

Онаси тебраниб қўйди. Қовоқлари пир-пир учди. Рангпар юзлари аламдан ғалати бужмайди.

— Янгам санчади — ман тортаман, деган нақлиш эшитганмисан? — Тик боқиб гапирди Ҳумайрабону, — устозингнинг ўкинч тўла гаплари биқин-биқинимдан ўтиб кетди. Бағрига олиб, иш ўргатиб, мушкулнингни осон қилган банданинг юзига оёқ қўйишинг сандай шогирдга жоизмиди? Чумчуқдай жонинг бор, охири бахайр бўлсину, қасдинга тушиб эл-юрт олдида ёмон-отлиқ қилиб қўйса, нима келарди қўлингдан? Бир умр ишинг ўнгидан келмай, эътибордан қолиб кетмасанг, деб куяман. Ўйнашмагин арбобминан, арбоб урар ҳар бобминан!

Темиржон қаҳ-қаҳ уриб кулди. Оғзини сочиқ билан артиб, бўшаган товоқни нари сурди-да, яна кўзига ёш келгунча кулди.

— Хандон уришинг бор бўлсин санинг... Ёшмассан, ялангмассан, ақлу фаросатингминан иш тутсанг камимасдинг. Кўрпанга қараб оёқ чўз, жон болам. Камтарга камол, дептилар. Устозингни олдига бориб, таъзим бажо қиягин-да, мандан ўтган бўлса кечиринг, деб, узр сўра. Боз устига, эгилган бошни қилич кесмас. Ҳа, айланиб кетай сандан, эртадан қолмай ҳузурига бор... Тўн иссиғини эгаси билар, болам, зора-мора бетажрибалигингни инобатга олиб, ўтган гапга саловат, деворса. Бояги-боягидай ҳаммаси яна изга тушсаю кетса зора. Ҳар ким ўз аравасини ўзи тортади бу замонда. Ке, қўй, ўғилжоним, юзи шувут бўлиб юришдан ёмони йўқ, сал тадбирминан иш тут энди. Омадингни берсин, илоийм. Кўнглинг кенг, очиқ, юзинг ёруғ бўлсин доим!

Темиржон онасининг панд-насиҳатларини сабр илатинглади-да, кейин ўзи билан ўзи гаплашаётгандай паст овозда тўнғиллади:

— Ҳақлигимни исбот қила олганим учун ~~юзи~~ ёруғ!

Онаси ўнинг хаёлга чўмиб ўтирганидан, гапим таъсир қилмоқда шекилли, айтганимга кириб, эртагаёқ профессордан кечирим сўрайди деб ўйлади. Қандай бўлмасин, ўртадаги гинани орадан улоқтириб, тўй бошлашга йўл очилишини истарди.

Кўз олдига яна профессорнинг тажанг бўлиб ўтирган қиёфаси келди. «Майли, — деб ўйлади у, — аччиқ устида нималар демайди одам. «Қизимнинг пайрови мос келмай турибди», дегани ҳам аччиқ устида. Шундай ўғилжонимга тегмаса қизи, кимга тегаси? Аввал бошдану, Вотти кеннойи айтгандай, ўғли бошқасига кўнгли қўйгани дуруст эди-я. Ҳайронман, ўша қизнинг нозу карашмасига учдими?.. Кунда бир турланиб кийи-

вишига, бўйн-бастига маҳлиё бўлди чамаси. Ҳа, дилдан суяди уни. Ҳаммасини очиқ-ёруғ сезиб, кўриб юрибман-ку, ахир. Бу ёғини ўйласам айнитишга ўрин йўқдай. Бунинг устига, бирга юриб, дўсту душман кўзига тушиб қолишган. Оёғи қолиб, оғзи билан юрадиганлар кам дейсизми? Ҳумайрабону кейин қайси дарвозани қоқиб, кимнинг қизига оғиз сола олади. Фалончи куёв қилишдан айниган ўғлингизми, бозордан қайтган эчкига бошвоқ чикора, деб писанда қилишса-чи? Ишқилиб, ана шундай шармандаликдан асрасин ҳар бандани! Дунёда ёмонотлиқ бўлиб қолишдан оғир мусибат йўқ! Жамоловга келганда, у ўз отасидай бўлиб қолган, ҳар қалай. Тўйда эр кишининг бош-қош бўлиб турганига не етсин! Бўлди, бас, ўйчи ўй ўйлагунча, таваккалчи ишини битираркан. Темиржоним Юлдузга боғланибди-ми, шунга уйланади, вассалом!»

Шу пайт эшик тақиллаб қолди.

— Кимдир келди, бориб оч, болам,— деди Ҳумайрабону ўғлига. Ўзи эса стол устидаги идиш-товоқларни йиғиштира бошлади.

Бир нафасдан кейин ўрта бўй, кенг елкали киши ҳаллослаб кириб келди. Темиржон кутилмаган меҳмонни кўриб довдираб қолди.

— Хуш келибсиз,— деди Ҳумайрабону, меҳмоннинг чеҳрасидаги самимийликни кўриб.— Мунча анграйма-санг,— туртиб қўйди Темиржоннинг елкасига,— мулозиматлироқ бўлсанг-чи, биров келганда.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ,— деди меҳмон аввал Ҳумайрабону, кейин Темиржонга қўл чўзаркан,— бетакаллуф ташриф буюрганим учун узр.

— Бош устига, меҳмон, бетакаллуфлиги борми, айланай, ерга кўрпача солайми ё столга ўтирасизларми?

— У худди ўз уйидай тўрга чиқиб, стол ёнидан ўрин олди.

— Мени таниёлмаяпсизми, дейман?— деди яна меҳмон Темиржоннинг ҳамон ўзига келолмаётганлигидан ажабланиб.

— Би... биламан...— жонланди Темиржон,— ойи, ташишинг, Назиржон Набижонович...

— Боракансан-ку, болам,— ўпкаланди онаси,— лалайишингни қара-я,— қайта дастурхон тузата бошлади она.

Темиржон ҳар кимни кутиши мумкин эди, аммо Назиржон Набижонович кириб келади, деб хаёлига кел-

тирмасди. Яна ким денг, ажойиб ихтироси билан Иттифоққа танилган Назиржон Набижонович.

Темиржон Андижонда дала кезиб юрар экан, бу олимнинг Беруний номидаги республика мукофотига сазовор бўлганлигини газетада ўқиган, деҳқонлар огзидан тушмай қолганига гувоҳ эди. Унинг «Ўз-701» навли пахтаси энг нобоп ерларда ҳам ниҳоятда юқори ҳосил бера бошлаган. Ҳозирги кунда бутун республика пахтакорлари шу навли тезроқ такомиллаштиришга рухсат берилишини бесабр кутар эдилар.

— Мана, яна учрашдик,— деди меҳмон,— ўша кунлар эътибор бермаган эканман сизга, қадрдон. Газетани ўқиб чиқдимۇ қиёфангизни ҳеч кўз олдимга келтиролмаيمان денг. Мана, кўрдим, қандай азамат йигит экансиз. Отангиз билан яхши таниш эдик, кўп мулоқотда бўлганмиз, аммо сиздай ўғиллари борлигидан бехабар эканман. Мардон Йўлчиевич ўта принципли, ҳалол одам эдилар. Янглишмасам, сиз ҳам отангизга тортибсиз.

Темиржон қизариб кетди. Ийманибгина столнинг нариги четига, меҳмон рўпарасига ўтирди. Шу ўтиришда бир-бирларига узоқ тикилишди. Назиржон Набижоновичнинг қалин ва бежирим лаблари очилганда йирик-йирик, бир текис тишлари ярқираб кетар, қўй кўзлари худди ёш болаларникидай чақчайиб боқар, товуши эса, шўхчан, қандайдир равон эшитиларди.

— Андижондан қайтганингизни эшитгандим,— деди у,— лабораторияга кирсангиз кўрарман, деб кутдим, дарагингиз бўлмади. Телефон йўқ экан-да, уйда?— Теваракка кўз ташлаб олди у,— очигини айтай, дўстим, лутфан сиздан миннатдорман. Кўпдан очилмай қолган жумбоқни бир ёқлик қилиб бердингиз. Ўша госсиполнинг муваффақиятига ишонмасдим. Фанда истиқболсиз гипотезадан воз кеча олиш ҳам ўткир илм каби зарур нарсаси, қадрдон, профессор Жамолсов бунинг аҳамиятини тушунмади, чоғи. Тушунтирмоқчи бўлиб, урдасидан чиқолмадим. Арбобга ақл ўргатиш—шамолга қарши тупуриш билан баробар, қайтиб юзингга тушади. Госсипол, госсипол, деб шунча ёпишиб олишганига ҳайрон бўлардим. Мана, оқибат.

Темиржон унга жиддий боқди.

— Нимага ўзингиз...

— Госсипол ҳақида илмий иш ёздингиз, демоқчисиз, шундайми?— унинг сўзини бўлди Назиржон Набижонович,— сизга тўғрисини гапиришим керак, азизим, мө-

нинг вазифам ғўза танасида госсиполнинг мавжудлигини исботлаб бериш эди, холос. Вазифамни бажардим. Аммо госсиполни изоҳлашдан чекланганман. Мана, сиз ахлоқий бурчингизни адо этишингиз билан фахрлансангиз арзийди, қадрдон.

Темиржон дардчил хўрсинди.

— Раҳмат, домла,— деди Темиржон,— сиз ҳам менга қарши турармикансиз, деб чўчувдим.

Назиржон Набижонович кулди.

— Ҳақиқатни исбот қилганингизгами? Йўқ, қадрдон, фанда яратишдан ташқари, яралганни барбод қила билиш ҳам катта аҳамиятга эга. Олим эса илмий фараз олдида қул бўлиб қолмаслиги керак. Сиз лабораторияда янги одамсиз, кўп муаммодан беҳабарсиз, қадрдон. Бизда умри калта фаразларга кўр-кўрона ёпишиб олишлар бўлиб туради. Мана, бунга госсипол масаласи ёрқин мисолдир. Оқибатда, лабораториямиз обрўсига путур етди.

Ҳумаирабону чой дамлаб келиб, Темиржонга буюрди:

— Қайтариб, қуйиб бериб ўтир домлангга, ўғлим,— шундай деди-ю, уларга халал бермаслик учун ўз хонасига чиқиб кетди.

Темиржон тоза тилак билан чеккан андуҳлари бежиз кетмаганлигига яна бир карра амин бўлаётган эди. Мана шундай тажрибали олим ҳам ён босяпти унга. Балки бундайлар битта эмасдир. Темиржон бўлса одамлар таъна-дашном ёғдирмаётганмикин бошимга, дея қорасини кўрсатишга ҳайиқиб юрибди.

Тўғри бўлсанг — бежавотир бўласан, дейдилар. Лекин, бари бир, тажрибасизлик ҳар мақомга тортаверади одамни. Профессорнинг хушомадгўйлари кам дейсизми? Темиржоннинг олдидан қаршилаб чиқиб, кўзларини лўқ қилиб, ўқдай қадалиб турсалар...

— Профессор мендан қаттиқ ранжибдилар. Нима қилай, бор гапни яширолмадим.

— Тўғри қилгансиз. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Ҳақиқат доим ғалаба қилиб келган, ноҳақлик — тирик жоннинг гўркови! Лекин шуни ҳам айтиб қўяй, қадрдон, профессор ва унинг тарафдорлари фақат ранжиш билан чегараланишса-ку олам гулистон-а, бироқ қилич яланғочлаб чиқмасалар, деб қўрқаман. Ахир, сиз матбуотда чиқиш билан бир-иккита одамгагина эмас, бутун бир лабораторияга зарба бердингиз-да. Госсиполнинг ҳар грами минг сўмдан кам турмайди. Ҳар

мавсумда ўттиз килограммлаб госсипол ишлатилган. Бу билан фалон пул ҳавога учиб кетди, деяверинг.

Темиржоннинг туси ўзгариб кетди.

— Ахир... бу — жинойят-ку!

— Ана шу жинойтнинг олдини олиш учун сизнинг фикр-мулоҳазаларингизни пучга чиқариб, ўзларининг ҳақликларини исбот қилмоққа жон-жаҳдлари билан кураш бошлайдилар энди.

— Шунақа одамларни ер қандай қилиб кўтариб туради-я? Ундайларга жазо бериш керак-ку! — куйиб кетди Темиржон.

Назиржон Набижонович ёш дўстининг ичдан тўлқинланиб бораётганидан шавқланди. «Офарин», дегиси келди унга. «Бундай ёшлар билан фанда олам-олам тадбирларни рўёбга чиқармоқ мумкин», деб ўйлади. Шунинг учун дилидагиларини яширгиси келмади:

— Хужайрада лизосом деган ярамас элемент бор,— деди у, — олиб ташламоқ бўлиб, қўл тегизсангиз, шу заҳотиёқ ёрилиб, бутун хужайрани парчалаб юборади. Шу билан хужайра ҳаёти тамом, деган сўз. Аммо бошқа элементлар сингари бир хил қобиққа ўралиб олгани учун бу маразни электрон микроскоп билан ҳам фарқ қилолмайсиз. Ҳаётда ҳам ана шу лизосомга ўхшашлар бор. Барча қатори бир хил қобиққа яшириниб юради. Шунинг учун на уни фарқлайсиз, на юлиб ташлай оласиз. Профессор Жамоловнинг унчалик деб ҳисобламайман, албатта, чунки олний фазилатлари мўл. Лекин шуни ҳам очиқ айтишим керак сизга, қадрдон. Унинг айрим «хислат»лари билан кўпдан оشناман... Отангиз билан тенгқур эди у. Аспирантурада бирга ўқишган, ҳамтовоқ бўлишган, оғир кунларда бир-бирларига кўмаклашишган. Бироқ отангиз унинг бемаъни китобига тақриз ёзди. Тақризда Жамоловнинг қалбаки томонларига тегиб ўтилган эди. Бундан алам чекди у. Мардон Йўлчиевнинг илм оламидаги эътибори бир баҳя ошди. Бу иккинчи зарба бўлди Жамоловга. Бошқача йўл тутди у. Отангизга қарши фанда шамшир кўтарди. Кўтарди-ю, яна нимагадир уролмай доғда қолди. Энди ана шу шамширни сизга қаратмаса, деб хавфдаман. Балки лабораториядан бутунлай четлатиш пайига тушар.

— Ўзим ҳам кетмоқчиман.

Назиржон Набижонович кулди.

— Чўчитиб қўйдим шекилли?

— Йўқ, сиздан олдинроқ шу қарорга келиб қўйганман.

— Яхши қилмабсиз. Мен бошқача маслаҳат бермоқчийдим сизга. Госсипол машмашаси эрта-индин бир тўхтамга келади. Бу турган гап. Аммо сизни лабораториямиздан кетишингиздай фикрингизни қувватламайман. Ҳа, қадрдон, бу чин сўзим, қувватламайман. Сизни, ҳўп десангиз, ўз группамга таклиф қилмоқчийдим. Сиздан яхшигина олим чиқсин, дейман. Бу ерга келишимизнинг асосий мақсад ҳам шу, қадрдон. Истасангиз, онангизга ҳам маслаҳат солай.

— Ойим жон дейдилару, аммо...

— Ҳеч қандай «аммо»нинг жераги йўқ, — Назиржон Набижонович унга яқинроқ келиб елкасига қўлини қўйди, — мушт кўтариб қўйиб қачмоқчимисиз ё? Бунақаякан, кўтармаслик керак эди, кўтардингми, қасд қилган жойингга ур, акс ҳолда, қўрқоқ деган ном оласан, шундай эмасми, қадрдон?

Темиржон бошини қуйи эгди.

— Ҳақиқий фан билан шуғулланмоқчи бўлсангиз, биздан кетишни ўйламанг. Қолинг, қадрдон, маслаҳатим шу сизга... Аҳли салафнинг тушига ҳам кирмаган тилсимотларни очамиз ҳали.

У Темиржоннинг ақли етмаган қандайдир оламшумул мўъжизалар ҳақида тўлиб-тошиб гапира бошлади. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ибораси тингловчини ҳаяжонга солар. Басматдошининг дам туриб кетиб, дам ўтириб ўзлаши унинг кўз олдида қирқлардан ошиб қолган заворди киши эмас, ёш, шавқли-завқли, ўз тенгқўли қиёфасига кириб борарди. Агар қўйиб берса, лочин сингари қанот пайдо қилиб учиб кетгудай.

— Арслонова деганимиз бор...

— Таниймай...

— Айтсам ишонмасиз, қадрдон, нейтрон таъсирида ҳар лимон ундирганки, донаси бузоқнинг калласидай келади.

— Лимон?

— Ҳа, лимон. Ишонмасангиз, бориб кўринг. Унга айтиб қўяман, ўз ихтироси билан ўзи таништиради сизни.

Темиржон анграйиб қолди.

— Истеъмол қилинадими?

— Лимоними? Албатта-да.

— Нейтроннинг организмга таъсири йўқми?

— Лимон орқали — йўқ. Чунки нейтрон нури эмди-

рилган дастлабки уруғ дала шароитига олиб чиқилмаган. Унинг учинчи наслигина истеъмол учун экилган, холос. Наслдан наслга ўтиш жараёнида уруғ хужайраларида сифат ўзгариши вужудга келади. Янги шакл олган уруғнинг аввалги ирсий белгилари сақланиши мумкин, ammo дастлабки тажрибадаёқ ўз вазифасини ўтаб бўлгач, нурдан ному нишон қолмайди.

— Бу қизиқ, жуда қизиқ... жуда-жуда! — таъсирланиб кетди Темиржон, — демак, энди атом фойдаси мевага ўтибди-да.

— Атом — бутун наботот дунёсига хизмат қиляпти ҳозир.

Темиржон ҳалигина кутубхонадан олиб келиб, диванга бетартиб сочиб қўйган китобларига қаради.

— Ёнгоққа ҳам ишлатса бўладими?

— Бўлади! — Назиржон Набижонович китобларни бирма-бир қўлига олиб варақларди: — Ў-ў, сиз ҳам отангиз изидан бормоқчисиз шекилли? Мана, тайёр тема. Ёнгоқ устида ишлашингиз мумкин.

— Бу жуда қизиқ... — деб юборди яна Темиржон.

Назиржон Набижонович тантана билан хулоса қилди:

— Қизиққина эмас, ажойиботнинг ўзгинаси бу!

Темиржон бу олимни илгари шунчалик жонкуяр, деб тасаввур қилмаган эди. Унинг фан кандидати эканлигидан хабардор. Аллақачон доктор бўлиши керак экан. Жуда зўр олим кўринади. Гапларини эшитиш ҳам мароқли.

Шу оқшомги суҳбат даврида бир-бирларига шунчалик яқин ва қадрдонлашиб қолгандай бўлдилар.

Кўчага кузатиб чиққанда яна бир бор Темиржонга:

— Менинг маслаҳатимни яхшилаб ўйлаб кўринг, — дейишни унутмади.

IV

Ҳаво мусаффо. Сокинлик. Қуюқ дарахтлар оралаб пур ёйган чироқлар ҳовлиларни безайди. Ўз ошиғига илк кулиб боққан келин-такдай кўк узра ой бош кўтарди. Темиржон оининг ҳаволаишига маҳлиё. Отасининг столи қаршисидаги кресло суянчиғига икки қўлини қўйганича ташқаридан кўз узмай қолган. Худди жонсиз ҳайкал дейсиз. На сас-садо бор унда, на нафас олиши эшитилади.

Кўпдан бери оқшом чоқлари шундай туриб фикрга толиш одат бўлиб қолган унга. Ҳумайрабону ҳар сафаргидай уни кузатиб турди-да, қандай кирган бўлса, яна шундай оёқ учида чиқиб кетди. «Отасининг ҳам бот-бот серрайиб туриш одати бор эди», деб қўйди ичида.

...Ҳумайрабону оилада биттаю битта арзанда қиз эди. У оёқ-қўли чаққонгина, жонкуяр, ҳар нарсага ташвиш тортаверадиганлардан эди. Бўй-басти келишган, хушчеҳра. Шунинг учун унга кўз қирини ташлаб юрганлар кўп бўларди. Эшикларини қоқиб келган совчиларнинг қадами аримасди. Аммо отаси ҳеч кимга уни раво кўрмас, фақат уйларида ижарада турган, ҳеч кими йўқ, сўққабош Мардонбой исмли студентгагина мойиллиги бор эди. «Мардонбойнинг калласи жойида, бола пақир илмга муккасидан тушибдими, олисга боради», деб қўярди баъзан. Мардонбой ҳам бу оилага ўрганиб, ташвишларига шерик бўлиб, ҳовлини тартиб-еаришталаб, ҳатто экин-тикинларига қарашиб юарди. Аҳён-аҳён Ҳумайрабону билан кўз уриштириб қўяр, қизнинг чиройли табассум ҳадя қилишига ошиқ эди. Кўнгил-кўнгилдан сув ичар, деганларидай, қиз ҳам унга ўрганиб қолган, уни доим кўришга ошиқар, шаҳар кутубхонасида ёки институтда узоқроқ ушланиб қолса, ундан хавотир олар, ўзини қўйгани жой тополмасди.

Йиллар ўтди. Мардон институтни, қиз ўн йилликни тугатди. Икковларининг тўйлари бўлди. Бироқ кутилмаганда уруш бошланиб, бу хонадонга ҳам ёвуз панжасини солди. Уй эгаси Ватан ҳимоясига кетди-ю, қайтиб келмади. Она вафот этди. Қон қора қақшаган қиз Мардонбойгагина суяниб қолди. Мардонбой уй эгасининг арвоҳи ҳурмати топган-тутганини шарти кетиб, парти қолган ҳовлини тузатишга сарфлади. Эски уйларини бузиб, тўрт хона-ю бир даҳлиз, ошхоналик уй қурди. Унча катта бўлмаган ҳовлига яна мевали дарахтлар ўтқазиб, яшнатиб юборди. Қўшни қўшнидан эрта туришни ўрганар, деганларидай, буларнинг ғайратини кўрган бошқалар ҳам чолдевордай тартибсиз, пасқам томли уйлари ўрнига данғиллама участкалар солишди. Янги-янги одамлар кўчиб келишди. Бир вақтлар тупроғи ўйнаб, қишда умри лойгарчиликдан чиқмаган кўчалар чирой очиб, гавжумлашиб қолди.

Мардон Йўлчиевнинг иши юришиб кетди. Ошна-оғайнилари кўлайди. Уйларига олимлар, аспирантлар

келишар, баҳслар қизир. Баъзан Нўлчиевнинг истисъдо-
ди ҳақида гап кутарилиб қолар, бундан Ҳумайрабону
фахрланиб қўярди. Бунинг устига ўғил кўрдилар. Жон-та
ни темирдай бўлсин, деб исмини Темиржон қўйдилар.

Темиржон богчага борадиган бўлгандан кейин ти-
кув фабрикасига қатнай бошлади она. Шунда ҳам
кўп ишларини уйга оларди. Уйда оёқ машинаси бор.
Ҳар қалай, план ортиғи билан бажарилар, ҳатто муко-
фот олган ойлари ҳам бўларди. Камчил жойлари бўл-
масди ҳеч. Фақат онанинг бирдан-бир ташвиши ўғли-
нинг бошини иккита қилиб, тилчиш эди. Эртаю кеч
шуни ўйларди, холос.

... Унинг хаёлини қўшни ҳовлидан келаётган аёл-
нинг шанғиллагани бўлиб қўйди. «Ҳой, ёшликда ўрган-
гани ўлжага қоларкан, овсин, анови Маматниёзининг ўғ-
лини кўрдингизми, ҳунари борлиғи учун ҳамманинг
оғзидан тушай демайди. Маскопларга бориб, ўқиб кел-
ган-да, энди қишлоқма-қишлоқ юриб шунақанги жойлар
қурибдики... Бир қарашда кўзинг қамашади, келин ту-
ширдига ярашади. Ўғлингиз Маскопга қанот қоқса ас-
ти йўқ деманг-а, овсин! Орзусига етсин илойим. Бу
замонда орзу-армонсиз ўтгандан — номи нишонсиз ўт-
ган яхши экан!» Жавоб қилувчининг овози эшитилма-
ди. Афтидан, кимнингдир фарзанди Москвага ўқишга
бормоқчи-ю, онаси ундан ажрагиси келмай, ҳеч қаёқ-
қа юбормайман, деб оёқ тираб олган кўрниади. «Она-
нинг иши шу-да. Болам-болам, дейди, холос», деб қўй-
ди ўзинча Ҳумайрабону.

Овоз тинди. Кўчада енгил машина сигнал бериб ўт-
ди. Яна сукунат. Фақат дарахтларнинг барглари ши-
тирлайди, холос. Кимдир радионинг мурватини бураб
юборди шекилли, мунгли, шикаста куй янграб, кўп
ўтмай шўх, ўйноқи қўшиққа уланиб кетди. Қўшиқ ав-
жига чиқар, ҳовлима-ҳовли ўтиб кўнгил тўригача ки-
риб борарди.

Ҳумайрабону яна ўғлининг олдига кирди. Темир-
жон ҳамон ўрнида қимир этмай турарди.

Ҳумайрабону чироқни ёқиб юборди. Хона новвот
рангга бўялди. «А!»— деди уйқудан сесканиб уйғон-
гандай Темиржон.

— Чой ичасанми, болам, дамлаб берайми?

— Майлингиз...

У креслога чўкди-да, столи устидаги кўк папкага
узоқ тикилиб қолди. Ҳозирги ўйлари ҳам худди шу
папка билан боғлиқ эди. Ниҳоят, боғичини ечди. Ке-

ча анчагинна ўқиб, келган жойинга қогоз қистириб қўйган эди.

Бу отасининг чала қолган қўлёзмаси. Жуда ўқиш-ли қилиб ёзилган. Шу чоққача эътибор бермаганига қаранг. Далил, исботлари аниқ. Илмий ишдан хабари йўқ одам ҳам берилиб кетади унга. Айниқса, Темиржон учун унинг ҳар саҳифаси янги бир дунё очарди.

«... Ўрмон денгиздай шовуллаб турибди. Ранг-баранг гулларнинг бўйи димоққа урилиб, маст қилгудай. Сайроқни қушлар беҳисоб. Ҳозиргина ёмғир ёғиб ўтгани учун дов-дарахт япроқлари тип-тиниқ. Олмаҳон шохдан-шохга сакрайди. Ўт-ўланлар қулоғида ёмғир томчиларидан билдур псирға. Қўзиқорин териб юрган болалар ўрмон ичида бир-бирларини чақириб, қидириб қолишади. Кимдир қўшиқ айтади. Қатор-қатор дам олиш уйлари, шифохоналар...

Дунёнинг ҳар бурчидан одамлар келишган. Шиннам-гина ҳовлидан бир қиз чопқиллаб чиқди-да, ўзини денгизга отди.

Бир зумда денгиз соҳили одамларга тўлди. Пляжлар гавжум. Бундай пляжларни дунёнинг бирор ерида кўрмайсиз. Ҳуллас, Орол соҳиллари кўркамлиқда тенги йўқ.

Афсус, буларнинг ҳаммаси тасаввурингизнинг маҳсули, холос. Аммо бу тасаввурингиз эртами-кеч ҳақиқатга айланишига ишонасиз. Қандайдир ички ҳиссиёт шунга даъват этади. Бутун Орол соҳилларини кезиб чиқдим. Бу ерларда боғ-роғлар яратиш мумкинлигини ҳис қилдим. Юрагимга туйдим. Тақир ерларда, қум кафанига бурканган пасту баландликларда яшил ўрмонлар бунёд қилмоқ даркор, деган қарорга келдим.

Бу муқаррар!

Дастлабки кунларнинг бирида денгиз соҳилидаги қишлоқ хонадонида бўлдим. Оқшом пайти денгиздан эсган майин шабадага юз тутиб, пешайвонда суҳбат қуришнинг ўзгача гашти бор экан. Мезбон олтин кузакнинг муборак туҳфаси—мевалар билан дастурхон тузади. Олмадан бирини олди-му унга тикилиб қолдим. Чеҳранг акс этади, десам муболағамасдир. «Ўзимизнинг деҳқончиликдан,— деди уй эгаси, ҳовли юзидаги уч-тўрт туп олма дарахтига ишора қилиб,— бу йил чунонам ҳосил қилдик, шохлари ерга эгилди».

Унча катта бўлмаган, чоғроқ ҳовлининг ўзида ўн

хилча мева навлари бор. Узум, қантак ўрик, нашвати, анжиргача бор. Кўзларимга ишонмайман ҳеч.

Худди шу ҳовлига туташ уйларнинг орқа-олдилари ҳам кўм-кўк дарахтзор.

Мезбон ота мерос боғбон экан. Қариган чоғида денгизнинг шифобахш ҳавосига тўйиб олиш ниятида неварачевараси билан Нукусдан келиб, бекор ётган ерда макон қурибди. Ҳовлисига гул экибди, кўчатлар ўтқазибди...

Қўлэзмада денгиз соҳилларидаги Мойкўл, Ойкюрю сўнгари қатор овул, қишлоқларнинг табиати, иқлими, тупроқ тузилиши батафсил таърифланади. У ерларда ўрмонлар, боғлар барпо қилишнинг аҳамияти чизиб берилади.

Темиржон ўқиган сари тасаввури қанот ёйиб, ўша Орол узра парвоз қиларди. Хаёлан денгиз шамоллари, чексиз кенгликлардан ёпирилиб келган қуюнларга қўшилиб, еру кўкни алғов-далгов қилишини кўз олдига келтиради. Кучли қўм бўронлари даҳшатидан жонлиқ жонсиз ўлимга маҳкум. Уй-ҳовлиларни қўм босади, йўлларда тоғ-тоғ қўм барханлари. Денгиздан қайтишга улгурмаган балиқчилар ҳоли не кечдийкин? Уйига етиб келмаган чўпон-чўлиқ, қўрага қамаб улгурилмаган уюр борки, ҳаммасини қора телпакдай қирпирак қилади бўрон! Дов-дарахтдан нон-нишон қолмайди. Теваракни олов сели ямлаб юборгудай. Бўроннинг элак-элаги энка-тинкангни қурилади. Аҳли улус ақл-ҳушини йўқотди...

Хўш, бундай офат балосидан бир умрга қутулиш мумкинми?

«Мумкин,— деб ёзади Мардон Ғўлчневич,— синчковлик билан кузатиш шуни кўрсатадики, муттасил қўрғоқчилик, гармсел, бўронлар қутурган ерларда ихотазорларнинг аҳамияти каттадир. У шамол кучини кесади. Кўчма қўмлар оқимига кишан солади. Дарахтзорлар Оролнинг микроиқлимини бутунлай ўзгартириб, аҳоли учун экинзорлар барпо бўлишига, чорвачиликнинг муттасил ривожланишига шароит яратади.

Яшил япроқлар бамисоли кислород фабрикасидир. Бу фабрика карбонат ангидридини беҳисоб ютади, қуёш нури таъсирида қайта ишлаб, кислородга айлантиради. Кислород эса жонга ора!

Тажриба шуни кўрсатдики, бу ерларнинг ҳавоси денгиз сувига қараганда ҳам шўрроқ. Агар бир челак чучук сувни очиқ ҳавога қўйиб, ярим соатдан кейин

татиб кўрсангиз, сув огзингизга олиб бўлмайдиган даражада тахирланиб қолганининг гувоҳи бўласиз. Дарахт экилса, яшил япроқлар ана шу оғир ҳавони тозалайди, булутлар чақириб, ёмғир ёғдиради, табиатга ҳусн ато қилади. Энг муҳими, Орол атрофи инсон учун оромгоҳлик кашф қилади. Унинг гўзаллиги, шифобахшлиги олдида Қрим соҳиллари ип эшолмай қолади...»

— Бу қизиқ, жуда-жуда...— деб юборди Темиржон беихтиёр. Сўнг яна ўқишга берилди. Унинг нафаси ўзга бир нафас билан, ўша Орол қавм аҳли нафаси билан қўшилиб кетаётгандай бўлди. Қани, қаноти бўлса-ю, учиб бора қолса.

Юраги бирдан жўш уриб кетди. Ана шу юракни бир нафас босмоқ учун ҳозирги ўқиганларига алоқаси йўқ бирор бошқа нарса билан машғул бўлишга аҳд қилди. Ташқарига чиқиб, очиқ ҳавода бир нафас айланиб келиш майли туғилди.

Ўглининг тараддудини кўрган она енгил тортиб:

— Майли, шамоллаб кел, болам,— деди,— ўқувга берилиб, димиқиб ўтиравериш жонингга теккандир.

Кунн билан қизиб ётган асфальт кўча хийла иссиқ. Ё Темиржонга шундай туюлдимикин. Ҳар қалай, эгнидаги енгн калта оқ кўйлак тугмаларини ечиб қўйди. Олд томондан эсган шабада ҳузур бағишларди. Сершовқин, серқатнов йўлка бўйлаб бемақсад, беихтиёр борар экан, ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка уринарди. Бироқ қўлёмзадаги тасвир-тасаввурлар дам-бадам миясини чулғар, кўз олдига рўбарў бўлаверарди.

Айтмоқчи, у қаёққа бориши керак? Бекордан-бекор тентирашдан нима наф? Йўқ, бундай қилиш ярамайди. Бирор кимсанинг олдига бориш керак. Кимнинг олдига? Ким билан учрашиб, эркин суҳбатга ташна кўнглини овутса бўларкин?

Юлдуз эсига тушди. Кўнгли ғашланди. «Нега ранжитдим?!»— деб сўради ўзидан. Мияси бўш қолди шу саволни берарди доим.

Ҳа, яна қалбига Юлдуз ёпишди. Аммо олдига боролмайди. Телефон қилса-чи? Кечирим сўраса-чи?

Темиржон ичидан оғир уҳ тортди-да, яна беихтиёр юриб кетаверди. Трамвайга ўтирди. Қаердадир тушди. Сон-саноқсиз чироқлар порлаб турган хиёбонларда кездн.

Ногаҳон, таниш дарвоза олдидан чиқиб қолди. Юлдузлар турган уй дарвозаси-ку? Бу ёққа қандай келиб

қолди? Қўнғироқ тугмачаси ҳамон «Йўқол!» деган хитоб билан ўқрайиб тургандай.

Дарвоза тирқишидан қаради. Ҳеч кимнинг қораси кўринмасди. Ток япроқларигина шилдир-шилдир силкинади. Деразалар ойнасидан қуюқ нур ёғиларди. Лекин ичкари жимжит, бирор садо эшитилмайди.

Темиржон ортига қайтди. Мияси гувуллар, минг хил фикрлар бирин-кетин келиб, туғён кўтарди.

Бирдан йўлка четидаги дарахт панасида қора шарпа кўзга ташланди. Бир эмас, икки киши. Уларнинг гўнғир-гўнғир гап-сўзлари ҳам эшитила бошлади. Аммо гап мазмунини англаб олиш қийин.

Қиз ҳиринглаб кулди. Кейин «чўлп» этиб ўпгандаси товуш. Қиз нимадир деди. Бу сафар йигит кулди. Табиий ҳол, бундай пайтда ўз севгилининг туфайли илк бор бошингга тушган савдони эслайсан киши. Темиржонда ҳам шундай бўлди. Шу билан бирга аллақандай сирли, шубҳали ҳиссиётлар ҳам туғилди унда. Кўнглида ғашлик уйғонди.

Ҳиринглаётган Юлдуз эмасмикан? Ёнидаги Ғойиб бўлса-чи? Кўз кўзга тушиб қолса-я! Бундай пайтда одам ўзини қандай тутиши керак?

Шу қисқа муддат ичи унинг вужудида нималар содир бўлганини таърифлашга тил ожиз. «Тавба, рашк қиляпманми?— дерди ўзидан-ўзи.— Наҳотки ҳаяжонни босиш шунчалик қийин бўлса. Оёқ-қўлим мунча қалтирамаса? Йўқ, орқага қайтиш, йўлни бошқа ёқдан олиш керак. Бироқ, қаёқдан? Индамай босиб бориб, икковининг юзига боқсам-чи? Йўқ, ҳеч қачон бундай қилмаймаман. Яхшиси, шахдам юриб, олдиларидан ўтиб кета қолиш керак. Ҳа, шундай қиламан».

Шундай деди-ю, аммо бари бир, ошуқ-маъшуқларга кўз қирини ташламай ўтолмади.

Хайрият, уларнинг биронтаси ҳам танишга ўхшаманди. Юзларидан терларини сидириб ташлади. Юрак ҳаяжонини босишга уринди. Бемаъни хаёлларга боргани учун ўзидан ўзи ғазабланди. Бундай ожизлик қаёқдан пайдо бўляпти унда?

Қатнов сийраклашган, нимқоронғи кўчада бошини куйи эгганича бораркан, кутилмаганда биров орқасидан тез-тез одимлаб келаётганини сизди. Қулоқ солди. Кимдир унга етиб олишга ошиқарди. Ҳатто аёя кишининг ўқтин-ўқтин ҳансираб, нафас олишигача эшитилиб қолди.

— Тўхтанг, Темиржон ака!— деди ўша ҳансироқ овоз.

Темиржон таққа тўхтаб, қайрилди. Қаршисида Юлдуз турарди. У қирмизи кўйлақда, бош яланг, сочлари тўзгиган, юзи чироқнинг хира нурида бўзариброқ кўринарди.

— Хайрият, етиб олдим. Мунча тез юрмасангиз. Деразадан қарасам, кўчада соянгиз кўринди. Тақиллатсам, эшитмадингиз. Кейин югуриб чиқдим. У ёққа қарайман, бу ёққа қарайман — йўқсиз. Бир вақт шахдам кетаётганингизга кўзим тушди. Сизга етолмага-нимда не ҳолга тушишимга ақлим етмайди.

— Енма-ён бир неча қадам босдилар.

— Нимага бедараксиз?— Киз йигитнинг йўлини тўсиб олди,— телефон қилсангиз бўлмасмиди. Одамни шунақаям қийнайсизми, бағритош?!

Темиржон ҳам унинг ўйноқи кўзларига тикилди.

— Кўлингизни бering, кўришайлик,— деди яна қиз. Кейин чиройи очилиб кетди. Маржондай тишларида чироқчалар акс этгандай бўлди.— Мендан хафамисиз?

— Ўзинг-чи?— энтикди йигит,— ўша кунни бемаънилик ўтди мендан...

Қиз кулди.

— Ҳечқиси йўқ. Ўзимдан ўтди-да. Қайдан Гойиб акани эслатдим сизга, ҳайронман.— Бирдан ноз-карашма уйғонди унда. Темиржоннинг бурнига енгил чертиб деди:— Аммо-лекин бир синовдан ўтдингиз. Севги бор жойда рашк ҳам бўлади, деб эшитгандим.

Темиржон унинг юзига яқинлашиб, ўпиб олди.

— Мени енгилтак одамларга ўхшатапсанми, Юл? Агар ўшалар қаторига қўшсанг, янглишасан.

— Ўлибманми қўшиб. Эшитганимни айтдим-қўйдим-да,— яна кулди қиз.

Темиржон енгил тортиди. Елкасини эзиб турган қандайдир юк ағдарилгандай бўлди. «Хайрият»,— деб қўйди ичиди.

Ўзундан-узоқ хиёбон бўйлаб юришарди улар. Ёз пайтлари бу ер доим гавжум. Севниганлар ҳар оқшом пана-пана жойда суҳбат қуришар, севги-муҳаббатдан роз айтишарди. Ҳозир ҳам биронта скамейка бўш эмас.

— Ишларингиз қалай?— сўраб қолди Юлдуз,— эшитишимча, ғалаён кўтариб юрган эмишсиз, ростми?

— Ҳеч қанақа ғалаён кўтарганим йўқ. Юл, тўғри гапирсанг туққанингга ёқмас экансан. Баъзи ишлари-

миз нотўғри бўляпти. Шуни бир мухбир келиб ёзиб кетувди, оқизмай-томизмай газетага чиқарибди.

— Уқидим! У савол берибди, сиз жавоб қилибсиз. Бир ярим йиллик умрим бекор кетди, деб нолибсиз, шунақами?

— Нолиганим йўқ, тўғриси айтдим. Профессорга ачинганимдан... Адаш йўлдан қайтармоқчи бўлувдим. Бошқача тушунишди. Арзимаган нарсани ихтиро деб ўйлаб, кейин пушаймон бўлишларини истамагандим. Ким билади, балки бошқача йўл билан тушунтириш керакмиди... Тажрибасизлик қилиб қолдим шекилли. Аслида бор гапни мухбирга гапириб бермай, профессорнинг ўзларига келиб айтсам бўларди. Аммо бунга Ғойиб йўл қўймади. Менга ёзган хатларидан бирида: «Сенинг вазифанг сафсата сотиб юриш эмас, буюрганни бажариш, тажрибанинг қандай ўтишидан қатъий назар, ижобий хулоса ёзиб бермасанг, чолни хафа қилиб қўясан», дебди. Аммо виждоним йўл қўймади бунга. Ижобий хулоса ёзмадим. Ахир, бу — ўта қалбакилик-ку, Юл. Кўзбўямачилик! Бари бир, бу сирни мен очмаганимда эртага бошқа биров очиши турган гап эди-да.

У жим бўлди. Сўзлари қизга ҳам таъсир қилди шекилли, нозик бармоқлари билан унинг пешонасини силаб қўйди, сочларини тузатди.

— Иложим қанча?— давом этди яна Темиржон,— ҳаммасини кўра-била туриб, яшириб кетолмадим.

Юлдуз сукут сақларди.

— Сизга ишонаман,— деди у ниҳоят,— сиз бир нимани билмай қилмайсиз.

— Раҳмат, Юл, сен тўғри тушунсанг бўлгани.

— Мен аввалига тушунмагандим. Сизларнинг иши-нгизга унча ақлим етмайди-да. Қундуз бало бунақага. У сизнинг тарафингизни олиб, адам билан тортишиб қолди. Мен тик ганиролмайман адамга. Қундуз тап тортмайди ҳеч. Шартга-шартга гапиришга ўрганиб қолган. «Ҳақ одамни ноҳаққа чиқариб юрибсизлар-а!»— деди. Шартакилиги учун анча гап эшитиб олди аммо. Ҳар қалай, у сиз томонда... Мен ҳам!.. Ҳа, айтмоқчи, ойим келган эканлар (у «ойим, деб Ҳумайрабонун кўзда тутарди), адамлар кўнгилдагидай кутиб олмабдилар шекилли. Шунинг устида ҳам анча гап бўлди уйда. Қундуз бўш келмади. Ғойибни кўргани кўзи йўқ унинг. У келди дегунча, тумтайиб олади. Саримсоқ акани танийсизми? Ғойибнинг отаси-чи?

— Арслонбобликми?

— Ҳа, ўша киши. Ўтган ҳафта бидон тўла асал кўтариб келибди. Қундуз кўрди-ю, қилди жанжал, қилди жанжал. «Бизнинг уйга пора кўтариб келманг иккинчи!»— деб қувиб берса бўладими! Шунақанги уятга қўйдики, ер ёрилмади-ю, кириб кетмадик.

— Саримсоқ ака тез-тез келиб турадимиз?

— Унчамас. Йилда икки-уч.

— Ҳар келганда қоплаб туршак, ёнғоқ кўтариб келармиш, ростми?

— Қайдан била қолдингиз?

— Тахмин қилдим.

— Оббо сиз-эй, топағон чиқиб қолдингиз ку, а! Тўппа-тўғри! Бутун қишлигимиз ўша қишининг бўйнида. Мева-чевадан тортиб, ун, гуруч... Ҳеч нимадан зориқтирмайди.

Юлдузнинг гапларидан бир талай саволга жавоб топди Темиржон.

«Профессорнинг эътиборини қозониш учун кураш йўли бу! Олим бўлишликнинг бунақа усуллари ҳам бор экан-да,— кулиб қўйди у Ғойибнинг Жамолов билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганини эслаб,— қаноғи чиқмаган хўрозчанинг юқорироқ қўндоққа мўлжал олиши чакки эмас!»

— Саримсоқ ака совчи бўлиб келганини айтмаяптими ҳали?

Қиз айёрона кулиб, ерга қаради.

— Рашк ўлсин... Яна бошланаяптими? Айтса, менга нима?

У йигитни қўлидан тортиб, бўш скамейка томон юрди.

Темиржон қизга ёнма-ён ўтирди. Қиз унинг бағрига бош қўйди. Йигит ҳам қизнинг жўшиб турган меҳр дарёсига ғарқ бўлди. Ҳа, ўз севгилиси билан яна топишди. Ўша бекатда қолдириб кетган кундан бери чеккан изтироблари, шубҳалар оташида ёнганларини ҳам шу заҳотиёқ унутиб юбора қолди. Гўё ўртада ҳеч қандай нохушлик содир бўлмагандай. Гўё Темиржон сафардан қайтгач, институт боғида учрашган дам қандай ҳиссиётни бошдан кечирган бўлсалар, ҳамон ўша ҳиссиёт узлуксиз давом этар, фақат боғ оғушидан тўппа-тўғри шу хиёбонга учиб ўтишгандай, ўша тугалланмаган ширин суҳбатлари эса анҳор суви каби шу ердан оқиб ўтаётгандай.

Темиржон қизнинг бошини аста кўтариб, унинг ўйноқи кўзларига тикилди. Кейин юраги ниҳоятда тезлик билан уриб кетди-да, шу юрак тўлқинини босмоқ ниятида уни бағрига маҳкамроқ тортди. Хушбўй атирсовун ҳиди анқиб турган сочларидан, хиёл салқин тегиб, намиққан юзларидан яна ўпиб-ўпиб олди.

— Ҳа, анойи,— деди қиз бошини йигит кўксига қўйганича,— адамлар билан орангларда гап қочиб қолган экану ўчини мендан олдингиз-а!

— Кечир, Юл!— деди яна Темиржон.— Энди ҳеч... ҳеч қачон...

Қиз унинг оғзига кафтини қўйиб, ортиқ гапиртирмади.

— Қаёққадир кетишингиз ростми?

— Кетсам, қайтиб келаман, Юл. Мени кутасанми?

— Кўпга кетасизми?

— Билмадим... Бир йил... икки йилгадир...

— Яна икки йил...— қиз унинг бўйинларидан қучоқлаб, қулоғи остидан аста ўпди.

— Кутасанми, Юл?— саволини такрорлади Темиржон.

— Эртага қелинг, айтаман... Концертим бор, албатта, келинг, хўпми?

— Консерваториядами?

— Консерваторияда, кечқурун саккизда, келасизми? Темиржон ўйланиб қолди.

— Соат саккизда келолмасам керак, Юл,— деди анчадан кейин,— роппа-роса саккизда «Навоий» кутубхонасида бўлишим керак, китоблар буюриб қўйганман... Жуда зарур қитоблар.

Қиз ноз билан чимирилди.

— Доим шунақа қиласиз,— деди у йигитнинг бўйинидан қўлларини олмай.— Бирор марта мен қатнашган концертда бўлдингизми?

Темиржон унинг юзидан яна «чўлп» этиб ўпиб олди.

— Бораман. Ҳали кўп бораман, Юл,

— Ғойиб акамга айтсам-айтмасам, ҳар сафар ҳозир ру нозирлар.

— Яна Ғойибми? Бирпас ўша Ғойибингни эсламай туролмайсан шекилли.

— Дарров жаҳлингиз чиқмасин, сирасини айтдим-да!

Алламаҳал бўлиб қолди. Юлдуз эртанги концертга тайёрланиши керак экан. Темиржон эса ундан ажрал-

гиси келмасди. Қанийди эрталабгача шундай ўтиришнинг иложи бўлса!

— Кел, шанба куни учрашайлик,— илтимос қилди у.

— Бугун қайси кун?

— Душанба.

— Мунча узоқ? Майли, консерваторияга келинг. Соат олтида дарсдан чиқаман.

— Кетиб қолсам, мени кутиш-кутмаслигингни айтмадинг-ку?

— Айтаман.

— Қачон?

— Уша куни!

Бешинчи боб

I

Темиржон апил-тапил ювинди-да, шошиб понушта қилди. Кейин отасининг хонасига кирди. Кўзи кўк папкага тушиши билан кеча қаерга келиб тўхтаганини белгилаб қўймаганлигини эслади.

Қоғозларни пала-партиш варақлай бошлади. Уқиди. Яна бошроқдан ўқиди. Маълум бир ерга етганда қандайдир далилларнинг тагига етолмаётганини сизди. Қайта ўқиди.

Тан олиш керак. Мардон Йўлчиевич ҳуснихатдан нўноқроқ экан. Айрим жумлалар шошқинлик билан ёзилган, баъзан ручка тойиб кетиб, сиёҳ томганидан бирор маънони дарров англаб олиш қийинроқ. Уша жойларини диққат билан қайта-қайта такрорлашга тўғри келарди. Ундан кейин яна равон кетади.

Темиржон кийина бошлади. Қўлёзма саҳифаларидан кўз узмай шиминиң бир почасини, анчадан кейин иккинчисини кийди.

Қўйлак стул суянчигига илиглич. Унга қўл узатди-ю, олмади. Яна мутолаага берилди:

«...Оролга баҳор эрта келади. Шунинг учун кўчатларни февралнинг бошларидан ўтқазишга киришиш маъқул. Бу даврада кун илиб, сернам тупроқ кўчатларнинг яхши тутиб кетиши учун етарли шаронт туғдиради. Асосан, қуйидаги дарахтларни манзур топаман: тотим дарахти қурғоқчиликка чидамли, қумлик, камоб ерларда ҳам ўсаверади. Орол иқлимига жуда

мос. Барглари патсимон, кузда қизариб, ажиб бир ҳусн кашф этишини назарда тутган ҳолда, уни аҳоли яшайдиган ерларга тўп-тўп қилиб ўтқазиб ҳам мақсадга лойиқдир. Ораларига себарга сепиб қўйилса — аҳоли учун баҳор, ёз пайтлари яхшигина оромгоҳлик хизматини ўтайди. Қўл бўйлари, йўл четларига мирзатерак мос тушади. Бу кўркем дарахт шўрхок ерларда ҳам бемалол ривож топади. Ҳусн беради. Агар зичроқ экилса, шамол эрозиясига қарши муштакам қалқондир.

Қурғоқчиликка чидамли дарахтлардан яна бири — майда баргли қайрағочдир. У ҳовлиларга, ҳовуз бўйлари, кўча эшик олдида ўтқазилса, соя-салқини қуюқ бўлади, унга қўнган сайроқи қушлар нағмасидан эл ором олади.

Гулга кирганда хушбўй нафас таратувчи жийда ҳам Оролнинг ҳар бурчида бемалол ўсаверади. Иссиқ-совуққа чидамли, кумуш баргларининг кўркемлиги билан инсон табиятини хуш қиладиган бу дарахт айниқса қўл бўйлари, жар ёқалари, қумликларда иҳота вазифасини ўтайди. Меваси етмиш етти дардга даво.

Мевали дарахтлардан олча, қантак ўрик, айниқса ёнғоқ тез ривож олади. Бу ерларда ёнғоқзорлар барпо қилишнинг хосияти шундаки, унинг ҳар тупи бир кеча-кундузда ҳаводан олти челақ суюқлик олиб, уни қайта ишлаб яна ҳавога таратади. Ҳавонинг шўрини ювади, тахирини йўқотади. Танасининг бақувватлиги туфайли кучли шамол, бўронларга дош беради. Қум қуюнлари ҳужумини даф қилади...»

Қўлёзманинг кейинги қисмида ёнғоқ қачон, қаерларга, қай шаклда ўтқазилиши ҳақидаги таъриф берилади.

Мардон Йўлчиев даштнинг ён биқинидаги Шеророл тупроғи, унинг тузилишини, иқлимини географик ва биологик томонларини ҳам пухта ўрганган экан. «Бу ерларни ҳам обод қилиш мумкин» дейди у. Бир марта боришнинг ўзида шунча аниқликлар тўплай олган олим тирик бўлганда шу таърифларнинг рўёбга чиқишига ўзи бош-қошлик қиларди.

Ҳумайрабону ишга боришга шошилганиш учун кирганда у ҳамон майкачан, бир оёғида калта пайпоқ, иккинчиси яланг эди. Онаси ранжиган ҳолда бошини сарак-сарак қилди. Бунини сезган Темиржон андак хижолат тортиди.

Шошиб соқолини қиртишлади югуриб юриб, туфлиснинг бир пойини стол ёнидан, иккинчисини эшик олдида топди-да, кия бошлади. Қордай оппоқ шойи кўйлак устидан ҳаворанг галстук жуда ярашди... Таёсодифан нимадир эсига тушди. Туфлиснинг бир пойини кийибди-ю, иккинчисини кийишга шошилмабди. Бир оёқда ҳаққалаганича стол ёнига келди-да, яна папкани очди.

Ҳумаирабону ўғлининг ивирсиб қолганидан хавотир олиб, эшикдан мўралаганда у яна мутолаага берчи-либ кетган экан.

— Қулоғингга ҳеч гап кирмасакан-да, болам!

Темиржон қўл силтади.

— Менга халал беряпсиз, ойи,— жеркиб ташлади дафъатан.

— Устозингга ров кўриниб келгин, кейин қорамниям кўрсатмайман санга.

Темиржон қўлёзма таъсирида ҳамон Орол соҳилларини кезиб юарди.

«...Иҳота дарахтлари барпо этишнинг диагонал-группа усули Оролнинг яйдоқ ерлари учун энг қулай усулдир,— деб жавоб қиларди унинг саволига отаси,— диагонал-группалаб экишнинг афзаллиги шундаки, айрим ниҳоллар жазирама ёз иссиғига чидаш беролмай нобуд бўлган чоғда ҳам қўшимча кўчат ўтқазилишига ҳожат туғдирмайди. Шундай қилиб, диагонал усул ҳар ерда икки кўчатдан бирининг кўкариб кетишига гаровдир. Кўчатлар оралиғи очиқ бўлганлиги учун улар қуёш нуридан тўла баҳра олади, тез ва соғлом кўкаради. Бинобарин, ёнғоқ ҳосили мўл бўлишини таъминлайди. Пироварди диагонал-группалаб кўчат ўтқазишнинг яна бир муҳим хосияти шундаки, бу усул кўчатларга парвариш бериш учун қулайлик туғдиради, мублағ ҳам кам сарфланади...»

Шундан кейин қанча гектарга қанча кўчат ўтқазиш зарурлиги, меҳнат усуллари батафсил ражалаб берилади. Парваришда агротехниканинг беқийёс аҳамияти таъкидланади.

Бироқ савол устига савол ёғиларди. Бу саволларнинг ҳаммасига ҳам Темиржон қониқарли жавоб тополмай қолди. Масалан, парвариш қилишда минерал озуқа ҳақида гап юритилади-ю, унинг қайси хили, гектарига қанча кетиши, агротехниканинг хиллари аниқ изоҳлаб берилмайди. Афтидан, муаллиф масаланинг ана шу томонларини охирига етказишга улгуролмаган.

Бу чала қолган томонларини тўлдирмай туриб, уни рўёбга чиқариш мумкин эмас. Таҳлиллар мукаммал бўлиши керак китобда.

Уни охирига етказиш лозим. Лекин қандай? Бу вазифа Темиржоннинг қўлидан келармикин? Дарвоқе, масаланинг бу томонини ўйда ўтириб ҳал қилиб бўлмайди-ку. Уша ерда, ўша жойларининг ўзида амалий тажриба ўтказиш билангина эришилади.

Йўқ, қўлёманинг бу ҳолда чанг босиб ётиши мумкин эмас. У парвоз қилсин, қумлоқ ерларда ўрмончиликни ривожлантириш бўйича бебаҳо қўлланма бўлиб қизмат қилсин. Ҳа, бунинг фойдаси кўпларга тегади ҳали. Фақат охирига етказиш керак, охирига... Вассалом!

Темиржон ҳаяжонланиб кетди. Ишга отланиб, кўчага чиққанда ҳам, институт оstonасига етгунга қадар ҳам ана шу ҳаяжонли ҳиссиёт ихтиёридан ўзини халос этолмади. Фақат лабораторияга яқинлашаётганини сезгандагина ҳозир одамлар уни қандай кутиб олишларини тасаввур қилди-ю, юраги бирдан нотинч уриб кетди. Нималар содир бўлишини олдиндан аниқ билиш қийин, лекин кўнгилхушликка умид боғлаш подонликдан бошқа гап эмас.

Қираверишда бирин-кетин учраган икки ходим унинг саломига самимий алик олди. Зинапоялардан чаққон учинчи қаватга кўтарилар экан, у билан яхши таниш бўлмаганлар ҳам қўл берди. Афтидан, газетада исми чоп этилиши уни ҳаммага машҳур қилиб қўйган кўринадди.

Узун йўлакда яқинлари, ҳамкасблари учради. Аммо ҳеч қайсилари ҳеч нима сўрашмас, гўё ҳеч нарсадан хабарлари йўқдай туттишарди ўзларини.

У лаборатория бошлиғи хонасига кириб борди.

— Ичкарида ҳеч ким йўқми?— сўради секретарь қиздан, бошлиқ кабинетига ишора қилиб.

— Профессор борлар. Келганингизни айтайми?

Темиржон бош силкиди.

Кўп ўтмай яна эшик очилди-ю:

— Кириккансиз,— деди секретарь қиз.

Темиржон бўсағада Ғойибнинг тўлишган қиёфасига дуч келди. Ўтган бир ярим йил ичида у ўзини анча қўйиб юборган эди.

— Маана, ихтилоф бандаси ҳам ташриф буюрди-лар,— деди у пичинг аралаш Темиржонни кўриши билан.

Профессор Жамолов ўз ўрнида, креслога ястаниб,

икки қўлини чўзганича бармоқлари билан столни асаб бий чертар эди. Хиёл оқаринқираган юзи ифодасиз, кириб келувчига тикилган кўзлари эса худди қувончли бирон ҳодиса юз беришини кутаётгандай.

— Яхши келдингизми, бўтам?— ҳол сўраган бўлди профессор бамайлихқир оҳанда.

— Яхши, раҳмат...— жавоб қилди Темиржон.

— Биз бир қарорга келиб қўйдик,— гап суқа қолди Ғойиб, унинг чала олинган соқол туклари тикандай диққайиб турарди.— Кўрсатган кароматларинг ҳақида баҳс очиб ўтирмаймиз, ошпа. Гапнинг пўскаллари шу: ўз номингдан редакцияга раддия ёзсан, тамом! Ёзганда ҳам бутун айбни мухбирнинг зиммасига юклайсан. Сен унга ҳеч қачон ҳеч қанақа сафсата сотмагансан, барини мухбирнинг ўзи ўйлаб чиқарган, тушундингми? Узининг ёмонотлиқ бўлиб қолишининг истамасанг, шундай қил, ошпа, гап тамом, вассалом!

Ғойибнинг очиқчасига сурбетлик қилишидан жаҳли чиққан Темиржон қип-қизариб кетди. «Безрайиб туриб тупра-тузук одамнинг юзига лой чапламоқчи бу!»— деб ўйлади у. Аммо дамини чиқармади.

— Бунга ўша бемаъни вағизхонлигингдан чўчиётганимиз учун айтишяпти, деб ўйлама,— давом этди Ғойиб ҳамон кепатасини бузмай,— бутун бир корхонани тухмат балосидан қутқариб қолиш мақсадида шу қарорга келдик. Шундай қиласанми, йўқми?

— Билмадим,— мужмал жавоб қилди Темиржон. Нима учун профессор ўрнига Ғойиб дўқ-пўписа бошлаганига ҳайрон.

— Билмасанг, нима қилмоқчисан?— сўради яна Ғойиб, қуюқ қошларини чимириб туриб,— муддаонини айб бўлмасам! Мани, дини ўз акангдай бўлиб қолган одамни қоралаб, балчиққа қорини, кўрга ҳасса тутқазгандай сенга ҳаётини йўл кўрсатган устозининг обрўсини бир пул қилишми ниятинг?

Темиржон жавоб бермади.

«Бутун корхонани тухмат балосидан қутқариб қолиш, эмиш-а. Бундан кўра без теринглар-э. Суф-э шунақа илм аҳлларига!»

— Борди-ю, бизда бирор адоватинг бўлса, айт,— таъна тоши отишда давом этди Ғойиб,— нимага тилингни тишлаб қолдинг?

— Ҳеч тилимни тишлаётганим йўқ!— Ўжарлик билан жавоб қилди, тоқати тоқ бўлган Темиржон,— ҳеч қанақа адоват-надоватим йўқ. Ҳеч кимга тухмат-бўхтон

ҳам қилмоқчимасман! Бировдан яширмай, очиқ-ойдин фикримни айтганман газетада. Ана шу фикримдан қайтмайман!

— Қайси фикрингиздан?—«фикрингиз» сўзига урғу бериб сўради Ғойиб, кутилмаганда сизлаб.

— Газетадаги, дедим-ку!

Ғойибнинг асаби қайнаб кетди-ю, тили оғзида қалдираб қолди. Уридан туриб, икки марта хонанинг у бурчидан-бу бурчига бориб келди. Учинчисида ярим йўлга етар-етмас таққа тўхтаб, профессорга савол назари билан қаради.

Профессор яна жим.

— Ахборотингиз учун... бу жойни лаборатория... лаборатория деб қўйибдилар,— деди Ғойиб тутилиб,— ҳеч қанақа каззобликка йўл қўймаймиз!

Темиржоннинг лабларида жилмайиш пайдо бўлди.

— Мен ҳам шундай фикрдаман!

Ғойибни гапи нишонга тегмаганлигидан ўзи ўнғай-сиз ҳолга тушди.

— Изохотга ўрин йўқ!— ўзининг сеьган ибораси билан сўз бошлади профессор,— модомики, мукамал бир ғоя инкор этилган экан, бу ўта ҳушёрлик кўрсатишнинг мевасидир. Бу тўғрида муфассал сўзлашармиз яна. Локигин, марҳамат қилиб, мени тўғри тушунинг, бўтам, мазкур лаборатория камина тасарруфида экан, унинг маслағини муҳофаза қилмоқ ҳам вазифамдир. Шу сабабдан сиз қўл урган бемаъни ҳаракат бизни кўп истиҳолага солганини яширолмайман!— Унинг сўзларида аччиқ киноя чақмоқтошдай чақилиб турганини сезиш қийин эмасди.— Сиз ҳақсиз, биз ноҳақмиз, бўтам! Локигин гап шундаки, сиз лабораторияда янги одамсиз, биздаги йўсин-йўриқларни дуруст билмаслигингиз сабаб бўлиб, шошқалоқликка берилдингизу, ҳар ёққа бизбизак чалиб юбордингиз. Бу еб турган косангизга тупурмоқ билан баробар, бўтам.

У қошларини чимириб туриб, столга тирсагини қўйди-да, жағини ушлади. Худди ана шу пайт Темиржоннинг назари унинг сийрак сочлари ўртасидаги бир парча ялтироқ жойга тушди. Бу унга отасини эслатди. Мардон Йўлчиевнинг ҳам бошида ялтироқ жойи бор эди. Темиржон ёнма-ён ўтирган пайтлар унда доим чироқ нури акс этиб турганини кўрарди. Шуни эслади-ю, қўққисдан устозига раҳм келиб кетди. «Майли, раддия ёзсам, ёза қоламану, шу чолнинг мушукулини осон қиламан. Бошқалар менинг ҳақимда нима ўйлашса ўйлайве-

ришсин. Рост, шундай зотнинг дилини сиёҳ қилишни ким қўйибди менга!»— деб ўйлай бошлади.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, тойлоғим, ўртамизда овуш-товушлик жойимиз бўлса, шу хусусдан халал бермоққа ихтиёр қилдингизмики?

— Йўқ, устоз, виждоним ҳақи онт ичамаи,— ўртаниб гапирди Темиржон,— ҳеч... Ҳеч қанақа хусуматим йўқ сизда!..

— У ҳолда,— унинг сўзини шартта бўлди Жамолов,— фанга хилоф даъволарингизни инобатга ололмасам, каминани маъзур тутинг. Бонси шулки, госсиполнинг афзалликларига оид етарли хулосалар мавжуд,— у стол устидаги папкалар ичидан машинкада ёзилган материаллар, «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журналининг айрим сонлари, газета қийқимларини олиб Темиржоннинг олдига ташлади.

— Бундан ташқари, Жўрахон билан Ҳусниянинг дала шароитида ўтказган тажриба натижалари ҳам мавжуд.— Тантана билан илова қилди Ғойиб,— нуфузли пахта усталарининг қатор ёзма фикрларига ҳам эгамиз. Фақат сенгина адаш фикрларинг билан ўзингни билағон қилиб кўрсатмоқчисан!

— Гапиргиз тўғридир, Ғойиб ака,— босиқлик билан жавоб қилди Темиржон,— шу «адаш фикрларим»ни сизга неча марталаб ёзиб юборгандим. Нима учун бирортаси илмий кенгаш муҳокамасига қўйилмади?

— Чунки фикрларингиз инобатга оладиган фикрлар эмасди, ошна. Ижобий хулосага эришолмаётганингиз сабаби битта. У ҳам бўлса, омадингизнинг юришмаганидан.

Ғойибнинг хатти-ҳаракатига тушуниб бўлмасди ҳеч. Ахир, ўзи ҳам Темиржоннинг ёнида бўлиб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган, баъзи вазиятларни тап олгандай бўлувди-ку. Нега бу ҳақда лом-мим дегиси келмайди. Темиржон шуни юзига солса бўларди. Аммо бундай назариётчига бир нарса деб обрў топиш қийинга ўхшайди. Иккаласи баб-баробар унга қарши тургач, ёлғиз ўзининг қўлидан нима келарди ҳозир.

Профессор эса қироат билан сўзида давом этди:

— Изоҳотга ўрин йўқ, бўтам, бу борада ҳам сиз ҳақдирсиз. Чунки тажриба ҳамма ерда бир хил натижа беравермайди. Тупроқ тузилиши ҳар даҳада ҳар хил. Самарқанд, Наманган ғоҳасига мос келган госсипол, Андижон иқлимида иқтидорсизликка юз тутиши табиий-

дир. Бу деган сўз, пировард, якун чиқариб қўйишингизга ҳуқуқ бермас, деб ўйлайман.

Темиржон мулзам тортиб, бошини қуйи эгди.

— Билолмадим...

— Балким сизга нобоб мавзу таклиф қилингандир... Балки зарур имтиёزلардан бенасиб қолишга тўғри келгандир... Яна ким билади, гўё озуқасида бирон нуқсонга йўл қўйилгандир. Бир нима дейиш қийин, бўтам, Фанда кўз кўрмагунча, қулоққа ишониш билан ҳулоса чиқариб бўлмас. Олимлик виждонини расмийликдан юқори турмоғи керак. Шу бондан мен сизни айбситушга ожизман!

— Тўғри, мен янглишгандирман, устоз,— деди Темиржон ер тагидан натижолни тикилиб.— Аммо ишончим комилки, бир ярим йиллик кузатиш даврида бирон хатоликка йўл қўйганим сезилмади. Ҳамма иш пухталики билан бажарилди. Бу тўғрида батафсил ҳисобот бериб турганман. Яна қайтараман, кутилган натижага эришолмадим, бари умидлар ҳеч бўлиб чиқди. Ана шу ҳақиқатдан кўз юмолмадим. Бунга виждоним йўл қўймади. Ўйланг, устоз, кимни алдашим, кимнинг кўзига бўёқ тортишим керак эди? Сизиними? Институтиними? Фаниними? Давлатиними? Виждонимга қарши чиқиш билан сизга садоқатинини изҳор қилган бўлармидим?

Профессор жавоб қилмади. Ғойиб ҳам бўйинини ичига тортиб жим қолди.

Бошқа маҳал Жамолов Темиржоннинг елкасига қоққан бўларди балки. Ҳозир иложсиз. Йил охирлаб қолган. Эрта-индин лаборатория бир йиллик ҳисобот топшириши керак. Назиржон Набижонович группасининг кашфиётинини ҳисобга олмаганда, кўзга кўринарли, мақтанишга арзигулик ишни рўёбга чиқарганларини йўқ. Бирдан-бир ишонган тоғлари госсипол эди. Бунинг тагига ҳам сув кетиб турибди. Лаборатория обрўсига путур етказмоқда. Борди-ю, Темиржон ҳақ бўлса-чи? Ҳақ бўлмаганда ҳам газетада баён қилинган далилларини инкор қилиш учун исбот керак. Шунча шов-шув кўтариб, давлат маблағини кемирган, бутун бир коллективнинг куч-қуввати, билими, вақтинини ўғирлаган деган гаплар кичкина гапми!

Нима бўлса, бўлсин, бунинг олдини олиш керак. Бошқа чора йўқ! Темиржоннинг ҳақ-ноҳақлиги кейин ҳал бўлар. Кейин, фақат ҳозир эмас. Ҳозир эса тагига сув кетаётган минора биқинига тиргак қўйиб туриш лозим. Ҳа, изоҳотга ўрини йўқ!

— Редакция биздан жавоб кутяпти,— уқтирди профессор,— раёсат ҳайъати мазкур машмаша тўғрисида хулоса хати сўраяпти. Шу кундан қолмай жавоб қилмоғимиз даркор.

Хуллас, у деб-бу деб Жамолов Темиржонни йўлга сола бошлади. Қандай бўлмасин, раддия ёзсин. Тажрибасизлик қилиб қўйиб, адашганини, мухбир эса паишадан туя ясаганини далиллар билан баён қилсин. Кейин унга ижобий хулосаларни қўшиб редакцияга, бир нускасини президиумга юборадилар. Шу билан, Ғойибнинг тили билан айтганда, гап тамом, вассалом.

II

Темиржоннинг боши қотиб қолди. «Наҳотки, адашган бўлсам», деган фикр хаёлига келиб, вужудини тер босди. «Мен адашган бўлсам, Ҳилол ака-чи?»

Тушдан кейин Темиржонни институт директори йўқлади.

Темиржон ғўлабирдай, ёши элликларга етиб-етмаган, кўриниши абжир ўспиринни эслатувчи, хушрўй, дилкаш Абдулла Каримович Салимовни танимас, аммо эшитган эди. Айтишларича, у фан кандидати, физиология соҳасида яхшигина мутахассис, ўз соҳасини сувдай билар экан. Тенгқурлари унинг ҳурматини ўрнига қўйишар, гап орасида давранинг диловор йигитларидан деб эркалашар, тадбиркорлиги, сабр-матонатини мақтаб қўйишар экан. Институтда ҳеч ким ундан полимас, олдига кирган киши «кишим битмади, аттанг», деб чиққан эмас экан.

Темиржон чўчинқираброқ кирганига қарамай, тез унинг мафтункор қарашлари таъсирига берилиб кетди. Тортинмай бор гапдан хабардор қила бошлади уни.

Салимов худди ажойиб эртак эшитаётгандай жон қўлоғи билан тинглади. Тинглади-ю, бир нафас сукутга толди.

— Бир нима дейиш қийин,— деди ниҳоят, Темиржоннинг қўли устига кафтини қўйиб,— ҳақлигингизни «икор қилолмайман. Нега десагиз, исботини икор қилиш учун ҳам исбот керак!

— Тушунаман, Абдулла Каримович.

— Шундай қилсак, бўлмасам, редакцияга раддия ёзишга ошиқмасангиз, аввал ўзимизда муҳокама қилиб олсак. Профессор билан бу масалада бир битимга кел-

лармиз балки. Янаги ҳафта бошларида илмий кенгаш чақириш ниятимиз бор. Сиз қатнашинг, кенгаш аъзолари ҳам сизни эшитсин, маъқулми?

— Маъқул, Абдулла Каримович.

Директор уни қабулхонага кузатиб чиқди.

Демак, казо-казо илм аҳли олдида сўзлаши керак Темиржон. Исботлаш керак. Қандай бўларкин? Борди-ю, салобатлари босиб, ўзини йўқотиб қўйса-я. Кўпчиликка гап уқтириш осонми? Ишонтира олармикин? Уни қўллаб-қувватлайдиган ким бор? Айтмоқчи, Назиржон Набижонович-чи? Уни қувватлайдиган бирдан-бир одам шу!

Темиржон Назиржон Набижоновичнинг хонасига кирди-ю, тарвузи қўлтиғидан тушиб чиқди. Уни шошилинч Москвага чиқариб қолишибди. Қачон қайтиши номаълум.

Темиржоннинг боши қотди. «Борди-ю, янглишган бўлсам-а!»— деган шубҳа яна унинг ичини кемира бошлади.

У тентираб юриб «Навли уруғлар урчитиш» лабораторияси олдидан ўтар экан, Арслоновага дуч келди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом, келинг, қани, бу сўққа кириг, Темиржон.

Деворларига турли нав сабзавотларнинг суратлари ёпиштирилиб ташланган шинамгина бу хона бошқа хоналардан ниҳоятда ёруғлиги, озода, ҳаддан ташқари саришталиги билан фарқ қиларди. Яшик ва тувакларда ҳар хил гуллар, мевалари етилиб қолган қорагат, қулупнай, итузумга ўхшаш ёввойи мевалар...

Бир четдаги стол устида катта-кичик лимонларнинг даста-даста суратлари. Бошқа столда микроскоп. Майда шишачаларда лимон сувлари, япроқ толқонлари, лимон поялари...

— Булар жуда қизиқ, жуда-жуда,— деб юборди Темиржон суратларни кўздан кечираркан. У донм мана шунақа бирон ғояга муккасидан кетган кишилар билан учрашганда дарров сергак тортиб қоларди.— Мана буниси оддий лимону мана буниси сизнинг ижодингиз... топдимми?

— Фарқлай олдингиз,— деди Арслонова осуда назокат билан жилмаяркан. Унинг қуёш тапти ялаб тиниқлаштирган юм-юмалоқ чеҳраси ёришиб турарди. Эгри қиличдай қошлари остидаги қийиқ кўзлари ҳам табасум қилаётгандай.

— Нукусга йўлингиз тушиб, филиалга келсангиз, лимонларни тупида кўриб, оғзингиз очилиб қоларканда,— куяди Арслонова.

— Қараинг-а! Ҳар биттаси санчадай келар-ов?

— Бир кило, бир кило икки юз граммгача тош босади.

— Нукусдай жойда шунақа лимонлар битса-я...

Темиржоннинг завқ-шавққа тўлиб-тошаётганидан таъсирланган олима ўз галабаси ҳақида гапира бошлади.

...Бир авлоднинг ҳаётича давр ичида нур деган сўз эрмакдай бошланиб, асрларнинг ҳокими бўлиб қолди. Унинг қисқа ва жўшқин тарихи юксак маънавий кучларнинг голибона драматик кураши билан сугорилган. Асримизнинг бошларида машҳур немис физиги Вильгельм Конрад Рентген кашф этган нур француз олими Анри Беккарелнинг кўзларида уйқусини, вужудидан оромини буткул ўғирлаб қўйди. Нега энди бу қолиб, у шунчалик машҳур бўлиб кетаркан? Нега, ўзи ҳам унинг кашфиётидан ўн зиёд ортиқ кашфиётга қўл уриши мумкин эмас?! Наҳотки, унинг нурига ўхшаган бошқа бирор янги нурнинг жиловидан тутиб қолишга қурби етмади?

Бу хил саволлар эртаю кеч унинг мия қобиғини эговлар, қийнар эди. Типим билмай қидирди, тажриба устига тажрибалар ўтказди. Ахтарган топар, деб бежиз айтмаганлар. Ниҳоят, бир кун уран тузида қандайдир ёруғлик таратиш хусусияти борлигини сезиб қолди. Табиатда шундай моддалар борки, улар қисқа муддат ичида қуёш нурини ўзига сингдириб олиб, қоронғиликда яна бўшлиққа қайтаради. Аммо Анрининг топилмаси ташқи бирёр таъсирга бўйсунмас эди. Ўзи мутасил, тўхтовсиз ёруғлик тарата оларди. Олим ўз кашфиётидан ўзи ҳайратга тушиб, ақлдан озишга сал қолди. Уша маҳаллар бу кашфиёт билан кейинги атом даврига асос солганини ўзи қаёқдан билибди дейсиз.

Орадан кўп ўтмади. Беккарель топган мўъжизанинг тагига етиш ва уни давом эттиришга эр-хотин Мария Склодовская Кюри билан Пьер Кюри гайрат бахш этдилар. Икки олимнинг олдида ёруғлик таратувчи элементни уран рудасидан ажратиб олиш мақсади турарди. Бу, албатта, осон эмас. Қанча-қанча қийинчиликларни бошдан кечиришга тўғри келади.

Пировард натижа, бошқача бўлиб чиқди. Тозаланган уран тозаланмаганига қараганда кам ёруғлик тара-

тар экан. Кейинроқ маълум бўлишича, бу «тутқич бермас» ёруғлик «айбдори» уран таркибидаги бошқа модда экан.

Орадан икки йил ўтди. Сабр тоқат билан ўтказилган тажрибалар натижасида уран рудасидан ҳам юз фоиз кучли ёруғлик таратиш хусусиятига эга бўлган моддани қўлга киритдилар. Бу элементга иккала олим лотин тилида «Radius» яъни «нур» деб ном беришга қарор қилдилар.

Орадан яна бир неча йиллар ўтди. Энди бошқа хил элемент топилди, бу элементни радиоактив, деб атай бошладилар.

Радиоактив нури билан меъёридан ортиқ таъсирланган тирик жон борки, унда ҳалокатга маҳкум этувчи ўзгаришлар содир бўлишини ким билмайди ҳозир. Шу туфайли жаҳон жамоатчилигининг ядро қуролини ишлаб чиқаришга қарши тўхтовсиз кураш олиб боришлари бежиз эмас.

Меъёридан ортиқ нурланишга йўлиққан ўсимликлар ҳам ўлимга маҳкумдир. Бироқ олимликнинг чеки йўқ. Совет радиобиологлари бугдой, нўхат, картошка ситгари қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилини ошириш учун меъёрида нурлантиришни белгилаб олганлар. Арслонова эса гамма нурини лимонга қўлади. Ўзбекистон Биология илмий-текшириш институтининг Қорақалпоғистон филиалидаги махсус теплицаларда ўтказилган тўрт йиллик меҳнат зое кетмади. Унга ғалаба кулиб боқди.

— Бу жуда қизиқ...

Темиржон иккинчи курсда эди. Радиобиология дарида нима учун ўсимлик биологиясини ўзгартиришда фақат гамма нуридан фойдаланишди, гамма ўзи нима, деб сўраган эдилар, ўқитувчи қандай жавоб бергани ҳозир эсида йўқ. Аммо энди ўзи ўша саволга мукамал жавоб қила олади.

Радиоактив нурлари электромагнит майдонидаги хатти-ҳаракатига қараб учга бўлинади: альфа, бета, гамма. Альфа нури манфий қутб, бета нури мусбат қутб томон тортилишга мойил. Бу аллақачон исботланган. Фақат гамма нуригина зарядланган заррачалардан иборат бўлмай, балки соф электромагнит тўлқинларидан ташкил топганлиги учун ҳам электромагнит майдонида ўз мустақил ўрнига эга. У ана шу ўринини ҳеч қачон йўқотмайди. У беқарорликдан йироқ. Шунинг учун бундай тўлқин жуда қисқа тўлқин ҳисобланади ва у энг юқори частота тебраниш хусусиятига эга. Дарвоқе, тўл-

қин қанча қисқа бўлса, нурланиш қуввати шунча юқори, сингиш қобилияти ҳам шунча ортиқ. Мана шу фазилатлари туфайли гамма нурига нисбатан ихлос каттадир.

— Бу жуда қизиқ, жуда-жуда...— деди ҳаяжонга чулғаниб Темиржон, кейин қўшиб қўйди:— Лекин мени кўпроқ ёнғоқ қизиқтиради-да

— Профессор Йўлчиевга ҳам «Ёнғоқ домла» деб мурожаат қилишаркан. Таърифларини эшитганман. Арслонбобга борганларида ҳам суҳбатлари ёнғоқ билан бошланиб, ёнғоқ билан тугаркан.

— Сиз Арслонбобданми сиз?

— Аслим ўша ердан. Турмушга чиқиб, нукуслик бўлиб кетганман.

Темиржоннинг миясига ортда қолган қандайдир воқеа келиб қўнди. Ғойибнинг: «Ойшабинини ҳам қайси бир институтнинг илмий ходими деб эшитаман»,— деганини эслади.

— Тўхтаг, сиз... Бозорбой акани.. танирминдигиз?

— Бозорбой акангиз меннинг турмуш ўртоғим бўлади.

Темиржон Арслонбобга борган кунлари тонгда олиб қочилган Ойшабинини эслади.

— Ўша сиз экансиз-да?— деди у воқеани айтиб бериб.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳа, вақт учқур қуш экан. Шунга ҳам ўн олти йил бўлибди.

— Бозорбой акамиям Нукусда деб эшитгандим, ростми?

— Рост. Икки ўғилчалик бўлгачмиз. Турмушимиз яхши. Ҳар замонда тажанглигим тутиб оғангизга, қиз ўғриси, деб таъна қилиб қўяман. Изза бўлиб, нафаси ичига тушиб кетади.

— Қизиқ...

— Илмий соҳага ружу қўйишимга асли Ёнғоқ домла сабаб бўлганлар. У кишига кўп ҳавасим келарди. Арслонбобликларнинг меҳрини қозониб олган эдилар Қариялар ёшларни алқайдиган бўлишса, «Ёнғоқ домладай ардоқли бўлгин илойим», деб қўшиб қўйишарди. Қишлоғимиздаги кўпчиликнинг олимликка қизиқиб қолишининг бонси ҳам шундан. Кейин анча-мунчаларимизни ўзлари ўқиншга жойладилар. Шу жумладан, мен. Ғойибни ҳам...

— Ғойибниямми?— шошиб сўради Темиржон.

— Ғойибни ҳам!

Унинг ўзи бу ҳақда ҳеч эслагиси келмайди-я. Фақат Жамоловга сажда қилгани-қилган.

Суҳбат айланиб бориб анови машмашаларга тақалди.

— Илмий кенгашда сўзга чиқадиған бўлдингизми?

— Абдулла Қаримович шундай деяптилар. Нима бўлишига ақлим етмайди.

— Чўчиёписизми?

Темиржон елкасини қисди.

— Гапимни тушунтиролмай қоламанми, деб қўрқяпман,— тан олди кейин.

— Хулосангизга астойдил ишонсангиз, нимадан қўрқасиз? Тушунтирсангиз, тушунишади. Ҳуснияга учрашдингизми?

— Йўқ! Бир гап борми?

— У сизга баъзи гапларни айтиб беради.

— Ижобий хулоса ёзиб берибди-ку?

— Ишонманг. Ҳусния бўлган райондаги гўзалар уч йилдан бери сариқпалак касали нималигини билмас экан. Ҳосилининг мўллиги госсиполнинг фазилати эмас, агротехниканинг, алмашлаб экишнинг афзаллигидан.

Арслонованинг кейинги гаплари Темиржоннинг қулоғига кирмай қолди. У ўйларди. Ўй билан бирга профессор Жамоловнинг бўшашиброқ қолганлигини кўз олдига келтирди. Гап бу ёқда экан-да. Темиржон ҳам бир нимани сезгандай Ҳусния билан гаплашмоққа юраги чопиб турувди-я. Баъзан хаёлга келган нарса тўғри чиқиши мумкин экан-да. Раддия ёзиб бер, эмиш-а. Вой, анойилар-ей?! Тошингни тер энди. Темиржон ёзиб бўпти. Гап тамом, вассалом, ўртоқ Саримсоқов!

III

Кеч кирди. Лаборатория хоналари аста-секин бўшай бошлади. Темиржон кўчага чиқиши билан олисдан келатган трамвайга кўзи тушди-ю, бекатгача деярли югуриб борди. Афсус, етиб келган трамвай уники эмас экан.

Кутди. Ҳамма корхоналарда бирдай иш туггани учун бекат зум ўтмай одамларга тўлди. Кўнгли пиёда кетишга қистарди Темиржонни. Бир маҳал кимдир уни тирсагидан туртгандай бўлди. Қайрилиб қараса — Ғойиб.

Бир нафас суҳбатлашиб турдилар. Ғойибнинг Темиржон билан институт директори ўртасида қандай гап

бўлганлигини билгиси бор экан. Шунинг сизга Темир-
жоннинг бирга кетишга хоҳиши қолмади. Пиёда жўнай-
верса бўларкан-а!

Трамвай етиб келди. Одамлар гурр этиб унга ўзлари-
ни урдилар. Темиржон эса орқароқда қолишга уринар-
ди. Трамвай пиллапоясига илинган Ғойиб ҳамроҳининг
сусткашлик қилаётганига ажабланди.

— Чиқмайсанми?

— Тиқинда кетолмайман,— баҳона қилди Темир-
жон,— тоза ҳаво олиб, пиёда кетгим бор.

Қайдан ҳам шу гапни айтди-я. Ғойиб бир сакраб ер-
га тушди-да:

— Тўғри айтасан,— деди унга яқин келиб,— пиёда
юришнинг фойдасига не етсин. Юр, биргалашиб кетамиз.

Кутилмаган бу «илтифот»дан Темиржоннинг кўнгли-
да ғашлик уйғонди. Бироқ иложи қанча? Тақдирга тан
беришдан ўзга чора йўқ. Истаса-истамаса лутф кўрса-
тишга мажбур энди.

Темиржон одамлар қатнови кўпайган тротуарда ил-
дам ва тетик қадам отиб борар, Ғойиб эса бир оз ҳал-
лослаган ҳолда ундан ортда қолмасликка уринарди.

Тошкентнинг шимоли-шарқидаги кундан-кун ҳусни
очишиб бораётган бу улкан массив кўчалари ҳамниша
серқатнов, сон-саноксиз машиналар, трамвай, автобус-
лар суронига ғарқ. Юксак пештоқли, нақшдор клуб,
маданият Саройи, поёнсиз зангори само томон юксалган
кўп қаватли уйлар, замонавий архитектураси билан
мафтункор турли биноларни кўриб кўзинг қамашади.
Янги боғлар, ранг-баранг гулларга бурканган хиёбон-
ларда катта-кичик фавворалар отилиб, теваракка беҳи-
соб маржонлар сочади. Кечқурунги қуёш ёғдуси билан
ранг-баранг камалак кашф қилади. Лекин Темиржон
билан Ғойиб буларга парво қилмай, бир-бир босганла-
рича хийла йўл юриб қўйганларини сезмадилар.

— Вақтинг бўлса, пича гаплашиб олсак дегандим,—
мақсадга кўча қолди Ғойиб,— бирор жойга ўтириб гап-
лашамизми? Қаёққа шошамиз?

Темиржон қадамини секинлатди.

— Йўл устида ҳам гаплашаверамиз.

— Раддия тўғрисида бирор қарорга келдингми?

Темиржон таққа тўхтади.

— Ёзмайдиган бўлдим,— шартта тўғрисида айтди-
қўйди у.

— Сабаб?

— Сабаби маълум!

Яна йўлга тушдилар.

— Ҳайронман, биз билан рақобат қилишнинг нима фойдаси борикини сенга?

— Ҳеч ким билан ҳеч қанақа рақобат қилмоқчимасман.

— Бунчалик алқандозликқа берилишдан мақсад нима бўлмасам?

Темиржон «алқандоз» деган сўзга тушунмади. «Ар-хаик сўзларни ҳам ишлатадиган бўлиб қолибди,— деб ўйлади,— профессор Жамоловдан юққандир-да».

— Ёлғиз ўзинг бутун бир коллективга қарши туришга азм қилган бўлсанг, хато қиласан, ошна. Сўлоғнинг ўйнаб кетмасин тағин.

— Пешонамдагини кўрарман, сизга нима?

Гоҳ қизариб, гоҳ бўзариб бораётган Ғойиб газабини аранг босаётган эди.

— Шунча кибр-ҳавони қаёқдан юқтира қолдинг? Кимингга ишонасан, нимангга?

— Ишингиз бўлмасин.

— Бир ярим йил ичида шунчалик ўзгариб кетибсан-а! Ўлгудай қайсар бўлиб қолибсан.

— Хомтама бўлманг, Ғойиб ака,— оёғини тираб олди у,— бари бир, мендан қалбаки ҳамтовоқ чиқмайди.

Шахдам юриб кетди. Ҳаллослаб унга етолмаган Ғойиб орқасидан нимадир деди.

«Ийингини ўйнатвораман»,— деди чоғи. Темиржон парво ҳам қилмади. Анча ерга борганда томоғи қақраётганини сездди. «Газ-сув» дўконига дуч келди. Энди бир стакан «чистий» сўраган эди ҳамки, орқасидан жаранглаган кулги уни қарашга мажбур этди.

— Боядан бери кепатангни томоша қилиб, кузатиб келяпмиз,— деди улардан бири,— нима бало, жин чалиб қўйганми дейман? Дам қўлингни қилич қиласан, дам силтайсан? Биров билан даҳанаки жанг қилиб олишгандай, ўзингдан ўзинг гўлдирайсан. Кўнглинг сал алағдароқми дейман?

Темиржон собиқ курсдошларини кўриб севиниб кетди. Дўстлар қучоқлашиб кўришдилар. Улардан бири ўрта бўй, буғдойранг, жиккаккина, аммо истараси иссиқ йигит Тождидин Султонов эди. Иккинчиси, Тождидинга қараганда бўйчанроқ, қўй кўзлари маънодор боқувчи, ҳамроҳи сингари оқ кўйлак кийиб, юзини қуёшдан пана-лаш учун похол шляпасини пешонасигача бостириб олган Фаттоҳжон Абдурахмонов...

Дўстларнинг учрашуви шунчалик шавқли эдики,

хунчақчақ кулиб, гўдакдай яйраб, шов-шув кўтаришлари йўловчиларининг ҳам назарини жалб қилмай қўймади. Дунёда ҳамма нарсани унутиш мумкин дир. Аммо беш йил худди бир она фарзандидай аҳил, фақат бир мақсад, бир орзу-ният билан яшаб, билим чашмасидан мисқоллаб оби зиё симириган, битта майиз топсалар ўртада баҳам кўрган, қўйинг-чи, бошқалардан пинҳон тutilган илк севгинггача айтиб дардлашган энг яқин қадрдонларининг унутиб бўлармиди.

— Учрашганимиз жуда яхши бўлди-да,— севинчинини яширолмади Темиржон.

— Йўғ-э,— деди Тожиддин.

— Ҳеч ўзгармабсан-а, Темир, ўша-ўшасан.

— Узинг-чи? Сизлар ҳам ўзгармабсиз,— иккаласини яна икки бағрига олди Темиржон.

— Йўғ-э...

— Менда бир таклиф бор,— гап суқди Фаттоҳжон,— бу учрашувни қойилмақом қилиб пишонласак, қаршилик йўқми?

.. — Кетдик!— деди Тожиддин атрофга аланглаб олиб,— «Дўстлик» кафеси томон, шагом марш!

.. Улар ям-яшил хиёбон ўртасидаги ойнабанд ровонли шинамгина кафе сари деярли югуриб бордилар.

Темиржон учун бугунги руҳий ҳорғишликдан кейин ғала-говур, қаҳ-қаҳаларга кўмилиб бир нафас ҳордиқ чиқариш айни муддао бўлди.

.. Кафенинг кенггина, ёп-ёруғ зали гавжум. Бурчакдаги эстрада сахнасида оркестр шўхчан бир куйин чалиб турарди. Патнис кўтариб у ёқдан-бу ёққа чопган чаққон официанткалар столларга биллур ыадаҳлар, графин, шишалар, овқат қўйиб кетардилар.

Уч ўртоқ бўш стул ахтаришарди. Йўл-йўлакай кимнидир туртиб ўтишар, кечирим сўрашар, қизиқсиниб қараётганлар билан илжайишиб олишарди.

Ниҳоят, четроқдаги бир стол бўшади-ю, югуриб бориб эгаллай қолишди. Меню қўлдан-қўлга ўтди. Ҳамма нарса бор. Узоқ баҳслашишди. Бирининг дини бириникига тўғри келмасди ҳеч. Илгари бу соҳада тўғри келганига кўникаверишарди. Энди бутунлай бошқача.

Фаттоҳжон ўрнидан шартта турди-да, сал нарида идиш-товоқ йилғиштираётган официанткага бориб, қулогига нимадир шивирлади.

— Гумбур!— дея эълон қилди қайтиб келгач,— ҳарасам, эртагачаям бир тўхтамга келолмайдиганмиз. Ўзгинамнинг дидгинамдан қўймасин.

Фаттоҳжоннинг қўлида шеър китобча бор эди. Ана шу китобчани олиб, беихтиёр варақлаб қолди Темиржон. Бир саҳифасига тўхталиб, бошдан-охир кўз югуртирди:

Бизга ҳам ишонинг энди, устозлар,
Қўлингизда бўлсин танқид қамчиси.
Тўтиқушдай сайраса созлар,
Биз бўлмасмиз шуҳрат тиланчиси.
Ҳали жуда ёш, деб
Борманг ҳар хил ўйларга,
Қилманг сира юз-хотир.
Ой кўзимизга лаганча кўринса-да,
Нури оламга татир..

— Ёқиб қолди шекилли?— диққатини бўлди Фаттоҳжон,— ол, шу санга сийлов, ўқиб, саводингни чиқар.

Улар кулишди.

Суҳбат қизиди.

Фаттоҳжон Ўрмон хўжалиги Давлат комитетида хизмат қилар, ўз вазифасидан мамнунлиги сезилиб турарди. Икки гапнинг бирида: «Ҳар қалай, фан билан техника ўртасидаги бурчимни ўтаб турибман», деб қўярди.

Тожиддиннинг ҳам тақдири ўзи ўйлагандан зиёда кўчганини гаплари мазмунидан уқиб олиш қийин эмасди. Қўнғирот ўрмон хўжалиги бошқармасига бошлиқ. Сиртдан аспирантурада ҳам ўқир эмиш.

— Устюртдай чўли биёбонда мева битиши кимнинг ақлига кирганди илгари? Таваккал, деб биринчи йилиёқ ишни юз гектарни олмazor қилишдан бошладим. Иккинчи йили яна икки юз гектарини... Ишонинг-ишонманг, икки йилдан кейин бачки шохларигача гуж-гуж мева қилди. Янаги йилдан беш юз гектарнинг тобини келтириб, фақат боғ учун ҳозирлайман. Ҳаммаёқни ихотазор қилиб ташладим. Хуллас, айтаверсам, гап кўп.

— Одамларинг етарлими?

— Одамларми?.. Камчилроқ. Аммо колхоз-совхозлар ёрдам қилиб туришибди. Фақат шоли экиш пайтлари, йиғим-терим вақтида одамлар совхоз иши билан банд бўлиб, ишлов, парваришдан қийналаман, холос. Ҳаммаси ўз юмушига шўнғиб кетади. Ўтган йили Орол атрофида беш юз гектар ер очиб, иш бошлагандим. Участка бошлиғим номардлик қилди, юзимни ерга қаратди, ген-так!

— Қочиб кетдимми?

— Эпюлмади.

— Орол денгизи атрофлари ҳам сенга қарайдими?

— Бизнинг хўжаликка.

Зал хиёл димиқди. Қимдир шифтдаги бургутқанот парракларни ишга солди. Майин шабада таиға роҳат бахш эта бошлади.

Майда рюмкаларга вино қуйилди. Фаттоҳжон назокат билан бирини қўлига олди-да, тез-тез учрашиб туришлари, учрашувнинг энг ёмони — шу кунгидай бўлиши учун ичишни таклиф қилди.

Ичдилар. Эрталабдан бери дурустроқ овқат еб улгурмаган Темиржоннинг ичини аччиқ бир нарса қиздириб ўтгандай бўлди.

— Ростини айтганда, сен билан бизга раҳбарлик вазифаси унча ёқмас экан,— сўзлашда давом этди Султонов, оғзидаги бир тўғрам яхна гўшти чайнаб туриб,— бизлар далайнинг қоқ киндигида ўсган росмана меҳнаткашмиз. Ҳукумат бўламан, деб тиришиб-тортишиб юрганларни кўрсам, кулгим қистарди. Келиб-келиб худди ўзимнинг елкамга маъмурий вазифа топширишса бўладими.

— Бунинг нимаси ёмон?— эътироз билдирди Фаттоҳжон,— топширишган бўлишса, демак, қобилиятингга ишонишаркан. Ҳамма ишнинг калити ўз қўлингда. Ишчи, хизматчиларга йўл-йўриқ кўрсатасан, маслаҳат берасан. Бирон масала сенсиз битмайди. Барини ўзинг ҳал қиласан, шундайми?

— Шундайликка шундайку-я... Аммо раҳбарлик бу — халала-хашту ўйинамас, чинакам санъат!

Фаттоҳжон кулди.

— Ўҳ-ҳў, шунақа гапларни ҳам билиб олдим, дегин?

— Бошингга тушганда ҳаммасини биларкансан-да, огайни. Шуниси ёмонки, баъзан зарур ишларинг четда қолиб, иккинчи даражали машмашалар билан бошинг қотиб юради.

— Бу ёғини қойил қилиш маҳоратингга боғлиқ.

Улар яна бир рюмкадан отиб олишди.

Темиржон ўзи ҳақида лом-мим деёлмай ўтирарди. У учинчи рюмкани биринчи ва иккинчисига қараганда дадилроқ кўтарди-да, нам лабларини ялаб қўйди.

Хаёли қочди. Ғойибнинг «Ийиғингни ўйнатвораман», деганини эслади. Нима қилишаркин? Қилмишлари қирриғлиғу дўқ-пўписалари томни тешгудай. Профессор Жамоловга ҳам тушуниб бўлмайди. Яна атоқли олим эмиш-а. Ғойиб билан хўп тил топишиб олибди-да, Жа-

молов вали-ю, Ғойиб унинг валиаҳди. Бир-бирига қўлтиқтаёқ. Бўлмасам, Ғойиб госсиполга ишониб янглишганига шубҳаси бор, бироқ сир бой бергиси келмайди. Ҳамон таваккалчининг ишини худо ўнглар, қабилда иш тутади. Ўйлагаи ғоясида ҳақ чиқишидан умидвормикин ё? Борди-ю, бир нима бўлса, Жамолов қутқаради-ю, сувдан қуруқ чиққандай қутулиб қоламаи, деб ўйласа керак. Шунинг учун валинеъматининг пайтавасига ёнқулоқ доим. Ялтоқлик ҳам эви биланда-е!

Темиржон ҳам Жамоловни тенги йўқ одам деб юрарди-я! Хизрга сиғингандай сиғингиси келарди. Одам таниш унча қўлидан келмас эканми ё? Тажрибасизлиги калта кўчага киритиб қўйгандан кейингина ақли ёришди.

Қўшни столда ўтирган бир қизнинг ширин кулгиси унинг хаёлини бўлиб юборди. Ялт этиб қаради.

— Афтингни бу ёққа ўгирсанг-чи,— деди Тождин,— бировнинг жазманига кўз олайтиришни ким қўйибди санга, олдинга қараб ўтир!

Фаттоҳжон ҳиринглади.

Официантка ҳар қайсиларининг олдига тўрт сикдан кадоб қўйиб кетди.

Яна рюмкалар тўлдирилди.

— Менга қара, нега ҳамтовоқларингнинг пўстагини қоқиб юрибсан, оғайни?— Газетага ишора қилди Тождин,— ўзингга душман орттириб нима қилардинг?

— Ана шунга доғман-да,— қўшилди Фаттоҳжон.

Темиржоннинг шундоқ ҳам қизаринқираб турган юзлари баттар лавлаги тусини олди. Кейин илжайди.

Оркестр янги бир куйга зеб бера бошлади. Ҳар жой-ҳар жойдан йигит-қизлар кўтарилиб, бир-бирларини танцага таклиф қилардилар. Столлар оралаб енгил рақс бошладилар. Куй жуда жозибадор янграрди. Айниқса, яккахонликка ўтган скрипканинг майини садоси эркин парвоз қилиб, ширакайф Темиржонни аллаларди гўё. Сеҳрли торлар гоҳ гўзал бир дилбарнинг қўшиғидай мафтункор куйлар, гоҳ кумушдай жаранглаб, гоҳ жилғалар сингари шилдираб хониш қилар, гоҳ йиғлар, ҳасрат чекар эди. Бирдан самовий кураш сари чорловчи бурғусифат наъра тортиб юборар, олис-олис тоғлар кўксига бош уриб, акси садо бергандай бўларди.

Куй сеҳри дарёсида енгил сузган Темиржоннинг тасавури кенгайиб, таниш бир чехрани кўз олдига келтириб қўйди.

Чехра кулимсиради. Яқинлашди. Ўтдай чақноқ кўз-

лар... Чиройли пешанага тушган бир чимдим кокил... Ким бўлди у? Юлдуз-ку!

Темиржоннинг юраги гурс-гурс ура бошлади. «Юл, Юл!»— дея шивирлади лаблари. Аммо ўз овозини ўзи эшитарди. Атроф гала-говур! Оркестр жаранглаб бутун залини ларзага солмоқда. Ҳеч ким ҳеч кимга эътибор бермас, Темиржоннинг ажиб тасаввурлар оғушида мойдай эриб бораётганини сезишмасди.

Уни яна тушқун ҳиссиётлар қуршай бошлади. Аллақандай плохий куч беқисс чаманзорлардан олиб, уни яна бепоён саҳро қўйнига улоқтиргандай бўлди. Севги борасида бахтиёр эди у, аммо ана шу бахти қогоздан ясалган гулга ўхшаб борарди. На ҳиди бор, на латофати.

Бундай ноумидлик қаёқдан пайдо бўляпти унда?

Албатта, Юлдуз уни шубҳага соладиган бирои нима деганича йўқ ҳали. Аммо юрак қурғур сезиб турабди: нимадир содир бўлади!

Ҳар қалай, Юлдузнинг узоқлашиб қолаётганлиги аниқ.

Балки бунга госсипол туфайли туғилган ноқулай вазиятнинг дахли бордир? Ҳарна қилганда ҳам, Жамолов унинг отаси-ку! Бўлажак куёвидан ранжиб, кўнгли қолиши қизига таъсир қилмайди дейсизми! Манфур ноҳушлик нафосат ўрнини эгаллаб, разиллик уруғига сув сепмайди дейсизми? «Ҳа, профессор Жамолов қизи билан менинг орамга раҳна солишдан тоймайди»,— деб шивирлади яна ўзидан-ўзи.

Темиржон бунинг олдини олиш ҳақида илгарироқ ҳеч ўйлаб кўрмаганини қаранг-а! Ҳозир ҳам кечмасдир?.. Юлдуздан бутунлай айрилиб қолиш тўғрисида ўйлашнинг ўзи қанчалик даҳшат!

— Нима, вино таъсир қилдими дейман?— Яна унинг ҳаёлини бўлди Фаттоҳжон.— Кабоб совиди, ол!

Темиржон сихга қўл узатди.

— Менга қара,— гапга аралашди, боядан бери уни кузатиб ўтирган Тожиддин,— ишинг ўнгидан келмаяптими, дейман?

Темиржон сихни қайтариб ўрнига қўйди.

— Бизга келмайсанми?— давом этди Тожиддин,— агар бир тупканинг тагида демасанг, кел, иш топиб бераман.

— Хоҳласанг, бизга кел,— мулозамат кўрсатишга ошиқди Фаттоҳжон ҳам,— ҳозирча мундайроқ вазифада ишлаб турсанг, кейинроқ нўмайроқ маошлиги топилиб

қолар, дейман. Илмий иш билан ҳам шуғулланишинг мумкин. Оддий хизматда туриб шуҳрат қозонганлар кўп бизда.

— Мени ҳеч қанақа шон-шуҳрат қизиқтирмайди,— тўнғиллади Темиржон,— нўмайроқ маош ҳам!

— Ҳар ким ўз келажагига пойдевор қуриши керакда, ахир. Олимликка ҳавасинг борми, бор...

— Олимликка шахсий манфаат назари билан қараш ярамайди, шуни бир карра билиб қўй, оғайни!

— Менга тушунмадинг,— хафа бўлди Фаттоҳжон,— унақа демоқчимасдим.

Темиржон вино таъсирида қизиша бошлаганини сезиб қолди.

— Кечир...— ўзини босиб олди у,— шунақа, ҳар кимнинг ўзинга хос поэтик жойи бўлади, дўстим, унга тегиб қўйсанг, зирқираб оғрийди.

Тождидин Темиржоннинг ичида нимадир содир бўлаётганини пайқаб турарди.

— Тўғри,— деди у рюмкани ўзидан нари суриб,— мен Фаттоҳжон тавсия қилган қулайликларни ваъда қилмайман, қилолмайман ҳам! Бизнинг шаронт ўзингга маълум...

— Майли, бораман!— деб юборди Темиржон Тождидиннинг салмоқланиб гапираётган луқмасини шартта кесиб,— энг оддий, энг қийин иш буюр, бажармаган номард. Фақат қиттай шаронт топиб беришинг керак. Бир нимани мўлжал қилиб юрибман. Агар ўнгидан келса, ишим юришиб кетгани ўша, тушундингми?

— Ёўғ-э?

— Учини чиқар-чи,— қизиқиб қолди Фаттоҳжон.

— Ҳозирча сир...— айёрона кўз қисиб қўйиб, жилмайди Темиржон.

— Айтгинг келмаса, айтма,— тантилик қилди Тождидин,— бизга боришга кўндингми, шунинг ўзи етади. Шаронтга келганда.. бир гап бўлар... Ол, ҳамжиҳат иш-лашимиз учун ичайлик!

Орадан кўп ўтмай учовлон кафедан чиқиб, Тошкент өқшомининг салқин, соф ҳавосидан тўйиб-тўйиб симирдилар.

IV

Уйига келганда онаси айвондаги эски диванга чўзилганича мудраётган эди. Ошхонада чироқ ўчмаган. Столда чойи совиб қолмасин; деб устига сочиқ ёпиб

қўйилган чойнак. Қозонда овқат. Темиржон чойнак ёнида турган катта банкадаги совуқ чойни олди-да, бир қултум қолдирмай охиригача ютди. Кўзлари хиралашиб кетаётгандай туюлди. Онасини уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб, тўппа-тўғри отасининг кабинетига йўл олди. Яна ўша кўк папка ўз ҳузурига чорларди уни.

Эшикни очди-ю, таққа тўхтаб қолди. Хонанинг ўртасида отаси унга тик қараб турарди. Мардон Йўлчиевичнинг эғнида узун ва новча қоматини қучоқлаб турадиган костюми, оқ кўйлак, қора галстук, сочлари эса хиёл тўзғиган. Кўзлари ич-ичига ботиб кетган, юзлари сўлғин, аммо лаблари жилмаярди.

Темиржон анграйиб қолди. Эсини 'йўқотиб, киришини ҳам, бир нима дейишини ҳам билмай қотиб тураверди. Қандайдир куч эшикни ёпишга ундади. Вужудини қалтироқ босди. Нима бу? Қўлагими?

Пенонасини эшик қиррасига қўйиб, ақлини йиғишга ҳаракат қилди. Сағал ҳушёр тортди. Кейин қайта' очди эшикни. Фақат хира ой ёруғида йўл-йўл гулли пйжамаси кресло суянчиғига осиеғлиқ, холос.

Темиржон кўзларини ишқалади. Мастликда нималар кўринмайдиган кўзингга.

— Санмисан, Темиржон?— Айвонда онасининг овози эшитилиб, уни ҳушига келтирди.

Чироқ ёқилди.

— Кута-кута, ухлаб қолибман.

Темиржон айвонга чиқиб, диванга ўтирди-да, онасининг елкасига бош қўйди.

— Ичибсан-да! Қаёқдан юта қолдинг?— Кейин ўғлининг бошини бағрига олиб, сочларига лабларини теккизди.

Темиржон қаддини кўтарди. Сузук кўзлари онанинг сийрак ажин қуршаган юзларига тикилди. Онанинг боқишлари эса мулойим, меҳр-шафқатга тўла. Сочларининг оқи кўнайиб қолибди. Бўйинларида палапартиш ўргимчак уя.

Темиржон ғалати бўлиб кетди. Вақт яна бир энг азиз кишининг ўзи билан бирга олиб кетмоқда эди.

— Ойижон!

— Онанг ўргилсин, нима дейсан? Юрагингда нима бор, айт, болам.

— Ойижон, менинг кетишим аниққа ўхшаб қолди.

— Кетишинг ҳам бор бўлсин.

— Келиб тураман.

Хумайрабону ўғли келиб, бағри тўлиб қолгандай ҳис қилмоқда эди ўзини. Қўнгли тонгдай ёруғ эди. Бу ҳам кўп кўрина бошлади мана.

— Сенга ҳеч ақлим етмай қолди, болам. Она дегани ўз меҳридан бенасиб қилиб ҳар ёққа чопавериш яхшими? Домлангани инсофга келтириб, гапга кўндириб келгандим-ку! Орадан туман кўтарилиб, борди-келдимиз қайта изга тушай деганда, кетаман деганинг нимаси! Мениям ўйлайсанми ҳеч? Умидларим умидлигича қолаверадими? Тўйингни ўтказиб берсам ҳам майлӣйди.

— Тўй қочмайди, ойижон. Келин бўлмишингиз билан бир битимга келиб қўйдик. У кутади.

Хумайрабонунинг энсаси қотди.

— Кутиб бўпти. Қиз зоти тушовсиз эчкидай гап. Битта фирибгари бир тутам ўт кўрсатиб баҳ-баҳласа, орқасидан йўргалаб қолади.

Темиржон кулди.

— Юлдуз эчкимиди, ойижон?

— Эчки бўлмаса бўлмас, кўзга яқин қиз. Юзи гулдай, ўзи суқсурдай, бунақаларнинг харидори ҳар қадамда. Биттаси бошини гир айлантиради-ю, олиб кетади-воради.

— Юлдузга ишончим бор.

— Бо-о, болам-а, ҳали хомсан, пишарсан, бу шаҳдингдан тушарсан. Чала-чулпа савдонинг охири нима бўлишини кўп кўрганман, айланай сендан, болажоним. Эпинг борида элагингни элаб қол, кейин армон қилиб юрмагин. Юрагим бир нимани сезгандан бу гапларни айтилман санга, тушундингми?

Темиржон хомуш тортди бирдан.

Нафсиламрига онаси ҳақ. Ҳар опада бор бу савдо. Кўзи очиклигида элга ош тортсам, келин тушириб, эварали-чеварали бўлсам, дейди. Тунлари уйқуси қочиб, хаёлан режалар тузади. Ҳовлисида базм авжга чиқади-ган кунни бесабр кутади.

Модомики, шундай экан, онанинг дилини оғритиб қўйиш инсофдан эмас. Шунинг учун ваъдалар устига ваъдалар бера бошлади.

— Дунёда ёлғизликдан ёмон кўргилик йўқ,— дея нолишда давом этди она.— Отангга тортдинг... Отангнинг умри бутун сафарда ўтарди. Йил-ўн икки ой кўчага қараб, келишини кутишдан бошим чиқмасди. Энди

сани кутаман. Ҳа, болагинам, онанинг кўзини тўрт қилиб, ҳар ёққа қанот қоқавериш сандай фарзандга лойиқми?

Темиржон онанинг кўзларидаги ёшларни бармоқ учи билан сидириб олди.

— Майли, кетмайман!— дейишга мажбур бўлди у Ҳумайрабонуға юраги ачиб,— ёнингизда бўламан донм. Хурсандмисиз?

— Шунақа дейсану, кейин таънангга қолмасам дейман-да, айланай сандан.

Орага сукунат қўнди. Ҳар ким ўз хаёли дарёсига ғарқ.

— Билганингни қил, болам,— деди яна ўғлининг раъйини қайтаришга кўнгли бормай Ҳумайрабону.— Тақдирга тан бермай иложим қанча. Онам мени йўлдан қайтарди, деб домонгир бўлиб юрма, майли, бор. Қайда бўлмагин, бошинг омон бўлса бас, манга. Кечалари мижжа қоқмай юлдуз санаб, йўл пойлай-пойлай даққя бўлсам бўлибман-да.

Темиржон жавоб қилмади. Ўйланиб ўтириб кўзлари юмилганини сезмай қолди. Уйқу элитган экан. Ҳумайрабону унинг болалигидаги каби қўлидан етаклаб келиб, каравотига ётқизди. Ётқизди-ю, кетолмай тикнилиб ўтираверди. «Худди отасининг ўзию-кўзи», деган фикр ўтди яна хаёлидан.

Айвонга чиқди. Баркашдай яллиғланган ой тепага келиб қолган, кучсиз шабада аранг тебратган япроқлар орасидан танга-танга нур қуйилиб турар, аммо онанинг дилини ёритишга ожизлик қиларди.

V

Темиржон қаттиқ уйқуга кетди. Туш кўрди. Тушида кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бадбашара махлуқ унинг кўкрагига айиқникидай маймоқ оёғини тираб турармиш. Ногаҳон Жамоловга айланиб қолармиш у. Негадир йиғлармиш, холос.

Бирдан Темиржоннинг раҳми келармиш унга. Ўрнидан туриб, устозининг қўлигидан олармиш. Устози эса ёворармиш.

«Мендан ўтган бўлса, маъзур тут, бўтам, шошилмоқ — шайтонга хосдир. Шайтоннинг измига кириб, битта битта устозингни эл-улус олдида шармисор қилма. Оқил бўлмоқ тadbирли, марҳаматли ҳам демакдир. Марҳаматингни аяма. Битта раддия ёзиб берсанг бўлгани, тойлогим... Раддия, раддия!..»

Шу маҳал устози тутунга айланиб тонгги тумандай тарқаб кетармиш. Темиржон у ёқ-бу ёққа қарармиш, ҳеч ким йўқ. Аммо қулоғи остида ҳамон «раддия, раддия!..» деган овоз такрор шанғиллаб турармиш.

«Раддия бўлса, раддия-да!» — деб юборармиш Темиржон ҳам, шартта ўрнидан туриб, отасининг хонасига кирармиш-да, қўлига қалам олармиш! Энди ёзмоқчи бўлганда қаламнинг учини «чирт» синиб қолармиш. «Раддия!» деган хитоб эса осмон қаъридан ёмғирдай ёғилиб келармиш энди. Момақалдироқ қарсиллаб даҳшат солармиш, еру самони чақмоқ чақиниб қамраб олармиш бирдан! Ҳаммаёқ ларзада. Занжирдан озод бўлган ёвуз дов кучли наъра тортиб, борлиқнинг тўс-тўполонини чиқарармиш. Чор тарафида эса чексиз ва тубсиз денгиз ҳоқими мутлоқ. Якка-ёлғиз қайиғи билан қуршовда қолган Темиржон кўмак сўраб, овозининг борича бақирар эмишу, аммо овози ичидан чиқмасмиш асло! Даҳшатли гулдирашлар тобора кучаяр, теваракни қуршаган нолаю фиғонлардан юрак орзиқармиш. Само замбараклари кетма-кет тўп отиб коннотни зир титратар, оламни олов селига чулғармиш. Иссиққа эса чидаш йўқ. Қаршингда дўзах эшиги ланг очилиб кетгандай. Алаинга беҳисоб илонлар сингари буралиб, ўқиб кўка ўрлармиш. Баъзилари Темиржоннинг баданларига чирмашар, суяк-суякларини қисирлатиб синдираар, наштардай тилларини кўксига санчар, томоғидан ғип бўғиб, нафас йўлига ғов солармиш. Темиржон такрор-такрор бақиргани билан овози ичида қолиб кетармиш. Бу хил балояю офатдан қутулишнинг чораси фақат курашмоқ эмиш. Бироқ бунга ҳам мажол керак. Илонлар унинг оёқ-қўлини чирмаб, борлигини сувдай сўриб тургач, мажол нима қилсин.

Темиржон оғриқни сезмасмишу, бироқ ўзининг ҳалокат ёқасига бориб қолаётганини кўриб таҳликага тушармиш, дод-фарёд солармиш.

Худди шу маҳал кучли тўлқинлар уни қирғоққа иритиб юборгандай қаттиқ бир зарба билан уйғониб

кетди-ю, чўчиб тушди. Қулоғи остида ҳамон ўша суронлар.

Анчагача қаердалигига ақли етмай, гаранг бўлиб ётди. Вужуди қора терга ботиб, эғнидаги майкаси бадавнига чиппа ёпишиб кетган эди.

Аста кўзини очди. Аммо туш таъсиридан қутулолмасди ҳеч. Бадани хумдонга тушгандай қизир, томоғидан эса ҳамон биров бўғиб тургандай. Нафаси қисилар, энтикар, юрак эса ҳапқириб борарди.

Умрида ҳеч бунақа алаҳсирамаган эди чоғи. Бундайин жонсараклик қаёқдан пайдо бўлди?

Ўрнидан туриб ўтирди. Қаршисидаги очиқ дераза назарида нари бориб, берц келар, тушида сурон кўтарган алғов-далғов ташқарида давом этарди. Бу шамол хуружи. Ҳовлининг ҳар ер-ҳар еридаги олма тупларидан тап-тап хом олмалар ёғилмоқда. Шохлар бир-бирларини савалар, қарсиллар, шамол билан олишиб шовуллар, гувулларди.

Темиржон ақлни йигиб олди-да, ўрнидан шартта туриб, чироқни ёқди. Шифтга осиглиқ электр лампа ҳам беланчақдай чайқалар, унинг таъсирида хона ичи тебранаётгандай.

Ҳозир Темиржоннинг ранги-рўйига қараган киши уни таниёلمасди. Кўзлари бесаранжом, чеҳраси тирик жоннинг чеҳрасига ўхшамас, ўзи пойгада от чоптириб, манзилга етолмай орқада қолган нўноқ чавандоз сингари ўпкасини босолмас, алами ичида, йиғламоқдан бери бўларди.

«Асабларим занфлашгани рост экан», деб ўйлади. Отасининг хонасига кириб, стол ёнига борди. Афтидан, кеча ёзишга қурби етмаган раддияни бугун бошлашга аҳд қилган кўринди. Қогоз олди. Устозининг тушида ялиниб-ёловораётгандаги башараси кўриниш берди.

«Хужайрада лизосом деган ярамас элемент бор»,— деди жилмайиб туриб Назиржон Набижонович.

«Лизосом...»— дея пичирлади Темиржон,— «лизосом»,— дея такрорлади яна.

Шундан кейин бирор нима ёзолмаслигини сезди-ю, қогозни шартта нари сурди-да, деразадан ташқарига тикилганча ўйга толди.

Столнинг бир четида Фаттоҳжон берган китобча очиқ ётар, ана шу очиқ саҳифадаги шеър диққатини бўлди.

Ҳали жула ёш деб,
Бошимизни силамангиз унчалик,
Улғайиб қолдик бизлар ҳам.
Ишонсангиз бўлар,
Бизнинг қўлимизда бу олам.
Баъзан ишлар битди, деб,
Қўл урмайсиз кўкрагимизга.
Ёўқ, бермаймиз ўзимизга зеб,
Бордир жиндак гапимиз сизга..

«Ҳа, устоз, жиндак гапим бор сизга. Мен сиздай муътабар кишига диндорлар худога ишонгандай ишонар эдим. Илм, ҳикматда комил, кашфиёт, тадқиқотда теингенз сапардим сизни. Аммо Андижонда ўтган бир ярим йиллик умрим кўзимни мошдай очди. Олиҳиммат билан яшаб, чинақам бахт топаётган кўпларни кўрдим. Ҳақиқий меҳнат кишиларни билан танишдим. Кўп нарса ўргандим. Шунча давр кўрган-билганларим эса саробдай туюлди менга. Тўғриси, мен ҳеч нарса билмас эканман. Ёўр эканман асли.

Инсоннинг қудрати, иродаси нималарга қодир эканлигини кўриш, ҳис қилиш қанчалик завқли. Қуш учмас жойларда кўркам қишлоқ бунёд қилибдилар. Одамларнинг қалби қуёшга тўлган, чеҳраларида севинч жилоси доим. Бари иноқ, бари оддий тупроқдан олтин ундириш ишқи билан ёнади. Қаҳратон қиш, изғирин ёзининг иссиғи бас келолмайдн уларга. Айниқса, Ҳилол аканинг марди майдонлиги ҳайратга солди мени. Кўришдан нимжонгина, сочлари оппоқ, кўзлари ҳушёр боқувчи, баланд бўй киши фронтда елкасидан ўқ еб, бир қўли паққос ишдан чиққан. Шунга қарамай тиним билмайдн. Ўз касбининг устаси. Ҳар йили илғор, ҳар йили мукофотга сазовор. Хуллас, меҳнат билан тирик, меҳнат билан бахтиёр. Ана шу одам бир кун менга нима деди денг: «Беҳудага овора бўлиб юрибсизлар, бундан кўра биронта фойдали юмушнинг бошини тутсанглар бўлмасмиди? Госсипол деганингиз бўлмаган гап!»

Бу гаплар ўтқир найза каби биқин-биқинимдан тешиб ўтди. Муздай терга ботдим. Чунки ўзимда ҳам госсиполга нисбатан шубҳа туғилиб қолган эди. Демак, мен шубҳамда ҳақ чиқдим.

Наҳотки, сиздай муътабар олим бу «кашфиёт»нинг саробдан бўлак нарса эмаслигига ишоямасангиз? Еки

бошқа бировнинг найранги бошингизни айлантириб, тағофиллик кўчасидан айри туширдимикин? Уй ўйлай-вериб ўйимнинг тагига етолмасдм ҳеч!

Сизга юракдаги бор гапни айтиб, янглишувнинг олдини олишга ошиқардим доим. Сизни кўргим келарди. Чунки сизни фақат устозгина эмас, отам ўрнида кўриб, жондан севардим.

Афсус, бор умидларим пучга чиқди. Сиз мени остонадан қувдингиз. Бирор марта батафсилроқ гаплашиб олишга имкон бермадингиз. Яна устига-устак, раддия ёз, деб қистайсиз. Қалбакилик устига яна қалбакилик!..»

Дарахтлар чайқалиб, ҳар ён бош уради. Шамолнинг жазаваси тутади, бўридай увиллайди, йиғлайди. Дераза орқали ёпирилиб кириб, хопанинг алғов-далғовини чиқармоққа хезланади. Темиржон куч билан дераза қанотларини тортиб, ёпиб қўйди. Шу маҳал қайси бир томнинг тунукаси тарақлаб учиб тушгандай бўлди. Гулдирак устига гулдирак!

Электр сими узилди, бирдан чироқ ўчди-қолди. Темиржоннинг шундоқ ҳам қоронғилашган юрагини зулмат ўз қаърига тортди. Осмон ҳам Темиржон қалби каби безовта. Лахта-лахта булутлар маст туялардай ҳар ён чопади. Аҳён-аҳён қаёқдадир оловранг чилвир тортган яшин бир зумгина теваракни ёритади-ю, яна ўча қолади. Бу исёнкор шамолнинг кирдикорлари Темиржон вужудида жўш урган тугён билан ҳамоҳанг қутурарди гўё. Худди шу тугён таъқибдан қутулмоқ иниятида у ўзини ташқарига отди. Айвон устунига суяниб, бир нафас кўксини шамолга тутди. Аммо шамол ҳам совутолмасди уни. Ҳовли ҳам торлик қилаётгандай туюлди. Устундан шартта узилиб, кўчага отилди.

Ғазабга минган шамол ариқ бўйлаб қатор саф тортган ҳушқомат теракларни беланчак қилади. Шоклар қарсиллайди, садалар илдизи билан кўпорилгудай. Олисда эса гўё кимдир тинмай бурғу чалади.

Темиржон юз-кўзига урилган қум, тупроқ, маня тош парчаларига парво қилмай чопар, гўё кимдир уни қаердадир бесабр кутар, олдинга чорларди. Қулоғи остида «раддия, раддия» деган овоз такрорланар, уни қувар, оёғидан чалишга уринар, ханжар сингарп елкасига уриб борарди. «Раддия». — деди ёнгинасида таниш бир овоз. Темиржон у ён-бу ён алаңлади, ҳеч ким йўқ. Шундан кейин бу овоз ўзининики эканигига туюлди.

У қайси кўчадан чиқиб, қайси кўчаларга кирганини билмасди. Чунки ҳаммаёқ зимистонлик қўйнида, милт этган чироқ кўринмайди.

Унинг оёғида енгилгина шиппак, эғнида оқ тўр майка, йўл-йўл пижама шалвари, яланғоч елкалари, бўйинларини шох-шаббалар тилиб ўтар, майда нима-лардир ёмғирдай савалар, шамол яларди ҳадеб. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, кўр одамдай уриниб-суриниб, қоқилиб, муккасидан тушишига сал қоларди. «Ҳалиям мастман шекилли», деб ўйлади у.

Бирдан тиззалари заифлашиб, букила бошлади. Ўзини шартта ерга ташлаб, бир нафас ором олгани келди. Қаршисидаги каллакланган йўғонгина тол танаси ора кирди жонига. Қўққисдан унга бориб урилди-да, маҳкам қучоқлаб олди. Толнинг силлиқ пўстлогига юзини қўйди. Пўстлоқ муздай туюлди.

Энди уни шамол қулатишга ожизлик қилар, фақат сочларини тўзгитар, тер сизғиган манглайини артиб ўтарди. Мияси эса ниҳоятда яхши ишлаётган эди.

«Йўқ, устоз, сизни продасизликда айбентмоқчимасман, таъна ҳам қилмайман, фақат дил армони шуки, ҳар ким ўзи йўл қўйган нуқсонини тан олсин! Арзимас нуқсонга тағофул бўлиб, гафлат уйқусига чўмганининг оқибати разолатдан бошқа нарса эмас. Чунки арзимас нуқсон катта нуқсонга шамчироқдир. Кўкни ўлган мағрур қоядай кибр-ҳавога берилиб, мен дунёнинг устуниман, деса-ю, ўз қадди-қоматигагина маҳлиё бўлиб қолса — оқибат ғурбатга дучордир. Чунки қуёш юзини тўсиб, дунёни ҳаёт манбайдан бебаҳра қолдирган, элни зеб-зийнатдан маҳрум этган бундай қояларни-бир куни қўпориб ташлайдилар. Менинг нуқсоним — менинг фазилатимдир, менинг заковатим олдида улар заррачадир, деганнинг ҳам қисмати ана шу қояга ўхшайди. Чунки қатралаждан дарёлар бунёд бўлади, зарралардан гранит тоғлар!..

Аччиқ бўлса ҳам айтай, ҳаётнинг шиддатли тошқинига дуч келиб, гангиб қолган кўринасиз, устоз. Шў дамгача инерция билан келдингизу, оқибат қуруқ пайраҳадай оқим устида қалқиб қолдингиз, менимча.

Худди шуларни виждонингиз судига ҳавола қилиб кўрсангиз эди. Ҳа, биз худди шу виждонимизни гаровга қўйиб, шу кеча-кундузимиз кўйида жон фидо қилмасак, ё бундан куч-қудратимиз, иродамизни аясак, ҳалолу пок яшамасак, унда келгуси авлод олдида нима де-

ган одам бўламиз? Улар бизнинг бугунги гуноҳимизни кечирармикинлар? Ким билади, нималар деб аташаркин. Ёхуд тилёғламаликлар, хушомадлар шарбатига маст бўлиб, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйишлик, ўзгалар фикрини менсимай фақат ўз тафаккурини яккаю ягона билишликка нима дейиш керак? Ахир, бу — ўз бешигини уй, бешиги турган уйни олам санаш билан барабар-ку! Дунёда ҳар олимдан яна ортиқроқ олимлар борлигини унутдингизми ё? Мен азми заминнинг ёлғиз меҳвариман, деганнинг умри саробга ўхшамайдими! Тўғри, омад келса, дарахтда ҳам нон битиши бор. Аммо ана шу омад тагига сув кетиб қолса, ундай омаддан воз кечмоқ даркор. Чунки бундай омадкорни замон қўлламайди ҳеч қачон! Бора-бора эътибордан қолиб, оқовага ғарқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас! Аммо бизлар ҳозирги кунларимиз унутилмас бўлиб қолишини истаймиз! Бугунги авлодни ҳам келгуси насллар биз кекса авлодни эслаганимиздай ҳавас билан эслашларини истаймиз...»

Ниҳоят, шамол шаштидан қайта бошлади. Аммо дарахтлар бир маромда чайқалишдан тўхтамасди. Япроқлар қарсак чалар, шовулларди. Уфқ четида осмоннинг чоки сўкилгандай бўлди. Худди ўша ердаги булут уюмлари ол байроқдай ҳилпираб қолди. Тегирмон тошидай гувудлаётган товушлар узоқлашиб, ариқларда шалдираган сувлар шовури баралла эшитиларди энди. Ўша уфқ четидаги байроқларнинг хира ёғдуси йўлни аранг ёритмоқда. Темиржон қаддини ростлади. Уйига йўл олди.

«Лизосом!»—дея пичирлаб, аччиқ кулиб қўйди яна, Кейин юрагига қулоқ солди. Юрак ҳамон шивирларди:

«Ёлғон билан дўст тутиниб, виждондан юз ўгирайми? Оқни қора десангиз, ҳақлигимдан воз кечай, бир чолғу асбоб каби қай нағмага солсангиз, шу усулда куй берайми? Унда нима деган одам бўлдим? Кунга этак тутиб бўлмайди-ку, отахон? Йўқ, ундайлар бошқа олам. Ундайлар заҳматсиз, беташвиш яшаб, ернинг киндиги бўлишни орзу қилади. Дунёни сув олиб кетса, кетсин, фақат ўз фароғати бузилмаса бас. Бунақалар уйда шеру майдонда бечора!»

— Кўзингга қарасанг-чи, кар-пармисан? Мунча анграймасанг, тункезар!

Темиржон бир сакраб ўзини четга олди.

Шундоққина ёнгинасида енгил машина тўхтаб, кўзлари ёлқинли, юмалоқ юз, чуст дўппи кийган йнгит бо-

инни кабинадан чиқариб турарди. Қайта-қайта берган синалини Темиржон эшитмаган экан. Ҳатто фара ёруғи ҳам унинг хаёлини чалғитолмабди.

Шофёр Темиржоннинг майкачан қиёфасини бошдан-оёқ қизиқсиниб кузатди-да, деди:

— Қайфингиз борга ўхшайди, уйга кириб, ухласангиз-чи, мулла ака!

— Адашиб қолдим.— Ўзини оқламоққа уринди Темиржон. Кейин томоғини қириб олди,— малол кел-маса, обориб қўймайсизми, хизмат ҳақингизни тўлардим...

— Шошиб турибман!— Тўнғиллади йигит ва чаққон маннинга газ берди.

Жавдираб турган икки кўздай қизил чироқлар узоқлаша-узоқлаша, назардан йўқолди.

Темиржон қандай қилиб йўлдан адашганини сезмабди ҳам. Мана энди қоронғи, хилват кўчада қачонга-ча санқиркин.

Ер бағирлаб аста тўзгиган тупроқни кечиб бораркан, оёқ товушлари деярли эшитилмасди. Қуюқ зулмат қўйнидан онда-сонда чироқлар кўрина бошлади. Булутлар орасидан ой мўралади-ю, аммо унинг хира шуъласи йўлни ахтариб топишга имкон беролмади. Темиржон тусмоллаб қадам босар, ногаҳон қоқилар, мункиб кетишига сал қоларди. Дарахтлар орқасида бир текис саф тортган ёштин уйларни кўриб қути ўчди. Чунки қаерда, қайси кўчада тентираб юрганига энди ақли етган эди. Демак, яна олти километрча йўл бор олдинда. Шунчалик олислаб кетган эканми?..

Бир вақтлар боғма-боғ ўтиб, мактабга шу йўлдан қатнардилар. Энди йўлни яқин қилувчи ўша боғлар болалар боқчаси, шифохоналарга берилиб, теварагидан деворлар олинган. Янги тушган анави уйлар ўрнида эса хилватгоҳ унгуллар, жарликлар бўлади. Жарликлар баҳор тошқинида сувга тўлиб, қурбақалар базми эрта-ю кеч тинмасди. Мана энди шунча ўзгариш...

Унинг тинкаси қурий бошладди.

«Тупкезар»,— дея шофер йигитнинг иборасини эслаб, мийиғида кулиб қўйди. Худди шу маҳал оядиндан яна икки чироқ яқинлашиб, унинг кўзларини қамаштирди. Бу ҳалиги машина экан. Шофер бош чиқарди-да, мулоҳим, аммо ҳисл хижолатли оқангда гап қотди:

— Қани, ўтиринг, мулла ака, оборсам, оборақолай. Ярим тунда ёлғиз юрншингиз яхшимас.

Темиржон кек сақлашни эп кўрмади. Шартта машина эшигини очди-ю, ўзини ичкарига олди.

Машина енгил силкнииб борар экан, шофер ундан қандай қилиб адашиб қолганини сўрай бошлади.

Темиржон истар-истамас, қисқагина қилиб, саргузаштини гапириб берди. Ҳикояси ўзига ҳам жуда ғалати, қандайдир бачкана туюлди:

— Ким билсин, қанақа одам деб ўйлаганикинсиз,— деди кейин.

Бирдан пижама шалварида эканлиги эсига тушиб, ғалати бўлиб қетди. Ёнларида бир тийин пуллари йўғу машина кира қилганларига нима дейсиз?

«Югуриб уйдан олиб чиқиб берарман», дея ўзини тинчитди яна.

Шофер ҳам танги йипитлардан экан. Темиржоннинг нега безовталанаётганини тушунди шекилли:

— Ташвиш тортманг, мулла ака, бир кун суришиб кетилар,— деди-да, Темиржонни эшигининг тагигача олиб бориб қўйди.

Темиржон машинадан тушган маҳал ёмғир томчилай бошлаган эди. У эшик ёнини ушлаганича ана шу ёмғирга елкасини тутди. Муздай сув томчиси ҳузур бахш этди унга.

VI

Юлдуз ваннадан гулдай очилиб, кундай кулиб, сутга чайгандай тиниқ тортиб чиқди. Вотти кеннойи муҳайё қилиб қўйган нонуштани кўриб туриб, тошойна елдида узоқ ўтирди. Қошларига қалам, кўзларига сурма тортди. Икки бетига ёйилиб тушган сочларини ҳафсала билан таради, кейин юқори кўгариб турмаклаган эди, лайлак уя қиёфасини олди-қолди. Сўнгги нусхада тикилган нимпушти кўйлагини кийди-ю, ойна қаршисида гир айланди.

Стол ёнида чой ичиб ўтирган Вотти кеннойи билан Қундуз бу дилбарнинг товусдай турланишидан назар узмас эдилар.

-- Ёпирай, ижодкор табнат сендай сатангни яратгану муроди ҳосил топган дейман-да,— тегажаклик қилди Қундуз,—хон қизиям ўзини бунақанги офтобга солмагандир.

Вотти кенной «лиқ» этиб қўйди.

— Тилинг қичиб турадими дейман-да, а, Қундуз-хон?— деди кейин жиддий тортиб.

— Унга гап бўлса!— ранжиб гапирди Юлдуз,— шунақа одати қачон қоларкин, ҳайронман. Ўтирсам ўпоқ, турсам сўпоқман! Нима, гашинг келяптими?

— Гашим келиб, ўлибманми, ҳавасим келяпти. Ичимдан ёниб кетяпман.

Тонг билан қаёққадир чиқиб кетган Жамолёв нонуштага етиб келди. Унинг қовоқлари эндигина уйқуни тарк этган одамникидай салқиб, юзлари кўпчиб турарди. Келди-ю, ҳаммага бир-бир кўз югуртириб чиқиб, бирдан Юлдузга мурожаат қилди:

— Бирпасга хонамга киринг, қизим.

Юлдузни эркалаганда сизлаб гапирарди у.

Юлдуз ясан-тусанини бузмай отасининг ортидан кирди-ю, авайлабгина креслога ўтирди.

Жамолов жағини ушлаганича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Қизининг юраги тошиб кетди.

— Қулоғим сизда, ада,— деди тоқати тоғ бўлиб.

Жамолов таққа тўхтаб, унинг қаршисига келди. Қиз энди пастдан юқорига қараб турарди.

— Бугун уйимизга меҳмон келади, қизим, дарсдан эртaroқ қайта оласизми?

— Бугунги дарс қолдирилибди, ада.

— Жуда жойида. Уйдан жилмай ўлтиринг бўлмасам.

Юлдуз истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Шунинг айтмоқ учун бу ёққа чақирдингизми?

Жамолов яна у ёқдан-бу ёққа танда қўйишда давом этди. Қовоғидан қор ёғиб турарди.

— Йўқ,— деди у,— гапнинг индаллосига энди ўтамиз. Яъни, масалан... Онангиз тирик бўлганда бу гапларни, шубҳасиз, шахсан унинг оғзидан эшитган бўлардингиз, режа чўпни бирга тузиб, менинг бошимни бу хил ташвишлардан холи қилардингиз. Афсуски, она ўрнига ҳам она бўлди камина. Азиятнинг нималигини билмай, бир сўзингиз икки бўлмай, рўшноликда ўсдингиз. Мана шундай уй-жойни, топган-тутганларимни волидамнинг мовлиятига атаган эмасман. Буларнинг ба-

ри сизники, Қундузники, тамом, изоҳотга ўрин йўқ. Вале, қизнинг бўйи етгач, мустақил ҳаёт йўлига узатиш азал таомилда бор нарса. Бу тўғрида аввал ҳам енгилгина гаплашиб олганмиз, ёдингиздадир. Мана бугун яна шу мулоқотга қайтиш насиб этибди. Яъни, эътироф қилиб айтайки, сиздай сеvimли қизимизнинг ҳам куёвга чиқишдай расм-удумга роя қилиш вақти-соати етган наздимда.

Юлдуз гапнинг тагига етиб, бошини қуйи эгди.

— Яна бир гап, қизим,— давом этди ота,— ансз ичаги эгрининг сизга елпатак бўлиб юрганидан воқифман. Бугундан эътиборан ундан узоқроқ тутинг ўзингизни. Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ бўлмасидан алоқани узмоғингиз даркор..

Юлдуз бошини кўтарди-да, ҳайрат билан боқди. Унинг ранги оқариб кетган эди.

— Қизлик уйга қирқ от боғланади, дейдилар,— қироат билан ваъзхонликда давом этди Жамолов,— мана шу остонани ҳатлаб нуқул казо-казолар сизга оғиз солиб келишди. Раъйингизга қараб, ҳеч бирига рўйхушлик бермадим, биласиз. Ўзингизнинг майлингизга қўйиб эркалатиш ҳам каминадан бўлди. Вале, ҳар нарсанинг чеки чегараси мавжуд. Беҳуда хаёлларга эрк беришни тарк этиб, сарбасликни бас қиларсиз, деган ният билан жиловни тортиброқ қўйишни ўз бурчи деб санамоқ ота учун фарз!

— Гапингизни қандай тушунсам бўлади, ада? — Юлдуз ҳаяжонини босиб турарди.

— Фикримга ойдинлик берай, ўша нуқс, орқа этаги счилмаган Темир каззобни эмас, соғлигимда суянчим, дард еганда ҳамдардим бўлишга қодир бир йигитга раво кўраман сизни. Уйлайманки, бу мулоҳазама дингизга мос келар!

Юлдуз шошиб сўради.

— Қимми шундай йигит деб санайсиз? Шунақаси борми ўзи? Ғойиб акани айтаётган бўлманг тагин?

— Дидингизга балли, қизим,— яйраб кетди Жамолов,— изоҳотга ўрин йўқ. Ғойибжоннинг падари-бузруквори Саримсоқвой билан кўп бу тўғрида суҳбат юритганмиз. Жавобини пайсалга солиб келардим. Энди пайсалга солишнинг ҳам хотимаси етди. Шундай йигитнинг раъйдан юз ўгирган қиз уятга қолар, демоқчиман. Шубҳа йўқки, сиз ҳам шундай фикрдасиз, ёхуд янглишдимми?

Юлдузнинг қошлари чимирилиб, фикрга толди. Тилига бирор калима келмас, тўғриси, нима жавоб қилишини билмасди. Темиржонга нима дейди энди? Яна ўртада нон синдириб қўйилган. Қани, субут, қани, диёнат! Ҳаммасини сув ювиб кетаверади энди?

Отасидан бу хил маслаҳатни кутмаганди. Шунинг учун қандай жавоб беришини билмай боши қотди. Йўқ, дея унинг мулоҳазасига қарши чиқса-чи? Умрида отасининг сўзини икки қилмаган-ку? Ҳа, унинг раъйига қарши чиқишдан кўра чилпарчин бўлганим яхши, деб ўйларди доим. Бунинг устига, нима ҳам дейиш мумкин? Катъий бир қарорга келиб, оёғини тираб турган одамдан тавфиқ тилаб бўладими?

— Нима ўйлаётганларингизни билиб турибман, — унинг хаёлини бўлди отаси, — не иложки, вазият шунга тақозо қилади, қизим. Кечаги гап бугунга тўғри келмай қолган экан, бас, қайгуришдан наф йўқ! Аччиқ ютиш — тоғ ютиш. Хоҳишга қарши матонат кўрсата билиш ҳам яхши фазилат! —

— У бечоранинг гуноҳи нима? — ўпкаси тўлиб гапирди Юлдуз ва шу заҳотиёқ томоғига бир нима келиб тикилгандай бўлди.

Жамолов тўнғич қизини жонидан ортиқ кўрар, дилига зарра сиёҳлик қўнишини истамасди. Ҳозир ҳам унинг ақли ҳайрон, дили вайрон бўлганини кўриб, ич-ичидан ачирди. Яқинроқ келиб, сочларидан силади.

— Қўй, созинг бузилмасин, жон қизим, — деди маънос бир оҳангда. Бу оҳанг Юлдузга ҳайратга солди. Отасининг ёмон аҳволда қолганлигини шу оҳанг бус-бутун изҳор қилиб бераётганди унга. Буни сезган Жамолов яна бўш келмади: — Сендан яширгўлик гапим йўқ, қизим, — деди у овозидаги қалтироқ кучга кириб, — Темиржон ўзига ўзи қилди. Уни ўз ўғлимдай кўриб, бағримга олгандим. Азиз қизимни унга раво кўргандим. Кишининг иззатини қилиш шунчалик бўлар. Истиқболнинг кўзлагандим. Биямади. Бир гоёнинг санси-посангисига бормай, ишнинг чатоғини чиқарди-ю, буткул айб-асоратни менинг елкамга қўндирди, бағто! Ноҳақ далиллар билан жало ерга жар солди. Юзининг ерга қаратди. Зероки, нонтепкилик қилиб, менга номусга қўйган экан, мен ундай дорули бандога саховат эшигини очиб қўймоғим дарқорми, қизим?

Жамолов илтижоли оҳангда сўзлаш бияап қиз-

га ўзига нисбатан шафқат уйғотаётганини сезиб турарди.

— Бу гапларим дарёдан бир томчи-ю, офтобдан бир ээрра, холос. Ҳа, қизим, ҳазар қиламан ундайин нон-кўр бандалардан! Бўйи намоз асрининг соясидай бўлгани билан тамизда нотоб, тирноқ орасидан мараз қидирадиган баттоллиги аён бўлди. Хўш, ўзинг танангга ўйлаб кўр энди. Изоҳотга ўрин қолдимми?

Юлдуз унинг сўзларини ғусса билан тинглар, жавоб қилиш, бирор нима дейишга ботинолмасди.

Анчадан кейин хонага кириб кетганидан тамомила бошқача важоҳатда кўзлари қизариб, юзлари ёниб чиқди.

— Лалаймай ўл!— пўписа билан уни қарши олди Қундуз,— ўламан оллоҳ, ўшандан бошқани демайман, деб оёғингни тираб олсанг бўлмасмиди!

— Эшитиб турганмидинг?

— Эшитдим, ҳаммасини эшитдим,— бидиллаб кетди Қундуз,— сени ўша бесупақай Ғойиб сўпоққа бермоқчиларми адам? Ундайларнинг қўлидан ҳўкиз ҳам сув ичмайди, билиб қўй.

Юлдуз сесканиб кетди. Безгак хуруж қилгандай, лаблари пир-пир учарди.

— Сенга гапириш осон, бирон марта сен синғари адамга тик қараб, гапларини икки қилганмасман. Жаҳллари чиқиб, оқ қиливорсалар, нима деган одам бўламан?

— Ким ўз фарзандини оқ қила қоларкан? Эсинг жойидами? Бўш келма, бас, олдиларига кириб, Ғойибнингизга тегмайман, деб дод сол. Ўзимни ундоқ қиливораман, мундоқ қиливораман, деб қўрқит!

У опасини ортидан ниқтай-ниқтай хона эшигигача кузатиб қўйди.

Юлдузни ваҳима босди. Оёқларигача қалтираб туриб, шундоққина остонага етганда тўхтади.

— Қиролмайман!

Қундузнинг ҳафсаласи пир бўлиб, уни силтаб ташлади.

— Бўпти, ўша суллоҳга тегавер!— деди-ю, ортига қайтди. Қўлини қўлига «шап» этиб урди. Яна опасининг ёнига келиб, қистади:— Қўрқма, киравер!

— Худо хайрингни берсин, Қундуз, мени тинч қўй,— деб бақариб берди Юлдуз унга.

Шунинг устига ичкаридан Жамолов чиқиб қолди. Юлдуз илон чаққандай сесканиб, тескари ўғири-

либ олиб, йиғлай бошлади. Энтикиб-энтикиб, йиғларди. Қундуз эса турган еридан қимир этмади.

— Нима гап?— сўради отаси.

— Гап шундаки, ада... Бировнинг майлига тажовуз қиладиган замон эмас-ку ҳозир. Сизни шунчалик дийдаси қаттиқ, деб билмасдим. Тўғри, сиз отасиз, бизга тарбия бердингиз, ардоқлаб улғайтирддингиз, ўқитдингиз, биз сиздан умр бўйи қарздормиз. Аммо яна ўзингиз ўз арзандангиз эътиқодига зид чиқишингиз муносибми? Қайси ота шунақа қилади?

Жамоловнинг мийиғида билинар-билинемас жилмайиш бор эди. У қизига томон бир қадам қўйди-да, ҳеч нарса тушунмаётган одамдай сўради:

— Тўхта, тўхта, нима деяпсан ўзинг? Бидилламай, ётиғи билан тушунтирсанг-чи!

— Айёрлик сизга ярашмайди, ада, ҳаммасига тушуниб турибсиз.

Юлдуз йиғидан тўхтаб, отасига тик келаётган синглисига ҳавотирли боқди. «Бемаъни шаллодлиги бир кори қолни бошлаб беради», деб ўйларди у. Қундуз эса ҳеч тап тортмай деди:

— Кечирасиз, ада, менинг сизга панд-насиҳат қилиш, гап қайтаришга ҳаққим йўқлигини биламан. Чунки, фарзандингизман. Фарзанд ота-она измида. Аммо ўз фарзандингизнинг севгисини поймол қилиш сиздай отага муносибми? Бунга айтиб қўйиш гуноҳ саналмас, деб ўйлайман?

— Қанақа севги, қанақа поймол?! Нима деяпсан ҳадеб, эси йўқ қиз!

— Яна ўзингизни гўлликка соляпсиз,— бўш келмасди Қундуз,— очигини айтай бўлмасам, Юлдузингиз Темиржонни севишини билардингиз-ку!

Жамолов бақириб юборишдан ўзини аранг тутиб қолди. Сўнг осойишталик билан:

— Бу тўғрида ҳозиргина опангиз билан гаплашиб, бир тўхтамга келиб олдик, қизим,— деди,— отангизга йўл-йўриқ кўрсатишда бир оз кечикиброқ қолибсиз. Шу ваздан бари танбеҳларингиз инobatга ўтмайди. Гап тамом, изохотга ўрин йўқ! Дарвоқе, сиз ҳам ўз чекингизни билиб олишингизга маслаҳат берардим. Ўзингиз ҳозиргина изохлаб ўтгандай, отага бунчалик ўдағайлаш ҳеч мазҳабда йўқ! Ҳа, қизим, бу тоифа феъли атворинг билан отангни ранжитаётганингни бир қарра билиб қўйсанг ёмон бўлмас!

Жамолов аста юриб, ўз хонасига яқинлашди. Қун-

дуз бир нафас индамай турди-да, яна бўш келмаслик-ка ўтди:

— Нима десангиз денг, ада, шу оиланинг бир аъзо-си сифатида мен ҳам ўз фикримни ўртага ташлаш-га ҳаққим бор. Юлдуз Ғойибга эмас, Темиржонга муно-сиб!

Жамолов етган ерида таққа тўхтади. Аммо, қайрил-гани йўқ. Ҳаммалари жой-жойларида сукут сақлаб қолдилар. Бу сукунат узоққа чўзилмади.

— Қайсарлик қилма, ҳой қиз!— дея силтаб ташла-ди Жамолов, кейин аста ортига қайрилди,— Юлдуз сенинг ҳимоянгга муҳтож эмас! Қимга лойиқ, кимга нолойиқлигини ўзи яхши билади. Менинг муддаойимга келганда, кўзим тириклигида қизимнинг бахтиёр тур-мушига гувоҳ бўлиш!..

— Ғойиб билан бахтиёр бўлишига ишонасизми?

— Бўлди, бас! Изоҳотга ўрин йўқ!— У шартта бу-рилиб, хонасининг эшигини очди.— Сендан бунчаликни кутмаган эдим!

У ичкари кириб, эшикни ёпиб олди.

— Мен ҳам профессор Жамоловни бошқача қиёс қи-лардим. Янглишган эканман!..

VII

Темиржоннинг ёнғоқ ҳақидаги фикри Ойша Арсло-новага ҳам ёқиб қолган эди. Қўярда-қўймай шу тема устида тезроқ иш бошланг, деб туриб олди. Бироқ иш бошлашдан олдин уни лаборатория планига киритиш керак. Мукаммал аннотация хати тайёрлашда ўзи ёр-дам беришликка ваъда қилди.

— Профессорнинг олдига кириб, мақсадингизни дангал айтинг,— дея қистади у.

Бу айтишга осон, феъли айниб турган Жамолов ҳамма қолиб унинг талабига қулоқ соларканми? Аммо бўш келмаслик керак. Бугун бўлмаса, эрта-индин ал-батта кириш лозим бўлади. Бошқа чора йўқ.

Ортингда тоғнинг бўлса — тоғдай юрагинг бўлади. Арслонованинг қўллаб-қувватлаши, Назиржон Наби-жоновичнинг хайрихоҳлиги унинг юрагига ўт ёқиб турарди. Ахир, институтда озми-кўпми обрўси бор одам-лар-да. Ўз кашфиётлари билан донг таратиб, йиғилиш-

ларда гапларини ўтказиб юришган. Ҳа, уларга суяниса бўлади.

Темиржон шундай деб ўйлади-ю, бари бир профессорнинг олдига киришга юрак қилолмади. Худди шунинг эртасига илмий кенгаш чақирилиб қолди. Директорнинг илтимосига кўра Темиржон бор гапни ўртага ташлаши керак эди. Албатта, исботлар билан.

Илмий кенгашга академиядан, министрликдан, қишлоқ хўжалиги институтидан олимлар, илмий ходимлар келишди. Улар институтнинг йиллик ҳисоботини, янги йил режалари, плани билан танишишлари, муҳокама қилишлари керак. Яна бошқа, бошқа масалалар.

Госсипол масаласи энг охирига қўйилган экан. Шунинг учун Темиржонга тушдан кейин келсангиз ҳам бўлаверади, дейишди. Бироқ тушдан кейин ҳам қабулхонада узоқ кутиб ўтиришга тўғри келди. Неча марта ташқарига чиқиб, яна қайтди. Олдига кетолмас, ипсиз боғлаб қўйилгандай ҳис қиларди ўзини. Илмий секретарь кўриниши билан дарров олдига югуриб борар, оғзини пойлар, ундан садо чиқмагач, яна ҳафсаласи пир бўлиб ўтириб қолар, ёрилиб кетгудай даражага етарди. Ғойиб эса унинг ҳаяжонланаётганини томоша қилиш учун атайлаб кирарди баъзан. Қабулхонадаги секретарь-машинистка билан гўё чақчақлашарди-ю, аслида Темиржондан назарини узмасди. «Ҳа, изтироб чекавер, ихтилоф бандаси! Қўлингдан нима келишини кўрамиз энди. Профессор Жамолов гарданингдан тутиб, бурнингни ерга ишқамаса нима эмиш», деяётгандай эди.

Темиржон эса ўзини қанча бепарво тутинишга уринмасин, қўлидан келмасди. Бевақт сувни лойқатиб қўйганига ачинар, бошига муштлагиси келарди. У ўйларди: «Ростдан ҳам бемаънилик ўтган бўлса, ишнинг чатоқ, Темиржон. Қичқирмоққа чоғланган даканхўрўздай кекирдаётганини чўзганингча қолаверасан. Чунки сенинг бу ҳаракатинг ҳақиқат учун курашмоқнинг эскириб қолган жиғфаси, холос. Суф-е, сендақа Дон Кихотга! Шу лабораторияга асли нега ҳам аралашиб қолганинг? Бошқа илмий корхона қуриб қолганимиди борсанг?»

— Ўртоқ Йўлчиев!— Яшил папкани бағрига босиб турган илмий секретарь ичкаридан чиқди.— Қиринг!

Папирос тутуни хонанинг ҳар бир бурчида кезиб юрарди. Узун столнинг икки томонига қатор тизин.

лишган одамлар хаёл сингари туманли кўринардилар.

Ҳамманинг кўзи кириб келувчига тушди. Профессор Ҷамолов эса илмий кенгашни олиб бораётган директор ёнидан жой олган. Унинг қўлоғига ниманидир шивирламоқда.

Темиржоннинг аввалдан ўйлаб қўйган гаплари бир зумда хаёлидан кўтарилди қўйди. Нима бўлганига ҳайрон. Бармоқлари билан стол ёпқичи узра чизик тортиб, бошнинг эгibroқ турар, одамларнинг садо кутаётганларини ҳам унутгандай.

— Гапиринг,— ниқтади кимдир.

Бу овоз жуда олисдан эшитилаётгандай туюлди.

— Марҳамат, бўтам,— деди янгроқ овоз билан профессор,— жамоани махтал қилиб қўйдингиз.

Шундан кейин Темиржон гапининг қоқ ўрта белидан бошлади.

— Госсипол мавҳум нарса... бош қотиришга арзимайди. Госсипол дала шаронтида ижобий натижа бермади. Нима учун шунга ёпишиб олинганига ҳайронман. Шунча меҳнат, қанча-қанча давлат маблағи осмонга учиб кетди. Бу жиноят, ўта жиноят!

Темиржон ҳам бошқалар сингари ёлғон-яшиқ хулоса ёзиб берса бўларди... Ундай қилмади... Чунки виждони қабул қилмасди буни. Ишончмаса, марҳамат қилиб, комиссия тузишсин, яна чигит экиб, кузатишсин. Узоқ кузатиш шарт эмас. Биргина мавсум кифоя. Икки-уч ой ичидаёқ ҳаммаси равшан бўлади-қолади... Гувоҳлар керакми? Гувоҳлар бор. Тажриба ўтказилган колхознинг раисидан тортиб, оддий деҳқонигача. Улар ҳам айрим арбобларнинг лақмалигидан кулиб юришибди.

— Кулгили,— деди кимдир киноя билан.

— Тўғри! — шартта жавоб берди Темиржон,— кулгили... Жуда, жуда кулгили!..

Бу жавобдан барча баробар кулиб юборишди.

— Кимда қандай савол бор? — Мажлис аҳлига мурожаат қилди кенгашга раислик қилувчи.

— Тушунарли! — деди биров.

— Менда савоя бор,— дўриялади бошқаси,— қўлингизда гувоҳларнинг ёзма исботи борми?

— Йўқ! Агар зарур бўлса, олдирганим мумкин. Агар... буни ҳам истамасанглар, бориб суҳбатлашиб келсинглар.

Яна гурр кулги кўтарилди.

— Шунақа денг? Бизнинг шундан бўлак қиладиган ишимиз йўқ, деб ўйлайсиз шекилли,— деди савол берган овоз кескин.

Темиржон довдираб, телба-тескари гапириб юбораётганини, бу билан ўтирганларнинг ғашига тега бошлаганини сезди-ю, ўзидан хафа бўлиб кетди.

Раислик қилувчи қалам учи билан сиёҳдонга уриб, говур-ғувурни тинчитди.

— Сўз ҳурматли профессоримизга,— дея эълон қилди кейин.

Жамолов мулойимлик билан гапга киришди:

— Хайъат аҳли ижозат берса, госсипол мавзуига меҳнати сингган айрим мутахассисларимизни ҳам таклиф қилишни истардим.

Қўп ўтмай Жўрахон, Ҳусния, Ғойиб кириб келди.

Ғойиб нутқини ҳаддан ташқари баландпарвоз бошлади. Унингча, госсипол осмондан тушган тасодифий нарса эмас, у мавжуд нарса! Унинг ҳужайрада тутган ўрни, фаолияти ҳақида китоблар нашр этилган. Госсиполнинг фазилатлари, афзалликлари машҳур ва ҳурматли олимлар томонидан исботланган.

Назиржон Набижоновицнинг йўқлиги унга қўл келиб қолди. Темиржон учун айни муддатда зарур эди-да, ўша одам.

Нотиққа диққат берганлар бошларини сарак-сарак қилишар. Темиржонга ғалати қараб қўйишарди.

— Аммо Темиржон истеъдодли йигит,— деди Ғойиб гўё дўстини ҳимоя қиляётгандай,— синчков. Акс ҳолда, бу масала устида бунчалик жон куйдирмасди. Таъбириш керак, биз кўрмаган айрим нуқсонларни кўришга муваффақ бўлган. Бундан шубҳасиз биз ютдик, ютқизганимиз йўқ!

— Овчининг зўри шер отади-да,— дея гап қистирди ҳалиги дўрийлдоқ овоз.

Темиржон бунинг холисанлилло айтилганини ҳам, пичинглигини ҳам фарқ қилолмай қолди.

— Аммо дўстинимиз масаланинг муҳим томонини унутиб қўймоқдаки, биз унга эътироз билдирмай ўтолмаймиз!— давом этди Ғойиб.— Госсипол нижиқ нарса. Унинг оройишини келтириб, шарт-шароитга қараб ишлатилмаса, кутилган натижага эришиш қийин. Ҳар ишнинг ўз калити бор, дегандай, ҳар ердаги тупроқ ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Ана шу хусусиятларга амал қилмасдан, бирон ижобий хулосага умид боғлаш эса кема дарғаси учун компасиз олис сафарга чиқиш

билан баробар. Ё туманга йўлиқиб, йўлдан адашади, ё бйрон қояга урилиб, ҳалокатга учрайди. Уртоқ Йўлчиев бунинг фаросатига бормаса — фанда нима гуноҳ?

У ер-бу ерда пиқ-пиқ кулги оралади.

— Супра қуйруқ қилиб туширяпти-ку, а?— деди кимдир ёнидагига шивирлаб.

Ғойиб газета, журналларда босилган қатор мақолаларни далил сифатида ўртага ташлади. Бу мақолаларнинг муаллифлари ҳам асосан Ғойибнинг ўзи ва профессор Жамолов эди.

Шундан кейин Жўрахон гапириб, деярли Ғойибни қувватлаган бўлди. Ҳусния эса гапиришдан бош тортди. Бу билан на Темиржонни, на нотиқни қўллагани аён бўлди.

Темиржон умид билан унга қараган эди, у дарров кўзини олиб, бошини қуйи эгди.

Профессор ҳам сўзлашдан бош тортди. Директор бефарқ. Шунга қарамай вазият Темиржонгагина қарши кучайиб борарди.

...Илмий кенгаш тарқади. Қабулхонада йиғилиб қолган бир неча киши уларни ўраб олишди.

— Натижа нима бўлди?— савол тушди дафъатан.

— Ниманинг натижаси?

— Йўлчиев кўтарган масала-да.

— Думи хуржун масаланинг натижаси нима бўларди.

Ғовур-ғувур ичида яна кимнингдир мулоҳазаси эшитилди:

— Тоза тахирини чиқаришди-да!

Узун коридорда шахдам бораётган Темиржоннинг тирсагидан кимдир тутди. Ғойиб экан.

— Хафа бўлдингми?— деди ачинган оҳангда, — бекор қиласан. Билсанг, мен ёнингни олиб гапирдим.

Темиржон тирсагини тортиб олди.

Шу кунги воқеадан кейин Темиржон темасини лаборатория планига киритиш борасида бош қотирашига ўрин қолмади. У шартта ишдан бўшашликка ариза берди. Бундан кўплар қатори Арслонова ҳам, Назиржон Набижонович ҳам хабарсиз қолди.

Ваъдага мувофиқ шанба куни Юлдуз Темиржонни консерватория олдиди кутиши керак эди. Темиржон келди. Дарсдан чиқиб қолар, деб кута бошлади. Юлдуздан эса дарак йўқ. Уткинчи одамларнинг кўнглига бир нима келмасин, деб у ёқдан-бу ёққа одимлаб турди. Узоқ юрди.

Миясини ҳар хил фикрлар эгаллай бошлади. Шамол турган кечаси тун кезиб тентираганлигини эслади. Шамол билан олишиб нималар деди, а? Ғойибона Жамолловнинг пўстагини тоза қоқди шекилли. Уша гапларни профессорнинг бетига айтганда соз бўларди. Кези келганда гапириш керак.

Кечаги истеъдод бугунга жавоб бермаса, унинг ғамини ейиш зарур. Хотиржамликка берилганининг ҳолига вой. Хотиржам яшаб, шон-шухратни кўзлаш — саробга ишониш билан баробар... Худди шулар ҳақида айтиш керак. Айтганда ҳам кўзи очиладиган қилиб айтиш керак! Қачонгача андишага бориб юришаркин!

Хушомад қилиб, ширин сўз билан унинг атрофида елпатак бўлиш Ғойибодакаларга муносиб. У профессорнинг вориси бўлиб олиш пайнда. Ундайлар ўз манфаати йўлида ҳеч қандай қабихликлардан қайтмайди. Бир бало қилиб, бирон амалга миниб, ёки осонгина ном чиқариб олишса бас, шунинг ўзи етарли. Ҳеч бир янгилик яратмай фароғатда яшайвериши мумкин.

Тўғри, бундайларга қарши кураш боради доим. Кези келиб, бари бир, бир кун очкўз лочиндай тузоққа тушишлари бор. Бироқ унга қадар...

Темиржоннинг фикрини дафъатан яна Юлдуз хаёли бўлиб қўйди. Нега дарағи йўқ?

Бир соатдан ортиқ кутди.

Хзвотир олиб консерваториянинг ичига киришга мажбур бўлди.

Йўлаklar жимжит. Эшикларни ёпиқ аудиториялардан якка пай навоси, чапг садоси, чилдирманинг бакабанги, баъзиларидан эса аёл кишининг бақариб, овоз созлаётгани эшитилиб турарди.

Темиржон таваккал қилиб дуч келган хонанинг эшигини тортди. Ёлғиз бир қиз панино чалмоқда эди.

— Ким керак?

Темиржон қидираётган одамини исмини айтди.

— Уларда машгулот бўлмади бугун, — деди қиз, — қолдирилган. Уйдадир. Телефон қилиб кўринг.

Темиржонда умид туғилди. Демак, у келади. Бирор юмуш билан тутилиб қолгандир. Албатта, келади.

Орадан яна бир соатча вақт ўтди. Дарак йўқ. Охири ўзини ўзи алдаганини сездн.

Телефон будкаси банд экан. Икки йигит кириб олиб телефонда ким биландир сўзлашар, дам қиқир-қиқир, дам хахолаб кулишарди. Трубкани бири олиб, бири қўйиб, номер терарди.

Темиржон қараса, ҳали-бери телефон бўшамайди-ган. Орқага қайтди.

Теваракка оқшом қўниб, гавжум кўча ва йўлкалар саноқсиз чироқлар ёғдусидан мунаввар. Фақат ёр васлига интизор ошиқ кўнглигина ёрншай демасди, кэ-лос.

Айланиб яна ҳалиги телефон будкаси ёнига келди. Энди у бўм-бўш. Афтидан, ҳозиргина трубка илинган бўлса керак, вазмин чайқалиб турарди.

Темиржон будкага кирди-ю, телефон қилишга ошиқмай, хотирини бир ерга ййғишга уринди. Нима дейди? Нега келмадинг, деб ўпка қилсинми қиздан?

У трубкага қўл узатди-ю, ҳадеганда илгакдан олавермади. Ҳали телефон қилганининг қўл тафти билан ксиб қолган трубка жуда огирга ўхшаб туюлди.

У бир-бир номер тераркан, телефон диски қуруқ шарақлаб айланар, «ли-зо-о-со-ом», деган садо билан қақ-қақ ураётганга ўхшарди.

«Лизосом!» Нега шу сўз миясига ўрнашиб қолганига ҳайрон.

— Баттар бўлмайдимн! — деди у асабий бир оҳангда гўлдираб, кейин номер теришни тезлаштирди.

Бироқ охирги бор дискни айлантиришга улгурмай яна трубкани ширқ этиб, ўринга илиб қўйди. Шу ва-ҳотиёқ қайта олди. Бошқа номерни тера бошлади. Та-ниш овозни эшитиши билан қайта трубкани илайми, деган мақсадда бир зумгина жим қолди.

— Бу ман... Темиржонман, — деди ниҳоят, — уйда-мидинг?

— Бормисан? Бир неча бор лабораториянига сим қоқдим, — деди севиниб Фаттоҳжон, — ҳеч топиб бўл-майди-я сани. Аҳволларинг қалай, ишларинг дурустми?

— Бир нави! Узингда қандай янгиликлар бор?

— Янгиликлар кўп. Ҳаммаси қўйил кетяпти. Менга

қара, бизга келишни ўйлаб кўрдингми? Менинг бўлимга янги штат беришди. Сани олсак, бирга ишласак, девдим-да. Кела қол, ўша казо-казоларнинг ичида ўралашиб юрасанми? Бизда тинчроқ. Бунинг устига переспективали... Келасанми? Нимага индамайсан?

— Тожиддиннинг аниқ адреси борми сенда?

— Э, ҳа, гап бу ёқда дегин? Нима қиласан шунчалик олисга қанот қоқиб?

— Тожиддиннинг адреси борми, деяпман?

— Бор, бор... Ёз, оббо сен-ей...

— Айтавер, эсимда қолади.

Фаттоҳжон адресни дона-дона қилиб қайтарди.

— Санга бир нарсa бўлганга ўхшайди, Темиржон?— деди кейин хавотир олиб,— жуда зарданг қайнаб турибди. Тўғриси айт, нима гап ўзи?

— Ҳеч нарсa бўлгани йўқ. Шунчаки... Чарчаганман.

— Йўқ, бир нимани яширяпсан. Бизникига келмайсанми, бирпас отамлашиб, ёзилиб кетардинг.

Темиржон жавоб қилмади. Борсаммикин, деган фикр келди кўнглига. Фаттоҳжон ҳам сабр билан кутди унинг жавобини. Охири бўлмагач, яна сўради:

— Адресини биласанми? Ё ўзим борайми олдингга? Уйдаманми? Қаёқдан телефон қияпсан?

— Қўй, овора бўлма. Боргим келса, ўзим яна телефон қоқарман.

У телефон будкасидан чиқди-ю, боши оққан томонга кетаверди. Худди уни қаердадир биров кутаётгандай тез, шўшиб борарди. Қайси бир чорраҳага етганда ёнгинасидан кабоб ҳиди димоғига урилди. Кеч кириб қолганига қарамай шиннамгина пивохонага киравериш жойда кабоб пиширилмоқда. Иштаҳаси бўғилиб, уйда онаси тайёрлаган овқатни емай чиқиб кетганини эслади. Шу кабобдан егиси келди бирдан.

Тошкўмир тутунини буруқсатиб олов елпиётган кабобпазга икки сиккина буюрди.

— Ичкарида ўтириб туринг, тайёр бўлса, олиб кириб бераман,— деди кабобпаз.

Тўрдаги бўш стол олдига ўтирган заҳоти ҳақиқатан ҳам ўзини чарчагандай сезд.

Одам сийрак. Бурчак-бурчакдаги столларнинг баъзилари теварагида иккита, баъзиларида учтадан одам бор. Улар бир кружкадан пиво олиб, эрмак қилиб ўтиришибди. Афтидан, пиво ичишдан кўра, бир нафас ҳордиқ чиқариб, суҳбатлашиш учун киришган бу ерга.

Буфетчи аёл савол назари билан Темиржонга қа-

ради. Темиржон имо-ишорага жавоб қилди. Шундан кейин унинг ҳам столида бир кружка кўпиклари тошиб турган пиво пайдо бўлди. Аммо Темиржон пивога қўл теккизмади. Унинг устига эгилганича кўпикларнинг бирин-кетин сўнишини томоша қилиб ўтраверди.

— Утмаяптими?— деди қаршисида пайдо бўлган кимдир,— қигдай ароқ чақирайми, қўшиб ичиш бошқача бўлади-да.

Темиржон жавоб қилишга улгурмай стулни тарақлатиб яқинроқ сурди-да, бетакаллуфгина рўпарама-рўпара ўтирди.

«Ғойиб?— деди ичида, бошини кўтарган Темиржон,— қайси гўрдан пайдо бўла қолдинг дарров?»

— Қишлоқдан бобой келгандилар. Бугун кетдилар. Поездга кузатиб келяпман. Трамвайда ўтиб кетаётисени бу ёққа кираётганингни кўриб қолдим. Кел, отамлашай бирпас, дедим.— У бармоғини шиқирлатиб официанткани чақирди.— Иккита юзтадану бир кружка пиво!

Темиржон эътироз билдирди.

— Ароқ ичмайман.

— Озгина ичасан, пиво билан яхши кетади.

Шундоқ ҳам Ғойибнинг кайфи талоқ эди. Унинг юзлари, қулоқларигача ёниб турар, пешонаси устига сочлари тўзғиб тушган, ана шу сочлар орасидан эса хира кўзлар ёқимсиз боқарди. Бу кўзлар ўзиникига ўхшамасди асло. Бўйинларида тер йилтиллар, негадир пишилларди.

У официантка келтирган стаканларнинг бирини қўлига олибоқ Темиржонникига шақ этиб уриб қўйди.

— Кўтар!

Темиржон таъби тирриқ ҳолда стаканни қўлига олиб, лабига яқинлаштирган эди, спирт ҳиди димоғига урилиб, ўқчиб юборгудай бўлди. Ичмади. Қайта қўйди столга.

Ғойиб эса бир кўтаришда стаканни бўшата қолди. Сесканмади ҳам. Унинг орқасидан пивони ёлтилатди.

— Менга қара, биздан кетишга ариза бериб чакки қиляпсан, ошна. Қаёққа борардинг... Шу феълинг билан бирор ерга сиғаман, деб ўйлайсанми?

— Бир кунимни кўриб кетарман!

— Бир кунимни кўриб, эмиш... Кетавер! Лекин ўзингга ўзинг қилдинг-да,— деди яна Ғойиб, кейин лабига кўпикларни тили билан ялаб олди,— юзинг

га ҳамма гапни шартта-шартта айтмоқчийдим. Эшит-
ясанми? Менинг оёғимга кишан солдинг-а... Сендан
бунн кутмагандим. Сени ўзимга яқин тутиб... бир қадр-
дон укамдай кўриб, шу лабораторияга келишингга хай-
рихоҳ бўлгандим. Ўз группамга олгандим. Ўзимнинг
ишим юришиб кетса, сенга ёрдам қилмоқчи эдим. Ях-
шиликка ёмонлик...— Афтини бурнштирди. Жаҳл билан
бурнини тортиб ҳам олди-да, бармоғи билан пўписа
қилди,— сен ландовур, исёнчи туфайли мана, диссер-
тациям сувга уряпти. Аммо билиб қўй...— У алам би-
лан лабини тишлади,— оғзидагини олдириб қўядиган-
лардан эмасман, ҳа, шалвираб қолмайман.

Унинг силтаган қўли ёнидаги кружкага тегиб ке-
тиб, пиво чайқалди, кружканинг ён-веридан пиво оқиб
тушди.

— Қўйинг, Ғойиб ака,— деди Темиржон ўзини
босиб,— ҳозир мастсиз, бу гапларни кейинга қўй-
лик.

— Мастман? Мен мастманми?— Алжираётганини
сезиб, ўзини ҳушёр кўрсатишга уринди Ғойиб, кўзлари
тетик боқишга ҳаракат қилиб,— йўқ, мен мастмас...
масман... Тўхта, гапни бурма, сен аблаҳлик қиляпсан.
Бешқа одам бўлганда-чи, ҳой, юзига туширардим.
Нимага бунақа қилаётганингни биласанми? Менга ға-
йирлигинг келяпти... мени ишим юришиб кетаётганига
ғайирлигинг келяпти!— Атрофга аланглаб, у ер-бу ер-
дагиларнинг қулоқ солиб турганини кўрди-да, товуши-
ни пасайтирди,— сендан олдин кандидат бўлиб оли-
шимга ғайирлигинг келди. Мен, биласанми, сендан ол-
динроқ дунёга келганман. Қўйлаки сендан ортиқроқ
йиртганман. Сендан олдинроқ ўқишни битирдим. Лабо-
раторияга ҳам сендан олдинроқ келиб иш бошладим.
Энди овим бароридан келар чоғда сен келдинг... бея-
га тепдинг. Дўст-душман олдида юзимни ерга қарат-
динг. Аммо билиб қўй, мен тиз чўкиб, тавба қилади-
гандардан эмасман! Кандидат бўламан, доктор ҳам бў-
ламан. Аммо, сен... сен қандай бўлсанг шундайлигинг-
ча қолиб кетасан. Ҳа, мени айтди дерсан ҳали...

Темиржон ўрнидан даст туриб кетмоқчи бўлди. Би-
роқ Ғойиб унинг елкасидан шартта босиб, ўрнига ўтқа-
зиб қўйди.

Қабоблаз устига пиёз тўғралган икки сих кабобни
ликопчага солиб келтирди. Кабоб ҳамон жазиллаб ту-
рар, нштаҳа очсудай бўй таратарди.

Темиржон эса унга қўл узатишга ошиқмади. Ғойиб томонга энгашди.

— Тўғриси айтинг,— деди кўпдан ўйлаб юрган гапини сўрашнинг ниҳоят муддати етганидан ғойибланиб,— фан кандидати бўлишдан мақсад нима?

Ғойиб қўлини иссиқ сувга тиқиб куйдириб олган одамдай шартта ўзини орқага тортди. Кўзлари энди катта-катта очилиб, ҳайрат билан боқди.

— У нима деганинг?

— Мақсадингизни сўраяпман.

— Мақсад... мақсад нима бўларди? Ҳаммага маълум-ку. Шунинг ҳам билмайсани ҳали? Диссертация бу эртаги кунинг учун ишончли зинапоё. Содда қилиб айтганда... жуда бўлмаганда обрўинг ошади, ойлигингга қўшимча ойлик... Бугунги маошинг билан узоқ-қа боролмайсани-ку, ахир!

— Фан манфаати сизни қизиқтирмас экан-да?

Ғойиб яна ҳайратланиб тикилди.

— Бугун туғилганимсан дейман? Шунча диссертация ёклаётганларни фан манфаати қизиқтиряптими?

— Нима, бўлмасам?

— Яна сўрайди-я.— Ғойиб бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғини бир-бирига ишқалади,— мана бу! Муллажиринг!

— Шунақами? Олмоқ бору бермоқ йўқ экан-да?

— У нима деганинг?

— Муллажиринг!— Темиржон ўрнидан шартта туриб, чуқур нафас олди,— уят! Ўз манфаатини ўйлаб, фанга ҳеч нима бермаслик... Мендан кейин дунёни сув босиб кетмайдими, деган экан бир доғули. Сизни ҳам ўшандан нима фарқингиз бор? Йўқ, яқан бандаси, мен «муллажиринг» билан қизиқтиролмайсиз. Сизга ўхшаб қолмаслик учун фан билан астойдил шуғуллансам дейман. Шунинг учун кетаяпман!

У шаҳдам ташқарига юрди.

— Тўхта, кабоб қолди-ку?

— Сенга сийлов!

У ёнидан пул чиқариб кабобпазга узатди-да, тезроқ шу ердан узоқлашишга ошиқди.

У кўп юрди. Қайси бир хиёбонга бориб узоқ ўтирди.

Яна Юлдузни эслади.

Ҳаво ниҳоятда мусаффо. Иссиқнинг таптини кесган майин шабада ҳузур бахш этарди кишига. Фақат Темиржоннинг ҳасрат тўла маҳзун қалбигина беҳузур, ҳолос.

У, ҳеч бўлмаса қизнинг товушини эшитарман, деган хаёл билан яна телефон қоқди. Трубкани бу сафар узоқ ҳеч ким олмади. Пировард, эркак кишининг норози оҳангда «эшитаман» дегани келди. Бу опоз орқали Ғойибнинг ҳалиги башараси кўриниш берди. Темиржон трубкани ширқ этиб илди-да, телефон будкасидан умид ғунчаси сўлган ҳолда бўшашиб чиқди. Чиқдию: «Лизосом,— дея аламли шивирлади,— бундай «лизосом»ларни ҳужайрадан ситиб чиқариш керак! Ё чораси йўқмикин? Топилади! Топилгани керак аябатта!»

Иккинчи китоб
БОРСА КЕЛМАС

Шу селикли еримиз: бепоеи ўрмонлару бегубор осмонни, пурзийпат далалару шаҳарларни, истеъдод билан ёзилган китобларни, заковатли ва шафтулкор меҳнатимизни — ҳуллас, сермаъно ва шодона ҳаётимизлаги барча эзгуликларнинг ҳаммасини келгуси авлод учун мерос қолдирсак арзийди.

Константин Паустовский

Биринчи боб

Ривоятларга кўра, қадим замонларда Устюрт даштининг жамийки жондорлари устидан залвордай, диловар шербачча ҳокими мутлақ экан. Кундузлари базми жамшидда бўлиб, тунлари ноибу навкарлари билан овга чиқар, яхши таомлар еб, яхши ичиб, айшини сурар экан. Шернинг икки ёнида икки дирдов қашқир унга ҳамдаму ҳамроҳ, бошларини қуйи эгиб, думларини қисиб, ўзларини ҳақиру хокисор санаб, ҳар лаҳзада таъзим-тавозени ўрнига қўйиб, ер ўпишар, аммо умрлари текинхўрлик билан ўтар экан.

Шер ҳам уларнинг хушомадларига учиб, симобдай суйилиб, рўйхушликни қанда қилмай, лутфу марҳаматини дариг тутмай, емишларининг қолган-қутганларини аямай инъом-эҳсон қилаверар экан. Бироқ гадо-нинг ҳуржуни тўлса ҳам кўзи тўймас, деганларидай, қашқирлар ақли расо топмай, дажжолнинг сўзига кирибдилар:

— Оҳ, азизим!— дебди бири иккинчисига,— ўзгалардан қаеримиз камки, умримизнинг масъуд дамлари рўшноликдан бенасиб, нашъу намосиз ўтиб кетаверса?!

Иккинчиси ҳам ўз ҳолидан нолиб, дилига ўпка солиб, домонгирлиги қўзғаб, аламинин ичига ютиб, дардига малҳам излаб юрар экан. Шу сабабдан йўлдошнинг гаплари мойдай ёқиб тушибди-да, дебди:

— Э, биродари азиз, адлу адолатли сўзларинг юрак бағримни эзиб, кўзларимга ёш келтирди. Қисматимдан ҳасрат чекиб, оҳу фиғонимдан ўтлар чиқар эди. Олло таолога нима гуноҳ қилибмизки, бизларни шу ҳолга солиб, бир шербаччанинг ювиндихўрига тенг қилиб қўйса. Қачонгача, араванинг кейинги гилдиратига кегаймиз? Қачонгача, шу таги пастинг умри ишратда ю, бизларники гурбатда бўлади? Қани, бунга бир чора топ, азизим, токим у менга ҳам хуш келсин.

Биринчи қашқир ўйга чўмибди. Кўп ўйлабди. Пиревард, шундай маслаҳатни ўртага ташлабди:

— Э, бахти қаро биродарим, ғамнок кунларни бошдан соқит этмоқ муддати етди. Мен бир нағмаю намо ўйлаб топдимки, у худога хуш келиб, омадимизни берса, қолган умримизни роҳату фароғатда ўтказурмиз. Сўнгак ўрнига мой чайнаб, сарқит ўрнига лаҳм ейиш насиб бўлур дейман. Беш кун ултон бўлгандан кўра, бир кун султон бўлганга не етсин!

Шундай қилиб, икки ҳийлагар бир тўхтамга келиб, шер ёнига равона бўлибдилар:

— Э, шавкатли соҳибқиронимиз,— дейишибди унинг оёғига бош уриб,— э, даргоҳи кенг, марҳамати фузуи, олампаноҳ шоҳ, сенинг беҳисоб илтифот, марҳаматингга қуллуқ қилиб, илқингни қанча ўпсак шунча оздир. Сен борсанки, муродимиз ҳосил, умримиз боқий. Шунча эҳсону инъомларинг эвазига бир лутфкорлик кўрсатиб, миннатдорлик изҳор қилишга ихтиёр этдик. Сабабки, бу теваракда сассиқ кўзан, сувсар, майриқу машриқ қубон ва қовурғаси саналиб турган беш-олти ҳачирдан ортиқ емоққа арзир бирор жондор қолмади. Билъакс, бу даргоҳдан олти тош нарида гўшти мазали оҳу, жайронлар семириб, етпилиб юрганидан хабаринг йўқ. Аммо сенга маълум бўлсинким, сўнгги дамлар ўша мавзедаги бир талай бадкирдорлар тунлари сендан яширин овга чиқиб, даври даврон сурмоқда. Ғазабингга дучор бўлгурлар дастидан барча беҳаловат. Ўшал Ғафогоҳ мавзеда айшу ишрат қурганлари етмагандай, гўнгтепадай жамланиб олиб, сатта сенинг шаънингга лой чаплаб, даргоҳингга ҳақорат тошларини отганлар-отган! Изингга тушиб, бирон зиён-заҳмат етказмоқ ниятлари ҳам йўқ эмас.

Шер даргазаб бўлибди.

— Нима деясан, малъунлар! Кимки хилоф йўл тутса, жабру жазосини торгадир! Шу кечасиёқ мени бошлаб боринглар, ундай мурдорларни жиноят устида тутиб, адабни шундай берайинки, минбаъд дунёга келганларига пушаймон есинлар!

— Амр фармонингга тайёرمىз!— дебди қашқирлар яна ер ўпиб.

Тун ярмидан оққанда улар йўлга чиқишибди. Олдинда икки қашқир, ортидан шер ўкириб бораверибди. Йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб, денгиз яқинидаги бир манзилга етибдилар. Шу маҳал ногоҳ шернинг ўнг оёғини нимадир шартга ушлаб қолибди-ю, ерга қулаб, даҳшат билан бақириб юборибди.

Шундан бир кун илгари овчилар уй паррандаларининг қиронини келтираётган қашқирларга қопқон қўйиб кетган эканлар. Шернинг оёғи худди ана шу қопқонга тушиб қолибди. Икки қашқир учун айни муддао эмасми, шерни қутқариш ўрнига уни мазах қилиб тоза кулишибди. Ерга ағанаб, юмалаб-юмалаб кулишибди.

— Э, ақли норасо, бадкирдор шербачча,— дебди улардан бири,— шунча ўзингни пешвойи фалак санаб, даврон сурганинг етар энди. Кунинг битди. Ўзини шер билиб, ўзгаларни ер билганининг жазоси шу эрур. Энди ҳолинга маймунлар йиғласин! Эрталаб овчилар келиб терингни шиладилар, гўштингни қарға-қузғун базмига инъом қиладилар.

Шундай дея қаҳ-қаҳ урганларича иргншлаб-иргншлаб йўлларига равона бўлибдилар.

Икки каззобнинг қилмишидан панд еб, ноилож қолган шер ўзини ўзи қутқариш пайига тушибди. Кўп уринибди, фигон чекибди, фарёд кўтарибди, аммо кўмак бергувчи топилмабди.

Шу алпозда тонг отибди. Бир вақт қуёш бош кўтараётган томонга нигоҳи тушиб, қараса, бир неча отлиқ келаётган эмиш. «Овчилар», деб ўйлабди шер. Ўзини ҳарён урибди. Қопқон чангалидан қутулишнинг иложи йўқ. Шунда у худога нола қилиб, илтижо билан ёлворибди:

— Э, парвардигори олам, нимаинки сахву хато қилган бўлсам, ўзинг шоҳидсан. Истаган жазонингни бер, майли, тортай, аммо теримни шилдириб, гўштимни қарға-қузғунларга ем қилиб қўйма. Шунча камолот ва заковат билан яшаб, пировард, ит ўлимига дучор бўлишдан бебурд нарса борми! Ўлим огир эмас, бешараф ўлмоқ огир, эгам!

Худойи таоло ҳам унинг оҳини эшитиб, раҳм-шафқатини дариғ тутмабди. Ногаҳон шернинг ўнг оёғи шартта узалибди-ю, уч оёқлаганича қочиб қолибди. Қоча-қоча денгиз қирғоғига етибди-да, ўзини сувга стибди. Аммо сув тахир ва шўр экан — чанқоғи қонмабди. Ҳолсиз, дармонсиз; қаддини кўтаролмай, шу денгиз ўртасида қолиб кетаверибди.

Ушандан бери ҳамон қимир этмай ётармиш. Қавм аҳли унинг устида ошиён қуриб, асрлар бўйи ҳаёт завоқидан баҳраманд эмишлар. Шер эса бундан мамнун, ўзини шон билан яшаб, шараф билан ўлган каби ҳис этиб, руҳи хотиржам, беармон, оромда эмиш. Элга нафи текканининг умри боқий-да, ахир!

Денгиз соҳилига бош қўйиб сув узра чўзилган ярим оролнинг Шеророл деб аталиши ҳам шу боисдан бўлса ажаб эмас, дейди кексалар!..

Бундай афсоналар ҳар хил тақлидда оғиздан оғизга кўчиб юради. Ҳар қалай, сабабдан сабаб, балчиқдан иморат, деганларидай, улкан оролнинг шер тақлидлиги ҳақиқатдир.

Дарвоқе, қуш парвозидан қараган одамга Шеророл шер тақлид: оёқ-қўллари, боши, қуйруғи, ҳатто панжаларигача яққол кўриниб туради. Балки бу алдамчи тасаввурдир? У ҳолда Шероролдаги қишлоқ, овуллари-нинг Ўнгқулоқ, Чапқулоқ, Тумшуқ қишлоқ, Ёл қишлоқ, Ўнгқўл, Чапқўл, Қуйруқ... деб аталишларининг боиси нимада?

Бу қишлоқлар денгиз бойлиги, денгизнинг шифобахш ҳавосидан баҳраманд доим, йилдан-йилга гавжум. Улус аҳли ўз навбатида сахийликда тенги йўқ, шу бепоендай кўринган денгиз умрига асрлар оша бокийлик тилаб келадилар.

I

Денгиз эса чайқалиб турибди. Бешик-бешик тўлқинлар бир-бирини қувлаб қирғоқларга урилади, ортга қайтади. Ҳаво шифобахш. Қуёш нури денгиз узра ёйилиб, кўзни қамаштиргудай жимир-жимир қилади. Олисларда кўринган балнқчилар қайинги шўх тўлқинлар кифтида ўйинчоқ. Қашқалдоқ, чағалоқларнинг қийқириқлари оламни тутган. Қирғоқ ҳам қушлар галаси билан тирбанд. Қалдирғочлар сувга тўш уриб, у ёқдан бу ёққа ғиз-ғиз учиб ўтади... Ҳавони булутдай қоплаган қушлар жон-жаҳди билан сувга шўнғир, сувни шалоплатиб бир-бирини қувлашар, тўлқин ўрқачларида аста чайқалар эди. Гўё денгиз беланчагу булар беланчақда яйраётган гўдаклар. Қирғоқдаги ипакдай мулойим қумлар эса адоқсиз тўлқинларнинг кетма-кет урилишидан жигарранг тусга кирар, майда-майда кўпикчалар маржони бир зумгина сочилиб жимирлаб турар, сўнг яна қум қаърига сингиб, ғойиб бўлар, қум эса ҳеч нарса кўрмагандай, аввалги тусига кириб қоларди.

Темиржон учун денгизнинг кўм-кўк сувида ювниш, иложи бўлса бир шўнғиб олиш одат тусига кириб қол-

ган эди. Кейин майкачан, калта иштонда, елкасига со-
чиқ ташлаб қирғоқ бўйлаб анчагача сайр қилади. Со-
ҳил қуп-қуруқ, на бир гиёҳ, на бир дарахт, на бир
тош бор. Ҳаммаёқ қум. Бу ердаги қумлар қизғиш тус-
да, ҳатто осмон ҳам қизғиш рангдан ҳоли қолмагандай.
Чўмилгани келган ёш-ялангларнинг яланғоч танаси ҳам
қизғиш товланар, моҳир санъаткор қўлидан чиққан
мармар ҳайкалларга ўхшаб кетарди. Темиржоннинг
ҳам танаси оз вақт ичи қуёш нурида чиниққан, тордай
таранг тортган. Унинг ўйчан кўзлари баъзан олис-олис-
ларга тикилиб қолар, бутун олам фақат шу уфққа ту-
таш белоён денгиздан иборатдай туюларди. Қалби эса
мана шу денгиз тўлқинлари сингари бесаранжом ура
бошларди. Оёқларини қирғоққа отилган денгиз суви-
нинг сон-саноқсиз тиллари аста ялашини ҳам, тиззаси-
гача кўтарилиб сийпаб тушиниши ҳам сезмасди. Ил-
гари денгизнинг бунчалик мафтункорлигини тасаввур
ҳам қилолмасди. Мана шундай соҳилда туриб тўлқин-
ларнинг сурони, беҳисоб қушларнинг қийқириғи, сувга
шўнғишларини кўраман, деб ўйламаганди ҳеч. Мана
энди денгизга тикилиб тўймайди. Чўмилса сувдан қай-
тиб чиққиси келмайди. Сув шу қадар мулойим, шу қа-
дар роҳатбахшки, худди она бағрида ором олиб, унинг
меҳрига қонаётган гўдакдак ҳис қиласан ўзингни. Қу-
лочингни кенг ёйиб, аъзойи баданингни ҳаракатга со-
ласан, кўксинг кенгайиб, ўпканг оралаб тоза ҳаво
ўтаётганини сезиб турасан. Танангдаги ҳар бир
ҳужайра шиддат билан ишлайди, томирларингда
қон тўлқин уради. Сувдан чиққач эса, ўзингни ни-
ҳоятда соғлом, қушдай енгил сезасан. Қанотинг бўл-
са-ю, мана шу ям-яшил олам узра парвоз қилиб
юрсам, дейсан.

... Унинг кўксини денгиз шабадаси елпиб турарди.
Бу кечки шабада. Ҳализамон этларинг жунжиб, эг-
нинга кийиш учун бирор нима қидириб қоласан. Қуёш
эса денгиз ортига чўкиб боради. У қип-қизариб, мис
лагандай бир парча булут четига илиниб туради-да,
кейин шиддат билан сувга шўнғийди.

Ғира-ширада денгиз усти суранг тус олади. Тўл-
қинлар сусайиб, сув бетига оппоқ қаймоқ ёйиб боради.
Ҳозиргина қирғоқни бошларига кўтариб шовқин сол-
ган қушлар бозори ҳам бирданига тинади. Чағалоқлар
аста денгиз ичкараси томон сузиб боради. Улар тунни
денгиз ўртасида ўтказиб, тонгин яна соҳилда кутиб
сладди.

Темиржоннинг қўлидан кимдир силтаб тортганди бўлди-ю, ўзига келди. Сарбаст хаёлларга берилиб, тўриқ қуноннинг тизгинидан ушлаб турганини ҳам унутган экан.

Қунон безовта типирчилар, олдинги ўнг оёғи билан ер депсиниб пишқирар, бўш қўйса, ҳозироқ қанот пайдо қилиб учмоққа чоғланиб турарди.

Бундан бир ойча бурун Темиржоннинг пиёда тенти-раганини кўрган Тождин унга бир от топиб беришга ваъда қилди-ю, яқингинадаги колхозга бошлаб борди. Колхоз ранси гапдонгина, шалдир-шулдир, сал нарсага хахолаб кулаверадиған, кўнгли очиқ, ҳангомага эса суяги йўқ йигит экан. У Тождин билан оғаниндай бўлиб кетганлиги ҳазил-ҳузул гап-сўзларидан билиниб турар, сенсирар, елкасига уриб-уриб муомала қилар эди. Шунинг учунми, бу сафар ҳам раъйини қайтаргиси келмади чоғи:

— Оғанилик жойингдан қулунлик биянги аяма, деганлар, чирогим. Ўзингга яқин тутиб, менинг олдимга катта бошингни кичик қилиб келибсан, иним, хўп, десам, мардлик бўлар, йўқ, десам, номардлик! Кел, чирогим, от кетса кетсин, орият кетмасин, кўнглингга хуш келганини танлаб олавер,— деди.

У икки йигитнинг дилини хушлаб, бир гала йилқни ўтлаб юрган яйлов томон етаклади. Отлар ичида бирикки тўдага тушиб, одамга элакишиб қолганлари ҳам бор эди. Аммо Темиржон ҳеч ким кутмаган жойда ҳали қўлга ўргатилмаган асов қунонни танлади. Қипқизил чўғдай ёниб турган тўриқ қунон одам шарпасини сезган чоғиёқ қулоқларини динг қилиб қочмоққа шайланаётган эди. Қуноннинг феълидан хавотир олган Тождин Темиржонни шаштидан қайтармоққа уринди. Бўлмади. Темиржон ўжарлик қилиб туриб олди. «Майли, олдим деганини айби йўқ,— деди рансининг яна тантилиги тутиб,— шунини маъқул кўрибсанми, иним, бас, қўзи-қўйдаи эш бўлинглар»,— дея қулоннинг бўйнига арқон солди.

Бир неча кун қўлга ўргатилди. Шундан кейин ҳам устига минган Темиржонни ўша заҳотиёқ улоқтириб ташлайверди. Бу ҳол кўп такрорланди. Темиржоннинг бели оғриб, бир ҳафтагача ўзига келолмай ётди. Лекин йиқилган курашга тўймас, деганлариндай, сал оёққа турган кунёқ яна қуноннинг олдига келди. У ёқ-бу ёғини силаб-сийпаб турди-да, устига шартта миниб олди. Бу сафар қунон бошидан ошириб юборди уни.

Икки-уч кун оқсоқланиб юрди. Яна ёпишди. Қунон тихирлигини қўймай, ҳадеб шаталоқ отар, икки лунжи қонаб, лаблари тилиниб кетганига қарамай, асло бош бера қолмасди. Темиржон энди йиқилиб, майиб бўлишдан қўрқиб у ёқда турсин, бўш келишни ўзига ор деб биларди гўё.

Тожддин юрагини чангаллаб, ўзини қўярга жой тополмагандай типирчилар, бирор фалокат содир бўлишидан чўчир, дўстини шаштидан қайтаришга уринар, ялиниб-ёлворарди-ю, аммо гаплари зое кетарди. Шаҳарда ўсиб, умрида от ёнига келмаган одамнинг бунчалик астойдил отга меҳр қўйишини кўриб у ҳангу манг эди.

Темиржон қуноннинг феъли атворини ўрганиб, библиб олаётган эди. Шунинг учун унинг ҳозир нима ҳунар кўрсатишини олдиндан сезиб, ҳар қандай тасодифларга шай, ҳушёр турарди. У тақимларини маҳкам қилганича бўйнидан қучоқлаб, чирмовуқдай ёпишиб олар, қунон уни ўнгга улоқтирмоқчи бўлса, у ўзини чапга, чапни мўлжал олса, ўнгга ташлаб мувозанатини сақлаб қолишга уринар эди.

Бир кун қунон орқа оёқларида тик туриб қаттиқ кишнади-да, чўл томон елдай учиб кетди. Тасодикий юз берган бу ҳол бекорчи томошабинларнинг ҳам эҳсонасини тескари қилиб юборди. Тожддин эса дарров ўзига келди-да, раис иккови бирин-кетин отларига миниб, Темиржоннинг орқасидан чопиб кетдилар.

Ун чақиримча масофани босиб ўтганларидан кейингина кўтилмаган воқеанинг гувоҳи бўлдилар. Темиржоннинг қиёфаси жангдан голиб қайтган қаҳрамонни эслатарди. Оғзидан кўпик сачратиб, қора терга тушган қип-қизил асов қунон тақдирга тан бергандай, юввош тортиб, йўрғалаб келарди.

Орадан икки ҳафта ўтди. Темиржон отга, от унга анча ўрганиб қолгандай. Фақат узангига оёқ урган чоқдагина бир оз типирчилаб, безовта ирғишлашини қўймасди.

... У борадиган манзил денгиздан айтарли олисда эмасди. Ўн-ўн беш дақиқадан кейин ярим ёй шаклида ястанган яшил қишлоқ кўзга чалина бошлади. Аввалига яккам-дуккам қамиш уйлар учради. Бу уйлар балиқчиларни қуёш иссиғидан асрайдиган бирдан-бир бошпана. Уйлар ёнида умри тугаб, фақат қишда гуллаш учун ёқилган бўладиган эски қайиқлар тўнтариқли. У ер-бу ерда бесўнақай сўппайишган қинғир-қийишқ

ёғоч устунларга илма-тешик тўрлар осиб қўйилган. Теваракда қилт этган шамол йўқ. Аммо ён-веригаги буталар шитирлаб қўяр, ниманингдир ўрмалаб юргани сезилар эди. Ой бир парча қора булут қўйнига шўнғиганлиги учун от туёқлари ўнқир-чўнқирликларга дуч келиб қоқилар, эгаси эса ўзини аранг тутиб қоларди. Осмон тўла юлдузлар ҳаддан ортиқ чарақлаб тургандай. Осмоннинг ўзи эса гунафша рангда. Аҳён-аҳён от оёғига илашиб, ғашга тегувчи жизғинаги чиққан ўт-алафлар, ёввойи қумтепаликлар кўзга илашар, ҳозиргина денгиз соҳилида туриб, унинг гўзаллигидан завқ олган Темиржоннинг табнати алланечук бўлиб кетар эди.

Аммо қишлоққа кирганингиз сари бундай ноҳуш ҳиссиётлардан асар ҳам қолмайди. Қуюқ нур қўйнига шўнғиган ажиб манзара. Икки томондан чий деворлар саф тортган кўчалар гавжум. Кеч кирганига қарамай, бола-бақралар у ёқдан-бу ёққа югурадилар. Донра шаклида гир айланиб қандайдир қўшиқни баб-бараварига айтадилар. Кулги кўтарилади. Боласини кечки овқатга чорлаган хотин-халажларнинг овози эшитилди. Кўчалар эса тўпиққа етгудай билқ-билқ қум. Қумлар дарё бўлиб оқаяптими, дейсиз. Бироқ унинг чанги йўқ. Нафасни бўғмайди. Айрим кўчалар эса қинғир-қийшиқ, баъзилари шу қадар торки, кўчадан кўра кўпроқ оддий йўлакни эслатади. Аммо бунинг ҳам ўзига яраша латофати бор. Деворлар пастак бўлгани учун шундоққина ён-верингиздаги ҳовлиларда ажойиб ҳаёт қайнаётганини сезиб, кўриб ўтасиз. Декорацияларга ўхшаш бир-биридан чиройли қилиб қурилган ёғоч уйлар майда япроқли қайрағочлар оша қад кўрсатиб туради. Баъзи ҳовлиларда кигиз ўтовлар ҳам бор. Қизиқ: ҳам уй, ҳам ўтов. Айримлар эскича ошиш қуришни ҳамон тарк этмаганлар. Оч қолиб, емоқ сўраётган лочин боласининг оғзидай очиқ эшиклардан итлар вовиллаб чиқиб, сизни қўрқитмоқчи бўлади, бироқ эътибор бермаганингизни кўриб, нонлож қайтиб кетади. Ҳар кўча эшикнинг ё у, ё бу биқнига икки-уч одам сиққулик «эшак»лар ўрнатилган. Унда қариқартаңглар алламаҳалгача ширин суҳбат қуриб ўти-рардилар.

Бу қишлоқни Чапқўл деб атардилар. Қишлоқ денгиз томондан қараган кишига ниҳоятда катта бўлиб кўрингани билан унинг аҳолиси юз хонадондан ошмас эди. Қишлоқни қоқ белидан кесиб чиқмоқчи бўлсангиз,

узоқ юриш шарт эмас. Сал ўтмай унинг нариги этагига чиқа қоласиз. У ёқлар эса бийдай қум даласи. Шамол тургудай бўлса, қум тўзони ҳавога кўтарилади. Кўзга кўринмас қандайдир куч бутун оламни ўз домига тортиб, ямлаб ютгудай. Аммо ҳаво тинч пайтларда у ерларда ҳам ҳаёт қайнайди. Пода-пода сигирлар, йилқилар шувоқ барглари кемтиб юради. Баъзан гала-гала жайронлар кўриниш беради. Тойлар кишнаб қолади.

Бу ерларнинг ҳавоси ҳам ўзига хос. Буйрак касали учун даводир. Қун ботар маҳали бу яйдоқ ерларда чўл гиёҳларнинг хушбўй ҳидларига маст бўлиб, қандайдир ноёб қушларнинг нағмасини тинглаб юриб, оламнинг нақадар бепоёнлигини яна бир бор ҳис этасан киши.

Қоронғи тушгач, ана шу томонда подадан қайтаётган қўй-қўзиларнинг, сигир-бузоқларнинг маърашлари авжга минади, чигирткалар ғавғосини, тунги қушлар садосини босиб кетади. Пода қишлоққа кириб, эшик-ма-эшик тарқагандан кейингина атроф тинчиб, қулоғингиз ором олади. Худди ана шу маҳал жуда олисдан кимнингдир бақриб айтган қўшиғини эшитиб қоласиз. Қўшиқнинг сўзлари содда, ўйноқи:

Деразангни о-очайин
Ханжарим учи билан.
Сени олиб қо-чайин
Тулпорим кучи билан...

Темиржон бу қўшиқни келганидан бери ҳар оқшом эшитади. Ўзи ҳам баъзида ўша қўшиқни хиргойи қилиб қўяди.

II

Темиржон истиқомат қилаётган ҳовли ҳам бошқа ҳовлилардан фарқ қилмасди. Унга тор четан деворли кўчанинг қоқ ўртасидаги пастак эшик орқали кирилар, остонага қадам қўйишингиз билан сап-сарик, қулоғи кесилган ит бўғиқ вовиллаб қарши олар, шу хонадон кишиларидан бири эканлигингизни билгач, думини ликиллашиб олдингизга келарди-да, оёғингизга суркалаверарди. Бу сизни танитай вовиллаб қаршилагани учун узор сўрагани бўлса керак.

Ҳовлининг чап томонида дид билан қурилган ойна-
банд ровонли шинамгина оқ уй салобат тўкиб турар,
ўнг томонда эса чорхари бостирмадан чоғроқ кулба
бўлиб, вақтинча Темиржоннинг ихтиёрига топширилган.
Кулба яқин кунларгача кўмир, ўтин сақлашга хизмат
қилар, ортиқча ашқол-дашқоллар сақланадиган омбор-
лик вазифасини ўтар эди. Темиржон учун турар жой
қидирилиб, шу уйни маъқул кўрилган куннинг эртаси-
гаёқ бўшатилди, ўргимчак уя қўйиб юборган лойсувоқ
деворлар оқланди. Туянинг кўзидай яккаю-ёлғиз ойна-
си артилди, каравот, стол, стуллар қўйилди-ю, ташқа-
ридан қараган кишига кўримсизгина, ғарибона туюл-
ган кулбанинг ичкараси келинчакнинг уйидай безанди-
қолди. Бўйдоқ йигит учун бундан ортиқ яна нима
керак? Темиржон иш столи қаршисига отасининг сура-
тини осиб қўйди. Каравотнинг усти ва бурчак-бурчакка
эса ўрмончиликка онд рангли плакатлар, қандайдир
хом қолиплар ёпиштирилди. Буларнинг ҳаммаси, кул-
бани янада шинам кўрсатиб, Темиржоннинг табиа-
тига мос тушгандай эди.

Отдан тушган Темиржон қўлини девор оша чўзиб,
эшик турмини узоқ қидирди. Тополмади. Шунча кундан
бери эшик очишни ўрганиб ололмаганини қаранг. Од-
дийгина нарса-ку, тавба! Қўли толди. Ичкаридаги ит
унга кўмак беролмаганидан ранжиб, у ёқдан-бу ёққа
югурар, гиншир эди.

Ровон деразасида чироқ ёниб, сочлари оппоқ, чўқ-
қисоқол кекса кўриниш берди. Ниманидир тарақлатиб
ерга қулатди. Кейин шошиб чиқди-да, шиппагини суд-
раганича кўча эшикка яқинлашди. Четан девор ор-
қали бўй чўзиб, Темиржонни таниди. Саломига алиқ
олди.

Ҳовли саҳнига кичик-кичик жўяклар тортилиб, ло-
вия, мош, озроқ маккажўхори экилган. Ошқовоқ палак
отиб, қўшни ҳовлига ўрмалаган. Марзаларда тўп-тўп
райҳонлар қайрағочлардай ясов тортган. Хушбўй ҳид
димоқни эркалайди. Экинзорнинг теварагига эса эс-
кириб, илма-тешикка айланган балиқтутар тўрлар си-
лан иҳота тортилган. Бир томонда чоғроқ ишком. Унинг
ости унғурдай қоп-қоронғи. Бир томонда усти очил,
оғилхона. Ҳовлининг ҳар бурчида қайрағоч. Ишқилиб,
табиат шу кичкина дунёни ҳам энг зарур неъматлар
билан тақдирлаган эди.

Темиржон отини етаклаб оғилхонага ўтди-да, уни
қозикқа боғлади. Кетма-кет келган чол эса отининг айи-

лини бўшатиб, эгарни устидан олишга кўмаклашди, олдига ҳашак ташлади. Сўнг Темиржонни уйга таклиф қилди. Темиржон ийманиб туриб баҳона қилди:

— Ёзадиган ишларим бор, Довулбой ота. Эрта-мертан кирарман.

Чол қошларини чимирди.

— Аввал таом — баъдаз калом, бунинутманг, болам. Кирмасангиз кампирни хафа қиласиз.

Ровонга қалин кўрпачалар ташланиб, дастурхон ёзилган эди. Довулбой ота тўрга чиқди. Унинг ёши етмишлардан ошиб қолган, суяклари йўғон эди. Бошида тўр дўппи, эгнида оппоқ ятак, узун иштон. Қаддини бир оз букиброқ юрса ҳам, ҳали бақувват кўринарди.

Ичкари уйдан қовоқ остлари, ияк, бўйинларига ҳаёт захматлари бетартиб чизик тортиб ташлаган, бошида эличак, эгнида этаклари узун одми кўйлак, оёғига кавуш илган кампир чиқди. У чуваккина, рангирўйидан касалманд кўринарди. У қўлидаги икки коса шўрвани дастурхонга қўйиши билан Довулбой ота чўккалаб олди. Кейин дастурхон устига эгилганча чурак тўғраб, шўрвага ботира бошлади. Темиржон унақа ўтиришга одатланмаган, шунинг учун чордана қуриб, косани қўлига олди.

— Ўз боламиздай бўлиб қолдингиз, ўғлим,— деди чол чорсидай чуракни қарсиллатиб тўғрашда давом этаркан,— вақти-бемаҳал қорнингиз очганда ҳеч тортинмай кираверинг. Ҳадеб ошхонага чопаверишга пул чидармиди, болам. Сиз келиб, тўрт кўзимиз тугал, бағримиз бут бўлди. Кампир хизматингизга тайёр. Бешбармоқ дейсизми, балиқ қовурма, тандир кабоб дейсизми — ҳаммасига пазанда. Қўнглингиз тусаганини айтинг, пишириб беради.

Чолнинг гаини эшитиб турган кампир қўлларини чаққон ҳаракатга солиб, қандайдир имо-ишоралар билан куйиб-пишиб бир нималарни тушунтира бошлади. Дам-бадам тили оғзида қалдираб: «Хуо, вуво-о», қиларди.

Кампир гунг эди.

— Хўп, хўп, айтаман,— дея уни тинчитишга уринди чол,— кир-чирини ҳам йиғиб қўймай, чиқариб берсин, ўзим юиб бераман, деяпти. Ҳа, шундай қилинг, болам.

— Раҳмат,— деди Темиржон, сўнг кампирнинг мамнун жилмайшини кўриб, ўзи ҳам кулиб қўйди,— кирим деярли йўқ.

— Борини олиб чиқиб бераверинг. Шаҳардай жойда оқ кийиниб, оқ ечиб ўргангансиз. Ўз онангиздай ирринг, ётсираманг...

Кампир яна ҳў-ҳўлаб қолди. У бир нарса уқтирмақчи бўлса, қўллари, барча бармоқлари, юз-кўзлари ҳаракатга тушар, баъзан бутун вужуди ларзага келгандай бўларди. Биров гапирганда эса бор диққатини бериб, қулоқ солиб туради. Бошини силкитиб тасдиқлайди, қошларини чимириб, галати қарашлар қилади.

Умрида гунг одам билан гаплашмаган Темиржон учун биринчи кунлар хийла қийин бўлди. Ҳадеганда унга тушунолмай, бошини силкитганича тураверар, ўнғайсизланарди. Бунга сезган Довулбой ота:

— Сиз гапираверинг, тушунади, фақат тили йўқ, холос, боёқишининг,— дея тушунтирди,— шўрликнинг саргузаштини эшитсангиз, тепа сочингиз тикка бўлиб кетади. Ҳа, бунинг тарихини эшитишингиз керак. Мавридини топиб, бафуржа гапириб берарман кейинроқ.

Шундан бери бу хокисор кампир Темиржон учун бир жумбоқдай бўлиб қолган. Ҳар дам Довулбой ота ваъда қилган ўша «тарих»ни билишга мойиллик сезади-ю, аммо сўрашга ийманади. Қачон мавриди келаркин, қачон гапириб бераркин? Бу савол унинг хаёлини дам-бадам бўлиб турарди.

Довулбой ота ўттиз беш йиллик умрини капитанлик касбига бахш этган. Амудай жўшқин дарё билан ошно тутинганлардан экан. Мана, бир неча йилдирки, у пенсияда. Аммо ҳамон тиниб-тинчиб ўтирган вақти камдан-кам бўлади. Қачон қараманг, денгизда — балиқчилар билан бирга. Ўнлаб шогирдлари бор. Катта қизи бола-чақалик бўлиб, ўзидан тинчиб кетган. Кенжа қизи Тошкентдаги медицина билим юртида таҳсил кўради. У ҳам турмушга чиққан. Тўнғич ўғли капитанликка ўқиётган йили фронтга жўнайди. Қўққисдан болоқазодай ёпирилиб келган уруш гулдай йнгитни югади-ю кетади. Севимли фарзандидан айрилган она телбадай эс-ҳушини йўқотади, отанинг юрак-бағри қонга тўлади. Сталинград остонасида қурбон бўлган ўша ўғил эсларига тушса, ҳали-ҳали фиғон чекиб, оҳ урадилар, кўзларига ёш оладилар.

Кўпни кўрган кўп биледи, дейдилар. Шеророл аҳли кўп соҳада у билан маслаҳатдош, тез-тез мулоқотда бўлиб, ақлга сиғмаган баъзи жумбоқлар сирини билишга ошиқадилар. Иззат-икромини ўринга қўядилар.

Ровоннинг қайси бурчига қарамаи, қозиқларга осиг-
лик майда-чуйда халтачалар, бойлам-бойлам турли
ғиёҳларга кўзингиз тушади. Шунинг учун бу уйга кир-
ган кишининг димоғига хушбўй гулларнинг муаттар ҳид-
лари гуркираб урилади. Қир бағридаги пичанзорлар,
ариқ бўйидаги ялпизлар, эндигина гулга кирган беда-
зорлар эсга тушади. Ёз пайтлари тонг чоғида ям-яшил
далалар қўйнида сайр қилган ёшлик чоғларингиз та-
саввурига бир зум ғарқ бўласиз.

Бу шифобахш наботот намуналари қайси дардга
даволиги уй эгасигагина аён. Шероролга янги келган
кунлари Темиржоннинг қорни оғриб, ётиб қолди. Чол
эса чўл пиёзи қоқисини қайнатиб, сувини тутди:

— Ичинг, шифо бўлади, жирканмаи, бу дорининг
каромати зўр,— деди у, кейин тушунтира кетди:— Халқ
табобатида ҳикмат кўп, болам. Ҳар баҳор, куз дашт
кезиб, ғиёҳ йиғиб юраман. Мушук ўти, итбурун асаб,
бузилишига даво, келитили — бавосил, бўқоқ касали-
га асқотади. Ширинча, йўтал, жигар оғриғи ҳам шун-
дан тузалади. Қарикиз ўпка касалига, эрмон ўти —
бўғма, бодга, илон, бошқа газандалар чаққанда ишла-
тилади. Бир келиб, газетага ям ёзиб чиқишувди.

У ўз ғиёҳларининг ҳикматларини таърифлайдиган
бўлса доим чеҳраси қандайдир юрак ёлқинидан ёри-
шиб, кўзлари яшнаб турар, бир нафасда нақадар яша-
риб кетгандай туюларди. Унинг шавқ-завқ билан тўл-
қинланиб гапириши ҳам ана шундан:

— Баъзи кўргани кўзи, отгани ўқи йўқлар ҳам йўғ-
мас-да, устимдан ёзишибди бирда. Жодугарлик қилиб
кун кечиряпти. Аллақанақа куф-суфларни билармиш,
овул аҳлининг бошини айлантириб, жинни қияпти...
Ундай-бундай! Бировни айбаш бўлса — гап топилаве-
раркан-э! Қанақа куф-суф? Ҳаммаси кўриниб турган
нарсаси-ку. Қадимдан ишлатиб келинган, ахир. Бир ни-
мага ихлос қўймоқлик учун қанча амалиётдан ўти-
лади-да. Алоҳа ҳақлигимни ман-ман деган дўхтурлар
исботлаб беришди. Баъзида Тошкентдан келган фози-
лу фузалолар ҳам маслаҳат олиб кетишади. Садағанг
кетайларининг биронтаси ўзларини андак камситилган
санашса-чи. Асти-аста унақамас-да, Темиржон. Мас-
коплик бир академик ҳам кўп мулоқотда бўлди келиб.
Яқинда, эшитсам, китоб ёзибди. Бошига «Беғараз ёр-
дамлари учун Довулбой Тожимуротупга ташаккур
билдираман» деб ёзиб қўйганмиш. Тажрибада кўрган-
ларимиз кор кептимиз, шунга минг қатла шукур. Бунга

қаранг-а! Ұйламай-нетмай тош отавераркан-да, баъзи бировлар,—шундан кейин кўзлари сузилиб, жиддий қиёфага кирди-да, савол назари билан тикилиб қолди,—тагин мақтаняпти, деманг, шунчаки айтдим-қўйдим-да, болам.

То у гапириб бўлгунга қадар Темиржоннинг қорин сгриги паққос тўхтаган эди ўшанда.

Шурвадан кейин кампир дастурхонга қўйган картошка аралаш гўштга қўл урдилар. Овқат ниҳоятда мазали бўлгани учунми ёки Темиржон эрталабдан бери туз тотмагани учунми, зўр иштаҳа билан еди.

Чол қаддини кўтариб, қўлларини сочиққа артди-да, ёнбошига ёстиқ тортди.

— Йўл бўлсин, деганнинг айби йўқ, ўғлим,— деди у ёстиққа бағрини бериб,— ишни бугун-эрта бошлашга режа-чўп тузаяпсизми?

Темиржон, гўё бошидан совуқ сув қуйилгандек, сесканиб кетди. Чунки чолнинг саволини, бекорчилик жонингга тегмадими, қачонгача тентирайсан, деган маънода тушунган эди. Ҳақиқатан ҳам келганидан бери бекорчи: у ёққа боради, бу ёққа келади, уйга киради, чиқади. Бошлиғи Тожиддин ҳам гўё унинг бор-йўқлигини унутиб юборгандай, жим. Бирор янги гапдан дарак йўқ. Омади юриша қолмаяпти. Аммо дарди ичида.

— Ёзиб-чизиб, ҳаммасини топширганман,— дея гўлдиради у қулоқларигача қизариб,— Тожиддин миқ этмай юрибди.

Чол унинг ярасига тегиб кетганини сезиб қолди:

— Бир нима деб қолар, хотирингизни жам қилаверинг, хайрли иш. эртами-кеч — бари. бир қарор топади. Ҳар бошлиқнинг ўз бошлиғи бор дегандай, бошлиқларига кўрсатар, маслаҳат қилар. Шошганининг иши битмас, деган гап бор, пухта ўйлаб мулоҳаза юритиб кўриб, пировард, бир тўхтамга келишар, сабр қилиб туринг-чи.

Темиржон бошини ҳам қилганича, дастурхон попуқларини бармоқлари билан ўйнади.

— Ер безаган кам бўлмайди,— дея яна унинг кўнглини кўтаришга уринди чол.— Азалдан табиатга ошиқ халқмиз. Кўчат ўтқазиш, дов-дарахтлар асраш етти нуштимиздан мерос.

Темиржон катта мақсад билан келган бу ерга. Бу мақсад худди бир қуёш бўлиб, дилини ёритиб турарди. Жон омон бўлса умид ўлмайди. Уни рўёбга чиқармоқ

йўлида қанча курашмоқ зарур бўлса — курашадн, жон фидо қилиш тўғри келса — қилади. Аммо ортга қайтмайди ҳеч: Ана шундай эҳтирос билан яшаш керак бу оламда.

— Сезиб турибман,— деди чол яна унинг хаёлини бўлиб,— холис ниятингизни рўёбга чиқариш учун ёлғизлик қилиб қолишдан чўчияпсиз. Чўчнманг, сизни кўрган, билганлар яхши саркор бўладиган сиёқи бор, дейишяпти. Ниятингизни билгандан бери элнинг қувончи зўр. Улар кўмакка тайёр. Фақат сурувни бошлаб юрадиган қўчқор керак эди-да. Уша қўчқор сизсиз энди.

— Нархимни ошираверманг ҳадеб, барча қатори одамман, ота.

— Камтарга завоп йўқ. Локигин, бу ер одамлари содда кўрингани билан зийраккина. Кўнгли очикни дарров таниб, кўзга яқин тута қолади. Аввалги участка бошлигини ёқтиришмасди.

— Ёмон одаммиди?

— Яхши боғ — яхши боғбон билан бунёд бўлади. У бўлса, пулга тузоқ қўйганлардан эди. Одамларни ишлатиб, иш ҳақини ярим-ёрти қилишга суяги йўқ эди. Пировард, номард бўлай — соғ бўлай, деди-ю, ишни ўлда-жўлда қилиб, ўзи қочиб қолди.

— Ким топиб келганди уни?

— Тожиддиннинг топгани-да. Унинг ҳам лабига куя суркаб қўйди-ку охири. Таги шу ерлик. Онасининг эркаси эди. Боймат темирчидан қолган ёлғиз туёқ! Аччиқ сўзлаб, элни ўзидан бездирди. Шунақа бир гап бор: кумушу тилло билан бой бўлмайсан, яхши сўз, ширин тилгина жонингга ора киради. Ширин тил эса оқилдагина бўлади. Оқилнинг ҳар сўзи қақраган оғизга сувдай-да, болам.

— Одамларни йнғиш хийла оғир бўлармикин, деган хавотирдаман.

Чол тўр дўпписини ерга олиб қўйиб, сийрак сочли бошини қашлади.

— Худо хуш кўрган йнғитнинг янгаси олдидан чиқар, деганлар.— кулиб гапирди у.— Сиз бошлайвернинг, эл қувват бўлмаса, мен кафил.

— Жуда яхши, ота, жуда...

Кампир идиш-товоқларни йнғиштириб, чой келтирди.

«Яхши боғ — яхши боғбон билан бунёд бўлади». Чолнинг бу гапи уни ўйга солди.

Амударёнинг Оролга қуйиладиган жой яқинида Мойкўл деган қишлоқ бор. Бир кун Темиржон ана шу Мойкўлга яқин ерда санқиб юриб, шишаранг булоққа дуч келиб қолди. Булоқ суви зумраддай зилол. Шамолдан ном-нишон бўлмагани учун ниҳоятда сокин, худди каттакон идишдаги симоб қотиб қолгандай. Теварагидаги ўт-ўланлар, икки туп кумуш барг жийда шохлари булоқнинг беғубор чехрасига маҳлиё. Той-той булутлар сайр қилган бепоён осмон эса унинг остига яширингандек.

Булоқнинг нариги бетидан олис-олисларга зич маккажўхоризорлар бар ёйган. Куёш қиличдай-қиличдай барглар устига қуюқ нур сочиб турибди. Беданалар пайдар-пай сайрайди. Арилар гўнгиллайди, қаердадир шаршара шовуллайди.

Темиржон йўл юриб чарчаганини сезди-да, бир нафас булоқ бўйида ҳордиқ олмоқ учун чўзилди.

Ҳаво иссиқ. Жийда япроқлари жимжит. Булутлар ям-яшил чўлга тикилган оқ чодирларни эслатади. Чодирлар теварагида эса оқ дока рўмол ёпинган аёллар чордана қуриб ўтиришибди гўё. Оқ туялар бошларини ғоз кўтарганларича чўкка тушганлар. Буларнинг ҳаммаси табнатнинг аллақандай мўъжизасига маҳлиё бўлган каби ҳайратда қотганлар.

Бу кўриниш Темиржонда андак хижиллик уйғотди. Фикрини Юлдуз олиб қочди. У севгилисини асло унутолмас, ҳамиша унинг ишқи билан ёнар, ҳижрон алами бағрини эзарди. Ёнида дардини айтиб, кўнглини бир оз ёзай деса ҳеч ким йўқ, ҳамма бу борада бегона.

Ҳаёллар оғушида ғамгин ётар экан, кўзи илингандай бўлди. Шу маҳал яқингинадан қўшиқ эшитилди. Темиржоннинг кўзи ялт этиб очилди-ю, бошини кўтарди. Атрофга аланглаб, назари билан қўшиқ ижрочисини қидирди. Жўхоризор ёнидан иланг-биланг чўзилган сўқмоқ бўйлаб сигир етаклаганича ўн олти-ўн етти ёшдаги хушрўйгина қиз келарди. Унинг товуши бир қадар нафис, сеҳргар мавжланиб юракка қуйилар, гўдаклик паллаидаги ўйинқароқ чоғларингни эсингга соларди.

Қиз этаклари узун, майда гунафша гулли оқ кўйлакда, юзи буғдойранг, бурни яссироқ, кўзлари ўйнаб турарди. Бирдан Темиржонни кўриб қолди-да, қўшигини шартта узиб, ҳадиксираб қаради. Сигир бош чай-

қаб, унинг елкаларидан туртишига ҳам парво қилмади.
— Кимсиз?— сўради у шошиб, бир оз чўчиган овозда.

— Менми?— деди кулиб турган Темиржон, аммо у жавоб беришга улгурмай қизнинг ўзи илиб кетди.

— Мен сизни танидим,— деди у. Кейин юзлари ёришиб, лабларига табассум қўнди.

— Таниган бўлсанг, айт-чи, кимман?

Қиз кулди.

— Сиз... анов... ҳалиги... Лесхоздан... ўрмончисиз! Дарахт экиб берасиз. Отам айтди. Ерларимиз ўрмонзор бўлармиш, дедилар.

— Фақат ўрмонзоргина эмас, боғлар ҳам бўлади.

— Вуй... боғ бўладими?— шошиб сўради қиз,— боғда не бўлади?

— Боққа ёнғоқ экамиз. Олма, узум...

— Вуй-й...

— Ёнғоқ нималигини биласанми ўзинг?

— Ауа! Қачон экасиз, тезроқми?

Қиз сигирини булоққа тутиб суғора бошлади. Булоқ бир зумда чайқалиб кетди. Сув тагидаги осмон қаракатга келиб, лапанглаб қолди.

— Ёрдам берсанг, жуда тез бўлади.

— Қандай қилиб!..

— Кўчат экасан, парвариш қиласан, молга едирмайсан.

Қиз яна кулди.

— Қачон ишга тушув керак?

— Кузда.

— Жақси, келаман,— сувдан бош кўтарган сигирининг арқонидан тортди у,— энам, акамниям олиб келаман.

Темиржон сўқмоққа тушиб узоқлашаётган қиз оритидан қараб қолди.

Кейин теваракни айланишда давом этди. Кўнгли ором топди.

Аммо ҳамма ер бир хил эмас экан. Денгиз соҳилларидан йироқлашганингиз сари дилгирлик қамрай бошлайди. Қумтепаликлар, пасқамликларда камданкам жингил, яккам-дуккам саксовул учрайди. Улар олисдан кулранг чайлалар ва баъзан чоғроқ эҳромларни эслатади. Улар қуёшнинг жазирамасига кўксини тутиб, мисдай қизиган қумлоқ нафасини олов ютгандай ютиб ётади. Денгиз томондан оққан сирли шовқинларга қулоқ тутганларича қотишган гўё. Шер-

оролнинг қўйруғида эса қум бўронлар ҳукмрон, ҳуллас, бир масканда икки хил манзара. Бир томонга гўзаллик бахш этилган бўлса, иккинчисига бадбашаралик. Қўркамлик ва маҳзунлик ўртасида яхлит уйғунлик йўқ, бир-бирига чатишиб кетолмаганлиги натижасида табиат ҳусни бузилаётгандай.

Темиржон булоқ бўйига яна келди. Бу сафар қизни учратмади-ю, аммо унинг овози яқингинадан янграгандай бўлди: «Энам, акамниям олиб келаман...» Шу заҳоти Довулбой отанинг: «Ниятингизни билгандан бери элнинг қувончи зўр»,— деган сўзларини ҳам эслади. Бу яхши, жуда яхши...

Тожиддин Темиржонни ишга қабул қилиб, Довулбой отанинг уйига жойлаштириб қўйгач, «уч-тўрт кун атроф-теварак билан таниш, Мойкўл билан Ойқуюрдан иш бошлайдиган мавзеларни ўрган, — дея унга уқтирди. — Энг биринчи вазифанг ишга одамларни жалб қилиш, шунинг уддасидан чиқа олсанг — омадинг юришгани ўша. Мен ҳам қараб турмайман-ку, албатта».

Бу гаплар бўлиб ўтганига ҳам анча бўлди. Темиржоннинг «атроф-теварак билан танишиши» негадир чўзилиб кетди. Бунинг устига, Тожиддин тайинлаган Мойкўл, Ойқуюр қолиб, у кўп вақтнинг Шероролни кезиш билан ўтказарди. Қўйруқдан бери келмай қоларди баъзан. Ҳа, бу ёқлар унга жуда ёқиб қолган кўринади. Тожиддин бундан кейин хабар топди. Аммо у дўстининг Шероролни кезиш билан бирга бўлажак ишларнинг хوماки лойиҳасини ҳам миёсида пиштиб юрганидан беҳабар эди. Унинг олдига келган Темиржон ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, дўстини яна қайта отига миндирди-да, ўша ўзи кезиб чиққан жойлар томон бошлади.

— Мен ишни Шероролдан бошлайман,— деди у дабдурустдан.

— Йўғ-э?— Тожиддин унинг гапини ҳазилга олди.

— Қўйруқнинг ўзида беш юз гектарга дарахт экмиз. Шунинг икки юз гектари ёнғоқзор бўлади. Бу йилча. Янаги йилга яна беш юзига экамиз.

— Йўғ-э!— Тожиддин истеҳзоли кулди,— мунча оз? Биратўла беш минг гектарни мўлжаллай қол.

— Мен сенга жиддий гапиряпман.

Тожиддин таққа тўхтаб, унинг елкасидан тутди-да, ўзига қаратди.

— Жинни бўлма, Темиржон, Мойкўл билан Ойқуюр ўртасидаги ер озлик қиладими? Ё ақлингни едингми?

— Ақлим жойида,— деди Темиржон ўз елкасидан дўстининг қўлини олиб ташлаб,— бу қарорга бугун келганим йўқ, кўпдан бери шуни ўйлаб юрибман.

Темиржоннинг гоёси хато ва амалга ошмайдиган тadbир эди. Чунки Шероролдаги кўп жойларга сув чиқмайди. Ҳаммаёқ тепалик, қумлик. Шунингдек, Шероролни кўкаламзорлаштириш масаласи Тождиддин бошлиқ хўжаликнинг планида йўқ. Умуман, бу беш йилликда у ерларни обод қилиш кўзда тутилмайди. Мойкўл билан Ойқуюр ўртасидаги бекор ётган кенгликни эпақага келтириб, деҳқончилик учун шароит яратиб берилса бас. Шу ҳам катта гап. Ҳа, Шероролга навбат тегишига эрта ҳали. Қуйруқнинг эса тупроғи нобоп. Бирон дарахт илдиз отиб кетишига ақлинг бовар қилмайди. Денгизнинг кўтарилиб туриш одати бор. Тез-тез сув босиш хавфи туғилиб туради. Қуйруқда беш юз гектар-а. Уни рўёбга чиқариш осонми. Темиржон енгил ўйлаяпти. Унга тушунтириш керак. Ўпкасини қўлтиқламасин!

— Сен чала қолган ерларинггагина ачиняпсан, — деди Темиржон, — мен ҳаммаёққа ачинаман, ҳаммасига!

— Нима деб валдираяпсан? Ҳаммаси қанча бўлишини биласанми унда?

— Уч минг гектар!

— Йўғ-э! — ҳайрат билан боқди Тождиддин, — бе-маъни ҳаёлларга боряпсан, оғайни. Куннинг иссиғи одамнинг тинка-тинкасини қуришиб, мияга ҳам таъсир қилади. Эрталабдан бери санқиб чарчагансан. Юр, бирор соя-салқин жой топиб, дам-пам олайлик, зора ўзингга келиб қолсанг.

— Нима, мени довдираяпти, деб ўйлаяпсанми? Янглишасан, дўстим. Миям жойида. Дарахт экканга ярашиқ, экиш керак. Ёш болага хўрозқанд олиб бериб алдагандай, бир парча ерни нари-бери кўкартириб қўйиб, мана сизларга ўрмон, дея мақтанишни истамайман. Осилсанг баландроқ дорга осил, деганлар. Умид билан келдимми, салмоқлироқ бирон иш қилиб, ўзимни кўрсатишим керак, тамом! Бу жойлар менга ёқади, жуда-жуда!.. Қанча тентирасанг, шунча янгилик топасан. Ғайратинг жўш уради. Нимага десанг, бу ўлканинг эртанги кунини яққол кўриб тургандай бўлаверасан. Бу жуда қизиқ...

Тожиддин қўл силтади. Орқасига қарамай чаққон юриб кетар экан, Темиржон унга эргашди.

Улар соҳилга етиб келдилар. Мовий денгиз бағрига қуёш заррин либос ёярди. Балиқ ҳидига тўлган ҳаво майин ва салқин. Қаёқдандир ёпирилиб келган шамол денгиз сатҳини бир зум ялаб, яна гойиб бўлди. Кучга кириб, бир-бирини турткилаган тўлқинлар қирғоққа отила бошлади. Тожиддин ана шу тўлқинларга тикилиб турарди-ю; фикри бошқа ёқда — енгил-елли ғояси билан ҳайратга солган Темиржоннинг мулоҳаза-сида.

— Янги супурги бўлиб, янгича супурмоқчимсан, дейман?

— Бу маталингнинг менга ҳеч алоқаси йўқ! — силтаб ташлади Темиржон.

— Сен бу ерда янги одамлигингни унутма. Шартшаронт, ер тузилишларидан етарли маълумотга эга эмассан ҳали.

— Бир хулосага келгунимга қадар тупроқ тузилишини юз марталаб текширган бўлсам-чи?

— Қанақасига тупроқ? Ахир бу — қум-ку!

— Сенингча, қум, менингча, бўлиқ тупроқ, — у ердан бир сиқим тупроқ олиб, Тожиддиннинг бурнига яқинлаштирди, — қум деб ўйлайсанми? Бу олтин? Анови ҳовлилар саҳнида ҳосил тугаётган ширин-шарбат мевалар, тилни ёрадиган узумлар, соя берузчи қайрағочларгача мана шу қумингда битяпти-ку? Ёки уларнинг тупроғи бошқа ёқдан келтириб тўкилганми? Наҳотки, шу ерда юриб, шуни кўрмасанг, билмасанг!

У кафтидаги қум аралаш тупроқни денгиз узра сочди-да, оёғи остигача югуриб чиққан тўлқиндан бир ҳовуч олиб, қўлини ювди.

— Бари бир, уч минг гектаринг кўплик қилади. Бунақа катта кетиш билан бизни боши берк кўчага тикиб қўйишинг мумкин... Йўқ, оғайни, бу фикрингдан қайт. Шарманда бўлиб юрмайлик.

— Шарманда бўлсам — мен бўламан.

— Йўғ-э! Қилғиликни сиз қиласиз, жавобини биз берамиз, оғайни. Бунн унутибсиз. Аравани от тортади, тушундингизми, от! — У ўз гарданига ўзи шап-шап уриб қўйди. — Йўқ, ўртоқ утопист, бу айтганларингнинг ўзи бўлмайди. Қанча-қанча маблағ билан боғлиқ, техника, ишчи кучи, кўчат... Ҳамма нарсанинг ҳисоб-китоби бор, жавобгарлиги бор, бунга ақллари етадими?

— Оббо, жуда ваҳима қилвординг-ку. Ишимиз нимага боғлиқлигига менинг фаросатим етмас эканми?

— Сенинг мақсадингни тушуниб турибман,— унинг сўзини шартта бўлди Тожиддин қизишиб, — сени илмий иш қизиқтиради. Сен бу ерга фан билан шуғуллангани келгансан, бошқаси билан ишинг йўқ. Бизни эса хўжалигимиз қизиқтиради. Амалиёт! Сен назариягагина ўралашиб қолгансан, бизнинг режаларимизни тан олгинг келмайди. Бизда лойиҳа, план деган гаплар бор. Йўқ, сенинг бошингни қотираётган нарса бошқа, оғайни, буни мен яхши биламан!

Темиржон уни тўхтатишга ҳаракат қилди:

— Менга қара, дўстим, бекорга таъна қиляпсан, қулоқ сол... Тўхта!

— Йўқ, оғайнижон,— Тожиддиннинг тезлиги тутди,— бу ер лаборатория эмас сенга, ишлаб чиқариш ташкилоти. Ташкилотнинг эса ўз қонун-қоидалари бор. Унга итоат қилмоқ сен билан бизнинг вазифамиз.

— Ҳамма пллат шундаки, қонунни рўкач қила-қила ўз қобиғимиздан чиқолмай қоламиз кўпинча. Бунақада палағда бўлиб қолиш ҳеч гапмас!

— Шамол ёлкан хоҳиши билан юрмайди. Шунини яхши билиб қўй. Нима десанг дею, бари бир, қонунга бўйсунининг шарт, тамом!

— Менга тобемисан, измимдан чиқма, демоқчисан-да?

— Ёш болалик қилма, дейман!

— Сен масалага енгилтаклик билан қараяпсан!

— Менми, сенми?

Вазият кескинлашди. Икковлари аразлашиб қолди даражасига етдилар. Дастлабки кунларданоқ дўстлик муносабатларига рахна тушиб қолиш мумкинлигини биринчи бўлиб сезган Тожиддин ўзини босди:

— Қўй, оғайнижон, бу гапларни бас қилайлик,— деди у,— уришиб қоламиз худди. Борган сари қизишиб кетяпсан.

— Менми, сенми?

«Дарвоқе, Тожиддин ҳақ,— деб ўйлади Темиржон ҳам ўзини босиб,— беҳуда тортишувдан нима фойда? Бари бир, эртами-кеч ҳақ жойига қарор топади-ку».

— Мен ҳам янги келганимда сенинг сингари ўлкамни босолмай юардим. Ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилгудай куч сезардим ўзимда.

— Энди-чи?

— Эндими?.. Шаронтга кўникмай иложинг йўқ экан.

Улар анча ергача индамай бордилар.

Денгиз ҳайқирар, сувдан эсган шабада терлаган пешоналарни елпиб ўтарди. Оёқ ости ҳўл қумлоқ. Қадамнингиз тушган жойда изингиз қолади. Тўлқинлар ирғитган балиқлар устида қовоғарилар уймалашади.

— Шунча кундан бери нима қиялпсан, десам, бошингни беҳудага қотириб юрган экансан-да!

«Ҳа, анойн, гапим таъсир қилганга ўхшайди-а,— деди ичиди Темиржон,— мулоҳаза юрита бошлабсан-ку! Уйлайвер, бари бир, инобатга оласан гапимни...»

Улар Чапқўлга кираверишдаги қўғайзорда ўтлаб юрган отлари ёнига келдилар.

Тожиддин хайрлашар чоғда деди:

— Билиб қўй, сен билан бирга ишлайдиган бўлганимдан ўзимда йўқ хурсандман, оғайни, салдан-салга қизишиб, бир-биримизни хафа қилиб юрмайлик.

Тўлқинлар нима ҳақдадир суҳбат қураётгандай чулдилар, қирғоққа сачрар, уфқда эа булут галалари югурарди. Темиржоннинг қалби ҳам ана шу булутлар каби бесаранжом.

Тупроқ нобой эмиш. Андижондаги тошлоқ бундан яхшимиди? Адирдаги ерлар-чи? Ўшандай жойларда пахтадан мўл ҳосил олишга эришилган, улкан боғ яратилмоқда ҳозир. Йўқ, бўш келмаслик керак. Тожиддинни кўндириш керак, албатта. Ҳозирнинг ўзида ҳам анча юмшаб қолди-ку. Лойиҳанинг хомакиси эса деярли тайёр. Бу ишда Андижонда орттирган озми-кўпми тажрибаси жуда қўл келган эди. Яна бир оз «санқиб», унга аниқликлар киргизиши қолган, холос. Кейин уни Тожиддинга тутқазади. Муҳокамага қўйдиради. Мулоҳазаларида ҳақ чиқмагунча тинмайди! Асло!

Яна икки ҳафтача кезди. Этлари офтоб таптидан куйиб, шилиниб тушди. Довулбой ота унинг баданига аллақандай жигарранг мой суркамаганда ҳоли не кечардийкин. Шилинган жойлари аввалига қонталашиб турди-да, кейин ёқут тус олди. Орадан яна бир ҳафта ўтар-ўтмас бутунлай қорайди. Шундан кейин руҳи ҳам тиклашиб, ўзини бақувват сеза бошлади.

Тожиддин яна келди. У Темиржон охирига етказган лойиҳани синчиклаб кўриб чиқди-да, индамай олиб кетди.

Темиржон бу билан ҳам қаноатланиб қолмади. Каттагина мақола ёзиб область газетасига юборди.

Яқин йиллар ичи Шеророл райони ерларида нималар рўёбга чиқишини одамлар билиб қўйсин-да!

Бироқ мақола ҳадеганда босилиб чиқавермади. На-тижасини ҳамон кутади. На Тожиддиндан дарак бор, на газетадан. Ё редакциядагилар ҳам бу фикрдан шубҳаланаётганмикинлар? Унда нега хат-хабар юбо-ришмайди? Борди-ю, Темиржон мақоланинг иккинчи нусхасини марказий газеталардан биронтасига юбор-са-чи? Улар ҳам босишмаса-я?

Унда Тожиддин ҳақлигини исбот қилган бўлади-ю, Темиржоннинг умиди чиппакка чиқади.

Ҳар сафар Темиржон шундай фикрга толганда узоқ мулзам тортиб қоларди.

IV

У оқшом пайти Довулбой отанинг олди-га кирди. Одатдагича хушфезллик билан кутиб олган чол уни қаршидаги кўрпачага ўтқазиб, ёнбошига болиш узат-ди. Икковлон қуюқ суҳбатга берилдилар. Кутилмаган-да Темиржон миқ этмай қолди. Чолнинг гапи қулоғига кирмасди чоғи. Чол савол бериб, жавоб ололмади. Шундан кейин овозини баландроқ кўтариб:

— Намунча хаёлингиз калава ўраб қолди?— деди Темиржоннинг диққатини бўлиб.— Ҳамон одамлар билан қовушиб кета олармикинман, деб ташвиш торт-япсизми? Хотиржам бўлинг, ўғлим, довюрак саркарда-нинг кўрқоқ аскари бўлмайди.

Темиржон жавоб беришга улгурмади. Ташқарига чиқиб кетган кампир хиёл ўтмай қайтиб кирди-да, ла-би-лабига тегмай «ву-у-ву» лай бошлади. Унинг ранги-да ранг қолмаганди.

Довулбой ота илон чаққандай сапчиб ўрнидан тур-ди-да, ҳовлига югурди.

— Отингиз йўқ эмиш!— деди у остонага етар-ет-мас.

Тўриқ қунон боғланган ерида йўқ. Ит ҳам кўрин-майди. Кўча эшик ҳали беркитилмай қолган эканми— ланг очиқ.

— Бўлинг тез!— шошилтирди чол, — сиз дала то-мон чопқиланг, мен денгиз ёқни қидирай. Олисга кет-магандир. Чопинг, болам!..

Кутилмаган воқеа. Бутун бошли от йўқолиб турса-я, тавба! Кимдан сўрамасин, биров кўрдим, демайди.

Темиржон хира ойдинда хилват кўчалардан деярли югуриб борарди. Оёқ ости юмшоқ қум бўлгани учун қадам товушлари эшитилмасди ўзига. Унинг кўйлак тугмалари ечилиб, қорнининг ярмигача очиқ бўлишига қарамай, терлаб-пишиб кетди. Аммо югуришини қўймасди. Аввал тахта деворли эгри-бугри жинкўчаларни кезиб чиқди, кейин машина юравериб тупроғи ўйнаб кетган кўчалардан ўтди. Эшиги очиқ ҳовлиларга мўралади.

Сертупроқ йўллар, итларнинг вовиллашлари, эчкининг маъраши ортда қолди. Бош устида турқини ҳар тусга солаётган осмону теварак бийдай чўл. Копток сингари юм-юмалоқ бўлиб олган туяқорин, сертиканақ хас-чўплар шим почасига ёпишиб, тортқилайди, оёқни тирнайди. Чивинлар гирдоб сингари чарх уриб, қуршайди. Юз-кўзларига найза бўлиб урилади. Ҳар бири чаққанда этинг пичоқ билан тилингандай бўлади.

Темиржон югуриб юриб, қишлоқдан чиқиб кетганини сезмаган экан. Мана энди йўлдан адашди қолди. Қуноқ эса қорасини кўрсатмасди. Қаёққа қарамасин, нотаниш жойлар. Чигирткалар ғавғоси, аллақандай тун қушларининг «бий-бий»си қулоқни кар қилгудай. Қаршида биров чўнқайиб ўтирибди деб ўйлайсиз, яқинроқ борсангиз бир туп ёвшан. Ҳар лаҳзада аёлларнинг шивирлашига ўхшаш сас-садолар, орқадан кимдир ҳал-лослаб келаётгандаги оёқ товушлари эшитилади. Қайрилиб қарасангиз — ҳеч вақо йўқ. Вужудингиз жимирлайди. Андак қўрқувга тушасиз.

Яқингинадан отнинг пишқирishi эшитилди. Темиржон ҳовлиқиб, тўппа-тўғри ўша томонга йўл олди. Ниҳоят, ердан чиқдим, осмондан тушдим каттакон, ҳайбатли қора от бурнининг тагига келиб тўхтади. Бирдан ҳуркиб кетиб, устидаги юкини ағдариб юборишига оз қолди. Темиржоннинг ҳам юраги ёрилгудай бўлди. Тезда ўзини четга олди. Аранг жиловни тутиб қолган от устидаги кимса Темиржонни сўка бошлади.

Темиржоннинг димоғига қон ҳиди урилиб, кўнглини беҳузур қилди.

Дарвоқе, от устида яна нимадир бор. Қопми, жонсиз танами, эгар қошидан икки томонга солиниб турарди. Қон ҳиди ана шу танадан уфурарди чоғи. Лекин унинг нималигини Темиржон аниқлаб улгурмай сувари сўка-сўка от жиловини силташ билан ён томондан йўртиб ўтди.

Суворининг овози танишга ўхшади. Қаердадир эшитган. Лекин ўзи ким, қачон кўрган — бунисни эслолмасди ҳозир.

Ой ёришди. Теварак чарақлаб кетди гўё. Яқингинадан денгиз шовури эшитилди. Чивинлар галасини шамол тўзғитиб кетди. Олдинда чироқлар.

Темиржон тентирай-тентирай, ниҳоят, Чапқўлга қайтиб келдим, деб ўйлаган эди. Назарида, қунон охур ёнида боғлиқ тургандай. У чарчаганига қарамай чаққон одимлаб борарди. Лекин қаршидаги чироқлар негадир узоқлашиб кетаётгандай туюла бошлади. Мана, бирдан йўл учга бўлинди-ю, уч ёққа шох ташлади қўйди. Қайсинисидан бориш керак? Ўнгдагиси маъқулдир? Ундай деса, нега денгиз шовури чапдан келяпти?

Чапдаги биринчи йўлдан кетди. Бироқ юз қадам юрмай боши берк кўчага кириб қолгандай ҳис қилди ўзини. Ростдан ҳам алданган экан! Кўзга йўл бўлиб кўринган бўрсиқ кавлаб ташлаган тизма тупроқ уюмлари бўлиб, шамол уни ёйиб юборган, муддат ўтиши билан текисланиб қолган экан. Бу йўл аллади. Ортга қайтди. Яна адашди. Энди нима қилсин?

У баландроқ ерга чиқиб олди. Теваракни кузатди. Упқаси қисилиб, нафас олиши қийинлашарди. Наздида овози ҳам бўғилгандай.

Бетайин мавҳумлик тузоғидан қутулишнинг иложи бормикин?

У боши гангиб, қоққан қозикдай бир ерда серрайиб тураверди. Кўзини юмди. Нима бўлса, бўлсин, ана шу денгиз шовури эшитилаётган томон юравериш керак. У шундай қилди. Лоп этиб бир қишлоқ қаршисидан чиқиб қолди. Чий деворлар, тор кўчалар. Аммо негадир бу қишлоқ Чапқўлга асло ўхшамасди. Балки қишлоқнинг мен кўрмаган томонидан келиб қолгандирман деб ўйлади Темиржон. Кутилмаганда бир тўда ит қуршаб олди уни. Ҳаммаси баб-баравар ҳурар, оёғидан олмоққа чоғланарди. Бунчалик «илтифот» билан кутиб олинишини ўйламаган Темиржон кесак қидириб, атрофга аланглар, бироқ қумдан бошқа нарса кўринмасди кўзига. Бир қаноти қия очик дарвозадан ўн икки-ўн уч ёшлардаги бола чиқиб итларни ҳайдамаганда, нималар содир бўлишини тасаввур қилиш қийин эди.

— Ҳой, ука, Довулбой оғаникига қандай борса бўлади?— Қайтиб уйига киришга чоғланган болани тўхтатиб сўради Темиржон.

Бола ҳеч нимага тушунолмай анграйиб тураверди.
Темиржон саволини такрорлади.

— Ҳеч қанақа Довулбойни билмайман,— деди у.

— Нимага билмайсан? Хотини гунг.

Бола пинагини бузмади.

— Бу ер — Чапқўлми?

— Жўқ!

Темиржонни тер босди.

— Қизиқ... Чапқўлмас дейсанми?

— Аъа!

— Қаер бўлмаса? Қаерга келиб қолдим?

— Қулоқ аулига.

— Қулоқ овулига?

— Аъа!

— Қизиқ, бу жуда қизиқ!..— Темиржоннинг хуноби ошди.— Шунақа от бўладими. Чапқўл, Қулоқ... Ким бор уйингда? Биронта гапга тушунадиганни чақириб берсанг-чи!

— Акам бор. Шақирайми?

— Чақир!

Ичкаридан говур-гувур, аёл кишининг ҳар замонда шанғиллаб қўйиши эшитилиб қоларди. Аммо бирор кимсанинг қораси кўрина қолмасди. Тоқати тоқ бўлан Темиржон эшик зулфинини тутиб қоқмоқчи бўлувдики, эркак кишининг томоқ қириб қўйгани эшитилди. Ўрта бўй, қотмагина, кичкина соқоли жағига ёпиштириб қўйилгандай, эллик ёшлардаги уй эгаси пайдо бўлди-да, меҳмонни бошдан-оёқ кузатди.

— Ассалому алайкум,— деди Темиржон,— мен адашиб қолдим, оға, Чапқўлга боришим керак эди.

Уй эгаси ранг-рўйи бир аҳволда, сочлари тўзғиб тушиб пешонасига ёпишган йигитга қўл узатди.

— Ҳов, чирағим, Чапқўл олис-ку?!

— Қандай борса бўлади?

Қотмагина киши кўчанинг ўртасига тушиб, ҳозиргина Темиржон келган томонни кўрсатди.

— Бул жердан тўппа-тўғри тиккалаб бораверасиз. Икки чақиримча йўл босиб, кейин яна уч-тўрт, балки беш чақиримча юрув керак.

Темиржон йўл кўрсатувчига миннатдорчилик билдириб, ортга қайтаётган чоғда:

— Тўхтанг, чироғим, лесхозданман денг. Машинам бор, аулгача олиб бориб келай.— Қўярда-қўймай ҳовлига бошлаб кирди у.— Танишайлик, менинг отим Унгарбой. Унгарбой Жуманазаров, сизники-чи?

— Темиржон Йўлчисв!

— Жақси!

Ҳовли ўртасидаги сопи чиқиб турган кели олдида узун ёғоч бўлиб, унга каттакон лампочка осиб қўйилган, ундан теваракка қуюқ нур таралмоқда эди. Шохлари тарвақайлаган ўрик тагида сўри. Сўрига пашшахона тутиб қўйилган, аммо алламаҳал бўлиб қолганига қарамай, ҳеч ким ухламас, тун салқинида куйманиб юрардилар. Сўри остидан югуриб чиққан ېркит лайча вовуллаганича, думини ликиллашиб келди-да, Темиржоннинг оёқларига сурбетона суркала бошлади. Қўй кўзлари ғазабнок, қош-қовоғи тушиб кетган бўлиққина жувон меҳмонни совуқ кутиб олди. Ёри унга нимадир деб, кириб келувчини таништирмоқчи бўлди. Аёл бир хўмрайиб қаради-ю, чўрт бурилиб олди. Ўрик шохига чамбаракда сут осаркан, бири ўғил, бири қиз — ёш-ёш болалар онасининг орқасига яшиниб олишди. Катта-роғи кўзларини ўйпатиб, илжайиб қўйди-да, яна яширинди. Ҳеч ким чурқ этмас, гап қовушиб кета қолмасди.

Ўнғарбой ён томондаги пастаккина бостирма остидан уриниброқ қолган «Москвич»ни олиб чиқди. У то дарвозани очгунга қадар Темиржон болалар билан имо-ишора қилиб аҳиллашиб олди. Улардан бирини имлаб чақирди. Анчадан кейин кичиги онасининг этагини қўйиб юборди. Аммо борайми, йўқми дегандай, бармоғини тишлаганича иккиланиб тураверди.

— Ҳа, энди болани ўзингга суйдириб олмоқчимисан?— дея бирдан Темиржонга ёпишиб кетди онаси.— Отасини олиб кетувинг етмасмиди!

Темиржон ҳеч нарсага тушунолмаб ғангу манг бўлиб қолди. Хижолат чекди. Ёрининг мен билан кетишига норози шекилли, деб, Ўнғарбойни йўлдан қайтармоқчи бўлди. Дарвозани очиб қўйиб машинасига таклиф қилаётган Ўнғарбой буни сизди-ю, юравер, деган ишорани қилди.

— Қатин!—деди у феъли айниган хотинини юпатмоқ бўлиб,— шовқин солмай тур, айналайин. Шайтонга ҳай бер...

— Қатин, қатин? Жигирма жилдан бери қатинингмен. Менинг аузимни боғлаб қўялмайсан! Кетсанг, ўзинг кўч-кўланингни кўтариб кетавер, мен болаларим билан қолавераман. Бир чирайли кунимиз ўтиб турувди. Чўлистонда не бор экан, ҳайронман!

Темиржон гап маънисига энди тушуниди.

— Қани, қариндас, ўлтиринг машинага.

— Дарахт экиш савобли иш-ку, янга!— деди Темиржон машинага яқинлашаётиб.

— Жақси бўлса ўзинг экавермайсанми? Шўлистанинг неси жақси. Мақташингни қўй. Сенинг болаларинг жоқми ё?

Хотинининг шанғиллаши Ўнғарбойнинг жонига тегди.

— Етар, мунча валдирайсан?— жеркиб ташлади у.— Меҳмонда нима айб? У бизнинг ўрмончимиз-ку?

— Ўрмончи бўлса менинг нима ишим бор?—Бўш келмасди хотини, — бор ўша ўрмончи билан бирга кетавер, бизни тинч қўй. Оёқ-қўлим сов, жалғиз қолсак, бир кунимизни кўриб кетармиз.

— Жур, меҳмон,— деди Ўнғарбой машинасига газ бераркан.— Унга нима бўлганига ҳайронман. Майли, кейин гаплашиб қўяман ўзим.

Машина паст-баланд жойлардан чайқалиб-чайқалиб денгизга яқин асфальтдай текис йўлга чиқиб олди. Ён томондан салқин шабада эсар, танга ором берар, кишининг уйқусини келтирарди.

— Янгам мунча тажанг бўляптилар?— сўради Темиржон ҳамроҳининг ҳамон хижолат чангалидан қутуллмаётганини сезиб,— тушунишимча, биз билан ишлагингизга рози эмаслар, шунақами?

Ўнғарбой қўл силтаб қўйди.

— Аслида механикман, чироғ, шунга қарамай почтада ишлардим. Умрим почтачилик билан ўтиб кетмасин, бирор жумис бер, деб райкомга борсам, лесхоз ҳисобига ўт, деб қолишди. Аялимга шуни айтдим у ба-лога қолдим, чироғ.

Темиржоннинг кўзлари юмиллиб, мудрай бошлади. Ҳамроҳининг овози эса олисдан эшитилаётгандай. Гапларининг унча англаб ҳам ололмасди. Ҳамроҳига жавоб қилгудай ҳоли йўқ. Қаердалигини ва қаёққа кетаётганини ҳам сезмайди.

Бирдан кучли тўзон ичида қолгандай боши айланиб кетди. Улкан қушлар учиб келиб, баҳайбат қанотларини силкитади, бу қанотлар остида олам зимистон қаърига фарқ бўлаётгандай. Ана шу зимистонлик ичидан бир сувори чиқиб келиб, Темиржонни жийириб сўкар, қўлидаги сўйил билан урмоқчи бўлар эди.

Суворининг башараси қон, бедов оти ҳам қон рангида йилт-йилт қилади. Темиржон қон ҳидидан кўнгли айниб, қусворай дейди.

Машина чайқалиб кетиб, Темиржоннинг кўзлари очилди. Уни уйқу элитган экан. Олдинда сутдай ойдин йўл. Унг томонда улкан денгиз мавж уради. Унгарбойнинг оғзи эса ҳамон ҳасратдан бўшамасди. Унинг овози айнан ҳалиги баҳайбат отлиқнинг овози бўлиб эшитиларди Темиржонга. Яна ўша суворини эслади-ю аллақандай нохушлик гарди ёпишди қалбига.

V

Бу ерларда тонг жуда эрта отар экан. Ёз кунлари соат тўртга етар-етмас уфқ чети оқаради-ю, ҳаммаёқни сутга чаяди-қўяди. Хўрозлар тарафма-тараф қичқиришади. Пода ҳайдаган чўпон-чўлиқларнинг ҳайт-хуйти кўпаяди. Ҳовлиларда шов-шув, болаларнинг говури. Кўчаларда қатнов бошланиб, юмшоқ қумнинг япроқ шилдирига ўхшаш майин саси эшитилади. Уй бекалари сигир соғишга, терт қоришга тутинадилар. Хуллас, қуш парвозидан қараган кўзга денгиз кафтида қалқибгина тургандай кўринган шу бир парча ерда ҳам нақадар катта, жўшқин ҳаёт мавж уради.

Темиржонда ҳам барвақт уйғониш, майкачан денгизгача бориб, чўмилиб келиш, нонуштага қадар атрофни кезиб, серҳаракат ҳаёт оқимига аралашиш одат тусига кирмоқда эди.

Елкан ёйган қайиқлар денгизга чиққанда сон-саноксиз оққушлар сузиб юрибдими дейсиз. Балиқчи кемалар атрофга таралиб, қирғоқдан узоқлаша-узоқлаша кўздан ғойиб бўлади тўё. Фақат куёшнинг илк нурлари безаган заррин денгизгина қаршингизда намоён.

Бугун ҳам Темиржон эрта уйғонди-ю, аммо ҳар сафаргидай ташқарига отилиб чиқмади. Дераза олдида эринибгина соқолини қиртишлади. Ҳовлида Довулбой отанинг куйманиб юрганини кўрди. Кампирнинг «ува-увва»сини эшитди.

Дарахт шоҳлари сокин, япроқлари шитирламайди. Фақат чумчуқлар тўс-тўполонию қалдирғочларнинг живир-живири ҳукмрон. Булар ҳам Темиржоннинг унсиз кўнглига таъсир қилолмасди. У ҳеч нимани кутмас, айти паллада, нимадир содир бўлишини сезаётгандай. Нега шундай? Бунинг тагига етолмасди ҳеч.

Шероролга келганидан бери ҳеч қачон бундай ҳолни бошидан кечирмаганди. Ҳа, у қунонга жуда ўрганиб қолган экан. Ўрганиб қолган дейиш камлик қи-

лар. Қаттиқ меҳр қўйган дейиш тўғрироқ бўлар. Мана энди сезиляпти унга.

От қидириб Довулбой ота билан бормаган жойи, сўрамаган одами қолмади. Ҳеч қаерда йўқ. Хаёлига нималар кириб чиқмади. Балки бирор йиртқичнинг домига тушгандир, биронта дажжол пичоғига дуч келгандир? Ҳаммасини ўйлади.

Битта отга шунча ташвишми, анқонинг уруғи эмас-ку, дерсиз. Нимаики деманг. Темиржонга осон тутиш инсофдан эмас ҳозир. Бунини фақат отга ҳавас боғлаганларгина билади.

Довулбой отанинг: «Сабр қилинг, кўнглим сезиб турибди, топиладиғанга ўхшайди», дейишлари ҳам қолмасди унга. Шу туфайли бутун ҳовли аза тутгандай. На чолнинг, на кампирнинг юрагига чироқ ёқса, ёримайди.

Ва ниҳоят мужда келди. Дераза орқали ташқарига лоқайд тикилиб ўтирган Темиржон кампирнинг ҳовлиқиб, югуриб қолганини кўрди. Итнинг хирилдоқ овози... Бу овоз ўша от йўқолган соатдан бери эшитилмаётган эди.

Кўча эшик тарақлади. Шодиёна шовқин.

Темиржоннинг юраги ҳаприқиб кетди. Ўқдай отилиб ташқарига чиқди. Эшик олдида от минган Тожиддин тўриқ қуноннинг калтагина чилвиридан ушлаб турарди.

— Дулдулингни олиб келдим,— деди Тожиддин тантанавор оҳангда.

Темиржон югура бориб қуноннинг гарданига ёпишди, қаншарини силаб-сийпади.

— Хайрият,— деди қувончи ичига сиғмаган Довулбой ота,— топилишини юрагим сезиб турувди-ку, Темиржон. Қаёққа йўқоларди. Қани, боғланг уни оҳир ёнига. Ичкарига кирайлик, нонушта махтал бўлиб қолди.

— Кеча қиём чоғи йилқичи хабар қилди Қўнғиротга,— воқеани баён қила бошлади Тожиддин,— уюрга қўшилиб, ўтлаб юрганмиш. Қаёқдан бегона от келиб қолди, деб зеҳн солса, тўриқ қунон. Бўйнида ярми узилган тизгини. Тутай, деса, тутқич бермасмиш. Кейин воқеага тушуниб бизга телефон қоқибди. Қачон йўқолувди?

— Ўтган кунни тунда!— деди Довулбой ота,— қидиравериб эсимиз кетди. Бормаган жойимиз қолмади-а, Темиржон?

— Тоза изғидик. Қоронғида адашиб Қулоқ овулига бориб келибман.

Қампир нонуштага ширчай тайёрлаган экан. Кечадан бери туз тотимаган Темиржон, энди бамайлихотир ўтириб, овқат ер, ширчайдай мазали таом йўқдай туюларди унга.

Тожиддин бир даста газета олиб келган экан. Битасини шап этиб Темиржоннинг олдига ташлади.

— Ол, ўқи!— деди у пўписали оҳангда,— сендақа ёзувчидан куйдим-ку! Арзимаиди шовласню куйдиради галваси!

— Чиқибдимми?— Газета саҳифасини шошиб очди Темиржон.— Мана бу қойи-ил...

— Нима гап бор экан?— ҳайрон бўлиб сўради До-вулбой ота.

— Ноёб асар ёзган эканлар, кечаги сонда чоп этилибди,— пичинг қилди Тожиддин.— Подадан олдин чанг кўтариб нима қилардинг?

— Гапинг қизиқ...— Хотиржам жавоб қилди Темиржон,— подадан олдининг нимаси? Айни пайти.

Нақ ярим саҳифани эгаллаган мақола Шероролда тенги йўқ мавзе яратилиши масаласини кўтариб чиққан эди. Ундаги таърифлар, далиллар ўқувчини мужассам тасаввурлар сеҳрига чирмаб қўйгудай. Денгиз кифтидаги оддийгина бир оролча, машҳури жаҳон бўлиб кетётгандай туюларди.

Қуюқ ўрмон, зумраддай тоза ўт-ўланлар кўрпасига бурканган атроф. Ўрмоннинг хосиятига таъриф йўқ. Кишилар йил бўйи меҳнат қилиб, чарчоқларини ёйиш, ҳордиқ чиқариш, ёхуд саломатликларини тиклаш учун Қрим соҳиллари, Болтиқ бўйларига югуришавермайди энди. Мана шу Шеророл уларнинг жонига ҳузур. Суви шифобахш, табнати беқиёс. Бу ажойиб маскан ҳақида ғазаллар битилади, қўшиқ тўқийдилар. Ана шунақа!..

— Сендақа новаторни қара-ю!— Ҳамон хуноб бўларди Тожиддин,— бу фикр биринчи бўлиб менинг миямга келди, деб талтаяверма. Мен ҳам ўйлаганман бу ҳақда. Аммо чекимизни биллишимиз керак.

— Яна ўша гапми?

— Ҳа, ўша гап! Сенга қолса, ҳаммаёқни остин-устун қилиб юбормоқчисан. Ҳаммасининг навбати бор-да, ахир. Аввал ҳосилдор ерларнинг ғамини ейишимиз керак. Экинзорларни шамол эрозиясидан ҳимоя қилишдай мажбуриятимиз бор.

— Ҳаммаси ҳам бўлади.

— Қачон? Туянинг думи ерга теккандами?

— Менга қара, дўстим, ҳар кимнинг ўзига яраша фикри, ғояси бўлади. Менга ўзимнинг ғоям жуда ёқиб қолган. Ишни шундан бошлагим келяпти, менга ҳам тушунсанг-чи, дўстим. Тўғри, план, мажбуриятингни хаспўшлашга ҳаққим йўқ. Аммо ана шу беш йилликка мўлжаллаган план-режаларингни ким тузган? Ўзинг эмасми? Уни бузгинг келмаяпти энди. Унга тузатиш киритиш керак, десам буни эшитгинг йўқ. Чунки меҳнатинг синган. Аммо билиб қўй, бугун бир амаллаб мендан қутулсан, эртага олдинга ўз бошлиқларинг келиб талаб қилиб қолади. Ундай эмас, бундай қилиш керак эди, дейди. Эл-улусдан эшитасан гапни.

— Менга кулоқ сол, овсар,— жаҳли чиқди Тожиқдиннинг,— бу тузилган план, мўлжаллар фақат шахсан менинггина ижодим эмас, очигини айтсам, унинг бош автори сенинг отанг — профессор Мардон Йўлчиев. Мендан аввалги бошлиқнинг қўлида моғор босиб ётган экан. Мен келдим, ишга солдим уни. Энди гапнинг тагига етдингми? Сен ўжарлигинг билан менга эмас, марҳум отанга, менинг азиз устозимга қарши чиқяпсан.

Ҳақиқатан ҳам Темиржон бу гапдан хабарсиз эди. Шунга қарамай ўз фикрида қатъий туришга аҳд қилди.

— Балки сен ҳақдирсан,— деди у хомуш ўйга толиб,— аммо устозларнинг кечаги фикрини бугунга қўлайвериш кўр-кўроналикнинг бир хилидир. Буни ҳам унутма. Биз кечаги, бугунги кунимиз билан эмас, эртанги кун билан яшашни ўрганишимиз керак. Устозларнинг таълими қотиб қолган нарса эмас. Биламан, отам бу муаммолар тўғрисида китоб ҳам ёзган. Қўлёзмаси қўлимда. Лекин ҳар бир нарсага ижодий ёндошиш керак. Шу жиҳатдан қараганда, буни ҳам беками кўст деб бўлмайди. Назаримда етишмовчиликлардан холи эмас. Шунинг учун чоп эттиришга эрта деб билдим. Камчил жойларини тўлдириш, бойитиш керак. Бу ерга келишимнинг асл сабабларидан бири ҳам шу. Тушуниб қўй. Отамнинг ғоясини тузатиб бўлмайдиган илоҳий нарса деб санамай тўғри қилган эканман. Бу ерга келиб, унинг кемтикларини ўз кўзим билан кўрдим. Агар бу билан отамнинг фикрига зид иш тутаётган бўлсам, бари гуноҳни менинг бўйнимга юклайвер.

— Йўғ-эй!

— Балли, азамат,— гапга аралашди боядан бери жимгина қулоқ солиб ўтирган Довулбой ота,— отаси уролмаган қўнғизни, боласи урар тўнғизни, деб шунга айтадилар-да.

Тождидин нафасини ичига ютди. Анчадан кейин дўстига жавоб қилишга шайланиб оғиз очди-ю, яна негадир талмовсиради. Кўп ўтмай тўғриси айтишни маъқул кўрди шекилли, дўстининг елкасига тап этиб уриб:

— Мана бу гапга пул бер,— деди у,— кеча райком бюросида шонли ўрм-ингизининг бориши ҳақида масала кўрилаётган экан. Секретарь гап орасида мақоланг босилган газетани ҳаммага кўз-кўз қилиб, «буни ўқидингизми — деб сўрабди,— бу ташаббусни қўллаб-қувватлашимиз керак, борди-ю, сизлардан одам, механизм сўраб боришса, қуруқ қайтарманглар,— дея тайинлабди,— айниқса, ҳар жабҳада илғорликни бой бермай келаётган «Чапаев»чилар бу ишда ҳам бошқаларга ибрат кўрсатар, деган умиддаман!»

— Қойил!— Қувониб кетди Темиржон,— ана, кўрдигими, дўстим, яхши ташаббуснинг қаноти бўлади. Уларнинг шаштидан қайтариб бўпсан энди, оғайни!»

— Менинг мақсадим...

— Ке, қўй, мақсадлар тўғрисида тортишиб ўтирмайлик ҳозирча,— унинг сўзини бўлди Темиржон, сўнг сакраб туриб, қозиқда осиглиқ қамчисини олди.— Қимнинг мақсади қанақалиги фурсати билан маълум бўлар. Юр, ундан кўра, ўша сан айтган «Чапаев»га бориб келайлик. Бугунги ишни эртага қўйма. деганлар. Ё буням пайсалга солмоқчимисан? Дарахт ўтқазининг ўзи бўларканми. Ўша райком секретаринг айтгандай техника керак бизга, механизаторлар...

— Ҳеч қўймадинг, қўймадинг-да. Бирпас отамлашай десанг...

— Отамлашиб ўтирадиган бўш вақтларинг тугади, дўстим,— ҳазил қилди Темиржон,— энди асло тинчлик бермайман сенга...

Тождидин унга жиддий тикилди. Кейин аста жиймайди. Кўп ўтмай икковлари хахолаб юборишди.

Тождидин отининг айилини тортиб кўра бошлади.

Чол Темиржоннинг қунонни эгарлаб берди.

— «Чапаев» совхозни Қораўзанда-ку, а, ўғлим,— деди ташвиш билан у.— Анчагина йўл. Қайтишда ҳаяллаб қолманг тагин. Оқшомдан кейин юрманг, хавфли жойлар бор, йўллари нобоп.

— Хавотир олманг, ота. Тожиддин бу жойларни дхши билади. Адаштириб қўймас.

Чол бош тебратди.

— Айтишга осон, садағанг кетайлар. Қораўзанга Амуни ёқалаб бориб, ёқалаб қайтасизлар-а, тўқайёз, захоб ерлар... Минг ҳавосини олган одамниям чалғитиб қўйиши бор. Шунақанги ботқоқликлар учрайдики, тирик жонни ютаман дейди.

Қунон бошини ғоз кўтарганича йўргалаб борарди. Уқтин-ўқтин шамол қувлагандай ёнчилаб, йўртиб кетади. Оддий калтакесакдан ҳам ҳуркийди. Тизгинини тортган сайин кўкка сапчийди. Бир ярим кун ичида анча ётсираб қолибди чоғи. Икки-уч чақирим юрмасдан эгасини толиқтириб қўйди. Олдинда шахдам бораётган Тожиддин буни сизди шекилли, ортига қаради.

— Ҳа, чарчаб қолдингми дарров?— деди.— Тизгинини тортиброқ юр. Уюрга бориб келган-да. Бир-икки кун бня-байталлар ҳидининг хуморисн тутиб туради қали. Кейин яна апоқ-чапоқ бўлиб кетасизлар.

Икки сувори бораётган ерлар манзараси Чапқўл теваганидаги қурғоқ манзаралардан кам фарқ қиларди. Бир вақтлар бу ерларда ҳам денгиз тўлқинлари ҳайқираб, оппоқ кўпик ёярди. Қирғоқларга қайиқлар боғланган бўлиб, сув юзида чайқалишарди. Ҳозир эса қумтепалик тизмалари, қияламалар... Шероролнинг охири қаерда тугаб, қаерда катта ер билан чатишиб кетганини фарқлай олмайсиз.

Ойқуюр қишлоғи Қаншардан то олисдаги дорга ёйилган қуроқ кўрпа янглиғ ястанган Устюрт яссилигигача денгиз бўйлаб чўзилган. Денгиз томондан қараган кишига ярим ой ўроғини эслатади. Қирғоқлардаги қатор-қатор устунларга балиқ тутадиган тўрларни ёйиб ташлаганлар. Шамолда силкиниб, елпиниб турибди. Ҳаммаёқда қайиқлар, қайиқлар ёнида титилиб, ишдан чиққан кажава саватлар бетартиб сочилган. Бу ўз навбатида Ойқуюр балиқчилар қишлоғи эканлигидан далолат бериб турибди.

Худди ана шундай яна бир қишлоқ чап томонда — Шероролнинг қоқ тумшугидан бош олиб Аму суви қуйиладиган ергача чўзилиб кетган. Бу — Мойкўл. Қишлоқ тевагани Ойқуюр теваганидан фарқ қилади, аслида булоқларнинг кўпчилигидан шу ном билан аталган бўлса керак. Дарвоқе, гап номида ҳам эмас ҳозир, унинг кўркемлигида, гавжумлигида.

Ойқуюрнинг денгизга туташ этаклари билқ-билқ қумликдан иборат бўлса, Мойкўл этаклари харсанг тошлар маскани. Денгизга қаратиб қурилган тош деворли уйлар олисдан қават-қават зинапоя шаклида кўринади. Томларда қуритиш учун балиқлар тизиб қўйилган. Ювилган кир-чирлар қатор дорга осиглиқ. Ёз оқшомлари одамларнинг ўзлари ҳам томга кўчиб чиқадилар. Ҳаммаёқни пашшахона тутиб кетади. Гўё гиж-гиж оқ чодир қуриб ташлангандай. Қишлоқ кўчалари озода, чанг-ғуборсиз. Пастак деворлар худди мудофаа истеҳкомлари сингари бўрон, тўфон ҳужумларидан сақлайди элни. Амудан бош олган Учсой деб аталмиш канал ариқларга бўлиниб, қишлоқ теваригига жон ато қилади. Ариқ бўйларида дарахтлар, бутазорлар, экинзорлар саф тортган. Бу ерларда макка-жўхоридан мўл ҳосил олинади. Қишлоқ аҳлининг ярми чорвадор, ярмининг касби балиқчилик. Устюрт даштига яқин яйлов, баланд-баланд уюб қўйилган пичан ғарамларига кўзингиз тушади.

Қишлоқдан чиқиб Ойқуюр томон юрсангиз, атроф гиёҳсиз, кулранг қиёфа кашф қилаверади. Минг гектардан ортиқ ерни эгаллаб ётган бу ёввойи бўшлиқ тирик жоннинг шўри. Устюрт яссилигидан қор бўронлар ёпирилиб келади, денгиз томондан тўфон, қум бўрони. Борди-ю, икки томондан баб-баравар ҳужум бошланиб қолса борми, даҳшатли жангу жадал қизишини кўраверасиз. Осмон билан ер олишади. Қум, тупроқни тўзитиб Ойқуюр билан Мойкўл бошига жаладай ёгдиради. Экинзорларни пайҳонлайди, ер юзида нимаики бор, барини ё денгизга, ё Устюрт даштига томон улоқтиради.

Бундай пайтда индан тумшуғини кўрсатганининг ҳолига вой, осмонда кўради ўзини. Шунинг учун иккала қишлоқ аҳолиси уйдан чиқмай диққинафас бўлиб ўтираверади. Жанг тингандан кейин эса, қум ёки қор уюмларидан қишлоқни тозалагунча эслари кетади.

Бу офатларнинг олдини олишнинг бирдан-бир чораси, икки қишлоқ ўртасидаги ана шу улкан йўлакни дарахтзор қилиш. Борди-ю, кўчатлар эсон-омон улғайиб олса, уч-тўрт йилда фалокатнинг дами ўчади.

Аҳли қавмининг талаб-илтимоси билан Тожиддин Султонов шу ишга киришган эди. Афсус, бу ташаббус охирига етмай, чала қолиб кетди.

Икки сувори худди ана шу олақуроқ жойларнинг қоқ ўртасидан ўтиб борарди ҳозир.

Темиржон бу томонларда аввалроқ ҳам бўлган, қай усул билан обод қилиш мўлжалини олиб қўйган эди.

Тожиддин кўчат экиш бошланиб, лекин чала қолдирилган ерлар билан таништирди уни. Қатор оралари кум уюмларига тўлган, ярим белигача кўмилиб, аранг қад кўрсатган, жажжи барглари занг тусини олган ногирон ниҳоллар холига Темиржон ачинди, оғир тазйиқ унинг кўксини эзди. Шу ҳолга солиб қўйиб бепарво юрган Тожиддиндан ҳам хафа бўлди. Энди бу ҳаёни тузатиш керак. Худди сигир ғажиб ташлагандай каллакланган, пўстлоғи шилиниб, сийқаланган, гарибона новдалар ўрнига янгисини ўтқазиш керак, токи яшил япроқлар гуркираб кетсин бу ерларда.

Улар олисдан тоғ бўлиб кўринган Устюрт этаклари — Чингга томон яқинлашардилар. Аҳён-аҳёнда чап-тупроққа беланган ёвшанзорлар, сийрак ўсган бутазорлар кўзга ташланиб қолади. Баъзан шўрхокликлар қаршилаб чиқади олдингиздан, баъзан ботқоқликлар, қамишзорлар. Худди жангдан сўнгги қиёфани ёслатувчи харобаликлар, қирғоқлари кун сайин ўпирилиб бораётган жарликлар, кўпдан бери оёқ изини кўрмаган эски йўллар, кўчалар, қадимий қўрғон, чолдеворлар...

От дупурини эшитиб, инидан югуриб чиққан сичков дала сичқони бир нафас анграйиб турди-да, кейин у ёқ-бу ёқни ҳидлаган бўлиб, яна пилдираганича олислаб кетди. Ундан нарида қўлини кўкси узра қовуштириб ҳайкалдай қотган юмронқозниқ кўриниш беради. Олакузан эса қулоғини динг қилиб, бошини ғоз кўтарганича, думини елкасига ташлаб асабий тиржаяди, ит сингари ириллаш билан пўписа қилади. Яна пинагини бузмай, босиб келаётган от туёқлари хавфидан ўзини ҳимоя қилишга мажбур бўлади-да, пасқамликка шўнгийди.

Қуёш қиздириб ер бағрига нафасни бўғувчи олов тафти уфуради. Томларининг қамишлари титилиб, шумшайиб турган тош девор уйлар, кўпдан бўшаб, ҳувиллаб қолган, ҳар бурчинини шупурги ўт босиб кетган ҳовлилар, қийшиқ эшиклари ланг оқиқ бостирмалар, ташландиқ қабристон, бамисоли девнинг оғзидай дуч келганни ютмоққа чоғланиб турган зимистон қу-

дуқлар юракни қон қилади. Гўё бу ерларга қандайдир даҳшатли ёвуз куч бостириб келгану бешафқат қўллари билан ҳаммаёқни гижимлаб ташлаган.

— Қизиқ... Мунчаям бедаво жойлар-а!— деди олдинда отини йўрттириб бораётган Темиржон.

— Асти сўрама!— хўрсинди Тожиддин.— Бу жойдаги аксари аҳоли чорвачилик билан машғул бўлган. Хув анови ердан катта қўл бошланади — Мойкўл. Қўлда балиқ мўл бўлган дейишади. Қўл қуриб, йиллар ўтиши билан унинг атрофидаги ҳаёт ҳам пилиги тугаган чироқдай хира торта-торта, охири сўнган. Қурғоқчиликдан ёмон офат йўқ. Ҳозир Қумкўл деб аталади.

— Ёл қишлоғининг қисматига ҳам шундай савдо тушган экан.

— Ёлнинг йўриғи бошқа. Орол денгизининг суви камайиб кетиши сабаб бўлган унга.

— Денгиз пасаяётганлиги рост чиқдими?

Тожиддин бош силкиди.

— Сўнгги беш йил ичида бир ярим метр пасайиб кетди. Бу ваҳимага солиб қўйди ҳаммани. Айримлар кўч-кўронларини кўтариб кўчиб кетдилар. Бу атрофдагиларнинг ҳаёти денгиз билан боғлиқ-да! Денгиз тирикчилик манбаи: кийинтиради, едиради, меҳнатга чорлайди. Денгизга худога сиғингандай сиғинадилар. Янги туғилган чақалоққа ном қўйишда ҳам шу денгизга боғлаб қўядилар: Бўронбой, Тўлқинжон, Ўпқонбой, Довулбой, Суронбой, Мавжиқул, Сувсулув, Уммоной, Дарғабеги, Зилола... Эндигина ерга оёқ қўйиб, ғоз-ғоз туришдан бошлабоқ шу денгиз сари интилади бу ердагилар. Тўлқин билан олишиб, қайиқда сайр қилиш, улкан кемаларни бөшқаришнинг пайида бўлади улар. Ошиқлар маъшўқаларининг кўзини, қошини, хиромини, боқишлари, жилвасини ўхшатишда ҳам шу денгиздан нусха кўчирадилар. Ишқилиб, денгизсиз ҳаёт — қуёшсиз яшамоқ билан баробар! Шунақа экан, ҳалигиндақа ваҳима гаплар кимни ларзага солмайди дейсан. Қиёмат-қойим бўлиб кетганди ўшанда. Қиндик қонлари тўкилган жойларни тарк этиш ҳаммага ҳам осон дейсанми!

— Қизиқ...

— Мана энди Обь билан Енисей дарёларини буриб келиш масаласи кўтарилиб қолди. Бу амалга ошса, зўр бўлади-да.

— Қизиқ, нимага албатта Обь билан Енисей?

Уларга қараганда Урал, Волга дарёлари бизга яқинроқ-ку?

Тожиддин шуни ҳам билмайсанми, дегандай жиламайиб қўйди.

— Чунки Урал дарёсининг суви унча кўп эмас. Ундан сув оладиган бўлсак, транспорт қатнови қийинлашиб қолади. Волганики кўп. Аммо у Каспийга қуйилади. Каспийнинг аҳамиятини ўзинг яхши биласан. Бундан ташқари, Волганинг қуйи оқимидаги Қалмиқ чўллариини суғориш, обод қилишдай улкан программа тузилмоқда ҳозир. Демак, Урал билан Волга сувига тегиб бўлмас экан. Обь, Енисейга келганда, уларнинг ҳар бири Амударёга нисбатан бир неча бор катта. Суви кўп. Шунга қарамай, қишлоқ хўжалиги учун нафи кам. Сувлари Шимолий Муз океанига оқиб ётибди. Агар биз ана шу дарёлардан зарур миқдорда сув олсак, Қозоғистон чўллари, Сирдарё, Амударё ҳавзаларида деҳқончиликни бемалол авж олдиришга имкон туғилади. Энг муҳими, Орол денгизини ҳалокатдан асраб қоламиз. Хулласи калом, Сибирь дарёларидан секундига уч минг куб метр сув олиб, сарфлаш мумкин.

— Иттифоқимиздаги энг катта канал Жанубий Мирзачўл канали ҳисобланар экан. Шу каналдан секундига уч юз куб метр сув оқади дейишади.

— Таққослаб кўрдингми? Сибирь дарёларидан эса секундига уч минг куб метр-а! Шунча сув оқизиш билан фақат Орол денгизи ҳавзасидагина ўттиз беш миллион гектар янги ер ўзлаштириб, мўл ҳосил етиштириш мумкин бўлади.

— Оламжаҳон ишлар-а?

— Партиямиз ана шундай оламжаҳон ишларни амалга оширишга диққат-эътиборни кучайтирган ҳозир.

— Одамни шунақа мақсад сари йўллаб туриш қандай яхши-а? Бу мақсадларнинг рўёбинини тасаввур қилиб турсанг, яна ишчанлигинг жўшиб кетади.

Тожиддин унинг чарақлаб турган чеҳрасига қувонч билан тикилди.

— Сенга баъзида ҳавасим келади, Темиржон, бунчаликсан деб ўйламагандим ҳеч. Ҳатто бу ерларга келасану шундай ишларга қўл урасан, деб ҳам ўйламайдим. Кейин айниб юрмасанг бўлгани-да...

— Айнита олмайсан!

— Йўғ-э! — мамнун кулди Тожиддин.

Гумбаздай қаппайган тепалик ортидан кулранг

куён сакраб чикди-да, шу заҳотиёқ жуда катта сакраш билан ўзини орқага отди-ю, қочиб қолди. Яна қандайдир жонивор ҳуштак чалиб юборди. Темиржон ён томонга қайрилиб, нигоҳ ташлашга улгурмай ширт этди-ю, кўздан йўқолди.

— Денгиз суви пасайиб кетишига Сирдарё билан Аму сувининг ёзда етарли етиб келмаслиги сабаб-да, а?— савол ташлади Темиржон.

Тождиддин елкасини қисди, кейин жавоб қилди:

— Денгизни тўлдириб турган шу икки дарёдан бўлак манба йўқ-да, ахир.

— Сувнинг шунчалик тез камайиши буғланишга ҳам боғлиқ эмасмикин?— Темиржон кўпдан ўйлаб юрган тахминларини очиқ-ошкор айта бошлади.—Орол денгизининг буғланиши бошқа денгиз, қўлларга қараганда икки-уч бор кучли-ку? Нега десанг, бу ернинг ёзи ниҳоятда қуруқ келади. Ҳавоси намликни ўзига тез ва кўп сингдиради. Олади-ю, қайтиб бермайди. Бошқа дарёларнинг буғланиши беш процентни ташкил қилса, бу ердагиларники йигирма-йигирма беш процентгача боради.

— Мулоҳазангда жон бор, албатта. Тўхта, сен бу гапларни қаёқдан топа қолдинг?

Темиржон ғалати қараш қилди унга.

— Сиз ўқиган нарсаларни биз ҳам ўқиб, билим чаласини тўлдириб турамиз, муллака!

— Йўғ-э? Ундақа бўлса, бирон таклифлари ҳам бордир?

— Бор!— махтал қилмай жавоб бера қолди Темиржон,— менинг таклифим дарё, каналларнинг қуйи оқимигача икки қирғоқ бўйлатиб дарахт экиш. Ҳатто ўша қурилажак Сибирь — Ўрта Осиё канали ёқаларига ҳам! Бу сўзсиз эртанги кун режаси. Лекин албатта шунини қилиш керак. Бу — биринчидан, дарё ва каналлар ўзанини мустаҳкамлайди, умрига умр қўшади. Иккинчидан, ҳавони тозалайди, ориқча буғланишга йўл қўймайди. Учунчидан, қирғоқча кўркамлик бахш этади. Денгизни ҳам яшил ўрмон билан қуршаб олсак, мулоким иқлим барпо қилиш билан бирга, унга ҳаводан ёмғир ҳам ёғдириш мумкин!

Тождиддин жавоб қилмади. «Денгизни қуршаб олсак, эмиш-а!.. Иштаҳаси зўр-ку, а,— деб ўйларди у,— денгизни қуршаш бир пиёла сувни шимиришдай осон гап, деб ўйласалар керак-да!»

— Эҳ, оғайнижон,— яна жўшиб кетди Темиржон,— шундай ажойиб денгизнинг қуриб қолишига йўл қўяр-мидик!

Тожиддин ундаги ана шу кўтаринки кайфиятни бузгиси келмади. Қайтага фикрига қўшилган бўлиб, қувватлаб ҳам кетди:

— Ҳа, бу ердаги ишларимизнинг миқёси йилдан-йилга кўпаяверади энди. Бўш келиш йўқ-а, нима дейсан? Буларни сен билан менга ўхшаган ёшлар дўндирмаса, ким дўндиради?

Темиржон ялт этиб унга қаради.

— Менга ташвиқот қилмай қўя қолинг, ўртоқ бошлиқ, мен ўз хоҳишим... Юрак амри билан келганман бу ерга!— Шундай деди-ю, отнинг биқинига икки бор ниқташ билан деярли чоптириб кетди.

Улар энди ҳалиги келган йўлларида эмас, балки асфальтдай текис тақирликлардан қайтишарди. Бу ерлар пасқамлик бўлгани учун ҳам эрта баҳор пайтлари Устюрт ёнбағридан югурган қор сувлари қуйилиб, тўпланиб қолар, ёзда қурир, тақирга айланарди.

Баъзан ўт-ўланларга бой яйловлар учраб қолади. Узун-узун сўқмоқлар дарё томон югуради. Унумдор ерлар, бир чети қирларга, иккинчи томони дарёга туташ бағри кенг шолিপояларга рўбарў келасиз. Яна бир от чоптиришдан кейин эса Аму соҳилига яқинлашиб қолганингизни сезасиз. Роҳатинжон шабада елиб, танингизни яйратади. Гиеҳлар ранги ҳам ўзгара бошлайди. Буталар шохи нафис шабада тўлқинида силкинади. Ҳар қадамда кўкатлар орасидан қизғиш, сафсар ва садаф янглиғ, гулхайрига ўхшаш ёввойи гуллар учрайди. Яна бир ярим чақиримча юрганингиздан кейин эса қуюқ чангалзорлар бошланади. Қушлар садоси, «қий-қий», «гаақ-гаақ» деган овозлар қаршилайверади.

Амунинг тошқин вақтида қолдирган халқоблари ва силқинди сувлар натижасида пайдо бўлган қуюқ чакалзор бир неча ўн гектарни ташкил этган. Амудан то Устюрт яссилигигача чўзилган масофа кенглигининг ўзи етмиш километрдан кам эмас. Бу кенглик Устюрт мавжудотларини Аму билан боғлаб турадиган бирдан-бир табиий йўлакдир. Ҳар тонг, ҳар кеч ва тушда қулон ва сайғоқ сингари жониворлар кунига уч маҳал шу йўлак орқали сув ичгани Аму томон ўтадилар. Бу ердаги айиқ-товон, тарақбош, урчиққа ўхшаш ўсимликлар уларнинг энг сеvimли таомидир.

Атрофда нима кўп, катта-кичик чашма кўп. Бу жой-

лар номини Кийикчашма деб аталиши ҳам шу бонсдан бўлса керак.

Кийикчашма Аму соҳилидаги ноёб ҳайвонларни муҳофаза қилувчи энг йирик қўриқхоналардан биридир. Истаган жониворингизни учратасиз бу ерда. Аммо ов қилиш ман этилган.

Икки сувори худди ана шу ўтлоқ олдидан чиқишлари билан кўнгиллари сархуш бўлди. Тўхтадилар. Пиёда юриб, атрофни томоша қилдилар. Ўтлоқ ўртасида қоқ белидан шартта синиб, аждаҳодай ҳайбатли қиёфага кирган қоқ-қуруқ дарахт уларнинг диққатини тортди.

— Яшин урган,— деди Тожиддин билағонлик қилиб,— қоқ тепасидан урганга ўхшайди. Бу ерларнинг момақалдиروғи ёмон. Осмон тарс ёрилиб кетяптими дейсан, қулоғинг чип бекилади. Бир йили Қорадарёга яқин жойда тўққиз гектар шолিপояни қиппа-қийратиб кетибди. Ҳув анави қамишзорлар ҳам яшин уриб куйган.

Отлар юмшоқ йўллардан юриб борарди. Ўрмондай қуюқ чакалакзор. Ўнг томонда қамишзор бошланди. Қуёш нури тизза баравар буталарни олтин тусга бедаётгандай. Қамишларнинг қилич янглиғ япроқлари отлар биқинига суркалиб тилиб юборай дер, шалдироқ қороз сингари товуш берарди. Қушлар нақадар кўп. Бошингиз узра гала-гала бўлиб учади. Қаёқдандир ўқдай отилиб келган тошқийғирни кўргандагина тумтарақай бўлади.

Чакалакзорлар ўтиб бўлмайдиган даражада зич ва қалинлашиб борар, икки отлиқни туннель сингари ўз домига тортар эди. Хашак-ҳушаклар кўрпадай ястанган. Сувдан балиқларнинг шалоп-шулуп садолари, қандайдир жониворлар шарпаси дам-бадам эшитилади. Баъзан қанотларини чаққон қоқиб, ўлжасини тумшугига илган балиқхўр кўктарғоқ қушни кўриб қоласиз. Ҳаққа тинмай чағиллайди. Сувтарғоқ манқаланиб «ҳингқи, ҳингқи» дея мингиллайди. Кўлбуқани эса дафъатан пайқаб олиш қийин. У қамиш ичига яшириниб тумшугининггина кўрса-тиб туради. Аҳён-аҳён бош тепаси жингалак, томоғида зарғалдоқ халтаси осилган соққақуш чиқиб келади. Унинг орқасида бир гала балиқчи қуш. Улар соққақушнинг ўлжасини атайин ҳуркитиб юради.

Қоронғилик босиб келарди гўё. У ер-бу ердан япроқлар оралаб нур қуйилиб турмаса, йўлдан адашиш мумкин экан. Бошлар узра эгилган шох-шаббаларни қўл

билан суриб, эгилиб ўтишга тўғри келади. Аксинча, юз-кўзлар тилиниб, яра-чақа бўлиши мумкин.

Олдиirroқда бораётган Тожиддин дам-бадам овоз бериб қўяди:

— Тирикмисан?

— Урмалаб боряпман!

— Йўғ-э! Борди-ю, қўрқсанг, отни ортга бур-да, келган томонингга ўзингни уравер.

— Қуённинг суратини солиб-а?

— Бошга тушганини кўз кўрар бўлади-да, нима қипти.

Ҳазил-ҳазилу, аммо қўққисдан бирор илвирс чиқиб шартта оёқдан олиб қолса борми, бу жойларда ўлигингни ҳам тополмайди ҳеч ким.

Тожиддин қандайдир қўшиқни хиргойи қила бошлади. Шундай ёввойи жойларда хиргойинга бало борми?

— Келяпсанми?

Кутилмаганда қоронғилик чекилиб, ғира-шира тор йўлакка чиқиб қолинди. Бош устида фируза осмон, пастда яна хилма-хил гиёҳлар, буталар...

— Ҳақиқий қўриқхона энди бошланди!— хабар бериб қўйди Тожиддин,— ажойиб томоша кўрасан, юравер.

Чакалакзор тўқайларга уланиб кетмоқда эди энди. Қаёқдандир тўқай булбули дард билан сайраб юборди.

Отлар учун тиззадан сув кечиш, лоё кечишга тўғри келди яна. Ҳаммаёқ ин, уя, ин!..

Темиржоннинг бели оғриб, тақимлари шплингандай бўлди. Томоқлари қақради.

Тўқайлар — дарёнинг ижоди. Дарё ўзанини ўзгартириб туриши натижасида вужудга келади. Аму соҳилларининг қисмати шунақа. Сиз сувга яқин жойга маскан қуриш — алданасиз. Экин экин, кўчат ўтқазинг, унинг ҳосили сизга насиб қилмаслиги мумкин. Шундоққина ёнпигиздан сув жўш уриб оқаётган эди, икки-уч ҳафтадан кейин қарабсизки, бир чақирим наридан йўл олибди. Яна бир йил ўтади, энди сув ё сиз қурган маскани вайропага айлантиради ёки шу маскан ортидан пишқириб оқаётган бўлади. Табиатнинг бу хил найрангларига ҳайрон боқиб, ёқа ушлайсиз...

Бундай ҳам бўлиши мумкин: шиддатли оқим иккига бўлиниб; айри шаклини олади-да, ўртада оролча ҳосил қилиб қўяди ёки кескин бурилиб уч-тўрт гектар масофани айланиб ўтганини кўрасиз. Натижада яп-янгиларим

орол дарё ичига бурун бўлиб кириб турибди. Бу янги жойлар ўз навбатида яшил либосга бурканади, сув оқими келтириб ташлаб кетган уруғлардан буталар униб чиқади. Бора-бора тўқайзор вужудга келади. Олисдан табиаи ажойиб, тенги йўқ манзил бўлиб кўринади сизга. Шамолда силкинган анвойи гуллар, кумушранг жийда япроқлари сизни имлаб ҳузурига чорлайверади. Сув тошқини, бевақт содир бўлган ёнғинлардан қочган йиртқичлар, газандалар ҳам шу ердан паноҳ топади, урчийди, кўпаяди. Бундай тўқайларда юришининг ҳадисини олмаган кишиларнинг ҳолига вой. Бута орасида қандайдир йиртқич ўлжасини пойлаб турганини, шундоққина оёқ остида заҳарли илон кулча бўлиб ётганини кўрмай қолиши мумкин. Қуёшнинг бешафқат қиздиришлари бу даргоҳдаги газандаларни қонга ташна қилиб кўяди.

Ана шунинг учун ҳам Тожиддин Темиржонга эҳтиёт-корликни уқтириб борарди.

— Омон қолишнинг бирдан-бир йўли — тўқайнинг қонун-қоидаларига риоя қилиш,— дерди у,— ваҳимага берилмаслик, шовқин кўтармаслик, бирон йиртқичга кўзинг тушганда ҳовлиқмаслик, қўрқмаслик, шунингдек, бепарво ҳам бўлмаслик!

Улар Кийикчашма узра учмоққа чоғланган улкан бойқуш сингари бўй чўзиб турган тепаликка чиқиб олдилар. Ўхшашига қараб бу ерни Бойқуштепа деб атардилар. Бойқуштепадан Кийикчашманинг деярли ҳаммаёғи кўз олдингизда намоён. Сиз баландда теваракни нигоҳ етганча кузата оласиз, оёғингиз остида эса бутун бир олам.

— Энди ҳув анов ёққа қара!

Темиржон Устюрт этакларига туташ яшилранг бахмалдай товланган ўтлоқдан тортиб, буталар қуршовидаги доира шакл шишадай ялтираган кўлга кўз югуртирди. Кўл тевараги ҳам ям-яшил кўрпа янглиғ ўт, гуллар. Кўл қирғоғидан бош олган йўлак буталарни оралаб ўтиб, Аму билан ўпишади.

— Қаёққа қара, деяпсан?

— Ҳув анави ёнбағирлик этагига.

— Қарадим, хўш?

— Кўрмаяпсанми?

— Нимани? Э, ҳа, хачирми?

— Хачиринг нимаси? Қулонлар-ку!

Темиржоннинг кўзлари чақнаб кетди. Тушимин, ўнгимин бу? Наҳотки, ҳақиқий қулонларни кўраётган бўлса?

Терисининг бебаҳолиги билан машҳури жаҳон жониворларни-я. Бу ёввойи жониворлар тўғрисида кўп ўқиган, эртактар эшитган, лекин шунчалик яқиндан томоша қилман, деб ўйламаган эди.

Ана улар. Энг олдинда йўл кўрсатиб бораётган етакчиси қулоқларини динг қилиб, атрофни зийрак кузатар, ҳар қандай тасодифларга шай ва огоҳ.

Ортидан эргашган уюр сув ичиб бўлгунга қадар ҳам у теваракдан кўз узай демайди. Уюр бош кўтаргандагина ўзи сувга бўй чўзади.

— Қизиқ, бу жуда қизиқ...— завқланиб кетди Темиржон.

— Сув ичгани келяпти. Ҳар куни уч маҳал битта сўқмоқдан келиб, битта сўқмоқдан қайтади. Сайғоқлар сингари гурр этиб келиб, гурр этиб кетишмайди. Аста йўрғалаб юришади. Ҳайронман, сайғоқлар туш пайти чашмадан сув ичишмайди. Амудан ичишади. Қулонлар эса фақат чашмадан.

Баногоҳ бош узра учиб ўтган хакка қаттиқ чағиллаб юборди. Унинг овозидан бутун тўқайзору бутазорлар ҳаракатга келди. Қаердадир қарсиллаб нимадир синди. Сув шалоплади, қамишлар чайқалиб, шовур урди. Етакчи қулон эса шахдам бошини роз кўтарди-ю, бир сакраш билан уюр олтига ўтиб олди. Шунинг ўзи ҳамроҳлари учун муқаддас буруқ бўлса керак. Кўз очиб-юмгунча ёниб турган аланга ўчди қолди. Фақат дўпир-дўпирларгина уларнинг ниҳоятда тез олислаб кетаётганларидан дарак берарди, холос.

Қушлар парт-парт қанот қоқиб, кўкка отилди. Кўк-суғур ва бир жуфт жайроннинг ўқдай учиб ўтгани кўзга ташланди. Дарахт бўйи кўтарилган она қийғир овозини борица қичқира бошлади.

— Тамом!— деди отдан сакраб тушган Тожиддин,— галамис хакка томошамизнинг белига тепди.

Ҳақиқатан ҳам тўқай соқчиси бўлган бу қуш бирор хавфни сезса бас, қулоқни батангга келтиргудай чағиллаш билан бари жониворларни огоҳлантиради. Ҳамма мавжудот унинг сигналига махтал тургандай ўша заҳотиёқ ҳаракатга тушади. Ин-инига яширинади, ҳимояга шайланади.

— Атроф тингунга қадар нафасни ичингга ютиб ўтираверасан энди.

Темиржон ҳам ниҳоятда силласи қуриган одамдай отдан тушди-ю, шундоққина туёқлар ёнига қулади.

Икки отни ўтга эркин қўйиб юбордилар. Йигитларнинг ўзлари ҳам юмшоқ ўтлоқ устига чўзилдилар. Шу ётганларича атрофдаги қушларнинг живир-живирига, қаёқдадир шилдираган ирмоқнинг мусиқий товушига, чакалакзор, тўқайзорнинг шалдирашига қулоқ бериб ётишар, осмон қаърида чарх урган турли қушчалар, эринчоқлик билан сузган дочиннинг бамайлихотир учishiга тикилардилар.

Тўқай аста-секин ўз ҳолига кела бошлади. Яна ҳаммаси жой-жойига тушгандай. Қушларнинг янгроқ овозлари авжида: қизилиштон дарахт танасига тумшуқ уради, жибилажибон чириллайди, нимадир най чалади, ҳаққуш қув-қувлайди, бесаноқ чумчуқларнинг живирлашига тараф йўқ. Қаердадир ёввойи мушук миёвлайди, худди шунинг устига тўқай булбули қайта-қайта сайраб қўяди.

Икки йигит эса бу тотли сурон базмига ҳалал бериб қўйишдан чўчиб, қимир этишмасди. Оғир йўл босиб чарчаган одамга мана шундай кенг, очиқлик бағрида ҳаётнинг жўшқин садосини тинглаб ётиш қандай завқли.

— Кўпми улар?— сўради Темиржон деярли шивирлаб.

— Нимани сўраяпсан?

— Қулонларни айтаман.

— Жа борса, юзта. Ундан ошмайди. Илгари кўп бўлган. Овчилар тоза қиришган. Терисини чет элга олиб бориб тиллога сотишган. Давлат ўз ҳимоясига олди-ю, тинчишди-да, жониворлар. Овчидан бешафқати бўлмаса керак бу дунёда. Қанча-қанча жайронг, алқорларнинг маргини беришган, ноинсофлар! Энди-энди фойдали ҳайвонларнинг қадрига етадиган бўлдик.

— Қўриқловчиларинг кўпми?

— Бор-йўғи учта. Биттаси қариб қолган. Айланиб юришга қурби етмайди. Қашийди бу ишга ишқи-бозроқ ёшлардан келса. Ҳаммаси ўқишини битиради-ю, ёғлироқ жойларга уради ўзини. Ҳақиқий иш мана шу ерда-ю...

Темиржон сўз қотмади. Бошини обдан кўтариб осмон қаърига хитоб назари билан тикилди. Қанотларини кенг ёйган улкан бир қушни майда қушлар сазойи қилаётгандай атрофида гир айланарди.

— Табиат ажойиб нарса-да,— деди у қўлларини боши остига қўйиб, чалқанча ётаркан.— Тургеневни ўқиганмисан?

— Доим адабиётдан «уч» олардим.

— Қайси бир китобида табиатни шунақанги тасвирлаганки, ўқиб туриб муҳаббатинг ошиб кетади. Табиат қаршисида бутун нуқсонларимизни, муҳамлигимизни сезганимизданми, унга қараб ҳайратга тушаверамиз, дейди. Аммо, бари бир, у сен тушунадиган тилда жавоб қайтармасмиш. Чунки у соқов эмиш. Худди тор каби садодо бераверармишу, аммо ундан ашула чиқмас эмиш. Тўғримасми?

— Соқовми, бошқами, бари бир, унга биз тушунамиз-ку. Ҳатто унда нима содир бўлишини ҳам олдиндан билиб турамиз.

— Ҳамма вақтмас-да. Баъзида унинг найранглари олдида лолу маҳлиё бўлиб қоласан. Бу нимадан бўлмасам? Ҳатто одамлар унга сажда қилишгача борадилар, тўғримасми?

— Эски галлар. Динга тегишли. Агар табиат илоҳий куч бўлганда уни ўзгартиришга қурбимиз етармиди. Сен билан менинг бу ерларда юришимизга ҳожат қолмасди.

Темиржон сокин, аммо юракдан сўзлай бошлади:

— Инсоннинг хусусияти шунақа, ўз измига ҳамма нарсани юргизади. Хоҳишига қараб ҳамма нарсани ўзгартиришга мойил. Табиат олдида ҳам талаблар қўяди, табиат ҳам ўз навбатида талаб қилади. Қистайди, ундайди, гайратингни қўзғайди. Унга нимадир беришимиз керак, нимадир қўшишимиз, нима биландир унинг камчилигини тўлдириб туришимиз керак. Акс ҳолда, биздан нолийди. Ҳужумга ўтади, қасос олишга шай доим. Ҳалиги айтганимдай ундан ҳамма нарсани олсак, талаб қилсагу, унга ҳеч нарса бермасак — биздан ёвузи йўқ, демак! Инсоф билан яшаш керак. Инсофсизлик — ўта ёвузлик!

— Соатинг неччи бўлди, файласуф?

— Ун иккидан ошди.

— Энди жўнаш керак. Сезяпсанми, ҳаво димланиб бораёпти. Фалсафа сўқиб ўтираверсак, иссиққа қолиб, суробимиз тўғри бўлиб қолади.

У сўзини тугатиб улгурмай, еру кўк гумбирлаб кетгандай бўлди. Гумбирлаш кўпроқ ер тубидан келарди, худди зилзиладай ваҳшат билан нимадир отилиб чиқаётгандай, ҳализамон торс ёрилиб кетадигандай туюларди.

Темиржон ҳам сапчиб турди-да, Тожиддинга савол назари билан боқди. Кўзларининг ола-куласи чиққан.

Тожиддин мийигида кулди.

— Мана, табнатнинг яна бир синоати, файласуф,— деди у,— юр, панароқ жойга яшириниб турамиз.

Устюрт этаклари узра лахта-лахта булут сингари қуюқ чанг кўтарилди. Чанг тумани тўзонга айланиб, ўрам-ўрам тўлғачганича Қийикчашма томон оқиб келарди.

Тўс-тўполон, «ба-бу» кучайди бирдан.

— Бу нимаси?

— Сайғоқ! Халқда оққуйруқ деган ном билан юригилади.

— Намунча айюҳаннос солишмаса!

— Дарёга сув ичгани ўтишяпти. Шунақа, шамол бўлиб келиб, бўрон бўлиб қайтади доим.

— Қизиқ, бу жуда қизиқ... Мўъжиза-я!

Дарсликларда сайғоқларни қадимий мамонтлар авлоди деб таърифлардилар. Ана шу авлод бу ерларда тараққий этиб, мўъжиза ёйиб юрибди.

Чанг-тўзон кўкка ёйилиб, сийрак тортиб кетди. Олам бирдан тинчигандай бўлди. Тожиддин билан Темиржон яна тепароққа чиқиб, олис дарё бўйига кўз ташладилар. Узундан-узоқ қизғиш ҳошния тортган соҳил қуёш нурида ял-ял ёниб кетгандай. Қарашга кўз қамашади.

Бунчалик чиройли жониворларни яратиб, борлиқ ҳуснига ҳусн бағишлаган табиатга яна бир бор қойил қоласан. Қизғиш баҳмалдай жило бериб, дилни яйратувчи, қуйруғи оқ, бузоқбош, аммо хушқадликда жайрон мисол, ел сингари учқур жониворларга қараб тўймайсан киши.

— Оламжаҳон-а!— деди завқланиб бораётган Темиржон.

— Янаям қиш қаттиқ келиб, кўпи нобуд бўлди. Ёйишга ем-хашак бўлмади даштда.

— Уни қара, уни қара, ирғишляяпти... Жуда чиройли, жуда қизиқ...

— Болалари. Бир ёшдан ошган эмас.

— Юр, яқинроқ борайлик.

— Йўг-э, ҳуркитворасан. Тинч қўй, сувга тўйиб олишин. Эсон-омон шу куздан ўтиб олишса...

— Қишдан дегин!

— Йўқ, куздан. Қишдан ҳам куз хавфлироқ улар учун. Нимагадир ҳар йили кузга бориб касал тарқалади. Биронтасига асорат ёпишса, тамом, тез тарқаб кетади. Буларга санитарлик қилувчи бўрилар эди. Дардчилларини қириб, офат тарқалишига йўл қўймасди.

— Бўриларни қириб юборишган дегин?

— Қириб юборишибди. Энди жуда кам қолган. Табиатдаги ҳар бир нарсанинг ўз ўрни бор экан, файласуф. Ортиқча нарса йўқ. Чивиндан безор бўлганлар бирда қамишзорларга ўт қўйиб, чорва учун яйловни кенгайтирмоқчи бўлишган. Шундан кейин кўлларда балиқ камайиб кетган, турфа қушларга қирон келган. Шунақа, оғайни, таёқнинг икки учи бор. Бирини бирисиз яшай олмайди. Тараққиёт нисбий ва мусбий томонларнинг кураш тақозосидир. Дунёнинг ишлари шунақа!

VII

Бир нафас ҳаммаёқ сув сепгандай жимиб қолди. Сайгоқлар тарқалиб, Кийикчашма гиёҳларига тумшуқ тутдилар. Дарё бўйлари бўшаб, унда шабадагина гириллар, намгир ҳаво ҳовурдай тебранар эди. Дарёнинг нариги соҳилида чорвадор совхозларнинг қўй-қўзилари ўтлаб юрибди. Қадимий қалъа чолдеворлари, эски қўрғонларнинг кунгурадор деворлари қаққайган. Уфққа қадар бар ёйган кенгликлар ярқирайди, товланади.

Тожиддин билан Темиржон отларига миниб, дарё томон яқинлаша бошладилар. Ҳозиргина сайгоқлар тизилиб сувга бош эгган қирғоқда сон-саноқсиз туёқ излари. Ҳавода туриб қолган тери ҳиди димоқни бўғади. Бешик-бешик ёқутранг тўлқинларга фарқ бўлган бағри кенг ва мағрур Жайхун бекиёс салобат билан ўзанига сиғмай оқади. Ҳар ўрқачини худди аждаҳо дейсиз. Фақат тиши йўқ, холос, ямлаб ютмоққа тайёр. Сатҳи гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб бир маромда нафас олаётгандай. Яна текис тортиб, силлиқ йўл олади. Гўё аждаҳо ширини уйқу билан оромига кирган. Аслида сиртдан қараганга шундай. Усти сокин оқа бошлаган маҳали бутун қабиҳликлари, макр-ҳийлаларини остига яширади.

Амунинг улкан аждаҳодан фарқи шундаки, аждаҳо фақат қирон келтиради. Аму эса сон-саноқсиз шохобчаларга бўлиниб, қўрғоқ ерларга жон ато қилади. Инсон аждаҳони кўришга кўзи йўқ, Амусиз яшай олмайди. Аждаҳо эртаклардагина мавжуд. Аму кўз олдингизда му-

ҳайё, Асрлар бўйи ҳаёт бахш этади атрофга. Аму баркамоллик, фаровонлик тимсоли.

Икки сувори анчагина йўл босиб, Аму сувидан баҳра топиб яшнаётган манзил сари етдилар. Қораўзан қишлоғи шу эди.

Бир замонлар Аму шу атрофдан оққану бора-бора ўзанини ўзгартирган бўлиши мумкин. Дарёнинг ана шу эски ўзани энди гуручдан мўл ҳосил берадиган шахмат тахта сингари катак-катак шוליپояларга айланган.

Бу ерларда кўркам саҳнли ҳовлилар, ажойиб боғлар, тиниқ зангори само сари юксалган азим тераклар, анҳор бўйларида саф тортган толзорлар, жийдазорларни кўп учратасиз. Кенг далаларда қуёшдан нур эмиб етилаётган бошоқлар аранг қад кўтариб туради, йироқ-ёвуқдан комбайнларнинг ҳайқириги, одамларнинг сурони эшитилди.

Айни ўрим пайти. Олисдан комбайнлар сузиб келади. Бошоқлар ўз тилларида шивирлашиб комбайнлар қаърига гарқ бўлаверади. Ортда эса узундан-узоқ дазмоллангандай сап-сарик ер бағри очилади. Комбайн дарғалари ҳушёр ва мағрур. Теваракни қуршаган қушлар ғавғоси комбайн юрагининг гуриллаб уришига ҳам-оҳанг.

Комбайнлардан бири шוליپоя этагига етганда таққа тўхтади-да, ундан брезент этик, каламика галифе шим кийиб олган, майкачан, бўйдор киши сакраб тушди. Ёнма-ён штурвал олдида ўтирган ёшгина йигит унга комбайн соябони тиргагига осиклиқ оқ кўйлакни олиб узатди.

— Мени кутаётганга ўхшайсиз, а, йигитлар!— сўради бўйдор киши йўлма-йўл кителини кийиб, отлиқлар ёшига яқинлашаркан,— менинг фамилиям Хидирбоев, отим Нурмирза!

Танишдилар.

Хидирбоев шими чўнтагидан дастрўмол олиб, қайноқ терга ботган юз-бўйинларини арта бошлади.

— Отларни анов ерга боғланглар, идорада сўйлашамиз, тузукми?

У ҳайрон қоларли даражада чаққон юриб кетди. Тождиди билан Темиржон деярли югуришиб, унга эргашди. Улар асфальт ётқизиш учун шағал ёйиб қўйилган кўчанинг бир юзигаги оддийгина уйга кириб бордилар. Бу — идора экан. Хоналар ичи салқин, роҳатижон. Хидирбоев кираверишдаги умивальник ёстига бошини су-

қиб ювинди-да, қозиқдаги сочиққа артинди. Сўнг қайта кийини бошлади.

— Қулоғим сизда, меҳмонлар!— деди у тик турганича.

Тожиддин нима мақсадда келганликларини баён қилди.

Хидирбоев столи ёнига ўтираркан, остидаги кресло гижирлаб кетди.

— Ўқидик, ўқидик,— деди у бепарво оҳангда,— газетада батафсил ёзган экансизлар. Кеча бюродаям гап бўлди.

Тожиддин ўсмоқчилади:

— Нима, ёқмадимиз?

Хидирбоев ҳамон тер қуйилаётган гарданини ишқалади.

— Ҳеч ишим юришмаяпти-да,— деди негадир ўзидан-ўзи қолиб,— тортишиб қолмайин деб райкомга кўриниш бермай юраман доим...

— Йўғ-э?

— Худо ҳаққи. Кўриндим, план нима бўлди, деб сўрашади. План бўлса — чатоқ! Йигирма тўрт соатли сутка бизга камлик қияпти ҳозир. Тунда фара ёруғида шоли ўряпмиз. Дам ганимат, тузукми? Яна бир ҳафта кечиксак, бошоқлар қовжираб, дон дув тўкилиб тушади, тузукми? Ёмғир бошланиб қолса-чи... Ҳай-ҳай-ҳай, адоий тамом бўлдиқ деяверинг.

— Йўғ-э?

— Худо ҳаққи! Шолининг инжинқлигидан беҳабардирсиз. Осмондан бир томчи сув томса бас, шолининг ранги гуручга ўтиб, сарғайтади қўяди. Сифати бузилади деган сўз, тузукми? Сарғич гуруч дурустми ё маржондай оппоқ ялтираб турганими? Бозорга борганда қайси-нисини танлайсиз? Бунинг устига одам етишмайди бизда, тузукми?

— Йўғ-э?

— Худо ҳаққи!

Темиржон у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ҳасрат билан гап бошлаганига ҳайрон эди. Аммо Тожиддин унинг мендан одам сўрамасини, деб олдини олиш учун айёрлик қилаётганини сезиб турарди.

— Бизга ёрдам бергингиз йўққа ўхшайди,— деди у гап оҳангини юмшатиб,— шуни очик-ёриқ айтиб қўя қолмасдан...

— Ҳақ гапни айтдингиз, ланжликни ёмон кўраман.

Ёрдамга келганда... Ўзимизга эн бўлолмаймизу бировга энг бўлишни ким қўйибди бизга.

— Райком секретарининг гаплари ҳам инобатга ўтмайди, денг?

Тождидин масаланинг нозик жойидан тутган эди. Хидирбоев сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Пўписа қилаяпсизми? Қўрқитмоқчимисиз? Бордн-ю, ёрдам беролмайман, десам, масаламни бюрога қўйдирмоқчимисиз? Билганингизни қилинг! Аммо ҳали ёрдам беролмайман, деганимча йўқ. Дейишдан тоймайман ҳам, тузукми? Аввал шароитни тушунтириб берай. Одамларим етишмайди, агрегатларим бот-бот ишдан чиқиб, безор қиляпти. Вақт бамисоли учқур қушдай ўтиб кетяпти. Мана сизга битта латифа: Бир бола бир коса суюқ ош кўтариб кетаётган экан. Уни кўрган қўшниси: «Ўғлим, эҳтиёт бўл, қоқилиб кетмагин тагин»,— депти. Бола унга жавобан: «Хотиржам бўлинг, амаки, косани маҳкам ушлаб олганман-ку, қоқилмайман!»—дебди. Мен ҳам иккитагина комбайнгаю беш-олти одамимга суяниб, ўзимни овутиб турибман. Хуллас, ташвишларим бамисоли вафодор ит, қувган билан кетмаяпти. Ҳозир сизлар билан гап талашиб ўтирибману фикр-хаёлим бўлса анави ёқда,— у очик деразадан далани кўрсатди.— Ҳа, энди айтай, ёрдам беролмайман ҳозирча сизга.

— Йўғ-э!

— Худо ҳаққи! Райкомгаям шундай дейман. Ҳайит кунлари худо ҳам гуноҳкор бандасини дўзахга солиб азобламайди, деган гап бор.

— Сиз ҳадеб «бердис»ни эшитмай айюҳаннос соляпсиз.— Ётиғи билан тушунтиришга ўтди Тождидин,— ахир биз, бугуноқ одам беринг, деб келганимиз йўқ-ку!

— Эртагаям, индингаям одам беролмайман, дўстим. Ғам-ташвишларимиз ўн беш-йигирма кунсиз тугамайди, тузукми? Ҳали кўрдингиз-ку. Қандай таассурот олядингиз? Каттаю кичик қоқ дўзахнинг ўртасида қовуриляпти. Доим шунақа! Шундай шаронгда шоли ундиряпмиз. Бундай инжиқ экин бўлмаса керак дунёда. Шудгор тортиб улгурмасдан совуқ ҳаммаёқни тарашадай қотириб қўяди. Ҳали шамол, изғирин, ҳали бўрон... Эндигина уруғ униб, чилтондай майса олганда гармсел ёпирилади, қум оқими ҳужум бошлайди. Бутун ишни пе-пе азоб билан янгитдан бошлайсан. Иҳота деган нарсани мана шундай унумдор ерлардан бошламай, қаёқдаги биёбонни дарахтзор қиламиз, деб ёзибсизлар. Яна одам бери-

шимиз керак эмиш, тавба. Анойилик ҳам эви билан-да!

Унинг жиғибийрон бўлганича бор. Муттасил қурғоқчилик, гармсел ва қум бўронлари хавф соладиган лалми районлар учун ихота дарахтзорлари жуда зарур эди. У шамол кучини қайтаради, қор ва қум ҳужуми сусаяди. Дарахтзорлар микроиқлимни яхшилаб, барча турдаги қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг ортишига баракали таъсири бор. Айниқса, галла ҳосилдорлиги ҳар гектарига камида 3—5 центнердан ошиши аниқланган. Хидирбоев буни яхши билгани ва табиий қийинчиликлар жонига теккани учун куйиб-пишаётган эди.

Тожиддин Темиржонга маъноли қараб қўйди. Бу унинг таънаси бўлса керак. Шунинг учун Темиржон гапга аралашиб:

— Бу ерларга ҳам навбат етиб қолар,— деди.

Хидирбоев пиқ этиб кулди-да, деди:

— Қачон? Янаги беш йилликдами? Йўқ, чироғим, бизни йироқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка қизиқтиради, тузукми? Бизга бугуннинг ўзида тайёр ҳолва керак, сиз бўлсангиз, бизни ёш бола санаб, хўрозқанд ваъда қилмоқчисиз.

Шундан кейин ўриндан туриб кетавериш керак эди. Аммо Тожиддин қимир этмади. Нимага умид боғлаётганига Темиржон ҳайрон.

Қўққисдан телефон жиринглаб қолди:

— Эшитаман!— деди Хидирбоев трубкани қулоғига босаркан.— Нима? Қанақа тўй? Ҳа, дарвоқе, тўй, а?— Трубкани ўрнига қўйди.— Кўрдингизми, шундай пайтда тўйиям чиқиб қолди мана. Нима ҳам дея оламан. Тўйингни йиғиштир, деб кўрайин, эртага тўрттаси келиб ишингни йиғиштир, деб кўч-кўронини кўтариб қолади. Ҳар қалай, келин тушириб келаркану, келин олиб кетса нима қилардим. Шундан ёмони йўқ. Мен сизга айтсам, эски замонда бир бойнинг кўппаги жон таслим қилиб, нариги дунёга равона бўлибди. Итнинг ўлимига бойдан кўра хизматкор чўриси кўп ачинибди, ҳўнг-ҳўнг йиғлармиш. Бунни кўрган бой жеркиб берибди:

«Мунча уввос тортмасанг, эзилгур, битта ит ўлса ўлибди-да!»

Чўри жавоб берибди:

«Э, бой ота, итингиз иднш ялогич эди. Энди идиш-товоғингизни тозалашда ким ёрдам беради менга?..» Шунинг сингари мен ҳам битта қизимни биров илиб кетиб қолса, додимни кимга айтиб, кимга йиғлашни билмай қоламан, Ҳар битта одамим тиллодан ортиқ ҳозир.

«Хўп пихини ёрганлардан экан,— деб ўйлади Темир-жон,— нолиш билан ҳафсаламизни пир қилиб жўнатмоқчи, мугамбир!»

Тожиддин чидолмади:

— Бизнинг бошимизга ўша чўри қизнинг кунини со-
лолмайсиз,— деди ўрнидан шартта туриб кетишга чоғ-
ланаркан,— одам, агрегат бермасангиз-берманг, бошқа
ёқдан топамиз.

Хидирбоев шошиб қолди.

— Ана холос, жаҳлингиз чиқа қолдими дарров,—
тишининг оқини кўрсатди у,— юринглар, ташқарига чи-
қайлик. Бу ер ҳам дим бўляпти. Бирон сўлимоқ жой
топиб, чой устида гаплашайлик.

Ҳақиқатан ҳам ташқарида шабада юриб, нафас олиш
енгилроқдай туюлди.

VIII

Қораўзаннинг шолиси аъло навли. Сигирлари зот-
дор. Устюрт этакларидаги эски қўрғонлар хоки солин-
ган ерлари ҳосилдор. Айниқса, чорва учун ем-хашакдан
зориқишмайди ҳеч. Қораўзаннинг кунботар томонидан
Қўнғиротгача катта майдонни эгаллаган Сувдош чўли
пичанларга бой. Ут-ўлан мўл.

Қораўзан ерлари тугаши билан Аму ўзани чап то-
монга йўл олади, ўнг томонга эса Устюрт яссилиги ўз
доира шаклини сақлаш учун бурилади. Қарабсизки, қар-
шингизда учи-кеги кўринмас Сувдош. Қўнғирот ерлари-
дан бош олган яккаю ягона асфальт йўл Сувдошнинг
қоқ белидан кесиб ўтиб, бир юз қирқ километрдан кейин
Қораўзаннинг кунчиқар томонига, Устюрт этакларига
туташади: Қораўзандан кейин Кийикчашмани четлаб
ўтади-да, Ойқуюр, ундан Қулоқ овулининг марказий
кўчасига уланади. Қулоқдан эса денгиз бўйлаб ўтиб,
Шероролга келади.

Қораўзаннинг шолизор далалари, қишлоқни ҳар та-
рафга кесиб ўтган йўллари, даштнинг чор атрофига то-
мир отган катта-кичик кўчалари ҳам ана шу асосий кат-
та йўлдан бош олган. Уларнинг охири йўқдай. Ҳар ер-
ҳар ердаги баланд тош деворлар билан қўршалган қўр-
ғонларнинг биридан бирига ўтиб кетаверади.

Қўрғонлар куйдузи сокин бўлса, кеч яқинлашган са-
ри гавжумлашиб, шов-шувларга тўлиб бораверади. Ҳо-
зир ана шу қўрғонлар устига оқшом қўнмоқда. Соҳиб-

жамол чехрасидай ял-ял ёниб қуёш чўкади. Чор тарафдан буралиб-буралиб дуд кўтарилади. Айниқса, қишлоқ четидаги қиблага қаратиб қурилган дарвозаси ланг очниқ каттагина қўрғонда бугун тутун қуюқ. Дошқозон тепасида одамлар куйманади. Оқ кийиниб, бошларига локки ўраган аёлларнинг оёқ-қўли чаққон. Ёш-яланглар у ёқдан-бу ёққа югуради. Сурув қўйдай бир ерга уйилишган моҳирўй қизлар базми авжида. Биров чапговуз чалади, қилқобизнинг авж пардаси ҳаволалиб учади. Бошига чорси белбогини танғиб олган, заррин ҳошиядор оқ шойин чакмон кийган йигитлар кети узилмай келаётганларни пешвоз чиқиб кутиб олишмоқда.

— Ассалому алайкум, тўйлар муборак!

— Ваалайкум ассалом, қуллуқ, хуш келибсизлар!

— Хушвақт бўлинг...

— Қуллуқ, қуллуқ, қани, тўрга чиқинг, азизлар!

Кимдир той етаклаб келаётган, кимдир қўй ниқтаган, кимнинг қўлида дастурхон. Хуллас, совға-салом қабул қилувчиларнинг оёғи олти. Бировни оқ ўтовга, бировни кўк ўтовга таклиф қилмоқдалар. Ўтовлар ичи чўғдай гилламан билан безалган, ерга ранг-баранг шолчалар тўшалган. Шолчалар устига кўрпачалар, кийик терилари, пар ёстиқлар ташланган. Оқ чакмонларнинг барлари қайтариқлик кишилар, шоҳи кўйлак кийган тўтидай тўкис аёллар патнис тўла нон, қанд-қурс, товоқларда гўшт, балиқ ташиб ўтовларга кириб-чиқиб тўришибди. Айрим ўтовларда гап-гаштак қизийди, дўмбиранинг авжи гумбур.

Бола-бақра ҳовлида чуввос солишади. Отлар кишнайди, қўзи-улоқлар маърайди. Идиш-товоқ шарақлайди, бақриқ-чақриқ ичида ким нима деяётганини англаш қийин. Ишқилиб, барчанинг димоғи чоғдай, баҳридили богдай.

Хидирбоев бошлиқ Тождин, Темиржонлар ҳам отдан тушгач, оқ ўтовларнинг бирига таклиф қилиндилар. Ўтовнинг орқа керагаси очиқ бўлгани учун ғир-ғир шабада уриб турибди. Дастурхонлар ноз-неъматларга мўл. Меҳмонлар кириши билан улар йиғиштирилиб, яна бошқатдан ёзилди. Ҳар бирлари учун қордай оппоқ ёстиқлар узатилди. Ўтов тўрида ана шундай ёстиқларнинг бирига ёнбошичи қўйганича товоқ тўла ёғли гўшдан узиб-узиб ошалаётган соқоли узун, кулранг бароқ қошли, семиз гавдасига аранг синғиб, тарс ёрилгудай бўлган ятакларигача ёғ юқи сачраган киши ёнбошлаган.

Хидирбоев уни кўрди-ю, худди бехосдан қурбақа бо-
сиб олган одамдай ижирғаниб қўйди.

— Ассалому алайкум, Ҳожи оға, шу ерда экан-
лар-да?

Ҳожи оға бошини аранг кўтарди-ю, тунд бир ҳолат-
да, «келинглар», деб қўйди. Кейин қўлини нари-бери
артиб фотиҳага кафт очди.

— Илоҳо омин, луқмонур, балодур мададкори ху-
дойи расул, бисмилло, облоҳу акбар. Хуш келибсизлар.

Шундай деди-ю, гўё биров унинг ризқи насибасини
тортиб олаётгандай олдидаги товогини яна ўзига яқин-
роқ сурди. Терга пишиб кетган, ёноқлари мой. Бармоқ-
лари орасидан томаётганлари билакдан тирсагигача
қўюлар, аммо ўзи бунга парво қилмасди.

Хидирбоевнинг олдига пиширилган қўзи калласини
келтириб қўйдилар. Шунинг устига яна янги меҳмонлар
кириб, аввал Ҳожи оға, сўнг Хидирбоев ва бошқалар би-
лан сўрашишди-да, шундоққина оёқ остидаги пўстакка
чўккалашди. Ҳамма Хидирбоев ҳурмати Тожиддин би-
лан Темиржонга сертакаллуф, мулозаматли.

Хидирбоев эса қўзи калласидан бир бўлак узиб, оғ-
зига солди. Кейин товоқни Ҳожи оға томонга узатди. У
эса Тожиддин билан Темиржонга ишора қилди. Одат
бўйича энг азиз меҳмон уни ўз қўли билан узиб еб, сўнг
ён-веридагиларга ошатиши керак. Тожиддин бу ишдан
бош тортган эди — қўймадилар. Ноилож у ўз вазифаси-
ни адо этишга мажбур бўлди.

Иzzату икром бажо!

Бир қатор қимиз тортилди. Сўнг ҳар кишига алоҳи-
да-алоҳида чойнакда чой, кўп ўтмай буламиқ олиб ки-
рилди. Буламиқдан кейин буғи осмонга чиқиб турган то-
воқ-товоқ гўшт, қази-қарта кириб келаверди. Темир-
жоннинг иштаҳаси бўғилиб, ундан-мундан чимдиб
қўярди. Тожиддин эса буламиқни кўрди-ю, негадир тур-
қи ўзгариб қолди. Қош-қовоғи осилиб, ҳеч нарсага қўл
урмай ўтираверди. Буни сезган Темиржон ҳайрон бўлиб,
унга қараб-қараб қўяр, дўстининг феъли айниши боиси-
та тушунолмаб боши қотарди.

Ҳожи оға эса бир товоқ буламиқни ҳам паққос ту-
ширди-да, узоқ-узоқ кекириб, яна қимиз сўради. Қимиз-
дан кейин чўғирмаси билан юзини сидириб ташлади.

— Минг қатла шукур, минг қатла шукур,— деди ке-
йин у ғўлдираб,— яратганга шукур. Ҳар бандайи мў-
минга инсофу мурувват, қарияларга имони Муҳаммад
бер!..

Бирпасдан кейин хуррак товуши эшитилди. Ҳожи оға муккасидан тушиб уйқуга кетган экан. Бу кўпчиликнинг, айниқса Хидирбоевнинг гашини келтирди.

— Садқайи одам кет-э,— шивирлади у таъби тирриқ бўлиб,— мунча от босган бақадай ялпая қолмаса!

Биров какликдай қақалаб юборди. Унга жавобан иккинчиси Ҳожи оғанинг ёнини олди.

— Шарофатли одамни мазах қилиб гуноҳга ботманглар.

— Ҳа, каромати зўр,— уни қўллади бошқаси,— эҳтиёт бўлмоқ даркор.

— Ҳожи оғам, ҳар ким чақирса боравермайдилар. Бугун бир кўнгиллари тилаб келиб қоптилар-да.

Хидирбоев унга қаради.

— Нима деяпсиз, бу одам ис чиққан ердан қуруқ қолармиди.

Қийқириқ кўтарилди. Ҳалиги ҳимоячилардан бири:

— Шак келтирманг, мирзо,— деди пўписа билан,— хизр назар қилган одамга бунчалик ножонз гап қилиш инсофданмас.

— Ҳаҳ, ажаб гапирдингиз-ку, оқсоқол, хизр назар қилган одам ёни-веригагиларни назар-писанд қилмасин экан-да. Тўнқайиб олиб ётавериш инсофдан бўлди-ми? Шуям одамгарчилигу! На гап, на сўз бор. Ҳожи оғангизга текин томоқ бўлса бас, тузукми, ана шунга назар қиладилар.

— Йўғ-э?

— Худо ҳаққи! Аммо бизда мевасиз дарахтни дарахт демайдилар. Шуни бир карра билиб қўйса ёмон бўлмасди, тузукми?

— Астафидулло!— деди ҳалиги ҳимоячи,— сурувни бошлаб юрадиган қўчқорга лутфи карамимиз шу бўлса... Омин, қадам етди, бало етмасин, оллоҳу акбар, бизга жавоб!

У ўрнидан сапчиб туриб, ташқарига йўл олди.

— Тўхтанг, э, оға!

— Қўй-э,— деди у этагини қоқиб чиқиб кетар экан,— сендай ақлсизга оға бўлгандан кўра, ақлликнинг тўнкасини ёрган яхши.

Ҳамманинг дили сиёҳ бўлди.

Хидирбоевнинг кайфини қимиз кўтариб юбордими ёки тажангроқ эканми, шартакилик қилиб, оғзига келганини очиқ-ойдин ўртага ташлайвериши кўпчиликка ёқмади. Шуни сезиб жаҳли чиқди-ю, оёқроқда ўтирган тўй соҳибларидаги бирига мурожаат қилди:

— Дашшўй олиб кел!

Унинг туриб кетишга чоғланганини кўриб ялиниб-ёл-воришга тушдилар.

Маҳаллий улуснинг одатига кўра тўйга келган бор-жи, келинникига кетган куёвнавкарлар қайтгунча ўтириши, еб-ичиши, куйлаши, ўйин-кулги қилиб, вақтини хушлаши шарт. Борди-ю, куёв қайтишидан олдин кетиб қолса, у фақат тўй соҳибининггина эмас, балки бутун мажлис аҳлининг ҳам юзига оёқ қўйган саналади. Буни билган Хидирбоев кўпчилиكنинг раъйини қайтаргиси келмагандай яна ўрнига чўкди.

Ташқарида ҳамон ўйин-кулги қизир, гоҳ соз нола қилар, гоҳ шўхчан сайрарди.

Темиржоннинг чимтомоқлигини кўрган тўй соҳибни уни қистади:

— Томоқ совуб қолди, қароғим, ё буламиғимиз ёқмадимми?

— Жуда мазали овқат экан.

— Балли, яхши овқат қолгунча, ёмон қорин ёрилсин, деган гап бор бизда.

Ҳалиги каккудай қақалаганга яна жон кирди. Шу баҳона бўлди-ю, ҳазил-ҳузул гаплар бошланди. Кулги устига кулги.

Хидирбоев ҳам ичакузилди гапларга-суяги йўқ, унча-мунчани юз-хотир қилмай тахирини чиқараверар экан. Барча унга бўла қичқириб кулар, ўтирган ерида иргишлар, қорнини ушлаб қоларди. Ҳожи оға эса пинагини бузмай ётар, аскияларни эшитса ҳам эшитмаганга соларди ўзини.

Охири чарчашди. Худди шу маҳал биров дўмбира қўлтиқлаб кириб келди. Шундоққина ён томонга чўкиб, дўмбирани сошлаб турди-да, Авазхондан бошлаб юборди. Узоқ ўқиди. Берилиб тингладилар. Авазни дор тагига олиб кетаётган чоғ муштипар онанинг фарёд чекиб, жаллод оёғига йиқилиши юракларни тилиб юборди. Темиржоннинг кўзига ёш келди. Қимиз уни ҳам анча элитган, қулоқларигача шафақ ранг олган эди.

Бахшининг байти тугагандан кейин ҳам анчагача нафаслари ичига тушиб, жим ўтирдилар. Сўнг нозик гавдали, ёши олтмишларга бориб қолган киши ғазал бошлади. У жуда ширали ўқирди. Ғазалда Орол денгизининг улуғворлиги, долғалар ҳайқириги, латофатли бир қизнинг ёр васлига ошиқиб, ҳар тонг шу денгиз соҳилига келиши, севгилисининг денгиздан қайтишини орзиқиб кутиши таъриф этиларди. Ғазал муаллифи ҳам шу қизга

ошиқ. Аммо энди қиз ўша кутгани билан олисларга кетиб қолган. Шунга қарамай, ғазалхон ўша дилбарни қўмсайди, кўргиси келади. Жарангдор кулгисини, сузилиб боққан хумор кўзларини, латиф чехрасини кўз олди-га келтиради, денгизнинг ўйноқи тўлқинлари сингарм хаяжон билан хаёл изидан уни қидиради, изтироб челади...

Темиржон ғазал сеҳрига берилиб, беихтиёр куйдирмажон Юлдузни яна эслади. Бутун вужуди изтироб билан қалтиради. Ўша сўнгги кеч, ўша висол пасиб қилмаган оқшом, телефон қилиб, унинг овозини эшитишга муяссар бўлмаган тун изтироби ҳамон бағрини эзиб келарди...

— Мунча машқинг паст?— деди дўстининг фикрга толганини кузатиб ўтирган Тожиддин.

Соқийнинг май косаси сингандай Темиржоннинг ҳам хаёли парчаланди.

— Шундай ўзим...

Байту ғазал тугаган, Ҳожи оға ҳам ўрнидан туриб, ўзро гапларга аралашиб кетган эди.

— Анови рўдапо гумдон бўлдимиз?— деди у Хидирбоевга ишора қилиб. Темиржон ҳам унинг чиқиб кетганини энди сездн,— жуда бадхулқ йигит-да,— давом этди Ҳожи оға,— ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир, дегаплар. Бу нусханг қурғур, ўйламай-нетмай оғзига келганини тўкаверади. Азалдан жиним суймасди-я, бадкирдорни.

Демак, Ҳожи оға унинг аскиянамо гапларини ўзига олган экан.

— Бизни тоза пайровга солди-я, балога гирифтор бўлгур.— Яна алам билан гапирди у.— Бундай одамни санг бўрон қилсанг, савобга қоласан. Қани, таом мўстар бўлмасин, олинглар.

Ҳамма унинг ҳурмати товоқларга қўл узатди. У эса муккасидан тушиб, овқатдан бош кўтарай демасди.

Кейин гап айланиб келиб ўрмончилик тўғрисидаги баҳсларга улашиб кетди.

— Кечаги газетани ўқидингларми? Қуйруқда дарахт битади, депти-я. Бу гапга ҳеч ақлим бовар қилмайди,— деди меҳмонлардан бири.

Тожиддин билан Темиржон бир-бирларига қараб олдилар.

— Йўғ-э,— сўзловчига эътироз билдириб, Темиржоннинг ёнини олди Тожиддин,— қаловини тоңсанг, қор ёнади, дейдилар.

Ҳожини оғага бу гап ёқмади шекилли шердай пишқириб қўйди.

— Шипшийдам чўлга қилган меҳнатлари зое кетмасмикин дейман-да, иним,— мулоҳаза қилди ҳалиги меҳмон.

— Йўғ-э, чўлга тер тўкканнинг меҳнати зое кетгани ҳеч! Қанча-қанча саҳролар меҳнат билан обод бўлгану...— эътирозиди давом этди Тожиддин.

— Тўғри,— дея унинг фикрига қўшилди иккинчи меҳмон,— бирлашиб тер тўксанг, саримсоқ экиб бол ундирасан.

— Ҳақ сўзладингиз,— деди бошқаси,— бирлашганда ҳикмат кўп. Сердарахт қишлоқни сув олмайди, дейдилар-ку!

Тортишув қизиди. Кўпчилик дарахт экишнинг хосиятини таърифлар эдилар. Темиржон Қўйруқнинг келажиги ҳақида ниманки тасаввур қилган бўлса, ҳаммасини баён қилди. Барча ажиб ҳаяжон билан тинглади уни. Фақат Ҳожини оғагагина ёқмасди бу гаплар. У бошини даст кўтариб, тумтайиб ўтириб олди.

— Анча мақбул йигит кўринасан, болам,— тўнғиллади у Темиржон томонга ер тагидан назар ташлаб,— бари мулоҳазаларингизни эътибор билан тингладим. Локигин, отнинг тўрт оёғи бўла туриб ҳам қоқилиши бор. Айбсиз парвардигор. Бехос ўйламай гапирдинг-қўйдинг, ўйламай иш тутма, болам. Маслаҳатим шу сенга: Қўйруққа оид мақсадингдан қайт. Обод қилиш учун нообод мавзулар камми? Биллоҳи азим, аксари улуснинг қаҳру дашномига қолмагин тагин!

Ҳамма Ҳожини оғанинг оғзидан кўз узмай қолган эди. Тожиддин аранг ўзини босиб, қизариб ўтирарди. Темиржон эса гапнинг охири қаерга бориб тақалишини кутганича, одоб юзасидан гап қайтаришни эп кўрмасди. У ўйлар эди: нима бало чол пўписа қилиб шаштимдан қайтармоқчимин? Наҳотки, ўйлаган режаларим рўшнолик кўрмай қолиб кетаверса! Нега энди? Шу ўзини дин пешвоси қилиб кўрсатаётган якка-ёлғиз нусха туфайли-я? Балки бундай нусхалар якка-ёлғиз эмасдир? «Улуснинг қаҳрига учрайсан»,— дея қўрқитяпти. Ҳа, бундайлар улусни ҳам заҳарлаб, янгиликка қарши қўйишдан тоймайди. Нега ҳамма жим? Тожиддин ҳам лом-мим демайди, балки анави нусханинг гаплари маъқул тушаётгандир унга? Атайин шунақа фисқи-фужур гапларни эшитиб, адабингизни еб кет, деб олиб келганимизни бу ерга. Мени айтганимга кирмадинг, мана, элнинг мулоҳазаларини

эшитиб қўй, демоқчидир-да. Нима бўлсаям, бўш келмаслик керак. Чекиниш — номардлик!

У овозига сокинлик бериб сўз қотишга аҳд қилди:

— Кечирасиз, Ҳожини оға, дардчилга дармон бўлиш айбми? Асрлар бўйи чанги чиқиб ётган ернинг тобини келтиришлик савоб иш саналмайдими сизларда?

Ҳожини оға унинг сўзини оғзидан олиб, бўғзига урди:

— Баъзан савоби ошкордан гуноҳини пинҳон яхшидир. Бунинг маъзини чақиб ол, бола! Ҳаддингдан ошма! Бинобарин, ҳар муҳитнинг қон-қонига сингиб кетган удуми, урф-одатлари билан келишмоқ даркор. Билмай-нетмай дабдурустан унга ҳалал еткизмоқ гуноҳини азимдир!

— Удум, урф-одат...— алам билан гапирди Темиржон,— ахир, урф-одатлар қонун эмас-ку?

— Билъакс, қонун каби ҳукми бор!— у Темиржонга еб қўйгудай бўлиб тикилди,— ўтмишда у хилватгоҳга бемаврид қадам қўйганининг жони омон қайтмасди. Ўтмиш эса бугуннинг ойнаси. Ундан ибрат ол, тангрига тавалло қил, ўзингга инсоф берсин. Имонини ютмоқ эса сандай мусулмон мазҳабидаги бандага на раво!

Унинг сўзлари ўтирганларнинг айримларига ёғдай ёқар, ҳузур қилиб бошларини силкитиш билан маъқуллардилар.

Бирин-кетин сўзга аралашиб, Қуйруқнинг илоҳий хислатларини ҳам таърифлашга ўтди баъзилар. Айтишларича, у ерларда азиз одамлар ўтганмиш, инсу жинслар макон қурганимиш, ҳар қалай, оёқ ости бўлмаслиги керак. Акс ҳолда, эл-улус бошига бирор фалокат ёғилиши бор эмиш. У ерни яхши деб таърифлаш ҳам, ёмон деб ҳақоратлаш ҳам гуноҳмиш. Қундузи назр-ниёз билан зиёрат қилиш мумкин. Шомдан кейин борган инсон эса қайтиб келмайдиган ундан. Қайтиб келгани ҳам пешонасида нималар борлигини билмайдиган, ҳаётида нималар содир бўлиши «фақат тангрига аён» эмиш. Ҳатто бир йили тунда Қуйруққа яқин жойдан ўтган балиқчилар кемасини одам-подамини билан сув ютиб кетибди. Қайси бир сайёҳ қайиқда сайрга чиқибди-ю, билмай ўша томонларга бориб қолган экан, эрталаб беҳуш ҳолда денгиз ўртасидан топибдилар. Ҳушига келгач, кечаси Қуйруқда нималар кўрганини айтиб бериб, одамларнинг юрагини ёрибди. Ўзи-ку ўзи, унинг ҳикоясини эшитганлар ҳам шомдан кейин шайтонлаб қолиш одатини чиқарибдилар.

Бундай воқеалар шундай кўпмишки, қайси бирини эсласанг, ақлинг озиб қоладиган даражага етасан эмиш. Яхшиси, индамаган маъқул. Нима бўлса — бўлавермай-

дими! Сен бизга тегма, биз сенга, деган гапга амал қилиш зарур. Дарвоқе, элни бирон ёмон кунга гирифтор қилмай, тинч қўйса бас.

— Дил назаргоҳи ҳақ!— деди Ҳожи ога,— одамлар бир нимани билмай гапирмайдн. Хилватгоҳми, ноободми, тангрига ҳавола. Тақдирида нимаики бор, қодир худо, ўзи билади. Умринг беҳуда ўтмасин, болам, аравагини бошқа йўлдан олавер. Бинобарин, ёш жонингини ўйла, жувонмарг қилма ўзингини, огоҳ бўл... Каромат қиламан деб, денгиздан ўтиб, сойда чўкканлар кўп бўлган. Бунинг ҳам мағзини чаққанга фойдаси бор.

Унинг сўнги гапларида таҳдид бор эди. У мушг кўтариб қўйди. Аммо ҳали урганича йўқ. Урса «жувонмарг» қилиб юборгудай.

Ана шу дўқ қаршисида Темиржон ўзини ожиз сеза бошладн.

Яна ҳамма жим. Ташқарида танбур нола чекарди.

Ҳожи оганинг гапларига энсаси қотиб, диққинафас бўлганлардан бири:

— Юринглар, оёқнинг чигилини ёзиб келайлик,— деб қолди.

Айни муддао.

Ҳожи ога фотиҳага қўл очди.

— Илоҳо омин, ёш-ялангга мурувват бер, ҳар балою ҳар қазою пешонд даф кун, парвардигор, оллоҳу акбар! Майли, чиқинглар, ман бир нафас ором олай,— деди ва шу заҳотиёқ қават-қават ёстиқни гарданнга тортди.

— Ҳожи оганинг йили уйқуми, нима бало!— кулди ўтовдан чиққан йигитлардан бири.

Бошқалар енгил кулиб қўйишди.

— Қалай, Ҳожи оганинг дийдиёсига тўйдингларми?— сўради ташқарида турган Хидирбоев,— овқат заволи тутгур,манглайи қора!

Тўйхонани ёритиб турган бесаноқ чироқлар кўзни олгудай. Бир томонда ўйин гаштию дўстлар саргузашти. Бир томонда тонгда келиб, бу уйдаи нонушта қилиб кетадиган қари-қартанглар учун таомлар тараддуди. Пяловхонтўрага ҳозирлик кўрилаётган ерда эса олти хотин йиғилиб, чорбозор ечмоқда. Биз ҳурматли ўқувчимиздан рухсат сўраб худди ана шу қорақалпоқ аёлларининг ўзига хос, завқли ҳаптомаларини ўзбек тилига кўчириб таърифламоқчимиз.

— Вой, Ойзодахон, келин бўлганинг эсингга тушди-ми дейман, ўлан эшитиб кўз ёши қиласан, холос?

— Манов пиёз ўлгур аччиқ экан-да, янгача, кўзимни ачитиб юборди.

— Битта пиёз аччиғига чидолмасанг, қайнонанинг нордон гапларига қандай чидайсан?

Гапга бошқаси қўшилди:

— Вой, нимасини айтасиз, Гулнозхон, Ойзоданинг куёви кафтида кўтариб юради-я, чикқан, қайнонаси елкасида.

— Азалдан бахти кулган қиз эдинг, айланай, куёвинг кафтида эмас, опичиб юрса арзийсан.

Бунақа пайтда салдан-салга кулги кўтарадиганлар қийқириб юборди.

— Вой, манави сабзиларни қаранглар, Ойзодахон кокил қилиб юборибди-я, ҳар аёл ўхшаса санга ўхшасин-э, айланай.

— Ойсулувхон еганларида томоқларига тикилмасин, дейдилар-да, Матназардан кўнгилсиз бўлиб юрмасинлар тагин!

— Ойсулувни ўзиям пазандаликда ҳеч кимга ён бермас эмиш дейишади, ростмикин?

— Ҳа, мазали овқатларни шунақанги расамадини келтириб, гатоп қилармишки, қайнонасининг жонини киритмаса нимамиш.

— Ҳа, айланайлар, яхши хотин — уйнинг гули, деб бежиз айтишганми! Мақтасанг, мақтовга арзийди Ойсулувхон.

— Ўғил ўстириш ҳам осонмас-да, Матназарнинг онаси ўғлини шу кунларга етказгунча эси кетган. Энди бир яйрасин, боёқиш.

— Нимасини айтасиз, Матназар ҳам куёв қилсанг киройидай. Илгариги ёшим бўлганда Ойсулувдан айтиб, ўзим тегиб олар эдим.

Яна кулги кўтарилди.

Шу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, бугунги маъраканинг «гуноҳкори» — куёвга бўлган мақтовда яширин киноя бор эди. Буни сезган айрим аёллар, лабларини буриб, яширин кулиб қўйдилар.

— Кўнглингиз нималарни тиламайдн-я, овсин, келишган йигит назарингизга тушса, сувдай суюла қоласиз.

— Гап келишгандами... Сулув-сулув эмас, севган сулув, айланай.

— Ҳа, тўғри айтасиз, яхши эрга берсанг қизни, силай-силаи султон қилур, ёмон эрга берсанг қизни, ура-ура ултон қилур.

— Шундоқ! Аммо сиркаси сув кўтармайдиган келинлар йўқми дейсиз. Гулни севган тиканниям севсин-да, айланай.

Яна кулги.

— Ҳов, анови йигит тушмагурлар, жа авжига чиқишяпти-ку, бизларни қаеримиз кам ўлардан. Чанговузни олинг, Ойзодахон, дўмбирани бу ёққа беринг, бир қўшиқ жавоб қилайлик.

Шундан кейин аёлларнинг қўшиғи қўшиққа уланиб кетаверди, Бирин-кетин ўртага тушганлар дам шох ташлаб, дам сузилиб, дам йўргалаб ғамза, наво қилдилар.

Ипак рўмол бошимда ҳилпиллайди,
Бўза ичсам юрагим қилқиллайди
Олиб бер деб отамга айтолмайман,
Тил тагида бир нима бўлқиллайди.

Бир қийқириқ кўтарилди ўртада. Қийқириқни бошқа аёлнинг қўнғироқдай овози ёриб чиқди:

Олти йигит ичида отинг Турсун,
Кўзачага сув қўйдим, тиниб турсин.
Чиндан суйиб чақирсанг, мен борайин,
Елғон айтиб, алдасанг, бетинг қурсин.

Қарсак устига қарсак. Қийқириқ.
Энди дўмбирани учинчи аёл қўлга олди:

Олти қизнинг ичида отинг Сора,
Намойишга сочларингни кунда тара,
Ўз тенгини топиб тегсин ҳар қиз бола,
Ер устига теккашларнинг бети қора.

Бу сафарги қийқириқ узоқ чўзилди. Чунки қўшиқда Матназарнинг хотин устига хотин олаётганлигига ишора бор эди. Бунин билган аёллар бир-бирларининг тиззаларига уриб-уриб кулар, қийқирардилар.

Шунинг устига «келин келди, келин келди» деган гала-говур эшитилди. Барча гурр этиб ташқарига отилди. Дарвоза олдида ўйин-кулги сурони. Бир неча отлиқ қизлар қуршовида зар ёпқичлар билан безанган оқ той минган келин. Унинг эгниси сани-сумбатига ярашган ҳарир кўйлак, банотдан камзул, қулоғида исларга, манг-лайида тиллақош, бошига оқ парда ташлаб, балки иримига кўзини ёшлаб, баҳордай яшнаб келарди, Қайиона

томон бўлмишлар пешвоз чиқиб, от туёқлари остига гулдор кигиздан поёндоз тўшадилар. Қизлар тўдасидан сал орқароқда ўз навкарлари қуршовида турган куёв отдан тушди-да, келин ёнига келиб, уни кўтариб олди. Шу кўтарганича остона ҳатлаб ҳовлига кирган чоқ бошларидан қанд-курс, танга-чақалар сочилди. Ҳовли ўртасидаги чўғдай гиламлар ёйилган жойга боргандагина келин куёв қўлидан тушди. Қиз юзидан парда кўтарилди. «Гул билан булбул йўлиқди», қилдилар. Ҳожи оға чиқиб никоҳ ўқиди. Ирим-чиримни бошига кўтарадигацлар исирик солди. Кейин каттагина патирни аввал куёвга, сўнг келинга тишлатиб олиб, ўзаро бўлиб, еб юборишди. Ахир бирининг ўғли, бирининг бўйга етган қизи, хонадонига файз бахш этиб турган невараси, чевараси бор эмасми, барчасининг тўю томошасини кўриш пасиб қилсин-да. Хуллас, ҳар шеванинг ўзига хос одатлари бўлади.

Ўртага гулхан ёқилди. Куёв-келинининг меҳри бир-бирига оловдай иссиқ бўлсин деб, икковини гулхан тева-рагида уч марта айлантиришди. Ноғора базм, ўйин базми. Йигитларнинг гулхан устидан сакрашлари, «сизни ҳам куёвга етказсин», «сизни ҳам Ойсулувдай сулув келинга йўлиқтирсин», дейишиб, бир-бирларига рўмолча тақдим қилишлар бошланди.

Пировард, куёв-келин ёнма-ён туриб базм аҳлига алоҳида-алоҳида салом беришга ўтдилар. Темиржонга рўбарў келганларида негадир у сесканиб кетди-ю, бир қадам ортга силжиди. Буни куёв ҳам сизди, Тожиддин ҳам. Нега шундай бўлганига Темиржоннинг ўзи ҳайрон. Куёв-келин олислашганларидан кейин ҳам ҳайратдан ўзига келолмади у. Уни ҳаяжонга солган куёвнинг башараси бўлди. Унинг эгнидаги хушбичим заррин либослари ҳам Темиржон китобларда ўқиган, кино экранларида кўрган қадимий депгиз қароқчиларининг эслатувчи машъум қиёфасини безай олмаганди. Саримсоққа атиргул суви сепган билан муаттар бўлавермас экан.

Бўйинларидаги чандиқлар, ёноқларидаги яра-чақа ўрни кишини сескантирарли даражада хунук. Лекин Темиржонни чўчитган нарса бу ҳам эмас. Балки унинг кўзларидир. Ана шу чақчайган кўзларни Темиржон тунда адашиб юрган маҳал кўрган эди. Шунинг эслади-ю, яна димоғига қон ҳиди уфургандай бўлди. Ким у, қандай одам?

Шу савол улар йўлга чиққанларидан кейин ҳам ҳаёлини қўйиб юбормас, унинг кимлиги, қанақа одамлигини тезроқ Тожиддиндан сўраб-суриштиришнинг маври-

дини тополмас эди. Чунки улар билан ёнма-ён Хидир-боев, бунинг устига, ҳали ўтов ичида Ҳожи оғанинг ёни-ни олган эчкисоқол киши ҳам бирга борарди.

Тўрт отлиқ ой ёғдуси тўшалган шолиторлар оралаб кетардилар. Айрим жойларнинг шолиси ўрилиб, қайта шудгор олининини кутиб турар, айрим жойлар илиқ шабадада майин тўлқинланарди. Ҳар томонда чигирткалар чириллайди, уй ҳайвонларининг сурони эшитилади. Қайси бир ҳовлида овози ванг қўйилган радиодан қўшиқ таралади. Узоқ-яқинда милтиллаган чироқлар, одамлар шарпаси. Аҳён-аҳён қирғоқларига сийрак тол экилган анҳорлар, кичик-кичик тўғонлар билан тўсилган дамбалар, томларига қамиш ёпилган бостирмалар, эшиклари ланг очик оғилхоналар қорайиб кўринади.

Шолипояларни кесиб ўтган узундан-узоқ чанг-ғуборли йўл аста торайиб отлиқларни иккига бўлиб юборди. Кундузги сайрдан кейин чарчоғи ёйилиб, қорнини емга тўйдириб олган тўриқ қунон ўйноқлашини канда қилмай, энг олдинда борар, қолган уч отлиқ эса орқама-орқа ўзаро гаплашиб келардилар. Кўп ўтмай Темиржонга эчкисоқол етиб олди. Бу эти суягига ёпишиб, кексайиб қолган кишининг исми Жойиқбой экан.

— Маъзур тутинг, ўғлим,— деди у тасодифан гап қотиб, Темиржон унга ялт этиб қаради-ю, ой ёруғи хира ёритган қўй кўзларини кўрди,— исми шарифларини сўрамоқчи эдим.

— Отим Темиржон, Тошкентданман.

— Падари бузрукворингиз ҳаётмилар?— Жойиқбойнинг овози қадди-бастига асло мос тушмагандай, қандайдир қудратли ва жарангдор ҳам эди. Кўринишиндан ўзи қорақалпоқ бўлса ҳам соф ўзбек тилида гаплаша оларди.

— Қазо қилганлар.

Жойиқбой отнинг тизгинини эгар қошига илибоқ юзига фотиҳа тортди.

— Энди, ўғлим, гапнинг сирасига кўчайлик. Бир масала устида андак кенгашиб олсак, дейман, Анча тарбия кўрган, сипо йигит кўринасиз. Ҳожи оғага шу тарафдан маъқул тушдингиз. У киши билан танишлигингиз бормиди?

— Биринчи учрашишимиз.

— У ҳолда таништирай. Ҳожи оға хизр назар қилган, табаррук оқсоқолимиз бўладилар. Насл-насаблари пир авлоди. Ўзлари икки бора ҳаж қилганлар. Ҳали анов Хидирбойи деганимиз калакага олиб, бўлмағур гаплар

айтди. Майли, ёмон ўзини билмас, ўзгани кўзга илмас, дейдилар, балою қазоси ўзига урсин. Локигин, сиз эътибор қилманг ундай бетайинларнинг гапига. Ҳожи оғадай табаррук одам шаънига зид келган ўз жазосини тортади. Оллога солдик. Илгари замонда бундай азиз кишиларнинг пойи хоки сурмайи сулаймон эди. У маҳаллар, байбай, оғзи куймаса оловни чайнайдиган йигитлари, муридлари бўларди. Шундай кишининг измисиз от кишнамасди ҳатто! У замонлар ўтди-кетди. Энди каттаям бир, кичигам. Бировнинг мушугини бесабаб пишт деб бўлмайти. Ҳар қанча бўлгандаям бари бир азиз кишиларимизнинг ҳурматини бажо келтириш сиз билан бизга ҳам фарз, ҳам қарз, тўғримасми? Шундоқ, ўғлим, анов Нурмирзабойдақа тилига эрк бериб, фисқу фужур ёғдирадиганларни ҳам тийиб қўйиш зарур. Сиз унга яқинроқ кўринасиз. Бир зайли келганда гапириб қўйинг, тилини тийсин...

Темиржон гапнинг йўналиши нимага олиб келишини сабр-тоқат билан кутарди.

— Ҳожи оғам шуни сиздан сўрадиларми?

Жойиқбой яна бир совуқ қараш қилиб қўйди.

— Йўқ, буни ўзим айтяпман. Демокчиманки, ўғлим, ўзбекмизми, қозоқми, қирғизми, қорақалпоқми, бошқами, буни фарқи йўқ, ҳаммамиз мусулмон бандаси. Муҳаммаднинг содиқ умматларимиз. Зеро, шундайдир, олло таолонинг лутфу карамига қараб иш тутсак, ёмон бўлмас. Қўйруқни дарахтзор қилиш важида бу ёқларга келганингиздан Ҳожи оға ғазабнок!

— Кечиринг, оға, бир кишининг хоҳишига қарайдиган бўлсак...

— Чакки қиласиз,— Темиржоннинг сўзини шартта бўлди Жойиқбой.— Сурув қўчқор ортидан йўл олади. Оқсоқолнинг амри вожиб.

— Қўрқитмоқчи бўляпсизми?

— Асло! Огоҳ бўлинг, демокчман, холос. Оқсоқолнинг амри инobatга ўтмаса, худонинг амридан қўрқинг, деяпман.

— Қўйруқнинг муқаддас жойлигини билмагандим...

— Балли, мана энди билиб олдингиз. Қўйруқдан бўлак ўрмон қиладиган жойлар камми?

— Биз бутун Шероролни кўқартирмоқчимиз.

— Аммо Қўйруқни холи қўйинг. Маломатга қолиб юрманг, ўғлим.

Темиржон нима дейишини билмай қолди. Жойиқбой яна гап қотди:

— Шомдан кейин бир назар ташлаганингиз бўлдимми?

— Қуйруққами? Йўқ!

— Бир чиқинг, бўлмасам, бари кирдикорлардан воқиф бўласиз. У жойлар билмаган одамнинг кўзига оддий қумлоқ бўлиб кўринади. Аслида бутун бир авлод истиқомат қилади унда. Оллонинг амри билан кундузлари пинҳон сеҳрида, шомдан кейин жонли қиёфа кашф этади. Бинобарин, уларнинг тинчлини бузишга аҳд қилолмасиз, деб ўйлайман.

— Қизиқ,— ишонқирамай кулди Темиржон,— гапларингиз жуда қизиқ, жуда... Қанақа авлод ҳақида гапиряпсиз?

— Бунинг тарих-таърифига бандаси ожиз,— деди Жойиқбой заҳархандалик билан.

— Ишонгим келмайди. Шунчаки бир саробдир, тасаввурдир... Табиатда бунақа мўъжизасиз мўъжизалар бўлиб туради. Билиб туриб эътиқод қилавериш — бу кулгилли-ку?

Жойиқбойнинг жаҳли чиқди.

— Нима бўлсаям, авлод-аждодимиз эътиқод қилиб келган жойлар. Тарқи одат — амримаҳол. Яна айтаман, уни ўзгартиришга бандаси ожиз! Ҳар ким ўз уйи, ўз овулининг ғамини еса-чи, бунда нима бор экан, ҳайронман!

Темиржон яна кулди.

— Қизиқ... уй, овул деганда тўрт девору якка том ёки беш-олти ўтовдангина иборат, деб тушунсангиз керак-да. Уй — бу бутун еримиз, бутун ватан-ку?! Мана шу Орол ҳам менинг уйим, менинг овулим эмасми?

Жойиқбой еб қўядиган назар билан тикилди. Улар тўрт томонга тарвақайлаб кетган чорраҳага етиб келишди. Афтидан, Жойиқбой шу ерда ажралиши керак. Тизгинини тортди.

— Ҳар қалай, сени огоҳлантириб қўйдим, бола!

У от бошини ўнг томонга бурди-да, йўртганича кетди. У қоронғилик ичида сингиб кетаётганига Темиржон қараб турар, бутун вужуди қалт-қалт титрар эди. Кундузи бўлганида унинг рангига қараган киши қўрқиб кетарди сўзсиз. Ҳозир эса ойнинг қумушланган шуъласида бунинг фарқ қилиб бўлмасди.

Шеророл Қуйруғининг табиий сипоатлари дин учун илоҳиёт мўъжизаси бўлиб кўринарди. Бу жойда на мачит ва на ибодатхона бўлган азалдан. Икки-учта азиз-авлиёларнинг қабрию катта-кичик булоқлар бор эди, холос. Булоқларнинг шифобахш сувларидан май-

риқ-мажруҳлар, руҳий касалликка йўлиққанлар даво топиб кетишар эди. Ҳавоси буйрак касалига шифо. Шу сабабдан бу даргоҳ муқаддас деб эълон қилинган эди. Айниқса, баҳор пайтлари узоқ-яқиндан келишиб, булоқлар теварагида мол сўйишиб, ис чиқаришарди. Худо йўлига қурбонлик беришар, Ҳожи оғадай Муҳаммаднинг сўнгги умматига садақа келтиришарди. Биров фарзанд талаб, биров ўзига мартаба, бойлик тилайди, тани сиҳатлик... Ишқилиб, нимаики ният қилган бўлсалар шу жойга келиб, худога ёлворишар, мозорларга сиғинишар, назр-ниёз атардилар, юпанч топардилар. Аммо бу маросимлар кун чиққандан кун ботгунга қадар давом этарди, холос. Шомдан кейин ҳеч шарпа қолмасди. Чунки сукунатда шайтон ҳукмрон. Тунлари базм-жамшид қурадиға арвоҳларга бўшатиб бериш керак эди Қуйруқни.

Йиллар ўтиши билан булоқлар қуриди. Қуйруққа эътиқод қилувчилар сийраклашди. Бунга руҳонийларнинг оламдан ўтгани, динга ишонмайдиган янги авлод етишаётгани ҳам сабаб бўлган, албатта. Майриқ-мажруҳларнинг даво топиши Қуйруққа хизр назар қилганидан эмас, балки булоқлар сувининг шифобахшлигиданлиги маълум бўлди. Натижада, мозорлар ҳувиллаб қолди. Буталарга илиб ташланган латта-лутталар уводага айланиб кетди. Янгиларини камдан-кам учратасиз. Баҳор пайтлари онда-сонда ўша томонга эчки етаклаб ўтганни учратиб қолсангиз, у ҳам биронта мункайиб қолган чол ёки оми кампир бўлади. Хуллас, Қуйруқнинг илгаригиндай доврўғи йўқ ҳозир.

Аммо Ҳожи оға унинг аввалги мавқеини асраб қолиш учун хўп уринди. Илгаригиндай муқаддас саналиши учун кўп курашди. Беҳуда кетди уринишлари. Ўтган умрни қайтариб бўлмаганидай, янги ҳаёт оқимида дамба солиш ҳам амримаҳол экан. Ҳожи оға эса бундай қонунлар билан келишгиси йўқ. Кечаги кунидан умидини узгиси келмайди.

Темиржон Жойиқбойнинг гапларидан ана шу чириндининг ҳидини сизди. Ижирғанди. Тўриқ қунон ўйноқлашини қўймас, қўйиб берса, ўша бедаво Жойиқбой минган бия кетидан қувса!

Ортда қолганлар етиб келишди.

— Овулда қола қолинглар,— деди Хидирбоев, йўлнинг чап қанотига ўзини ураётган отининг тизгинидан тортиб,— бир кеча — минг кеча бўлмас.

— Раҳмат, оға, Довулбой ота эртaroқ қайтинг, деб

тайинлаганди. Ярим кечага қолиб кетдик! Темиржондан хавотир олаётгандир тоза. Илдамроқ бо-райлик.

— Унда хайр, отага мендан дуо айтинг, тузукми?— Анча йироқлашиб кетгач, яна тўхтаб, отнинг бошини бурди-да, бақирди:— Ҳалиги ёрдам масаласидаги гап-ларимни қаттиқ олманглар, тузукми, йигитлар! Шоли-ни бир ёқлик қилиб олсак, қўлимиз бўшайди сал-пал. Кейин марҳамат, тузукми?

— Раҳмат, Нурмирзо ога!— жавоб берди Тожиддин ҳам бақириб, кейин Темиржонга мурожаат қилди,— хўш, қалайсан, файласуф, одамларимизни кўрдингми?

Темиржон энсаси қотгандай тўнғиллади:

— Кўрдим. Таъбни тирриқ қилишда бир-биридан қолса қулоғини кесадиганлар экан.

— Йўғ-э? Ёқмадими? Битта-яримта Ҳожи оғага ўхшаган бўлса бордир. Лекин ҳаммани қоралаш ярамайди, файласуф. Беш қўл баробар эмас. Гуруч ҳам курмаксиз бўлмайди.

— Шолипоёдаги битта курмак, юзлаб курмакни уруғлайди.

— Нима бало, феълинг айнаиб қопти жуда? Ё анов нусха бирон нима дедими?— «Анов нусха» деб Тожиддин Жойиқбойни кўзда тутган эди.

Темиржон индамади.

Улар тунда Қийикчашмани кесиб ўтишни эп кўрмай, отни кунчиқар томонга буришган, катта йўлга чиқиб олган эдилар. От туёқлари асфальтда учқун чақнатиб, ногора чалгандай тақира-туқур овоз таратиб борарди.

Бир томон Устюрт яссилигининг тоғдай баланд чегараси. Дам оқиш қоялар бош узра ҳайбат тўкиб турар, дам адирлар орасида ғойиб бўлар, гумбазшакл ям-яшил тепаликлар ортига яширинаётгандай туюларди. Чап томон эса қоп-қоронғи Қийикчашма. Дов-дарахтлар сукутга толган. Шохлари қимир этмасди. Тун қушлари басма-бас сайрашар, қурбақалар вақирлар, ҳамма нарса зймистонлик қўйнида гўё. Анча ҳаволаниб қолган ой эса бу хилватгоҳни ёритишга ожиздай.

— Айтгинг келмаяптими?— қайта сўради Тожиддин.

— Таъбни тирриқ қилди деяпман-ку!— зарда билан жавоб берди Темиржон,— сенинг анави гапингни қайтарди.

— Қайси гапимни?

— Қуйруққа дарахт экмайсан, экдинг, жонингдан умидингни узавер, деди.

Тождиддин бўзариб кетди.

— Йўғ-э... Нима деяпсан ўзинг? Қачон шунақа девдим? Ахир...— тутилди у,— жонингдан умидингни уз, деб қачон айтдим сенга!

— Шунга ўхшаш гап қилдинг-ку, ановда.

— Қоқ-қуруқ тухматчи экансан-ку!

— Тухмат эмас. Қуйруқни қўй, деганингни айтаяпман.

— Тўғри, айтдим. Аммо жонингга қасд қиласан, демадим-ку, тентак!

— Анов айтди.

— Эчкисоқолми? Вой, қизигар-ей,— кейин қаҳ-қаҳ уриб юборди,— тоза юрагингни ёрибди-да, а? Шунга фиғони фалакмисан? Қўй-е!

— Ростданам, Қуйруқнинг бирор сир-асрори борми?

— Бор. Баъзи шунақа четроқ жойларда яшириниб олган бидъатлар яраси ҳадеганда битавермас экан. Сен Қуйруққа ёпишиб олганингни билган кунимоқ, бу ёғи қанақа бўларкин, деб ўйловдиму, ўзингга айтмовдим. Буларга бир дуч келиб панд еганман. Рост гап, юрак олдириб қўйганман. Ҳаммаси анов хурофот бандасидан чиқади. Ҳожи огадан. Баъзи лақмаларнинг миясига ҳамон заҳар қуйиб юради. Асл мақсадига тушуниб бўлмайди ҳеч. Бир қарасанг, Қуйруқни осмонга кўтариб, илоҳийлаштириб қўяди, бир қарасанг, фалокат босган жой, деб камситади.

— Битта тиррақи бузоқ бутун подани булғайди, деса-санг-чи. Наҳотки, унга ишонишса? Ахир, бунақа гаплар аллақачон гумдон бўлган-ку?

Жавоб бўлмади.

— Қанақадир «авлод»нинг кўлагаси кўринармишми кечалари? Шу ҳам гап бўлди-ю...

— Бўлса бордир,— деди Тождиддин елкасини қисиб,— мен кечалари юрмаганман.

— Бир чиқмаймизми?

Тождиддин Темиржонга қараб қўйди.

— Ўзинг чиқавер. Мен Ҳожи оғанинг битта гапига ишонмайман Алвасти-малвастиларига ҳам.

Улар яна жим, бир-бирларига гап қотмай борардилар.

Темиржон мудраётгандай кўзларини юмиб олган, от эса силкиниб-силкиниб йўрғаларди. Аслида, у ухла-

мас, эс-ҳушини тўйдаги ҳангомалар, куёв бўлмишининг қиёфаси тортиб кетганди. Уша тунда учратгани шумикин ёки адашдими? Айнан ўхшаб кетади-ку? Ҳар қалай, аниқроқ билмай-нетмай биров ҳақида ҳукм чиқаравериш ярамайди. Тожиддиндан сўраш керак.

— Куёвтўранинг қанақа одамлигини ҳам таърифлаб бермадинг,— дея ўсмоқчилади у.

— Матназарними? Ўзим ҳам биринчи кўришим. Лекин кўпдан учратишни орзу қилиб юардим.— Унинг «орзу қилиб» деган иборасида киноя борлиги сезилиб турарди.— Дашт одамлари ундан худди ўтдан қўрққандай қочиб юришади. Ваҳимали дийдиёлар тўқишади. Бунақа девсифат одамга кўрингину қочгин, дейишади. Ҳеч кутилмаган жойда қоқ тепангдан келиб, таппа босармиш. Шердай ҳайбатли, айиқдай бақувват, ярми одам, ярми алвасти деб таърифлашарди. Гоҳ отлиқ, гоҳ пиёда тун кезиб, ов қилармиш. Нимага ўчлигини ҳам билиб олдим бугун. Сайғоқларга! Ҳеч жойда ишламайди. Тунлари бутун дашт унга тобе гўё. Емиш-ичмиши ҳам шу даштда. Шундай дайдиваччанинг бугун элга ош тортиб, бир чиройли тўй-томоша қилиб берганига ҳайронман.

— Қиладиган ишининг тайини бўлмаса, тирикчилиги қанақа ўтади?

— Бисотида яшириб қўйгани кўп эмиш. Хоразмлик катта бир бойнинг ўғли бўлган-да. Отаси қулоқ қилинишидан қўрқиб, шу ёқларга қочиб келган, бойлигини шу ерга яширган. Мана энди ўғли ҳузурини кўряпти чоғи. Тўйнинг қанақа дабдаба билан ўтаётганини кўрмадингми? Шундай безорига биров бир тийин беради дейсанми? Емиши сайғоқ гўшти. Ҳали буламиқ гўштини единг-ку. Бир кўришда биламан-да. Сайғоқ гўшти қорамтирроқ бўлади. Аммо мазали.

— Фарқига бормабман.

— Таъми манаман деб айтиб турибди-ку.

— Шунга сиёқинг бузилиб қолганмиди?

— Сезибсан-да!

Темиржон энди иккиланмай қўйган эди. Демак, кечаси учратгани — ўша!

— Ўтган кеча овдан қайтар чоғида учратган эканман,— деди у,— отга нима ортиб олганига ақлим етмаганди. Энди билдим, сайғоқ экан. Тўйнинг тараддудини қилиб юрган экан-да.

— Йўғ-э, кўрганмидинг-а?— ҳайрат билан тикилди

Тожиддин,— уни қара-я... Менга ҳеч жиноят устида учрамайди-да, гипша ушлаб, судга берардим.

Улар Ойқуюр устидан чиқиб қолдилар. Осмон каби кенг денгиз эса кафтингизда тургандай. Қўкда тўлин ой сузади. Денгизлар ойнинг ердаги кўзгуси бўлса керак, у ўз жамолини ана шу кўзгуда томоша қилади.

Орол тинч турган пайтда кўпчиётган хамирдай қаппайиб-қаппайиб қўяди. Майда долғалар беҳисоб тиллари билан қирғоқларни ялаб-ялаб қайтади, аҳён-аҳёнда қушлар чулдирашига ўхшаш садо беради.

— Ие?!— деди Тожиддин отнинг жиловини хиёл тортиб, денгиз қаърига тикиларкан,— ҳув анов ёққа қара!

Темиржон қаради-ю, гаройиб ҳодисанинг гувоҳи бўлди. Зангори шуълалар олис денгиз узра алвондек товланарди. Афсонавий бу ёғду қаёқдан таралаяпти? Бу хил мўъжизанинг сири нимада? Қаранг, борган сайин теварак ёришиб, аланга қўйнига шўнғиётгандай. Афтидан, денгиз ости бир олам чироқларга тўлгану, унинг шуъласи юзага чиқиб шафақ касб этган. Гулхан каби ловиллайди, беҳисоб учқунлар сочади.

— Бу жуда қизиқ... Нима у?— шошиб сўради Темиржон.

— Бу ҳам табиат мўъжизаси.—Ҳаяжон билан жавоб қилди Темиржон.— Эртага бўрон бўлади.

Икковлон таққа тўхтадилар.

Денгизнинг ана шундай вазоҳатини биринчи бор кўрган одам эсини йўқотиб қўйиши мумкин. Аммо Темиржон табиатда содир бўладиган бундай ҳодисаларни кўп эшитган, китобларда ўқиган. Шунинг учун ўзини қўлга олди дарров. Кутилмаганда қалби қувончдан жўшиб кетди. «Бу қизиқ, жуда қизиқ, жуда-жуда!»— дея такрорлади у шовқин билан.

— Таърифи йўқ!— деб юборди Тожиддин ҳам.— Мана шунақа ҳодисаларнинг тагига етиб-етмай баъзилар Ҳожиганинг илмоғига илина қолади.

Бу нурланиш азалдан бор, айниқса, океанларда тез-тез такрорланиб туради. Денгиз сайёҳларини турли фалокатлардан огоҳ қилувчи бу ҳодиса денгиз сирларини билганларга қадимдан аён. Фақат дафъатан кўзинг тушганда андак ҳаяжонланасан, холос. Сир тагига етишинг билан ўзингни қўлга оласан дарров.

Тожиддиннинг айтишича бу бўрондан дарак эмиш. Ундай эмасдир. Бошқа бирон сабаблари бордир, дея тахмин қилди шу заҳотиёқ Темиржон.

У тахмининда ҳақ чиқди. Эртасига бўрон тугул, кучлироқ шамол ҳам кўтарилмади. Кейинчалик ҳам денгиз сўвининг нурланиш ҳодисаси кўп бўлди. Бироқ ҳаммаси ҳам табиатдаги бирон ўзгаришдан башорат ролини ўтамади.

— Жойларимиз ажойиб ривоятларга бой,— мақтаниб қолди Тождиддин.— Одамлари содда, бағри кенг, сахий одамлар. Ким келса мақтаб кетади. Аммо нима учундир қадимда бу ерларни «Борса келмас» деб камситилганига ҳайронман. Хорижий мамлакатдагилар ҳамон бутун Орол теварагини «Борса келмас» деб аташармиш. Азалий ажалнинг кони, учраган тирик жонни аждаҳодай ютадиган ботқоқлик, деб таърифлармишлар. Нуқул заҳарли илонлару йиртқич ҳайвонлар учрармиш бу ерларда. Яқинда америкалик бир биолог келган эди.

— Мистер Жонсми?

— Қаёқдан эшита қолдинг?

— Биолог деганингга эсимга тушди. Икки йилча бурун бизда ҳам бўлган эди у. Ушанда Орол денгизига боргим бор, деганини эшитгандай бўлувдим.

— Йўғ-э? Шундай деганмиди-а? Демак, ўша! Қелиб, ҳаммаёқни кўрди, денгизда чўмилди, балиқхўрлик қилди-ю, кетар чоғида: «Мени алдадингиз, жаноблар, бу Орол эмас, Орол «Борса келмас»нинг қоқ ўртасида, деб эшитгандим. Келган одам қайтиб кетолмас экан, мен кетяпман»,— дейди. Шунча айтамиз, шунча тушунтирамиз, қани ишонса. «Мени алдадинглар»,— дейди, холос. Баттар бўл-э, нима деб ўйласанг ўйлай-вермайсанми. Сенларни кўзингга оқ ҳам қора бўлиб кўринади.

— Беш-олти йилдан кейин тагин келса, яна таниёлмай қолиб, хархаша кўтармаса нима эмиш

Отлар ёнма-ён осойишта одимлаб борарди. Олисда чироқ милтиллади. Фируза осмон пештоқида биринкетин юлдузлар чарақлаб, аста бутун кўкни тутиб кетгани сингари чироқлар ҳам ҳар тарафдан чарақлаб турарди.

Иккинчи боб

I

Сўнгги ҳафта ичи икки дўст «Чапаев»га ўхшаш яна бошқа хўжаликларга бориб келдилар. Янги-янги одамлар билан танишдилар. Шубҳасиз, бу танишув,

суҳбатларнинг фойдаси катта бўлди. Шероролнинг шифоғоҳ мавзуга айланиши ҳақидаги гап тилдан-тилга кўчиб қолди. Денгизга келган-кетганнинг оғзида бўла-жак оромгоҳ таърифи. Темиржоннинг номига кетма-кет хатлар келар, хатларнинг кўпчилигини газета ўқиб, хабар топганлар ёзарди.

Тожиддиннинг ҳам иши кўпайиб кетди. Темиржон билан учрашиш учун Қўнғиротдан тез-тез келиб турар, кўпинча узоқ-узоқ ўтиришиб, биргаликда айрим масалаларни ҳал қилишга бошлари билан шўнғир, схемалар, расчётлар, чертёжларни тартибга солишар, тортишишар эди. У шундоқ ҳам ўз ташвишлари бошидан ошиб ётган бир пайтда ишни кўпайтириб юборган оғайнисидан хафа эди. Оғайниси ундоқ эмас, бундоқ қиламан, деб туриб оларди. Тожиддин ундаги бу хил қайсарликни илгари сезмаган экан. Мана энди билипти. Унга қатъий қарши чиқай деса, бир ёқдан беш йил ёнма-ён ўтириб ўқиган дўсти, ҳамжиҳатликда ишлаш учун ўзи таклиф қилган бу ерга, истаган шароитингни яратиб бераман, деб ваъда берган. Иккинчи томондан, хайрли ташаббусга ров бўлибди, деган гап тарқалиб, боши маломатдан чиқмай қолиши мумкин.

Лекин ошиқмаслик керак. Қани, район раҳбарлари лойиҳа ҳақида нима деркин. Тожиддини ҳақ деб, Темиржонни ноҳаққа чиқаришлари ҳам мумкин-да. Ана шунда Тожиддин дўстига қалайсан, деб салом беради. Ҳа, ўжарлик кетмайди бу ерда.

Ана шундай кунларнинг бирида икковини райижроком чақиртириб қолди.

...Қабулхонада одам кўплигига қарамай, секретарь аёл Темиржонни такаллуфона кутиб олиб, бенавбат қўйишга ошиқди. Раиснинг кабинети эшигини ланг очди-да, ичкарига ишора қилди:

— Сизни жолдас Арслонов кўпдан кутяптилар.

Тожиддин ундан олдинроқ келиб, раис хонасида ўтирган экан.

Темиржон кирди-ю, хонанинг ўртасига бормай тўхтади. Каттагина стол ёнида тепакал раис билан Тожиддин қизаришиб, бўзаришиб гап талашмоқда эдилар. Темиржон эса ўзини бевақт кириб қолган одамдай сезиб, саросимага тушди. Ўртада унинг қўли билан чизилган қоғозлар ва лойиҳанинг асл нусхаси дастурхондай ёзиқлик. Раис қаншарини кафтига қўйганича ундан бош кўтарай демайди. Тожиддин рўмолча

билан терлаган бўйинларини артар, раиснинг бўйчан қомати олдиди у ёш боладай пастак бўлиб қолган. Худди бир айб иш қилиб қўйган одам сингари нйманиб гапирар, дам у ёнга, дам бу ёнга ўтар, питир-питир қиларди. Шундай қулинг ўргилсин, салқин хонада унинг терлаб-пишишига ҳайронсан. Ташқари дим. Бу ерда эса бошқача иқлимга кириб қолгандай ҳис қиласан ўзингни.

— Яқинроқ келинг,— деди раис, Темиржоннинг серрайиб турганига кўзи тушган маҳал,— муддаоингизни тушунтиринг, ўртоқ, эски лойиҳада нима хусуматингиз бор?

Темиржон талмовсираб Тожиддинга қаради. Тожиддиннинг ўзи игнанинг устида тургандай. У боядан бери раис билан олишиб, таъзирини еган афтидан. Шунидўстига билдириб қўйишдан ҳайиққандай унинг назаридан кўзини олиб қочди-да, нари кета қолди. Очиқ дераза тагидаги майда барглари қимир этишга ҳолсиз, суратдай қотган ёшгина қайрағочга тикилди.

Темиржон елкасини қисди.

— Ҳеч қанақа хусуматим йўқ...

— Шеророл хусусида газетага нималарни ёздингиз бўлмасам? Очиғини айтаверинг, батафсил фикрингизни эшитмоқчиман!

У ҳам лойиҳа ёнидан узоқлашди-да, шу столнинг олд томонига ўтиб, ғаладонидан сигарета олди. Юпқа лабларига қистирилган сигарета нимагадир дир-дир титраётгандай туюлди. Чирқ этиб ёнган зажигалкадан зангори олов тили кўтарилиб липиллади. Аммо раис уни сигаретага яқинлаштира қолмас, ўт олдиришга ошиқмас эди.

Темиржон индамай тураверди.

— Вожаб, мен сизни қаердадир кўргандайман-а?— деди раис зажигалкани ўчириб, ўт олмаган сигаретани аста эзғиларкан.

Темиржон бежавоб қараб турарди. Ростдан ўзи ҳам уни қаердадир кўрган. Серифода юзлари, сийрак қошлари, ялпоқроқ бурни, айниқса, кишини дарров ўзига жалб қиладиган кўзи жуда таниш...

Темиржон ҳозир сўз бошласа у тутатиб кетадигандай кўринади. Бу қанақа ўзбилармонлик, газетага ёзиб айюҳаннос солишдан олдин лоақал менга ўхшаган раҳбарлар билан маслаҳатлашиб олсанг бўлмасмиди, деб дўқ уриб ҳайдаб чиқармоқчидай. «Мар-

таба ўлгур баъзи одамларни не кўйларга солмайди,— деб ўйлади Темиржон,— бундай одамлар мартабасини очиқ-ёруғ пеш қилолмайди-ю, аммо давлат манфаатини ўртага қўйиб, таъна тоши отаверади, нодонлик, калтабинликда айблайди кишини. Карабсанки, кавушинг, кўчага тўғри бўлиб турибди. Туёғингни шиқирлатиб қолишдан бошқа иложинг йўқ».

— Қани, хўш, гапиринг, ўртоқ!— қисталанг қилди ранс.

У астойдил сўраяптими ёки синамоқ учунми — билиб бўлмасди. Ҳар қалай, тўғри гапиравериш керак. Барча ҳадиксирашларни четга суриб қўйиш керак.

Темиржон ўзига ўзи шундай буйруқ берди-да, чиройли қошларини чимириб туриб фикрини очиқ баён қила бошлади. У шунчалик берилиб сўзлар эдики, ўзи ҳам сезмаган ҳолда ўртадаги ўнғайсизликни бутунлай унутиб юборди. Лавлагидай қизариб кетган қулоқлари аста асли ҳолига кела бошлади, чехраси ёришди. Гўё юрагига йиғилиб қолган андуҳларини илк бор ўртага очиб ташлаётгандай. Кўпдан димланиб ётган анҳор суви дамбани ёриб ўтди-ю, ўзгача шовур билан тез ва равон оқиб кетди.

Самолётдан қараган одам кўзига Шеророл ҳақиқатдан ҳам шер тахлит: оёқ-қўллари, боши, қуйруғи, ҳатто панжаларигача яққол кўриниб туради. Қисқа муддат ичи муаллиф Оролнинг ҳар даҳаси, ҳар бурчини синчков сайёҳ сингари пухта ўрганибди. Батафсил қозғошга туширибди барини.

— Қулоқ овулига бир йилча тегмаймиз,— деб тунтирарди у,— Гардон эса ниҳоятда обод қишлоқ, соя-салқин, дарахтларга мўл. Фақат унинг шарқижануб томонидаги бўш ётган шипшийдам ерларини боғ қилиш керак. Қамида юз минг туп ўрик, олма экиш мумкин. Артезиан қудуқларидан насос орқали сув чиқариб суғорилади. Бу усул суғоришни мен Андижонда ўз кўзим билан кўрганман. Ёл қишлоғидан то Гардоннинг шимолигача чўзилган масофани йилдан-йил емириб бораётган жарлик хира қилиб ётибди. Бу ерларни узумзор қилинса, емирилишлар барҳам ейди.

Тожиддин гап суқди:

— Бизнинг хўжалигимизда ток кўчати етиштирилмайди.

— Кўчат масаласини кейин ҳал қиламиз,— унинг оғзига урди Арслонов,— ҳозирча яқинроқ келиб, мана бу гапларга қулоқ беринг.

Темиржон давом этди.

— Гардондан Оққалъагача, Оққалъадан Қуйруққача яна минг гектарни боғ қилиш мумкин. Лекин бу янаги йилнинг вазифаси. Бу йил Оқмўйин, Ёл, Кўзкўлдан тортиб Қулоқ теварагини ихотазор қилсак, деган ният бор. Шунингдек, Мойкўл билан Оққуюр чаласини охирига етказамиз, Чапкўлдан Човгача чўзилган тўқай — қўриқхонага тегмаймиз.

— Кўзкўл, Ёл томонларга фақат соя берувчи дарахт экилади, холосми?— савол тикди Арслонов,— мевали дарахт экилмайдими?

— Йўқ! Нега десангиз, Кўзкўл, Ёл, Оқмўйиндан тортиб, Қуйруққача унумдор ерлар. Ихоталанган бу ерларда келгусида сабзавот, полиз экинларидан мўл ҳосил олиш мумкин. Учсойдан канал қазиб сув келтирилса бас. Ҳозир ўзингизга маълумки, бу жойларда шамол қилт этса, чанг-тўзон кўтарилади. Яқин-йироқ қишлоқни кўз очиргани қўймайди.

— Қуйруқда ёнғоқзор бўладими?

— Қуйруқнинг уч юз гектарига соя берувчи дарахтлар экиб, икки юз гектарини ёнғоқзор қиламиз. Бу йилча етарли. Ишимиз ўнгидан келса, янаги йилдан ёнғоқзорга яна беш юз гектар қўшиб кенгайтиришимиз мумкин.

— Ёнғоқнинг униб, ривож топиб кетишига ишонасизми?

— Энди...— тутилди Темиржон, кейин кулиб қўшиб қўйди,— бахташ-таваккал, деган гап бор-ку.

— Икки юз гектарга денг?!

— Икки юзга...

— Бирданига-я?

— Мен ҳам шуни айтгандим,— жон кирди Тождинга,— икки юз гектар-а, у айтишга осон. Ҳозирча эллик бўлсин, олтимиш бўлсин...

— Эллик, олтимишга мумкин бўлганда, нима учун икки юзга мумкин бўлмас экан? — Ҳеч кутилмаганда Темиржоннинг тарафини олиб қолди Арслонов,— қани, давом этаверинг.

Темиржон томоқ қириб олди:

— Ёнғоқзорни қуршаб, денгиз яқинига қарағайлар ўтказиш мумкин. Қарағай бу ерларда гуркираб ўсади.

Арслонов Темиржоннинг эҳтирос билан гапиришлари таъсирида ўзгариб борарди. Қоп-қора кўзларида яхшиликка мойилдай шарпа акс етарди.

Қабулхонада йиғилиб қолган одамлар кўтарган галвага ҳам эътиборсиз, унинг сеҳрига берилди рай-ижроком. Бир неча бор кириб, нимадир демоқчи бўлган секретарь аёлга ҳам қўл силтаб, гапиртиргани қўй-мади.

— Бу жуда зарур, бу жуда ажойиб,— деб юборди бирдан,— хўш,— синовчан тикилди яна Тожиддинга,— менимча, қўлласа бўладиган гаплар, а?

Тожиддин қулочини ёйиб, бўйнини қисди.

— Менинг ўз мулоҳазаларим бор.

— Биламан, биламан,— унинг сўзини бўлди яна райиждоком,— сизга қолса бир-икки йил ичи Шеророл-нинг тинчини бузмоқчи эмассиз, шундайми?— у қайта сигарета тутатишга ўтди.

— Йўғ-э, ўртоқ Арслонов,— бўзарди Тожиддин,— бу таклифларга аввал қарши турган бўлсам ҳам... Мана, Темиржоннинг ўзи айтсин. Анча мунозара юри-тиб, лойиҳасини пухталашга ёрдам бердим... Лекин беш қўлни бирдан оғизга тиқишнинг нима кераги бор, бу йилча минг гектарни эплаштириб турсакмикин, де-моқчийдим, холос... Янаги йилга...

— Янаги йилга... Янаги йилга... шу ҳам гап бўл-ди-ю...

Тожиддин ҳам бўш келмасликка ўтди.

— Кечирасиз, ўртоқ Арслонов, халқда бир мақол бор: шошилган қиз эрга ёлчимас, деган...

— Биз эр танлаётганимиз йўқ,— зардаси қайнаб гапирди Арслонов,— ўрмон қилмоқчимиз: мевазор, ихо-тазор!..

— Тушунаман, ўртоқ Арслонов...

Арслонов ўнг қўлини кўтариб, уни тинчитди.

— Мен сиздан ҳеч бўлмаса ёш жиҳатидан катта-роқман. Шу ёшим ҳурмати, гапимни бўлмай турунг. Ўзингизга маълумки, неча йилдан бери Шероролни кў-каламзорлаштириш тўғрисида мулоҳаза юргизамиз. Қарор устига қарор қабул қиламиз, юқори ташкилот-ларга хат ёзамиз. Мана энди ташаббускорнинг ўзи ўз оёғи билан келиб, мана бундай қилмоқчиман, деса, уни қўллаш ўрнига... ҳай... ҳай... ҳай!— бош чайқади у,— жамоат ишларига мунақа пассив бўлиш ярамай-ди, ўртоқ Султонов. Биламан, ҳозир яна бир нима деб важ кўрсатасиз. Сизда нима кўп, баҳона кўп!

— Йўғ-э, ўртоқ Арслонов, мени бекорга койияпсиз, Мен демоқчиманки, ахир... Ҳар бир ташкилотнинг би-ринчи навбатга мўлжаллаб қўйган иши, юмуши бор.

Дабдурустан уни қолдириб, бунн қилиб кетилавермайди-ку? Бу қоидага хилоф!

Орага Темиржон суқилди.

— Тўхта, сенинг мўтабар тартиб-қоидаларингга халал бермоқчимасмиз-ку! У ўз йўли билан, бу ўз йўли билан. Муқаддас планингга зарар етказмайди,— «муқаддас» деган сўзга урғу бериб ўтди у.

— Яъни сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам, демоқчисанда?..— Тожиддиннинг кўз қорачиғида шўх истеҳзо аломати порлади,— тоза сендақа назариётчидан куйдим-ку. Масаланинг иккинчи томони бор. Уч минг гектарга етадиган кўчатни сенга қаёқдан топиб бераман. Масаланинг бу ёғини ҳисобга оласанми йўқми? Хўжалигимизда йилига олтмиш минг ниҳол етказиб берадиган кўчатхонамиз бор, холос. Қолганига қаёққа ялиниб бораман?

— Бировга ялиниш шарт эмас,— деди Арслонов, бамайлихотир стулга ястаниб сигаретани тортар экан,— сизнинг кўчатхонангиздан бошқа кўчатхоналар қуриб қолмагандир ахир. Чимбойдан сўраймиз, Кегейлидан. Қолаверса, Фарғонага борамиз. Россия ўрмон хўжаликларига мурожаат қиламиз. Орол денгизи атрофини обод қиламиз, деб кўринг... Қўллаб юборишар, дейман.

Қўллаб юборишларини-ку Тожиддин ҳам билади-я. Аммо иззат-нафс деган ўлғур бор-да. Темиржонга: «Ўзим келиб хўжалигимизнинг донғини таратдим, уни тенги йўқ қилгунча она сутим оғзимга келиб кетди»,— дея мақтанмаганмиди. Тўғри-да, келганидан бери қанча-қанча дарахтзор яратди. Қозоқёп деган гиёҳ унмас биёбонда улкан мевазор боққа асос солди. Янаги йилдан ҳосилга кириб қолса, ўҳ-ҳў... Оқчингилдаги теракзор, йўл бўйидаги узлуксиз ихотазорлар... Ҳеч кимдан ёрдам сўрагани йўқ. Бир-икки бор ўрмоншунос олимларга мурожаат қилганда, улар аллақандай илмий гаплар билан бошни қотиришди-ю, энг оддий нарсаларни ҳал қилиб беришга келганда, пайсалга солишди. «Ҳа, дўстим, ўзинг учун ўл етим», деган гапга амал қилдим. Меҳнатларим зое кетмади. Ҳозир ўз кўчатхонам бор, тажриба участкаларим. Ҳеч кимга муҳтожлигим йўқ, қисқа вақт ичида одамларимнинг кўплари орденли бўлди, ҳар йили Фахрий ёрлиқ оламиз. Республикада биринчимиз, Қизил байроқ қўлимизда. Бирор кенгаш, тантана маросим йўқки, бизнинг хўжалигимиз тилга олинмаса! Йўқ, дўстим, ошиқма! «Олға юргин, лекин

менинг ортимдан!— деган экан бир шоир. Тушундингми?»

Қабулхонада ғовур-ғувур кўтарилди. Раис эшикни шартта очган эди, кутувчилар гурр этиб бостириб киришди.

— Жолдас исполком!

— Базарбой оға!..

— Тўхтанглар, тўхтанглар, бозор қилмай, бир бошдан гапиринглар,— деди райижроком қулоғи шанғиллагандай икки кафти билан беркитиб,— хўш, сен болангни боқчага жойлаш масаласида келдингми? Жуда яхши, қоғоз-поғозларингни секретарга ташлаб кетавер, жой бўлса, ўзим хабар қиламан. Сиз, оға, уйингизнинг ремонт масаласидами?..

— Аўа, бу учинши бор келувим, жолдас притседател, жардам бер, чирағим, қиш жақин...

— Сиз-чи?— биринчи кексанинг сўзи тугамай иккинчисига мурожаат қилди раис.

— Очигини айтсам, мен-де...

— Душанбада келинглар, икковингизни биринчи навбатда қабул қиламан. Ишим бошимдан ошиб ётибди ҳозир. Бугунча тинч қўйинглар, садағанг кетайлар.

Бир нафасда хона келувчилардан бўшаб қолди.

— Давом этинг,— Темиржонга юзланди кейин раис,— вожаб, чиндан ҳам қаердадир кўргандайман,— деди у яна диққат билан тикилиб,— ҳа, майли, ҳозир муҳими бу эмас, хўш, шундай қилиб, Қуйруққа қўл урмоқчимисиз? Яшанг? Ёнғоқ — бу яхши нарсас. Бир туп ёнғоғи бор ҳовлига доктор кирмасмиш, деб эшитгандим бир муллаи забардастдан. Хўш, давом этинг, давом этинг...

— Қорағат, маймунжон, хоргул, малина сингари ёввойи мевалар урчитамиз!

— Вожаб, малинаямми? Малина жуда яхши нарсас-да. Мураббосини еганман. Иситмани малина билан туширишармиш, шу ростми?

— Тушириш ҳам гапми, оға,— Темиржон ҳам унинг таъсирида шавққа тўлиб борарди энди.— Минг дардга даво-ку. Қорағат, хоргул барглариининг ҳиди-чи! Бир ҳовуч юлиб, димоғингизга тутсангиз, оламга янги келгандай ҳис қиласиз ўзингизни.

— Лимон-чи? Лимон ундириш мумкинми?

— Бўлмасам-чи? Лимонзорлар ҳам ташкил қилиш мумкин.

Арслонов ёш боладай, севиниб кетди.

— Кандай гўзал-а? Лимонзор бўлиши жуда яхши. Шунча нарсa унса-ю, лимон унмаса алам қилмайдими сдамга. Ундирамиз-а, албатта ундирамиз! Бизнинг хотин лимонга ўч-да. Иши ҳам лимон устида.

— Ойша опамлами?

Бозорбой жиддий тортиб, тикилди.

— Ойша опангиз, ҳа, Ойша. Танишлигингиз борми?

— Сизни ҳам танийман.

— Тўхта, тўхта... Сен ҳалиги «Ёнғоқ домла»нинг ўғли бўлмагин тагин?— Кутилмаганда сансирашга ўтди Бозорбой,— вой, чироғим-ей, «Ёнғоқ домла»нинг ўғлиман, дегин? Вой, азамат, вой азамат, шунақа катта бўлиб қолдингми, а? Кўзимга оловдай кўринаверасан ҳадеб.

— Мен сизни дарров таниган эдим.

— Вой, мугамбир-ей. Мен фалончиман деб айтмайсанми?..

— Ойша опамла билан ҳам бирга ишлаганман.

— Оббо, сен-эй... «Ёнғоқ домла» ёнғоқнинг хосиятини кўп таърифлаганди раҳматлик. Эсимда: «Ёнғоқ — эфир мойи, ёнғоқ — сув омбори...» Демак, сен ҳам отангнинг изидан бормоқчимисан? Жуда яхши. Бу соҳада сенга тарафкаш керак бўлса, чироғим, мана, менман!— У кўкрагига уриб қўйди,— биз учун ёнғоқ зарур. «Ёнғоқ — сув омбори...» Ўшанақа сув омбори керак бизга, айниқса, бизга. Аммо лимонни ҳам унутма!

Темиржон унинг юрагига ўт ёққанидан хурсанд эди.

Бозорбой ўрнидан турди-да, деразага ёнма-ён осифлиқ каттагиёна харитага яқинлашди. Бу — район харитаси эди.

— Энди мен ҳам Шероролнинг эртанги қиёфаси билан таништирай,— унинг қўлида учи тўмтоқланиб қолган қизил қалам пайдо бўлди.— Мана, Оққалъа. Бу ерда қатор-қатор тураржойлар, магазин, манави ерга саккиз юз кишига мўлжалланган кинотеатр қурилади. Мактаб, иданият саройи... Оққалъамиз замонавий, ҳозирги куннинг талабига жавоб берадиган чиройли шаҳарча қиёфасини олиши керак. Маъмурий идоралар ҳам шу ерга кўчади. Демокчимапки, районимиз маркази келажакда Қулоқ овули эмас, Оққалъа бўлиб қолади. Лойиҳангизни қайта кўриб чиқишда мана шу жиҳатларимизга эътибор беришга тўғри келади. Ҳа, шундай чироғим, сен бизга айни вақтида келиб қолдинг,— у Темиржоннинг елкасига тап этиб уриб қўйди.— Борди-ю, Султонов тихирлик қиладиган бўлса —

ялимаймиз,— узиб олди у,— бошқа район хўжаликларига мурожаат қиламиз. Оталикқа олишади, албатта олишади,— хахолаб кулиб юборди бирдан,— кўчатлар масаласига келганда, хотиржам бўл, чироғим, қанча десанг, шунча кўчат топдириб беришга райишрокомнинг қурби етади. Республикамиз хўжаликларига хат ёзамиз, келишдикми?

Бу гаплар Тожиддинга қаттиқ тегди. «Сенинг керагинг йўқ»,— деган маънода тушунди унинг сўзларини. Ҳа, райишроком астойдил киришса, Тожиддинсиз ҳам Шероролни обод қилишга кўмак берадиганлар топилади. Тожиддиннинг ўзи нима деган одам бўлади унда? Сен қўлламасанг, мана бошқалар қўллаб юборди, деб таъна тоши отишини қўяверасиз кейин. Биринчи галда Темиржонни ғайрат отига мингазиб қўяётган ана шу райишроком раисининг ўзи катта йиғинга олиб чиқади. Ундан ҳар нарса кутиш мумкин.

У қош-қовоғини уюб, алам билан бош сийкий бошлади. Ундан кўзини узмай турган раис эса, дамингни ичингга тушириб қўйдимми, дегандай яна хахолаб юборди.

— Нега индамайсан?— деди у гапи таъсир қилганини сезиб,— хафа бўлдингми? Хафа бўлсанг, бурнингни тишла, чироқ! Хўш,— деди кейин яна қаламини харита узра юргизиб,— энди Қуйруқ масаласига ўтайлик. Бу томонларга қатор дам олиш уйлари, шифохоналар қуриш мўлжалимиз бор. Бу жиҳатдан Қуйруқда ёнғоқзор, лимонзор яратишга ният қилганинг айни муддао, чироғим. Лекин палапартиш, тўғри келган жойни ундай, тўғри келмаган жойни бундай қилиб кетавериб ярамайди. Масалан, манави ерлар ёнғоқзорга жуда боп. Манави шифохонага яқин жойларга лимонзор кетади. Қаранг-а, лимонзор, ёнғоқзор, малина, шумурт баргларининг ҳиди... Бу жуда гўзал гаплар-ку, а? Айтмоқчи, узумзорга яхши жой танлабсан. Жарнинг жарлигини йўқотиш бу катта гап. Мен сизни районимиз бош плани муаллифлари билан таништириб қўяман. Бамаслаҳат, ҳамжиҳат бўлиб режа тузиш керак, чироғим, тушундингми?

— Мен ҳам лойиҳа мукаммал, пишган нарса, деб ҳисобламайман, — ўзини оқлашга ўтди Темиржон, — шунчаки, хомаки таклиф ўрнида кўраверинг.

— Майли, хомаки бўлгани дуруст. Кейин пишади, ёрдам берамиз. Энг муҳими, сендай юрагида ўти бор одам бизга жуда зарур эди. Ўз оёғинг билан тўппа-

тўғри келавердингми, а? Отанга тортибсан, кам бўлмайсан. Лимон унишига ишонасан-а? Менга қара, яқинда район активларининг кенгашини чақирмоқчимиз. Шу гапларингни батафсил гапириб берасан. Лимон-а, вожаб...

У ўрнидан туриб Темиржоннинг қўлини қисди. Сўнг Тожиддинга нимадир демоқчи бўлиб ўгирилган эди, секретарь аёл кириб келди.

— Жолдас Арслонов, Матназар келиб, скандал қилиб атир...

У гапини тугатар-тугатмас эшик зарб билан очилди-ю, Матназарнинг ўзи кўринди. Олди очиқ, кирлаб кетган сарғиш кўйлак барлари қора шимидан қаппайиб чиқиб, икки томонига қопчиқдай осилиб турар, оёғида этик. Ҳаммаёғи чанг. Бўйинларидан шариллаб тер оқар, кўзлари ўт бўлиб ёнар, гапирганда бутун гавдаси билан ҳаракат қилар, шердай пишқираб эди.

— Хўш, исполком, мени нимага ёнингга қўймайсан, киришга ҳаққим йўқми?

Раис унинг афт-ангорини бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Кел, Матназар, айта қол, нима хизмат билан келдинг?

— Сенга икки оғиз гап айтаман, деб қабулхонанг-да икки соат туришим керакми? Қабул қилишга вақтинг бўлмаса, мени ҳам кутишга вақтим йўқ!— Матназар раиснинг столи томон бостириб бораверди.— Биламан, мени одам ўрнида кўрмайсан. Лекин арзимни тинглашинг керак! Нимага ортимдан милиция қўйдинг, шуни билмоқчиман. Уч кундан берли изимни пойлайди. Кеча бориб кампирнинг юрагини ёрибди. Ўғлингни топиб берасан, деб дўқ урибди. Қўлимга тушса, лочира қилиб қўйишимни биласан-ку!

— Милиция сенга ҳазилакам одам эмас, у ҳукумат вакили, унга дахл қилган ҳукуматга қарши чиққан билан баробар, Матназар, шуни унутма!

Матназар қўл силтади.

— Мени кўрқитма, исполком. Ундан кўра, нимага милиция юборганингни айт, нима гуноҳ қилдим?

Арслонов бамайлихотир стол устидаги қоғозларни тартибга солди. Ўчай деб қолган сигаретасини қайта-қайта тортиш билан ўт олдирди. Кейин пешонаси тиршиб, бирпас унга тикилиб турди-да, ачинган оҳангда деди:

— Эҳ, Матназар, Матназар! Сени ҳеч тартибга чақириб бўладими ўзи? Кимга ўхшамоқчисан, айт, мақ-

садинг нима? Текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб юрадиган маҳалми ҳозир. Ҳалол ишлаб, ҳалол яшаб, одам қаторига кириб юрсанг бўлмайдими. Девдай йигитсан, ахир, ана шу забардаст қўлларингдан нима ишлар келмайди? Кемаларни юргизишга, трактор ҳайдашга, ҳатто ракеталарни бошқаришга ярайди бу қўллар. Сен бўлсанг...

— Кел, қўй,— дея силтаб ташлади Матназар, унинг сўзини бўлиб,— менга ҳам, меннинг қўлларимга ҳам ачинмай қўя қол. Ҳар кимнинг ўзига яраша яшаш қонунлари бор. Мени тинч қўй, исполком. Ўз ҳоли-қудратимга яраша яшаш йўлини биламан.

— Текинхўрликка, ўғирликка асосланган яшаш дегин? Шуни билгинки...

— Бўлди, бас! Ундан кўра нимага милиция юборганингни айт. Арпангни хом ўрганим бормиди?

Арслоновнинг жаҳли чиқди.

— Нима учун қидираётганини милициянинг ўзидан сўра, бор!— жеркиб берди.— Кабинетни бўшат тезроқ! Сени аллақачонлар тутиб, судга топшириш керак эди. Бўлди, гап тамом!

Таъби тирриқ бўлган Арслонов сигаретасини торта-торта яна Темиржон ўтирган стол ёнига яқинлашди. Матназар эса алам билан тишини ғижирлатди. Мушталари тугилди. Кейин шердай пишқириб ортига шахдам бурилган эди ҳамки, Тожиддин гап қотиб қолди:

— Нима учун милиция қидираётганини мен биламан, Матназар,— деди унга дадил юзма-юз келиб,— кўпдан жиноят устида қўлга туширолмай юрардик. Ўтган куни тунда сайгоқ овлаб юрган пайтинг қўлга тушибсан.

Матназар жўшиб кетди-да, бир қадам ташлаш билан унинг устига келди. Икковлон бир-бирларига еб қўядигандай ўқрайиб тикилдилар. Секретарь аёл питирлаб қолди. Темиржон сапчиб ўрнидан турди-да, дўстини ҳимояга олмоқчи бўлгандай, ўқдай учиб унинг ёнига отилди. Агар Арслонов гап бошламаганда, ҳозир нималар содир бўлишини тасаввур қилиш қийин эди.

— Ана кўрдингми?— деди у ниҳоятда босиқлик билан ва чаққон Матназарнинг диққатини ўзига тортиб олди.— Яна нима гуноҳ қилдим, дейсан. Бегуноҳ одамни милиция қидирмайди.

— Бу ҳам етмагандай,— давом этди Тожиддин,— уни жиноятдан қайтармоқчи бўлган янги ходимамизни отдан қулатиб, милтиқ қўндоғи билан урибди.

— Аёл кишини-я?!— Раис томоғини тақиллатиб бош чайқади.— Бу иккинчи гуноҳинг, Матназар, аёл кишига қўл кўтариш ярамайди! Буни ҳеч кечириб бўладими?!

Матназар портлаб кетди.

— Нима деб валдираяпсан?!— Тожиддинга ўдағайлади яна,— урибди, деганинг нимаси? Урмоқчи эдим. Аёл кишилигини қаёқдан билай. Эркакча қўйлақ, шим, этик кийиб олган экан. Она сути оғзидан кетмаган ёш бола чамалаб, адабини бериб қўймоқчи эдим. Қарасам, гўзалгина қиз. Милтиқ қўлимдан тушди. Ақлимни йўқотиб, анграйиб қолавердим.

Раис қаттиқ хахолаб юборди.

— Нима дединг?— сўради у кулгидан намланган қўзларини артиб,— гўзалгина қиз...

Яна ўзини тутолмай кула бошлади. Матназар эса оғирлигини дам у ёнга, дам бу ёнга ташлаб безовталанди. Нима гап бўлганига тушунмай ён-верига қараб қўйди. Бозорбой рўмолчаси билан кўз ёшларини қайта-қайта артди-да, ўпкасини босолмай, ўтирган ерида сакраб-сакраб қўйди. Секретарь аёлнинг лабларига ҳам табассум югурди. Темиржон, Тожиддин ҳам илжая бошлади. Матназар эса тишининг оқини кўрсатмасди.

— Гўзаллигини кўрдиму ақлу ҳушимни йўқотдим, дегин?— деди раис ҳамон қиқирлашини қўймай,— сенда ҳам юрак бор экан бўлмасам.

— Матназарнинг устидан акт ёзиб, судга бердик. Милиция шунинг учун келган бўлса керак уникига.

Тожиддин бу гапи билан Арслоновнинг кулгисига чек қўйди. Раис ҳам бир зумда жиддий қиёфага кирди. Кейин зарда билан сўради:

— Эшитдингми гуноҳингни?! Давлаг мулкини талон-торож қилганга қонун билан қатъий жазо бор, биласан, а?

Матназар бўш келмади.

— Вой-баёв, худонинг берганини шайтон қизганибди... Бир сайғоқни тутиб еган билан Устюртдаги оққуйруққа қирғин келармиди?

— Нон ҳам нон, нон увоқ ҳам нон, деган гап бор ўзбекда. Битта оққуйруқ оққуйруқ эмасми? Кунда биттадан тутиб есанг, бир ойда ўттиз, бир йилда уч юз олтмиштасига қирон келтирасан-ку! Бунинг уволи кимни тутади?— У столга қўлини тираб Тожиддин томонга энгашди-да, кескин оҳангда қўшиб қўйди:—

Уша гўзал қизингизга миннатдорлик билдириб қўйинг, ўртоқ Султонов, ўғрининг пайига тушибди, тўғри қилибди. Ҳамма учун қонун бир. Саёқ юрганга эркин умр чикора, гап тамом, шикоятга ўрин йўқ!

Матназар талмовсираб қолди. Икки қўлини ярим ёйганича дам раисга, дам Тожиддинга, дам Темиржонга қараб чиқди. Раис эса қовоғи уюлиб, тумтайиб олди-да, сигаретасини узоқ тортди, яна қошлари чимирилди.

— Билганингни қил!— деди Матназар пинагини бузмай. Сўнг эшик томон йўналди.

— Ҳа, айтмоқчи,— тўхтатди уни Арслонов, қайта ўрнидан туриб, ўз столи ёнига келди-да, ортига қаради,— сенинг жиноятинг фақат бугина эмас,— деди у, стол галадонидан бир варақ қоғоз олиб қўлида силки-таркан,— устингдан бошқа шикоятлар бор. Аввалги хотинингни қўймаган экансан. Икки хотин билан турмуш қиялман, дегин ҳали?

Матназарнинг қўлтиғидан тарвузи тушди. Боши хам бўлди.

— Сизга жавоб, ўртоқлар,— деди раис Темиржон билан Тожиддинга,— мен манов билан дурустроқ гаплашиб олишим керак!

Ингитлар очиқ ерда эркин сайр қилиб юрган отларини тутдилар-да, бирин-кетин узангига оёқ қўйдилар.

— Янги гапдан хабардор қилай,— деди Тожиддин,— Қундуз шу ерда.

Отга миниб, ҳали жоловини қўлига олиб улгурмаган Темиржон худди суратга тушаётгандай, ёнига хиёл қайрилганича қотиб қолди.

— Қундуз?

— Ҳа, Қундуз.— Тожиддин жилмайиб боқаётган эди,— Қундуз Жамолова, профессорнинг қизи. Махлуқот илмини ўрганишга ҳавас қўйиб келибди. Хўжалигимиз илмий ташкилот эмас, егерлик штатига олишимиз мумкин, холос, десам, кўна қолди.

Темиржон ҳамон бақрайиб турарди.

— Ишонмаяпсанми?

— Қачон келди? Нимага?

— Бир ҳафтача бўлди. Егерликка деяпман-ку.

— Қизиқ, бу жуда қизиқ. Нимага шу чоққача дамнингни чиқарай демайсан, алвасти?!

Темиржон қунон биқинига ниқтади.

Бир нафасдан кейин икки отлич кетган йўл устида булутдай куюқ чанг кўтарилди.

II

Икксвлон шу заҳотиёқ Кийикчашмага етиб келдилар. Қуёш тиғи кўринмас, тундай қоронғи чангалзордан юриб Бойқуштепага яқинлашдилар. От устида кимдир жанг майдонини кузатаётган саркарда сингари мағрур турарди. Бўйнида дурбин, эғнида оқ сурпдан эркакча кўйлак, кўкиш шим. Агар чамбар сочлари кўзга ташланмаганда уни бирон йигитча деб ўйлаш мумкин эди.

Темиржон қичқариб юборди.

— Қундузми?

— Қундуз!— деди Тожиддин,— кейин оғзига икки қўлини карнай қилиб бақирди,— оҳо-хо-хо-хо!

Қундуз қамчинини бош узра кўтариб, силкитди.

Отлиқлар деярли чопиб бориб тепаликка — унинг ёнига чиқдилар. Қундуз ҳам типирчилаб турган отини тинчитишга уринди, кулиб боқди. Ана шу жозибали кўзлар, пирпираган узун киприклар, зулукдай қошлар айнан Юлдузни эслатарди. Шу гулдай жамол, шу кундай ёрқин боқошнинг ўзи тилсим эди, сеҳр билан афсун қилди қўйди уни.

Илгарилари Темиржон аёл киши билан гаплашганда лавлагидай қизариб, тили лол бўлиб қоларди. Ҳозир ундай бўлмади. Аксинча, ийманишдан асар ҳам йўқ.

— Салом, Темиржон ака,— деди қиз, кўришишга дадил қўл чўзиб,— мана, биз ҳам келиб қолдик. Хўб қилибманми?

— Хўб қилибсиз,— деб юборди Темиржон, лекин нега шундай деганига ўзи тушунмади.

— Бутун жондорларимни ҳам олиб келиб, қўйиб юбордим, эркинликда яшасин. Айтмоқчи, сизга Ҳумайра холамлардан салом! Хатингизни олиб турибдилар. Ўқиб, бошлари кўкка етади ҳар гал. Яна тез-тез ёзиб турармишсиз. Вотти кеннойи ҳам сўраб қўй, дедилар.

— Раҳмат!

Тожиддиннинг масъуллиги тутиб сўради:

— Қуролингиз қани? Бу жойларда бемилтиқ юриш ярамайди.

— Бўри ермиди?

— Ҳар қалай, эҳтиёткорлик яхши-да,— шунчаки мулоҳаза билан қўшиб қўйди Тожиддин.

Учовлон йўлга тушдилар. Темиржон Қундузга ёндан тикилиб борарди. Унинг қорамағиз чеҳраси, бўйни, қарашлари нақадар чиройли. Лекин Юлдуз бунга қараганда ўн чандон гўзал. Фариштанинг ўзгинаси.

Севгилисини соғиниб юрган бир пайтда унинг сингилисини учратиш, у билан ҳамсуҳбат бўлиш ҳам таскин бераркан кишига. Онасидан салом келтирибди. Вотти кеннойининг сўраб қўй, деганини айтди. Юлдуздан салом йўқми? Хат-пат ёзиб юборгандир? Нега айтмайди. Тожиддиннинг олдида эп кўрмадимикин?

Темиржоннинг ичини шубҳа эза бошлади.

— Ишингиз юришиб кетибди-ку?— Унга томон ўгирилиб гапирди Қундуз,— Тожиддин акам ҳаммасини айтиб бердилар.

— Сизни бу ерларда учратаман, деб ўйламагандим. Қиз кулди.

— Биламан, шаҳар қизига бунақа жойларда ишлашни ким қўйибди демоқчисиз-да? Махлуқот ҳаёти билан қизиқишимни билардингиз-ку?— У яна кулди.— Келганим фақат Тожиддин акамга маъқул тушмаяпти. холос.

— Йўғ-э. Хурсандман. Бу ерларга мос тушдингиз чамамда.

Қундуз Темиржонга қайрилиб:

— Ана кўрдингизми?— деди табассум билан,— ҳар қалай, «чамамда» деган сўзини ишлатдилар. Бу — ярим ишонч. Ҳай, шунисига ҳам шукур. Мунча маъюс кўринасиз, Темиржон ака? Гапиринг.

— Тожиддиндан эшитибсиз-ку? Ўша гаплар-да.

Шундан кейин Тожиддин гапга тушиб кетди. Темиржон уларга қулоқ солмай қўйди. Ўзига ўзи савол берар, жавоб изларди. У Тожиддиндан Қундузнинг келганини эшитган чоғ ёмби топиб олган одамдай севинганди. Унинг олдида ошиқди. Учрашди. Натижа-чи?

Ҳа, тасодифий учрашув у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Барча умидлари ер билан яксон бўлди гўё.

Бирдан Тожиддин унга жиддий боқиб, дўстининг руҳий ҳолатини назардан кечирди. Бунинг сезган Темиржон, худо билсин, унинг кўнглига нималар келаётганикин, дея ташвишланди.

Улар дарё бўйидан юриб, Сувдош чўлига чиқиб қолдилар.

— Агар шу жойларда ўрмон қулоч ёйса, қойилма-қом иш бўларди-да,— эътироф этди Қундуз.— Қахра-тон қиш пайтлари ёввойи махлуқот учун паноҳгоҳлик қиларди. Беҳуда нобуд бўлмасди улар.

— Ажабмас,— деди Тожиддин унга.— Бир вақтлар шу жойлар денгиз бўлган экан, бундан бу ёқ боши-кети йўқ ўрмон шовуллаб турса ёмонми?

Темиржон чуқур ўйга толиб туриб:

— Сувдошни ҳам ўрмон қоплашига ҳеч шубҳа қил-майман!— деди қатъий,— баъзида ҳаёл кучи билан бу ерда бўлажак яшилликлар дунёсини кўриб тураман. Япроқлар шивирига қулоқ соламан, розини тинглайман.

— Сиз романтиксиз, Темиржон ака!— деди қиз ундан мулойим нигоҳини олмай.

— Ҳар кимнинг ўз романтикаси бўлиши керак бу дунёда. Ҳар ким ҳаёт завқини ўзича ҳис қила билнши керак. Бизнинг улушимизда еримизни янги либос би-лан безаш бурчи бор экан, нима учун унга мана шу уриб турган юракнинг бир бўлагини бахш этмайлик. Ҳа, бу замонда ҳар ким ўз олдида бепоён уфқларни, ўзи интилаётган мақсадларни кўриб туриши керак.

Хуллас, шу кун кишини ҳаяжонга соладиган улуг-вор гаплар кўп бўлди. Фақат Темиржоннинг истаги ушалмади, холос.

Кейинги учрашувларда эса... Орада ғалати ҳол юз берарди доим: қиз атайин қилгандай ўзини кўпчилик ичига ура қолар, гўё Темиржоннинг ундан гап сўраб қолишидан ҳайиқарди. Ёлғиз дуч келишдан эса қочар-ди. Бу йигитнинг юрагини баттар ўртар, ишқ оташида ёнган қалб ҳасратига чидаш йўқ эди унда.

III

Тожиддин Темиржон тузган лойиҳага тихирлик қил-гани билан юрагининг бир чети уни қувватлашга мо-йил турарди. Шеророл, Қуйруқ тўғрисидаги гапларни аллақачон ўзи кўтарса бўларди. Ундай қилмади. Мана энди дўсти келиб, у четлаб ўтган кемтикни тўлдирмоқ-чи бўлса, жон деб қувватлаш ўрнига арзимаган баҳо-налар билан пайсалга соладими? Нега? План, хўжалик-нинг муқаддас қонун-қоидалари... Темиржон айтгандай, бу ўзгартириб бўлмайдиган девору қиёмат эмас-ку! Ҳамма нарсага чора топса бўлади, инсон манфаати йў-лида барча мушкулликка даво бор. Шундай экан,

расмиятчилликларни ўртадан улоқтириш керак. Қўлдан бой берилган вақтнинг ҳиссасини чиқариш керак энди.

Тождидин шулар тўғрисида кўп ўйлади. Астойдил ишга берилиш учун бел боғлади ниҳоят. Темиржоннинг лойиҳасини қайта тузишга бор маҳоратини бахш этди. Ҳатто уни юқори ташкилотларда кўрилиб, тасдиқлангунга қадар, райишрокомнинг махсус қарори чиққунига қадар ҳам ўзи елиб-югурди. Район активларини ишга солди. Одамларни бир ерга жамлаб, очиқ-ёруғ гаплашиб олиш, режалар билан мукаммалроқ таништириш керак эди. Бунинг учун овулма-овул, ҳовлима-ҳовли юришларга ҳам тўғри келди. Шунда ҳам юздан ортиқроқ одам йиғилди, холос. Лекин энг муҳими, улар ичида қўлидан иш келадиган, механизмларни бошқаришга қурби етадиган ёшлар ва ҳатто айрим хўжаликларнинг бошлиқларигача бор эди.

— Қани, гапдонлик санъатингни кўрсат энди, файласуф,— деди Тождидин Темиржонга, ҳамма Мойкўл яқинидаги ўша булоқ бўйига йиғилгач,— агар шуларнинг юрагида ишимизга меҳр уйғота олсанг, марра сеники, оғайни.

Йиғилганларнинг кўпчилиги шундоққина ўт-ўланлар устида ўтирар, баъзилари ёнбошлаган, баъзилар эса тик туришарди.

— Бу қанақаси,— хуноби қўзгади Темиржоннинг,— наҳотки бафуржа гаплашиб оладиган дурустроқ жой топилмаса?

Тождидин жилмайди-да, унинг елкасига қоқиб, юпатган бўлди:

— Қўявер, очиқ ҳавода йиғин ўтказишнинг ҳам фойдаси бўлади, файласуф, тўрт девор ичидан кўра товарак табиатини бутун вужудлари билан ҳис қилиб туришганига не етсин. Табиатни безашга оид гапларинг мияларига тез сингади.

Темиржон шердан кўра уч оёқлаб чопқиллаётган кучукнинг суратига ўхшатиб чизилган ўша хомаки лойиҳасини жийда танасига осиб қўйди. Уни кўрган жамоа гурр этиб кулиб юборишди. Наҳотки, Шероролнинг қиёфаси шунақа бўлса? Тоғ устида турган одам тоғнинг жойлашган доирасини сезмагани каби уларнинг аксарияти ҳам шунча яшаб ўз ороллариининг қиёфасини бунчалик тўла-тўқис тасаввур қилмаган эди. Табиат қизиқ-да. Нималарни кашф қилмайди у. Мўйноқдай ярим орол ҳам қуш парвозидан қараган кишига оқ

туянинг улкан бўйнига ўхшар эмиш. Шунинг учун Мўйноқ, яъни бўйни оқ, деб аталар экан. Урга деган жойга яқин яна бир орол эса туяқушни эслатармиш. Амунинг қуйи оқимидаги оролчаларнинг баъзилари бир пой этикка, оғзини очиб емоқ сўраётган айиқполвонга, тимсоҳга ўхшашларини эса ҳамма билади.

Ана шуларни эслаб, ўзаро муҳокамага тушиб кетдилар. Ғовур-ғовур Темиржоннинг гап бошлашига қўймасди. Орада: «Тише, жим!»— дея тартибга чақиришлар ўрмалади.

Темиржон аввалига андак тутилиб, салмоқланиб, шу билан бирга зерикарлироқ гапириб турди-да, кейин бирданига жўшиб кетди. Жийда танасига илиқлик лойиҳасини ҳам унутиб, одамлар ўтирган қатор оралаб юра бошлади. Баъзан ҳар ер-ҳар ерда тўхтар, назарида қалби орзу ва ишончлар билан тўлган, шўх, чақнаб турган ёки андак бепарволикка берилган, ўйчан кўзлар билан учрашиб қоларди. Ҳар бирининг дид, хоҳиши, фикр юритиши бошқа-бошқа бўлган ана шу аёлу эркаклар унинг нима мақсадда шунчалик куйибпишаётганини тушунишармикин? Ҳамманинг қалбиде баб-баробар шу муборак ташаббусга ҳавас уйғота олармикин? Борди-ю, обор-э, машмашангни! Ўзимизнинг юмушимиз ўзимизга етмаётганмиди, дея биринкетин туриб, этагини қоқиб қолса-чи? Нега? Ахир, келажакка катта умид боғлаб, уни янада ажойиб ва ғаройиб бўлишига ҳисса қўшишдай олижаноб иш борми! Агар сиз эртанги кунни яқинлаштирмоқчи бўлсангиз, уни шу бугун, шу соатдан, рўйи заминнинг худди шу бир парча еридан ҳам бошлашингиз мумкин-ку!..

Темиржоннинг гаплари энди Андижонда орттирган ҳаётий тажрибаси, отасининг қўлғезмасидаги таъриф-тавсифлар билан аралашиб кетмоқда эди. Табиатга меҳр қўйганнинг умрига умр қўшилади. Боғ яратган эса ўзидан мангуга ҳайкал ўрнатиб кетади.

Ўтирганлар энди чурқ этишмас, пашша учса эшитилгудай эди. Уларнинг димоғига ўрмонзор ҳиди уфургандай бўлди.

Ўрмонзор, турли дов-дарахтлар ҳиди... Бу кишиларга яхши ашула сингари таъсир ҳам қила бошлади чоғи. Қаёққадир, жуда узоқларга чақирди. Баъзилар нималарнидир эслай бошлади. Баъзиларнинг кўз олдига ёшлигида ўз кўзи билан кўрган, эшитган ва эсдан чиқа бошдаган воқеалар келди.

Ахир бир замонлар Шеророл ерлари ҳам ҳозир Темиржон ҳикоя қилаётган яшил ўрмонлардан фарқ қилмасди-да. Ҳозирги қумтепалар ўрнида дарахтлар дарёдай шовуллаб турарди. Жарликларни қалин бутазорлар, наъматак сингари ёввойи гул, ўсимликлар қоплаб ётарди. Қани, улар?

Шероролда ҳаёт пайдо бўлган маҳаллар унинг қуйруғидан ному нишон ҳам йўқ эди. У ҳозиргидай ярим орол бўлиб соҳилга туташ эмас, балки денгизнинг қоқ ўртасида ҳақиқий орол сингари атрофи сув билангина қуршалган эди.

Бутун оролни эса кун чиқардан кун ботаргача бемалол айланиб чиқиш мумкин бўларди. Қавм наздида олам ўзлари яшаб турган мана шу кўллар, қудратли тўлқинлар, қамишзорлар, ранг-баранг гуллар, ажойиб қирғоқлардан иборат эди, холос. Аммо аҳён-аҳёнда денгизнинг осмон билан ўпишган ёқларида ел кемаларнинг пайдо бўлиши, нотаниш кишиларнинг бу ёқларга келиб қолиши ҳайратга соларди уларни. Демак, бу оролдан бошқа яна одам яшайдиган қандайдир олам ҳам мавжуд экан-да. У қанақайкин, қизилмикин, сариқмикин ёки ўз оролларидай кўм-кўкмикин? Бу савол кўпчиликда қизиқиш уйғотарди. Ҳар қалай, у ёқлар Шероролчалик эмасдир. Шероролдай гавжум жой йўқ бўлса керак, деб ўйларди ҳамма. Ўз масканлари гўзалликда яккаю ягона. Унга нисбатан муҳаббатлари бечек, беқиёс эди.

Бироқ ижодкор табиат яратиш билан бирга, барбод қилишга ҳам уста. Денгиз тўлқинлари бир ерда янги қирғоқ ҳосил қилса, иккинчи ерда мавжуд қирғоқни ялаб-юлқаб, емираверади. Ороллар ҳам денгиз ижоди. Шероролнинг теварагида майда оролчалар жуда кўп. Гўё Шеророл она товуғу унинг теварагини жўжалар қуршаб олган. Аммо жўжалар беқарор. Шамол базмига рақс тушган ел тегирмон парраги мисол. Денгиз уларни ҳушига келганда барпо этаверади, ҳушига келганда вайрон. Бугун бор, эртага ҳалокатга учраган кемадай сув остига фарқ. Ярим аср ичида йигирма етти оролчадан ўн биттаси чўкиб кетган, ўн олтитаси барпо бўлган. Шероролнинг бош қисми ҳам ана шу йўсинда поёнсиз Устюрт этакларига уланиб ярим орол қиёфасини олган. Бунда кўллар кўп эди. Қамишзор, қўғазорлар билан қуршалган эди ҳаммаёқ. Қўй-қўзилар ҳузур қиларди. Кўллардаги балиқларни тутиб улгуриб бўлмасди ҳеч. Тунлари ойдинда беҳисоб оққушлар сайр

этар, ҳар бир кўлда ўрдак, ғоз сингари турли қушлар маскан қуришарди. Бутазорларда ёввойи чўчка, тулки, қундуз, сувсар сингари ҳайвонлар, йўлбарсларгача кўп бўларди. Қирғовул овига чиққан сайёд милтиқ кўтариб юрмасди. Шундоққина тухум устида ўтирган чоғ кўл билан тутиб келарди...

Бир замонлар Қорақалпоқ уруғлари ичида энг каттаси, энг адолатпарварлиги билан элга машҳуру манзур бўлган Қўнғирот уруғининг бийлари бу жойни сайлгоҳ учун асрардилар. Ўтовлар ўрнига лою тошдан жойлар солиб, баланд деворли қўрғонлар қуриб, улус умри қувонч билан, сой тўла самани, қир тўла қўйи билан ҳузур-ҳаловатда ўтарди. Кўклам пайтлари Қўнғиротнинг кўплаб овулларида одамлар келар, узоқ-яқин уруғ-аймоқлар йигилишар, базми жамшид қуришарди. Қарчиғай келбатли, алпомишдай йигитлар кўпкарида зўр чиқиб, қадди-қомати сумбулдай, қоплари ҳилол, соҳибжамол барчинойдек қизлари «қиз қувди»да йигитларни доғда қолдириб, соврин олишар, ўйин-кулги қилишар, қий-чув аримасди ҳеч...

Бироқ йиллар ўтиб, Шероролнинг аввалги кўрки йўқолади. Гўзал воҳалар ўрнида вайроналиклар, яшил дарахзорлар ўрнида қумтепалар пайдо бўлади. Шамол, бўрон, қишда қуюнлар ҳукм сура бошлайди. Қаёқдан келди улар? Шеророл қисматиға бундай савдолар қаёқдан илаша қолди? Буни кўпчилик билмаслиги мумкин. Айниқса, ёшлар. Ҳатто мана шу ердаги Темиржонга умидвор кўзларини тикиб ўтирганларнинг аксарияти ҳам! Фақат қари-қартанглар ҳикоя қилиб беришар экан, бир афсона тинглаётгандай оғизлари очилиб, ҳайрат ва ҳаяжон билан қулоқ тутадилар.

Ҳа, кечаги кунни эслаш ҳам кишининг истиқболи учун катта эшик очади. Ўша афсонадай туюлган ҳақиқатни мана шу ёшлар яна бир карра эшитиб қўйсалар ёмон бўлмас.

Шундай деб ўйлаган Довулбой ота Темиржондан кейиноқ биринчи бўлиб сўз олди-ю, ана шу эсдан чиқа бошлаган мудҳиш воқеадан гап бошлади:

— У кунларни ўйлаб турсанг, ҳали-ҳади этларинг жимирлаб кетади,— деди у,— ўша маҳаллар текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб юрган Хива хони бу томонларга лашкар тортиб келади-ю, жангу жадални қизитади. Қўнғирот ва Шероролнинг Гўрўғлидай ёвқур эрлари, сочн сумбул қизларигача майдонга тушади, мардлик кўрсатади. Дашту қирлар лолагун, кўллар

қирмизи қонга бўялади. Экин-тикин, ҳовли-жой ва бутун Шеророл ўт ичида қолади. Ошиёнидан айрилган улус бош олиб дарёнинг нариги юзидаги Бўзўтов қалъасига кўчаверади. Қимсасиз қолган Шеророл лаққос таланади, етмиш кечаю-етмиш кундуз буруқсаб, тутуни кўкка ўрлайверади. Шундан кейинги Шеророл кепатасини таърифлашга тил ожиз.

Бўзўтов уч ой қамалда қолади. Аҳли улус таслим бўлмайди аммо. Душман чодир, ўтовлар тикиб, унинг атрофини қуршаб ётаверади. Кундузи яқин-йироқни талаб, кечалари базми жамшидни қизитаверадилар.

Ташқи олам билан алоқасиз қолган қалъа мушкул аҳволга тушади. Касалликлар тарқайди. Сувсизлик, очликдан одамларнинг тинка-мадори қуриydi. Обият етишмай дов-дарахтлар қовжирайди. Бола-чақалар чирқиллаб қолади. Ташқаридаги ёв эса инсофга келиш ҳақида ўйламайди. Душман эл бўлмас, деб шунга айтсалар керак-да.

Қалъадаги бийлар типирчилаб қолишади. Элнинг жонига завол бўлишдан ёмони йўқ. Бир чора топиш керакки, ёвга таслим бўлмай, мушкулкушод топсин. Биров тақдирга тан бериб, ёвга тиз чўкишдан бошқа илож йўқ, деб уқтиради. Бу — умрбод қул бўлиб яшаш деган гап.

— Баъзан ҳақ зўравонлик олдида чекинишга мажбур! — дейди у.

Иккинчи биров «тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлмоқ афзал», дейди. Учинчиси, «қодир худога сўғинишдан ўзга чора йўқ», деган маслаҳатдан нари ўтолмайди.

Ниҳоят, бир донишманд чиқиб таъзим бажо келтиради-да, дейди:

— «Худонинг лутфи карами шу, деб қараб тураверсак бўлмас. Ҳамхонанг бойқуш бўлса — масканинг вайронадир. Бу бойқушларнинг бизга шафқат қиладиган жўни йўқ. Қолганларнинг умрига завол бўлмайлик, десагиз менга қулоқ беринг, азизлар. Қимнинг кулбасида бир кафт дон топилса, олиб чиқиб ўртага тўксин. Оз-оз йиғилиб ботмон бўлур, деганлар. Йиғилган донни қўю қўзи, ҳўкизларга едириб, қалъадан чиқарайлик. Бизни ҳалокатда санаётган ғанимлар молларимизни сўйсинлар. Дон еганини кўриб, буларнинг қўрасида молю, қазноғида дони мўл экан, ҳали-вери таслим бўлишмас экан, деб билсинлар. Шунда мушкулумиз осон бўлса ажабмас!»

Ўртада тортишув бошланади. Биров ундай дейди, биров бундай. Охири донишманднинг фикрини маъқул топадилар. Икки-уч кўзи билан икки ҳўкизни тоза тўйдиришиб, дарвозадан қўйиб юборишади. Қарангки, донишманд тадбирида ҳақ чиқиб, эртасигаёқ душман кўч-кўлонини кўтариб қолади. Бунн кузатиб турган қамалдагиларнинг қувончи чексиз, кечаги аза бугун базмга айланиб кетади. Бироқ фалокат оёқ остидан чиқиб қолади баъзан. Шу қалъа бийларидан бирининг қизи душман лашкарбошиларидан бирига кўпдан кўнгил бериб юрар экан. Унинг кетиб қолиши маъшуқанинг бағрига тигдай ботади. Ҳижрон аламига чидолмаслигига ақли етиб, уни тўхтатиб қолмоқ пайига тушади. Бир қоғозга донишманд ҳийласини ошкор ёзиб, ёй ўқиға боғлаб девор ошира отади. Бутун сирдан воқиф топган душман ўша куннёқ ҳужум бошлаб, қалъани қўлга олади. Бийларни тигдан ўтказиб, навқирон йигитларни қул, қизларни чўрига айлантиради. Ҳалиги хоинлик қилган қизни эса «ўз улусингни сотган бедаво, ўзгага эл бўлармидинг», дея отнинг думига боғлаб судрашади-да, тилка-тилкасини чиқаришади.

Беғуноҳ йигит-қизларни. Техрон бозорига йўллайдилар. Воҳ онамлаб, алам чеккан гўдаклар, қон-қора қақшаган оналарнинг оҳу фиғонига еру кўк ларзага келади...

Чолнинг товуши ўзгарди. Томоғига бир нима келиб тикилди-ю, қалқиб кетди. Бир нафас жим қолиб, кейин сўради:

— Нима деяётгандим?

— «Еру кўк ларзага келади»,— тўғрилаб қўйди ўтирганлардан бири.

— Ҳа, шунақа бўлди...— давом этди Довулбой ота,— бунинг устига олис сафардан келиб қолган Қорақалпоқ элининг мутафаккир шоири Ҳожиниёз¹ бундай азоб-уқубатни кўргунча кўзим ўйилса бўлмасми, дея қон йиғлайди. Ишонмай иложингиз йўқ. Чунки унинг ўша маҳалда битган шундай мисралари бор:

Қора кўз, хипча бел қиз билан жувон,

Юзлари гул каби, кўзлари мастон.

Лайли, Зулайҳодай не гўзал жонон

Йиғлаб, от олдиға тушди, Бўзўтов.

¹ Ҳ о ж и н и ё з — қорақалпоқда Ажиниёз деб юритилади.

Душман лашкарлари Ҳожиниёзнинг ҳам қўлига кишан соладилар:

Саҳар вақтда қирли дуфанг¹ отилди,
Банди бўлиб тушдим қўлим, чотилди;
Паридай қиз чўри бўлиб сотилди,
Канизаклик бошга тушди, Бўзўтов.

Чол яна жим қолди. Афтидан, шеърнинг давомини унутиб қўйди шекилли. Ҳамма ундан кўзини олмай, бесабр оғзини пойлар эди. Довулбой ота яна жим. Шу маҳал даврадаги кексалардан бири шеърнинг давомини ўқий кетди:

Зеваринг² хайрлашар қадрингни билиб,
Кўзини ёшартиб, бағрини тилиб,
Омон бўлсам ҳол сўрарман бир келиб,
Хуш, омон бўл, бўзлаб қолдинг, Бўзўтов.

— Бўзўтов билан Шеророл вайронага айланиб ҳувиллаб қолаверди,— хўрсиниб қўйди Довулбой ота,— шундан кейин хосиятсиз саналган бу мавзегга қадам қўйишга ҳазар қиладиган бўлишди одамлар. Нимага десангиз, келганлар энг ёмон касалга дучор бўлиб қирилаверганлар. Хону беклар ўч олмоқ ниятида ёмон кўрганларини ёки динга шак келтирганларни жазолаш ўрнига шу «қарғиш теккан» даргоҳга бадарга қилаверганлар. Бадарга қилинганлар тирик қайтмаганлар ҳеч қачон. Шу йўсинда Шеророл «Борса келмас» бўлиб қолган. Яқин-яқингача шу ном билан аташарди уни. «Борса келмас», шунчалик таҳқишлаш бўладими... Мана, омон-омон бўлиб, одил замон бўлиб, Қўнғирот, Бўзўтов элининг кўзидан нам, кўксидан алам ариди. Шероролда янги гўшалар бунёдга келаверди. Амударёдан бош олган Учсой канали Шеророл теварагини сувга сероб қилди. Эл хоҳиши, ҳукумат фармойиши билан бир эмас, уч шоликор колхоз тузилди, олти чорвадор совхоз. Балиқчилар бирлашмаси алоҳида. Ўттиз етти минг аҳолидан ўн икки минги Шероролнинг ўзнда яшайди. Бари ҳузур-ҳаловатли, турқу тароватли, тўрт мучали тугал, бағри бутун. Оролимиз шер таҳлит бўлгани учун яна унинг эски — Шеророл номи билан атай

¹ Қирли дуфанг — қўштиғли милтиқ.

² Зевар — Ҳожиниёз шу тахаллус билан ҳам шеър ёзган.

бошладик. Шундай эмасми, азизлар?— Мурожаат қилди у ўтирганларга.

— Шундай, шундай!— Унинг гапини тасдиқлашди бир-иккита қария.

— Егулик, кийгуликдан камимиз йўқ,— деди яна бири ўтирган ерида аста чайқалиб қўйиб,— ҳар нарса сероб, мато мўл.

— Чорвамиз тўқ,— деди бошқаси,— кино-сино, ни-майки томошга десангиз ёнимизда. Қапаратувимиз олдимизда.

Шундан кейин гапга чиқувчилар кўпайиб кетди. Уларнинг ҳар бири Шероролни қадимий қиёфасидан ҳам гўзалроқ бўлиб гуркираб кетиши учун ҳар қандай меҳнатга тайёр эканликларини изҳор этишар, ваъда устига ваъда беришарди.

IV

Қўшни район хўжаликларидан ер текислаш, жўяк тортиш, кўчат экиш машиналари кела бошлади. Ҳар бир совхоз ёки колхоз фалон туп кўчат, фалонча мутахассис беришни ўз зиммасига олар, вакиллар юбориб шарт-шаронтларни ҳозирлашда кўмаклашардилар.

Хуллас, ишлар юришиб кетди.

Иссиқнинг тапти кетиб, ҳавода қандайдир ўзгариш юз бера бошлади. Кечалари совуқ, кундузлари иссиқ. Қўйлақчан юрасан киши. Аҳён-аҳёнда шамол туриб қолади. Денгиз томондан эсган нам ел бута шохларини эгиб қочади. Баъзан тонг билан далага чиққан киши тунда ёмғир ёғиб ўтибдими деб ўйлайди. Ҳаммаёқ намгир, шабнам қўнган япроқлар ёноғи илк қуёш нурини йилт-йилт қилар, зумрад жавоҳир сингари товланар, нуқра акс этарди.

Ана шу кунлари Ойқуюр ерларини бульдозер текислар, улкан-улкан тупроқ уюмларини суриб, чуқурликлар, жарликлар қаърига тўкар, унинг ортидан тракторлар жўяк тортиб, ариқ очарди. Унғарбой Жуманазаров оталиққа олган бу томонларда Учсойдан сув етаклаб келинганига қарамай, ҳаммасини бошқатдан бошлашга тўғри келди. Чунки ўтган йилнинг кузида қутурган бўрон ўз ҳунарини кўрсатган, ариқларга қум аралаш тупроқ тўлдириб кетган, ўша пайтлар экилган ниҳоллар эса ярим белидан синган ёки қовжираб қолган эди.

Агрегатлар тўзон ичида. Орқа-олддан ёпирилган чанг гирдоблари таъқибидан қочиб улгурмай яна қуюқ туман қаърига ғарқ бўларди.

Йилнинг бу фаслида ҳамма нарса жигарранг тус олади. Ҳамма нарса ўз кўркини йўқотади, тинчига халал етган эчкиэмарларнинг дўнгликлар устига чиқиб олиб, ҳайрат билан боқишлари, уни бузилиб, ҳар тарафга ўрмалаган бесаранжом илонларнинг этни жи-мирлатгудай совуқ ранги, ҳув анови қаминшзор томон-га қочган кулранг тулки, қуруқ ёвshan панасига яши-ринган қуён бўласи, осмон қаърида доира қуриб ўлак-са қидирган қора калхатнинг қанот қоқиши, қандай-дир чўл жондорларининг кўксовдай ёқимсиз йўталиш-лари ҳам кўнгилда нохушлик уйғотар, ҳафсалангни пир қилишгача борарди. Аммо бўш келиш йўқ. Астой-дил ишга киришилган экан, чекиниш ҳақида ҳеч ким ўйламасди энди.

Ойқуюр теварагидаги ерларни тобига келтиргач, агрегатлар аста сурилиб Кўзқўлга ўтиши, ундан Оқ-мўйин, Ёл, Оққалъа, ундан кейин эса Қуйруққа ҳамла бошлаши керак.

Хидирбоев ваъдасига вафо қилиб, ҳар тонг одам юбориб турар, уларнинг бир қисми суви қуриб, бот-қоққа айланган Кўзқўлнинг қамишини ўрардилар. Икки-уч кун ичида боғлам-боғлам уюлган қамишлар-дан тоғлар пайдо бўлди. Бу қамишлар ўз навбатида мурғак кўчатларни қуршаб, ихота торттиш учун зарур. Шундай қилганда кўчатлар то ўзини тутиб олгунга қа-дар қум оқимлари, қор тўзони, қишу эрта баҳорда ҳо-кими мутлоқ бўлган шамол эрозиясидан сақланиб қо-лади.

— Бари бир, бу ўрилган қамишинг етмайди,— де-ди бир куни Тождидин,—уч минг гектарингга урвоқ ҳам бўлмайди.

— Нима қил, дейсан, чорасини топ!

— Топиш керак, албатта, топиш керак.

Ўйлай-ўйлай бир қарорга келдилар.

Шу куннинг эртасига кўпчилик елкасига ўроқ илиб келди. Улар Шероролнинг Қўлтиқ деган тўқайзорига йиғилдилар.

Қўлтиқ қирғоқларига қўғазор паналари, кавак-лар, ғорчаларга қундуз дамба қуриб ташлаган Чи-винлар эса ғуж-ғуж. Кўз очиргани қўймайди. Қўға-лар ҳавода тўзир, оғиз-бурунга кириб, безовта қилар-ди.

Одамлар шимларини тиззадан кўтариб, энгларини шимариб бирин-кетин сувга тушдилар. Қамишлар шалдираб кетди. Кушлар гурр этиб кўкка кўтарилди. Нимадир сувни шалоплатиб нари қочди. Қилич дами янглиг ўткирлашиб қолган баргларнинг қаршилигига қарамай одамлар қамишларга ўроқ солдилар.

Тождиддиннинг ўзи ҳам тирноғини кумушдай ялтираган ўроқ дамига қўйиб кўрди-ю, шарт-шарт ўримга тушиб кетди. Чап қўли билан бир тутам қамишнинг белидан ушлаб, унинг тагига ўроқ урар, тиниқ сувни лойқалатиб, олдинга интиларди. У ўриб ташлаган қамишлар даста-даста сув юзида чайқалиб, сузарди.

Уни кўрган Темиржон ҳам ечинди-да, қирғоқда ётган ўроқлардан бирини олиб, ўзини сувга отди. Сув сачраб, вужудини сескантирди. Оёқларига муз ёпишгандай бўлди. Аммо қайтиб чиқиб кетишга номус керак. Чунки айримлар унинг кепатасини кузатиб, кулиб турардилар. Кимдир:

— Манов минан қўлингни боғлаб ол,— дея унга икки бўлак латта ташлади,— қамиш пичоқдай тилиб кетади.

Темиржон унинг айтганини қилиб, чап кафтини биллаккача танғиб олди. Бироқ Тождиддин сингари равон ва аниқ ўроқ ўриш қўлидан келавермади. Қамишлар тутқич бера қолмас, тутқич берганлари эса қўлидан сирғалиб чиқиб кетар, бир-икки ўроқ ўриш билан шартта қирқила қолмасди. Кутилмаган жойда ўнқир-чўнқирликка дуч келиб, йиқилиб тушишдан аранг ўзини сақлаб қолди. Гоҳ ботқоқлик ўз домига тортиб кетаётгандай бўлар, ботқоқ ҳиди анқир, сув юзи пўртанага айланарди. Ҳар хил қушларнинг пат, юнглари сонларига ёпишиб қитиқлар, совуқдан эти дирилларди.

Бошқалар қамишларни шарт-шарт қулатганларича кенг йўл очиб борардилар. Айримлар сув юзидаги қамишларни дасталаб қучоқ-қучоқ белидан боғлаб, ҳар ер-ҳар ерга уйишга киришдилар. Одамларнинг ғовур-ғувуридан қочиб тумтарақайлаган қашқалдоқларнинг шовқини чор тарафдан эшитилади. Балиқнинг қоқ белидан тишлаган сап-сариқ сув илони биланглаб ўтади. Худди Темиржонни мазах қилгандай думини ликонглатиб, икки томонга шох ташлаганича йўлида давом этади.

Тождиддин ҳар замонда ортига ўгирилиб, овоз бериб қўярди:

— Қани, етиб олмайсанми?

Унга осон. У дарё бўйида, мана шундай қамишзорлар ичида ўсган. Темиржон умрида қамиш ўрибдими. Етиб олмайсанми, эмиш-а?! Сенга тенг келиб бўларканми!

Темиржон учун ҳар қарич ерни не машаққат билан забт этишга тўғри келарди. Қани иложини топиб шу дўзах истеҳкомидан қутула қолса. Бироқ у сувнинг қоқ ўртасига бориб қолганди-да.

— Эпполмасанг, қайт орқангга!— деди кутилмаганда Тожиддин,— сенга айтяпман, эшитяпсанми?

— Эшитяпман...

Аста-аста қадам ташлаганча қамишлари сийракроқ томон юра бошлади у. Илигини сўриб олмоқчи бўлаётган ботқоқлик қаъридан аранг бир оёғини, кейин иккинчисини суғурар, машаққат билан одимларди. Қамишлар эса чор тарафдан унинг йўлини тўсиб чиқарди. Қурушқоқ барглар юзларини тилиб ташларди.

Ниҳоят, сув камая-камая қатқалоқ бошланди. Туёқли ҳайвонларнинг бесаноқ излари тамғадай босиб кетганди ҳаммаёқни. Тевараги қамишлар билан қуршалган бир парча қуруқлик Темиржоннинг жонига ора кирди. Лекин куч-қувватини сув ва ботқоқ суғуриб олгандай ҳолсиз, қилт этган шамолга йиқиладиган даражада ожиз сезарди ўзини. Шунга қарамай, бутун кучини сарфлаб аранг қаршидаги текисроқ жойга етиб олди. Шу заҳотиёқ таги кесилган дарахтдай зарб билан муккасидан қулади. Анчагина ётди. Нафас олиши оғир, юраги тез урар эди.

Бирпасдан кейин чалқанчасига ағдарилди. Шуниси дуруст, осмонни томоша қилиб ётасан.

Ҳавода мезон иплари калава чувар, қушлар беозоргина сузардилар.

Бир маҳал қисирлаган товуш чўчитиб юборди уни. Нимадир яқинлашмоқда. Темиржон бошини даст кўтариб ўша ёққа қаради. Ҳеч жондор йўқ. Қаддини яна баландроқ кўтариб, диққат билан тикилди. Дарвоқе, бута шохлари оралаб икки кўз йилт-йилт қиларди. Темиржон ўрнидан турди. Яхшироқ боқди. Кейин ўша кўзлардан назарини узоқ узмади. Чўчинқирашга ҳожат йўқ экан. Қаршисида ҳайкалдай қотиб қолган кичкина кийик боласи. Қундузнинг уйида кўрган қуралай эсига тушди бирдан. Ўша бўлмасин тагин? Айтмоқчи, жондорларимни ҳам олиб келиб, қўйиб юбордим, дегандай бўлувди шекилли.

Шу эсияга тушиши билан яна чалқанча ётганча Қундузни ўйлаб кетди.

Андак нафасини ростлаб олди. Офтоб унинг вужудини қиздира бошлади. Туришга мажбур бўлди. Сийрак қамишлар аста чайқалаётган ботқоқликни айланиб ўтмоқчи бўлди-да, чакалакзорга дуч келди. Торгина сўқмоқ уни ажойиб масканга олиб чиқди. Ялмонқулоқ деб аталган ўсимлик ярим гектар ерни қоплаб ётарди. Бу ўсимлик пояси қамишниқидан йўғонроқ бўлиб, юқорига қараб эмас, ерга парчинланиб бўй стар, шохлари ҳаммаёқни гиламдай қоплаб ётарди. Оёқ қўядиган жой йўқ. У йилига йигирма беш метрдан ёнига қулоч ёйиб ўсади. Наботот дунёсида камданкам учрайдиган бу ўсимликни фақат Аму соҳилларидагина учратиш мумкин.

Темиржонга ялмонқулоқни четлаб ўтишга тўғри келди. Чунки ўсимликнинг поялари оёққа ботадиган даражада дағаллашиб қолган эди. Кутилмаганда шамол уюб қўйган қум тепалиги қаршисидан чиқиб қолди. Тепаликнинг тевараги яккам-дуккам тиканакли гиёҳлар билан қуршалган. Темиржон тепаликдан ошиб ўтишни маъқул кўрди. Қовжироқ ўтлар ичидан қурбақабош калтакесак югуриб чиқди-да, унинг олдини тўсиб олди. Қўзлари милтиллаб, гўё «орқанга қайт» дея ёлворарди. Темиржон унга парво қилмади. Калтакесак эса пилдираганича ортга қайтишга мажбур бўлди-да, бир зумда кўздан йўқолди.

Темиржоннинг оёғи ости бирдан ўпирилиб кетди. Қумлар сувдай шувиллаганича пастликка оқиб туша бошлади. Темиржон оёқ қўйган жойдан бир неча қадам наридаги қалин ёвshan шохлари соясида қандайдир илон кулча бўлиб ётганини қайдан билибди дейсиз. Қум тепалиги ўпирилмаганда ҳеч қандай ҳол юз бермас эди. Қўз юмиб очгунча вақт ўтди, холос. Илон сурилиб пастликка қулашдан ўзини асраб қолди-ю, шу заҳотиёқ бошини гоз кўтариб қаршисидаги рақибга ўқдай тикилди. Темиржоннинг эсхонаси чиқиб, таққа тўхтади. На олдинга, на ортга чекиниш мумкин. Оёқ-қўллари бўшашиб, баданларига муз югураётгандай бўлди. Қаршисида ёз бўйи заҳар йнғиб ётган газанда ваҳимали вишиллаб, тўлғанмоқда. Унинг баданидаги қўнғир тангачаларида қуёш тиги акс этар, иланг-биланг оқиш доғлар кумушдай товланарди. Бошининг қоқ ўртасидаги крест шаклидаги жилоси кўзини олгу-

дай. Темиржон ана шу белгиларга қараб, унинг чархилон эканлигини таниди. Қути учди.

Бундай пайтда одам ўзини тезда қўлга ола биллиши керак. Хужумга ўтиш эса жонга қасд қилиш билан баробар. Бари бир, улгуриш қийин. Наилтардай айри тили антенналик вазифасици ўтайди. Ана шу «антенна» орқали мақсаднингни дарров илиб олади-да, ўша заҳотиёқ хужум қилади. Темиржон буни биларди, шунинг учун ундан қутулиш пайига тушди. Нима қилсанг ҳам газандадан назарингни олмай қилишинг керак. Қўзинг хиёл чалғидими, тамом, ютқазасан. Ердан бирон нима олишга ҳам иложинг йўқ. Хамма ҳаракатингни ҳушёр кузатиб туради. Фақат аста ортга чекиниш мумкин, холос.

Темиржон шундай қилди. Аввал секин-секин, кейин эса чаққон тисарилди. Бироқ фалокат фалокатни бошлаб юради, деб бежиз айтмас эканлар. Орқадан кимдир унга шартта ёпишгандай бўлди. Ғадир-будур чангаллар елкалари оша кўксига чанг солди. Қўлтиқлари остига ҳам ана шундай чангаллар тез суқилиб кириб, белларига ёпишди. Қорнидан тортиб ўзига шартта қапиштирди қўйди. Ўткир наштар сингари панжалар эса этларига санчилди, оёқларига чирмашди.

Темиржон беихтиёр ҳаракат қилиб, қўлларини бўшатмоқчи бўлувдики, билакларига чилвирлар чатилиб, қимир этгизмай қўйди. Мушаклари бўшашди. Худди ерга қозикдай қоқилди-ю, бутун вужуди билан михлаб ташлангандай бўлди. Найзалар санчилган жойнинг оғриғига чидаш йўқ. «Шерпанжа!— деган сўз келди унинг миясига.— шерпанжанинг домига тушдим!»

Шерпанжа ҳам ялмонқулоқ сингари фақат Аму чангалзорларидагина учрайди. Бўйи икки ярим метр, сершоҳ, сертикан. Сийрак бодом баргидай майда япроқлари баҳорда кўкиш, кузга бориб эса қон рангига киради. Новдаларидаги майда тиканлар ҳам игнадай ўткирлашади.

Табиат яратган бу даҳшатли бута энг ярамас махлуқдан фарқи йўқ. Домига тушганининг жонига қасд қилаверади. Йиртқич зулукдай қонини сўради. Ҳайвонларда сезгирлик кучли. Шунинг учун ҳадеганда унинг ёнига яқинлашмайдилар. Яқинлашдими — тамом, бақира-бақира ҳолдан тойиб, охири қуёш оташида жизғинаги чиқади. Бирон йиртқич учун тап-тайёр ўлжа. Қурт-қумурсқага ем!

Темиржон эҳтиётсизликка берилиб ана шундай ёвузлик панжасига тушиб қолди. Қордан қочиб ёмғирга учрадинг, деб шунга айтадилар-да. Илондан қочиб қутулди-ю, аммо бундан қутулишнинг иложи йўққа ўхшарди. Қилт этиб кўрсин, чирмовиқдай чандиб олган чайир новдалар янада маҳкамроқ қиса бошлайди. Наштарларини баттарроқ ботираверади. Дод десанг ҳам, оҳ, десанг ҳам қисматнинг шу. Тақдирга тан беришдан ўзга чора йўқ.

Темиржоннинг баданлари увишиб, акашакланиб борар, юзларидан тер шаррос қуйиларди. У ер-бу еридан қон тирқираб чиқди. Кўзлари тинди. Оёқда туришга мажол йўқ. Ёвузлик панжасида мағлуб бўлаётганингни кўриб туришингдан даҳшатлироқ нарса бўлмаса керак!

Темиржон ақлини йиғди. Бекордан-бекорга ўлиб кетадиган аҳмоқ йўқ, деб ўйлади кейин. Бир илож қилиб, қутулишнинг чорасини топиш керак. Ташқи вужуд тутқунга тушган билан ички аъзо озод-ку. Нега уни ишга солмасин.

Темиржон бор кучини тўплаб, икки-уч бор бақирди:

— Ёрдам беринглар! Дод, вой дод!

Қамиш ўраётганлар ҳам, машинага қамиш юклаётганлар ҳам ўзлари билан ўзлари овора. Сувнинг шалоплашию, қўғаларнинг шовур-шувури унинг овозини эшитишга қўймасди.

— Дод, вой дод!— овозини баландроқ қўйиб бақиршга ўтди у. — Оғайнилар!..

Ниҳоят, одамлар ҳар тарафдан ёпирилиб келабошладилар.

Биринчи бўлиб Нурмирза Хидирбоевнинг қораси кўринди.

— Ё алҳазар,— деди у эсхонаси чиқиб,— Темиржонмисан? Ҳов, бу ёққа келинглар!

Сал ўтмай Тождидин ҳам ҳовлиқиб келиб қолди. Унинг орқасидан бошқалар. Ўртада тортншув бошланди. Биров бутани болта билан кесиш керак, биров ар-ралаймиз дерди, биров тагига ўт қўйишни таклиф қиларди.

Нурмирза кимнидир отга миндириб кетмон, бел олиб келишга буюрди. Ҳамма у ёқдан-бу ёққа зир югурарди, бир-бирига қичқирарди-ю, бандига яқинроқ келишга юрак қилолмасди. Бировни қутқараман, деб ўзинг тузоққа илиниб қолишинг ҳеч гапмас.

Ҳар ким ўз усулини ўртага ташлай бошлади. Шундай қилиш керакки, шерпанжа ҳам омон қолсин. Темиржон ҳам!

— Кесманглар!— дея ингради сўнгги бор Темиржон ҳам. Энди унинг кўзлари тиниб, боши карахтланиб борарди. Ўзини қанча тутишга уринмасин, бўлмади. Боши шилқ этиб кўксига тушди-ю, уни ўчди.

У ҳушидан кетган эди.

V

Икки ҳафтагача Темиржон бошини кўтаролмай ётди. Докторларнинг уколи ҳам кор қилмасди. Ўзидан ўзи ғўлдирар, ирғиб-ирғиб тушаверарди.

Кечалари алаҳсираб чиқарди у. Кўзини камданкам очар, ўзига келган чоқларда эса фақат сув сўрарди. Довулбой ота гиёҳлардан тайёрланган хонаки дорисини унга ичирар, ёнидан нари кетмасди. Доктор ҳам икки кунда бир келиб оқ дока билан чирмаб ташланган баданини кузатар, янгидан дори суркаб, қайта чандиб кетарди. Қасал ҳолидан хабар олувчиларни эса ичкарига қўймасдилар. Арслонов икки бор келди. Нурмирза, Тожиддинлар эса ҳар куни келишади. Бироқ улар ҳам ташқаридан ҳол сўраб кетишга мажбурлар.

Иккинчи ҳафтанинг охирида Қундузнинг келганини айтдилар. Бу вақт бемор кўзини очган, лабларини аранг қимирлатиб, икки-уч оғиз гапирадиган бўлган эди. Бироқ Қундуз билан суҳбатлашишга мадори етмасди ҳали. Уйқу тортиб кетаётгандай ҳолга тушаверарди.

Яна икки ҳафтача ётди. Туриб ўтирадиган, кампир тайёрлаган томоқдан тотийдиган бўлди. Бутунлай дармонга кириб, илгариги ҳолига қайтмагунча уйдан чиқармадилар. Аммо айни иш қизиган паллада оёқ узатиб ётавериш Темиржоннинг виждонини қийнади. Диққшафаслик эса жонига тега бошлади. Бундай пайтларда онасига хат ёзар, беморлигини яшириб, фақат омади юришиб кетганлигини бўрттириб баён қилар, ниҳоятда соғинганлигини, олам-олам меҳр-муҳаббатини изҳор этарди. Юлдузга эса кўпдан хат ёзмай қўйган. Ундан жуда хафа. Аввалги икки хатига ҳамон жавоб йўқ. Яна учта хати конвертга солиб қўйилганча стол устида ётибди. Шунча ҳам бағритошлик бўлади-

ми? Икки энлик хат кимни ўлдирибди? Энг қизиғи шундаки, онасидан келган жавобларда ҳам қиз ҳақида лом-мим йўқ. Нега? Бунинг бирон сабаби бормикин?

— Ўзига ўзи савол берарди. Ҳар хил шубҳаларга борарди. Аммо ораларига абадий жудолик тушишига ишонгиси келмасди ҳеч. Умид гунчалари очилмай туриб, сўлиб қолишини асло истамасди. Хат ёзолмаётганлигининг боисини эса ўзича турли сабабларга йўйиб, қизни оқлагиси келарди. Шунга қарамай қалбидаги севги қаттиқ азоб берар, хушрўй чеҳрасига қайғу ва ҳажр доғи соя ташлаб борарди.

Тожиддин кириб келган маҳал ҳам у худди ана шу маҳзун ҳолатни бошдан кечириб ўтирарди.

— Омонмисан, оғайничалиш,— деди Тожиддин,— қўрқитиб юбординг-ку, а?

— Ишлар қалай?

— Тушингга ҳам иш кириб чиқадими дейман-да! Саломга алиқ олиш ўрнига ишни сўрайсан. Хотиржам бўл, ишлар гумбур. Оқмўйиндан бошқасида ванг.

— Оқмўйинга нима бўлди?

— «Янги ҳаёт» колхози ваъдасида турмади. Битта битта берган тракторини ҳам қайтариб олиб кетди. Раис қўрс одам-да. «Қўлингдан келганини қил, одам ҳам бермайман, механизм ҳам», дейди. Бу ишга райком аралашмаса бўлмайди.

— Ёлда-чи?

— Ёл жарликларига трактор тушди. Ҳаммаси план асосида. Кунда шу ердаман.

— Ҳа, сени ҳам анча ташвишга солиб қўйдим.

Тожиддин қўл силтади.

— Э, қўйсанг-чи, оғайни, шахсий чорвоғингнинг гамини еялсанмики. Яраларинг оғримаяптими? Манов латта-путталарни қачон ечиб ташлармишсан?

— Ечиб ташлашларини кутиб ўтирмайман. Бугун бўлмаса, эртага туриб кетаман бари бир.

— Паққос тузалмагунингча ётатур. Ўзинг ҳам кўп азоб тортдинг. Соқолинг ўсиб кетибди. Қиртишлаб қўяйми?

— Овора бўлма. Ўзим оламан. Шерпанжа нима бўлди?

— Омон қолди. Сени ҳам омон қутқариб олдик. Тагига озроқ хашак тўплаб ёққан эдик, олов таптидан шохлари бўшашиб сени бўшатди-қўйди. Бундан кейин шунақа буталарнинг олдига огоҳлантирувчи белги қўйишни ўйлашимиз керак. Бугун сен тушсанг домн-

га, эртага бошқаси тушиши мумкин. Бахтингга ўша заҳоти Хидирбоев келиб, овозингни эшитиб қолмагандами...

— Ҳа, Хидирбоевдан бир умрга қарздорман.— Унинг кўзларида нур жилоланди.

Ҳар темада гап юрди. Темиржон кулганда ҳам боши зирқираб қўяр, аъзоларида толиқиш сезарди.

Тожиддин ўрнидан туриб, қўлидаги қамчини билан этигига ура-ура кичкина дераза ёнига келди. Бирдан кўзи стол устидаги боғичлари ечиғлиқ кўк папкага тушди. Папка ёнида ёзув-чизувлар билан қораланган бир даста қоғоз.

— Роман-поман бошлаганмисан, нима бало? Танишсам бўладими?

Темиржон нима дейишини билмай қолди. Йўқ, деса дўстига оғир ботиши мумкин, ўқи деса, ҳали чала-пулча...

— Отамнинг қўлёмаси.

— Ҳў бирда айтганинг шуми?— ялт этиб қаради Тожиддин,— ўз дастхатингга ўхшайди-ку?

Темиржон тутилди.

— Баъзи жойларига аниқлик киритиб... тўлдириб қўймоқчийдим...

— Йўғ-э?— ҳайрат билан боқди яна Тожиддин,— ростдими?

Тожиддин қоғозларни лоқайдлик билан варақлай бошлади. Назари ўтқазилган дарахтларнинг жойлашиш схемасига тушди. Схема маҳорат билан чизилган, ҳар бир группа дарахт бир-биридан фарқ қилиниши учун турли бўёқлар билан бўяб қўйилган. «Ҳақиқий рассом экан-ку, бу Темиржони тушмагур», деб ўйлади.

— Тўхта, бу таниш схема-ку? Вой файласуф-эй, ўзимиз қилаётган ишларни қоғозга туширяпман дегин? Ҳафсаланга балли-е, айтиб ҳам қўймайсан, ичидан пишган фозилвачча!

Темиржон бўш вақтларини бекорга ўтказмасди. Баъзан кечалари алламаҳалгача ўтириб, отасининг қўлёмаси устида ишларди. Унга кўп янгиликлар киритди. Отасининг фикрига қўшилмаган жойларини ўзгартирди. Масалан, кўчатларни баҳорда экиш тўғрисидаги башорат билан асло келишмасди у. Чунки бу ернинг баҳори қисқа. Ёз тез келиб, кунлар ниҳоятда исиб кетади-ю, нозик ниҳолларни қовжиратиб қўйиши мумкин. Кузда экилса, сув чиқмайдиган жойларда ёгингарчилик иш беради, кўчат илдизлари намга тўйиб

олади. Бундан ташқари, қишнинг совуғига ўрганиб, қайроқилашиб қолади. Шунингдек, отасининг дарахтларни диагональ группалаб экиш усулини квадрат уялаб экиш билан алмаштириши керак. Бу усулда экилган дарахтлар яхши ўсади. Шохлари иккинчи йилданоқ қулоч ёйиб, ҳаводан олинган намни ўзида сақлаб қолувчан бўлади. Квадрат уялаб экишнинг бир афзаллиги шундаки, қуриган дарахтларнинг ўрни тўлдирилмайди. Чунки бири қуриса, ёнидагиси қувват тортиб, тез механизация воситаси билан улғаяверади. Шунингдек, бир йўла узунасига ва кўндалангига ишлов бериш ҳам осонлашади. Пировард, квадрат уялаб экиш усули билан майдонга диагональ группалаб экилганига нисбатан кўпроқ кўчат жойлаштириш мумкин. Улар вояга етган, бир-бирига қарама-қарши ривожланишдан йироқ ҳолда, бири иккинчисининг ўсиши учун қулай шароит яратиб беради. Ойқуюр, Қулоқ, Ёл каби Учсойдан ариқ қазиб сув келтириш мумкин бўлган майдонларга ана шу усул кор келади. Шу усул билан Орол атрофларидаги унумдор ерларда яна минглаб гектар яшил боғлар барпо қилиш мумкин.

— Иштаҳанг чакки эмас! — деб қўйди яна Тожиддин. — Минглаб гектар-а!

Тожиддин саҳифама-саҳифа Темиржоннинг мулоҳазаси юритиш истеъдодини ўрганиб борар, унинг тафаккури орқасидан эргашиб юарди.

Мана, яна схемалар... Булар Ойқуюр, Қулоқ, Ёл қишлоқларига қайрағоч, тотим дарахтлари билан мева дарахтларини аралаштириб экиш схемалари. Бу усул иқтисодий жиҳатдан фойдалидир. Чунки дарахтзор барпо этиш ва уни парваришlashга кетган харажатлар олинган мева ҳисобига қопланади.

Гардон атрофи, Оқмўйин сингари сув чиқиши қийин жойларга олча, қантак ўрик, токзор қилинган жарликлар ёқасига эса сояпарвар дарахтлар экиш лозимлиги ҳам исботланган. Сояпарвар дарахтлар гармсел, қум оқими, бўронлардан мева дарахтларини сақлайди. Оққалъада ташкил бўладиган боғ, уйлар, хиёбонлар теварагига мирзатерак, қайрағочлар экиш, Қуйруқдаги ёнғоқзорларни қарағайлар билан қуршаш керак. Бу дарахтлар суви камчил, шўрхок ерларда ҳам тез ривож топиб кетишга мойил. Устюрт этакларида ҳам қарағайзорлар барпо қилиш мақсадга лойиқдир. Бу эртанги куннинг вазифаси, албатта. Шу сабабли, Шеророл, Қўнғирот ўрмон хўжалигига қараш-

ли барча участкалар қошида қарағай ниҳоллари урчитадиган кўчатхоналар ташкил қилиш керак. Шунда Россиядан қарағай кўчати ташишга ҳожат қолмайди.

— Парвозинг баланд-ку? Ҳазил-ҳазил билан бутун Устюрт даштларига ҳужум бошламоқчисан шекилли? Қойил, файласуф, қойил!

— Бу шунчаки мулоҳазалар... Шу йўл билан сенга ўхшаган мутахассисларни мунозарāга тортмоқчиман.

— Йўғ-э? Унда биринчи эътирозимни эшитиб қўй. Хулосангда хато бор... Битта муҳим нарсани унутибсан. Сени фақат ўрмонзор қизиқтиради, холос. Бизга кўпроқ экин ундириш учун шароит зарур. Ўрмондан кўра кўпроқ ихотазорлар яратишнинг афзаллигини исботлаб беришинг керак.

— Тожиддин дўстини мот қилдим, деб ўйлади. Темиржон пинагини бузмади. Аммо кўзлари кулиб турарди.

— «Берди»сини айтгунча уриб ўлдирасан шекилли? Шошма, мен у ёғини ёзганимча йўқ ҳали.

Тожиддин бўшашиб қолди.

Учинчи хафтанинг сўнгги кунини Темиржон ташқари га чиқди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ. Сарик ит келиб унинг оёқларига суркалди. Ҳовли бурчагида қантариқлик қунон эгасини кўриб пишқириб юборди. Ер тепинди.

— Ҳа, жонивор,— деди Темиржон қувонч ила. Сўнг унинг қаншаридан силади, бўйнидан қучоқлади, ёллари ни ҳафсала билан таради.— Бир жойда ҳақ деб турaverиш жонингга тегдими?— Сўради қуноннинг ўйноқи кўзларига тикилиб, от ҳам бошини қайта-қайта силкиб қўйди, лабларини чўччайтирди, — юр, айланиб келамиз.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас Темиржон эгаржабдуқланган шўх тулпори устида дала айланиб юрарди.

Ёл томонларга борди. Атроф чексиздай. Илиқ шабада сурранг шувоқ шохларини шивирлатади. Унда мунда кенг даланинг тўс-тўполонини чиқариб йкки трактор қўриқ ағдаряпти. Чанг-тўзон кўз очиргани қўймай, булут подалари сингари ҳавода ҳорғин сузади. Жар ёқасида қўлини кўксига қўйган юмронқозиқ саранг. Жарлик билан қирғоқни дафъатан бир-биридан фарқ қилолмайсиз. Чунки чанг тумани ҳаммаёқни баббаравар қоплаган. Инсон товуши эшитилмас, механизмларнинг гуруллаши ҳукмрон, холос. Жарлик ту-

биний ағдар-тўнтар қилаётган трактор ортидан бульдозер ерни текислаб боради, бошқа трактор жўяк очади. Ёмғир, шамол ялаб тошдай қотирган тупроқ уюмларининг тағи бўшаб, ўқ еган арслондай жарлик тубига қулайди, механизмлар устини босиб қолиб, ишни қийинлаштиради. Механизаторлар рўмол билан бошларидан тортиб томоғигача танғиб олганлар. Фақат кўз, бурун очиқ, холос.

Темиржон отдан тушиб, узлуксиз сурон ичига ғарқ бўлган меҳнат аҳлининг қаҳрамонона ишларини кузати. Ҳақиқий марду майдонлик ҳукм сураётганидан мамнун бўлди.

Энг олдинда тупроқ сураётган бульдозерчининг бири Темиржонни кўриб, моторни ўчирди-да, агрегатдан тушиб, қирғоққа тирмашиб чиқа бошлади.

— Ассалому алайкум!— деди у гард ёпишиб оппоқ оқарган қўлини узатаркан, — тузалиб қолдингизми? Хайрият, хайрият..

Аъзойи баданини тер босганидан унинг эғнидаги яктаги қора лойга беланган, енглари ичидан эса дув тупроқ тўкилар, афт-башарасидан оёғигача тегирмончини эслатиб турарди.

Қирқ ёшлардаги бу киши Бўзўтовдаги чорвадор колхоздан келган, бир группа механизаторга бош қилиб тайинланган эди.

— Қани, нима билан мақтанасиз, кўрайлик-чи,— деди Темиржон чангдан кўзлари қисилиб.

— Бу ердан сал нарироқ борсак бўларди, кийимингиз тоза экан.

— Ҳечқиси йўқ, гапираверинг.

— Бу ёқлар яхши, ер юмшоқ, мойдай. Локин Гардон яқинида икки юз метрча жойдан тош чиқиб қолди. Қўпориб ташлаш керак.

— Экскаватор керакми?

— Йўқ, экскаваторнинг тиши ўтмайди. Чағир тош.

— Султоновнинг хабари борми?

— Бор. Портлатиш керак, дейди.

— Ўзингиз нима фикрдасиз?

— Султонов ҳақ.

— Юринг, кўрайлик-чи.

— Нимасини кўрасиз, оқсоқол. Портлатгич топиш керак. Султонов қидириб кўраман, деди Қачон топишини айтмади.

— Ўтган кундан бери кўринмадими?

— Кўринмади. Ваъда берди-ку, топар, ҳозирча ошиғичмас-ку, аввал бу ёғини қотириб турайлик, оқсоқол.

Темиржон унга жиддий тикилди.

— Ошиғичмас-ку, деганингиз нимаси? Йўқ, оға, ошиқиш керак. Ишни ултам-султам қилиб, чала қолдириш ярамайди, билдингизми, ярамайди!

— Тўғри-ку, оқсоқол,— бўш келмади механизатор ҳам,— бу жой эпақага келгунча ҳунарини кўп кўрсатади ҳали. Осонгина таслим бўла қолади, дейсизми. Ана, ҳув анов ерда ер ўпирилиб, тракторни одам-подами билан жиғилдонига тортиб кетди. Аранг қутқариб қолдик. Механизмларнинг кучи ўтмайдиган жойлар учраб турибди. Шунинг учун портлатишни энг сўнгги-га қўйсақ, дейман.

«Ҳа, бу ерлар осонгина таслим бўлақолмайди ҳали. Нағмалари кўп», деб ўйлади Темиржон ҳам, сўнг деди:

— Майли, сизнингча бўла қолсин!

— Оқмўйинга бордингизми?

Темиржон узангига оёқ узатган жойида тўхтади.

— Йўқ, бирон ҳодиса борми?

— Ердан сув сизиб чиқиб, ҳаммаёқни босаяпти.

Оқмўйиннинг тупроғи енгил. Шамол қилт этса тўзон кўтарилаверади. Лекин ернинг юмшоқлиги қўл келмоқда. Бульдозер текислаб бергач, бемалол жўяк тортаверса бўлади. Аммо ер ости суви юзалигидан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Биринчи трактор тушиши билан ярим гектар жойдан сизот чиқиб, қўлга айланибди.

Бунақа пайтда болаларнинг жони киради. Ёнларидан денгиз туриб, ўзларини шунақа жойга урадилар. Бир сарпойчан лойга беланиб у ён-бу ёнга чопади, бир нечтаси қаёқдандир қайиқ топиб келиб, ярим белларигача яланғоч; қўлмакда қайиқ сурадилар. Икки-учтаси сувга тош отиб «неча қаймоқ» ўйнашади Шов-шув, қичқириққа тўлиб кетган ҳаммаёқ.

Сув сизиб чиқаётганини кўрган механизаторлар ишни ўлда-жўлда қолдириб, Қўзқўл томон ўрмалаб кетганлар.

— Сув чиққани яхши бўлибди,— деди Темиржон,— табиатнинг ўзи бизга ёрдам қўлини чўзибди. Бу яхши, жуда яхши...

Унинг фикрича дренажлар қуриб, ер ости сувини тортиб олиш билан яқин-йироқ дарахтзорларни суғориш мумкин.

Сувдан иссиқ ҳовур кўтарилиб, Темиржоннинг нафасини бўғаетгандай туюлди. Янги дармонга кираётган одам эмасми, сал нарса таъсирини ўтказа қолади. Боши яна оғрий бошлади.

У отини чаққон Ойқуюр томон буриб, йўрттириб кетди. Бу ерларнинг қаерига бориб, қаеридан чиқмасин, майдонлар тобига келтирилиб, жўяк тортилган, кўчат ўтқазилишини кутиб турарди. Ҳар ёққа ўғит тўкиб қўйилган.

Тожддин ўзининг кўчатхонасидан қирқ мингга яқин нов-ниҳол олдириб келган. Буларни бугун-эрта экиб улгуриш керак. Акс ҳолда, илдизнинг нами қочиб қолади.

Ел жарликларидан дили сиёҳ бўлиб келган Темиржон бу ердаги гавжумликни қўриб ёришиб кетди. Яқин-йироқдаги манзиллардан одамлар ёрдамга келяпти. Айниқса хотин-халаж, мактаб болаларининг чуввоси, ҳазил-ҳузул гаплар, қаҳқаҳалар атрофга янгича фэйз ёймоқда.

Кўчат экиш авжида.

Жоди билан қирқиб берилаётган қамишларни болабақра хотин-халажга элтадилар. Улар ўз навбатида жўякларга қатор тизиб, белигача тупроқ тортадилар. Бошқалари тупроқ устидан депсиб борадилар. Бу мурғак кўчатларни табиий ҳужумлардан ҳимояга олувчи иҳоталардир. Темиржоннинг юраги завққа тўлди. У қатор оралади. Ишнинг пухта бораётганидан мамнун бўлди.

Дала этагида кўчат ўтқазувчи машина бир текис сузар, унинг остида бағри очилиб, сўлқиллаган тупроқ кифтида раста-раста ниҳоллар тизилишарди.

— Замонамиз қаҳрамонига саломлар!— деди кимдир, Темиржон ишининг боришини кузатиш билан бўлиб, Хидирбоевнинг яқинлашаётганини сезмаган экан.— Оёққа туриб кетибсиз, хайрият, тузукмисиз?

— Отдайман, Нурмирза оға, раҳмат. Яхшиям сиз бор экансиз.

— Бунақа гапларингизни қўйинг, тузукми? Ўзингиздан гапиринг. Қалай ишлар?

— Чакки эмасга ўхшайди-ку?

— Худо ҳақи, чакки эмас. Элда ғайрат зўр, интилиш зўр. Бир-икки йилдан кейин роҳатини кўришини ҳам билади-да. Бу йилча сув берилмайдими буларга?

— Парвариш ҳам, сув ҳам баҳордан энди... Бу йил ёғингарчилик сероб бўлади деган гап бор. Ўзига

етарли намни ҳаводан тортиб олади. Янаги ёзга бориб, суғоришга куч берамиз.

— Камоб жойларга қандай сув чиқарасиз?

— «Водовоз» билан.

— «Водовоз» ҳам иш беради, денг!

— Иш беради.

— Омадингиз юришсин. Аҳли салафнинг тушига кирмаган гаплар бўляпти.

Хидирбоев пушта ёқалаб кетди.

Бир тўда аёллар орасида ишлаётган гунг кампир югуриб келди-да, Темиржонга хавотирланиб боқди. «Ёта турмай, нега чиқдинг?»— деган нозик пўписа бор эди унинг қарашида.

— Сиҳатим яхшига ўхшайди, эна,— деди Темиржон,— ўзимни дуруст сезяпман бугун.

Кампир қўлларини ҳавода чайқатиб имо-ишоралар қила бошлади. Тили гўлдираб, нималардир деди. Темиржон унга анча тушунадиган, нима дейишини оғиз очишиданоқ фаҳмлайдиган бўлиб қолган.

— «Уэр, арслоним, ҳозир бориб бирон иссиқ пишириб бермоқчийдим,— деди у,— бу ерда тутилиб қолдим».

— «Ҳечқиси йўқ, эна, жўхори пишириб қўйган экансиз, едим. Мендан хавотир олманг».

У қамиш ихота тизаётганлар қаторига бориб, бир йигитнинг қўлидан кетмонини олди. Кафтларига тупуриб, чопиққа тушди. У атайи кампирга кучини намоиш қилиш учун кетмонни баландроқ кўтариб урар, кетмони енгил тупроқни мойдай кесарди. Унинг қўллари бундай жисмоний ишга ўрганмаган, бели қотмаганлиги учун қовушолмас, аммо сир бой бермасди. Кетмон уруш маромини сал бузиш билан қамиш ушлаб бораётган аёлининг қўлига шикаст етказиб қўйишдан ҳайиқарди.

Темиржон аввалига чаққон ва завқ билан ишлаб турди, кейин кетмон уриши сустлаша бошлади. Бошидаги зирқироқ оғриқ кучайди. Баданлари ҳолсизланди, билаклари толди, манглайини ювиб тер қуйила бошлади. Ҳаво эса айтарли иссиқ эмас, денгиз томондан эсган енгил шабада тупроқ чангини тўзғитиб юрар, баданларни сийпаб ўтарди. Йироқ-ёвуқдан аҳён-аҳён момақалдиروқнинг гулдираши эшитилиб қолади-ю, аммо ёмғир ёғишдан дарак йўқ.

— Қўлидан кетмонни олсанг-чи!— деди тасодифан пайдо бўлган Довулбой ота, Темиржоннинг ишиги разм солиб турган йигитчага, — нимага анграясан?

9 — Ўзлари юлиб олдилар,— деди хижолатомуз йигитча ва чаққон бориб кетмон дастасига ёпишди,— беринг, оға, рангингиз оқариб кетди, дамингизни олинг.

— Беринг, беринг,— қисталанг қилди Довулбой ота ҳам,— касалдан турган одам, ўзингизни уринтириб қўясиз.

Темиржон эътироз билдирмади. Шимининг чўнтагидан дастрўмол олиб, бўйинларини артди. У энгикиб-энгикиб нафас олиши, ўпкаси босқондай кўтарилиб тушишига қарамай бахтиёр эди.

— Бир-икки уриниб ҳавосини ололсам... — деди у ҳансираб,— манман деганингиз билан беллашавераман ҳали.

— Катта кетманг, ўғлим, ҳов анов булоқ бўйига боринг, пиёлага чой қуйиб қўйдим, ичиб, бирпас нафасни ростланг.

— Қуйруқдан келишингизми?

— Ҳа, у ёқлардаям ишни бошлавордик. Ўнғарбой оройишини оляпти. Тушдан кейин бориб келарсиз, хўпми?

Темиржон булоқ бўйига борди. Жийда шохларининг уч-учигача сарғиш мевалар маржондай терилган. Шишадай тиниқ сув юзида майда барг хазонлари. Булоқ лабларидаги ўтлар сарғайиб, ҳақирона боқар, Темиржон Шероролни кезиб юриб дам олган кунни кўрган ўша дастлабки қиёфага ўхшамай қолган.

Булоқдан сал нарига ўчоқ қурилиб, катта қозон осилган, бочкадай узун, кулранг бакда чой қайнатилмоқда. Ҳаммаёқ ҳас-чўп. Жийда тагида даста-даста лочира, идиш-товоқ, чорсидай кенг дастурхонда тўғралган карам уюми. Соңлари чамбар, еңглари шимарилган, сариқ атлас кўйлакли ёшгина аёл куйманиб юрибди.

— Ойсулувмисан?— деди Темиржон атлас кўйлакли қизни таниб қолиб.

— Аўа!— деди қиз очиқ чеҳра билан.

Темиржон худди мана шу булоққа сигир суғоргани келган қизни эслади. Гўдакдай маъсумгина эди. Ҳозир анча тўлишиб, қошларига қалам тортиб, кўзларига сурма қўйибди.

Тўй кунни Матназарга тикилиб қолиб, бунга назар солмаган, келин шу қизнинг ўзи эканлигини билмаган эди, Кейин эшитди.

— Ваъда бергандим-ку келаман деб? Мана, келдим. Акамниям олиб келдим.

Ҳали Темиржонга кетмонини бериб турган йигит унинг акаси Ойтўғон экан.

— Жуда яхши қилибсан-да, — хурсанд бўлганини яширолмади Темиржон. — Ошпазга ёрдам беряпсанми?

— Аъа!

— Овқат пишдимми?

— Пишиб қолар. Ғози йўқ ўтинди иссиғиям бўлмайди-да. Эрталабдан бери ёқамиз, тўрт қадоқ ёғни доғлашга кучи етмайди.

— Ғози боридан топиб беришмадимми?

— Қаёқдан топишсин, бирон бутани қирқишга йўл қўймайсиз-ку, — Ойсулув ўчоққа яна бир қучоқ қамиш ташлади. Унинг тутунидан кўзлари қисилиб, юзлари буришди. Кейин чехрасида аланга акс этди.

Қутилмаганда Арслонов келиб қолди. Райижроком ранси салом-алиқдан сўнг ғубор қўнган кулранг пиджагининг тугмаларини ечди-да, яғриндор кўксини шабадага тутди. Мошранг ғалифе шими чўнтагидан рўмолча олиб елпинди.

— Вожаб, ҳавога нима бўлган ўзи? Очилса очилиб кетмайди, ёғса ёға қолмайди. Дам димиқади, дам совуйди. Нима бор? Томоқлар қақраб кетди-ку!

Темиржон ўрнидан туриб, унинг қаршисига йўлмай йўл пиёлага чой қуйиб келаверди.

— Марҳамат, Бозорбой оға, — раис илиброқ қолган чойни қулт-қулт ютди-да, бўшаган пиёлани қайтараркан, кепка ушлаган қўлининг орқаси билан лабларини артди.

— Раҳмат, йигит!

— Қуллуқ, оға: Кўчат тушган майдонлар қалай?

— Ановда куйиб-ёнганинг беҳудага кетмабди, иним. Кегейлидан бир дунё кўчат оладиган бўлдик. Бу ёғига шошилинг. Ёғингарчилик бошлангунча... Бутун район бўйлаб кўчат экиш ойлиги ўтқазишга қарор қилдик. Кўчат экишга қатнашмаган бирон одам қолмайди.

— Шундоқ ҳам эркагу аёл астойдил ёлишган бу ишга!

Ҳамма овоз келган томонга қаради. Хидирбоев яқинлашмоқда экан.

— Вожаб, ердан чиқдингизми, осмондан тушдингизми? Қани, бу ёққа. Ҳозиргина ўйлаб турувдим, қулоғингиз қизигандир, а?

— Қизиганда қандоқ! Ойсулужоннинг мушкулени осон қилиб келяпман. Бир арава ўтин келтириб беришади, тузукми?

— Жақси!— деди Ойсулуж ўзини тутундан четроқ олиб,— дудланиб кетдигу. Яхшиям сиз бор экансиз. Бошқалар парвойи фалак.

— Ўшанақаларга овқат бермай, қантариб қўй, синглим. Эсимга бир латифа келиб қолди, қулоқ солсанг, айтиб берай: бир ўлгудай лаванг келин қўлига супурги олишдан ор қиларкан. Бир ҳафта ўтибди шу аҳвол, икки ҳафта ўтибди... Учинчи ҳафтага келганда ўғли онасига: «Бунақа қилаверса, емакхонага қулф солиб қўйинг», деб буюрибди. Она ўғлининг айтганини қилибди. Ана, кўринг томошани. Келин ана кутармиш, овқат йўқ, мана кутармиш... Емакхонага борармиш, яна қайтармиш, қулфи очилай демасмиш. Охири бўлмабди, қайнонасига мурожаат қилибди. Қайнона бўлса, индамай-нетмай бориб, унинг қўлига супурги тутқазибди. Келин қараса, бўлмайдиган, унинг гапига киришдан ўзга чора йўқ, ер супуришга тушиб кетибди. Шу куннинг эртасига ўзининг онаси кириб келибди. Остона ҳатлаш билан қизи югуриб бориб, унинг қўлига болга тутқазибди. «Ойижон, аввал ўтин ёриб беринг бизга, бўлмаса, очингиздан сулайиб қоласиз бу уйда»,— дебди. Шунинг сингари сизлар ҳам овқат бер, деб келганининг қўлига болта тутқазаверинглар. Ишламаган — тишламайди, деган принципга амал қилсангиз, янглишмайсиз ҳеч қачон.

— Нурмирза оға дейман,— деди Ойсулуж кулиб,— латифангиз менга тегишлими?

Хидирбоев қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Худо ҳақи, сен ўзингга олишингни ўйламапман синглим. Йўқ, ўзингга олма бун. Сен бошқа олам.

— Ҳов, Довулбой ота, ҳой азамат,— бақириб қолди бирдан Арслонов,— қани, бу ёққа, бу ёққа келинг, бирпас ҳовур бости қиливолинг. Қизиқ гаплар бўляпти, эшитиб кетасиз.

Довулбой ота кампирининг ишидан хабар олиш билан бирга, андак кўмаклашиб қайтар эди.

— Ие, исполком келганмидилар?— деди у қадами-ни тезлатиб.

Бу учовлон азалдан қадрдон ҳазилкаш эканлар. Довулбой ота ўтириши билан пайров бошланиб кетди.

— Сўраганнинг айби йўқ, ота, — дея мурожаат қилди Арслонов, — бу йил етмишни уриб бўлдингиз, а, чамамда?

— Унчалик қаритиб қўйманг-э, борган бўлсам, олтамиш саккизга энди бордим.

— Вожаб, ҳали жуда ёш экансиз.

Ўтирганлар баб-баравар кулиб юборишди.

— Кампиршо-чи?

— Кампирим ҳам жойида. Локигин шу икки ҳафтадан буён сағал жийрон табиатлиги қўзғаб қолди-да. Бир ерда қўними йўқ. Андак дилкашликка зорман. Кунда азонлаб далага йўргалайди. Барча баравар ишлайман девоқ қолган. Жа интерес қариди-да, қурмагур.

— Ўзим бургутдаю кампирим шумуртдай бўлиб қолди денг?

— Ҳеч-да, тўтидай тўкис ҳали, Бозорбой.

Яна кулги кўтарилди. Орага Хидирбоев суқилли.

— Рост, Довулбой отамми аёллари шаклу шамойилда манман деган бокирангиздан қолишмайди. Шу бонисдан қўз тегмасин деб сочпопук ўрнига сатта қўш тумор тақдириб қўядилар, ростми, ота?

— Ҳа, ҳаммаси паратка!— уни қўллай қолди Довулбой ота ҳам ўртадаги кулгидан завқланиб.

Қийқириқ устига қийқириқ кўтарилди. Бозорбойнинг кўзлари юмилиб, оғзини карнайдай очиб турарди-да, кейин чийиллаб юборарди. Нурмирза оғанинг юзлари туршакдай буришиб кетар, икки қўлини тиззаларига уриб-уриб қиқирлашдан ўзини тутолмасди. Чордана қуриб ўтирган Темиржон эса ўпкасини тутолмай икки букилиб қоларди.

— Тумор ҳам гапми?— энтикиб-энтикиб давом этди яна Хидирбоев,— Довулбой оғам ҳар якшанба самолётга ўтириб Нукусга бориб, шойи қийиқни қора кишмишминан парвардага тўлдириб, ёнига муаттар бўйли атир совун қўшиб келмасалар кўнгиллари ҳеч ўрни топмайди, тузуми?

— Нима қипти, гулни севган тиконниям севади-да, ошиқ заҳмат чекмай муродига етарми,— деди Арслонов.

Хидирбоев Довулбой отанинг гапириш усулига ишора қилиб қўшиб қўйди:

— Ҳа, бу чол тушмагур ҳам жа интерес қариди-да.

Яна гурр кулги.

Бундай ҳазил-мutoйиба гаплар овқат маҳали ҳам қизиб турди.

Каттагина доира олиб ўтирган аёлларнинг ўзаро ҳангомалари ҳам кулгисиз, бечақчақ ўтмади. Мана шу ярим-ёввойи сайхонликлар, шу ғарибона манзил, мана шу жимирлаб турган сокин булоқ ҳам бундай қувонч ва севинч суронига умрида биринчи бор қонаётгандай эди.

VI

— Салом, ижодкор, сиҳатинг омонми?— деди унинг ёнига келиб отдан тушган Тожиддин. Ҳамма ўз ишига тарқаб кетган, Ойсулуvgина қозон-товоқ ювиш, атрофни саришталаш учун қолган эди.— Қани, яхшилар, бизга овқатдан борми?

— Бир коса карам шўрва беришимиз мумкин, оға,— деди Ойсулув.

— Топганингни келтиравер, қоринлар сурнай... Ҳа-лизамон ногора базм бошланади худди,— кейин Темиржон томон ўгирилди,— бир яшик портлатғич ундириб келдим.

— Кимдан?

Тожиддин қўл силтади.

— Узумини ею, боғини сўрама!

— Яша, шунинг учун яхши кўраман-да сени.

— Ҳа, бўлди, бўлди, дарров талтайиб кетасан-а, оғайни.

Ойсулув унинг олдига дастурхон ёзди.

— Матназар қалай?— дея савол берди унга Тожиддин.

— Жақси!— деди қиз ўчоқ томон кетатуриб.— Нега сўрайсиз, оға?

— Шундоқ, ўзим. Биздан хафамасми?

— Хафа!

— Хафа бўлса, бурнини тишласин, айб ўзида.

Матназарнинг иши судда кўрилиб, беш юз сўм жарима тўлашликка ҳукм чиқарилган эди. Шундан бери қорасини кўрсатмайди.

— Менга қара, Ойсулув,— давом этди Тожиддин,— ўзинг ақлли аёлсан-ку, наҳотки куёвингга гапингни ўтказолмасанг? Ташвиқот қилиб кўр, балки бизга келар, юмуш топиб берамиз. Афғор-афтода бўлиб юргандан кўра эл-улусга қўшилсин-да!

— Келмайди, оға!— қизнинг овозида ўкинч бор эди.

— Йўғ-э, бир сўраб кўр-чи.

Қиз жавоб қилмай, юмушига уннаб кетаверди.

Темиржон унинг тумтайиб олганидан юрагида бир гап борлигини сезиб олди. Тожиддин унинг тикилиб қолганини кўриб ҳазил қилди:

— Кўзинг тешилади, қарайверма!

— Дунёнинг ишларига ҳайрон қоламан-да.

— Йўғ-э, нимасига?

— Шундай сулув қиз бир барзангидай бедавога лойиқми?

— Лойиқми, нолойиқми, теккан-да, сенга нима!

— Севиб текканмикин?

Тожиддин чайнаб турган жағига дам бериб, Темиржонга разм солди.

— Ҳеч нимадан хабаринг йўққа ўхшайди. Ахир, у қизни олиб қочган-ку. Севиб текканмиш-а!

Темиржон ҳаяжонланди.

— Қизиқ... жуда қизиқ бу гапларинг!— деди у, сўнг қип-қизариб кетди,— олиб қочиш деган гап ўта ёввойилик-ку!

Тожиддин хотиржам жавоб қилди:

— Аҳли салафдан қолган русум!

— Матназарнинг таги хоразмлик, дегандинг-ку?

— Отаси хоразмлик, дедим. Ўзи шу ерда ўсган, қо-рақалпоқ удумлари қон-қонига сингиб кетган унинг.

Темиржон ўрнидан шартта туриб кетди.

— Ақлга сиғдириб бўлмайди,— деди у асабийла-шиб,— муҳаббат деган олий ҳиссиёт қаёққа кетади ун-да? Муҳаббатсиз оила қуриш... Қизнинг истагисиз олиб қочиш унинг бахтини оёқости қилиш билан баробар эмасми! Йўқ, бу — ёввойилик, ўта ёввойилик!

— Кўп қизишма, файласуф, муҳаббатга ҳар ким ҳар турда қарайди. Тўғри, қиз олиб қочиш борган са-ри йўқолиб боряпти. Муҳаббат қуйиб, турмуш қуриш-ларга ўрнини бўшатиб беряпти. Аста-аста-да. Умуман, муҳаббат... доим ғалаба қилиб келган,— у бўшаган идишини ўзидан нари суриб қўйди,— битта-яримта шу-нақа эскиликни эшитишинг билан элнинг бутун удум-ларини ёввойиликка йўйишинг ярамайди. Билиб қўй, муҳаббат деган ҳиссиёт бизда ҳам қадимдан ғолиб. Уни оёқости қилган яхшилик кўрмаган ҳеч. Бу тўғрида хилма-хил ривоятлар, ҳикоялар бор халқда. Мен сенга бир воқеани айтиб берай. Бўлган воқеа, Ёзувларинг-

нинг бирон ерига тиркаб қўйрсан, файласуф. Мен асли Қизкетганданман. Бобом Султонали Сарикқамишли. Дарё бўйига чайла қуриб, умр ўтказган. Отам ҳам ўша чайлада туғилган экан. Бола-чақа қилган. Мен туғилган йилим чайлани тарк этиб, Қизкетганга кўчиб келган эканмиз. Аммо бобом ўламан олло, бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман, деб ўша ерда қолиб кетган.

Дарё бўйидагиларнинг тирикчилиги балиқ билан. Чангак билан балиқ овлашда бобомнинг олдида тушадигани топилмас экан ўша маҳаллар. Оёғи остидаги қайиғи чайқалиб туришига қарамай ўзини ғоздай тута билар, истаган маҳали эшкаксиз суза олар, баъзан тик турган ерида қайиқни чир айлантира билар экан. Амурдарёнинг қанақалиги сендан кўра, бизларга аён, оғайни. Жайхун деб бежиз аташмаган. Домига тушганни ямламай ютади. Усти сокин, аммо тубидаги оқими шиддатли. Ўнлаб гирдоблар, ўпқонлар... Ҳақиқий довул ҳукм суради унда. Ана шундай дарёда эшкаксиз сузиш, қайиқда тик туриб, чир айлантира билиш кичкина санъатми. Бобом буни шунчалик чаққон, шунчалик усталик билан адо этарканки, билмаган одам қайиқни оёғига боғлаб олган бўлса керак деб ўйларкан. Бунисини ҳам қўявер. Бобом оқимнинг кепатасига қараб, сув тагида бикрими, шип балиқми, гажакдумми, қизилқанотми, ишқилиб, қайси хили сузиб ўтаётганини беҳато билиб турар, мўлжал олган ерига чангак уриш билан балиқни илиб, қайиққа улоқтиравераркан.

Мен эндигина олтидан еттига қадам қўйган пайтларим эди. Бобом билан дарёга чиққим келиб қолди. Аввалига кўнмади. Овига халал берсам керак-да. Кичик бир қайиқ учун ортиқча юкман. Шундай бўлса-да, бир куни тантилиги тутиб кетди-ю, розилик берди. Икковлон қайиқда оқим бўйлаб суздик. Умримда биринчи бор қирғоқдан олислаб кетишим. Сувнинг илондай тўлганиб оқишида ҳам, қирғоқдаги қамишларнинг шовиллашида ҳам, соҳилга боғлаб қўйилган ҳар жой-ҳар жойдаги қайиқлар, сигирга ем-хашак ортган яккаш сол ҳайдовчилар, ҳатто шу беғубор осмон ҳам менга сеҳрли кўринар, қалбимда ҳайрат ҳисси уйғотарди. Бобом эса қайиқ ўртасида тик турар, бургутникидай ўткир кўзларини сувдан узмас эди. Бироқ нимагадир шу куни овнинг мазаси бўлмади. Тўрт-бешта гажакдум, бир донагина ўн икки килолик бикри тутилди, ҳолос,

Кеч кириб, қуёш уфқ ортига бош қўйган маҳал ортга қайтдик. Мен шу кунги сайрнинг ҳаётбахш таас-суротига ғарқ эдим. Ниҳоятда очикқан, чарчаганман. Қўлларимни бошим-остига қўйиб, шундоққина қайиқ тубини шапатилаётган чалажон балиқлар ёнига чўзилдим. Бирин-кетин чарақлаб жамол кўрсатган юлдузлар худди қўл узатса узиб олгудай пастда муаллақ турарди. Бобом эшкак эшиб, қандайдир бир мунгли қўшиқни хиргойи қилар, бу менга она алласидай ёқимли туюлар, ўзимни худди беланчақда ётгандай тасаввур қилардим. Аммо дарё устига тун қўниши билан сувнинг шалоп-шулупи, аллақандай қушларнинг қийқириши ваҳимали туюла бошлади. Эшкакнинг сув юзига урилиб-урилиб ўтиши аёллар қўйлагининг майин елпинишига ўхшаш сас берар, аҳён-аҳёнда «қи-иёв, қи-иёв» деган қандайдир нидолар, балиқларнинг сув юзида сакраши ҳам ширин туюлар, ҳам ваҳмимни қўзғарди. Бирдан аёл кишининг қаттиқ «ҳай, жигит... ҳай жигит!» деб такрорлагани, бу овоздан чўчиган сув қушларининг пат-пат қанот қоққани эшитилди. Чаққон ўрнимдан турдим, ўша товуш келган томонга тикилдим.

— Ким у?

Бобом боши билан ўша томонни кўрсатди.

— Заура!

— Заурангиз ким?

— Бир вақтлар сув остига чўкиб кетган қиз. Кечалари қирғоққа чиқиб бировни чақиради. Кимнингдир йўлига фонус ёқиб, келишини кутади. Ҳув ана, кўрма-япсанми?

Ҳақиқатан ҳам қамишзорлар орасида чайқалган чироқ сув юзига заррин ипак сочарди.

Кўзларим чаноғидан чиққудай бақрайиб қолдим. Баданларимда чумоли югургандай бўлди.

— Заура нимага чўккан?

— Бунинг таърифи узоқ, бўтам..

— Айтиб беринг, бобо...

Чол ички бир нидо билан оғир хўрсиниб қўйди-ю, саволимни эшитмагандай жим ўтираверди.

«Бобомнинг гапиргиси келмаяпти», деб ўйладим. Аммо у беихтиёр хотиралар денгизига ғарқ бўлаётганини билмасдим.

...Ўша даврлар бобом куч-қувватга тўлган, яғриндор, хушқомат йигит экан, қошлари қовоқларини босиб тушгудай қалин, катта-катта кўзлари чақнаб боқар, юқори лаби устида бош бармоқ ўрнидай мўйлов, ишқи-

либ, қизларга ёқадиган маҳали экан. Фақат ёқтирадиганнинг ўзи йўқ, холос. Бироқ бир кунги оқшом унинг тинч оқиб турган ҳаётини чайқатиб юборибди.

Кечки қуёш селида барқ урган коинот дарё устида товланмоқда. Қатнов сийраклашган. У эринчоқлик билан эшкак эшганича қайтар экан, қамишзор ичра қўшиқ янграб қолибди. Эшкак эшишдан тўхтабди-да, кўзлари куйловчини қидира бошлабди. Қўшиқ чинакам муҳаббат ҳақида бўлиб, изтироб чекаётган маъшуқанинг юрак дардини баён қиларкан. Куйловчининг овози нафис, сеҳркор мавжланиб, тингловчининг қалбига қуйилар, қайиқ эса ўзидан-ўзи сузиб ўша томонга яқинлашаркан. Бирдан қўшиқ ярмида узилибди-ю, ҳозиргина сайраб турган қуш чўчиб учиб кетгани каби ёлғизгина шохнинг ўзи силкиниб қолибди.

Бобом узоқ кутибди. Ҳеч ким йўқ. Ноилоҳ қайтиб кетмоқчи бўлганда, қўққисдан нимадир шитир этибди-ю, қиличдай япроқлар орасидан зилолгина икки кўз, сўнгра гулдай яшноқ чеҳра кўриниш берибди.

Қизнинг ёши ўн олти-ўн еттиларга борган, хумор кўз, қошлари зулукдай, юмалоқ юзларида эса қуёш акс этган, қалинроқ лаблари анор сувини ялагандай қип-қизил экан.

— Нимага анграйиб турибсан, ҳой жигит?!— дебди у хиёл пўписа аралаш, унинг овози қўнғироқдай жаранглаб кетибди.

Бобом жилмайибди-да, шўхлик билан жавоб берибди:

— Вой, айланайин сулув қиз, қўшиғинг юрагимга ўт қўйди-ку, эшитмоқ бўлиб келдим.

— Жонингдан умидингни узмаган бўлсанг нари тур, отам кўрса, соғ қўймайди!

— Вой айланайин тотлигинам, олов юзинг сеҳрлими дейман, сеҳрлаб қўйдинг, кетолмайман...

Қизнинг зулукдай қошлари бирдан чимирилибди, лаблари хиёл очилибди. Сўнг аста жилмайибди.

— Оловга яқинлашма, куйиб қоласан, жонинг азиз эмасми?

Бобом ўзини анча тутиб олиб, қайиғини қирғоққа яқинлаштирибди.

— Бир нафасли боқишингга жон сатқа, сулув қиз! Бир дақиқа лаззат учун қурбон бўлган парвоналар камми?

— Парвонанинг умри қисқа-ку, бўлмайсанми?

— Карам қилдинг, тотлигинам, шунинг ўзи бахт эмасми? Толоимдан ўргилайин, қидирган гулим қўлимда. Ундан айрилган умрни мен не қилай!

Қиз бирдан ўзгарибди. Ҳозиргина кулиб турган чеҳрани туман босибди. Гармсел, уфурган олов тафтига дош беролмай гуллар чамани хору ҳасга тенг бўлибди.

— Бўлди, бас!— дебди у жаҳл билан,— гул тутган қўлингдан ҳам айрилиб қоласан. Тезроқ кет бу жердан, отам келяпти.

Қиз қандай пайдо бўлган бўлса, яна шундай тез кўздан йўқолибди.

— Эртан яна келаман, сулув қиз,— бақарибди бобом,— шу жерга келаман, кутиб тур!

Унга жавобан узоқдан қиқирлаган овоз эшитилибди.

Бобом эшкакни илдам эшиб узоқлашибди.

Эртасига яна келибди. Бу сафар қизнинг пўписасида анчагина мулойимлик бор эмиш. Отасини ўртага солиб қўрқитмоқчи бўлмабди. Гулнинг тикани бор эмиш у озори йўқ, аксинча, жонга ҳузур бахш этгудек эмиш...

Учинчи сафар қиз уни оловдай чақнаб кутиб олибди. «Нега кечга қолдинг?»— дея гина ҳам қилибди. Бобом уни дарёда сайр қилдирибди. Ҳатто қўлидан ҳам ушлабди. Қизнинг номи Заура экан.

Бундай жойларда бировнинг кўзига сал тушиб қолсанг бас, эртасигаёқ бутун овулга доврўнинг ёйилади. Қизнинг оёғига тушов тушади. Шунинг учун дарёда қатнов бутунлай тўхтаганда учрашадиган бўлибдилар. Заура ҳам атрофга қоронғи қўниши билан дарё лабига фонус ёқиб қўяр, бобом унга ҳар кеч севинч билан интиларкан. Қиз ёққан фонус унинг учун муқаддас қиблагоҳдай, муроднинг масканига элтувчи илоҳий кучдай экан, усиз эса яшашнинг маъноси йўқ, олам зимистонга ўхшаркан. Ҳақиқий парвона ўзини ўтга қандай урса, бобом ҳам ҳар кеч қиз ёққан фонус сари шундай талпинар, қизни иложи борица қирғоқдан узоқроққа олиб кетишга уринар, қўшиқларини ўзгача иштиёқ билан тинглар экан.

Бироқ, тақдир ана шу яккаю ягона эҳсондан уни жудо қилибди. Соҳилдаги чироқ кўринмай қолибди. Бобом адашиб, ҳар бир йилт этган шарпага ўзини ўрибди. Алданибди.

Ҳар кеч қизнинг жонли, ҳаётдай ширин суҳбатига

ташна бўлиб қирғоқ кезармиш, номини атаб чақирар, яна дилгир бир алпозда қайтиб кетармиш. Қидира-қидира бир кун илғиз қўққайган эски ўтов ёнидан чиқиб қолибди. Ўтовдагиларнинг дилига чироқ ёқса ёнмайдиган аҳволда эканлар. Суриштириб билса, ҳали айтганингдай қорақалпоқнинг қиз ўғирлашдай қадимий одати шу ғарибона ўтовнинг бирдан-бир қувончига ҳам чанг солган экан. Бобом бун ишитган заҳоти эс-ҳушини йўқотиб қўйибди. Қизни қандай бўлмасин топиб, дийдорига тўйишни истар, ақалли бир лаҳзагина меҳр-вафо билан унга тикилишни қумсаркан. Кечаю кундуз тентирабди. Чўллар кезиб, тиззадан тупроқ кечибди. Денгиз остидан жавоҳир қидирган ғоввос сингари овулма-овул, ўтовма-ўтов оч-наҳор изғиб юрибди. Белигача ботқоққа ботиб, ҳаммаёғини қамишлар тилиб ташлабди. Аммо ҳеч қаердан қизнинг дарагини тополмабди. Ниҳоят, ҳижрон дардида эзилиб, озиб-тўзиган ҳолда қайтибди уйига.

Орадан икки ой ўтибди. Севгилисини тезроқ хаёлидан қувиш, таскин топиш мақсадида элга қўшилиб, ишга берилибди. Аммо, бари бир, қайиғи ўша соҳил томон беихтиёр суза бошлар, бот-бот шу атрофдан нари кетолмай қоларкан. Бир оқшом одатдагича дилгирлик билан қайтар чоғ яна ўша томонда чироқ шарпаси кўрингандай бўлибди. Бобом кўзларига ишонмасмиш. Юраги гупиллаб уриб кетибди. Чунки бу ўша — севгилиси Заура... Зауранинг ўзи. Қиз уни кутяпти. Чироқ уни имлаяпти. Тезроқ бориши керак...

«Қаёққа? Тўхта!— дея буйруқ қилибди ички бир овоз,— у энди сенга қайлиқ бўлолмайди! Унга сен номаҳрамсан!»

Бу даҳшатли овоздан бутун вужуди ларзага келибди бобомнинг. Қиз эса уни ҳар тун кутади. Бобом ҳар тун дарёга чиққанда ўша атрофда айланиб юради. Боргиси, қизни меҳр-шафқат билан бағрига олгиси, кўз ёшлари билан унинг юзларини ювгиси келади. Аммо яна ўша сеҳрли овоз тўхтатиб қолармиш: «У сенга ҳаром! Унга ит теккан!»

Шу алпозда кунлар ўтади. Чироқ эса кўринмай қолади. Яна атрофда қоп-қоронғи зимистонлик. Лекин хоҳиш қаршиликка учраса — иштиёқ кучаяди. Бобом яна уни қидира бошлайди. Бироқ кечикибди...

Унинг юрагига илк бор ишқ ўтини ёққан қиз дарёга ўзини ташлабди... Ўша чўкканича ҳамон дарё **туби**да ётганмиш..

— Бу — афсона-ку?— сўраб қолди Темиржон Тождиддиннинг ҳикоясидан тўхтатиб.

— Ҳа, афсонага ўхшайди,— тан олди Тождиддин ҳам.— Қизнинг ҳамон дарё тубида ётганига ишониб бўлмайди, албатта. Аммо унинг сувга чўккани аниқ.

— Заурани ким ўғирлаган экан?

— Бир кема соҳиби. Ўғирлабди-ю, минг пушаймон ебди кейин. Заура «менга қўл тегизсанг, сени ҳам, ўзимни ҳам нобуд қиламан», деб қўрқитибди. Ёнига яқинлаштирмабди ҳеч. Охири қочибди. Қочибди-ю, бобом билан учрашмоқ учун соҳилга шошибди. Ҳам кеч, ҳам кундуз кутибди. Бобом бўлса, минг хил шубҳага бориб, унга яқинлашишга ҳазар қилибди? Қара-я, бундан ортиқ ёвузлик бўладими дунёда. Ёвузлик эмас, қотиллик-ку! Гулдай нафис, гўзал дилбарнинг умрига завола бўлган одамнинг бош кўтариб юришга қандай ҳаққи бор?

Бобом шуни ўйлаб, ич-этини еб қўйибди. Ўзини неча бор ўлдирмоқчи бўлибди. Бошини олиб, олис-олисларга кетиб қолмоққа неча бор тараддуд кўрибди. Бирдқ виждон азобидан қаёққа қочиб қутулиб бўларди, дейсан. У ҳамма ерда сен билан бирга, сенга эргашиб юради доим.

Орадан йиллар ўтади. У бола-чақалик, неваралик бўлади. Лекин ўша воқеа эсига тушса, изтиробда қақшайверади. Қачон ўша ердан ўтса, Зауранинг овозини эшитгандай бўлади...

Бобом шуни ҳикоя қилиб бериб, ўтириб юм-юм йиғлаганини ўз кўзим билан кўрганман. Юрак-бағрим эзилиб кетган эди.

Ўша маҳал беихтиёр диққатим тортилди-ю, қирғоққа қарасам... чироқ жавдираб тургандай бўлди: ҳа, ишон-ишонма, чироқ ёниб турарди... Зауранинг чироғи, деб ўйладим. У бобомни кутарди гўё...

Шешем оламдан ўтди. Бобом яна ёлғиз. Биз уни олиб кетишга шунча қистадик, бўлмади. Ўша дарё бўйида, ўша Зауранинг ҳар тун ёққан фонуси қаршисида умрининг охиригача яшаб, кўз юмди.

...Тождиддин бир нафас бошини қўйи эгиб жим қолди. У ўша дамларни кўз олдига келтириб, унинг таъсирида маънос тортиб қолганди. Кейин аста Темиржонга тикилди-да, ҳаяжон билан деди:

— Мана, кўрдингми, оғайни, бизда ҳам ана шундай муҳаббатлар бор. «Ёввойилик» дейсан-а! Матна-

зарга ўхшаган бир-иккита ёввойи бўлса бордир. Аммо уни ҳаммага йўйма, хафа бўламан.

— Кечир,— деди бир оз хижолат тортган Темиржон, кейин хаёлчан сўради:— Қизиқ... ўша қамишзордан эшитиладиган овозга нима дейсан?

— Шунақа қуш бор. Аёл кишига ўхшаб «ҳай, жигит»лаб қамишзорда юради.

— Фонус-чи?

— У аллақанақа қурт. Қамиш поясига ёпишиб олиб, ўзидан нур таратади. Қамишлар чайқалганда худди бирсв ўша ерда фонус кўтариб, у ёқдан-бу ёққа югураётгандай туюлаверади. Ана шунақа, ўртоқ файласуф, бу жойлардаги мавжудотнинг бари мўъжиза. Ҳар қадамда мўъжиза...

Тождиддин гапини тугатиб, жим қолди. Темиржон ҳам Тождиддиннинг ҳикояси таъсирида хомуш тортиб, ер чизиб ўтирарди.

— Ҳа?— Унинг хаёлини бўлди Тождиддин, — мунча нафасинг ичингга тушмаса, ҳикоям хийла ўйлатиб қўйди шекилли?

— Қизиқ воқеа экан,— тан олди Темиржон ва ўрнидан сакраб турди-да, индамайгина дала томон юриб кетди.

VII

У дала айланар экан, кулранг осмон фонида қандайдир отлиқнинг қораси кўриниб қолди. Ким бўлиши мумкин, деб ўйлади Темиржон. Отлиқ эса яқинлашган сари енгги билагигача шимарилган катак гулли кўйлагини, кулранг шимни, ихчамгина этигигача аниқ кўзга ташлана бошлади. Борди-ю, ҳаворанг дуррачаси остидан патиладай сочлари чиқиб турмаганда қиз болага ўхшатиш ҳам қийин эди уни.

Бу — Қундуз экан.

Темиржоннинг кўзлари чақнаб кетди. Ўрнида таққа тўхтаганича унинг яқинлашишини кута бошлади.

Темиржон қизни отдан тушишига ёрдам бермоқчи бўлди. Бироқ йигит етиб келгунча унинг ўзи чаққон ерга сакраб тушиб олди.

— Ассалому алайкум, Темиржон ака,— деди шўх табассум билан, бир қўли тизгинда бўлиб, иккинчи қўлини сўрашишга чўзар экан,— кўриб турибман, ишларингиз гумбурга ўхшайди, а?

— Қайдам. Мақтанишга эрта шекилли ҳали.

— Камтарлик қилманг, энг муҳими, одамларни уюштириб, ишга солиб юборибсиз-ку, шунинг ўзи ярим ғалаба эмасми?

— Раҳмат, айтганингиз рост бўлсин. Ўзингиз қалайсиз?

— Қалай бўлардим, қўриқхона кезиб юрибман-да. Ҳар қалай, нолийдиган ерим йўқ. Бизда ҳам қишга тайёргарлик қизиб кетган ҳозир. Ем-хашак ғамлаш керак, яна бошқа ишлар... Раҳбарлар билан талашиб-тортишиб ҳам турамиз. Бир нима ундиришнинг ўзи бўлмас экан асти.

— Ҳар ҳолда, бўш келмаётгандирсиз?

Темиржоннинг хайрихоҳлик оҳангда гапиргани Қундузга ёқди.

— «Бўш келсанг, оғзингдагини ҳам олдириб қўясан», деган экан биров. Қўлдан келганча ҳаракат қилиб ётибмиз.

— Янглишмасам, райкомдан келяпсиз шекилли?

— Топдингиз. Йўл-йўлакай сизни ҳам кўриб ўтай, дедим.

— Яхши қилибсиз. Шошилаётганингиз йўқми? Мойкўл томонга бормоқчи эдим. Истасангиз, юринг, ўша ёқдан сизни кузатиб ҳам қўяман, майлими?

Қундуз, шуни ҳам сўраб ўтирибсиз-а, деган назар билан қараб қўйди. Кейин отга шартта минди-да:

— Қани бошланг, бўлмасам,— деди.— Ўзим ҳам далаларингизни бир кўрсатармикинсиз, деб юрардим.

— Кетдикми?

— Кетдик.

...Улар кўп жойларни кезиб чиқишди. Кечга яқин шерпанжа олдига келиб ёвуз душманга қарагандай назар билан кўзларини ундан узмай узоқ туриб қолдилар. Шерпанжа инсон олдида мағлуб. Бурунги важоҳати қани? Ёлғиз йўловчи ортидан келиб пичоқ урган юраксиз қароқчидай Темиржоннинг жонига қасд қилган эди, бугун эса изза тортиб, ўша қилмишидан минг пушаймон. Овлоқда ўлжасини пойлаб ётган илвирс сингарин бирданига чанг солиб, қийма-қийма қилмоққа чоғланган эди, энди фариштадай беозор, мулойимгина разм солади.

Тақдирнинг тақозосини қаранг, тиш-тирноғигача қуролланган ёв мисоли қаҳр-ғазабга тўлиб, рақибини жазирада куйдириб, кулга айлантирмоқ пайида эмасмиди у? Бугун эса зафар қучган соҳибқирон олдида

бош эгиб, унинг пойини ўпмоққа ҳозир. Шунчалик ай-
ёрлик бўладими! Хиёнаткор жаҳаннамни инсон бола-
сига раво кўрган эди, бироқ муроди ҳосил бўлмай, тур-
қини ўзгартирди-ю, тулкидай қилпанглаб қолди. Аж-
дар ҳам ҳалокат олдида чувалчанг қисматини афзал
кўраркан.

Аммо Темиржон ўч олмоқчи эмас, балки дўст ту-
тинмоқ истаги билан келган бугун. Сенга тош отганга
сен нон от, деган нақлга риоя қилмоқчи. Шерпанжа-
нинг умрини хазон қилгандан кўра чилпарчин бўлиш-
ни афзал кўради у. Шерпанжа унинг учун бебаҳо то-
пилдиқ. Кони хазина! Ундаги синчковлик яна шу ерга
бошлаб келди. Илгари шерпанжа билан ғойибона ош-
на эди. Наботот шайдоси эмасми, табиатни безатган
барча дов-дарахтлар қатори шерпанжанинг ҳам мав-
жудлигини билар, аммо мана шундай рўбарў келаман,
деб ўйламаган эди. Ижодкор табиат яратган ажойибот-
лардан бири бу. Уни асраш, ҳимояга олмоқ керак.
Наботот илми учун бундай дарахтларнинг яшаши жу-
да-жуда зарур!..

Қундузхон унга кесак отиб кўрди. Бута пинагини
бузмади. Таёқ билан турткилади — қимир этгани йўқ.
Фақат жонли мавжудотгагина ўч экан. Яқинлашиб кў-
ринг, шартта олади.

— Тавба, оддий буталардан фарқи йўғу,— деди
қаршисидаги ёсумандан кўзини олмай.

— Ташқи қиёфасидан шунақа,— жавоб қилди Те-
миржон бута теварагида айланаркан.— Аслида балойи
азим!

— Дарахтга ошиқу беқарорлик ҳам эви билан-да,—
ҳазил қилди Қундуз,— мунча парвона бўлмасангиз?

— Ҳозир, ҳозир,— деди Темиржон таёқ билан шох-
ларига ниқтаб кўриб,— буни қаранг, мана шу чайир
шохчалари билан ҳамла қилади, бағрига тортади. Ма-
на бу ўткир тирноқларини этингизга ботириб, қонин-
гизни сўргичдай сўрмоқчи бўлади. Буниси жуда қизиқ,
жуда қизиқ... Бунақа ғаройиботни икки дунёда ҳам
қидириб тополмайсиз.

— Ҳондан тўйганлар қидираверсин, менга зарил
кептим.

— Ўқилмаган китоб ҳали бу. Ҳар чилпиндиси бир
саҳифа!

— Шу бугуноқ ўқиб чиқмоқчимисиз?

Темиржон қизнинг тоқати тоқ бўлаётганини сезд.

Қундузнинг ошиқаётганича бор экан. Шамол турди.

Шовуллатиб ёмғир қуяётгандай шарпалар кезди атрофда. Ҳаво булут. Тонгдан бери турқини очай демайди.

Икковлон отга миндилар. Қундуз отини йўрттириб хилват, зимзиё йўллардан кетиб борарди энди. Темиржон ҳам унинг кетидан йўлга тушиди. Ёлғизоёқ йўл тептекис ялангликка олиб чиқди. Отлар қоқилмай ёнмаён бир маромда қадам ташлар, шамол ипакдай майин ёлларни тўзғитар, юз-кўзларига майда ҳас-чўпларни келтириб урар эди:

— Мен деярли ҳаммаёқни кезиб чиққанман. Турли жумбоқларга бой бу ерлар,— деди Қундуз, хаёлга шўнғиб кетган Темиржонни гапга тортиш учун,— қушлар дунёси билан қизиқасизми? Истасангиз, бир сайр-саёҳат уюштиришимиз мумкин. Одамзод қадами етмайдиган хилватгоҳларда қуш кўп.

— Отда бориб бўладими?

— Менимча, қайиқда юриб кўрган маъқулроқ. Денгиз томондан томоша қилиш қулай. Кўкпак, кўкқўтон, оққуш сингари ноёб паррандаларни кўриб қолмасангиз, эрта-индин иссиқ томонларга учиб кетади. Кейин армон қилиб юрасиз. Хўпми, Темиржон ака?

— Мен рози!

Ҳаво баттар нотинчланди. Гўё атрофдаги ҳамма нарсa ҳаракатга келиб, чор тарафда югуриб юргандек. Бевақт қўнган зулмат сеҳридаги нималардир отлиқлар ортидан қувалаб келар, нуқир, турткиларди. Шу баҳона бўлгани, йигит билан қиз ўртасидаги суҳбат таққа тўхтади. Қундуз Қораўзанда бир бева кампирнинг уйига жойлашган, бу уйни қўриқхонага яқинроқ деб, Тождидиннинг илтимосига кўра Хидирбоев топиб берган эди.

Темиржон қизни қароргоҳигача кузатиб бориб, Юлдуз ҳақида гаплашиб олишни истарди. Йўлда гаплашишга эса шамол йўл қўймасди бари бир.

Улар ўтиб бораётган яйдоқ, хилватгоҳлар унумдор ерларга ўхшамасди асло! Сийрак ва қовжироқ ўтлар, қолган-қутган сомон, похоллари кўкка тўзғиётган ташландиқ хирмонлар, ён-верилари қулаб, кўҳна жарликлар тусини олган эски анҳорлар, том қамишлари титилиб, қорайиб кетган, унгур оғзидай эшикларини ланг очик бостирмалар, кимсасиз ҳовлилар учрарди. Аму ўзанини бошқа ёқдан олиб оқа бошлаши билан ана шундай ғарибона қиёфа кашф этган бўлса керак.

Темиржон бошини қуйи эгиб, фикрга толиб бораётгани учун теваракка безътибор, кўкдаги қора булут

довул қўзғаетганилан ҳам хабарсиздай борарди. Аввал томчилаб турган ёмғир бирдан шувуллаб ёға бошлади. Отлар ўзларидан ўзлари одимларини тезлатди. Қундузнинг эғнидаги қўйлаги этига ёпиша бошлади. Этлари жушжикди. Нимадир деди. Нима деганини Темиржон эшитмади. Шундан кейин қиз отини қамчилаб панароқ жойни мўлжалга олди. Темиржоннинг қунони ҳам унинг ортидан чаққон йўрғалади.

— Тезроқ, бу ёққа кириг, — дея бақирди Қундуз.

Қиз каттагина хирмон ёнидаги эски бостирма остида турарди.

Темиржон ҳам қунон биқинига оёғини икки бор нуқиш билан чаққон унинг ёнига кириб олди.

— Бу қанақаси бўлди, а? — деди Қундузнинг шалаббо бўлганига кўзи тушиб, — шамоллаб қоласиз, тезроқ кетганимиз маъқул эмасми?

Қундуз жавоб қилмади. Ёмғир яна қаттиқроқ қуёиб юборди. Чақмоқ чақиб, бош устида момақалди роқ замбарак отди. Темиржон атрофига қаради, отларни боғлаб қўйиб нафасни ростлайдиган жой йўқ.

Момақалди роқ яна икки-уч бор гулдиради, тева ракни ларзага солди. Ҳар гулдираганда отлар сапчиб тушар, безовта ер депсишиб қўярди. Чақмоқ ёруғида ёмғир ниҳоятда шовиллатиб қуяётгани яққол кўринди. Қундузнинг ана шу манзарага умидсиз тикилиб тургани ҳам кўзга ташланди. У хомуш эди.

— Шамоллаб қолманг тагин, — деди Темиржон хавотирланиб.

— Бирпас турайлик-чи, тиниб қолар.

Қиздаги сўзлаш оҳанги Темиржоннинг хавотирини тарқатиб юборди. У ҳам табиатнинг кирдикорига бошқача завқ билан тикила бошлади. У ёқ-бу ёқдан гапиршиб турдилар.

Яна жим қолишди. Қундуз чақмоқ шуъласи ёритган йигитнинг юзига қаради.

— Нега индамайсиз, гапиринг, — қисталанг қилди у.

— Нимани гапирай? — Бирдан йигитнинг юраги ҳовлиқиб кетди. Вужудини ҳаяжон қамради. — Тўғриси, бир нарса сўрамоқчи эдим сиздан, — деди ниҳоят. Шундан кейин ҳам оёзига бир гап келавермай қийналди.

— Нимани? — тоқатсизланди қиз.

Темиржон дадилланди.

— Юлдуз тўғрисида бир нима демадингиз... Келганингиздан бери оғзини эни пойлайман. Нима гап бўл-

ган ўзи? Агар бирон воқеа содир бўлган бўлса — айтинг, Қундузхон. Мен унинг раъйига қарши туролмайман, нима қилса, ўзи билади. Аммо бедараклик нечун? Мен сабр-бардошли одамман, той суринмай от бўлмас, деган экан ўтганлар. Ҳамма нарсага кўникиш, эришган нарсасидан воз кечиш ҳам мардлик талаб қилади. Мен шу мардликни топа биламан ўзимда. Тўғрисиинг айтинг, Қундузхон, ҳар қанақа андишани йиғиштириб қўйинг-да, айтаверинг. Мени ғам-андудан халос этинг, ялиниб сўрайман, нима гап ўзи?

Қундуз жавоб қилмади.

— Ҳамма гапдан хабарингиз бор-ку? — жавоб олавермагач яна давом этди Темиржон, — уни севишимни сиздан яширмайман. Бунинг пинҳон сақлашдан нима ҳожат? Тўғримасми? Нима деяпман ўзи?.. Сиз ҳаммасини биласиз... Келганингиздан кўп суюнгандим... Бирон гап айтиб, мени хотиржам қиларсиз, дегандим. Сиздан эса садо чиқмайди. Ҳар кўрганимда чироққа ўзини урган парвонадай қаршингизга талпинман. Қўнглим ёришиб кетади. Сиздан нима кутаётганимни билиб турасиз, аммо ўзингизни билмасликка оласиз. Нега?

Қундуз яна жим. У юзини хиёл четга бурган ҳолда ошиқ йигитнинг дард-ҳасратини тинглар, унга нима деб жавоб қилиш, дардига малҳам топишни билмасди. Унинг тиниқ ёноқларида дарду алам сояси акс этар, бевақт қариб қолаётган одам сингари аянч қиёфага кириб борарди.

— Мавҳумлик жуда ёмон нарса экан, — давом этди яна Темиржон, — юрак-бағрим эзилиб кетди...

Йигитнинг изҳори ошкор гапирган гаплари қизнинг ҳам юрагини ўртаб юборди. Томоғига тикилиб келган фарёдини аранг босиб тургандай эди. Унинг бўзариб кетган рангини, кўзларида қалқиган икки томчи кўз ёшини кўрган кишига ҳам осон тутиб бўлмасди.

Темиржоннинг энтикиб нафас олиши қизга сезилиб турарди.

— Ахир, ўзингиз мени кузатаётган пайтингизда Юлдузнинг имтиҳондан қўли бўшасин, албатта хат ёзади, дегандингиз-ку? Қани хати? Ҳеч бўлмаса мен ёзган хатларнинг биронтасига жавоб қилмайдимми?

— Жавоб қилади!

— Қачон?

— Жавоб қилади, Темиржон ака, — дея такрорлади овозидаги титроқни аранг яшириб Қундуз, — ҳозир

унинг гастролга бориши кўпайиб кетган. Сал қўли бўшасин, ёзади.

— Яна қўли бўшасинми...

— Ҳа, бўшасин, албатта, ёзади... мени айтди дерсиз... Ёзади.

— Ростмикин шу? Менинг юрагимни ёрманг, Қундузхон.

— Яхши хабардан ҳамманинг юраги ёрилаверса, олам парчаланган юракларга тўлиб-тошиб кетган бўларди.

— Тўғри, аммо оламда бунақа ҳодисалар юз берганини тарих инкор қилмайди. Нечта мисол керак? Гений деб ном олган кун қарсақлар гулдуросига кўмилган Софокл ҳам қувончи ичига сиғмай юраги ёрилиб ўлган экан. Тасодикий қувонч Ксеркс деган подшонинг, Филемин деган шоирнинг ҳам бошига етган. Немис файласуфи Лейбниц ўлаётган вақтида жияни унинг ёстиғи остидан олти юз минг франк топиб олган экан, уни кўриб, тоғасидан олдин ўзи нариги дунёга сафар қила қолибди.

— Сизнинг қувончингиз қўққисдан келмайди. Билиб туринг, деб олдиндан айтиб қўяяпман-ку.

Темиржон ярим шубҳа билан тикилди унга.

— Илоё гапингиз рост чиқсин, Қундузхон.

— Яқин ўртада ростлигига амин бўласиз...

Қизнинг бу сўзлари бечора йигитни шу қадар эсанкиратиб қўйдики, агар шу пайт осмон ёрилиб ерга тушармиш, деса у бунчалик ҳаяжонланмаган бўлур эди...

— Яқин ўртада, дедингизми?

— Яқин ўртада... Хайр, кўришгунча, мен кетдим...— деди қиз, сўнг отига қамчи босди-да, инидан ўқдай отилиб чиққан қушдай деярли учиб кетди.

Бу ҳодиса шунчалик тез юз бердики, Темиржон ақлини йиғиб, унинг сўнгги сўзларини илиб олишга ҳам улгуролмади. Қизнинг ортидан от қўйса бўларди, қунон учун ҳам эгасининг салгина ишораси кифоя, қанот пайдо қилишга шай турарди. Бироқ Темиржонни қандайдир куч ушлаб қолди. Нега шундай бўлганига ўзи ҳам ҳайрон.

Ёмғир шаштидан қайтибди. Қундуз ана шу фурсатдан фойдаланиб қолган. Унинг юпқа кўйлакда эканлигини эслаб, Темиржон ачинди. Шамоллаб қолиши мумкин-да!

Ёмғирдан сўнгги ҳаво Темиржонга нашъали туюлди. Кўнглидаги ғашлик гардини кузнинг илк ёмғири

ювиб ўтгандай бўлди. У бостирма остидан чиққан маҳал осмон юзи рангпар тус ола бошлади. Қўп ўтмай қандайдир қудратли куч кўкнинг тўс-тўполонини чиқариб, булутлар подасини уфқлар сари ҳайдаб кетди. Аввал кулранг, сўнг кўкиш тус ола бошлаган осмоннинг бир четида юпқа парда остидан аста мўралаган келинчакдай нозланиб ой жамол кўрсатди. Бироқ шу заҳотиёқ қаёқдандир бесўнақай айиқсифат булут келиб унинг юзига чанг солди. Яна қоронғилик. Лекин бу ҳам узоққа бормади. Баҳор чоғлари дарёдаги музлар бўлак-бўлакларга ажралиб, оқим билан бирга силжигани каби айиқполвон ҳам парчаланди. Бир зумда шакли ўзгарди.

Теваракдан зах ҳиди анқир, бўзариб қолган ўтўланлар қулоғидаги беҳисоб исирғалар ой ёруғида йилт-йилт қиларди.

Темиржоннинг эсига Қундузнинг сўнгги сўзлари тушди: «Қўли бўшасин, ёзади. Мени айтди, дерсиз...» Оҳ, кошкниди шу рост бўлса? Дарвоқе, нега рост бўлмасин, Қундуз комил-ишонч билан айтяпти-ку. Унинг сўзлаш оҳангида қатъийлик бор. Буни сезиб олиш қийин эмасди. Аслида Темиржон ҳам севгилисининг бутунлай жимиб кетишига ишонмасди, нимадир Юлдузнинг қўлини тутиб тургандир, деб ўйлар, нимадир унга халал бераётганини ҳис қилар, уни оқлар, ўзининг алданиб қолишига эса асло ишонмасди. Ахир, инсонни юксакликка кўтарадиган ажойиб ҳиссиёт бўлган муҳаббатдан воз кечиш осонми! Буюк сеҳри, қудрати билан кишининг иродаси, қалбини ўзига асиру мубтало қилиб оладиган мўъжизанинг ҳукмида қутулиб бўларканми? Қиз ҳам йигитни севарди-ку, ахир. Темиржон буни унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи, қарашу карашмаларидан билиб, кўриб турарди-ку! Шундай экан, Темиржон уни қоралашга қандай ҳадди сизсин? Йўқ, муҳаббат — бу ўчмас қуёшдир. Қуёш оламини ёритгандай, муҳаббат ҳам инсон оламини ёритиб туради, қуёшсиз ҳаёт бўлмагани каби муҳаббатсиз яшамоқлик ҳам беҳуда гап.

Муҳаббат табиатнинг инсонга бахш этган олий туҳфаси, ҳаётнинг ажойиб зуҳуридир. Темиржон буни биологик далиллар билан ҳам исботлаб бера олади. Ҳар бир соғлом тан соҳиби сўнгари уни севишга даъват этган шу ҳиссиётни юксак даражада ардоқлайди. Ширин хаёллар ҳам, изтироблар ҳам эртанги тотли ҳаётига умид бахш этар, ана шу умиддан ажраш эса

жонсиз танани кўтариб юриш билан баробар туюларди. Шу туфайли Қундузнинг бир оғиз сўзи етарли бўлди. Бу сўз осмон юлдузларининг мунис шўъласини, анвойи гулларнинг муаттар ҳидини, зилол тоғ тароватини, булбуллар нағмасини ҳада этди унга.

Темиржон меҳри товланиб, илдам йўртиб бораётган отининг яғринини аста сийпар, эркалатиб, шапатилаб қўярди.

Қўққисдан кимдир уни кузатиб келаётганини сезиб қолди. У тўхтаб, ортига қайрилди. Ҳақиқатан ҳам бир чақиримча олисда кимдир келарди. Унинг кўзи Темиржонникдан ўткирроқ бўлса керак, назаридаги отлиқ тўхтаганини дарров кўрди-ю, ўзини панага олди. Темиржоннинг юраги шув этиб кетди. Ким бўлиши мумкин? Нега яширинди?

Отга қамчи урди. Бир меъёрда йўрғалаб келаётган той чопқиллаб кетди. Анча нарига борганда Темиржон яна орқасига қаради. Энди ортдаги шарпа бир лахта булут парчасидай аранг кўзга плинарди. Орадан кўп ўтмади. Қўққисдан ўша томонда Темиржонга таниш қўшиқ бошланди:

Деразангни о-очайин
Ҳанжарим учи билан.
Сени олиб қо-чайин
Тулпорим кучи билан

Темиржон чўчигани учун ўзидан ўзи уялиб кетди. Кейин қаҳ-қаҳ уриб кулди. «Бу Матназарнинг овози-ку! Яна овга чиқибди-да, дажжол. Суд ҳукми ҳам уни шаштидан қайтаролмаган кўринади».

VIII

Худди шу маҳал Қораўзан яқинидаги тўй бўлиб ўтган қўргоннинг бир бурчида, уч хонали оқ уйнинг деразаси очиқ хонасида икки аёл суҳбат қуради. Уларнинг бири Ойсулув бўлиб, нўхат гулли кўйлаги устидан беқасам камзулча кийиб олган. Сочлари чамбар, оппоқ миққидай қўлларини дераза тоқчасига қўйганича ташқарига хомуш тикилиб ўтирарди. Кўзлари ғамгин, юзлари қизарган. Ундан сал наридаги ерга тўшалган сайгоқ териси устида Ойсулувнинг кундоши Ойсара ўтирибди. У кўринишдан ювош, мўмингина, оҳу

кўзлари маъюс, шу билан бирга нимадандир чўчи-
қираган қиёфада боқар, юзлари сўлинқираган, аммо
нозик қоматига унча ярашмаган енгил қисқа, бўйинини
тагигача тугма қадалган одми ранг кўйлагини, мўъжаз-
гина қизил кофтасини назарга олмаганда, қоп-қора қош-
лари, хапжармисол киприклари уни анчагина хушрўй,
бежирим аёл бўлганлигидан далолат берарди. У ингич-
ка, ёқимли товуш билан бурро тилда гапирар, чиройли
лаблари қимирлаганда худди ҳозир кулиб юборади-
гандай туюларди.

Ёмғирда ювилиб, тозаланган мусаффо ҳаво хонага
уфуриб кирарди. Париги хонада Олсаранинг тўрт
яшар қизчаси билан қайнонаси пишчиллаб уйқуни урар-
дилар. Шунинг учун икки аёл пишчирлашиб гаплаши-
шарди. Ўртадаги гаплар беғараз. Бир-бирларига нис-
батан ҳеч қандай домонгирлик йўқ, ҳеч ким ҳеч ким-
дан нолмас, фақат шунчаки самимий вазиятда орани
очиқ қилиб олишга мойилликлари бор, холос. Икков-
лари бир-бирларидан ҳеч тортинмай гаплашишарди.
Бошга тушган аламни савдо қандай юз берганини,
нима тўғрисида орзу қилиб, пировард нимага эриш-
ганлари, бугунги қисматнинг охири қаяргача бориб ту-
гашини, бир-бирлари ҳақида нималар ўйлаб, нималарни
ҳис қилганликларигача яширмай ўртага солардилар.
Нега илгарироқ мана шундай бақамти ўтириб, икки
орадаги шубҳаларни бир ёқлик қилиб олмаганларига
ҳайронлар. Ҳеч бунинг ёмон томони йўқ экан-ку.

— Мен сени ўз синглимдай яхши кўриб қолдим,
Ойсулув,— деди Ойсара хиёл энтикиб.

— Қой опой, мен жақси кўришингга арзимаيمان,—
жавоб қилди Ойсулув ўз навбатида,— мен келиб, бо-
шингга шунча тинимсизлик тушди.

Ойсара жилмайди.

— Жинни бўлма, сенда нима гуноҳ? Сен ўз оёғинг
билан келмагансан-ку бу хонадонга. Олиб қочиб ке-
лингансан.

— Ҳамма бало шунда-да. Мени олиб қочиб келган,
сен ўз оёғинг менен келгансан. Шу туфайли биз аёл-
ларнинг ҳамон боши мусибатдан шикмайди.

— Ҳа, айбим шуки, мен ўз оёғим билан келганман.
Ўз оёғи билан остона босиб келган аёлга бошқача кўз
билан қарашади бу ёқларда. Шунинг учун қайнонам-
га елпатакман, қош-қовоғига қараб иш тутаман. Ҳақо-
ратларига чидайман. Қўлим косов, сочим супурги. Тур-
тиш, силташлари, кўз қарашларидан юрагим зардобга

тўлиб кетса ҳам дамим ичимда. Агар мени ҳам биров олиб қочиб кетганда сен сингари бир хонадоннинг бекаси бўлиб ўтирардим. Ҳозир эса бир бедаво чўрима.

— Қўйсанг-чи, опой, биринчидан, мен бека бўлиб, бекадай умр кечираётганим йўқ. Емишим заҳар, ичишим заққум, кийинишим кафанга ўхшайди. Не десанг, қафасга гушган билан теппа-тенгман бу уйда. Иккинчидан, менинг хоҳишимга қарши олиб қочиб келган эмасми? Мен шу бедавонинг хотини бўламан, деб ўйлабмидим? Тушимга ҳам кирмаган. Учунчидан: бир кун эмас, бир кун сенинг бошингга тушган савдо меникига ҳам тушуви бор. Шу савдонини кўрмай туриб, кетишим керак. Эсинг борида этагингни жап, деган нақл бор элда.

Ойсаранинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Эсингни ебсен, Ойсулув!

Ойсулув кулди.

— Менинг совунимга кир жувмабди буларинг. Мен эркин жасаб ўрганганман.

— Жинни бўлма!

— Мен сенинг сингари пешоамга жазилгани шу деб ўлтираверайми. Ўз тақдирингни ўзим бир жақлиқ қилишим керак!

— Сенга жавоб бермайди у!— Ойсара «у» деб Матназарни кўзда тутарди, чунки қорақалпоқ аёлларида азалдан эр кишининг номини айтиш одати йўқ, бу гуноҳ саналади.— Сени яхши кўради. Ўлса ўладик, жавобингни бермайди.

— Жавоб бермаса, қочиб кетаман.

Унинг гаплари Ойсарани ваҳимага солди. Биров қулоқ солиб турганмикин дегандай, у ёқ-бу ёққа аланглаб қўйди, деярли судралиб кундошига яқинроқ келди.

— Ақлингни ема, Ойсулув,— деди у, кейин икки кафти билан ўз оғзини бекитиб туриб эшитилар-эшитилмас шивирлади,— қўрқиб кетяпман гапларингдан. Қочиб қаёққа борасан, уйингга қайтсанг, бари бир қабул қилишмайди-ку!

Ойсулув кундошининг елкасидан силаб қўйди.

— Дупёнинг кети кенг. Бир кунинини кўриб кетарман. Бир қиз менен танишдим. Қундузхон деган. Қўриқда егер бўлиб ишлайди. Қўп ўқиган, кўп билади, жуда ақлли қиз. Суҳбат қилсанг, суҳбат қилгинг келаверади. Менга ўқишингни давом эттирсанг жардам бераман, деди. Тошкентга бораман, ўқийман. Аёллар-

ни камситадиган замон аллақачон ўтиб кетган. Ҳозир ҳар ким ўз тақдирини ўзи ҳал қилуви керак!

— Буни ҳам ўша қиз айтдими?

Ойсулув бошини чайқади.

— Ўзим ўқиганман. Китобларда бор. Муаллимларим айтган.

— Оҳ, айланайин, Ойсулув, юрагининг ёрмасанг-чи, қароғим. У сени ернинг остида бўлса ҳам топади,— «у» деб яна Матназарни кўзда тутарди Ойсара,— соғ қўймайди кейин. Ахир, унинг жаҳли чиқса бўридай ғажиб ташлайди-ку!

Ойсулув яна бош чайқади.

— Ғажиб ташлолмайди, тиши ўтмайди!— кулди кейин. Ойсара унинг линжига кирди.— Мен ундан қўрқмайман! Ҳеч нарсадан қўрқмайман!— Давом этди Ойсулув, унинг қўғирчоқникидай чехраси ёришиб турарди,— сен ҳам аллақачонлар шундай қилувинг мумкин эди. Ҳайронман, нимаси ёқади сенга унинг? Қоч-да, кег!

— Қоч-да, кет,— унинг сўзини такрорлади Ойсара ниҳоятда эзилиб,— тоза гапни ўринлатдинг... Сенга гапириш осон...— Шундан кейин оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Ранги бўзарди, кўзлари тиниб кетган одамдай, қаттиқ юмди. Бир томчи ёш киприклари орасидан сизиб чиқди,— сенга гапириш осон,— такрорлади яна маънос боқаркан,— қочиб қаёққа бораман? Болам билан менинг кимга керагим бор? Одатимизни биласан-ку, эриникидан қочган қизни ота-онаси остонадан қўядими? Чиққан қиз чийриқдан ташқари. Русумларимиз қурсин... Борди-ю, қўйди дейлик, эл-улус нима дейди? Оёғи қолиб, оғзи билан дўппослайди-ку ҳамма? Сен сўққабошсан, менинг болам бор ахир, тушунсанг-чи!

Ойсулув кундошига юраги ачиб, маҳкам қучоқлаб олди.

— Мени кечир, опой, мен тентакман, шаддод қизман. Рост айтасан, опой, менга осон гапириш... Кечир...

Ойсара ҳам уни қучоқлади.

Дунёдаги барча қизлар қатори Ойсара ҳам бир хонадоннинг эркагина қизи эди. Она авлод Ўрғанчдан, ота авлод Манғитдан бўлиб, Ойеара Манғитда дунёга келди. Қиз ўн ёшга тўлар-тўлмас, ота қазо қилди. Бева она билан бола зор йиғлаб қолдилар. Бироқ кундан-кун ўтиб, отанинг азаси тугар-тугамас, ёш жувонга оғиз солиб келувчилар кўпайди. Айниқса, қозоқ-

дарёлик бир қорақалпоқ йигит устма-уст одам қўявериб ҳоли-женига қўймади. Етимга қандай йиғлашни ўргатма, деган эканлар, ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади. Муштинар она кўпроқ қизини ўйларди. Бўйга етиши бор, эрга чиқиши, ҳар хил ташвиши бор. Аёл боши билан барига қурбн етармикни. Фақат норинг бўлсагина юкинг ерда қолмайди. Эркаксиз уй эса бефайз, ҳувиллаб турган биёбон. Уйингга судралиб кириб-чиқиб турса ҳам эрнинг йўриғи бошқа, ақлингга мадад, белингга қувват. Шунн ўйлай-ўйлай, она ярим-срти тўйга ҳам шукур қилиб Қозоқдарёга кўчиб келди.

Угай ота илғор балиқчи, она колхозда сигир соғувчи. Ойсара эса ғам-алам билмай, қизмисан-қиздай бўлиб ўсаверди. Лаблари қирмиз, юзлари сутдай тўнқ, гулдай очилиб, сумбулдай сочилиб етилаверди.

Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат, деганларидай, эшнқ олдидагн ариқ лабида идиш-товоқ ювиб ўтирса, «ўҳў» деган овоз эшитилади. Қараса, қаршисида девдай йигит. Қиз дабдурустан қичқириб юборади. Қочмоқчи бўлади. Бироқ йигит уни билагидан маҳкам тутиб қолади. Тортинчоқ, уятчан қиз оёқ-қўлига тушов тушган оҳудай қалтираб, ўзини ҳарён уради, дод солади, фиғон чекади. Бироқ яқин атрофда кўмак беришга қодир кимса кўринмасди. Шундан кейин беозор сувсар илвирс панжасига илинганини сезади-да, қаршилиқ кўрсатишга мажоли етмай қолаверади...

Йигит ҳар оқшом пайдо бўлар, овозини борица қўшиқ айтиб, қизни чақираб, ўз ҳолига қўймасди:

Деразангн о-очайин
Ханжарим учи билан.
Сени олиб қо-очайин
Тулпорим кучи билан.

Бундай пайтда Ойсара типирчплаб қоларди. Чиқишини ҳам билмасди, чиқмасликини ҳам. Чиқмай деса, бу чўл илвирсининг қўлидан ҳар нарса келадиган кўринади. Чиқай деса, пинҳона учрашувларини отаси билиб қолса. борми... Йигит уни хотин қилиб олса-ку, олди, олмаса, умри хазон бўлгани-да!

Яна орадан кунлар ўтади. «Сени олиб қочайин», деган овозни эшитиш билан ташқарига югурадиган бўлиб қолади энди. Қорақалпоқ одатини қилиб олиб қочса, олиб қоча қолмайдими.

Шу умидда у ҳар сафар тайёргарлигини кўриб, онаси билан ғойибона хайрлашиб чиқади. Бироқ уми-

ди. умидлигича қолар, илвирс муродига етгач, қизни бўзлатиб қўйиб яна ўз йўлида давом этаверарди. Тагин икки ойча ўтгандан кейин эса қизнинг бўйида бўлиб қолади. Бу сирдан воқиф бўлган онанинг аҳволини кўрсангиз. У еру кўкни бошига кўтариб дод солади. «Бузуқ қизнинг» қабрига гишт ташийди. Шайтонлайди, неча бор ҳушидан кетиб, ҳушига келади. Охири, Ойсарани ҳайдайди.

Иигит эса дом-дараксиз. На қўшиғи эшитилади, на изи топилади. Помусига чиқолмаган Ойсара неча бор ўзини дарёга ташламоқчи бўлади, чўлда тентираб юриб бирор йиртқич панжасига отилишга чоғланади. Йўқ, йиртқичлар ҳам унга тегишдан ор қиларди чоғи, биронтаси учрамади. Ниҳоят... бир оқшом яна олисдан «Деразангни о-очайин», деган товуши эшитилади. Бу ўша! Ундан бўлак тунда қўшиқ айтадиган ҳеч кимса йўқ агрофда. Ўпкасини қўлига олиб югуради. Матназар эса оққўйруқ деб ўйлаб, милтиғини чоғлаганича қотиб қолади. Қаршисидан аёл киши югуриб келарди. Яна кела солиб, отининг туёқлари остига ўзини ташлайди. «Е янчиб ташла мени, ё хотин қилиб ол», дея фарёд кўтаради. Матназар қараса, бўлмайдиган. Нима қилсин? Янчиб ташлаш осон албатта. Аммо, бирор чора топилгунча шайтонга ҳай бериш керак. У шундай қилди. Ахир, ҳўкиз ҳам эгасини сузмайди-ку!.. Шундан бир неча дақиқа бурун от миниб чўлга чиқиб кетган ўғлининг қандайдир аёл билан қайтиб келиши онани доводиратиб қўяди. Сирнинг тагига етгач, нақ портлаб кетаёзади. Ўғлининг қўлидан ҳар нарса келишига амин эди у, аммо боши очик ҳолда, сочлари тўзғиган, ялангоёқ, не алпоздаги аёлни ортидан эргаштириб келишига ишонмасди ҳеч.

Она ўглини ҳаддан зиёд эрка ўстирди. Нима деса дўндирди, нима қилса қўйиб берди. Ҳар қалай, ўғлинг борми, деса, бор дегулик бўлиб ўсяпти-ку. Шунинг ўзи бахт эмасми! Онасининг қўйиб бергани Матназарга қўл келди. Таралабедодни ўрнига қўйиб, енгил ҳаётни авж олдириди. Мавриди келганда ўзига ўхшаш бириккита бошвоқсизлар билан тил топишиб, бировнинг отини, сйгирини ўмаришдан ҳам тоймади, қимор ўйнаб буд-шудини бой бераверди. Ароқни қудуқ бўлиб си-мирарди. Кечани тонгга улаб аллақаяёқларда тентирар, баъзан икки-уч кунлаб дом-дараксиз кетарди. Бироқ саёқ юрган таёқ ер, дегандай ҳамроҳлари қўлга тушди. Ўзи ҳам бир неча бор судга қатнаб сўроққа тушиб

юрди. Лекин омон қолди. Бунисига ҳамма ҳайрон. Ҳожи оға аралашиб ажратиб келган, деб тахмин қилардилар. Ҳар қалай, бу ёғи қоронғи.

У дўстларидан ажраб, ёлғизланиб қолгандан кейин сайғоқ овига хуруж қўяди. Устюртнинг у ёғидан кириб бу ёғидан чиқади. Тунлари у бутун даштга ҳокими мутлоқ.

Унинг отаси ҳам, биров дўпписини олиб кел, деса бошини олиб келарди. Хоразмда колхоз тузуми бошланишига қарши дағдаға кўтариб чиққанлардан бири эди. Ўзига ўхшаш бойлар билан колхозга ёзилганларнинг бор-бисотига ғарот келтириб ўзларини ҳақорат қилаверган. Янгилик талабгорларини ўласи қилиб дўппослаган. Ниҳоят, барча қилмишлари ўз бошига етгандан кейин, қулоқ деб эълон қилинган, ер-сувлари мусодара бўлган. Ичак-қорин гўшт бўлмас, душман асло дўст бўлмас, деганларидай, у ҳам бўш келмасликка аҳд қилади. Колхоз омборига ўт қўяди, қишлоқ совети рансига пичоқ ўқталади. Охири бўлмай яшириб юрган бойлигини туяга юклаб, Қорақалпоққа қочиб қолади. Лекин бу ерда ҳам узоқ давр суролмайди. Кунларнинг бирида қўлга тушиб иши судга берилади, қамалади.

Матназарнинг онаси эса чаққонгина аёл эди. Эрининг миси чиқиб қолишини олдиндан пайқаб, бор бойликни олисроқ жойга яшириб улгурган эди. Айтишларича, ҳозир ҳам тўй қилса етти тўйга етгулик бойликка эга эмиш. Кўзи очиқлигида шуларнинг барини эгасига топшириш, пишиқроқ келин насиб қилса, гўшасини гулллатишга сарфлашни ният қилиб юрарди. Худди шунинг устига ўроқда йўқ, машоқда йўқ — тасодифан хирмонда ҳозир бўлган Ойсара кириб келади-ю, оналабини тишлаб қолади. Бунинг олдини олиш керак. Майли, ўглининг қўлидан келмаса, пайтини топиб ўзи даф қилади бу рўдапони. Ўлимига рози бўладики, аммо бебош ўглининг шу аёл билан умрбод қолиб кетишига рози бўлмайди!

У шундай деб турганда аёлнинг оғироёқлиги ҳам маълум бўлди-да, ўйлаган режасининг белига тепди. Бу қандай кўргиллик? Қандай чидайди бунга? Қимга донини айтиб, мушкулени осон қилади энди?

У қўни-қўшни, келган-кетганларга олис бир қариндошимизнинг қизи, деб тушунтирар, ҳомиладорлиги билиниб қолмасин, дея одамларнинг кўзига кўрсатмасликка уринарди. Не иложки, касални яширсанг, исит-

маси ошкор этаркан. Ойсаранинг кундан-кунга дўппайиб бораётган қорни сирни аён қилиб турарди. Бунинг устига ой-куни етиб, туғиб ҳам берди. Ана холос, нишди гилос.

Она ўғлидан баттар хафа бўлди. Ахир, бир иложини топиб ўша ёқда гумдон қилиб кела қолганида-ку, олам гулистон эди-я. Мана энди, шармандаю шармисор.

У Ойсарани ҳар кўрганда еб қўйгудай бўлиб тикилар, бирор баҳона билан чақиб олар, хуллас, кун бергиси келмасди. Ойсара эса тишини-тишига қўйиб ҳаммасига чидар, ҳаммасини ичига ютар, барча дашному танбеҳларига кўксини мардона тутиб берарди. Уйга Ойсулув келин бўлиб тушгандан сўнг ҳақиқий оқсочга айланди-қолди.

Ойсулув бу гаплардан кейин хабар топди. Бу шафқатсизликка бардош бериб келаётган кундошининг қисматига ачинди. Бу уй эса унинг кўзига дўзах бўлиб кўринар, ҳар бир нарса илондай чақиб олаётгандай туюларди. Қандай бўлмасин, шу дўзах панжасидан қутулиш керак. Шу қарорини кундошига айтиб, қўрқитиб юборди. Ойсара қўрқди-ю, аммо унинг мардлигига ичдан ҳаваси келди.

— Менга раҳминг келганидан шундай қилаётган бўлмагин тагин?— деди унинг кўзларига тик қараб.

— Ҳеч-да!— кулди Ойсулув,— ўзим кўпдан шуни ўйлаб қўйгандим, опой. Сен ҳеч жаққа кетмайсан, энди сени ҳайдашолмайди. Сенинг боланг бор. Бу— унинг ҳам боласи.

Ойсара йиғлай бошлади. Ойсулувни олиб қочиб келинган кунлар, тўйга тараддуд кунлари, тўй пайти ана шу сандиқлар орқасига яшириниб олиб, ич-ичидан қандай фарёд чекиб йиғлаган бўлса, ҳозир ҳам шундай йиғларди. Майда-майда кўз ёшлари юзларини ювиб тушарди. У ҳўнграб юбормаслик учун оғзини кафтлари билан маҳкам босиб олган, елкалари силкинар, нега бундай ҳол юз бераётганига ўзи тушунмай йиғларди. Ойсулув уни бағрига тортиб, бошларини, сочларини силар, юзларидан ўпиб, юпатишга уринарди.

Ниҳоят бирининг ҳоврини бири босди. Очилиб-сочилиб ўтирдилар кейин...

Шу оқшом икки аёл ўртасида ўзларидан бўлак ҳеч кимнинг кўзига илашмайдиган алоҳида муносабат пайдо бўлди.

Матназар қиз билан тасодифий учрашиб қолган эди.

Ойсулув Мойкўл яқинидаги булоқ бўйида жўхоризор ичидан териб чиққан ловияларни пўстлоғидан ажратарди. Тозаланганларини этагига тўкар, пўстлоғини эса сигирга бериш учун ёнгинасига йиғар эди. Ҳар вақтдагидай қўшиқ унга ҳамоҳанг. Ана шу қўшиқ сеҳри Матназарни етаклаб келди. У салом ҳам бермади, отдан ҳам тушмади. Эгарда ғоз ўтирганича қамчинининг сопи билан тиззасига ура-ура тикилиб қолди.

Қўшиқ тинди. Қўшиқ таратган лаблар қалтиради. Тиззалар устига нозик қўллар шалвираб тушди. Буни кузатган Матназар овозига мулойимлик беришга уриниб:

— Қўлларинг мунча чиройли, қароғим,— деди.— Қавармаган. Ипакдайин...

— Сизга... нима керак, оға?— Ойсулувнинг юраги безовта тепа бошлади. Қўзлари ташвишли боқарди унга

— Менга сен кераксан, қароғим,— Матназарнинг ҳаёсизлик билан боққан кўзлари ўйноқларди.

Ойсулув қочмоқ бўлиб, ўрнидан шартта турган эди, этагидаги ловия доналари ерга дув тўкилди. Матназар чаққон эгилиб қизнинг қўлидан тутди. Бироқ қиз қўлини тортди-да, эчкидай сакраб ўзини жўхоризорга урди. Матназар унинг ортидан от қўймади.

Матназар шу кундан бошлаб қизнинг йўлига тузоқ қўйди.

Қиз эса ортиқ унинг кўзига тушмаслик учун бу атрофда кам кўринадиган бўлди. Матназар бўш келмасди. Мана энди ерликларнинг қиз ўғирлаш одатини қўлласа бўлади. Шундай қилса, уни айбситишмайди. Шу мақсад билан у қизнинг остонаси яқинида тонг оттирадиган бўлди. Шарпаси сезилса бас, шартта отга ўнғаради-ю, ҳаю-ҳайт, дея олиб кетади.

Ронпа-роса ярим ойдан кейин ана шу мақсадга эришди у.

Қорақалпоқда қиз олиб қочиш одати икки сабаб билан вужудга келган эди: қорақалпоқликлар Қўнғирот, Қиёт, Қитой, Қипчоқ, Қенегас, Манғит, Мутен каби етти улкан уруғдан ташкил топган. Бу уруғларнинг

ҳар бири яна бир неча уруғларга, улар ҳам ўз навбатида ўзидан майдороқ уруғларга бўлиниб кетаверади.

Ҳар бир қавмнинг ҳукмдори бўлгани каби қорақалпоқ уруғлари ҳам ўз бийларига тобе эдилар. Уларнинг айтгани айтган, дегани деган. Бийлар ўртасида эса тез-тез низолар туғилиб, хун олиб, хун тўлашгача борадиган курашлар кучайиб турарди. Шу йўсида алоқа узилиб, ўзаро қиз олиш, қиз узатишлар ҳам барҳам ейти. Натижада, севишганлар бир-биринга етишолмай, қисматлари фожиа билан тугарди кўпинча.

Эҳтиёж иштиёққа йўл очади. Йигит билан қиз катталар ўртасидаги келишувсизлик туфайли муродларига эришолмасликларига кўзлари етгач, тил бириктириб қочишга ёки йигитлар бўлажак қайлиқларини олиб қочиб кетишга мажбур бўлардилар. Орадан маълум муддат ўтгандан кейингина ота-оналарининг рози-ризиликларини олишлари, ҳатто тўй баҳона икки уруғ ўртасидаги низолар тугатиш, алоқалар қайта тиклаиши мумкин. Бироқ бу муаммо ҳаммавақт ҳам енгилгина кўчавермасди.

Қиз олиб қочишнинг иккинчи сабаби бой ва камбағалликка ҳам боғлиқ бўлган. Ўзига тўқ уруғ вакиллари қиз учун катта-катта қалин талаб қилардилар. Қуёв томоннинг ҳаммаси ҳам бу талабларни қондиришга қурби етмайди. Баъзан катта уруғ вакиллари ўзидан кичик уруғ вакилларини назарга илмай, тўйга розилик беришдан бош тортардилар. Муҳаббатнинг эса ўзига хос қонунлари бор. У ҳеч қандай тенгсизликни тан олмайди. Вақти келганда ўлимга ҳам тик боқишга қодир. Икки қалбнинг бирлашишига солинган раҳна эса яна қизларнинг севган йигитлари билан бирга қочишни ёки олиб қочишларни юзага келтирган.

Ҳозирги кунда бу хил одатлар қолиб кетмоқда. Икки томон йиғилиб, тўй маросимини бақамти ҳал қиладилар. Аммо Матназарнинг қиз олиб қочишга келсак, унинг бу гапларга ҳеч алоқаси йўқ. Қалин борасида ҳам уни ҳеч ким чўчитолмайди. Қанча талаб қилинса, шунча тўлашга қодир. Фақат қилмишқидирмишларининг бошига бало, холос. Безорилик, текинхўрлик билан кун кечириб ёмонотлиқ бўлиб қолган у. Шундай одам билан ким турмуш қуришга розилик беради-ю, қайси ота-она қизни унга раво кўради. Бу Матназарнинг ўзига ҳам маълум. Кўнгил қўйган қайлигини осонликча қўлга киритолмаслигига ақли етади.

Шунинг учун бирдан-бир йўл — ўша қизни олиб қочиш эди.

Ойсулув онасига жуда ёқиб тушди. У ҳам эскиликка муккасидан тушганлардан эмасми, олиб қочилган бўлса-да, ўз оёғи билан остона босиб кирган Ойсарадан минг бора ҳалол туюларди унга. Ановини келин қилса арзийди, дея оёқ-қўли олти. Ойсулувнинг ҳуснига маҳлиё. Унинг назарида Ойсулув кун бўлса, Ойсара — тун. Ойсулув қуёш бўлса, унинг олдида Ойсара ўчган юлдузча ҳам эмас!

Ойсарани бир илож қилиб думини тугдиради энди, қаёққа борса, бораверсин, тўрт томони қибла. Дарвоқе, қўш хотинликка ижозат йўқ. Гап-сўз, чақиқларга кимнинг тоби бор! Унинг устига қонунсиз хотин инobatга ўтмайди бари бир. Хатловга ҳам тушмаган... Мана энди элу юртга шундай тўй-томоша берсинки, дўст-душман озини ланг очиб қолсин. Эридан қолган яккаю ёлғиз фарзанд эмасми, шунинг кўнглини тоғдай кўтариб олса, бу дунёдан армонсиз кетади. Ойсулувнинг хоҳиши билан эса иши йўқ. Атрофида гирди-капалагу юрагига қўл солиб кўришни ўйламасди ҳеч. Бир ҳафтагача йиғи-сиғи, дод-фарёдига қарамай, ушлаб турди уни. Иккинчи ҳафтанинг ўрталаридагина ота-онасига хабар қилдирди. Ойсулувнинг уйидагилари эса чор тарафга одам югуртириб, қизларини тополмай, бошлари қотиб ўтирарди. Қиз топилди, деган хушхабар бутун овулнинг чироғига гугурт ёқиб юборди. Тўй тараддуди ҳақида маслаҳат оши бошлашнинг ташвиши орага тушди. Бироқ уни ким олмоқчи? Ўша дажжол Матназарми? Шундай сулув қизни-я? Ахир, бу ҳўкизга гул тутқазиш билан баробар-ку?

Илож қанча, биров олиб қочиб кетиб, бир ярим ҳафтадан кейин қайтариб берган қизни кимга узата оларди кейин. Умрбод бахти қаро бўлиб қолаверди-да.

Орага Ҳожи оға тушди.

— Эрни эр қилувчи ҳам хотин, ер қилувчи ҳам хотин. Зора, Матназардай бир такасалтангни йўлга солиб эл қатори кун кечиришга ундаса,— дея индаллосини бошлаб берди у,— зонг яхши, замон яхши ҳозир, худога минг қатла шукурки, ҳар бандаи мўминни йиққан-тергани топгану таянганидан аритмас!— Тилёғламаликни ўрнига қўйди.— Бир чўқим ошни худойили жойидан аяш айб саналади. Матназарполвон ҳам оти билан кучига ишонган шер ўмровли йигитлардан. Шўх тойнинг

шанғиллагани бугунча холос, эртага тоби келиб, тўда-га қўшилса, қуруқ чиқмайдиган бўлиб қолади. Қут кўнглини бекут қиладиганларнинг фисқи фасодига учавермай, халойиққа жар солаверинглар. Қуда-андалар йўсин-йўриққа қараб, борди-келдини қуюқ қилаверсин. Бари шўри андуҳлар; ташвиш, андишаларга барҳам беринглар-да, тўйни бошланглар, вассалом! Илоҳо омин, келин-куёв қўша қариб, мартабаси пеш бўлиб; ўзидан кўпайиб, ували-жували бўлиб, даргоҳида ҳар йилда тўй бўлиб, даврини сураверсин, сурўр кўриб юраверсин, оллоҳу акбар!

Бу тарафларда оқсоқолнинг гапи гап. Уни инобат-га олмаслик — эл-улусни менсимаслик билан баравар. Шу боисдан тўйга рози-ризалик берилди-ю, маслаҳат оши бошланиб кетди...

Шундан бери Ойсулов Матназарнинг жуфти ҳалоли. Лекин Ойсарадай хотини борлигини билган кундан бошлабоқ унинг уйдан ҳайдалишига қарши турди. Тўппа-тўғри Матназарга: «Агар у кетса, мен ҳам кетаман»,— деб туриб олди. Бечора Ойсаранинг камситилишига чек қўйилишини талаб қилаверди. Шу билан бирга, эрини кўрарга кўзи ҳам қолмади. У кўчадан келди дегунча, ўзини иш билан банддай қилиб кўрсатар, иложи борича ундан узоқроқ юришга, унга эътиборсиз бўлишга уринар эди. Айни вақтда, шу уйдан қочиб кетишни ҳам ўйларди. Айниқса, Ойсара билан суҳбат қурган оқшом унинг қарорига янгича мадад бахш этди.

Кўчадан отнинг дукури эшитилиши билан икки аёл ўрнидан турди.

— Ойсара!— дея бақирди Матназар дарвозадан кирар-кирмас, Ойсарадан олдин югуриб борган Ойсулов отни жиловидан тутди. Матназар отдан тушди. У ҳар сафаргидай қонга беланган, оёқ-қўллари шалвираб, оғзи ярим очик, сарғиш тишларини кўрсатиб, жонидан жудо бўлган каттагина сайгоқни отнинг устидан олди.

— Ойсара!— дея чақирди яна у.

— Қичқирма!— деди унга кўмаклашаётган Ойсулов,— ҳамманинг уйқусини бузасан. Ойсара не керак?

— Эт пиширсин!

— Ўзим пишираман. Жувйнавер.

Ойсара юз-қўлларини артиб чиққунга қадар икковлон сайгоқ танасини оёғидан ҳовли ўртасидаги бир

туп қайрағоч шохига илдилар. Ойсара чопқидай қатта пичоқ билан унинг терисини шила бошлади.

— Сен унинг ёнини олаверма!— деди Матназар белигача счиниб, гавдасини ёғлоғи билан сув қуяётган Ойсулувга тутар экан. Муздай сув унинг йилтиллаб турган баданидан тортиб бўйинларигача ювиб туша бошлади,— ётиб ейдиган текинхўр керакмас менга!

— Эҳтимол, мен ҳам текинхўрдирман?

— Сен хотинимсен!

— Ул ҳам хотининг. Унинг боласи бор.

— Бўлса нима?

— Унинг ҳуқуқи меникидан кўра улкан.

Матназар чорси сочиққа обдан артинаркан, қўл силади:

— Бари бир, ҳайдаб юбораман!

— Ул молмиди ҳайдаб юборасан? Биримиз ортиқча бўлсак, мен кета қолай?

Матназар шартта юзидан сочиқни олиб унинг қўлига иргитди.

— Минғирлама! У менинг законий хотиниммас!

— Жалған айтасан!

Матназар сўзини бўлганни ёмон кўрар, уни бир уриб ерга киргизиб юборгиси келарди. Ойсулув буни билади. Шунга қарамай, дадил гап қайтариши эрини бир нафас довдиратиб қўйди.

— Сен менга ким эканингни унутиб қўйган кўринасан?

— Жўқ, ўзинг қайси вақтда жасовингни унутган кўринасан.

Матназар унинг юзига тарсаки қўйиб юборди. Ойсулувнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди. Боядан бери бир кори ҳол юз беришидан қўрқиб, юрак ҳовучлаб турган Ойсара «ох» дея бақирди.

Матназар Ойсулувнинг қўлидан тутганича уйга олиб кирди-да, деярли улоқтириб юборган эди, мияси билан бориб деворга урилди. Бошини икки қўли орасига олганича нафас чиқармай қолди бечора. Анчагача ҳушини йиғиб ололмади. Эри эса устида ўдағайлаб, лаби-лабига тегмай шанғиллар эди:

— Сени анов ўрмончи ўнгмаган жўлдан чиқаряптими? Мен уни ўлгудай ёмон кўраман. Ўлдираман уни! Ўшанинг олдига ишга бордингу бузилиб қолдинг, ярамас! Мен сенга кўрсатиб қўяман. Яна бир бор ўша ерга йўрғалашингни кўрсам, оёғингни синдириб ташлайман, тушундингми?

Ойсулувнинг кўзларида ғазаб ёнди. Шунга қарамай сокин овозда:

— Мен кетаман, сен менен артиқча жасай олмайман, талоқ хатимни бер!— деди.

— Менинг қўятурган хотиним йўқ!— мушту-йини сиқиб деди Матназар.— Осмонга учсанг оёғингдан, ерга кирсанг, қулоғингдан тортаман, тушундингми?

— Қўлингдан келмайди, зулмингни айтиб райкомга арз этувим мумкин.

Ойсулувга еб қўйгудай бўлиб тикилган эри яна яқинроқ келиб ўдағайлади.

— Чақимчилик қилишни сенга кўрсатиб қўяйми?

Даҳшат билан Ойсулув устига бостириб бораётганини кўрган Ойсара яна дод деб юборди-ю, муккасидан тушиб, эрининг оёғига ёпишди. У ҳозир юз бериши мумкин бўлган фалокатдан кундошини асраб қолмоқчи эди. Нариги хонадан ёш боланинг йиғиси, кампирнинг жаҳл билан жеркигани эшитилди. Қўшни ҳовлида ит вовиллади. Кимдир сўкинди. Матназар оёғига чирмашган Ойсарани бир силтаб остона томон юритди. Ойсулувни эса қоқ гарданидан тутганича судраб бориб, уйга ёнма-ён тушган товуқ катакдай қазноққа улоқтирди. Ярмини саксовул уюми эгаллаган қазноқдан нафасни бўғувчи зах аралаш қўланса ҳид анқиб турарди. На бир дераза, на бир туйнуги бор, совуқдан-совуқ, зим-зиё зиндон эди бу ер. Ойсулув муккасидан тушган жойда чап биқинини жаз этиб нимадир чақиб олгандай бўлди. Оҳ, деганича қаддини кўтаролмай ётаверди. Бир неча дақиқадан сўнг эса дарча занжири иланиб, қулф солинаётгани эшитилди.

Матназар калитни шимининг киссасига солиб отга эгар урди. Уйга кириб, яктагини елкасига илиб чиқди. Ҳеч балога тушунмай турган онасига ҳам қайрилиб қарамади. Ойсара терисини шилиб улгурмаган сайғоқ танасини қайрағоч шохидан ечди. Уни шошиб отига ўнгарди-да, бир сакраб эгарга минди. Сўнг қарсиллатиб икки-уч қамчи урганича кўчага отилди-ю, отини елдириб кетди. Унинг қайси томонга кетаётгани уйдагиларни қизиқтирмасди. Сокин дала йўлида олислаб бораётган ёлғиз отнинг тапир-тупир туёқ товуши эса анча маҳалгача эшитилиб турди.

Ҳаво яна юришиб кетди. Кейинги икки ҳафта ичи яқин-йироқ қишлоқ аҳли билан биргаликда ток экиладиган бутун бир жарликни эпақага келтирдилар. Қум тулиб, қаровсиз ётган ариқлар тартибга солинди. Оқмуйин, Ёл томонларга ҳам сув келтирилди. Бу соҳада айниқса техника ўз кучини кўрсатди. «Каналокопатель» деган машина бир кунда шунақанги улкан зовурлар тартиб ташлар эдики, унинг ишини бутун бир бригада аъзоси қўл кучи билан аранг ўн кунда адо этиши мумкин.

Иш кундан-кунга ошиб борарди. Шунинг учун Унгарбой оғаникидан ташқари яна икки бригада ташкил қилинди. Бригадирлар фақат ишнинг бориши, унинг сифатинингиз кузатиб қолмай, ҳар бир одам учун ҳам жавобгар эдилар. Улар ишчиларнинг ўз вақтида ишга чиқиб, ўз вақтида дам олишларини, вазифаларнинг бажарилишига қараб, ҳар ўн беш кунда аванс билан таъминлашлари керак.

Участкага яқингинада техникумни битириб келган нукуслик Олтишбой Саидбоев ўрмончи-техник қилиб тайинланди. Хушчақчақ бу йигит бевосита участка бошлиғи ёрдамчиси сифатида Темиржоннинг ўнг қўли ҳисобланарди. У ҳар жиҳатдан Темиржоннинг ишини енгиллаштириб қўйди. Темиржон ишчилар билан бирга доим. Ўргатар, уқтирар, оқшомлари ҳисобот топширишга йиғилган бригадирларга янги топшириқлар берар, доим ҳушер бўлишни тайинларди. Бироқ айтиш бошқа, ўзинг кўз-қулоқ бўлиб туришинг бошқа. Шунинг учун гоҳ отда, гоҳ пиёда юриб, дала айланишни канда қилмас, эринмасдан ҳар бир бригада, ҳар бир механизматорнинг юмушини кўзи билан кўрмаса, кўнгли ўрнига тушмасди. Бу фазилатлари билан Ҳилол акага ўхшаб кетар, ўзи ҳам ундан нимаки ўрганган бўлса, ҳаммасини қўллашга уринарди.

— Хўп бошлиғимиз бор-да, — деб қўйишарди айримлар, — эртадан-кечгача айланади. Агрегатларни бирма-бир текширади. Бир' ишканаллик чиқиб қолмасин, дейди шекилли, боёқиш.

— Тўғри айтасиз, оға, чакана ишни ёмон кўрадиган экан бу йигит, — дерди иккинчиси.

...Темиржон ишдан қайтиб келгач, отини қантариб қўйиб, кран тагига югурар, обдан ювинарди. Бугун ҳам шундай қилди. Энди чўзлиб ҳордиқ чиқармоқчи бўлганда, Олтишбой нафаси оғзига тиқилган ҳолда кириб келди.

— Фалокат, оға, фалокат!— деди ҳовлиқиб. Рангида қон қолмаган эди унинг.

— Нима гап?

— Оллоназаровни Қўзкўл тортиб кетибди.

Қўзкўл бир ярим гектар жойни эгаллаб ётарди. Чуқурлиги уч, баъзи жойлари тўрт метр. Илгари сувга тўла пайтларида бундан ҳам чуқур бўлган. Қуриб қолгач, ер тубидан ботқоқлик қайнаб чиққан устини қордай оппоқ шўрхоқ қоплаган қолган. Қаърига нима тушса, ютади. Мана, бир неча кундирки икки бульдозер гулдураси тинмайди бу ерда. Атрофдан суриб келатган олам-олам тупроқ Қўзкўл қаърига қулайди. Аммо ҳали-вери тўлишидан дарак йўқ. Бульдозерчилар эса бўш келган номард, деб астойдил ишга берилганлар. Темиржон бир томондан, уларнинг ғайратшижоатларидан мамнун бўлса, иккинчи томондан, бирон фожиа юз бериб қолмасмикан, деган хавотирда эди. Ташвиш қилганича бор экан. У етиб келган маҳал бўлар иш бўлиб ўтибди. Қораўзалик ёш механизатор Бердиқул Оллоназаров агрегати билан бирга ўмбалоқ олиб, ботқоқликнинг қоқ юрагига бориб тушибди. Шундай ҳол юз беришини иккинчи механизатор олдинроқ сезиб, унга бақирган, ортга қайтишга ундаган, бироқ Оллоназаров мотор шовқинида унинг овозини эшитмаган. Яхши ҳамки, агрегат бир ёнбоши билан қулаган. Оёғи осмондан тушса борми, на машинани, на механизаторни қутқариб бўларди.

Темиржон бир четда балчиққа беланиб, инграб ётган Бердиқулнинг ёнига борди. Ўнг оёғи қаттиқ лаг еган бўлса керак, қимир этолмасди. Ранги дока тусида. Ётган ерида бошини ҳар ён уриб, оҳ чекарди.

— Доктор чақирдинларми?— ҳовлиқиб сўради беморнинг азобланаётганидан талвасага тушган Темиржон.

— Йўқ,— жавоб қилди Саидбоев,— ўзини касалхонага обдорасак дейман.

— Нега қараб турибсизлар бўлмаса?

Бердиқул лабларини тамшаниб, ингроқ овоз билан эътироз билдирди:

— Уйга... Уйга оборинг.

— Йўқ, оғайни, тезда касалхонага ётишинг керак. Даволашади, машина топиб келинглар.

Жабрланувчининг бемажол танасини юк машинаси кузовига олдилар. У билан ёнма-ён Саидбоев ўтирди.

— Темиржон оға, у ҳушидан кетди,— деди қайтиб ерга тушган Олтиншбой.— Ўлиб-нетиб қолмасайди.

— Алжирама, жиннивой. Ундан кўра тезроқ ҳайдат машинани!— дея жеркиб берди.

Шофер қанчалик авайлаб юришга ҳаракат қилмасин, нотекис йўл машинани чайқалишга мажбур қиларди. Темиржон ҳаяжон ичида машина ортидан қараб қолди. Унинг ичини ит тирнай бошлади. «Ишқилиб, тузалиб кетсин-да,— дерди у ваҳима ичида. Агар унга бир нима бўлса, Ҳожи оғага ўхшаганларнинг жағига куч киради. Ҳамма сендан юз ўгиради».

Кўзкўл теварагидан тупроқ тўкилавериш, анча тўрайиб қолган ботқоқлик эса нафас олаётгандай дам кўпчиб, дам пасайиб турибди. Қаёқдандир тахта, ёғоч олиб келиб, балчиққа ташлабдилар. Булар Оллоназаровни қутқариб қолишда кор келган. Энди ана шу қоп-қора лойга беланган тайғанчоқ тахталар устида юриб, агрегатни қутқариш режасини тузардилар. Пасту баландда одамлар ғивирлашади. Бир неча кишининг қўлида трос. Иккитаси ботиб бораётган агрегатнинг устига чиқади. Бошқалар уларга қараб бақирishaди. «Оғирлигинини солма, машинада қасдинг борми?» деб уришади. Трос илмоғини агрегатнинг қаерига илиш ҳақида бир-бирларига ақл ўргатишади. Гўё ҳамма маслаҳатчига айланган.

— Оббо, одамнинг жонидан ҳам азиз эканми, шуни деб битта-яримтаси яна нобуд бўлмасайди. — дея хавотирга тушади қирғоқда кузатаётганлардан бири.

Темиржон ҳам сакраб-сакраб пастликка югурди-да, ишга аралашиб кетди. Ҳамманинг юз-кўзларига балчиқ сачраб, қоп-қорайиб кетганидан ким кимлигини таниб бўлмасди. Буйруқ берувчиларнинг сони кўп. Иш эса унавермасди. Қайтага аста агрегат чўкиб борарди. Охири бўлмади. Ҳаммани тартибга чақиришга тўғри келди. Аввал маслаҳатни бир ерга қўйиб, пухта режа тузиб олишга келишдилар. Барча фақат бир одамнинг буйруғига қудоқ солиши керак. Пастликда Жуманазаров кўрсатма бериб турадиган бўлди. Асосий дири-

жёрлик вазифасини эса бундай ҳодисаларни кўравериб, кўзи пишиб қолган Арслонов ўз зиммасига олди. Унинг ўрни тепа қирғоқда. Ҳар икки томонда олиб бориладиган операцияни диққат билан кузатиб туриши, тўғри ва аниқ кўрсатма бериши керак.

Одамлар не машаққат билан тўртта трос учини агрегатнинг тўрт бурчига маҳкам боғладилар, иккинчи учи эса тўлганиб қўлдан-қўлга ўтди-да, қирғоққа олиб чиқилиб, бошқа яна икки агрегатга уланди. Ана шундан кейин Арслонов қўлини баланд кўтарди. Бу — «диққат, тайёрланинг!» — деган буйруқ ишораси эди. Агар қўлини пастга туширса, агрегатлар баб-бараварига юриб кетади. Унинг қўл силташи Жуманазаровга боғлиқ. Борди-ю, троснинг биронтаси уланган жойидан чиқиб кетиш хавфи туғилса, назоратчилар шу заҳотиёқ Жуманазаровни огоҳлантиришади. Жуманазаров эса ўз навбатида бош дирижёрга хабар етказди. Шунга қараб, Арслонов командасига ўзгартиш киритади.

Тракторлар тариллади. Трослар таранг тортилди. Бироқ ботқоқдаги агрегатнинг дам бир томони, дам иккинчи томони кўтарилиб қўярди-ю, қаддини ботқоқдан узай демасди. Ботқоқлик уни осонгина бўшатгиси йўқдай...

Одамлар ҳам бўш келмасдилар. Агрегатга боғланган еридан чиқиб кетган трос учини қайта-қайта ўрнатишдан зерикмасдилар. «Торт, торт, эҳтиёт бўл, қоч, ўннга, чапга», деган гап-сўзлар, шовқин-сурон авжга чиқарди.

Ҳамманинг она сути оғзига келди. Қора терга пишиб кетдилар.

Ниҳоят, ғалаба қўлга киритилди. Одамларнинг энгил-бошлари, афт-башараларига қараб бўлмасди. Темиржоннинг ҳам ҳаммаёғи балчиқ. Ажинага ўхшаб кетибди. Чарчаб толиққанларига қарамай, бир-бирларидан тоза кулишди. Кейин денгизга бориб, чўмилишди.

Кечга яқин Темиржон касалхонага борди. Хидирбоев ҳам ўша ерда экан. Бердиқул ётган палатага кираверишдаги эшик олдида пешонасигача оқ дока рўмолини солинтириб олган бир кампир пиқ-пиқ йиғлар, бошини кўтарай демасди. Йўлакда етмишлардан ошган, қора сатин чопон кийиб, белига қават-қават белбоғ боғлаган оппоқ соқолли мўйсафид у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. Бу — Бердиқулнинг отаси эди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом,— чол Темиржоннинг қўлини олди-ю, қийиқ кўзларини тикиб, синовчан қараб тураверди. Бу қараш Темиржонни алланечук ҳолга солди.

— Тинчликми?— сўради у мўйсафиддан. Мўйсафид индамай қараб тураверди. Унинг ўрнига Хидирбоев жавоб қилди:

— Кўзини очибди. Докторлар қандай даволаш ҳақида маслаҳатлашишяпти шекилли.

— Қўриб чиқдингизми?

— Қўйишмаяпти. Бирпас кутиб туринглар, дейишяпти.

Темиржон кампирга ер тагидан кўз ташлади. Кейин бошини қуйн солганича нари бориб, деразадан касалхона ҳовлисига боқди. «Ишқилиб, тузалиб қолсинда»,— дея яна пичирлади лаблари.

II

У ниҳоятда чарчаб, ҳориб, алламаҳалда қайтди. Ўтини охур ёнига боғлаб, одатдагича ювинди. Аммо ўз хонасига шошилмади. Ровонда ёруғ лампа остида жўжориини сўтасидан ажратаётган кампир ёнига борди. Чўнқайиб ўтираверди. Кампирнинг ёмо-ншора билан «чарчагансан, болам, кириб, дамингни ол», дейишига ҳам қулоқ солмади. Узоқ ўтирди. Қўлига олган сўта доналарини қандай жойлашганини ўрганаётгандай. Аммо ҳаёли олис қирғоқларда...

Опаси эсига тушди. У нима қилаётганикин ҳозир. Ўлкаю-қўлғиз ўғлини соғиниб, йўлига кўзи нигорондир. Дард бошқа, ситам бошқа, бемаҳал бошга тушган ҳижрон балоси бошқа. Уни енгмоқ учун тоғдай юрак керак. Оҳ, деса, афғони чиқиб, боласи кўз олдидан асти нари кетмай ўтиргандир... Юлдуздан ҳамон хабар йўқ. Қўндуз шунчаки кўнгил учун айтди-қўйдимикин? Рост-да, унинг қачон хат ёзиш-ёзмаслигини синглиси қаёқдан билсин. Тавба, алдаганга бола яхши, деганларидай, Темиржон унинг гапларига ишониб юрибди-я.

Хат ёзиш керак. Биринчи онасига ёзади.

Ўз хонасига кирди. Қўлига ручка олди. Қоғоз узра энгашди. Бироқ миясини чулғаб олган фикрлар шаклга кира қолмасди. Охири на опаси ва на Юлдузга бирор жумла ёза олмаслигига ақли етди. Нима қилиш керак? Ётиш, ухлаш керакдир?

Кийим-пийимн билан бориб каравотига чўзилди. Бирдан ўзини энг яқин кишиларидан йироқда, ғарибона, ношуд ҳолда ҳис қила бошлади. Сукунат кўксини эзар, ёлғизлик қалбини тимдалар... Ҳеч қачон бунақанги ҳиссиётни бошидан кечирмаганди-ку. Нега ҳозир шундай бўлаётганига ҳайрон. Йўқ, бунақанги тушкунликка берилмаслик керак. Уй ўйлаб, ўйига етмаганлар кўп ўтган ахир. Бир пуллик фойда чиқмас бундан.

У стол ёнига қайтиб келди. Кўк папканинг боғичини ечди. Қўлёзманинг маълум жойига келиб, нуқта ҳам қўймаган экан. Давом эттиришга ошиқди. Миясига бир йўла минг хил фикрлар келиб, чувалаша бошладиди яна. Фақат калта-култа жумлалар, боши-кети йўқ иборалар. Бу карахтлик қаёқдан келди? Йўқ, сукунатда шайтон ҳукмрон. Ташқарига, очиқ ҳавога чиқмаса бўлмас. Бундай тугёнга келаверишдан фойда йўқ.

Бир нафасдан кейин у жинкўчалардан ўтиб, денгиз томон олиб борадиган йўл устида кетарди. Унинг қалби бўшаб қолган, ҳиссиз, мақсадлари эса буткул тарк этгандек.

Денгиз олисдан шовуллар, ўз ёнига чорлар эди. Денгиз шамоли йўловчининг сочларидан тортқилар, қўйлагини шишириб, пуфак ҳосил қиларди. Шу маҳал кимдир унинг ортидан жадал юриб келаётгандай туюлди. Одимлари вазмин, аниқ.

Темиржон қадамини секинлатиб, унинг етиб олишини кутди. Таниш бўлса, денгизга ҳамсуҳбат бўлиб бориб, бирга қайтиб келишликни далига тугди. Орқадаги киши деярли тенглашди у билан. Темиржон ёнига қайрилишга улгурмай елкасига гурзидай бир нима урилгандай бўлди. Танаси қақшаб кетди-ю, мажолсиз бир ҳолатда тиззалари букила бошлади. Оғриқнинг зўридан нафаси пичига тушиб, оқ дейишга мадори келмади. Бир мушт яна башарасига тушди. Яна бир мушт биқинига. Бу сафар Темиржон қоринини ушлаганча гандираклаб бориб, яқиндаги ҳовлининг четан деворига бир сузди-да, таппа йиқилди. Оёқ-қўлини остига йиғиб, ғужанак бўлиб қолди. Бош кўтаришга ҳад қилолмас, орқасидан гурс-гурс тушган тепки зарбидан ирғиб-ирғиб қўяр, оғзи-бурнидан эса иссиқ қон тирқираб чиқар эди. Агар тасодифий ҳол юз бермаганда Темиржон соғ қолмасди балки. Бахтига хирилдоқ итнинг вовуллагани эшитилди. Овозидан маълум. Бу — Довулбой отанинг қулоғи кесик ўша сариқ ит. У кела солиб,

Босқинчининг гарданига ташланди. Икковлон олишиб кетдилар. Яқин-йироқ ҳовлилардан одамлар югуриб чиқишди. Итнинг қаттиқ ҳуриши уларни ҳам оёққа турғизган бўлса керак.

Аҳвол чатоқлигини сезган босқинчи шоша-пиша қочиб қолди. Сариқ ит унинг ортидан югурди. Ит ҳам, тажовуз қилувчи ҳам қоронгилик ичида ғойиб бўлишди.

Биров гугурт чақди. Кела солиб чўккалаган кимдир Темиржоннинг бошидан кўтарди.

— Ие, бу анов-ку,— деди улардан бири.

— Ўрмончимиз,— деди иккинчиси.

Темиржон оғриғи босилмаган биқинини икки қўллаб тутганича турди.

— Безовта бўлманг, ўзимиз кўтариб кетамиз.

— Ўзим юра оламан...—эътироз билдирди Темиржон ва қадди букчайган ҳолда икки-уч киши кўмаги билан аста юра бошлади.

Довулбой ота эндигина ювиниб бўлган экан. Темиржоннинг қоп-қора қонга беланган қиёфасини кўрди-ю, эҳсонаси чиқаёзди.

— Нима бўлди, ўғлим?— лаблари қалтиради унинг.

— Шундоқ. Биров тўсатдан устимга ташланди...

— Таний олдингизми?

— Иложи бўлмади...

Кампир терак баргидай қалтираб, у ёқдан-бу ёққа югура бошлади. Қазноқ ичида пайпаслаб юриб, тоғорани аранг топди-да, олиб келиб сувга тўлғазди. Довулбой ота Темиржонни тоғора устига энгаштириб ювинтирди.

Эрталаб Тождидин келди. У ёлғиз эмас. Ёнида милиционер ҳам бор. Темиржоннинг чап кўзи ости кўкарган. Бурун катакларига икки қумалоқ пахта тиқилган. Иягининг у ер-бу ери доривор гиёҳ суркалгани учун сап-сариқ. У ҳовли айланиб юрар экан, милиция бошлаб келган дўстидан норози бўлди.

— Қани, оғайни, бўлган гапин батафсил айтиб бер,— деди Тождидин ҳовлиқиб,— қачон, қандай... ким эди у?... Ҳаммасини айт, жазосини тортсин.

Қорачагина, юм-юмалоқ, бурни пучуқ милиция ходими кўча эшиги биқинидаги тўнтариклик бўш яшик устига ўтирди-да, ёнга солиб юриладиган юпқа планшети-дан кўк муқовали блокнот олди. Блокнотни шар-шар варақлаб бўш саҳифага келганда уни тиззасига қўйди. Учи селқа билан чиқарилган қаламни ушлаганича ёзишга шайланди.

— Нима дей? — сўради Темиржон хотиржам ҳолатда. Унинг мийиғида истеҳзоли жилмайиш бор эди.

Тожиддиннинг энсаси қотди.

— Мен қаёқдан билай? Ўзинг кўрган-билганингни айт. Ҳаммасини.

— Нима дей? — саволини такрорлади Темиржон.

Бу сафар милиционер ҳам анқайиб қолди.

— Ахир... биров сизни урибди-ку, — калта бўйинини бир оз олдинга чўзиб қўйди у. — Кимлигини биларсиз?

— Билмайман. Қўққисдан келиб устимга ташланди. Қоронғи эди-да.

— Кийим-пийими... Бирор нимасига назарингиз тушмадими?

— Уни қаранг-а, шунисини сезмабман.

— Бирор кимсадан гумонингиз борми?

— Ҳеч кимдан гумоним йўқ.

— Балки биронтаси билан хафалашиб қолган бўлишингиз мумкин?

— Йўқ, унақа эмас, — кескин жавоб қилди Темиржон.

— Йўғ-э? — Темиржоннинг тўғри жавоб қилишдан бош тортаётганини кўрган Тожиддин ғазабланди, — сенга тушунмай қолдим, тўғрисиини айтавер-да. Анов-да: «Матназар келиб, менга ёмон кўз билан қаради», — демабмидинг?

— Десам дегандирман. Хўш, бунга кечаги ҳодисанинг нима алоқаси бор? Ўзингдан ўзинг фол очаверасанми? Яхшимас, оғайни.

— Йўғ-э?

Темиржон нигоҳини четга олиб, жим қолди. Унинг бундай парвосизлиги милиция ходимининг ҳам ҳафсаласини пир қилди. Сал нарида Темиржондан нима жавоб чиқишини кутиб, оғзини пойлаб турган чолу кампир ҳам ҳайрон эдилар.

Ҳақиқатан-тунда ҳужум қилганининг кимлиги Темиржонга аён эмас эди. Кечаси алламаҳалгача уйқуси келмай шуни ўйлаб чиқди. Ким бўлиши мумкин? У Темиржонни бошқа биров билан адаштириб қўйдимикин? Қизиқ. Ёу жуда қизиқ... Жуда-жуда... Ахир, кимнинг хусумати бўлиши мумкин унда? Ҳеч кимнинг арпасини хом ўргани йўқ эди-ку? Бировни ҳақоратлаш, беҳуда айбситиш, дилига озор бериш у ёқда турсин, мушугини пишт деганини эслолмади. «Ҳа, бу ерда бошқа гап бор», деб ўйлади кейин. Шунинг учун бирондан домонгир бўлишга ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Матназардан гу-

монсиради дейлик, хўш, томдан тараша тушгандай унинг номини айтиш шартми? Асло! Бунақа пайтда, етти ўлчаб, бир кесмоқ даркор. Жиноятни ким қилганлигида эмас, нима учун қилганлигини билишда-маъни кўпроқ. Хўш, Матназарга нима ёмонлик қилибдики, ўзини олсин. Бу сирнинг тагига етмай туриб, айбситиши — подадан илгари чанг чиқариш билан баробар. Ундан ташқари, бу ҳодисанинг шов-шув бўлиб кетишидан нима наф? Ким билади, оқибати нималарга олиб келаркин кейин? Шундан бошқа ташвишлари каммидики... Муҳим ишлар бу ёқда бошидан ошиб-тошиб турганда-я? Бунинг устига, Темиржон бу ерларда янги одам эканлигини ҳам тан олиш керак. Одамлар билан тил топишиб, ҳамжиҳатликда ишлаш, ўз ғоясини рўёбга чиқариш ўрнига дастлабки кунларданоқ жанжал кўтариб юрса, яхши бўлмас. Унинг бу ерлардаги фаолияти бир-икки йилликкина бўлса бошқа гап. Бас, шундай экан, битта безори тўфайли бутун бир маҳаллий элат шаънига ғубор қўндириб юриш инсофдан эмас. Кунда сув ичиб турган қудуғига ким тупургиси келади.

Милиция ходими сўлжайиб кетishга мажбур бўлди.

— Хато қиляпсан, файласуф — дея дўқ урди дўстинга Тождидин, — бу сенга шерпанжа эмас. Бу масала жиддийга ўхшайди.

Темиржон унинг елкасига енгилгина туртиб қўйди.

— Дағдага қилма. Юр, ундан кўра, нонушта қилайлик, яхши келдинг. Бамаслаҳатлик ишларимиз кўп бугун.

Шундан кейин боядан бери оёғига суркалаётган сариқ итнинг қаршисига чўнқайди-да, майин юнгларини силаб, эркалаган бўлди.

— Уни қўй, буни қўй, — дея ўрнидан туриб Тождидин томонга юрди Темиржон, — Бердиқулнинг олдида бўлдингми, шундан гапир.

— Бўлдим.

— Қалай?

— Ўзига келиб қопти. Кулиб ётибди. Оёғини гипс-лаб, бир учидан шифтга осиб қўйишибди. «Ўзоғи билан бир ойда отдай бўлиб кетаман, оға», дейди.

Темиржон чаққон бориб кран сувида қўлларини ювди-да, ровон томон йўл олди.

— Хайрият, хайрият, — деган чолнинг овози эшитилиб қолди ичкаридан, — омон қопти, бола боёқниш. Ҳали ёш. Умрига барака берсин.

Матназар сайғоқ танасини отига ўнғариб, тўғри Ҳожи оғанинг дарвозаси тагига етганда отдан тушди. Бу қароргоҳ, Қораўзанинг шарқи-жанубий томонида бўлиб, дарёга яқин, сердарахт, серманзар, атрофи баланд тош девор билан ўралган қўрғон эди. Бунақа қўрғон олиб яшаш қадимда жуда кўп бўлган. Ер беҳисоб. Поёнсиз дашт, қурбингиз етганича қўрғонингизни қанча кенг олсангиз, уруғ-аймоғингиз билан шунча бемалол томир отаверасиз. Ҳеч кимга халалингиз етмаса бас, ҳеч ким сизни тергамайди. Аммо қўрғон олиш ўзидан-ўзи бўлмайди-да. У маълум даражада маблағ талаб қилади. Камбағалда маблағ бормиди? Қундалик тирикчилиги ўтиб турса бас. Бола-чақасининг оч-яланғоч қолмаслигини, ҳар қишдан эсон-омон чиқиб олишини ўйларди, холос. Шунинг учун катта қўрғон олиб, қароргоҳ бунёд қилиш кўпроқ бойларгагина насиб бўларди. Қўрғон улар учун ҳам ватан, ҳам ташқи тасодифлардан ҳимояга олгувчи қалъа. Чўнқир ерли халқ одатида бир жойга уюшиб, ошиён қуриш йўқ, олисроқ-олисроқ, якка-ёлғиз яшамоқни афзал кўрардилар. Эшматнинг қўрғони бу ерда бўлса, Тошматники ўн чақирим нарида. Тўй баҳона, маърака баҳона бўлиб, ойда, йилда бир борадиган бўлсалар, тараддудни ҳаддан зиёд пухта қилиб, емоқ-ичмоқларини, қозон-товоқ, ашқол-дашқолларигача туя-теваларга ортиб борадилар-да, шу қўрғон соҳиби аввалдан белгилаб қўйган ерга ўтов тикиб, ҳафталаб қолиб кетардилар. Агар сурув-сурув қўйлари, уюр-уюр йилқиларини ҳисобга олмасангиз, қўрғон аҳлини йиллаб кўрмаслик мумкин. Экин-тикин, жувозхона, шамол тегирмон — бари хўжалик, маиший қулайликлар ичида бўлган қўрғоннинг ўзи бир овул. Ҳозир бундай қароргоҳлар камдан-кам. Ҳамма бирлашиб, уюшиб, зич иморатлар қуриб турмуш кечиришга одатланган. Қўрғонлар эса чолдеворга айланиб, олсдан мудофаа истеҳкомларидай, баъзилари хароба қалъа қолдиқлари, вайрона эҳромлар сингари аранг қад кўтариб туради. Баъзилари садақа тилаб ўтирган албасти сифат гадоиларга ўхшаб кетади. Тунда юрсангиз, юрагингиз ёрилгудай ваҳимали. Деворларига қўл тегизиб кўринг, қумдай дув тўкилиб тушади.

Ҳожи оғанинг қўрғони ҳам ана шу қиёфалардан кам фарқ қилар, шарти кетиб, парти қолган Фақат у

ер-бу еринигина ямаб-юлқаб эпақага келтириб қўйилган.

Қўрғоннинг икки тавақали улкан дарвозаси ранги ўчиб, оқарган, на ёпилади, на очилади. Бирининг устини туруми узилиб, қийшайганча эгилиб ерга икки қарич ўйиб киргану таққа қотган. Иккинчи тавақаси эса, хиёл шамолга ҳам елпигичдай тебранаверади. Ҳар силкинганда худди тухумлашига ошиққан товукнинг қақалашига ўхшаш овоз чиқаради. Ёпмоқчи бўлсангиз, тузоққа тушган чўчқа боладай ғайритабiiий шовқин солади. Қўрғон ичкарисидаги қатор-қатор уйлارнинг девор шувоқлари ҳам тўкилган, остонаси ейилган, зулфинсиз дарчалар чор тарафга дарз кетиб қўрғон соҳибининг ажнндор бўйинларидан фарқ қилмай қолган. Буларнинг ҳаммаси қўрғон эгаси аллақачонлар турмуш ташвишларидан ҳафсаласи совиб, қўлини ювиб, қўлтигига урган, ҳаёт лаззатларига ҳам парвойи фалак одамга айланганлигидан дарақ берарди. Ким билади, бу билан у умрининг пировардида ўзини тарки дунё қилган фақир-фуқародай, ғарибона кун кечирмоққа жазм этган мўмин-қобил банда қилиб кўрсатмоқчидир. Ундай десангиз, хоналарга кирган одам ерга тўшалган чўғдай гиламу палослар, девор тоқчаларидаги рангбаранг қадимий идиш-товоқлар, қознқларга илнқлик заррин либослар, чиройли сандиқлар, тахмондаги қатқат кўрпалар, дорга оснғлиқ кийим-кечаклару, хуллас, беқиёс, бебаҳо нарсаларни кўриб кўзи ўйнаб кетади.

Ҳожн оғанинг ўзи эса бу бойликларга фақат юраги эзилиб термилиб қўяди, холос. Унга яқин хотин олиб, хотин қўйган. Биронтасидан фарзанди йўқ. Уттизга кирган йнгитнинг ўтин ташир ўғли бўлсин, дейишади. Ҳожн оғада эса мана шу бойликларни қабул қилиб оладиган биронта меросхўр йўқ. Бу айниқса энди, қариган чоғида билиняпти. Яқингача ҳам буни тан олмай келарди. Ахир, шамол қувлаган булутни қўл билан тутиб бўлмас экан-да. Ўша соқол-мўйловини бўяб, бошига симоби салла қўндириб, ёз, баҳор, куз чоғлари оппоқ ятак, барлари зар ҳошияли мурсак кийиб, қиличдай бўлиб юришлар қаёққа кетди-я. Айниқса, қишки либосларга ҳамманинг ҳаваси келарди. Тоза матолардан тўн, тўн устидан ёқаси сувсар, астари дала мушуги ёки қўнғир айиқ, авраси қулон терисидан почапўстин. Қундуз телпагини донм пешонасига бостириб, эр деса эрдай, ҳайбатли шердай юришлари қани. Кураш тушса, кўп-

ларни доғда қолдиришлари-чи? У айниқса, қулон овини ёқтирар, истаган ёвқуришгиз билан баҳс боғлашиб, истаган қулоннинг ортидан бедов қўйиб, бўйнига дом сола биларди. Энди эса отига ҳам бировнинг кўмагисиз минолмайди. Қаригани етмагандай бесўнақай гирдингумга айланган-қолган. Кўпдан мўйловини ҳам бўямайди. Соқоли ўса-ўса кўксига тушиб қолган. Гапирганда, кулганда силкиниб туради. Ана шу қорлай оппоқ соқол ҳурмати, аксарият унинг илтифотини ўрнига қўйишар, ҳар сўзини сурман сулаймон қиладиганлар ҳам топилади ҳамон. Оқсоқолнинг гапи — гап. Дуоси мадад бўлармиш. Бирор она ўғлини, олис сафарга жўнатар экан, сафардан кутиб оларкан қўлига бирор нима тутқазиб: «Бор, аввал Ҳожи оғанинг дуосини олиб кел»,— дея қистайди. Бировнинг бошига ташвиш тушса ёки бирор маъракага тараддуд кўрилса, ўша ерда Ҳожи оға ҳозир у нозир. Бирон чопонми, қийиқми, нимаики аталганининг илтифотида қироатли дуосию фотиҳасини аямайди. Ихлосмандлар наздида бу сердуо, сертакаллуф нуронийдай ҳалол, олижаноб, мумтоз одам дунёда йўқдай. Аммо ана шу нуронийлик, олижаноблик остида айрим различликлар, мурдорликлар яшириниб ётганини ҳамма билавермасди. Ҳожи оға ўз ниятини амалга ошириш учун истаган маҳали истаган қиёфага кира олар, бу жиҳатдан буқаламун пимаю, у нима, фарқсиз эди.

Шундай сержило хоналари бўла туриб ўзи кичкинагина ҳужрадай жойда истиқомат қилар, оёқ-қўлларини тўрт тарафга чўзиб, ялпайиб ётган йўлбарс терисига ястанганича, икки қават пар ёстиққа бош қўйиб, қоринини сийпагани сийпаган. Келган-кетганларни ҳам шу ерда қабул қиларди. Бекорчиликни азалдан ўзига касб қилиб олгани учун тирикчилиги деярли ана шу келиб-кетаётганлар ҳисобига. Бойлик кулдонга ўхшаган гап, тўлган сайин ифлосланаверади.

Ҳикоямиз давом этаётган айни шу маҳал у муккасидан тушиб, Жойиқбой пишириб келган бир лаган балиққа «ҳужум» бошлаган эди. Жойиқбойнинг ўзи эса қуйироқдаги пўстакка чўккалаб, пири бузрукворидан кўзини узмай ўтирарди.

Ташқаридан кириб келган Матназар ҳам унинг ёнига ўтирди. Ҳожи оға хиёл бошини кўтариб, кириб келувчига қийғир қараш қилди-да, мойга беланган ўнг кафтини очиб, товоқ устига силкитди. Бу — унинг «ол, е» деган ишораси эди. Матназарнинг томоғидан

овқат ўтадиган даражада эмас ҳозир. Феъл-атвори бузуқ. Кўнгилсиз бирон воқеа бўлганлигини Ҳожига ҳам, Жойиқбой ҳам сезишди-ю, сўраб ўтиришмади. То ўзи оғиз очмагунча ҳол сўраб, гап қотгилари келмади.

Ҳожига оға кўпинча кундузлари тўйиб ухлаб олар, кечалари ёнига келганларнинг гапига қулоқ бериб, кўз юммай тонг оттирарди баъзан Мана, ҳозир ҳам алламаҳал бўлиб қолганига қарамай бу ҳовлида ҳеч ким уйқуга кетмаган, аёлларнинг йўтал саси эшитилар, Ҳожиганинг буйруғига мунтазир, қулоқ тутиб юрардилар.

Ҳожига обдан тўйгач, сарқитини нариги хонадаги хотин-халажларга чиқарди. Кекириб туриб, чой сўради.

— Хўб, соҳибни карамсиз-да, Жойиқбой,— деди у, кўлини чиლობчига тутиб, мойли билакларигача ювар экан. Жойиқбой обдастан сув қуйиб берди, Матназар сочиқ ушлаб турди. Ҳожига қилтаноқ ёпишган мўйловларини тозалади. Соқолини хўл бармоқлари билан намлади:— Оллога шукур, минг қатла шукур, шў кунларга етказганингга шукур...— у анчагина вақт ёлдираб-ёлдираб бўйишларигача артинди-да, яна ёстиққа ёнбошлади. Бармоқлари билан соқолини тарошлаб, чигилини ёзди, парвариш берди.— Яратган эгамнинг ўзи ол қулим демаса, бандасининг қўлидан нима келарди-я... Қани, чой,— бақирди эшик томон юзланиб. Жойиқбой дик этиб турди-да, дарча қиясидан узатилган катта чойнакни олди-ю, яна чўккалаб, чойни қайтара бошлади. Ҳожига давом этди:— Худодан бўлиб, Жойиқбойдай олиҳиммат инимиз балиқ пишириб келган экан, мана едик, қайгу кетди,— такрор, кекириб қўйди у,— умрингизга барака кириб, ниятингизга етинг, илойим, қани, оми-ин...— Учовлон фотиҳага қўл очдилар.

— Қани, хўш, ангиманинг индолтосидан бошланг, Жойиқбой, оламда не гаплар?

Жойиқбой бир тугам соқолини ушлаб қўйди.

— Гап қўп дунёда,— дея қудратли овоз билан дўнфиллади эчки соқол,— «Борса келмас», деб аталган жойларимиз, «Борса келар» бўлиб кетяпти.

— Келса кетмас, денг,— унциг сўзини бўлди Ҳожига,— анави зумраша ҳалиям шу ердами?

— Аўа, ҳазрат, ҳаммаёқни дарахтзор қилиб ташлаяпти. Нафсиламрини айтганда, гайрат-шижоатига қо-

йилман. Барн аҳли яқинни оёққа турғизиб, шунақанги ишлатяптики... Ақчасини канда қилмай бериб турганидан кейин муштдайдан тушдайигача оёғи чаққон ҳозир. Тинмай қоққанга эшик очилади, деганлари ҳақ экан. Дала-даштни таниб бўлмай қолган. Бир авлод умрича вақт ичи битмаган юмушни ҳаш-паш дегунча дундириб қўйишибди, азаматлар. Тавба, деб ёқа ушлайсан, киши.

Ҳожн оғанинг қалин қошлари қаншари ўртасига уюлиб, пешонаси тиришди. У ҳуши келганда қироатни ўрнига қўйиб гапирарди:

— Таърифу тавсифингиздан аёндирким, Жойиқбой, ўша келгинди сизда ҳам андак меҳр қозониб қолган кўринади?

— Аъа, ҳазрат. Аввалига шу тирранчанинг уddaбу-ронлик сиёқига кўзим етмай туриб эди...

— Қуйруқ-чи? Қуйруқни ҳоли қўйдими uddaбу-ронингиз?— Унинг сўзини шартта бўлди яна Ҳожн оға.

— Йўқ, ҳазрат, Қуйруққа кечадан мошин тушди.

Ҳожн оға чаён чаққандай сапчиб бошини болишдан кўтарди-да, Жойиқбойга еб қўйгудай бўлиб тикилди.

— Хўш, тақсир, бунгаям қойил қолиб ўтирибсизми. Фотиҳа бериб, пешволик ҳам қилмоқчидирсиз ҳали?

— Афв этинг, ҳазрат...

— Ё оллоҳу расул,— икки қўлини кўкка чўзиб бошини азод кўтарди Ҳожн оға.— Ғофил бандангинг гуноҳини ўзинг кечир. Бандан мўминга инсофу муруват бер, адашганларга имон.— Кейин эчки соқолини тутамлаганича бошини қуйи эгиб қолган Жойиқбойга тикилди.— Азал пир авлодисиз, буни унутманг, тақсир, элдан чиқсангиз ҳам диндан чиқмаслигингиз даркор.

— Аъа, ҳазрат.

— Бир тўда оллонинг лутфи карамидан юз ўғирган тийиқсизларни йўлга солиш қўлингиздан келмайдими?

— Денгизга бўрон писанд келмаса, бандаси ожиз, ҳазратим.

— Бас! Дарё бошидан лой келса, қуйи оқим ғоратга дучор. Шер терисига ҳимарилгандан ботир чиқавермас экан. Суф сиздай художўйга.

— Фидойи муридингизман, ҳазрат...

Ҳожн оға овози қалтираб, вужудини тер босган Жойиқбойни ортиқ сўзлашга қўймади.

— Биллойи азим, элни чалғитиш, йўлдан қайтаришни мен ўз зиммамга олиб, ҳамиятга чақирмоқни азм қилдим энди. Мамадқори олам, Қуйруқни оёқости қилмоққа жазм этганинг жазосини ўзинг бер.

— Мен уни ўлдираман,— деди боядан бери қони жўшиб ўтирган Матназар.

Ҳожи оға унга ялт этиб қаради.

— Балли, ўғлим. Беҳаё, беорининг жазоси шу. Мен сенинг отангни ҳам, бобонгни ҳам яхши кўрар эдим. Чинордай сояли, тоғдай қояли, ақл-заковатда тенгсиз, ноҳақликка беаёв, худо йўлига жонини тиккан марди майдонлардан эдилар. Замонининг зайли билан бевақт, беҳуда умри хазондай совурилиб кетди. Сен ота-бобонгга тортиб, шердай ёвқур бўлиб ўсдинг. Сендан умидим катта. Ёру тенгқурларинг билан хеш бўлсанг, мартабанг пеш бўлсин, илоҳо омин... Энди бир сўзимга қулоқ сол. Ҳозир уни бориб ўлдир, десам ўлдиргудай жўнинг бор. Йўқ, болам, ошиққини шошилма. Бу замонда одам ўлдирish ярамайди, анов кунги судга тушиб орттирган савти савдойинг ҳам етар. Ҳа, ўлдирish ярамайди. Бир кўрқитиб, танобини тортиб қўйилса басдир, дейман. Борди-ю, сийлаганни сигир билмас, сийлаганни хўкиз бўлиб, ўз аҳдидан қайтмаса, каромат қиламан, нафси ёмон тўйда ўлар, дейдилар. Олло таолонинг унга атаган бирон жазоси бордир. Қилмишқидирмиш. Бари ўзига балойи қазо бўлиб ёпишмаса ажаб эмас. Бинобарин, худога солдим. Вале, ҳозирги бурчимиз Қуйруқни оёқости бўлишдан асраб қолиш. Элни авраб-савраб, бу йўлдан қайтариш, башорат қиламан, авлод-аждодаларимиз эътиқод қўйиб келган илоҳият ҳимоясидаги азиз жойларимиз йўқ бўлиб кетишининг олдини олармиз. Қуйруқ бошига бирон қисмат ёпишса, тамом, қиёмат қоним бўлгани шу. Буни унутманглар, азизлар!

Жойиқбой Ҳожи оғанинг кўзига ёш олганини кўрган заҳотиёқ титраб кетди. Оқарди. Аллаһечук бўғиқ овозда ўкириб юборди:

— Сўзларингиз қони ҳақиқат, ҳазратим, мендан айб ўтган бўлса, маъзур тутинг. Қулингизман...

— Бас!— Яна унинг сўзини илиб кетди Ҳожи оға.— Мен сиздай дўстларимга ишонурман. Яна Қуйруқ баҳсини бафуржа давом эттирармиз. Ҳозирча мана бу ўғлимнинг дардига қулоқ солай. Хўш, куёв бола, менинг олдимга бевақт келишининг боиси нимадир? Қайфинг ҳам йўқроқ?

— Хотинимни сулайтириб келдим.

Кексалар бир-бирларига қараб олишди.

— Қайси бирини?

— Кенжасини. Уйдаги юмуш қолиб, ўрмончиликка хизматга ёзилпти. Мени ҳам, энемни ҳам тингламай қўйди. Икки гапди бирида уй-жойингди ташлаб кетаман, дейди.

Ҳожи оға айёрона илжайди. Сўнг соқолини бармоқлари билан тарай-тарай деди:

— Аёл зоти қилиғи билан иссиқ. Кетаман, деб, сенни куйдирмоқчи бўлади, ўғлим. Сабр қил, бир-икки нўлисангдан кейин мулла мишган эшакдай ювош тортиб қолар ҳали.

Жойиқбой ҳам эчки соқолини силкитиб кулган бўлди. Аммо Матназар тишининг оқини ҳам кўрсатмади. Унинг ўйини шубҳа ҳамон кемириб турарди.

— Ота-онасининг эрка қизи-да,— Ҳожи оғани қувватлади Жойиқбой,— чиранади, ноз-финоқ қилади.

— Ҳаменингдан нима чиқаришининг пойлаб туради. Кўзни ўйнатадиган бирон нарса ваъда қилгани, шаштидан тушадиган, қўйнингга ўрмалашига Ҳожи оғанинг кафил.— Ўртада кулги кўтарилди. Ҳожи оға бошини силкита-силкита гапида давом этди:— Чимилдиқдан кеча чиққан моҳпорага бугундан ит феълининг ошкор этсанг, табиати ўзгаради-да. Бўйнидан судраган ит ҳам овга ярамас деганлар. Сарангликни қўй, гулзор алафсиз бўлмас, рўзгор гапсиз. Тилингга андак бол томиз, эркала. Бари жой-жойинга тушади-қолади.

Икки кексанинг ярми ҳазил, ярми чин юпанчлари унга таъсир қилмас эди. Дили ғаш, қош-қовоғи очилмасди ҳеч. Ойсулуннинг феъли айниб қолгани аён. Шу дарахт экиш бошланганди-ю, бузилди қолди. «Мени зўрлаб олгансан, мен сен билан турмайман, бир болаи билан ўз хотининг бор, ўша билан туравер», дейди. Олижаноблик кўрсатиб, Ойсарага бутун уй-ҳовлини бўшатиб бермоқчи. Матназар эса уни Ойсарадан афзал кўради. У кетса, тамом.

Матназарнинг куйиб-ёниб сўзлаганлари кексаларни андак ўйлатиб қўйди.

— Итдан бўлган қурбонликка ярамас, деган шу бўлади,— жаҳл билан тўнғиллади ваҳожати ўзгарган Ҳожи оға,— эгри қозиққа эгри тўқмоқ урибсан, таъзини берибсан, ажаб қилибсан. Менга қара, қулуним, там ема, ёли қуюқ эшакдан ягир бўлган от яхши. Кетса

кетсин, ўша нобакоринг. Аввалги аялинг билан тура-
вер.

— Йўқ!— Бўғилиб хириллади Матназар.— Унга кўнглим йўқ. Ойсулув кетса, мен уни ўлдираман.

— Ошиқма!— дўқ қилди Ҳожи оға,— беҳуда қон тўкиш гуноҳи азим-ку, ношуд банда! Қалта ўйлаб қаҳр қилганинг жойи дўзах.

Ҳожи оғанинг дўқидан Матназарнинг нафаси ичига тушиб, маънос тортди. Жойиқбойнинг унга раҳми келди.

— Ҳожи оғанг ўз отанг ўрнида ота,— насиҳат қила бошлади у.— Сенга ачинганларидан жон куйдириб гапиряптилар. Қулоқ бериб, қуллуқ қил, ўғлим. Ҳозир хотиннинг бошини силайдиган, ҳақ-ҳуқуқини сийлайдиган палла. Ўлдириш у ёқда турсин, чертиб кўр-чи, чақиққа тушасан.

— Жувонмарг бўлиб кетасан,— ғазаб билан яна гап суқди Ҳожи оға.

— Ҳожи оғадай ғамгузоринг йўқ. Бошингни силаб, ҳолингни суриштириб ўтирмайди биров. Аёлингни уриб-сан, ташқари чиқиб, ёт-йўсирга биров гап айтиб қўймаса, бундан буён кўрган кунингни ортиқча давлат деявер.

— Э, Жойиқбой,— силтаб ташлади Ҳожи оға,— хотин уриб юрақ олдириб қўйган одамнинг гапини қиласиз.

— Йигит боёқишининг бахти қора бўлмасин дейман-да, ҳазрат.

— Ҳаддан ошган хотиннинг таъзирини бериб қўймоқ савоб. Фақат қон тўкиш ярамайди бу замонда. Йигит зотига хотин қаҳатми, бири бўлмаса, бири. Эрининг иззатини қилмаган хотиннинг қўйруғи бир тутам. Кетса-кетсин, ўша ҳаромзоданинг жавобини бериб юбор, ташвиш қилма, бўйга етган қизим бўлса, ўз ёнимдан яна бир тўй-томоша қилиб берардим.— У қайта-қайта қўйилиб узатилган чойни устма-уст ичди-да, қорини силашга ўтди. Матназар ҳам, Жойиқбой ҳам ғинг дейишавермади.— Шу замоннинг йигитларига ҳайронман, Жойиқбой,— сукунатни такрор бузди Ҳожи оға,— атрофида сутдай тиниқ қизлар туриб, юзга сапчийдиган, шунақа беор, шармандасига йўлиқадими?

— Яхши ёрни ёмон кунда сина, деб машойиҳлар янглиш айтишмаган.— Ҳожи оғага бўлишди бирдан Жойиқбой. У «ҳазрати»нинг яна феъли бузилиб, дўқ қилиб қолишидан чўчир эди:— Алоҳа бўлмас экан,

паттасини қўлига тутқиз, майли. Ортиқча ғалвадан холи бўласан. Қўриқхонани қўриқлагани бир қиз келибди. Тошкан деган жойдан,— у энди яйраб гапирарди.— Қош-кўзи ейман дермиш...

— Таърифини эшитдим,— қўрғошиндай суйилди Ҳожи оға ҳам.— Қошки, ҳозир бундан ўн беш-йигирма йил илгариги умринг қайтиб келса-ю... Воҳ-воҳ-воҳ... ҳозиргилар ахта қилинган қўчқорнинг ўзгинаси...

Жойиқбой унга қўшилиб ҳиринглади-да, Матназар томон қайрилди.

— Шаҳар кўрган қизнинг алдаб-сулдовга кўниши қийин. Бу ёғини ҳам ўйлаш керак, дейман-да, ҳазрат.

— Хўш,— бошини кўтарди Ҳожи оға.— Дала-дашт-да жар-жур йўқми? Авраб-савраб панага тортсанг, олам гулистон. Ундай қарчиғайларнинг қиттай патини юлиб қўймоқ даркор. Учмоқдан тўхтайди. Кейин нима қилсанг, қилаверасан, ўғлим. Хоҳла, от қилиб кишнат, хоҳла, эшак қилиб мин.

Ҳоздай қичқириб юборди Ҳожи оға. Матназар тиржайди. Кир мўйловини лабига тортиб, тамшанди.

— Унга кўз-қулоқ бўлиб юрган бор.

— Қим?

— Ўрмончи йигит.

Ҳожи оға гўё бўғилгандай оҳ тортди.

— Оббо, дини ислом ургур бадбахт-эй,— пўнғиллади у,— свчининг кўзи овлоқда, дегин?

Улар шу ўтиришда тонг оттирдилар. Матназар уйга келди-ю, ечинмай-нетмай ўзини ўринга отди. Кўзини очганда, кун тепага келиб қолган, кечаги ёмғир ювган ерлар қуриб, оппоқ оқариб ётарди.

Ойсарани чақирди. Обдан ювинди. Ойсара дастурхон ёзиб, понушта тайёрлаган маҳал у гаранг бўлган одамдай бошини ушлаганича ўтириб, Ойсулувни сўради. Ойсара довдираб, нима дейишини билмай, икки қўлини кўксига босганича пойгакда тураверди.

— Жуваб бер, Ойсулув қани?— бақириб юборди у.

Ойсара чўчиб тушди-да, ўнг қўли қалтираб қазноқ томонни кўрсатди. Шундан кейингина Матназар кичик хотинини қазноққа қамаб қўйганини эслади. Эслади-ю, ўқдай отилиб уйдан чиқди. Шини чўнтагини пайпаслаб калитни топди. Ниҳоятда шошилганидан калит икки бор тушиб кетди ерга. Ойсара унинг ҳаракатларини кузатиб, қўлини кўксидан олмай турар, ҳозир нималар содир бўлишини олдиндан билгандай, қалт-қалт титрар эди.

Матназар қулфга калит солди, занжирни туширди. Эшикни бир тепиб очди-да, бошини ичкари суқди. Ҳеч ким йўқ. Уюлган саксовул устида қон излари. Ойсулув елга айланиб, дарча ёруғидан учиб чиқиб кетдими, ерга кирдими, билиб бўлмасди. Қулф очилмаган. Қазноқнинг на бир парча ойнаси, на тўйнуғи бор.

— Ойсулув қани?— арслондай ўқириб чиқди у ичкаридан,— сендан сўрайман, Ойсара!

Аёлнинг кўзлари ёшга тўлиб, қалтироғини босолмасди ҳеч.

— Ойсулувни топ!— Ойсарани ғажиб ташлағудай важоҳатда икки қадам олға юрди эри.

— Ойсулувми?— бенхтнёр сўради Ойсара дудуқланиб.

— Аўа, Ойсулув... Ойсулув, Ойсулув!..

Ойсара жаҳаннам қаърига қулаётгандай сизди ўзини. Юзларидан қони қочди. У тирик одамга ўхшамасди ҳозир.

— Ойсулув йўқми?— сўради лаби-лабига тегмай аёл.

Матназар ўзини ортқ тутолмади. Шартта бориб унинг бўғзига ёпишди. Бир силтов билан анча нарига улоқтирди. Зарбалар, тепкилар ёғилди аёл устига. Ёш Соланинг додлаши, кампирнинг ҳой-ҳойлагани ҳам Матназарнинг ҳоврини совутолмасди.

— Ойсулув қаерда? Қочирдингми? Қаерга қочирдинг?

Бсла югуриб бориб отасининг этагига ёпишиб, дод солаверди. Кампир ҳам қўрқиб кетди. Ўғлининг елкасидан тутган эди, кўксига мушт тушиб, шу заҳотиёқ учиб кетди. Қўни-қўшнilar югуриб киришди. Оғзибурни қонга беланган Ойсарани аранг унинг панжасидан қутқариб олишди.

— Ойсулувнинг йўқ, уни топиб бўпсан энди!— Ойсара юз-кўзини тўсган паришон сочлари орасидан тик бoқди эрига,— йўқ, йўқ у!— деди яна ғазаб билан.

Матназар ҳеч қачон Ойсарани бу аҳволда кўрмаган, кўзларидан ўт чақнаб дадил тикилишини билмас эди.

— Ўлдир, жаллод!— деди яна аёл, овози қалтираб, қўлтиғидан ушлаб суяб турган хотин-халаж уни қўйиб юборишди. Ойсара эрига яқинлашди:— Ойсулувни мен қочирдим, мен, мен! Энди ўлдир, ма!— у кўксини чок-чок қилган эди, тугмалари узилиб тунди.— Ўлдир!

Матназар эси чиқиб кетди. У икки-уч қадам орқага сурилди. Кейин шартта бурилиб, кўчага отила қолди.

Қидирмаган жойи қолмади. Қизнинг ота-онасиники-га борди. Қизлари йўқолганига улар ҳам ҳайрон. Она юзларини юмдалаб додлашга тушди. Тўрт тарафга одам югуртирдилар. Ойсулувнинг дараги топилмади. Сувга чўкиб кетдими, осмонга учиб кетдими, номаълум.

Орадан икки ҳафта ўтди. Ойсулувнинг қаёққа йўқолгани сирлигина қолди. Ойсара эса жим. Матназар бирон кимсадан дарагини эшитиб қолармиканман, деган умидда одамлар гавжум жойларни кезди. Дарахт ўтқазувчилар орасида айланиб қолди. Кечалари ўғридай юриб ҳовлиларга бош суқди. Деразалардан мўралади. Ана шундай кунларнинг бирида тун кезиб юрган Темиржоннинг тўппа-тўғри денгиз томонга кетиб бораётганини кўриб қолди. «Ҳаммасига мана шу айбдор,— деб ўйлади у, қони қайнаб,— келиб, дарахт ўтқазини ўйлаб чиқармаганда, Ойсулув айнимас эди. Ўрмончиликка ишга кирди-ю, бузилди... Ҳа, муттаҳам, ҳозир ўлдираман сени!» У Ҳожи оғанинг огоҳлантирганини ҳам унутди. Кўзлари қонга тўлиб, муштлири тугилди. Рақибни ҳам одимлашни секинлатмоқда, айти муддао. Кўчада эса ҳеч ким йўқ. «Мана энди, ўлдинг, ярамас!»— дея Темиржонни бир уришда қозикдай ерга киргазиб юбормоқчи бўлди. Бироқ адашган экан. Темиржон гандираклаб кетди-ю, ерга кирмади. Оч биқинига тушган муштлири икки букилиб қолди, холос. Матназар яна урди уни. Темиржон эса ҳамон тирик. Йўқ у ўлиши керак...

Афсус, Матназар муродига ета олмади. Орқадан бало-қазодай етиб келган ит шартта унинг гарданига ташланди-ю, елкасини гажиди. Хуллас, шу кунни ови чоппай, ўз тақдиридан нолиб қолаверди у.

IV

Темиржон кечаси алламаҳалгача кўк папкадаги қўл-ёзма устида ўтирди. Ҳеч ишни юришмади. Кўп жойларни бошқатдан кўриб чиқишга, тўлдиришга тўғри келар экан. Нимадир етишмайди яна. Нимадир унутиб қолдирилган. Кўп ўйлади. Езувчиларга қойил қолса арзийди, қалин-қалин китобларни дўндириб ташлашди. Стол ёнига ўтиришдими, фикрлари ўз-ўзида қуйилиб қорозга тушаверса керак. Бошқалар учун эса еи-

гил иш эмас экан, диққинафас бўлиб, юрагинг ёрилиб кетай дейди-я. Ҳар кун кўриб-билиб, ўз бошингдан кечириб юрган оддий бир нарсани қоғозга тушириш шунчалик қийинми? Қунт, маҳорат талаб қиларкан. Миянгда минг хил фикрлар кезиб юради. Чалкашиб кетади. Калаванинг учини топиб ол. Яна ҳар бири мени ёз деб қистайди. Қайсинисини тутиб қолишни билмайсан. Далиллар керак, исботлар, тасвирлар... Акс ҳолда, ўқувчи ишонармиди ёзганларингга, «бор-э», дейди-ю, китобингни четга улоқтириб, ўз ишига уннаб кетаверади.

У шуларни ўйлаб ётарди. Бу ўйлар аста-секин кўнгилдаги бошқа гаплар билан аралашиб, чувалашиб кетди. Охири Матназарнинг қилмишига бориб тақалди. Дарвоқе, тунда ташланган ўша бўлса, Темиржонда нима хусумати бор? Нега ташланди? Ё Ойсулугга рашик қила бошладимикин? Айтмоқчи, Ойсулув ҳам кўндан ишга чиқмайди. Нега?

Ойқуюр, Ёл ерлари, жарликлар, Оқмўйин, Оққалъада иш қизғин. Фақат Қуйруқдагина пайсаллик туғилиб турибди. Кўп ерлар тобига келтириб қўйилган. Энди икки юз гектар бўлажак ёнғоқзор теварагини қарағайзор билан қуршаш керак. Қарағайлар ҳужумкор табиат офатларига қарши қалқон бўлади. Ёнғоқзорни турли касалликлардан асрайди. Заҳарли ҳашаротларни бартараф қилади. Қарағай кўчатлари ёнғоқ кўчатларига қараганда бир ярим ёш катта бўлиши керак.

Россиядаги ўрмоншунослар қўллаб юборишди. Олтинш мингдан ортиқ кўчат келди. Андижон ўрмон хўжаликларидан ваъда қилинган ёнғоқ кўчатларининг келиши кечикяпти, холос. Шартнома бўйича неча туп сўралган бўлса, барини тайёр қилиб қўйганликлари ҳақида радиограмма беришган. Тожиддин ошиқиб ўша ёққа кетди.

Чунки муддат ганимат. Об-ҳаво дам қовоқ уйиб, дам очилиб турибди. Бир оз кечикилса тамом, бузоқнинг югургани сомонхонагача бўлади. Аммо нимагадир Тожиддиннинг қайтиши чўзилиб кетяпти. Мурғак кўчатлар очиқликда кўп туриб қолса, илдиридан нам қочиши, кундузи офтоб уриши, кейин бир тутам шох-шаббага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун Темиржон билан Сандбоев типирчилаб юришибди. Хидирбоев ҳам шолিপояларни шудгордан чиқаришга шовиб қолганлиги важидан одамларини юбормай қўйди. Бёр-

ган техникасини олиб кетган. Анчадан бери дарак йўқ. Ойқуюр, Ёлдагиларни Қуйруққа кўчириб, ишлатиб туриш мумкин. Бироқ бу билан нима ютилади? Бир томоннинг ютуғи, деб, бошқа томондан ютқизишлари турган гап: Одам керак, одам, жуда кўп одам керак!..

Ёнғоқ кўчатлари етиб келгунга қадар қарағайларни экиб тугаллашга тўғри келади. Шунинг учун Хидирбоев олиб кетган тракторлар ҳам жуда-жуда қадрини ўтказмоқда. Саидбоев азонлаб Қораўзанга кетган. Ҳализамон қайтса...

Ҳа, туриши керак. Уй ўйлаб ётавериш ярамайди. Биров, ўйчи ўйини ўйлагунча, таваккалчи ишини битирар, деган экан. Ана, қуёш ҳам уфқдан бош кўтариб қолибди. Нур кичкина дераза орқали қоғозлар сочилиб ётган стол устига, ундан кейин девор бўйлаб каравот томонга сузиб келмоқда.

Темиржон калта иштонда, майкачан ташқарига чиқолмасди энди. Салқинда этларинг увишиб, дилдираб қоласан. Шунинг учун шошиб шимини кийди. Елкасига пиджагини ташлади-да, остонадан ҳатлаши билан Довулбой отага дуч келди.

— Сизга хат бор, ўғлим,— деди у қўлидаги конвертни узатиб,— яқингинада почтачи ташлаб кетди, уйқунгизни бузгим келмади.

Темиржон хатни шошиб олди. Онасиданмикин? Ундай деса, кечагина олувди-ку? Ёзуви онасиникига ўхшамайди.

— Мен ботроқ бориб, қолган-қутган қарағай кўчатларини Қуйруққа таший,— деди Довулбой ота.— Кеча улгурмагандик.— Шу маҳал кўча томонда машина чўзиб-чўзиб сигнал берди,— ана, ана, машинаям келган кўринади. Ҳозир, ҳозир...

Довулбой отани кузатибоқ Темиржон конвертга ёпишди. Худди биров тортиб олаётгандай икки қўллаб ушлаганича тикилди унга. Юраги шиддат билан ура бошлади. Кейин бирдан бўшашди. Тиззалари қалтқалт титраётганини сезд. Хонасига кирди. Конвертни очди-ю, хатни ўқишга қўрқарди. Гўё бирон даҳшатли ҳодиса юз бериб қоладигандай. Боши ҳам айлана бошлади. Бу нимадан? Қўрқувданми, қувонганиданми фарқига боролмасди. Шу заҳоти одамларнинг қувончдан юраги ёрилиб юкегиши ҳақидаги ўзининг Қундузга айтган гаплари эсига тушди. Хатни ўқийдиган бўлса, не ҳолга тушшини тасаввур қилиш қийин

«Қуёшим...» Уни қаранг-а, эски одати бўйича «қуёшим» деб бошлабди хатини. «Қуёшим,— деган сўзни такрор ўқиди у. Шу биргина сўз тасодифан бош устида ногора қоққан момақалдиروقдек гангитиб қўйди уни. Қўзлари тинди, кейин бошини таппа ёстиққа ташлаганича чалқанча ётди. Ўша биринчи сўзни қайта-қайта ўқиди.— Хатларингизнинг ҳар сатри, ҳар сўзи, қалбимнинг чуқур ерига жо бўлиб қолган...— дейилган эди ояпоқ қоғозда,— ...улар менга ҳамнафас. Уларсиз қандай ҳаёт кечири олишимни тасаввур қилолмай қолганман. Ер юзидаги бари мавжудот қуёш нуридан қанчалик баҳра топса, мен хатингизни ўқиш билан ана шунчалик баҳра топаман, умримга умр қўшилади гўё. Борлиқ янада гўзал, янада оромбахш туюлади менга. Чунки теваракка якка-ёлғиз ўз кўзим билан эмас, сизнинг кўзингиз билан боқаман. Якка-ёлғиз ўз туйғуларим билангина эмас, сизнинг туйғуларингиз билан яшайман. Сўзларингизни қўшиққа солиб айтгим келарди. Ҳар сатрини тумор қилиб тақиб юрсам, дейман. Оҳ, кошки эди мен ҳам шундай эҳтиросга тўла сўзлар билан жавоб ёза олсам... Юрагим туғёнини бус-бутун қоғозга битиб, изҳор эта олсам! Ўзингиз биласиз, мен бировга хат ёзиш машқини олганлардан эмасман. Ақлимни танибманки, билганим, до, ре, ми, фа, соль... Шу бондан хатларингизга вақтида жавоб беролмадим. Тўғриси, маза-матрасиз жумлалар билан масхара бўлишни истамадим. Қўлимга қалам олганим чоғ миямга чиройли гаплар келади-ю, қоғозга тушиши билан бемаънига ўхшаб туйилаверади, уялиб кетаман. Шу йўсинда қанча-қанча қоғозларнинг бошига етдим, ишонинг.

Мени кечиринг, азизим, ўтиниб сўрайман, кечиринг, сизга етказган алам-изтиробларим учун ўзимни ҳарнима қилишга тайёрман!..»

Темиржон шу ерга етганда энтикиб кетди. У ўқувчиға маълум бўлганидек, мана шу бахтли, бир умр лааззатиға тенг кунга ташна, севгилисининг мана шу самимий юрак сўзларига муҳтож эди. Мана, кўнгли тоғдай кўтарилди. Дунёдаги ҳамма нарсалар иккинчи даражалидай бўлиб қолди унинг наздида.

«Шуни ҳам айтиб қўяй, Темиржон ака, мен сиздан андек хафаман,— ноз ила давом эттирилган эди хат,— сўнгги хатингизда Гойибдан рашк қилганингизни ёзибсиз. Наҳотки, сиздай кўнгли пок, дилбар бир йиғитни ўшани алишсам? Наҳотки, мени унга тенг қилсангиз?

Уялинг-э! Ростини айтай, сиздан буни ҳеч-ҳеч кутмаган эдим... Ахир, дунёда яккаю ёлғизимсиз-ку? Ҳа, азишим, сиздан бўлак менга ҳеч ким керак эмас. Шу ер, шу замин учун биргина қуёшнинг ўзи кифоя. Ёки янглишдиммикин? Оҳ, Темиржон ака, муҳаббатнинг бунчалик буюк, бунчалик олий ҳиссиётлигини менчалик ҳис қила оладиган бормикин? Топилмаса керак-а? Ҳар қалай, менга шундай туюлади. Чунки... сизни шунчалик соғинганманки, бир кўришга зор-интизорман. Шу жумлаларни ёзар чоғим кўзимдан дуч ёш тўкилиб, бўғзимга нимадир тикилаётгандай бўляпти. Қачон келасиз? Кўзларим тўрт йўлингизга. Шу уриб турган хаста қалб сизга талпинмоқда, фақат сизга!

Сизни маҳкам қучиб, бўса йўлловчи—Юлдузингиз».

Темиржон хатни аввал бағрига, кейин севгилисининг номи ёзилган жойини лабларига босди. Қандай жавоб ёзиш, нималар дейиш режасини миёсида туза бошлади. Сўзлар тизилиб келарди. Бари жўшқин, муҳаббатдай қайноқ, оташин, бироқ аввал ўзини босиб олиши керак, кейин осон бўлади, ҳа, чувалашиб келаётган сўзлар ғалаёни андак тинсин. Жой-жойига тушиб, осойиш топсин.

«Тавба, қиз ҳақида ҳар хил фикрларга, шубҳаларга бориб юрибди-я, келиб-келиб Ғойибга рашк қилдимми? Енгил фикрлик ҳам эми билан-да. «Наҳотки, мени унга тенг қилсангиз?...», «Шу ер, шу замин учун бир қуёшнинг ўзи кифоя», «Шу уриб турган хаста қалб фақат сизга талпинмоқда, фақат сизга!...» Оҳ, Юлдуз, Юлдуз, мени қай аҳволга солганларингни билсанг эдинг, вақти келганда қон-қонимга ташна бўлиб кетардим сендан хат кутавериб. Мапа, хатнинг менга қайта жон ато қилди гўё. Ишқ — вафоси билан гўзал. Шу ишқда содиқлигингга ишончим қайта ниш урди. Ўзимни дунёга такрор келгандай ҳис қилмоқдаман. Шу дамдан бошлаб янги одамман гўё. Тоғни ҳам толқон қилишга қодирман! Эй, одамлар, менга истаган юмушингизни беринг, охирига етказиб, кўнглингизни боғ қилмасам, номардман!»

У ўзидан ўзи кулди. Қўшиқ айтгиси келди.

Ташқарига чиқиб, отини эгарлади. Нонушта қилишни ҳам унутиб, далага йўл олди. Қандайдир қўшиқ хир-гўйиди унинг димоғидан тушмас эди. Ҳозир унга боққан кинни, ёпирай, жин-пин текканми, деб ўйлаши мумкин. Бахтига ҳеч ким учрамади. Оққалъада ҳам, Оқмў-

йинда ҳам, Ёлда ҳам. Дала бўм-бўш. Биронта одамнинг қораси кўринмайди. Ҳар жой-ҳар жойда кеча ташиб келиб, уюб ташланган қамиш ғарамлари-ю, беҳаракат қаққайиб турган агрегатлар. Тавба, қаёққа кетган булар? Наҳотки иш куни бошланмаган бўлса? Ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит. Темиржоннинг юрагига гулгула тушди. Отига қамчи уриб чоптирганича Қўйруққа етиб келди. Бу ерда зоғ учмайди. Ҳар ёқдан доим акс садо ёйиб турган трактору одамлар қарагай кўчатлари... Яна икки-уч кун шу аҳволда ётса, тамом, аёзда илдиэлари пубуд бўлади. Не машаққат билан келтирилган бир дунё бойлик, тандирбоп ўтин... фалокатнинг олдини олиш керак. Иложи борича тезроқ!

Ҳаво нимқоронғи, кимсасиз ўтов ичини эслатарди. Кулранг булут кўкда ҳокими мутлоқ. На бир парча осмон, на кун тигидан нишона. Ердаги барча мавжудот қимир этмай қолган гўё. Фақатгина даланинг нариги бурчидан келаётган уч кишининг қораси кўзга ташланади, холос. Темиржон томён яқинлашгани сари ҳар бирининг қиёфаси алоҳида-алоҳида шаклга кириб, бир-биридан фарқ қила бошлади. Эғнида балиқчилар киядиган кулранг брезент либос, эскириброқ қолган денгизчилар шапкасини пешонасигача бостириб олгани — Довулбой ота, қора костюмлиги Бозорбой Арслонов. Унинг хром этиги лой, қўлидаги қамчинни икки буклаб олган ҳолда силжитиб ниманидир уқтириб, тушунтириб келарди. Нимжон гавдасига унча ёпишмаган, этаклари ерга етгудай узун, кулранг плашлиги эса Сандбоев эди.

— Ишлар чатоқ, Темиржон оға,— деди бошқалардан илдамроқ олдинроққа ўтиб олган Олтишбой.— Биронта одам ишга чиқмаган, стачка...

— Стачканг нимаси?— жеркиб берди Темиржон.— Тушунтирсанг-чи, нима гап?

Сандбоев талмовсираб қолди. Арслонов билан Довулбой ота ҳам яқинлашдилар.

— Олисдан сени кўриб келяпмиз,— деди райижром раиси.— Одам зоти йўқлигидан ҳайронсан, шундайми? Билиб қўй, анов ғаламсини касру касофатига учрабди ишимиз.

— Ўнғарбой Жумамуродов касофатига. Ҳаммаси ўша туфайли!— тўнғиллади Сандбоев.

— Унда нима гуноҳ?— Ўнғарбойнинг ёнини олди Довулбой ота. Чолининг ҳам таъби намозшом кўринди.— Айб анов Ҳожини оғада. Ўша йўлдан урган.

— Жойиқбой оға ҳам,— бўш келмади Саидбоев.

— Доим ўша эчкисөқолингизнинг ёнини оласиз,— деди қизариб кетган Арслонов,— ҳўкиз ҳўкизга қўшилиб, ғунажинни сузаркан. Иккови ими-жиммида фитна-фасод тарқатиб, одамларни йўлдан уряпти-ку?

— Эл-улуснинг ғазабига учрагур, муттахам!— Довулбой ота қарғашга ўтди.

Маълум бўлишича, кеча Ўнғарбой даласидаги андак кемтик жойнинг расамадини келтириб қўймоқ ниятида ҳаммадан кейин қолган экан. Бир вақт кўзига аллақандай шарпалар кўриниш берибди. Маълум жойгача тунроқ суриб, тракторини энди бурмоқчи бўлган экан, каттакон туя унинг йўлини тўсибди. Ўнғарбойнинг юраги шиг этибди-ю, капалаги учиб, тахтадай қотиб қолаверибди. Туя бўлса, баҳайбат қоядай бошини эгиб, Ўнғарбойнинг қоқ калласи устида кавш қайтариб турган эмиш. Ундан сал нарида яна шундай туялар чўккалаб ётар, бошига лоқи ўраган хотин-халаж эса куйманишиб юрганмиш. Трактор ўзидан-ўзи тўхтаб қолибди. Аммо мотор тариллаб турганмиш. Қаршидаги туя бирданига баҳайбат махлуқнинг қиёфасига кириб қолибди. Ўнғарбой эса тракторини ташлаб қочибди. Эрталаб аэропортдан кўчат олиб келган Довулбой ота қоқ дала ўртасида ҳамон мотори тариллаб турган тракторни кўрибди. Устида ҳеч ким йўқмиш. Ўнғарбой ҳеч қачон агрегатиши бу аҳволда ташлаб кетмасди, деб ўйлабди. Шундан кейин апил-тапил моторни ўчириб, теваракка қараса, одам шарнаси кўринмасмиш. Бунинг тагига етиш учун бириинчи бўлиб Ўнғарбой билан учрашишга аҳд қилибди-ю, кўчат олиб келган машинасига ўтириб, Қулоқ овулига йўл солибди.

Ўнғарбой уйида ҳам йўқ. Кеча Қўйруқдан қайтибоқ Ҳожиганнинг уйига борган экан. У ердан ҳалигача қайтиб келмабди.

— Хотини ҳам тилли-жағлиқкина-да,— деди у Темиржонга,— бойимни худо хуш кўрмаган юмушга бошлаб, унинг қаҳр-ғазабига дучор қилмоқчимидинглар, дея тоза бобилладди. Қишлоқни бошига кўтарди. Уни юллатиб, полугини босишга урипаман. Қайда, борган сарни авжга чинади, мочағар. Тошга гапирсанг қор қиладими, унга қор қилмайдиган...

— Қораўзайдан одам келмадими?— Ҳадик билан сўради Темиржон.

— Йўқ,— деб жавоб қилди Саидбоев,— азонлаб Ўнғарбой оға билан Ҳожиган бари овулларга воқеани

тарқатиб улгурган экан. Худонинг қаҳридан қўрқадиганлар топилиб қолибди.

— Ҳа, ўғлим,— деди Довулбой ота, чуқур уҳ тортиб,— Ҳожи ога бизни пичоқсиз сўйди.

— Вожаб, мунча эрта таслим бўлмасангиз? — койиб берди Бозорбой.— Сўёлмайди. Пичоқсиз сўйишни биздан кўрсин. Ҳожи ога хомтаъма бўлмасин. Эртага пұшаймон ейди бари бир. Бўш келмаймиз!

Темиржон чурқ этмади, унинг дили сиёҳ бўлганини кўрган Бозорбой яқинроқ келиб, елкасига қўлини қўйди.

— Ҳуда-беҳудага кўнглинг чўкавермасин, иним. Мақсадга эришмоқ учун курашни тинмай давом эттириш керак. Белни маҳкам боғлаб шу юмушга киришганмизми, энди тиниб-тинчиш йўқ! Бўш келмаймиз! Бу тўғрида бафуржа яна гаплашармиз.

У шахдам юриб, келган томонига — «газик» турган ёққа кетаверди. Темиржон ҳамроҳлари билан бирга уюлиб ётган қарагай кўчатларни қайта кўздан кечирди. Руҳи баттар эзилди. Кейин кўчат экишга тахт қилиб қўйилган ерларни айланиб чиқди. Алам билан пуқул бир сўзни такрорларди у:

— Кеч... Кеч... Кеч қоляпмиз!..

Шу маҳал олисдан тракторнинг тариллаши эшитилиб қолди. Овоз борган сари яқинлашарди. Кўп ўтмади. Оққалъа томондан қуёш кўтарилгандай бўлди. «Чапа-ез» колхозининг раиси Хидирбоевнинг ўзи трактор миниб келарди. Уни кўриб бу ерда турганлар севиниб кетишди.

— Саломатмисизлар? — деди Хидирбоев трактордан сакраб тушар экан.— Қозоқ ўзи сигмаган қалъага туяси билан келади, деган гап бор. Мана, мен машинам билан келдим, тузукми?

Довулбой ота жавоб қилди:

— Бу нақлингиз ноҳўя, Нурмирза. Мана, учов эдик, тўртов бўлдик. Бу — бутун бир коллектив деган гап. Туянгиз билан келибсиз, буниси нур устига аъло нур.

Улар кулиб олишди.

— Биздан бошқа ҳеч ким йўқми?

— Ҳозирча йўқ.

— Бошқалар Ҳожи оғанинг аврогига учибди... — деди Хидирбоев. Сўнг манглайидан терини сидириб ташлади.— Дин пешвосининг обрўси колхоз раисиникидан баланд чиқди бизда. Майли, «Худо банди мўминга инсофу мурувват» бермаса ҳам, ўзимга «имону Мўхаммад»ни раво кўрди.

Енгил кулиб олишди.

Тўртовлон ёш болалардай шод эдилар. Саидбоев ҳам трактор ҳайдашни билар экан. Хидирбоевнинг тракторига мослама уланди-да, мосламага Довулбой ота, Унғарбойнинг тракторига эса Саидбоев, унга иккинчи мосламани улаб, Темиржоннинг ўзи ўтирди. Кўчатлар даста-даста қилиниб, мосламаларга юкланди. Шундан кейин «олға» деган команда билан қўл силтади Хидирбоев. Тракторлар тариллаб, бирин-кетин йўлга тушишди. Мосламаларнинг сўқалари бўлиқ тупроққа ботди. Ер бағрини тилиб бораётган сўқаларнинг бири кўчатлар учун жўяк тортса, иккинчиси жўякка тушган кўчат илдизи устига тупроқ ташлаб борарди. Учинчиси, қамини ихота учун пушта, тўртинчиси эса қор-ёмғир сувларини тутиб қолиш учун ариқча очиб борарди.

Тракторлар жўякларга кўчат қўйишга улгуришлари учун бир маромда, шошилмай судраларди. Борди-ю, кўчатлар тик тушмай, бирор ёққа қийшайса, оралиқни камроқ ёки кўпроқ қўйиб юборишса, шу заҳотиёқ тўхташар, бу камчиликни бартараф қилмагунча олға силжимас эдилар. Довулбой ота билан Темиржоннинг оралиғи тўрт метрдан кўп эмас. Демак, қарағайлар 2×4 шаклида жойлашмоқда. Бу шаклга қатъий риоя қилиш учун кўчат ўтказувчиларга ниҳоятда ҳушёрлик, чапдастлик зарур. Буни яхши билган мосламада ўтирганлар чалғимаслик, ҳаёлни қочирмаслик учун бир-бирларига кўз қирларини ташлашга ҳам ҳадиксирардилар. Мослама остидаги тупроқ мойдай кесилиб, бир текис долға тортиб қолар, сассизгина оҳ чекар, инграр, пишиллар эди. Аввалига унча қовушиб-қовушмаётган Темиржоннинг ҳам иши юришди. У тоза куз ҳавосини симираб, ортда бир текис раста тортиб қолаётган кўчатларга завқ билан кўз ташлаб қўярди энди. Чеҳрасида ёлқин.

Тўртовлон шу кунни чакки ишлашмади. Осмон тумтайиб, қоронғилик халал бермаганда ҳали-вери ишни тўхтатмасдилар. Кун қисқалик қилиб қолди. Шунга қарамай, «иншимиз чакки бўлмади», дея мамнун эди ҳар бири.

V

Қулоқ овули район маркази ҳисобланиб, бошқа ерларга қараганда гавжумроқ эди. Айниқса, яқинида кунлари балиқнинг ойқулоғидай ярим айланма кўчасида

чорбозор очиларди. Бутун аҳоли кўчиб чиқибдими; дейсиз. Денгизга орқа ўгириб тушган кинотеатр олдида писта, ҳолва, мағиз сотиб ўтирган аёллар, ҳар хил ўйинларни қизитаётган бола-бақра, бир нафас сайр қилиб келишга чиққан ёш-яланг, у ер-бу ерда девор тагига йиғилиб олиб, суҳбатни қизитаётган кампирларнинг чувоси, барчани кинога таклиф қилиб, қоқ бошингиз узра ҳинд қўшнигини вараңглатаётган радиокарнай шовқини... Бу сурон Шероролнинг олис бурчақларигача таралиб, ярим кечагача тинай демайди.

Кўчанинг у бошидан-бу бошигача росмана қадам бошиб юрган одамга ўн беш дақиқалик йўл. Кўчанинг икки томонига лойсувоқли уйлар, клуб, магазин, мактаб, икки богча, олти-етти хопадан иборат меҳмонхона, район маъмурий идораларни қатор бўлиб тушган. Қишлоқдаги четан деворли жинкўчалар ҳам шу катта кўчага келиб туташади. Гўё бу улкан дарёю, жинкўчалар унга қуёйилиб турган ирмоқлар. Катта кўча қачон қараманг топ-тоза. Кўзга кўринмас қўллар уни шупуриб-сидириб туради доим. Кўчанинг у охири ҳам, бу охири ҳам денгизга олиб чиқади. Бир томондан эсган ел иккинчи томонга ўтиб, ерда чанг-ғубордан асар қолдирмайди. Елвизак уриб шамоллаган, тумов бўлиб, бурни пинғиллаган одамни учратмайсиз. Инсон ҳар бир шаронгга мослана билгандай, бу ернинг ҳам табиати билан тил топишиб олган эди.

Меҳмонхона, ҳаммом, савдо дўконлари ва бошқа аксари бинолар кўчани денгиздан ажратиб, тўсиб туради, шунинг учун бу эшикдан кириб, у эшикдан чиқсангиз бепоён зангори сув маскани қаршингизда намён. Ана шу ёқда ёз кунлари ярим-яланғоч, хушқомат қизларни, офтоб қорайтириб, баданларида қуёш акс этган йигитларни кўп учратасиз. Қумлоқда кун тигидан пана қилувчи қўзиқорин шакл соябоплар тўлиб кетади. У ер-бу ерда тумбаларга боглаб қўйилган катта-катта қайиқлар аста чайқалади. Балиқ тутиш ишқибозлари ана шу қайиқларда сувга қармоқ ташлаб ўтирадилар. Кун чиқади, туш бўлади, кун ботади — улар парвойи фалак. Кўзлари лип-лип қимирлаб қўяётган пўкакдан узилай демайди. Бу ердаги балиқлар эса анойи эмас, арзимаган бир ялам чувалчанг ёки бир чўқим қўланса ҳидли гўшт-ни деб алданавермайди.

Шу қирғоқда диққатга сазовор нарсалардан бири ихчамгина ишланган кема эди. Бу кема бирон марта юк ташиб, киракашлик қилган эмас, бирон сайёҳни денгиз-

да сайр қилдирмаган. Умри бино бўлибдики, қирғоққа биқин тираб, музейга қўйилган экспонатдай қаққайганича турар, аҳён-аҳён чайқалиб қўярди. Кундузи оддий кема саналиб, унча эътиборга лойиқ бўлмаса ҳам, кечалари ўзгача ҳусн касб этар, теварагини қуршаган шода-шода ранг-баранг лампочкалар маржонни кўзни олар, кеманинг тўғарак ойналаридаги еғилаётган олтинранг пур, қувноқ музыка садолари ҳаммани ўзига чорлар эди. Гапининг қисқаси, ташидан кемага ўхшаган бу даргоҳ узоқ-яқиндан келиб, меҳмонхонада истиқомат қилаётганлар, Шероролдаги баъзи ёш-ялангининг оқшомдан сўнгги кўнгилочар майхонаси эди.

Майхона ичи қиш кунлари ниҳоятда иссиқ, ёзда эса денгизга қараган тўғарак ойналари очиб қўйилгани сабабли гир-гир шабада уриб, оромижон салқин бўларди. Деворларда Орол балиқчиларининг балиқ овлаётган, денгиз тўлқинлари, кемалар атрофида чарх урган чағалюқлар тасвири солинган суратлар.

Майхонанинг ярмини ошхона эгаллаган. Ундан пиёздор ҳиди уфуриб туради. Ошхона томонга йўналишдаги кичкина буфет олдида миққигина аёл келиб-кетувчиларга бажонидил хизмат қилар, ойнабанд шкаф эса чиройли этикеткали шишалар, тамадди учун бир тўғрам ҳасил, пишлоқ, икки-уч вафли, қанд-қурс билан тўзатилган кичкина ликопчалар билан банд. Келувчилар кўпайганда аёлнинг қўли қўлига тегмай қолар, буфет ёнидан жилмай, савдо қилишдан бўшамасди. Бошқа маҳаллар эса чўтини шиқ-шиқ қоқиб, тушган даромадини қайта-қайта ҳисоблаб ўтираверарди.

Майхонанинг ўрта қисмида икки қатор, тўрттадан саккизтагача стол бўлиб, ким аввалроқ келса уларни эгаллаб олар, кейин келганлар навбат кутиб, шу столлар атрофида айланиб юрарди. Ниҳоят, майхонанинг сўнгги қисмини оркестр учун торғина саҳна эгаллаган. Байрам кунлари уни тўрт кишидан иборат чолғучи эгаллайди. Музыка янграйди. Янги йил кечалари арча ўрнатилиб, қорбобо бошчилигида турли ўйинлар ташкил қилинади. Бошқа маҳаллар эса, русча, ўзбекча, қорақалпоқча куй-яллалар ёзилган магнитофоннинг ўзи кифоя.

Майхонанинг номини ҳам топиб қўйганлар — «Бўрон қуши».

Ҳикоямиз давом этаётган шу оқшом саҳна ёнидаги магнитофондан арабча қўшиқ янграб турарди. Ундан сал-берида тўрт тенгқур ливохўрлик қилишар, ликопча-

даги шўр мағиздан олиб, оғизларига отиб ғарч-ғурч кавшанишарди. Стаканларга қуйиб қўйилган каҳрабo раиғ пиволарнинг бири ярмигача ичилган, бири тўлалигича, кўниги тиниб, совуқ чойга ўхшаб қолган. Ана шу ичилмаган пиво эгаси жигарранг костюмли, хушбичим йигит, кўзлари чаноғидан чиққудай бир ҳолатда тўлиб-тошиб, ниманидир ҳикоя қилар, дўстларини, ҳатто уларга яқин столда улфатчилик қилаётганларнинг ҳам диққатини боғлаб олган эди. Бошқа маҳалда кўшиқ эшитишни жондидан севадиган тенгдошлар ҳозир магнитофонга бутунлай қулоқ солмай қўйганлар. Мағиз чайнашлари сустлашиб боради. Баъзиларининг оғизлари эгасиз қолган чайланинг қоронғи туйнугидай ланг очик, анграйган. Ҳикоя қилувчининг кўзлари баттар ёниб, бақувват қўлларини боши узра тўлғай-тўлғай гапини уқтирар, бошқаси эса, уни тўлдириб турарди.

— Қоп-қоронғи экан. Бирдан ҳаво ёришиб кетибди,— дерди биринчи ҳикоя қилувчи,— тавба, осмон зим-зиё эмишу ер ловуллаб ёнармиш. Ана ғаройиб ҳодиса. Тракторни таққа тўхтатган Ўнғарбой анграйиб қолибди. Ер юзи шолчадек товланармиш, ҳар зарра тупроқ чўғдай қизариб борармиш. Ундан учқун сачраб турармиш...

— Атрофдан зангори ўт қуршаб келармиш...— давом этарди иккинчиси.— Ўнғарбой оға қараса, трактори билан бирга ёниб боряпти. Одам учун ўзини ажал човутида кўриб туришдан даҳшат йўқ. Ёруғ дунё билан хайрмаъзур қилишга улгура олмаса-я...

— Бирдан олдинда одамларининг қийқирини, оҳ-воҳи эшитилиб, қулоқини батангга келтирибди. Дурустроқ зеҳн солса, ёқилғига айланган битта ўзи эмас экан. Эғиндаги увада-чувадалари ёниб бўлиб, энди бадаллари тарашадай чирсиллаётган қари-қартанг аёллар фарёд кўтараётганмиш. Эркаклар болаларини багирларига босиб, дўзах қуршовидан қутқариб қолиш учун ўзларини ҳар ён урармиш... Ўнғарбой оға чидаб туролмабди. Утирган жойида қип-қизил гўштга айланган қўллари билан юзини яширганча бақираверибди. Тасодифни қаранг, ҳеч кутилмаганда кўзга кўринмас аллақандай куч келиб унинг трактор-практори билан даст кўтарибди-ю, Қуйруқдан бир чақирим нарига улоқтирибди...

— Ўнғарбой оға юзидан қўлини олса, Оққалъанинг қоқ ўртасида турганмиш. Уридан тура қочибди-ю, трактори яна келган томонига қараб ўрмалаб кетаверибди.

— Унчаликмасдир-э, лопам эви билан-да.— Унинг гапига шубҳа билдирган ҳам топилб қолди.

— Қиттай ёлгон қўшаётган бўлсам, ўлай агар,— дейди яна биринчи ҳикоя қилувчи.— Эшитганимни айт-япман-да.

— Қимдан эшитдинг, Унғарбойнинг ўзиданми?

— Ўзиданмас-ку...— дудуқланди у,— ҳаммаёқда дув-дув гап.

— Одамлар ҳам қўшиб-чатишга уста-да.

— Қўшиб-чатишадими, бошқами, унисини билмайман. Аммо яқинда Жойиқбой оғанинг кўзига ҳам алвасти кўринибди.

— Ғирт ёлгон. Шолпояда қаққайган тулум-тумоқ учраса, алвасти кўрдим, деяверади.

— Қаёқдан билай, ўзи айтди-да.

— Ғирт ёлгон!

Ҳақиқатан ҳам Унғарбой Жуманазаровнинг кўзига ғайритабиий бўлиб кўринган ўша оқшомги шарпа ҳақидаги гаплар оғиздан-оғизга кўчиб, янада ваҳималироқ тус ола бошлаган эди. Эшитган кўрганни енгибди, деганларидай, тафсилот устига уйдирма тафсилотлар қўшилаверарди. Охири Унғарбой оғани ҳаяжонга солган ўша ҳақиқий ҳодиса аслидан узоқлашиб янги ривоятлар кашф этаверди.

— Унғарбой оғанинг бошига тушган касофат ҳеч кимнинг бошига тушмасин,— дерди ҳамон ҳаяжонини босолмай гапираётган йигит,— боёқишни инсу жинслар на кундузи тинч қўярмиш, на кечаси. Уйқусида шайтонлаб қолаётганмиш.

— Нима учун кўринмай қолди девдим-а?

— Ҳа-да, кўчага чиққудай ҳоли йўқ. Ранги-рўйини олдириб қўйибди. Кўрсанг, кўрқиб кетасан.

— Ўзинг кўрддингми уни?

— Кўрганлар айтишди.

— Менга ҳам.

Шундан кейин яна лофчилар даҳага киришди. Бирдан бири олиб оғиз кўпиртиришар, кечаси тушга кирса, босиқиратадиган воқеалар тўғрисида ошириб-тошириб гапиришарди.

Кутилмаганда биринчи ҳикоячининг ранги қув ўчди. Буфет олдида «юз эллик грамм»ни эрмак қилиб ўтирган бир нусха тикилиб турарди унга.

Кўз кўзга тушган чоқ буфет олдидаги нусха зарб билан қадаҳни кўтарди-ю, лайлак юриш қилиб улфатлар олдига келди. Оёқларини айридек кериб, серрайди.

— Синглинг қаерда, қариндош?— савол берди томдан тараша тушгандай тўнғиллаб. Савол олувчидан жа-

воб бўлмади.— Сендан сўрайман, қулоғинг том битганми? Синглинг қаерда?

Унинг ҳар сўзи йигитнинг миясига тўқмоқ туширгандай бўларди.

— Қаерда? Топ!— бир қадам олға жилди у.

Савол берувчи Матназар бўлиб, унга нима жавоб қилишни билмай анграйганича қолган йигит Ойсулувнинг акаси — Ойтўғон эди.

Матназарнинг сурбетларча ўдағайлаб туриши бошқаларда ҳам хавф туғдирди. Бўридан қўрққан қўзи-улоқдай нафасларини ичларига ютиб ўтирардилар.

Қўрқув ва ҳайрат домига тушган Ойтўғон ҳадеганда тилга киравермасди. Бу азалдан қизиққон Матназарнинг баттар жаҳлини қўзғатди. Тоқати тоқ бўлиб деди:

— Айтасанми, йўқми?— Сўнгра унинг ёқасига човут солиб, ўрнидан даст кўтарди-ю, роз турғизиб қўйди.

— Мен... мен... нимани айтай?— қалт-қалт титради Ойтўғон,— билмадим, хабарим йўқ...

— Жур,— дея судради уни Матназар. Ташқарига чиқса, асфаласофилинга равона бўлишини сезган Ойтўғон оёғини тираб туриб олди. Ниҳоят, бошқаларнинг ҳам сабр косаси тўлди. Ойтўғонга ёрдамга келдилар. Икки киши унинг қўлидан тортиб қолмоқчи бўлди. Бироқ кучлари етмасди ҳеч. Ойтўғонни унинг панжасидан қутқаришнинг иложи йўқдай. Яна бир киши яқинлашди. Аммо уни Матназар осонгина стол тагига улоқтирди. Ойтўғонни ажратиб олишга уринаётганлардан яна бирининг эса гарданидан шартта ушлади-ю, қайси бурчакка уришни мўлжалга ола бошлади.

— Вой-дод, ёрдам қилинглар,— деди жон аччиғида буфетчи аёл,— ўлдириб қўяди-ку...

Унинг қўлида мушук боладай типирчилаб турган йигит қалтироқ овозда ялиниб-ёлворарди:

— Қўйинг, оға, қўйинг, жон оға...

— Бақирма!— аёлга ўкирди Матназар. Учинчи қўли бўлганда уни ҳам гарданидан тутиб, улоқтирган бўларди.

— Бақираман, милиция чақираман!— Аёл эшикка йўлланди.— Дўстжон амаки қайдасан? Чиқсанг-чи. Бечораларни қора қонига бўяб қўяди ҳозир.

Унинг нидоси тугамай ошхонага киравериб эшик олдида оқ фартукли, бошига чучвара қалпоқ кийиб, билагигача енгги шимарилган, лўппи юз, сарғич соч, забар-

даст ошпаз пайдо бўлди. Ҳаммомнинг йёсиқхонасидан чиққандай қип-қизариб кетган эди у. Юзлари бўғриқиб кетган.

— Не бўлди?— сўради у босиқ овозда, теваракка голибона кўз ташлаб.

— Дўстжон оғой, юмушингни қил, аралашма!— деди Матназар зардаси қайнаб.

— Жепжелди алдини алну ушуи араласуфга туури келед,— деди-да, ошпаз унинг қўлидан аста тортди. — Қўйиб жубер. Гунасин кеш, батир бўлсенг. Шакки бу исинг. Матназар, яшлардин уятнуга керак. Кунда бир ишасен, кунде бир жепжел!

— Ичсам, ўз ақчамга ичаман, сеникигамас. Ортда тур, бошингни қотирма, оғой!

Матназар похуш кулимсираб турди-да, кейин қўлини тортиб олди.

— Сенга айтаман, Дўстжон оғой, ортда тур!

— Бўлди, иним, жигитларин тиниш қўй.

Матназар баттар қизишди.

— Менга хўжайинлик қилма!— Ойтўгонин бенхтиёр қўйиб юборган қўллари энди унга ёнишди.

Ошпаз хотиржам тураверди. Кейин чаққонлик билан унинг қўлларига чап солди-ю, қайта ташлаганига йўл қўймади.

— Ақмақшилликке қўй!— деди амирона оҳангда ошпаз.— Бундан тийиқсизлигини ушуи милицияга тапсирруге керак.

— Қўйвор,— гурс этиб кўкрагига калла қилди Матназар. Ошпаз уни чаққонлик билан қучоқлаб олди-ю, қимир этишга қўймай ташқарига судради. Яна бўлмади. Қашқирдай қутурган Матназар жон ҳолатда ошпазнинг юз-кўзи, қорни аралаш пайдар-пай мушт тушира бошлади. Ошпазнинг ҳам сабри тугаб, бир-икки мушт туширди. Кимнингдир аллақаери қонаб, бир-бирларининг кийимларини қизартирди. Майхона эса чайқала бошлаганидан стол-стуллар сурилиб бориб, бир-бирига урилди. Бенхтиёр бўғишиб кетишган икки девдай гавланинг зарбидан яна бир стол ағдарилди-да, идиш-товоқлар чилпарчин бўлди. Одамлар шовқин кўтаришди. У ёқдан-бу ёққа зир югурганича буфет олдини тўсаётган аёл яна бақирди:

— Мушча анграясиз, эркакмисан ҳамманг? Ушла-сангиз-чи уни, ажратинглар! Вой-дод, милиция!.. Милицияни чақир, ҳой ғовсар!

Уларни ажратишга ҳад қилиб ёпишганлардан иш чиқмади. Қайтага бир-икки муштдан насиба еб қолдилар.

Ҳар иккала ҳужумкорнинг кийим-боши қора қонга бўялди. Улар гавда жиҳатидан фарқ қилмасалар-да, кучи жиҳатидан Матназар ортиқроқ эди. Шунга қарамай, жиққа-жиққа солишувлар, тепкилаш, калла уриш авжига чиқди. Дам униси, дам буниси мункиб кетиб, девор ёки стол қиррасига урилар, шу заҳотиёқ пичоқми, вилками, шишами — қўлига нимаикки тушса, аямай отишаверарди. Шифтда чайқалиб турган чироқларнинг бири синди, бири ўчай-ўчай деб липиллай бошлади. Нимқоронғилик. Магнитофондаги қўшиқ тўс-тўполоonga жўр бўлиб ҳамон янграр, уни ўчириб қўйиш ҳеч кимнинг эси-га келмасди.

Ёқалашув авжига чиқаётган маҳал кимдир бўйи пас-так милиция ходими билан бир неча кишини бошлаб кирди. Майхона одамга тўлиб кетди. Вағир-вугир, тўс-тўполоон ичида ким-кимга ёпишиб, ким-кимни ажратаётганини билиб бўлмай қолди. Майхона яна қаттиқроқ чайқалди. Нариги бурчакдаги ойнага нимадир тегиб синди-да, салқин шамол отилиб кирди. Чироқ ўчди. Биров бировни кўрмас, бараварига вағирлашар, лекин ким нима деётганига тушуниб бўлмасди.

— Қочди, қочди, — деб бақирди кимдир.

Ҳамма гурр этиб ташқарига югурди.

Ойтўғон улфатлари билан ҳаммадан олдин очиклик-ка чиқиб олган, денгиз сувида ювиниб, ҳушёр тортиб қолган эди.

— Бирдан-бир чора — тезроқ бу ердан кетиш! — мас-лаҳат берди улардан бири.

— Маза қилиб уйқуни уриш! — деди иккинчиси.

— Қўй-е, шундай жанжалдан кейин кўзга уйқу кел-ладими? — эътироз билдирди учинчиси.

— Ўадари қусурнинг касрига ширингина ўтириши-миз бузилди-я, — афсусланди Ойтўғон.

Таъблари хира тортган тенгдошлар ланж, алам би-лан нолий-нолий «Бўрон қуши»дан узоқлашдилар.

— Ростдан ҳам синглинг қаердалигини билмайсан-ми?

— Бир ҳафтадан бери қидирмаган жойимиз қолма-ди. Энам оҳу воҳ чека-чека жигари хун бўлди. Отам ун-га тасалли бергани берган. Аслида ўзининг ичинин ел-ялаб, хотири фаромуш...

— Синглинг бутунлай йўқолганига ишонасанми?— деди ҳалиги савол берувчи,— бу Матназариниң ҳийла-найранги бўлмасин тагин?

— Ҳа, қароқчининг қўлидан ҳар нарса келади.

— Келади,— тасдиқлади яна бошқаси.

— Аммо менинг кўнглим тинч.— Хотиржам гапирди Ойтўгон,— унга зиён-заҳмат етганига ишонгим келмайди. Ана шу қароқчининг зулмидан қочиб, бирон ёқда яшириниб юрган бўлса керак. Нега десанг, анов қўриқ-хонадаги янги назоратчи аёл учраб қолиб, «Борди-ю, синглинг уйингга қайтиб борса, қабул қилармидиларинг?»— деб қолди. Гапининг маънисини шунча суриш-тирдим, айтмади. Нуқул ўша саволини қайтаради, ҳолос.

— Ўзинг нима деб жавоб қилдинг?

— Ҳеч нима демадим. Бойиникидан қочиб келгани останада қўйиш русумимизга тўғри келмайди, деб кўрдим. У ҳеч нима демади.

— Русм, русм...— унга ёнма-ён бораётган яна бир тенгдоши яниб қўйди дўстини,— алмисоқдаги русмларни ҳалигача кўтариб юрганимизга ҳайронман. Бизлардан бошқа ҳеч қаерда бунақа дарди бедавоннинг уругини тополмайсан ҳозир.

— Шунақаликка шунақаку-я... Ёши бир жойга бориб қолган одамларга буни тушунтириб бўлса қошки.

— Астойдил тушунтирмаётгандирсан-да. Бир унаб кўр-чи.

— Унаб кўр,— маслаҳат берди бошқаси ҳам.— Ўтган ишга саловат, деб эшикни катта очиб қўйсанг, иршайиб кириб келса нима дейсан?

— Ажабмас,— такрорлади Ойтўгон ҳам кўнгли хиёл ёришиб,— қаерда бўлса ҳам боши омон бўлса бас. Айтганингизни қилиб, чолу кампирни кўндиришни бўйнимга олардим.

— Ҳалиги гапининг маънисидан унга зиён-заҳмат етмаган кўринади. Яхши одамларнинг ҳимоясида бўлса ажабмас.

— Айтганинг желсин. Аммо-лекин сизлардан илтимос қиламан, ҳозирча бу гапларни сир тутиб турайлик.

— Хотиржам бўл.

— Ҳа, сир сақлаган яхши. Паришон огиз — эшиксиз уй.

— Мен ҳам оғзимга қулф солиб юраман.

Ойтўгон улардан мамнуи бўлди.

— Сизларга ишонаман. Раҳмат, дўстларим.

Бозорбой: «Бўш келмаймиз, кўнглинг тинч бўлсин», деб Темиржонни юпатиб қўйишга қўйди-ю, ўзи уч кундан бери қорасини кўрсатмайди. Уч кун уч йилдай туюлди. Темиржонга. Муддатни қўлдан бой бериш унга жуда оғир туюларди. Аламини ишдан оларди фақат. Аччиқ шамол туриб этни жимирлатгунга қадар ҳам даладан кетишни ўйлашмасди. Хидирбоевгина: «Жонимиз темирдан бўлса ҳам ўзимизга хиёл дам беришимиз керак, — дея пўлиса қилгандан кейингина агрегатдан тушардилар. — Жонни аямаслик — умрингга заво. Ҳукуматга бугунгина эмас, эртага ҳам керак бўламиз», — деб ҳазиллашиб қўярди яна.

Кечаси қиров тушиб, эрталаблари алламаҳалгача тупроқ селгимайдиган бўлиб қолди. Сўқалар лойга ботар, тракторлар тез-тез тикилиб қоларди. Бири тикилса, иккинчиси уни шатакка олишга мажбур бўларди. Шунга қарамай, кунга ўн-ўн беш гектарлаб ерга кўчат ўтказмагунча кўнгиллари тинчимасди уларнинг.

Агрегатдан тушганларидан кейин эса оёқларини аравга судраб, алпанг-талпанг уй-уйларига тарқалардилар. Бироқ вақтни тўхтатиб қолиш мумкин эмас. Қум зарралари кўк билан ўлишган гранит қояларга ўзини қарши қўёлмаганидай, тўртовлон мўлжалдаги ишларнинг охирига етказишнинг уддасидан чиқолмасдилар бари бир. Унинг уддасидан кўплашибгина чиқиш мумкин. Улкангина коллективнинг кучи керак, жуда керак.

Бозорбой «бўш келмаймиз» деб кетган куннинг тўртинчи куни район партия бюроси чақирилди. Бюрога Темиржон, Тожиддин ҳам таклиф қилинган эди. Тожиддин кўчат экишнинг бориши ҳақида ҳисобот бериши керак экан. Бироқ унга қадар бошқа масала — колхоз-совхозларда кузги шудгорнинг қандай бориши масаласи кўрилди. Шудгор қанчалик яхши ўтказилса, баҳорги экиш ҳам шунчалик енгил кўчади. «Омадли раис» деб ном олган Нурмирза Хидирбоевнинг райоinda обрўси баланд эди. Ҳар йили унинг ошиғи олчи. Шудгорлашда ҳам, экин-тикинни мавсумда яхши ўтказиб олишда ҳам. Уни ҳаммага ибрат қилиб кўрсатарди район раҳбарлари.

— Астойдил ишляяпсан, ўртоқ Хидирбоев, қандингни

ур,— деб қўйди бу сафар ҳам райком секретари Қозоқбоев.

Яна қандайдир қурилишлар, чорвага ем-хашак ғамлаш ҳақида гап кетди. Тортишувлар қизиди.

Топшириқлар берилди. Қарор қабул қилинди.

Шундан кейинги масала ўзидан-ўзи дарахт экиш ойлигига боғланиб кетаверди. Тожиддин шу кеча-кундуздаги вазият ҳақида қисқа ахборот берди.

— Нима бўлганига ҳайронман,— деди у аста тўлиб-тошиб бораркан,— кўчат экиш бошланган кунлари халқ бирдан қўзғалди. Ҳеч қандай ташвиқотсиз гурра-гурра далага чиқиб, зўр иштиёқ билан ишга ёпишди. Топшириқларни ҳалол бажаришди. Ерлар вақтида шудгордан чиқди. Молаланди. Қисқаси, кўп жойларга кўчат экиб бўлинди. Жарликлар токзор қилинди. Бари ҳамирдан қил суғургандай бораётган эди. Дастлабки муваффақиятлардан барвақт севиниб, ногора чалган эканмиз. Ниҳоят, кўз тегди ҳаммасига. Биров-бировни йўлдан урган дейишади. Шунақа ҳам бағритошлик бўладими? Қўплар ишни ўлда-жўлда қолдириб, тарқалдию уй-уйига кетди. Айни гайрат қиладиган пайтимизда-я. Тавба, тавба, деб ёқа ушлайсан, киши. Булар фақат мен учуми, Темиржон учуми? Сизлар учун, ҳаммамиз учун-ку, ахир! Наҳотки, шунини тушунмасангиз? Айниқса, Қуйруқдаги ишларимиз ярим-ёрти. Одамларимиз йўқ, техника тўрттагина одамнинг зиммасида қолган ҳозир. Йўлчиев, Саидбоев, Довулбой ота, Хидирбоев...

Темиржон бошини қўйиб эгганича ўтирарди. Ҳамма жим. Бу жимлик бир неча дақиқага чўзилди. Кейин кимдир кулиб юборди. Унинг кулгисига бошқалар ҳам қўшилди.

— Оббо, сизлар-эй,— деди Қозоқбоевнинг ўзи ҳам кулгига қўшилиб.— Солдатсиз генералларнинг ўзгинаси-я. Буйруқни кимга қилиясизлар? Ўзингларгами?

Кимдир луқма ташлади:

— Ишлаш мана бунақа бўлади, деб ибрат кўрсатишмоқчидир-да!

Кулги устига кулги кўтариларди. Темиржон бошини кўтариб қараса, Хидирбоев ҳам куляпти. Бу кайфият Арслонов, Тожиддинга ҳам ўтди. Кулги азадан юқумли эмасми, бирпасдан кейин Темиржонга ҳам асорати тегди.

— Солдатсиз генераллар...— дея такрорлади-да, у ҳам қиқирлаб юборди.

Қозоқбоев қалам билан суви ярим графинга уриб, мажлис аҳлини тинчитишга ўтди. Шундан кейин ҳамма чақчақлашадиган жойда эмас, бюрода ўтирганликларини эслаб, бирип-кетин жиддий қиёфага кира бошладилар.

Арслонов Тожиддинни қувватлади. Далада вазият мушкуллашиб бораётганидан ачиниб гапирди. Одамларни йўлдан ураётган Ҳожини оғанинг кирдикорларини очиб ташлаш керак, деган таклифни киритди.

— Қилмишига яраша жазо тортсин, — деди у.

Бироқ секретарь Ҳожини оғанинг тўғрисида шовқалоқлик қилиш ярамаслигини исботлаб берди.

— Районда идеология ишларининг етарли эмаслиги айрим шахсларнинг тўғри йўлдан чалғишларига сабаб бўлмоқда, — деди у. — Буни яшириб бўлмайди. Буни олдини олиш, айрим шахсларни майда-чуйда, тушуниб бўлмайдиган завқларга шўнғиш гирдобидан асраб қолиш ҳар бир коммунистнинг виждоний бурчидир. Айниқса, комсомоллар бу ишда ташкилотчилик қилиш керак эди. Буни кўрмаямиз. Ҳожини оғанинг «қилмиши»га яраша жазо тортиши ҳақида шунини айтмоқчиман, ўртоқлар, бировни сазойи қилиш, унга жазо бериш осон. Бироқ шу билан унинг ҳирс қўйган эътиқодидан совутиб бўлармикин? Қайта ўзимизга нисбатан адоват туғдириб қўймаймизми? Йўқ, ўртоқлар, курашининг бу хил эскириб қолган усуллари кетмайди ҳозир. Менимча, буни жуда эҳтиётлик билан, тушунтириш йўли билан, коллективда умумий, олижаноб фикр қўзғаш йўли билан олиб боришимиз керак. Коллективнинг фикридан ортиқ ўткир қурол йўқ. Шундай қилиш керакки, ихлосмандларнинг ўзлари ўша фаришта ниқобига яшириниб олган Ҳожини оғанинг кишиларнинг ҳақиқий башарасини таниб олсинлар. Беҳуда эътиқод қўйиш орқали алдаётганларини ўзлари эътироф этсинлар. Якка шахсларга қарши эмас, балки соғлом мафкура учун кураш олиб боришимиз лозим. Шунда ютамиз. Партиямиз худди шуни уқтириб келган диним. Бизнинг давримизда йиқитган мард саналмайди, балки йиқилганини турғизиб қўйган мард. Буни унутмаслик керак. Бу ерда ўртоқ Султонов одамларнинг дастлабки жўшқинлиги сусайиб кетганидан афсусланиб гапирди. Шубҳасиз, бунга ўзлари ҳам айбдор. Чунки кишиларнинг дастлабки кунлардаги меҳнати, ғайрат-шижоатига маҳлиё бўлиб, суюниб юраверганлар. Меҳнат аҳлининг ички дунёси, руҳияти, мафкурасига эътиборсиз бўлганлар. Уларнинг мададига мадад қўшиб

тўрувчи, қувонч бағишловчи, барчани янги-янги меҳнат зафарларига чорловчи тадбир-ташвиқотчилликнинг аҳамиятини эътибордан қочирганлар. Ноппа-нозаниндай коллектив ташкил қилишибди-ю, атиги бир марта мажлис ўтказишибди. Шу ҳам дўстлик, ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш бўлди-ю. Ҳар бир коллективнинг ўзига хос тартиб-интизоми бўлиши керак, ахир. Ҳар бир кишининг коллектив олдидаги масъулияти ва коллективнинг ҳар бир ходим учун масъулияти ҳаётимизнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Сизлар эса ана шу ҳиссиётдан четда қолгансиз, ўртоқ Султонов, оқибатда Ҳожини оғайда пихини ёрган фирибгарлар сизларнинг бўшлигингиздан фойдалангану одамларнингизни ўзига оғдириб олган.

«Дарвоқе, бир мартагина мажлис ўтказилди»,— дея фикрга толди Темиржон. Арслонов лабидagi сигаретанинг тутунини ачитган бир кўзини қисиб қараётганини кўрди-ю, лавлагидай қизарди.

«Ҳа, одамларнинг тарқаб кетишига асосий сабаб бугун маълум бўлди. Бу — тажрибасизлик оқибати,— деб ўйлади яна.— Ҳар бир ишда бўлгани каби бизнинг ишимизда ҳам уюшқоқлик, ҳамжиҳатлик катта роль ўйнаши керак. Шундагина инсон иродаси нималарга қодир эканини ўз кўзинг билан кўрасан. Ана шундай, ўртоқ бошлиқ! Сенга ишонишдимки, десмак, бу ёгини ҳам қойил қил энди. Кейин кулгига қолиб юрмагин!»

Бюро ҳайъати кўчат экишни жадаллаштириш, коллектив ўртасидаги оммавий ишларни қайта йўлга қўйишда коммунист ва комсомоллар активлик кўрсатишлари, ҳар бир бригадани оталикка олиб, бош-қошлик қилишлар бўйича ҳам махсус қарор қабул қилди.

Бюродан чиқиб бирга кетишар экан, Тождини дўстидан сўраб қолди:

— Нимага партияга ўтиш ҳақида ўйламайсан?

Темиржон хаёлга чўмди. Сўнг бир хўрсиниб олиб, ўзига хос очиқлик билан деди:

— Нимани қойил қилиб қўйибманки, партияга ўтай.

— Йўғ-э, қилаётган ишларингни лойиқ деб ҳисобламайсанми?

— Бу ҳамманинг қўлидан келади.

— Сенингча...

— Ҳа,— дея дўстини сўзини кесди Темиржон,— ҳақиқий коммунист бўладиган одам бошқаларни қўлидан келмайдиган ишларни амалга ошира билиши керак. Менинг фикримча шундай, оғайни.

— Қойил, файласуф!— Тожиддин унинг елкасига қўлини қўйди,— шу фикрингдан қайтма, яша,— бир нафасдан кейин қўшимча қилди:— Бордию ариза беришнингга тўғри келса, менга айт, битта тавсиянома таптайёр. Ўзим бераман, келишдикми?

— Келишдик.

VII

Ойтўгон тешқурлари билан «Бўрон қуши»дан чиқиб шамол оқими ғувиллаб турган кўча бўйлаб борардилар. Улар аслида кинога кирамиз, кино бошлангунча «Бўрон қуши»да андак улфатчилик қилиб чиқамиз, деб ўйлаган эди. Бироқ Ўнғарбой оға ҳақидаги ҳангомага берилиб кетиб, бунинг устига Матназарнинг хархаша-жанжали қўшилиб кинога кеч қолдилар. Сўнгги сеанс бошланганини кўриб ҳафсалалари пир бўлди. Кинотеатр биноси яқинидаги клубда лекция борарди.

— «Мўъжизасиз-мўъжизалар»— дея ўқиди улардан бири, клуб эшиги ёнидаги афишага кўзи тушиб.

— Лекциядан кейин танца бўлар экан, кирамизми?— деди иккинчиси.

Ҳалиги кўнгил хижилликдан холи бўлиш учун улар нимадир қилишлари, нима биландир овунишлари керак эди. Шунинг учун клубга кириш таклифига қўшила қолдилар.

Бугунги лекцияни райком топшириғи билан комсомол активлари ташкил қилган эдилар.

Поли ювилиб-сидирилган залнинг деворлариға партия раҳбарлари, буюк саркардалар ва Иттифоққа танилган кишиларнинг суратлари осиглиқ. Зал шинам ва иссиқ. Шифтдаги каттакон қандил ўчирилиб, у ер-бу ердаги икки-уч чироққина ёниқлиги учун теварак нимоқоронғидай туюларди. Ойтўгон дўстлари билан оёқ учида юриб, орқароқдан жой олдилар. Қаршидаги саҳнада кўзлари катта-катта, қирра бурун, қотмагина, қора костюмли киши қандайдир мўъжизаларни намоён қилар, залдагиларнинг нигоҳини сеҳрлаб қўяётган эди. Унинг қўлида ярим газча келар-келмас ингичка таёқча, стол устида электр лампа, яна аллақандай ташқолдашқол.

Саҳна чироғи дам хира тортиб, дам равшаниланиб, дам ўчиб турар, ўчган маҳали стол лампаси мўъжизакорнинг башарасинигина ёритарди. Унинг «кўз боғла-

гич»лиги тугаши билан саҳнадаги чироқ ўзгаради-ю, шу заҳоти зал жонланиб, қарсак гуриллаб кетарди.

Яна чироқ ўчди. Мўъжизакор олим чап қўлида шиша қалпоқ тўнтариш билан ликопчани бўйи барабар кўтариб, залга кўрсатди. Ликопчада нимадир бор, аммо теварак— нимқоронғи бўлганлиги учун шиша қалпоқча остидаги нарса кўзга-яққол ташланмасди. Олим ўнг қўли билан қалпоқчанинг қоқ ўртасидаги ёнғоқдай ушлагичидан тутиб кўтарган эди, ликопчада ёрқин ранг чақнаб кетди. Худди тараша ёнаётгандай. Кўзни олгудай чарс-чурс майда учқунлар сачратарди. Олим шиша қалпоқчани қайта тўнтариши билан кўкиш шуъла хира торта-торта охири сўнди. Олим сеҳрини тўхтатиб, икки қўлини столга тираганича залнинг жим бўлишини кутди. Сўнг қандайдир жарангдор оҳангда гапиришга ўтди. Кўз қарашлари, хиёл олға интилувчи қиёфасидан киши диққатини ўзига маҳкам боғлаб олишга қодир қандайдир қудрат борга ўхшарди унда.

— Ёруғлик таратиш айниқса жонли тўқималарга хос,— деди у.— Ҳар бир жониворнинг мушак ҳужайралари, жигар, мия ва ҳатто тери тўқималаридан, ўсимликларнинг илдизи, уруғлари, япроқларидан ҳам кўз илғаб-илғамас нур ёғилиб туради доим. Тирик жон борки, нур беради. Ҳаёт — нур, демак. Сизга ҳозиргина намойиш қилинган бактерияда фосфор деб аталувчи химиявий модда бор. Уни кўрдингиз. Мен шиша қалпоқчани ликопчадан кўтаришим билан унга ҳаёт ато қилдим, у нурланди. Қалпоқчани ёпишим билан унинг остидаги ҳаёт манбан — кислород тугаб, нур ўчди. Маълум бўлдики, фосфор кечалари фақат очиқ ҳаводагина ўздан нур таратиш хусусиятига эга экан.

— Бу қанақа каромат, а?— сўради ваҳимада кимдир.

— Ҳеч қанақа каромати йўқ бунинг,— жавоб берди олим,— бу ёш боланинг ҳам қўлидан келади.

— Оқсоқол, ўша идишингиздагини яқинроқдан кўрсак бўладими?

— Марҳамат.

«Кичкина тақсимчадаги шаффоф идиш қўлдан-қўлга ўтди. Идиш тагидаги бир ҳўплам келар-келмас сув ичидан қип-қизил доғлар чайқалиб турар, дам йиғилар, дам ёйилиб кетарди.

— Сувда юрадиган қуртмикан бу?

— Бактерия,— деди улардан бири.— Қуртмас, бактерия!

— Оббо, мунча билагонлик қилмасанг.

— Қара, қара, қимирлаяпти.

— Микроскопда кўрсанг-да буни.

Аввалига ҳайиқиб яқинроқ келолмаётганлар ҳам энди идишни қўлга ола бошладилар. Улар учун ҳақиқий мўъжиза эди бу. Ҳатто Унгарбой оғагача тикилиб қолди унга. Кейин олимнинг сўзларини яхшироқ эшитиш ниятида олдинроққа ўтиб ўтирди. Ингитлардан бири сўради:

— Шунақа жониворлар Оролда ҳам борми, а, оқсоқол? Ҳеч кўрмагандик-ку?

— Нега кўрмагандингиз?— мийиғида кулиб жавоб қилди олим,— денгизнинг ёниши нимадан деб сўрадингиз-ку? Аслида мана шундан.

— Ё тавба, ростданми? Бизлар денгизга ўт кетди, худонинг қаҳри келгани шу, деб қўрқиб юрибмиз. Шунчаки жўн гап экан-ку... Ҳув бирда кечаси Турдиқулнинг аёли ёнаётган денгизга кўзи тушибди-ю, туғиб қўйибди-я, қизи талоқ.

У ниҳоятда куйиниб, эзилиб гапиришига қарамай, ўтирганларини кулишга мажбур этди.

— Тухуми оғзига келиб турган бўлса, туққан-қўйган-да, нима қипти,— гап қотди ёш-яланглардан бири. Яна кулги кўтарилди.

— Жим, жим ўртоқлар,— деди ҳалиги йнгит,— тартиб сақлаш керак, лекцияни эшитайлик ахир. Ҳангома кейин бўлаверади.

— Менда савол бор,— деди ўрнидан туриб Ойтўғон.— Орол денгизига ҳам шунақа бактериялар урчишига аминмисиз?

— Тахмин қиламан.

— У ҳолда аҳён-аҳён қуруқликда содир бўладиган кўринишларга алоқаси йўқмикан буларнинг?

Олим ўйланиб қолди.

— Мен, умуман, денгизда бўладиган ҳодисалар ҳақида гапирдим,— деди у ва яна фикрга толиб саҳнада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Кейин таққа тўхтаб, залга мурожаат қилди:— Ушандай кўринишни ўз кўзи билан кўрганлар борми?

— Бор!

— Мен кўрганман.

— Мен, мен...

Олимнинг саволи яна олаговур туғиянишига сабаб бўлди. Бир неча қўллар кўтарилиб, ҳавода силкинарди. Болалар қичқиришарди, аёллар шангиллашарди. Ниҳо-

ят, олимнинг ўзи жарангдор овоз билан яна нимадир деб шовқинни босди. Бу ҳам «сеҳргар»нинг сеҳр кучи бўлса керак», деб ўйлашди дарров айримлар, чунки зал шовқинини шунчалик кескин тўхтатиш ҳар кимнинг қўлидан келавермасди.

— Мазкур муаммони кундай равшан ечиб беришим учун тафсилотини батафсил эшитиб олишим керак,— деди у,— қани, сиз, ортда ўтирган йигит...

— Менми?— Ойтўғон қайта ўрнидан турди.

— Демак, ўша ҳодисани ўз кўзингиз билан кўргансиз, шундайми?

— Ҳа, ҳамма кўрган. Яқинда Ўнғарбой оға ҳам кўрибди.

— Йилнинг қайси фаслида содир бўлади шу ҳодисалар?

— Йилнинг...— у тутилиб қолди.

— Кузда,— деди кимдир.

— Ёзда ҳам бўлади,— деди яна биров,— кўпроқ кузда.

— Тўхтанглар, тўхтанглар, бир киши жавоб қилсин. Демак, фасл танламас экан. Ёзда ҳам, баҳорда ҳам, кузда ҳам бўлаверар экан, шундайми? Энди илтимос қиламан. Буёққа чиқиб, батафсилроқ тасвирлаб беринг, уйдирма-лоф қўшилмасин. Бўямасдан, бўрттирмасдан гапиринг, хўпми? Аравани қуруқ опқочишга интилдингизми, тамом, ҳақиқат ўз кучини йўқотади.

Ойтўғоннинг таърифлашича, ҳашаматли саройлар, осмонўпар уйлар кўлагаси осмон билан ер ўртасида муаллақ туриб қолармиш. Деразалардаги чироқларгача кўриниш берармиш... Ундай ҳодисалар кўпроқ осмону фалакдан ёғилиб келармиш. Бундай пайтларда одамлар ўзларини дарров панага оладилар. Шунақа гаройиботларга тикилиб тураверишга юрак борми? Чунки бу хил ҳодисалар бирон фалокатнинг бошланғичидан далолат берармиш. Масалан, бир йили осмондан яшин тушиб, қаминшзорлар ўт ичида қолибди. Яна бир йили киминдир жин чалиб кетибди. Умрбод оғзи қийшиқ бўлиб қолганмиш...

Ойтўғон гапини тугатиб, қандай жавоб қиласиз энди, дегандай олимга қаради. Бошқалар ҳам унинг оғзига махтал эдилар.

— Тўғри, бу ҳодисанинг денгиз бактериясига алоқаси йўқ,— деди йрик кўзларини хиёл сузиб қолган олим.— Лекин сиз айтгандай содир бўладиган фалокатларга ҳам алоқаси йўқ,— қатъий қўшиб қўйди

кейин.— Ҳа, комил ишонч билан айтаман, алоқаси йўқ. Тўғри, фалокатлардан денгизчиларни огоҳ қилувчи нурланиш ҳодисалари океанларда бўлиб туради. Лекин у сиз айтгандай ер билан осмон орасида муаллақ турмайди. Балки, ер юзида содир бўлади. Улар шунчаки сароб.

— Са-ароб?

— Ҳа, сароб, бошқа ҳеч нарса эмас. Айримлар буни инсу жинсларга йўйиб, хато қиладилар. Сароб ҳам, бошқа кўринишлар ҳам мўъжиза эмас, буларнинг ҳаммаси табиат қонуни асосида содир бўладиган табиий ҳолдир. Табиатда ҳеч қандай сирли куч таъсирида рўй берадиган нарса йўқ. Мисолларга мурожаат қилайлик: ўтган аср ўрталарида яшаган бир саҳройининг кўзига ажойиб нақшинкор обидалар кўриниш берибди. Саҳройи, «худойи таолонинг марҳаматини қаранг, мендай мусофир бандага жаннатнинг эшигини рўбарў қилиб турибди», деб ўйлабди. Бироқ жаннат эшигига яқинлашган сайин у узоқлашаверибди. Гоҳ ерда, гоҳ ҳалиги сиз айтгандай, осмонда муаллақ туриб қолармиш. «Э, худо, мендан кулиб, калака қилганингми ё фирибгар шайтоннинг найрангига учрадимми?»— дея ҳайрон бўлибди. Дунёга келиб, қум барханларию қуюнлар, бўронлар даҳшатида бўлак нарсани кўрмаган саҳройига худо жаннатни раво кўрган бўлса ҳам ажаб эмас-да. «Бебақо» дунёнинг ташвишларидан қутулиб, роҳату фароғатда яшамоқликнинг вақти соати етгани шудир балки?

Унинг миясига ўрнашиб олган ана шундай фикр тинчлик бермабди. Тоза югурибди. Югура-югура, ниҳоят, қолдан тойиб, йиқилибди. Анчадан кейин ўзига келиб қараса, на ҳавода, на ерда ўша кўринишдан номнишон бор эмиш. Алданганини билиб, роса йиғлабди, фарёд кўтарибди, жинни бўлай, деб қолибди. Яна йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Самарқанддай жойга келиб қолибди. Шаҳар айланиб юрса, яна ўша кўриниш... Тавба, деб ёқа ушлабди. Худо мени чиндан ҳам майна қилипти шекилли, деб ўйлабди яна. Кейин ўша кўринишни писанд қилмай ўтиб кетмоқчи бўлибди. Не қилсинки, нигоҳи тортилиб, оёғи ўша ёққа судрайверибди. Ҳеч хатоси йўқ, саҳрода кўрган ўша манзаранинг ўзгинаси, ҳеч бир ери ўзгамас. Ўша осмонўпар миноралар, ажиб жозиба кашф этган афсонавий кошоналар, нақшинкор дарвозалар... Аслида, бу — гўзал Самарқанд кўркига кўрк қўшиб турган Регистон мад-

расаси экан, саҳройи бу обидалар хазинаси нега бундан деярли юз чақирим олисдаги қумлик саҳро ўрта-сида кўриниш берганининг тагига етолмай ёқа ушлабди.

Хўш, бу нима ўзи? Мўъжизами? Йўқ! Бунга жавоб беришдан олдин яна бир мисол айтай: яйловда юрган чўпонларнинг айтишича, баъзан чўл билан осмон ўртасида, баъзан булутлар қаърида сурув-сурув қўй ҳайдаб ўтаётган отлиқлар, улкан тоғларга тирмашаётган, денгизда чўмилаётган одамлар, ўрмонлар, гулхан атрофини қуршаб ўтирган сайёҳлар кўриниш берармиш. Денгизчиларга эса ҳаммаёқни нефть вишкалари босиб кетгандай туюлармиш. Бу ғаройиб кўринишлар хурфотга озми-кўпми ишонган одамлардагина сирли, ғайритабиий кучларнинг намоён бўлишидек туюлиши мумкин. Хўш, аслида шу нима ўзи, мўъжизами?

Сурув-сурув қўйларни ҳайдаб ўтаётган отлиқлар ҳам, улкан тоғларга тармашаётган одамлар ҳам, ўрмонлар ҳам, гулхан атрофини қуршаб ўтирганлар ҳам, денгиздаги вишкалар, ҳамма-ҳаммаси Самарқанд шаҳри сингари ер юзида мавжуд. Улар яқин ўртада ёки жуда олисда бўлишлари мумкин. Сароб сингари кўринишлар эса худди ана шу мавжуд нарсаларнинг ҳаводаги аксидир. Саҳройининг қисмати бунга яққол мисол бўла олади. Тажриба қилиб кўрамиз...

Олим қўлига яна иккита кўзгу олди. Залдаги чироқ ўчирилди. Саҳнадаги стол устида биргина лампа ёришиб туради. Ана шу лампа ёругига қўйилган сурат аксини иккала кўзгу ёрдамида қоронғи залга юборди олим. Кўзгуларда бирон ҳикмат бўлса керак, чунки оддий ойна бўлганда сурат акси дёворга тушарди. Олимнинг қўлидаги ойналар эса суратни одамларнинг қоқ тумшуклари остига келтириб кўрсатарди. Стереокинонинг ўзгинаси, фақат ҳаракатсиз ва овозсиз, холос.

Ҳавода аксланган сурат тасвири кўпчиликлка таниш чиқди.

— Бухородаги музей-ку бу?— деди кимдир.

— Ситораи моҳи хосса,— деди бошқаси.— Амир Олимхон арки... Ана Сарҳовуз... Гулзор... товуслар...

Темиржон уларга тикилиб ўтириб, Шероролга келган дастлабки кунларини эслади. Баъзан оқшомлари денгиз бўйига кетарди. Олис-олисларга тикилиб турар, баъзан қармоқ ташлаб қўйиб, пўкакнинг қимир-қи-

мир қилишидан завқ оларди. Бир куни хаёлга чўмиб қолиб, узоқ ўтириб қолди. Қуёш аллақачонлар денгиз ортига ботиб кетган. Атроф қоронғи. Моторли қайиқларнинг овози ҳам аллақачонлар тинган. Олис-олисда кемаларга йўл кўрсатувчи чироқларгина йилт-йилт қиларди, холос. Сув юзида қалқиб турган қармоқ пўкаги аранг кўринади кўзга. Темиржон кетишга чоғланади. Шу чоқ нигоҳи тортилиб, ўзидан ўн беш-йигирма қадамча наридаги кимнингдир қармоқ солиб ўтирганини кўради. Демак, ёлғиз эмас экан. Бирга қишлоққа қайтарман, деган умид билан яна ўтираверади. Анчадан кейингина балиқчига мурожаат қилади:

— Қайтаминми?

Жавоб бўлмайди. Балки сув шовқинида эшитмагандир. Шу гумон билан яна сўз қотади Темиржон:

— Ҳеч нима тутдингизми?— Яна жавоб йўқ.— Менга илинмади,— атай овозини балаandroқ қўяди.

Ҳамроҳининг жавоби келмайди. Шундан кейин қармоғини йиғиштириб, кетишга отланади. Қараса, ҳамроҳи ҳам қармоғини йиғиштирибди. Темиржон у етиб келгунча кутади. Анча-мунча кутади. Лекин у қимир этмасди.

— Юринг, биргалашиб кетамиз,— деб ҳам кўради Темиржон.

Садо чиқмайди.

Темиржон у томонга одимлайди. Қаршидаги одам ҳам бир-икки қадам унга томон юради. Темиржон тўхтайдди. У ҳам тўхтаганича серрайиб тураверади. Темиржон яна қаршилаб бораверади. Ораларидаги масофа қисқара-қисқара икки қадамча қолганда Темиржоннинг ўзи кимсасиз қирғоқда ёппа-ёлғиз турганини кўради. Ҳалиги нотанишининг қораси эса муз сингари эриб кетгандай бўлади. Темиржон у ёқ-бу ёққа қарайди, ҳеч ким йўқ. Ғалати бўлиб кетади. Бунинг тагига етолмай ўйланиб қолади у. Кейин ҳам кўп ўйлаб юради шуни. Аммо кулги бўлишдан қўрқиб, бировга айтмади ҳеч. Ким билади, нима деб ўйлашаркин? Борабора ўша воқеа бутунлай эсидан ҳам чиқиб кетади.

Мана, ниҳоят, бугун унинг тагига етиб, ўша кўриниш сабабига тушуниб ўтирибди.

Ўнгарбой оғанинг ҳам кўзи олдида Қуйруқдаги даҳшатли ҳодисалар келди. Ўша ваҳимали туя, каттақон бўвул, хотин-халаж. Эслашнинг ўзи қандай даҳшат. Этларнинг жимирилаб кетади...

Олим сўзлар, ҳамма берилиб тинглар, тасаввурлари кенгайиб борарди.

— Эрамиздан аввал яшаган машҳур Рим олими Цицерон: «Ҳеч қандай нарса сабабсиз рўй бермайди. Бирдиё бирор нарса содир бўлса, у бўлиши мумкинлигидандир»,— деган экан.

Одатда, маълум кенгликлар ва сокин денгиз устидаги ҳаво қатлам-қатлам бўлиб, бу қатламлар гоҳ зич, гоҳ ораларида улкан бўшлиқ қолдириб ёйиладилар. Ана шу қатламлар кўзгу вазифасини ўтайди. Бирон ердаги манзаранинг аксини ана шу кўзгу иккинчи бирон жойга туширади. Натижада олам бир неча ўн километр олис масофадаги нарсаларни нақ уз тепасида кўришни мукаррар. Ўнгарбой огага кўришган гавжум овул ҳам, аҳён-аҳён денгиз бағрида ловуллаб қолладиган алапга ҳам чиндан мавжуд. Лекин улар шу ернинг ўзида эмас, олинда. Бу кўришлар, ҳаво кузгуси ерқали ёнгилган уша мавжуд нарсанинг акси, ҳолос. Шундан маълумки, теваракка оддий кўз билан эмас, идрок кўзи билан қарай билиш керак. Шундагина ваҳм, қўрқувга ўрин қолмайди. Мавҳумлик зулмати сиздан чекинади. Ҳаракатдаги мўъжизаларни, олам жумбоқларини ечиб беришга факат илмгина қодир, бидъат эмас. Илм ҳал қилолмандиган ҳеч нарса йўқ дунёда. Тўғри, ҳамма нарсани бирдан билиб бўлмас. Ҳаётини тажриба, илмий савия керак унга. Ўрганган мушоҳадалари натижасида бугун билмаганингни эртага, эртага билмаганингни индинга фаҳмлаб олсан, кишини. Хуллас, қанча билсанг — оламдаги мўъжизалар мўъжизалигини шунча тез йўқотаверади. Ҳаёт эса янада ширин, янада гузал туйиллаверади сенга. Дунё шунақа!

VIII

Тонгга яқин кимдир кўча эшигини қаттиқ қоқди. Ит вовуллади. Довулбой отадан аввал Темиржон югуриб чиқди. Оғлиқ бир киши.

— Ким керак эди?

— Сиз... сиз кераксіз, чироқ, уйқунгизга ут қўйган бўлсам, узр. Мени танимадингизми?

— Танидим,— деди Темиржон. Ҳақиқатда эса унинг исмини эслолмай қиналаётган эди. Бу — анов кунги бюрода қатнашган раис-ку.

— Хабарингиз йўқми?— деб сўради от устидаги киши,— ўтган оқшом клубда лекция ўқиган уламо кетиб қолмаганмикан? Кечадан бери аъзоларим тиқилинч қилиб ҳоли-жонимга қуйишмайди. Районга ажойиб донишманд келибди. Кўз авраши азайимхонни ярим йўлда қолдириб кетармиш, ўша оқшом бўлмай чакки қилган эканмиз, дейишиб қулоқ-миямни ейишди Кетиб қолмаган бўлса, албатта бошлаб келаман, деди-му қутулдим. Қаердан топсам бўлади, чироқ?

— Райком комсомолга учранг-чи!

— Албатта топиб боришим керак. Уддасидан чиқолмасам, тоза таъна тоши ёғдиришади устимга. Хуп, кетдим. Хайр!

Ўша кунги лекциянинг донғи ҳаммаёққа тарқаб бўлган эди. Кўча-кўйда, ҳовлиларда дув-дув гап. Биров-бирова билан тасодифан учрашиб қолса ҳам шундан суз очарди. Мактаб болаларини айтмайсизми, асаларидай гувиллаб қолишган. Катта-кичигининг оғзида ўша олимнинг «кароматлари».

Шундай қилиб, икки кунгагина командировкага келган олим учун яна беш-олти кунга қолиб кетишга тўғри келди. Колхоз ва совхоз раҳбарлари, кутубхоналар навбат талашиб, унинг оёғини ерга тегизмай қўйишди. Кўпчиликнинг илтимосига кура, район марказида яна савол-жавоб кечаси ўтказилди. Бу сафар халқ ёғилиб келди.

Хуллас, оддийгина гиёҳ қуёшга томон интилгани каби инсон ҳам зулматдан қутулиб, ёруғлик сари ошиқишга мойил. Хурофотга кимнинг тоби бор, дейсиз. Шунинг ўзи ҳам Ҳожи оганинг «кароматларига» қарши исён эди.

Темиржон Қўйруққа етиб келган маҳал назари биринчи булиб Ўнғарбой оғага тушди. У тариллаб турган трактор ёнида куйманар, боши билан шўнғиб мотор ичини титкиларди. Бирдан Темиржонни дала бўйлаб келаётганини кўрди-ю, мой бўлган қўлларини чинта қоп парчасига чаққон арта бошлади. Унинг куз боқишлари жиддий ва қандайдир яхшиликдан далолат берарди. Лекин индамади. Темиржон сари энгашиб, гўё бирон сир айтаётган одамдай шивирлади:

— Кечир мени, чирогим. Энди жумусингни ташлаб кетсам номардман, тусуниклими?

Темиржонга райиждоком биносидан кичкинагина бир хонани бўшатиб берган эдилар. У бу ерда камданкам булар, бутун ишни далада, оёқ устида бажарар-

ди. И кин, наряд гулдирини, ҳисобот ёзини зарур бўлганда кириб утиришга мажбур бўларди. Ўнгарбой ога билан учрашган кунни кенқурун худди яна шундай расмий ишларни давом эттириб утираркан, хона эшигини биров тақиллатди.

— Кираверинг.

Эшик очилди. Остонада ёшгина бир йигит.

— Ойтуғонмисан?—Темиржон Ойсулувнинг акасини дарров таниди.

Ойтуғон бошидан шапкасини олиб, пешонасини бошиб тушган сочларини сийпай-сийпай текислади.

— Қани, утир,— уни ноқулайликдан қутултиришга ошпақди Темиржон.

— Мен... Мен ёлғизмасман, ога, иниларим бор, чақирсам буладими?

— Чақир, чақир...

Ойтуғон ташқарига қараб имо қилди. Ойтуғон билан тенгқур уч нафар йигит кирди. Эшик олдида тизилди. Салом бериш эсларига тушди шекилли, навбатма-навбат қул узатишди. Бирининг кўзлари ўтдай чақнар, тик бокишга ийманаётгандай қалпоғини эзгиларди, холос. Яна бири музейга кирган томошабиндай шифтдан тортиб бутун хонага кўз югуртирар, учинчиси эса, оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, маъносиз боқарди.

— Буларниям олиб келдим,— дея такрорлади Ойтуғон,— ўрмончиликда ишлашга. Қолхоздаги бари ишларни бажариб қуйишган. Ҳозир қўллари буш. Умумий ишга ҳисса қўшиб қолайлик дейишади.

— Раҳмат, йигитлар, бизга зарурсизлар. Иш топиб берамиз.

— Биз механизацияни бошқара оламиз,— деди қалпоғини ёғимлаётгани,— агар мумкин бўлса, биттадан агрегат берсангиз.

Темиржон ўрнидан турди.

— Агрегатларимиз кам,— деди у маънос оҳангда,— бизга белгилангани бешта агрегат... Ҳаммасининг эгаси бор.

— Смен билан ишласак-чи?— Ойтуғон янгилик тавсия қилгандай тўлқинланиб кетди.— Қолхозда кечалари ҳам ишлагањмиз.

Темиржон қўлочини ёйиб афсусланган қиёфада гапирди:

— Ёз бўлса бошқа гап эди. Ҳозир куз. Тунлари совуқ. Ер намгир, қийналиб қоласиз. Бунинг устига

кўчат нозик нарса. Хиёл хатоликка йўл қўйилдими, тамом. Умрига завол бўламиз...— Стол ғаладонидан блокнот олиб, ҳар бирининг исм-фамилиясини ёза бошлади.— Бизга яна бир-икки хўжаликдан агрегат ваъда қилишган, агар келиб қолса, марҳамат, ҳозирча бешқа ишларни бажариб турасиз, яхшими?

— Яхши?

Аста-секин тарқаб кетган одамлар ўз бригадаларига қайта бошладилар. Яна тракторлар гурроси, одамлар шовқини. Поёнсиздай қуришган кенгликлар аввалгидай гавжум.

Қуёш чиқиб, атрофни қиздириб турган кун яна Мойкул яқинидаги булоқ бўйига барча баробар йиғилди. Мажлис утказдилар. Мажлисга шахсан ўзи бошқошлик қилган райком секретари ўрмончиликнинг беқис аҳамиятини яна бир карра уқтиришга ўтди.

— Шероролда яшил бойлик бунёд қилиш, бу фақат гўзаллик яратиш деган гап эмас. Балки ҳар йили, куз, қиш, баҳорда хуруж қиладиган табиат офатларига қарши уруш эълон қилишдир. Бу жангда ғолиб чиқмоқлик даркор. Хаводан қиш нафаси келиб турибди. Эрта-индин ёғин-сочин, қор қуюнлари, туфонлар бошланади. Демак, дам ғанимат. Энди қўлни қўлга бериб, жон куйдириб ишлайлик. Ҳар жабҳада улушимизга тушган имтиҳондан муваффақиятли ўтиб юрган қалби олов аҳли элатмиз. Мана шу имтиҳондан ҳам бекаму кўст ўтиб олишимизга шак-шубҳа йук.

Унинг кискя нутқидан кейин бирин-кетин сўзга чиқувчилар кўпайиб қолди. Бир соатгагина мулжалланган мажлис ўзидан ўзи митинг тусини олиб кетди. Ҳар ким сўзини таъсирчан чиқишига, райком секретари-никидай жарангли янграшига уринар, нутқлари охирида эса зиммаларига қандай мажбурият олганликларини ҳам айтишни унутмасдилар. Баъзилар эса ҳеч кутилмаганда Ҳожини оға тавсия қилган беаъини ҳаёт фалсафасини ҳам очиб ташлашга ўтиб кетардилар.

— Адашиб юрган эканмиз,— деди улардан бири,— кечаги олим кўзимизни мошдек очиб кетди.

— Мен Ҳожини огадан қўлимни ювиб, қўлтиғимга уриб қўйганман,— лутма ташлади бошқаси.— Ҳеч ишонмайман энди унинг кароматига. Гирт аядоқчи экан, қизиғар.

Уртада яна тортишув.

— Ҳой-ҳой; нима деяётганингни билиясанми ўзини? Оғзим бор деб гапираверасанми?

— Намунча ҳимоя қилмасанг уни? Тағин ўзинг ҳам Ҳожи оғанинг патагини ялайдиганлардан бўлмагин!

— Оғзингга қараб гапир! Патагини ялайдиганлар бошқа, тушундингми? Шунчаки, ўзини сийламасанг ҳам оппоқ соқолини ҳурмат қилишинг керак, демоқчиман.

— Ҳе, ҳурмат қиладиган жойи қолгани йўқ уни. Увақа фирромни ҳурмат қилгандан кўра чўл қурбақага қуллуқ қилганим афзал.

Ҳеч ким бугунги йигининг охирида бунчалик қизгич мунозарали баҳс кўтарилади, деб ўйламаган эди. Ҳамма бирдан Ҳожи оғадан норозилик ҳиссини тўкиб солаверди.

Мажлисни олиб борувчилар уларни аранг тинчи-тишди.

Шу куннинг эртасига Қуйруққа ҳам одамлар тўда-тўда бўлиб келаверди. Барча баравар ишга тушди. Бу ерда салқин. Шунга қарамай, баданлар қизиб кетди. Пешоналарга тер резалари югурди. Тушга яқин кўчатзор эгатлари бўйлаб қамиш ихоталар саф торта бошлади. Улар кўчатларни денгиздан оқаётган шамолдан паналаши керак.

Темиржон одамлар тўлқини ичра сузиб юргандай. Улардан миннатдор. Улар билан бирга баб-баравар нафас олиш мароқли туюлар, беҳад бахтиёр ҳис қиларди ўзини.

Оққалъада ҳам сўнгги беш кунликда шундай ғайрат кўрсатилдики, деярли бир ойлик вазифа охирига етказилиб қўйилди. Энди ёгин-сочинга қолиб кетиш тўғрисида ҳам емаса ҳам бўларди. Бунинг устига, ҳаво ҳам очилиб кетди. Қуёшнинг ўзи йўқ, аммо уфқда унинг оловранг шуъалари акс этарди. Ҳа, энди хавотирланишга ўрин қолмади.

Ана шундай кунларнинг бирида кунчиқар томондан икки гёлнинг қиёфаси кўринди. Улар туя ўркачидай баланд тепаликка чиқиб, булут парчалари сузиб юрган кўм-кўк осмон фонида кўк сари парвоз қилмоққа чоғланган лочинни эслатардилар. Бирини қўлини пешонасига қўйганича одамлар тўлқини мавж урган кенгликларга тикиларди. Ихота олаётганлардан бири уни таниди:

— Ойсулув!— деди у ҳаяжон билан.

— Ойсулув!— дея унинг тахминини тасдиқлади иккинчиси.

Ойтўғон «Бўрон қуши» майхонасида юз берган ҳодисадан кейин Ойсулувни қидиришга астойдил киришган эди. Ойсулув эриникидан қочиб, Қундуз ҳимоясидан паноҳ топган экан. Бу тўғрида Ойтўғонга маълум қилдилар. Матназарнинг қандай одамлигини билган Ойтўғон ота-онасини кўндириб, синглисини уйга қайтариш учун кўп уринди. Қачонгача ҳаммадан яшириниб, ҳаммага гап-сўз бўлиб, дарбадар юради. Шундоқ ҳам ичини еб, ўзини анча олдириб қўйибди. Хуллас, Ойтўғоннинг ҳаракатлари зое кетмади. Ота-она қизларини қайта бағриларига олдилар. Аслида-ку, ўзлари ҳам шундай бўлишини ишташар, қизларининг қисмати-га жонлари ачир, кўнгиллари нотинч эди. Айниқса, онанинг кўзидан ёши аримасди ҳеч. Бироқ эл олдида расм-русмга қарши чиқиб, иснодга қолишдан чўчирдилар. Бахтларига Ойтўғон бор экан. У оилада отадан кейин иккинчи эркак. Унинг ҳам ўзига яраша иззати бор, гапи ўтади. Шу баҳона бўлди-ю, жонларига ора кирди. Ахир, ким ўз жигаргўшасини хўрлаб, кўчага ташлаб қўйгиси келади.

Шундай қилиб, Ойсулув яна волида бағридан паноҳ топди.

Икки аёл тепаликдан тушиб келишлари билан қий-чув кўтариб ўраб олишди. Тенгқурлари қучоқлашиб кетишди. Нақ бир ойчадан бери дом-дараксиз йўқолган Ойсулув уларнинг кўзига оловдай кўринарди.

— Қундошимни ҳам бирга олиб келдим,— деди у ёнидаги аёлни Темиржонга таништириб,— Ойсара. Рухсат берсангиз, оға, биз билан ишласа...

— Ишлайверсин,— деб юборди Темиржон ҳам.

Ойсаранинг кампир янглиғ ажин тортган башараси ниҳолдай қоматига асти мос тушмаётгандай эди. Фақат чиройли кўзларигина бунинг аксини баён қиларди, холос. Бир одамдаги бу икки хил қисфа кишини ўйлатиб қўярди. Темиржоннинг унга раҳми келди.

— Майли, ишлайверинглар,— қайтарди у сўзини. Сўнг нозик қочирим билан сўради:— Эрингиздан балога қолиб юрмасам бўлгани.

Ойсара ерга боқди. Унинг ўрнига Ойсулув жавоб қилди:

— Балога қолмайсиз, оға, қўрқманг. Мен уникидан кетганман.— Кейин ҳамон ердан кўзини узмай турган Ойсарага қаради.— Қундошим ҳам кетади.

Орага Тожиддин суқилди:

— Ўзи қасрда? Кўпдан қорасини кўрсатмай қолди-ку?

— Ўзи жўқ! Жўқолган. Қаёққа гумдон бўлганини ҳеч ким билмайди.

— Йўғ-эй!

Тўртинчи боб

Темиржон яна чарчаш нималигини билмай қолди. Довулбой ота кундузлари бир нафас чўзилиб, мизғиб олиш кишига қанчалик куч-қувват бахш этишини унга уқтира-уқтира чарчади.

— Киши тинка-мадори қуригунга қадар ишлаб, ўз ҳаловатини ўйламаса, жонига жабр бўлади. Ё ўзингизда қасдингиз бөрми, ўғлим?— деб қўярди доим.

Темиржон эса парвойи фалак. Кейинги ҳафта дам отлиқ, дам пиёда дала кезиб, алламаҳалда уйга қайтишни одат қилиб олди. Қайтгандан кейин ҳам ёзувчизувга берилиб тонг оттиради. Унинг ранги-рўйи шерпанжа чангалига йўлиққан кунлардагидай сўлғин, қовоқлари шишинқираб, ўзи букчайиброқ юрадиган бўлиб қолди.

— Сизнингча ҳузур-ҳаловатдан воз кечишлик — мардлик бўлса керак? Йўқ, янглишасиз, ўғлим, жопни аямаслик унинг тескариси. Мард киши соғликни ўйлайди, аввал. Авайламасанг, тош ҳам синади-да, болам. Ужарликни қўйинг. Бот-бот дам олишни унутманг. Минг бора шукрки, ишнинг мушқули ортда қолди. Бу ёғига ошигингиз олчи энди. Яхши кетади. Ёки бизларга ишонмайсизми?

Темиржон дўстларига ишонмасликдан эмас, балки астойдил масъулият ҳис қилганидан вазифасига ҳаддан ортқ берилиб кетган эди. Бирон марта нолиш ҳақида ўйламасди. Ахир, инсон эришган ғалабаси билангина эмас, ана шу ғалаба йўлида чеккан машаққати билан ҳам фахрлана билиши керак-да.

Чол билан унинг ўртасидаги дўстлик иттифоқи, ҳақиқий ота-болада бўладиган самимийлик сезгилари сингари кундан-кунга ортиб борар, шунинг учун Темиржон унинг ўғитларига қулоқ солишни ўзига фарз

деб биларди. Буён ҳам унинг кистовига қарши чиқолмади-да, тушга яқин қайтиб келиб мизгиб олмақчи бўлди.

Шу ётганича алламаҳалда уйғонди. Ташқарига чиқди. Ҳаво булут, аммо илқ. Ерга тушган ҳазонларни шабада сўпуриб юрибди. Ҳовли эса кимсасиздай. Фақат уни кўрган қунонгина севиниб, кишнаб кўйди. Зерикибми ёки ҳовлида қантариғлик туравериш жонига тегдими, ҳар қалай, бирор ёққа борсак керак, деган ният билан ер депсиниб, тилпирчилай бошлади.

Темиржон Қундузни бир кўргиси, қиз билан учрашиб дил чигилини андак ёзгиси келиб кетди. Юлдузнинг ўша ҳаётбахш хатига кетма-кет жавоб ёзганига ҳам икки ҳафтадан ошди. Бироқ яна у лом-ним демайди. Қундузни кўрса, изтиробдан эзилган кўнгли бир оз юпанч топармикин? Узини кўрмай, суратини кўриб овунадиганлар камми? Қундуз эса Юлдузнинг синглиси. Орасида бор белгилар унда ҳам намоён.

Айтмоқчи, Қундуз хов бирда қайиқда сайр қилмай-мизми, демаганимди? Ҳозир айти сайрнинг пайти.

Уни қидириб аранг топди.

— Келинг, Қундузхон, бугун ишга ҳеч алоқаси йўқ нарсалар ҳақида гаплашайлик,— деди у қизни кўриши билан.

— Гуллар, булбуллар ҳақидами?— қувлик билан савол берди Қундуз.

— Майли, гул, булбул ҳам фойдали-ку, ахир. Бунинг устига, романтик нарсалар.

— Ҳо-о, кўнглингиз романтика тилаб қолдими? Қойилман. Бутун романтика сиз учун кўчат экишдан иборат, деб ўйлаб юардим.

Қундузнинг кўзлари одатдагича порлаб турар, тимқора сочларининг бир чимдими гажакдай тушиб пешонасига хира соя берарди. Эғнида зангори жун кўйлак, кўйлак устидан эса удун энгли қизил жемпер кийган, оёғида ҳар вақтдагидай этик, бўйнида дурбин. Темиржон қизни биринчи марта кўраётгандай томоша қиларди. Бу сафарги учрашув унга бошқачароқ янгиликларни баён қиларди гўё. Қундузнинг гапириш оҳангида Юлдузнинг жаранглашиб кулиш оҳанги бор экан. Айниқса унинг «Ҳо-о» дейиши билан Юлдузнинг «О, ноз қилмай қўя қолинг», дегандаги карашмалари янграб кетгандай бўлди. Бу антиқа ўхшашликни Темиржон биринчи бор кашф қилиши.

Темиржоннинг эғнида ўрмон ходимлари киядиган форма — ҳаворанг габардиндан шим-костюм, бошида фуражка.

— Ярашибди, муборак бўлсин!— деди Қундуз мулоҳим қулиб туриб.

— Раҳмат, ўзингиз киймабсиз-да?

— Киярман.

Қундузнинг табассум қилган пайтда пайдо бўладиган ўнг юзидаги нозик чуқурча унинг кўнглини ёритиб юборди. Ана шу чуқурча Юлдуз билан институт боғида сайр қилишган, бир-бирларига жуда яқин турган пайтдаги дамни эслатди. Ўша дамлар қандай ширин, бебаҳо бўлгани энди сезилмоқда. Ўша учрашувда қалби ҳам кенг ва эркин урарди. Ҳозир эса торайibroқ қолгандай, огир, ташвишли уради. Чунки шу қалбнинг бир бўлаги билангина яшайбди-да бу ерда.

Қундуз йигитнинг тикилаётганини кўриб ўзида хавотирлана бошлади. «Нима бало, бирон еримда ўзгариш бўрмакин?» У сочларини тузатиб, у ёқ-бу ёғига қараган бўлди. Темиржон бунн сезди-ю, назарини четга бурди.

Қиз у билан учрашганидан хурсанд эди-ю, айни пайтда, чўчиқираб ҳам турарди. Неғалиги ноаниқ. Фақат ёнма-ён йўлга тушганларида жон-жаҳди билан ўз Миттивойи тўғрисида гап бошлаб орага тушган нуқулай вазиятга чек қўйди.

— Отни қўйиб юбордим-да, ўзим булоқ бўйига бордим,— деди у,— сув юзи сокин шишадек. Ювиндим, ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичдим, кейин жийдага суяниб бирпас ҳордиқ олмоқчи бўлдим. Ҳаммаёқда куз нафаси. Япроқлар тўкиляпти. Жийда шохига бир қуш келди-да, тоза сайради. Қулоқ солиб ўтириб, кўзим плинганини сезмай қолибман. Бир маҳал шитир-шитир товуш яқинлашаётгандай бўлаверди. Секин қарасам, булоқнинг нариги бетида Миттивой сувга тикилганича турибди. Кўриб, хурсанд бўлиб кетдим. Қичқириб юборай, дебман. Кейин кўзимни ундан узмай ўтиравердим. Елгиз эмас экан. Ёнига иккита сайғоқ боласи югуриб келди-да, сувга лаб урди. Улар сув ичиб бўлгунча Миттивой бошини мағрур кўтариб, теваракни ҳушёр кузата бошлади. Сайғоқ болалари олдинги оёқларини букиб, чўккалаганларича чанқоқларини қондирдилар. Миттивой тумшугини роз кўтарганича ҳавони ҳидлар, бирон шарпа йўқмикан, дегандай атрофга жовдирарди. Унинг ҳар бир ҳаракати менга таниш. Лекин ҳо-

зир жуда бошқача, кўриниб кетди кўзимга. Унда қандайдир шохона ифтихор пайдо бўлган. Аммо тажрибасизлиги ҳам билиниб турарди. Қўлда ўсиб, эркин шароит мактабини эгаллаб улгурмаган-да: булоқдан салгина олисроқда ўтлаб юрган отининг, булоқ четида ўзига тикилиб турган одам шарпасини сеза билмасди.

Сайгоқ болалари сувдан бош кўтариб, лабларини чалп-чалп ялаганларича ортга тисарилдилар. Сув ичиш навбати Миттивойга келди. Мен унинг чиройли қадди, ёйдай тетик бўйни, ипакдай майинлашиб қолган тилларанг юнглариининг билинар-билинимас силкинишларига маҳлиёман. У ҳам сув ичиб бўлгач, тилини чапиллатаркан, лабларидан туёқлари остига чак-чак сув тома бошлади. Шундан кейин кўзи менга тушиб қолди: Мен беихтиёр: «Миттивой», деб юборибман. Сўзим оғзимдан чиқар-чиқмас, учаласи баб-баравар келган томонига ўқдай отилиб кетди. Бир зумгина туёқчалари эзган хас-чўпларнинг қисирлашлари эшитилиб турди. Қилмишимдан пушаймон едим. Яна шитир-шитир товуш. Қарасам, кўздан йўқолган Миттивой битта-битта босиб қайтиб келяпти. Яна чақирдим. Миттивой таққа тўхтади. Олдинги бир оёғини хиёл кўтарганича ҳайкалдай қотди-ю, менга узоқ тикилди, кейин танигандек югура келиб, оёғимга суйканди-да, яна шаталоқ отганича қочиб кетди. Ағрайиб қолавердим. Шундан бери кўрмайман, изламаган жойим қолмади. Матназарга ўхшаганнинг милтиғига учрамаганмикин, деб қўрқаман.

— Учрамагандир.

— Шунақа дейсизу... Билиб бўлмайди-да. Кўрганлар ҳавасга ҳам тутиб кетишлари мумкин.

Унинг ташвиши Темиржонга ҳам ўтиб борарди. Булбул кичкина қуш бўлса ҳам ўзига мафтун эта билди. Аммо шахсий вақтихушлигини ўйлаб, уни қарасга солиб қўядиганлар камми? Ўзига тонг отсину ўзгага кун ботсин. Шу ҳам инсоний фазилат бўлди-ю.

Темиржоннинг кўнглида қандайдир аламли туйғу уйғонди.

— Табриклайман,— деди тўсатдан Қундуз ёнмаён боришаркан.— Қуйруқ тақдирини ўйлаб, тоза тер тўқдингиз. Ишларингиз ванг эмиш. Эшитиб тураман ҳаммасини.

«Ҳа, бу йилги ишнинг энг қийини ўтиб кетди-ю,— деб ўйларди Темиржон.— Қишнинг совуғидан эсон-

омон чиқиб олиш ташвиши бор ҳали. Ерлар музлаб, кучатлар илдирига зарар етиши мумкин. Ҳали нечтаси, побуд бўлади-ю, нечтаси қолади. Ҳар қалай, ғалаба ҳақида қўшиқ айтиш эрта ҳали. Ҳар бир нарасада бўлгани каби бизнинг меҳнатимизда ҳам ўзига яраша шодлик ва азоб туйғулари бор».

Қундуз олдинроқ юриб кетди. Темиржон чаққон юриб, етиб олди унга.

— Мени кечиринг,— деди у аста, Юзлари қип-қизариб кетган эди.— Қўпдан бери кўрганим йўқ сизни. Бугун учратганимдан хурсандман, жуда-жуда...

Қундуз жилмайиб қўйди. Демак, кўришишга оран-манд экан-да. Бу яхши. Унинг тили билан айтганда «жуда, жуда...» Юлдуздан хатни ҳам шундай орзиқиб кутаётган бўлса керак. Жавоб келмаганига ҳафамининг ё? Бу ҳақда индамайди. Майли, сир тутса тутақолсин, лекин бари бир айтади. Бир хатга кетма-кет икки марта жавоб ёзгани ҳеч кимга маълум бўлмаса ҳам, Қундузга маълум. Ана шу иккитасига ҳамон жавоб келмаётганини ҳам билади. Майли, кутсин. Узоқ кутилган нарсанинг қадри ошади.

Денгиз бугун тинч. Унинг қаърига узун кўприк бўлиб кирган тахта йўлак теваранига боғлоғлиқ қайиқлар ҳар вақтдагидай чайқалмас, ўзини ҳар ён урмас. Арқонларни солинтирибгина, жимгина турарди. Катта кемаларда ҳам ҳеч ким йўқ. Хартумлари кўкка етгудай баланд кранларнинг пўлат бармоқларининга ҳавода осилиб, аста силкинади. Айюҳаннос солиб қийқирадиган қушларнинг ҳам қораси кўринмайди. Фақат якка-ёлғиз қалдирғочгина дам пасайиб, дам баландлаб учиб юрибди. У нимагадир безовта.

Бу осоишталик Темиржоннинг юрагига андак гулгула солди.

— Табиатнинг феъли бузилиброқ турибдими дейман?— деди у шубҳали кўринган той-той кир пахтадай уюлган булутларга боқиб, — денгиз ҳам ғалатироқ.

— Майли, кўнглингиз чопмаса, сайрни тўхтатамиз. Темиржон унинг гапини ўзича тушунди.

— Чўчияпти, деб ўйламанг, Қундузхон. Денгизда биронта қайиқ кўринмайди, қаранг-а. Бу бежиз эмас.

Қиз кулди.

— Тўғри, балиқчилар ҳали денгизда бўлса керак. Қайтганларича йўқ шекилли.

Темиржон шахдам бориб қайиқларнинг бирини арқонидан ечди.

— Қўйинг, майли, сайрни бошқа кунга қолдирамиз. Темиржоннинг қайсарлиги тутди. «Бу денгиз экан-ку, одамлар аждаҳодай қутуриб турган Амуда сузиб юришади-ю...»

Қиз қайиқнинг қуйруқ қисмига, йигит унга юзма-юз ўтирди-да, эшкакларни сувга солди. Сокин жимираб турган сув сатҳи мойдай кесилди-ю, икки томонга оҳиста ёйилиб кетди.

Темиржон мактабдалик пайтлари тенгқурлари билан шаҳардаги Комсомол кўлига чўмилишга борар, аҳён-аҳён қайиқда сайр қилишиб, эшкак эшишни ҳам ўрганиб олган эди. Ҳозир эса қиз олдида бир «санъат»-ини кўрсатиб қўйиш учун дангал эшкакка ёпишди-ю, аммо ҳадеганда қовушиб кета қолмади. Қайиқ эгасидан аразлаган кайсар эшакдай ўрнидан жилгиси келмас, бир ерда гир айланарди, холос. Темиржоннинг кафтлари жисмоний меҳнат билан чиниққан бўлишига қарамай, эшкак дастаси тез-тез кўлидан чиқиб кетар, сув сачратиб, Қундузнинг у ер-бу ерини ҳўл қилар, дам ўзи нўноқ туякашдай мункиб кетар эди. Қиз эса куларди.

— Менга беринг-чи...— дея қисталанг қилди кейин. Аммо йигит бўш келмади.

Шу алфозда улар кўрфаздан анча узоққа кетиб қоллишди. Осмон билан сув бир-бирига жуда яқинлашгандек, уфқ билан денгиз ўпишишга интилаётгандек.

Эшкак ўқи тинмай ғижирларди. Кўпдан бери мойланмаган шекилли. Шунақалигини билганда бошқа қайиқни танларди Темиржон. Майли, энди кеч.

Анча суздилар, қайиқ сув сатҳида аста қалқиб олға интилмоқда. Майин тўлқинлар саси ёқимли. Қайиқ эмас, Шероролнинг сув ялаган қирғоқлари хиёл чайқалиб, ортга чекинаётгандай. Пасту баланд томларнинг мўриларигина аранг кўзга ташланади. Қаёқдандир кўтарилган шовқин худди ёнингизда эшитилаётгандай туюлади. Ҳатто одамларнинг гап-сўзлари ҳам аниқ ва равшан эшитилади.

Ниҳоят, қайиқ унга итоат қила бошлагандай туюлди. Инсоннинг кўлидан нима қочиб қутуларди. Ҳаммасини эгаллайсан, жиловлайсан, енгасан! Инсон олдида тиз чўкмайдиган нарсанинг ўзи йўқ! Энди эшкаклар енгил, бир маромда ҳаракат қилар, сувга урилган заҳоти тўлқинчалар ҳосил бўлиб, қайиқ деворларини аста ялар, тинмай шувиллар эди. Қайиқ орқасида эса кўм-кўк жимираган йўл кесилиб қолар, майда тўлқинча-

лардан ҳосил бўлган ўркачларда кумушранг кўликлар яради.

Майин шамол эсиб, қизнинг сочларини титкилади. Этакларини аста кўтариб, пуфакдай шишира бошлади. У борт тўсиғини маҳкам ушлаб олган, унинг юзларига сачраган маржон-маржон томчилар эса эндигина йиғидан тўхтаган ёш боланинг кўз ёшларини эслатарди.

— Қаёққа ҳайдаясиз?

Денгизнинг ғоят гўзаллиги аста-секин Темиржоннинг диққатини ўзига боғлаб олаётган эди. Кўз олдида сув бору сурранг уфқлар денгизнинг мафтункор жилваси... Бу манзара ҳар қандай кишини сеҳрлаб оларди ўзига. Шунинг учун қайиғи тобора денгиз ичкарисига талпинаётганини сезмас эди Темиржон.

Қизнинг саволи уни ўзига келтирди. Эшакнинг бирини тўхтатиб, иккинчиси билангина ҳаракат қила бошлади. Кўп ўтмай Шероролнинг кулранг қирғоқлари, олтин тусдаги қўғазорлари бўйлаб кета бошладилар. Қалин девор сингари зич ўсган қамишзор дунёдаги энг беозор қушларнинг эрта баҳордан қор тушгунга қадар урчиб улғайишлари учун энг қулай маскан... Бу ерларда бир-бири билан ким ўзар ўйнайдиган, пайдарпай сайрайдиган паррандалар сурони яккаш бир симфония кашф этади доим. Овозининг борича ғақ-ғақлаган ўрдакларнинг, қийғирнинг чийиллаган овозини эшитиб, алвон турли ҳаётни ҳис этасан киши... Сувдан бир ярим метр баланд кўтарилган қамиш деворларни ёриб мўраласангиз, кўз олдингизда шу маҳалгача ҳаёлингизга ҳам келмаган янги бир дунёнинг гувоҳи бўласиз. Атрофи қуршалган, кенг ва худди эртақ сингари афсонавий кўл. Шитир этган товуш эшитилмайди.

— Кечагина бўлгандим бу ерда,— деди Қундуз.— Оққушлар кўп бўларди бу чоқда. Қаёққа кетдйкин?

— Учиб кетишгандир.

— Қаёққа?

— Иссиқ томонларга.

— Йўқ, ҳали эрта-ку. Оққушлар биринчи қор тушгунга қадар ҳам болаларини учирмага ўргатиб юришаверади. Жуда ажойиб-да,— у бирдан тасвирга берилиб кетди,— ойдинда кўрсангиз.

Қундуз гапирар экан, унинг ҳикояси Темиржоннинг тасавурида жонли қиёфа кашф эта бошлади.

...Тун қўйнига чўмган теварак жонланиб қолади. Қаёқдандир оққушларнинг қийқириғи яқинлашади. Кўк-

даги ой нури сокин кўл узра заррин чойшаб ёйган. Бирдан кўл оққушларга тўлиб кетади. Сув сатҳидан назарингизни ололмайсиз ҳеч. Ногаҳон қамишлар ичидан бирип-кетин сузиб чиққан оққушлар аста одам қиёфасига кира бошлайдилар. Улар қирғоққа йўл олишади. Соҳилни оппоқ либосга бурканган қизлар эгаллаб олади. Ҳаммалари шодон. Уйин-кулги, қизлар базми бошланади...

Дарвоқе, шундай манзарани қаерда кўрган эди. Э, бу Чайковскийнинг «Оққуш кўли» балети-ку. Студентлик пайтлари коллектив бўлиб бориб неча бор кўришган эди уни. Қизиқ, фикрга толсанг, нималар жонланмайди хаёлингда.

— Тавба, қаёққа гумдон бўлиша қолди ҳаммаси?— қиз Темиржон олдида ёлғончи бўлиб қолганидан хижолатда эди.

Қундуз бу ерларни бир неча бор кезиб чиққан. Кўп жониворларнинг ҳаёт кечириш усули билан ошна. Товуш чиқармай юриб, ҳар бир жониворнинг ишини кузатган. Ер бағирлаган каваклар олдида турли қайвонларнинг болалари иргишлаб юрганини кўрган. Қайси жонивор қандай пайтда қандай овоз чиқаришини ҳам ўрганган эди. Нимадир миёвлаб хавфдан хабар беради, нимадир чийиллайди, мунчоқдай кўзларини йилтилатиб ин-нидан мўралайди. Сени яширин кузатади: Хоргул, чўл наъматаги остидан энтак-тентак одимлаб чиқиб қолган қизилоёқ думини силкитади. Яқин-йироқларини ёнига чақиради. Ҳозир эса уларнинг шарпаси ҳам эшитилмасди. Қундуз қайиқ ўртасида тик туриб, дурбин билан кузатиб бораркан, бирдан севиниб кетди.

— Мана,— дея дурбинни Темиржонга узатди, — қаранг, ғаройибот дунёси билан танишинг.

Икковлари ўрин алмашдилар. Темиржон оёғини кериб, қайиқнинг икки биқинига қўйди-да, ғоз туриб, дурбинни кўзига тутди. Қундуз Темиржон қалқиб кетмаслиги учун, эшакни авайлаб сувга ботирар, қайиқни эҳтиёткорлик билан юргизиб борарди. Икковлари ҳам жим, шарпа чиқариб, ортиқча ҳаракатлари билан бирон жониворни қўрқитиб қўйишдан чўчирдилар.

Темиржоннинг кўзига доира ичида қоғоғи солиқ осмон фониди бешакл манзаралар, қорамтир тусдаги хилватгоҳлар намоён бўлди. Шу хилватгоҳлар қўйида беҳисоб лашкари яшириниб ётгану яқинлашишингни кутиб ҳамлага ҳозирдай. Унда-бунда одам бўйи келадиган шерпанжалар теваракни ҳушёр кузатаётган соқ-

чиларни эслатади. Эгри-бугри зинапоялар билан қуршалган малларанг тепаликлар эса қанча-қанча тақаб-бурлик касб этган.

— Ҳеч нима кўрмаяпсизми?— шивирлаб сўради Қундуз:

— Ҳеч нима.

— Дурустроқ қаранг.

Шу маҳал Темиржон қичқириб юборишига оз қолди.

— Кўряпман... Қуёнга ўхшаган жониворлар югуриб юришибди. Унақа десам, қуённинг қулоғи бўларди... Буники йўқ.

— Тумшуғи қанақа?

— Тўмтоқ... Териси олачипор. Малларанг... қўнғир доғлари ҳам бор.

— Думи момикдаккинами?

— Думини елкасига ташлаб олган.

— Олакузон,— дея тушунтирди қиз.— Бирон фалокатни сезса, қўрқса, безовталанса, думини елкасига ташлаб, бошини ғоз кўтарганча тураверади.

— Қизик... бу жуда қизик, жуда, жуда... Шу ердан туриб милтиқ отса, етармикан!

— Қойил-е. Келиб-келиб сиздан шунақа гап эшитаман, деб ўйламагандим, Темиржон ака.

— Кечирасиз,— ўсал бўлди Темиржон,— сирасини айтдим-да. Оғзимдан чиқиб кетди. Келинг, қайиқни мен ҳайдай.

Қундуз аввалги жойига ўтиб ўтирди.

— Ёмон кўрганим милтиқ тутган одам. Бераҳм, бешафқат бўлишса керак ўшалар... Тирик жонга жабр қилишга қандай виждонлари бўларкин-а. Йиртқичми, беозорми, фарқига бормаи отишаверади.

— Йиртқич ҳайвон йўқ дунёда. Тегмасангиз, азоб бермасангиз, энг ашаддийси ҳам инсонга бош эгади.

— Тўғри айтасиз. Аму соҳилидаги тўқайзорлар йўлбарсга кон бўлган бир вақтлар. Қани улар? Юраверса, кимга зарари тегарди. Қўриқхоналаримизнинг беағи бўлмасмиди? Ана шунақа ҳайвонларнинг қиронини келтирган овчилар. Ашаддий йиртқичлик деб шунга айтадилар. Турган-битгани ёвузлик. Табиатга зарур бўлмаган мавжудот борми дунёда? Йигирма гектар ерда бирон шер ёки йўлбарс айланиб юрса, ёмонмиди? Уша ернинг чорвасига ҳам барака кирарди. Ҳар бири иккита-учтадан болалайдиган бўларди. Чунки улар ортинча ҳушёрликни йўқотиб қўймайдилар. Махлуқот дунёсининг ана шунақа қонунлари бор. Табиат ярат-

ган ҳамма нарса фойдали. Ҳатто чувалчанггача Ер остида ўрмалаб юрган сон минглаб чувалчанг бўлмаса, на мевали дарахт, на сабзавот, на гиёҳ унган бўларди.

— Тўғри айтасиз. Дунёдаги ҳамма нарса бир-бири учун жон фидо. Оддийгина чивингача. Чивинларнинг ҳам зараридан фойдаси камми? Улар доим бошқа мавжудотнинг тириклиги учун қурбон. Мен бу ҳақда кўп ўйлайман. Мана, эллик бир миллиард гектар ерга эга бўлган планетамизнинг ўттиз олти миллиардини сув, ўн беш миллиардини қуруқлик эгаллаган бўлса, шундан бор-йўғи тўрт миллиард гектаргинаси ўрмон билан банд, холос,— ўз дардини очишга ўтди Темир-жон ҳам.— Ахир, бу жуда оз-ку. Лекин шу озни ҳам қадрламайдиганлар топилади. Уни асраб-авайлаш ўрнига нобуд қилишгача борадиганлар йўқ дейсизми? Набототни беҳисоб, беқиёс тириклик манбаи дейиш мумкин. Наботот бу — замин, бу — ҳаво, бу — мавжудот дунёси-ку. Тайга ўрмонлари таратган булутлар қанча-қанча қурғоқ ерларга обнҳаёт ёйди. Ҳосилига ҳосил қўшади. Шифобахшлиги-ку, ҳаммага маълум. Биласизми, Қундузхон, тажриба шуни кўрсатдики, дарахт кўп жойда грипп, ўпка касалликларига одам камдан-кам чалинар экан. Чунки дарахтлар ҳар хил касаллик микробларини емирувчи фитонцид моддалар ажратиб туради ўзидан. Ўрмон етиштирган қумурсқаларнинг фойдасини айтмайсизми. Биз бундай ҳашоратларни зарарли деб ҳар хил кимёвий моддалар билан йўқ қилишга одатланиб қолганмиз. Аслида балиқ қумурсқа, чивин бор жойда кўпаяди.

— Чивиннинг зарари ҳам кўп-да. Ўрмонга кирган тирик жонга офатдай ёпишади. Ёмон касалликлар тарқатади. Бунисига нима дейсиз?

— Тўғри, ботқоқликларда нефть қидираётган, кон излаётганлар ҳам чивиндан жабр кўрганларини ёзадилар. Безгак, куйдирги сингари касалликлар тарқатишини таърифлайдилар. Шунга қарамай, чивинни қириб ташлаш кофар зиёндр. Чивин қирилса, ўрмонларимиз ранг-баранг қушлардан айрилади. Бундай ўрмоннинг нима فايизи бор? Чивиннинг касал тарқатмаслигини олдини олиш мумкин. Олимлар чивиннинг урчиш шароитини ўрганиб, одамга ёпишмаслик чораларини қўлламоқдалар. Улар хавф-хатарга дуч келган чоқларида бир-бирларига ана шу хавфдан хабар берадиган сигнал товушларини плёнкага ёзиб оладилар. Ана энди тасаввур қилинг, Қундузхон, ўрмонда юрибсиз, атрофинг

ғизда ғуж-ғуж чивин ғаласи, аммо сизга тегмайди. Сиздан қочади. Чунки ёнингиздаги кичкина аппаратдан «қоч-қоч, хавф бор» деган товуш таралиб туради. Мана, гап қаёқда.

Улар бир-бирларининг гапларига ажойиб бир юрак талпиниши билан қулоқ солишар, бирининг фикрини иккинчиси тўлдириб борарди. Инсон, тақдир, элатлар, расм-русмлар, замин, табиий ҳодиса, воқеалар, махлуқот, ўсимликлар дунёси, фан олами, қадр-қиммат, эртанги кун ҳақидаги суҳбатлар бир-бирига уланиб кетарди. Худди шу завқли суҳбат учунгина денгиз сайлига чиқишгандай.

Қайиқ соҳилдан анча йироқлаб кетаётгани учун сув аста кўтарилиб, мавжида аллақандай сирли ҳодисалар юз бераётганини сезмай қолаётган эдилар. Буни шу денгиз атрофида туғилиб-ўсган, ҳаёти шу бепоёндай кўринган сув олами билан боғланиб кетган одамларгина дарров сезиб оlishлари мумкин. Дарвоқе, Темиржонни ҳам қайиқнинг арқонини ечиш олдидан юрагига ғулғула тушган эди. Балиқчиларнинг биронта кемаси кўринмаслиги, қайиқлар қантарилган отдай бекатларга боғлаб қўйилганлиги уни шубҳага солган эди. Бироқ Қундузнинг қочирим қилишидан чўчиб, юрагидаги ғулғуласини яширди. Мана энди ана шу хатоси бошларига оғир ташвиш ёғилишига сабаб бўлмоқда.

Сокинлик кучли тўфон олдидан туғилади. Денгиз худди ана шу пайтда жангу жадалга тараддуд кўраётган бўлади. Гўё ёвуз кучлар ғаласи лашкар тортиб, ҳар қандай ҳамлага ҳозир у нозир. Бундай пайтда фурсатни бой берган ютқазishi мумкин. Табиатнинг қиттайгина ишораси бўлса — бас, сокинликка ҳалал етади. Беаёв жангу жадал учун сигнал бу. Икки томонда саф тортишлар гўё бир-бирларига қарши ҳужум бошлайдилар. Бундай пайтда оддийгина қайиқ эмас, катта-катта кемалар ҳам пайраҳага тенг бўлиб қолади.

Қаҳрамонларимиз сайр қилиб юрган маҳал кунботарга қараган киши денгиз билан осмон ўртасида тик қоя пайдо бўлганини, шу қоя туфайли борлиқ қоронғилик қаърига шўнғиётганини кўрган бўларди. Баҳайбат қуюқ булутлар уюшмасидан ташкил топган шу сип-силлиқ зулмат ниқобидаги қоялар балою қазодай шиддат билан ёпирилиб келаверади. Истаган маҳали оламини бурда нон сингари ютиб юбормоққа қасд қилган ажал уруғининг ўзгинаси бу. Денгиз борган сари қаппайиб кўтариларди. Аммо қилт этган шарпа йўқ

унда. Ҳозиргина гимирлашиб юрган туқай жониворлар ҳам ин-яларига кириб, кўздан ғойиб бўлишган.

Теваракда содир бўлаётган ўзгаришни сезиб, Темиржоннинг юрагига яна ваҳима улашди. Аммо Қундузхонни чўчитиб қўйишдан қўрқиб, сир бой бермади. Эшакни эса чаққон эша бошлади. У қанчалик ўринмасин, бари бир қиргоққа етиб олиш насиб қилмади. Осойишта денгиз тўсатдан қиёфасини ўзгартирди-ю, катта-катта тўлқинларни чор тарафга отаверди. Сув гирдобига учраган қайиқ чирпирак бўла бошлади.

Чақмоқ чақиб, ҳаммаёқни ёритиб юборди. Булут тўдалари эса совуқ илондай тўлғониб қолди. Илон рақибини тили билан чўчилади, булутнинг тили яшиндир. У ҳам яшини билан оламга ўт қўймоқчи бўлиб қўрқитади.

Осмон қаърида момақалдироқ жом қоқа бошлади. Занжирдаги арслон сингари бўкириб, ҳар ён ўзини уради. Бу ўкиришлардан, шовқин-суронлардан аъзойи бадани титраб кетади. Шундоққина бошинг узра момақалдироқ аравасини қалдиратиб ўтди-ю, яна олислаб бориб, осмон қаърида ғойиб бўлди. Сув юксак миноралар ҳосил қилиб, кўкка сапчиди. Темиржон билан Қундузнинг башарасига сув сачратди. Қайиққа шовуллаб қуйилди. Қундуз қайиқнинг икки бортидан маҳкам ушлаганича сапчиб кетишдан қўрқиб ўтирар, ёпирилиб келган сув ҳужумидан ўзини аранг ҳимояга бларди.

— Маҳкам бўлинг,— деди оғзига тахир сув тўлиб, нафаси бўғилаётган Темиржон. Эшаклар унга итоат қилмай қўйди. Тўғриси, Темиржон даҳшат ичида боши гангиб қолганидан қайиқни қаёққа буриш, қаёққа юриш кераклигини билмасди. Эртароқ орқага қайтишни ўйламаганидан минг пушаймон ея бошлади. Тўлқинлар эса қутургандан-қутурар, қайиқ устига ёпирилар, сувга тўлдирарди. Қайиқ сувини тўкиб, енгиллатишнинг эса пложи йўқ.

Ногоҳ эшаклар ҳам бирин-кетин Темиржоннинг қўлидан чиқиб, шу заҳотиёқ уларни тўлқинлар илиб кетди-да, қаёққадир улоқтирди. Энди фақат жонни асраш ғамини ейиш керак. Бунинг иложи бормикин?

Қайиқ дам кўтарилиб, дам унурга қулагандай, қияликдан шундай ғир зулмат қаърига шўнғиб кетарди.

Қундуз Темиржоннинг эшкаги учиб кетганидан хабари йўқ ялиниб-ёлворарди ҳадеб:

— Орқага буриш, Темиржон ака... Қирғоқ орқада қолди. Қирғоққа буриш.

Афтидан, унинг мажоли кетиб, денгизга қулаб тушишдан зўрга ўзини тутиб турганга ўхшайди. Темиржон қайнқин бошқариш у ёқда турсин, бир нарса дейишга қурбн етмас, олдиндан урган кучли шамол томоғидан ғиппа бўғиб, овоз чиқаришга қўймас эди. Ўзини очди — тахир сувга тўлади. Гирдоб қуршовига тушиб қолмасак, деган шубҳа исканжага олади уни.

Қундузнинг уни чиқмай қолди. Темиржон қалин парда орқасида унинг қиёфасини кўрди-ю, қути учиб, юраги орқасига тортиб кетди. Қизнинг оёқлари тиззасигача сув ичида, ўзи эса бортин маҳкам қучоқлаб олганича чайқалиб ўтирарди. Тўлқинлар кетма-кет уни саваларди. Қора кучлар бетўхтов ҳужум устига ҳужум ёғдирарди. Бундай ёғилаётган зарбалар таҳдидига қарши туришга икки сайёҳда мажол йўқ.

Афсонавий девдай кўтарилган сув қояси шундай зарб билан келиб урилардики, қайнқ тўнкарилиб тушишига оз қоларди. Ниҳоят, шундай ҳол юз берди. Қундуз овозини борица қичқириб юборди...

II

Қундуз қаттиқ қичқирди-ю, шу заҳотиёқ уни ўчди.

Темиржон ўзини тўлқин ҳукмида кўрди. Филдай-филдай ўркачлар уни кўтариб олиб палахмон тоши каби улоқтирар, палахса-палахса сув қатлами эса устига ёпирилиб нафасини ростлашга имкон бермасди. Қундузни кўриш умидида бир-икки бор бош кўтариб, ёнверига кўз ташлашга ҳаракат қилди. Иложи бўлмади. «Қундуз», дейишга улгурмай чўкиб кетди. Яна чиқди. Бу сафар ҳолдан тойган эди. Кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, оёқ-қўллари бутунлай ҳаракатдан тўхтагандай. Тўлқинлар эса уни у ёқдан-бу ёққа отиб, кўтариб урарди. Дафъатан яна сувга шўнғиб кетди. Худди шу маҳал тиззаси дағалроқ нимагадир бориб тегди. Учинчи бор шўнғиш билан эса шу дағал нарсага ўтириб қолди. Башарасини нималардир тимдалай бошлади. Бирдан мияси яшин тезлигида ишлади-ю, ҳодисанинг тағига ета қолди. У қумлоққа чиқиб олган экан. Лекин бу соҳил эмас, қандайдир саёзлик. Бироқ қаддини кўтаришга улгурмай, тўлқинлар қайта ҳужумга ўтиб, уни анча ергача улоқтириб юборди.

У қумлоқнинг қоқ ўртасига келиб тушган экан. Оёқларини ҳамон тўлқинлар ялаб турарди. Шу ҳолда қимир этишга ҳоли келмай ётаверди. Кўзи очилмасди. Қулоғи шовқиндан битиб қолгандай. Шунга қарамай, мо-

мақалди роқнинг замбараги баралла эшитилмоқда. Кетма-кет чақилган чақмоқ юмуқ қовоқлари остида аланга аксиний берди. Фазода шуълалар галаси ғужгон ўйнарди. Темиржон икки қўлини ерга тираган ҳолда қаддини кўтармоққа уриниб кўрди. Иложи бўлмади. Лекин тақдирга тан бериб ётавериш ҳам ярамайдди. Яна бир ҳаракат қилиб, туриш керак. Жонни асрашнинг пайидан бўлиш керак. Муддатини қўлдан бой бериш ўлимга юз тутишдир. Бошга бирон фалокат такрор тушмай туриб сўнгги кучни ишга солсин-чи... Епи-ра-й!

У аранг бошини кўтарди-да, ағдарилиб қорин билан ётиб қолди. Кейин чўккалади. Худди шу пайт орқадан ҳамла бошлаган бўрон зарби уни яна ерга чалпак қилиб урди. Устига қум аралаш жала ёға бошлади. Бунақада тириклайин кўмилиб кетиш ҳеч гапмас-ку. Оқибатда ўлигини ҳеч ким тополмас. Қирғоққа улоқтирилган чалажон балиқлар сингари қурт-қумурсқаларга ем бўлиб кетаверади. Балки тўлқинлар яна денгиз қаърига тортиб кетар, денгиз эса барча кирдикорларини яширгани каби бу мунофиқлигини ҳам пинҳон тутишга ўтару ҳеч нарса кўрмагандай илжайиб тураверар кейин. Одамлар қидира-қидира тополмай йиғи-сиғи билан аза очишга мажбур бўлишар. Ундан кейин-чи? Ундан кейин, дунёдаги барча оддий нарсалар унутилганидай, бора-бора уни ҳам унутиб юборарлар.

Темиржоннинг кўз олдига сочларини ёйиб бўзлаётган онасининг сурати келди. Унинг дод-фарёдига чидаш йўқ. Яккаю-ёлғиз фарзандидан жудо бўлишдан оғир мусибат борми дунёда? Йўқ, туриш керак. Тезроқ туриш, курашиш... Ажал соати етмай туриб, ёруғ дунёдан осонгина кўз юмиб кетавериш бемаъниликдир.

Қумга беланиб зил-замбилга айланган қаддини қайта кўтариш осон бўлмади. Бироқ бир нарсага астойдил уринсанг, албатта эришасан. Яшаш учун аҳду паймон қилибсанми, бас. Сўнгги нафасинггача шу аҳднингда тур, кураш! Куч-қудрат ҳам ана шунда туғилади. Ҳаракатсиз тириклик йўқ. Темиржон фикрини жамлади. Куч йиғиб туриб ғўладай бир юмалади-ю, яна чўккалаб олди. Бўрон ҳужумига кўксини қалқон қилганича қулаб кетишдан ўзини маҳкам тутди. Агар яна йиқилса, қайтиб туролмаслигига ақли етарди. Оёқлари ердан кўтарилди. Шамол ҳам олд томондан урилиб, унинг юзтубан туришига йўл қўймади энди. Кўзлари қуюқ тумандан гивирлаган қоронғилик ичидаги тева-ракни илғай бошлади. Атрофга диққат билан тикилди.

Қайси кўзи билан кўрсинки, келиб тушган жойи. денгиз қуршовида қолган кимсасиз, қип-ялангоч оролча экан. Бу ҳам денгизнинг навбатдаги бирон найранги бўлмасин тағин. Ҳа, оролчалар тўфон қутурган пайтларда пайдо бўлади. Баъзан бир кечанинг ўзида пайдо бўлиб, яна йўқолиши мумкин.

Бўрон шаштидан қайтмоқда шекилли. Қумлар юз-кўзларини саваламай қўйди. Шамол тўрт тарафдан нуқиб, туртиб ўтади, холос. Тўлқинлар ҳам аввалги шиддатидан қайтган. Қуюқ туман ичидан осмон парчаси кўриниш беради. Бирдан олис ердан аллақандай дераза ланг очилиб кетгандай бўлади. Бир нафасгина шуълага тўлади атроф. Яна шундай шуъла ерда чалқанча ётган Қундузнинг жасадини ялт этиб намоён қилди. Темиржон қизнинг ёнига чаққон борди-да, ёнига чўккалади. Бошини кўтарди. Қизнинг бўйида ҳамон дурбин осиглиқ. Сувга чўкиб кетмаганини айтинг. Боғичи қизнинг бўйида-ю, ўзи бош томонда қумга ботиб ётибди. Қундуз эса ўлик сингари бежон. Афтидан, қумга юзтубан тушгану оғзи-бурни ёпилиб қолган, нафаси бўғилган. Темиржон қизнинг бошини тиззасига қўйди. Шошиб-пишиб афти-башарасига ёпишган қумларни сидириб ташлади. Тўзғиган қалин сочларини силкиб қоқди. Икки чаккасидан қаттиқ сиқиб, ишқалади. Шу чоқ қизнинг лаблари қимирлаб, нафас олабошлаганини сезд. Қиз кўзини очди-да, қўлини аранг кўтариб ўнг томонни кўрсатди.

— Ҳув анави жойда... уй бор.

Шундай деди-ю, қўли яна беҳол шилқ этиб тушди. Темиржон қўрқиб кетди.

— Қундузхон, Қундуз...

Қиз қовоқларини зўр билан қайта очди.

— Уй бор...— дея олди яна.

Боядан бери ўзларидан йиғирма-ўттиз қадамча узоқроқда қоп-қора нимадир кўриниб турганини билмаган экан Темиржон. Қизни судраган ҳолда ўша ёққа интилди. Чиндан ҳам чоғроққина бостирмасифат кулба экан. Тўғриси, кулбадан кўра икки-уч машина тош уйиб қўйилган тепаликка ўхшарди. Деворлари нураган, қамишлари титилиб, илма-тешикка айланган томининг ҳар бурчи сўқир кўз-кесаларидай ваҳимали. На эшиги бор, на деразаси. Бир одам аранг сиққудай туйиқ ютаман дегандай ўқрайиб турибди, холос. Кулба ичидан сасиган балиқнинг қўлакса ҳиди уфуриб турарди. Ҳавоси ҳам алланечук оғир, зах. Жала-до-

вул, туфон ҳукм сурган маҳалларда савалана-савалана дабдаласи чиққан том тешикларидан, қулаган деворлар орасидан хира ёруғлик тушаётганини ҳисобга олмаса, ичи зулмат. Турқи сирли-сеҳрли, бурчак-бурчакларда қандайдир нияти ёвуз йиртқичлар мўралаб тургандай. Шуларнинг ҳаммасини писанд қилмаган одам учун ночор пайтда қор келадиған бирдан-бир жон асрагувчи маскан бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Темиржон қизни авайлабгина деворга суяб ўтқазди. Ўзи ҳам ёнгинасига чўкди. Бир-бирларига гап қотишга ҳоллари йўқ. Кўкрак қафаси босқон сингари шиддат билан кўтарилиб турибди. Шалаббо кийимлари бадан-баданларига ёпишиб қолган. Аммо бунга парво қилмаган пайт эмас ҳозир.

Шу ўтиришда анчагина нафасларини ростлаган бўлдилар.

Ҳеч кўтилмаганда Қундуз ўзидан ўзи қиқирлаб кула бошлади. Пўтали тутди. Қалқиб-қалқиб кулди яна. Темиржон ҳайрон.

— Ҳолимиз... аҳволимиз нима кечинини билмаймиз куласиз,— деди хирилдоқ товуш билан. Лекин бу товушнинг ўзи ҳам таниёлмай қолди.

— Етти ухлаб... тушимизга кирмаган саргузашт...— Қундуз ҳамон ўзини тутолмасди.

— Бир ўлимдан қолдик. Шунга шукр қилинг.

— Шукр...

— Мен сиздан хаво... хавотирлангандим... денгиз ютиб кетдим деб...

— Мен ҳам... қайиқдан сувга отилдим ўлдим деб ўйлагандим... бир маҳал саёз ерга чўккалаб қолганимни сездим. Яна бир тўлқин келиб шартта улоқтирди. Биз қаердамиз, биласизми?— сўраб қолди қиз ҳамон ўпкасини босолмай.

— Билмайман.

— Мен... мен биламан...

— Қанақасига?

— Бир келганман бу ерга... Ойсулув билан қайиқда. У ҳаммаёқни беш қўлдай билади-да. Кўрмаган билмаган жойи йўқ. Ҳозир биз Шероролдан олти чақирим олисда, денгиз ўртасидамиз. Тўқмоқий оролида. Бу кулба балиқчиларники. Ҳу анов жойда...— У боши билан имлаб бостирманинг қоп-қоронғи бурчини кўрсатди,— агар турган бўлса — декча, гугурт бор. Гулхан ёқиб, кийимларимизни қуритмаймизми?

Темиржон қувониб кетди.

— Қизиқ, жуда қизиқ...

Қундуз кулди.

— Ҳа, омадимиз бор экан, Темиржон ака, омон қолдик, энди яшаймиз.

— Демак, ҳақиқий оролдамиз деиғ?— Темиржон ҳам кула бошлади,— ажал панжасидан қутулдик, а, Қундузхон. Ҳеч ишонгим келмаяпти.

Тўқмоқий ороли Шероролдан шарқроқда, очик денгизда эди.

Муҳтожлик журъатга эшик очади, дейдилар. Тасодифан шу кулбага қадам ранжида қилган бизнинг қаҳрамонларимиз ниҳоятда ҳориганларига қарамай иродани қўлга олдилар. Совуқдан титраб-қақшаб ўтиргандан кўра бирон табдирнинг пайида бўлмоқ керак.

Қундуз бир келганда кўрган ўша декча ва унинг ичидан гугуртини қидириб топди. Декчадан ташқари яна бошқа ашқол-дашқоллар ҳам топилди. Улар икки қават бордонга бостириб қўйилган экан. Шунингдек, балиқчиларнинг одатига кўра, қаерда нима борлиги, чучук сув учун қайси томонга неча қадам юриш билан уни топиш мумкинлигигача батафсил ёзиб қўйилган бир парча қоғоз ҳам топилди. Унда истаганча ёзилиб, ҳордиқ чиқариб бўлгач, озиқ-овқатни ва ашқол-дашқолларни яна жой-жойига қўйиш сўралган эди. Темиржон бундай олиҳиммат учун ўша балиқчиларнинг қўлини ўпишга ҳам тайёр эди ҳозир. Хатда айтилган қўрқутни ҳам топишга уриндилар. Бироқ ёш боланинг кафтидай-кафтидай уч-тўрттагина балиқчоқи топилди, холос. Майли, ночорликда тахир лочира ҳам асалдай татийди. Қундуз декчани ёмғир сувига тўлдириб кирди. Темиржон кулбада ивирсиб юриб, тахта бурдаларини топди. Тахталар қандайдир пачақланган бочканинг қолдиқлари бўлса керак, балиқ ҳиди анқиб турарди.

Уртага гулхан ёқилиб, теварагига бордон солинди.

— Кийимларингизни ечинг, сиқиб берай,— деди Қундуз ўзи қоронғи бурчакка бориб, қўйлагини сиқиб олгач. Икковлари оловга кийимларини тутта бошладилар. Темиржон кўйлак қуритишдан кўра танасини ўтга тоблашга ошиқарди.

Шундай қилиб, олов жонга ора кирди.

Икки-уч тошдан ўчоқ ясалиб, сувга тўла декча осиб қўйилди. Декча тагида мой юқили тарашалар чирсиллаб ёнар, икковлари эса икки ёнида исинардилар.

«Ҳаво эрталабгача юришиб кетса-ку яхши-я,— деб ўйларди Темиржон.— Юришмаса ҳолимиз не кечаркин?

Келиб-келиб шундай кунда денгизга чиқишни ким мажбур қилувди?»

«Ҳаммасига мен айбдорман,— дерди ичида Қундуз.— Темиржон аканинг оёғи тортмай турувди, мен — эқлсиз қиз, қисталанг қилдим».

Темиржон нолишни ўз шаънига номус билиб, уни юлатишга тутинди.

— Ҳечқиси йўқ, довул тинчнса, эсон-омон қайтамиз.

— Қайиқ чўкиб кетган-ку?

— Чўкса, бошқаси келади. Бизнинг дабдурустдан йўқолганимизни билишса, қидиришга тушишадн. Довулбой ота ҳаммани оёққа турғизадн ҳали, кўрасиз. Денгизни ҳам қидиришадн. Бордию қидиришмаса, қамиш ёқиб, бирон кеманинг диққатини тортамиз. Умрбод қолиб кетмасмиз Робинзон Крузо бўлиб...

— «Денгизда бирон қайиқ кўринмайди, бу беҳудамас», деганингизда тихирлик қилмасам бўларкан,— деди ҳамон афсус еяётган қиз,— юрагингиз бир нимани сезиб турган экан-да?

— Ҳа, сезгандим,— тўғрисиини айтишни маъқул кўрди Темиржон,— денгиз бўрон олдида ювош тортиб қолишини билардим. Ёришиб ёққан ҳаводан қўрқ, дейдилар. Сокин дарёда шайтон кўндаланг. Сув сатҳи осойиштами, демак, ундан қўрқиш керак. Балиқчилар буни яхши билганлари учун ҳам денгизда кўринмаган эдилар.

— Буни мен ҳам сезгандим.

— Билганмидингиз?

— Тўғриси, кейинроқ сездим, денгизга чиққанимизда. Донм гавжум бўлган қўғазорда бирорта парранданинг шарпаси кўринмади. Қушлар шунақа далговли ҳодисаларни олдиндан сезиб, ўзларини панага олишади. Сизга айтай дедиму...

У хомуш тортди. Қилмишидан пушаймон еб, боядан бери ичидан зил кетаётганини Темиржон ҳам сезиб турарди.

Ташқарида ҳамон бўрон гувулла, оч қолган бўридай увуллади. Жала эса шоввадай шовулла, қамиш бостирилган томни бетиним саваларди. Тандир оғзи янглиғ илма-тешик жойлардан челақлаб сув қуйиларди ичкарига. Сув девор ковакларидан ҳам сизиб кнрар, гулхан ёнидан ариқ бўлиб оқарди.

Декча қайнади. Консерва банкалари билан шопириб олиб қайноқ сув ичишга тутиндилар. Танага андак иссиқ югурди. Бу иштаҳани баттар кўзгаб юборди. Қўл

тегса урвоқдай уқаланиб кетаётган шўр балиқ қоқисига ёпишдилар. Ҳар қалай, қорин ташвишидан бир оз қутулиш мумкин-ку. Лекин ҳаш-паш дегунча қоқи ҳам тугаб қолди. Кетма-кет сув ичдилар, декчани қуритдилар. Бир ёқда ўтти тугаб, аланга пасайиб бормоқда, елиб кирган шамолдан этлар жуижий бошлади. Қўрга яқинроқ ўтириб, ғанимат дамдан фойдаланиб қолишга уринардилар. Темиржон кўйлакчан, калта иштонда чўнқайганича дам шимини, дам пиджагини навбатманавбат қўрга тутарди. Қундуз эгнисидаги кўйлак этаклари; жемперини қуритиш пайида.

Қўқисдан қоқ тепада осмон ёрилгандай қарсиллаб кетди. Момақалдиروқнинг гулдирашидан оролча тўн-тарилиб тушгудай. Яшин кетма-кет денгизга тиг урди. Дошқозондай қайнаётган кучли тўлқинлар кўксига электр қуввати қарсиллаб акс садо берди.

— Устимиздан урса, томни ёндириб юборса керак?— Ваҳимага тушди Қундуз, кўзлари чапогидан чиққудай бўлиб.

— Яшиндан ҳар нима кутса бўлади.

— Том билан бирга ўзимизни ҳам жизғанагимизни чиқарар? Яшиннинг қуввати кучли бўлади, а?

Темиржон билганича тушунтирди:

— Ўртача қуввати юз миллион вольтга тенг. Ҳарорати йиғирма минг даража.

— Қойил... Урган жойининг тит-питини чиқариб юбораркан, бўлмасам.

— Мўътадил момақалдироқлар ҳукм сурган жойларда йилига яшин урган одамларнинг сони ҳар миллион аҳолининг ўнтасига тўғри келади.

— Қандай даҳшат-а?

— Ер юзида ўрта ҳисоб билан секундига юз марта чақмоқ чақади. Бу — йилига саккиз-тўққиз минг разряд ҳосил қилиш деган гап. Ҳар бир яшин узунлиги икки-уч ва ҳатто ўн километр масофага тенг.

— Бир секундда шунча масофага етадими?

— Бир секундда.

— Қойил-е. Дунёда энг тез учадиган нарса яшин десаңгиз-чи, ҳали?

— Ҳа,— қизни ҳайратга солганидан мамнун кулди Темиржон ва яна ҳазиломуз қўшиб қўйди:— Сизнинг қушларингизу сайгоқларингиздан ҳам тез учади.

Қундуз унинг гапини тўғри қабул қилди.

— Нима деяпсиз? Улар ичида яшиндай тез учадиганлари йўқми? Масалан, тез югуришда гепард деган

хайвонга етадигани йўқ. Соатига бир юз қирқ километр пўл босади. Арслон билан жайронининг тезлиги бир хил — саксон километр. Қуён, қўтос, сиртлондар эллик беш, бўри қирқ беш километр... Қушлар ичида лочин ҳаммадан тез учади. Уч юз олтиш километрни қойил қилиб ўтади бир соатда.

— Ҳашаротлар ичида ҳам соатига эллик километр масофа ошадиганлари бор. Сўзанаkning учиш тезлиги ўттиз километрга тўғри келади. Тиллақўнғиз, қовоғари — ўн тўрт, капалак — ўн километр, энг секин учадиган ҳашарот — уй пашшаси. Олти километрдан ошмайди. Аммо уй пашшаси уч юз ўттиз марта қанот қоққанга қадар, капалак атиги икки бора силкиниб қўяди.

— Қойил.

— Чивинини нечта тиши борлигини биласизми?

— Йўқ.

— Йигирма иккита. Бу исботланган.

— Табиат қизиқ-да... Қанақа қуш қандай ухлашини эшитганмисиз? Эшитмаган бўлсангиз библиб қўйинг: лайлак, загча, майна, чуғурчуқ бир оёқда тик туриб ухлайди. Саъва икки оёғи билан шохга ёпишиб, осилиб олади, Малая тўтиқуши билан кўршапалак оёғини осмонга қилиб ухлайди.

— Ҳа, табиат ажойиботларга тўла. Мен сизга айтсам, дунёда шундай ўсимликлар борки, доим бир жойдан иккинчи жойга сакраб юради. Масалан, «Анданте» деган кактус қумлик жойларда кунига олти-етти километрлаб йўл босади. Унинг илдизи йўқ. Ердан эмас, ҳисобсиз тикаплари ёрдамида ҳаводан озиқланади.

— Ё, тавба, ростданми?

— Бунақа антиқа ўсимликлар айниқса Амударё соҳилларида мўл. Бу ерда ўсадиган нав-ниҳолларнинг талайгинасини бутун дунёни қидириб ҳам тополмайсиз.

— Баъзи дарахтлар сув ўрнига чанг ютармиш, шу тўғрими?

— Ютмайди, ҳавони чангдан тозалайди. Эллик мураббаъли ўрмонзорда эллик тоннагина чанг мавжуд, холос. Дарахт ўсмайдиган шунча ҳажм ерда эса етти юз тоннага яқин чанг-ғубор тўзиб юради. Чанг умрга эгов. Чанг бўлмаганда одамзот минг йилдан кам умр кечирмасди.

— Дарёларнинг лойқаланишига чангнинг ҳам таъсири борми?

— Озми-кўпми бор. Шуниси қизиқки, чанг-ғубор қаерда қанча кўп бўлса, ўша ернинг денгизи, кўллари

шунча беғубор, тиниқ бўлади. Мапа, Орол денгизини олинг, зилोलлиги билан дунёда биринчилар қаторида. Сув сатҳи сокин пайтда ўттиз метрга яқин чуқурликни бемалол кўриб туришингиз мумкин. Артилган шишадай ёп-ёруғ.

— Дунёда энг лойқа сув Амударёнинг суви бўлса керак, а?

— Ганга дарёсидан кейин биринчи ўринда туради.

Улар ҳавонинг жавабасидан қулоқ-мияларини чалғитиш вазидан атайин суҳбатни шу ўтиришга алоқаси бўлмаган мавзуларга бурардилар. Баҳайбат махлуқлар тўдасига тушиб қолгандай жон талвасасида эзилиш, машъум хаёллар пардасига чулғаниб ўтираверишдан нима фойда? Ана шу вазиятдан ўзини йироқлатиш, кўнглини овутиш учун бирдан-бир чора — ўзаро суҳбатдир.

Чўғ усти кулга айлана бошлади. Тарашалар тугаган, ўтга ташлашга на чўп, на ҳас бор. Теваракни эса, кўлоб қуршаб келмоқда. Қундуз ўтирган бордон орасидан ҳам сув ситиб чиқа бошлади. Шунинг учун унинг бордонини олиб, Темиржоннинг бордони устига ёйдилар-да, ёнма-ён ўтирдилар. Бир қаватдан кўра икки қават бордонда ўтириш хавфсизроқ.

— Бирпас мизғиб олмаймизми? — деган таклиф киритди Темиржон,— мен пойлоқчилик қилиб тураман.

Қиз йигит олдида чўзилиб ётишни эп кўрмади.

— Сиз ётинг,— деди кейин,— мен пойлоқчилик қила қолай. Бари бир ўйқум келмаяпти.

Аммо унинг сузилиб боққан кўзлари бунинг аксини айтиб турарди.

Апчагина ўтирдилар. Темиржон, андак чўзилсам чўзила қолай, дегандай бордоннинг бир четига ёнбошладди.

Улар ухлаб қолмаслик учун суҳбатни давом эттирдилар.

Суҳбат Ойсулув ҳақида борарди энди. Қундузнинг айтишича, у Матназардан қутулиш учун астойдил курашибди. Ота-онасининг бағрига қайтгач, ажралиш масаласини кўндаланг қўйибди.

— Қойил қоламан шу қизга,— дея давом этди ҳикоясини, — ўзи-ку ўзи, Матназарнинг исканжасидан кундошини ҳам қутқариб олганини айтмайсизми?

— Кундоши яхши иш берапти бизда. Узимизда олиб қоламиз уни. Боғбонликни ўргатамиз. Токларни буташ, парваришлагшга ҳам одам керак-ку ҳали.

— Хўб қиласиз. Элга қўшилиб, ўзини эл қаторида кўрган аёл эркин қуш билан баробар. Бонингизни ёзайди. Булбулдай овози бор. Қўшиқ айтишда Ойсулувни ярим йўлда қолдириб кетади.

— Матназар тинчиб кетдимми?

— Аввалига хотинни йўқолганидан қутуриб юрди. Кейин ажралиш хатини олди-ю, ҳовуридан тушди. Тагин ким билади дейсиз. Нима ниятлари борикин...

— Ойсулув ҳам бўш келмас?

— Ҳа, анойи эмас, ҳақ-ҳуқуқини таниб олган. Энди ўқийман, опа, Тошкентга юборинг, дейди. Эртасини ўйлайди. Хўб қилади...

У гапирарди-ю, ҳамроҳи тошдай қотиб қолганини сезмасди. Чақмоқ чаққан маҳалдагина кўриб қолди уни. Ялт этган шуъла йнгитнинг кўзи юмуқлигини ошкор қилиб қўйди. Ҳомуза тортганини кўрган одамни беихтиёр эсов босади. Қундуз ҳам Темиржоннинг ухлатганини кўриб, мизғий бошлади. Бир нафасгина чўғни титиб ўтирди-ю, кейин кўзлари сузилиб, мункиб кетишдан аранг ўзини тутиб қолди. Қаттиқ чарчаган одам ихтиёрини йўқотади. У ҳам жемперини елкасига ташлаб, йнгит ёнига қулай қолди.

...Ярим кечада тўрт девор ичи сардоба сингари сувга тўлиб кетди. Намиққан бордонни ҳам устидаги юки билан домига тортмоқда аста. Темиржон совуқ илондай бир нима этига чирмашган каби чўчиб уйғонди-ю, сакраб туриши билан шалоп этиб сувга тушди. Жала қуйилавериб кўлга айланган қароргоҳ ҳам уларга қасд қилди чоғи. Ўз бағридан сиқиб чиқармоқчи шекилли. Ўт ёқишга эса ўтин топиш у ёқда турсин, жон асрашга арзигулик бир парча ер йўқ. Фафлат босиб, қуришов исканжасида қолибдилар. Бундан қутулишнинг иложи борми?

Ноиложлик — продани енголмайди. Уч соатдан ортиқроқ ухлаб, анча-мунча куч йнғиб олган Темиржон, ҳаёт учун астойдил курашга ўтди. Майли, табиат унинг ҳолидан кулаверсин. «Бопладимми», дея ғолибона қақ-қақ ураверсин, осмон олов тилини кўрсатиб тиржаяверсин — Темиржон бўш келмайди. Хуллас, Темиржондаги умидсизлик ўрнини бирдан ишонч эгаллади, ожизлик ўрнини — шижоат.

У шундоқ ҳам шарти кетиб, парти қолган деворга жоп-жаҳди билан ёпишди. Ёпишди-ю, тошларни шалоплатиб сувга отаверди. Харсанг устига харсанг тушарди. Боядан бери уларни ташқари кучдан ҳимоя қилиб кел-

ган бу истехкомлар энди сув хужумидан асрани керак. Оёгинг ости мустаҳкам бўлса, самовий таҳқирлар хужумига қарши кўкрак кериб туришга ҳам қудрат толасан.

Темиржон тошини олиб отавергани учун кулба деворининг бир томонни деярли ўпирилиб тушди. Тошлар қулаган жойда эса сувдан ярим метрча баландроқ суна пайдо бўлди. Нонлож қолган одам учун бирдан-бир халоскор эди бу. Темиржон тиззадан сув кечиб, Қундузнинг тагидаги бордони билан аранг қўтариб сунага ётқизди. Қиз кўзини очай демасди. Фақат икки-уч бор инграб қўйди, холос. Унинг инграшн босинқираш ёки қаддига тош ботиб азоб егандаги инграшга асло ўхшамасди. Шунинг учун бир фалокатни сезгандай, Темиржон унга қулоқ солди. Қизнинг нафас олиши тез. Пешонасига қўл тегизса, ёнаман дейди. Бадани олов янглиғ. Ўзи эса безгак тутгандай қалтирайди. Темиржон ярим ҳўл пиджагини ечиб, қизнинг устига ёпди. Жемпер билан оёгини ўради. Аммо қалтироқни тўхтатишнинг иложи йўқ. Қора безгакнинг ўзгинаси. Нима қилса бўларкин? Чораси борми? Ҳар қандай сабот-матонатли одам ҳам бундай шароитда нима қилишни билолмай ғуссага ботса керак. Темиржон хавотирга тушди. Беморга шифо бериш қўлидан келмаса, унинг борлигидан нима наф? Ёнида эса бирон маслаҳатгўйи йўқ. Ўй-фикргагина суянади, холос. Бироқ ўй ҳам карахт бўлган одамнинг ўйидан фарқ қилмасди ҳозир. Бундай пайтда кимдан мадад сўрайди, табиатданми?

Қундузнинг қалтираши эса дақиқа сайин кучайиб борар, ётган ерида дам-бадам иргиб-ирғиб тушар, қандайдир аянчли нидо билан инграр, тўлганар эди. Ёнида ҳаммасини кўриб, сўққайиб турсангу жонига малҳам бўлолмасанг-а!.. Фақат ачиниш, куйинишингдан унга нима фойда? Биргина чора қолди. Шу чора Темиржоннинг эсига келиб, чуқур қалби тўрида йилт этган шарпа сезди. Лекин буни амалга ошириш мумкинми? Қиз болага бу чорани қўллаб бўлармикин? Бироқ бўлак илож тополмагач мажбур-да. Майли, нима бўлса, бўлақолсин. Хайрли ишга завол йўқ, дейдилар. Бас, шундай экан, вақтин бой бериш ярамайди.

Девор бузар чоқда қора терга ботиб, бадаллари оташдай қизиб кетган эди унинг. Пиджагини ечгандан кейин эса елкасидан совуқ урди. У ўйлаб қўйган чора айнан ана шу совуқ ейишга ҳам барҳам берар, беҳуда шамоллаб қолиш хавфидан қутултирар.

У шартта қизнинг ёнига кирди-да, бадан тафти билан қақшоқ танни исита бошлади. Унинг нияти соф, мақсади беғараз. Қиз буни тушунади. Албатта, тушуниси керак...

Қиз ингради. Кўзлари аввал ҳорғин, сўнг чўчиб очилди. Ҳаё ҳар қандай вазиятда ҳам ўз амрини ўтказар экан. Қиз ҳайрат ичра саросималик билан қаради йигитга. Туриб кетмоққа уринди. Бироқ мажолсизлик йўл қўймади бунга. Йигитнинг қўлларини белидан юлиб ташламоққа уринди. Мадори етмади.

— Ни... нима?— дея олди, сокин товуш билади.

— Тобингиз қочган... Иссиғингиз бор, Қундузхон... Баданингиз қалтираяпти...

Уларни томнинг бир парчасигина ёмғирдан ҳимоя қилар эди. Худди қисти-бастига олгандай денгиз устида жазаваси қайнаган тўфон ҳужумига дош беролмай, тумтарақайлаб қочаётган шамол лашкарлари ҳам ўзини шу ерга урар, елвизак гир айланар, Темиржоннинг устига заҳрини ёғдирарди! Том рахидан қуйилаётган жала ҳам қоқ биқинига тўкила бошлади. Буниси ўлганининг устига чиқиб тепгандан ҳам баттар. Лекин Темиржон табиатнинг бу зарбаларига ҳам бардош берди. Қундузнинг қалтирашини тўхтатди. Аммо иситмаси ҳамон бир хилда. Ухлоқми, уйғоқми, билиб бўлмасди. Ҳар қалай, тинч. Бундан кўнгли ўрнига тушиб, Темиржоннинг кўзлари ҳам аста илина бошлади.

Тонгга яқин дарғазаб тўфон шаштидан қайтди. Жала сусая-сусая ингичка ип тортган ёмғирга айланди. Дунёни ўргимчак уялари босиб бораётгандай. Момақалди роқ эса ҳамон гумбурашини қўймас, дам олисдан, дам яқиндан бўғилиб-бўғилиб ўкирарди. Бу—яхшиликнинг аломати эди, албатта. Шарқ томондан булут кўрпасининг чоки сўкилди. Ана шу сўкилган жойда баҳайбат махлуқ оғзини очиб эснагандай бўлди.

...Темиржон уйғонганда сув қайтиб қолган. Оролчанинг тўрт тарафидан саноқсиз ариқчалар денгиз томон оқиб борарди. Қароргоҳ ичи ҳам бўшаб, у ер-бу ердагина халқоб суви йилтиларди, холос. Тўлқинлар баргларнинг шилдирашига ўхшаш овоз таратарди. Кўк юзида эса қаёқларгадир қочиб бораётган булутлар галаси.

Ярқ этиб жамол кўрсатган осмон шишадай тиниқ энди. Денгиз яқинидаги қум сатҳи тарам-тарам. Ёғоч, тахта бўлаклари, қамиш уюмларини ҳар жой-ҳар жойга худди биров тарам-тарам қилиб уйиб қўйгандай.

Денгиз узра ёйилган туман-эса уфқ сари бир текисда чскинмоқда.

Темиржон - совуқ еб, увушган билакларини ишқалади, оёқларининг чигалини ёйиш, бир оз исиниш ниятида у ёқдан-бу ёққа югурди. Шу маҳал олисдан гуриллаган овоз эшитилди. Бу овоз осмондан эмас, денгиз қаъридан келарди энди. Темиржон шунча қараб, шунча тикилгани билан кўзи ҳеч нарсани илғамас, гивирлаб чарх-ураётган туманнигина кўрарди, холос.

У кулбага кириб, дурбинни қидирди. Ҳеч қаерда йўқ. Излади. Тополмади. Қиз ҳамон иситмада ёниб, беҳуш ётибди. Нафас олиши аввалгидай бежо.

Темиржон ҳовлиқиб яна денгиз томон нигоҳ ташлади. Бўронда йўқолганларни қидириш учун чиққан моторли қайиқлар Темиржонни пайқамай ўтиб кетса-я. Овози борича бақириш, бўғилгунча чақириш керак!

У сунадан сакраб тушди. Тасодифан кулбага кираверишдаги йўлакка яқин жойда қумга кўмилиб ётган дурбиннинг боғичини кўриб қолди. Сув оқизиб, шу ерга олиб чиқибди-да.

Дурбинни сувда ювиб олгандан кейин, кўзига тутди. Яна ҳеч нарса кўринмади. Ойналарини этаги билан артди. Яна ўша-ўша. Начора! Энди фақат овозга куч беравер. Бирон тепароқ жой ҳам йўқ бу атрофда. Ўша Қундуз ётган супа яхши. Аммо етиб боролмади. Уч-тўрт қадам босиши билан орқадаги мотор овози жуда яқинлашиб қолгандай туюлди. Беихтиёр ортига қаради. Кулранг туман ичидан каттагина моторли қайиқ ўқдай отилиб чиқди-да, тўппа-тўғри оролча томон йўл олди. Қайиқ қувлаган тўлқинлар эса оролча этаклари билан ўпишиб, қумлоқни ялаб-юлқай бешлади.

III

Ҳаммаёқда дув-дув гап. Биров Темиржон билан Қундузнинг кечаги саргузаштини қўшиб-чатиб ҳикоя қилар, ҳақиқий қаҳрамонлардай таърифлашга уринарди. Биров: «Қиз билан йигит ўртасида азалдан бир гап бор экан, паногоҳ излаб Тўқмоқийга боришибди», деса, яна бири: «Худонинг марҳамати кенг-да, икки бебошнинг саёқ юргани учун қаҳр-ғазаби қўзғаб тўфон юборибди-ю, тагин аябди... Аждаҳонинг оғзинга кириб

қайтиб чиқибди иккови»,— дея ғийбат қиларди. Қўни-қўшни йиғилишдими, тамом, ари уя дейсиз.

Темиржон эса ўз ташвиши билан бўлиб, бундай гапларга писанд қилмасди. Қундуз тушган касалхонага кунда югуради. Кўзини тезроқ очармикан, дея баъзан ёнидан жилмай қолади. Агар докторлар қистамаса, ҳеч кетгиси йўқ. Қизнинг қаттиқ шамоллаб қолишида ўзини айбдор ҳис қилар, бирон кори ҳол юз берса, отасига нима жавоб қилишини билмай, изтироб чекарди. Довулбой отанинг берган тасаллилари ҳам кор қилмасди унга.

Чолу кампирнинг ҳам оёғи касалхонадан узилмай қолган. Дам-бадам томоқ пишириб ташиш билан овора. Бемор ётган каравот ёнидаги тумбочканинг ичи-таши ҳўл, қуруқ мева, овқатга тўлиб кетган. Бемор эса кўзини очай демайди. Огир-огир нафас олиб, инграйди, холос.

Қундуз уч кун дегандагина ўзига келди. Ёнида Темиржон ўтирганини кўриб, жилмайди.

— Сизмисиз?— дея олди у занф оҳангда. Шу заҳотиёқ яна кўзини юмди.

Докторлар Темиржонни яхши танишар, бемор қисматига куйиб-ёнаётгани учун овутишга уринишарди.

— Отасига хабар қилсаммикин?— дея маслаҳат солди Темиржон Довулбой отага.

Довулбой ота ўйланиб туриб, деди:

— Бировга ҳунук хабар етказишдан ёмони йўқ-дэ. Бир-икки кун сабр қилайлик-чи. Иссиғи тушдими, хавф-хатар ўтди, деб сапайверинг. Сабр қилинг, ўғлим, умидворга сабр — хазина.

Шу куннинг эртасига яна Юлдуздан кетма-кет иккита хат келди. Хатнинг иккови ҳам ишқ билан ёпган юракнинг оҳу фиғони. Юлдуз уни ниҳоятда соғиниб, йўллари-га кўзи тўрт бўлаётганини очик ёзарди. Ундан кейин баъзан ўзи, баъзан Вотти кеннойн орқали Хумайрабонудан дам-бадам хабар олиб турганини таърифлар, хатнинг хотимасида эса, синглисининг ҳол-аҳволини суриштирарди.

Темиржон ниҳоятда мамнун ва кўнгли хуш бўлишига қарамай жавоб ёзишга шошилмади. Биринчидан, бунга қурби етмасди. Қундуз ҳақидаги ташвиш ҳамон огир юк бўлиб эзиб турарди. Иккинчидан, синглиси ҳақида унга бирон нима ёзишни билмас, ёлгончиликка эса тили бормасди. Ҳар қалай, Довулбой отанинг тили билан айтган-да, умидворга сабр — хазина.

Ҳаво кундан-кун баттар бўлиб борарди. Денгизда яна бўрон бошланмоқда. Тўлқинлар худди қора мойга белангандай хира тортган, кўпиклар ҳам саҳтиён. Қоп-қора булутлар ер бағирлаб сузар, шамол таъқибидан бош олиб қочарга жой тополмаётгандай. Кечалари билан теварак увиллаб чиқади. Осмон қовоғини очавермагани учун ҳаммаёқ нимқоронғи. Тонг отганини ҳам, отамаганини ҳам фарқ қилолмайсан киши.

Ҳаводан қиш ҳиди келиб қолган.

Темиржон ёзган-чизганларини тартибга солиб ўтираркан, ҳовлида отнинг кишнаши, дукур-дукур туёқ товушлари эшитилиб қолди. Ит вовуллади. Шундай кунда ким келдйкин, деган ўй билан Темиржон дераза орқали ташқарига боқди. Деярли тўпиғигача узун чакмон, бошида тумоқ, оёғида маҳси-кавуш, қўлида қамчин ўйнатиб Жойиқбой оға кириб келар эди. Довулбой ота уни қаршилаб чиқди-да, отининг тизгинидан тутиб, оғилхонага етаклаб кетди. Кейин сертакаллуфлик билан от эгасини ўз уйига таклиф қилди.

Темиржон ҳайрон. Ҳожи оғанинг бирдан-бир муриди ҳисобланган кимсанинг нима иши бор экан бу ерда?

Довулбой отанинга келиб-кетувчилар билан Темиржоннинг ҳеч иши бўлмасди, қизиқмасди ҳам. Аммо эч-кисоқолнинг келиши унда андак ғашлик қўзғади. Уларнинг олдига кириб бормоқчи ҳам бўлди. Андиша қилди. Довулбой ота билан унинг орасида қандай яқинлик бўлиши мумкин? Довулбой ота кўнглига хуш келмаган одамни остонадан қўймайди. Жойиқбойни эса дарров қабул қилди.

Темиржон яхшироқ билмаган-нетмаган одам ҳақида ўринсиз қарор чиқариб қўяётгани учун ўзинга-ўзи дакки берди. Нима, шундан бошқа ташвишлари йўқми?

У об-ҳавонинг вазоҳати тез-тез бузилаётганидан нолишга ўтди кейин. Мўлжалдаги кўп ишлар чала қолган. Қиш тушгунга қадар камида яна икки минг гектарни шудгордан чиқариб, кўчат ўтказишга тахт қилиб қўйиш режасини тузган эди. Ҳаммаси баҳорга қолди энди. Баҳор пайтлари эса барча хўжаликларда иш қизиган бўлади. Механизмлар бўшамайди. Одамларни асосий ишдан тартиб олиш қууюшқонга тўғри келмас. Бироқ иложи қанча.

Айтишларича, бу йилги куз анча тинч келганмиш. Тинч келгани шуми? Тинч келишининг бошқа хавфи ҳам бор эмиш. Қиш қаттиқ бўлармиш...

— Ҳа, қанча-қанча ташвишлар бор оядинда.

Темиржоннинг хаёлини Довулбой ота кузатиб чиққан эчкисоқол бўлди. Иккала мўйсафид самимий хайрлашдилар. Отга миндириб жўнатмагунча Довулбой отанинг қораси кўринмади. Фақат туёқ товушлари узоқлашгандагина Темиржоннинг эшиги тикиллади.

— Бўшмисиз, ўғлим? — деди чол. — Андак отамлашиб олайлик, юринг. Кампир ҳам иссиқ қилиб, қараб ўтирибди.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас икковлон дастурхон устида ўтирарди.

— Сизга айтадиган гапим бор, — деди яна чол, унинг ранги-рўйи оқариб алланечук бўлиб бораётган эди, — бе-маҳалда ёлғиз юраверманг, ўғлим. Кўринмас бало оёқ остидан чиқади, дейдилар, анов Матназар отлиқнинг пайтавасига яна қурт тушиб, изингизни пойлаётган эмиш. Эҳтиёт бўлинг. Дили қоранинг қилмиши қора. Бирон зиён-заҳмат етказмасин тагин.

— Ҳалиги... — Темиржон тилига, эчкисоқол айтдими, деган сўроқ келиб турди-ю, ёши улуг одам олдида бировни лақаби билан аташни эп кўрмади. — Жойиқбой оға огоҳ қилдими? — деди кейин.

— Топдингиз, ўғлим. Аслида-ку, ўзим ҳам сезиб юардим. Телба тош йиғар, дегандай, бекор юрмагандир-ов. Ановинда сизга ташланиб қаттиқ зарар етказолмагани учун аламига чидолмай, ўч олиш пайига тушган кўрипади. Ёмон ўзини билмас, ўзгани кўзга илмас. Жохилликни касб қилган одамдан қўрқиш керак. Нодондан ақл кутма, бебурддан помус!

Темиржон кулди.

— Жуда ошириб юбордингиз, отахон. Матназар сиз айтганчалик номард эмасдир? Наҳотки, индамай-нетмай пинҳона зарар етказмоқчи бўлса?

— Етказди, етказди. Номард бўлмаса, ановда орқадан келиб ташланадими. Ҳа, ўғлим, номардгина хилватда пичоқ ўқталади кишига.

— Майли, ота, айтганингизга кираман. Аммо қўрқоқдай беркиниб ўтиравериш ҳам ярамайди.

— Денгиз ҳавоси ёзда дуруст. Қишда бўрон кўргани чиқасизми? Борди-ю, бўронга қизиқсангиз, айтинг, бирга борайлик.

Темиржон: «Эчкисоқол келиб, чолнинг тоза юрагини ёрганга ўхшайди», деб ўйлади.

— Тўхтаг, Жойиқбой оға сиз билан мени лақиллатаётган бўлмасин тагин?

Чол бош тебратди.

— Жойиқбой лақиллатолмайди бизни, — деди қатъий яна чол, — сиз унга ишонмаслигингиз мумкин. Мен ишонаман. Нимага десангиз, Ҳожи оға билан Жойиқбойни менчалик яхши биладиган одам йўқ бу атрофда. Тўғри, у Ҳожи оғанинг измидан чиқмайди. Бир қарашда иккови қўш ҳўкиз. Локигин Жойиқбой Ҳожи оғамас. Бир эмас, тўртта фарзанд ўстирди. Бари ақлли, бўлиқ. Бири Нукусда, бири Тошкентдаги дорилфунунда муаллимлик қилади. Уртанчаси олим, кенжаси балиқчи. Битта ўзингина шу Ҳожи оғага елпатак. Нимага шунақалигига ҳайронман. Локигин вақтида Ҳожи озмунча лақиллатмаган уни. Жойиқбой унга ишониб кўп панд еган. Уша панд учун қасос олмоқчи ҳам бўлиб юрди. Кейин яна нимагадир қасос олишдан қайтди-ю, оғиз-бурун ўпишиб кета қолди.

— Унақа одамга ишониб бўладими?

— Янглишманг, ўғлим, одамнинг ташинга қараб баҳо бериш қийин. Мен сизга айтсам, бир вақтлар ночор қолган пайтмда жонимга ора кирган, менга янгитдан ҳаёт ато қилган одам асли мана шу Жойиқбой. Эсингиздами, ҳув бирда анов онангизнинг саргузаштини эшитсангиз, сочингиз тикка бўлиб кетади, мавридини топиб гапириб берарман, дегандим.

— Эсимда.

— Ана шу саргузашт тарихига дахлдор — бу Жойиқбой деганингиз. Агар у бўлмаганда ҳозир Довулбой отангиз мана шу онангиз билан бирга бўлмасди. Бола-чақа кўриш қаёқда эди, дейсиз. Дунёга сўққайиб келиб, сўққайиб кетарди.

Довулбой ота хомуш тортиб қолди. Оёқларини узатиб, узун кўрпачага чўзилди-да, болишни қўлтиғига тортди, ёнбошлади. Кўзлари юмилди. Ўйга толди.

Темиржон уни энг яқин маслаҳатгўйи сифатида яхши кўрар, чолу кампир ҳам унинг атрофида гиргиттон эдилар. Бир куни чол: «Ҳой хотин, ўғил кўрмадим, деб армонда эдинг, мана шундай йигитнинг онаси бўлиб турибсан, шукр қил, минг қатла шукр...» — деганда кампир оғзининг таноби қочиб, мамнулигини билдирган эди. Шундан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас у қисталанг қилди: «Айтинг, опасини олиб келсин, беш-олти кун туриб кетсин, истаса бағримизда бўлсин», — деб қолди. Чол мийиғида кулди-да: «Ҳали ўзинг бош бўлиб, тўй-томоша ҳам қилиб берарсан!» — деди. Кампирнинг кўзлари «қошқийди», деган ишора билан мўлтираб турарди. Чол

хотинининг илтимосини Темиржонга етказди. Темиржон ўйланиб туриб: «Ўзимнинг ҳам олиб келиш ниятим йўқ эмас, қўлим сал бўшасин», дея ваъда берди.

Онаси келса, улар қандай кутиб олишликларини тасаввур қила бошлади. Ҳа, мана шундай одамларимиз билан фахрлансак арзийди. Кўп уқубатлар тортиб чиқиққан, энг оғир кунларда ҳам мустаҳкам қалъадай ҳаёт заҳматларига бардош бериб, қаддини ғоз тутиб, шу ажойиб кунларгача етиб келган, азаматлар. Бениҳоя мамнун оиланинг саргузаштга тўла ҳаёти саҳифаларини бирма-бир варақлагинг келади.

IV

Қорақалпоқнинг дурғоқ ерларида яшовчи аҳоли ўртасида антиқа одат бор: бола туғилган заҳоти отанинг кўзи нимага тушса ёки ниманинг овозини эшитса, ўшанинг номини унга қўядилар. Довулбой туғилган кун, дарёда довул турган, шарти кетиб-парти қолган ўтов устига челақлаб жала қуйган экан. Шу сабабдан чақалоқнинг номи Довулбой бўлиб қолган.

Довулбой отасидан жуда эрта айрилади. Она бечора ўша вақтдаги қорақалпоқнинг ман-ман деган бойларидан бири Аюбберганнинг уйида чўрилик қилиб кун кечирар, боласини не машаққат билан оёққа турғизиб олиш учун эртаю кеч қўли юмушдан бўшамасди.

Аюбберганбой Амуда қатнайдиغان бир эмас, учта пароходга эгалик қилар, уч пароход келтирган даромад фақат унинг ҳамёнига тушар, ишчилар, матросларга қисиб-қимтиб маош тўларди. Шунинг учун тез-тез икки ўртада тўқнашувлар бўлиб турарди. Кўпчилик иш ҳақларини оширишларини талаб қилардилар. Аммо Аюбберганнинг қўлловчилари ҳам кўп эди. Шаҳардан чиққан жазо отрядлари унинг ёнини олиб, ғалаёнчиларнинг попугини босиб қўйишга ошиқишарди. Шунинг учун у беташвиш, хотири жам, ўз билганича даврини сурарди.

Ярим европача кийиниб, қиш кунлари қундуз телпак, ёзда эса саллани бошидан қўймайдиган новча, абжир бу кишининг бармоқларида бриллиант кўзли узуклар донм ярқираб турарди. Қўлтиғига қистириғлиқ сопи қайрилма, кумуш нақшли, чиройли таёқчаси ҳақида эса қайси бир мамлакат қироличасининг совғаси эканлигини таъкидловчи миш-мишлар юрарди. Ўша даврининг жуда кўп акционер жамиятлари, сарбаст савдо калонлари билан

алоқаси мустаҳкам эди унинг. Бойнинг қовоқлари сал-қяган, ажиндор, сап-сарик юзи мўмиё суркалиб қотиб қолгандек кўринарди. Турқи атвори, ўткир қарашлари унинг бир сўзлигидан далолат берар, ундан ҳамма чўчиб турарди. Аммо бойнинг фойдасига шуни айтиш керакки, бIRON марта овозини баланд кўтариб бировга дағалроқ гапирмас, қўпол муомала қилмасди. Шу билан бирга ишчи, хизматчиларга нисбатан ниҳоятда бешафқат бўлган ноиб, навкарларидан мамнун, уларни ўз ҳимоясида ардоқлаб, совға-саломлар билан мукофотларди.

Шаҳарнинг қоқ марказида ажойиб ҳовлиси бўларди. Чоржўйда, Хўжайлида ҳам, Орол денгизига яқин, Амударё соҳилларидаги баҳаво жойда ҳам тевараги баланд деворлар билан қуршалган дала ҳовлиси бор эди. Аюб-берганининг бола-чақалари, асосан, ана шу дала ҳовлида истиқомат қилардилар. Ўзи эса ёз пайтлари аҳён-аҳён бориб турарди у ерга. Бола-чақаси кўп эмас эди унинг. Биринчи хотинидан бўлган икки қизини аллақачонлар турмушга бериб тинчиган. Бисотида иккинчи хотинидан тугилган биттаю битта ўгли — Мавлонжон. Довулбой худди ана шу Мавлонжон билан бирга ўсди. Дарвоқе, бирга ўсди дейишдан кўра, унинг хизматини қилиб ўсди, дейиш тўғрироқ бўлар, албатта. Мавлонжон ёлғиз ўғил бўлганлиги учун жуда эрка эди. Айтганини қилдирмасдан қўймасди. Довулбой унинг дўқ-пўписаларини, ишиқликларини кўтарар, дўппослашларига чидар, гинг демай, нафасини ичига ютиб тураверарди. Нима ҳам қилсин, тирикчилиги унингсиз ўтмагач, тили ҳам қисик бўларкан-да. Мавлонжон тепкўрларини ичидан келишганлиги, кийим кийиш ва бошқа сифатлар билан ажралиб туришга ҳаракат қиларди. Бунини кўрган ота ўн беш ёшга етганде ўзини билан бирга олиб юрадигани, савдо ишларини ўргатадиган бўлди. Ҳатто бир печа бор чет элларга ҳам бирга боришди. Ҳар борганда шундай ажойиб нарсалар олиб келишардики, ҳайратдан одамнинг оғзини ланг очилиб қоларди.

Отадан кўп нарса ўрганди. Айниқса, теварагидаги яқин-йироқлар билан муомалани ўрнига қўя билиш ҳам отадан яхши мерос бўлди. Биров почор, қашшоқми, бой оиладанми — фарқига бормасди у. Ҳамма билан ўта мулоҳим, худди чумолига ҳам озор беришга ҳайиқаётган одамни эслатарди. Бутун вужудида илтифот, кўз қарашинида меҳрибонлик акс этар, бир оз ясама табассуми, товушидаги ҳаяжонли, шу билан бирга аллақандай мафтунокорлиги билан ҳам кишини ўзига боғлаб ола билар-

ди. Қўли очиқ, ҳамма учун жонини аямайдиган бўлиб кўришарди. Биронта почор кўмак сўраб келса, олижаноблигини намойиш қилишга уринарди. Хуллас, икки оламда тенги йўқ фаришта. Афсус, ташқи қиёфа ички қиёфага кафиллик беролмас экан. Кўзгуга қараб туриб, рўйи рухсорингга маҳлиёсан. Аммо унинг орқасида қандай сир борлигини билмайсан. Бинойидай чехра ҳам ана шу кўзгуга ўхшаган нарса. Кишининг таши ички дунёси учун ниқоб-да, ахир. Шунга кўра унинг чехрасига эмас, юрагига назар сола билсанггина янглишмайсан.

Довулбой онасидан ҳам айрилди. Биронта суянчиғи қолмади. Жонкуяри, яқин-йироғи, борадиган жойи бўлмагани учун шу хонадонга бутунлай боғланиб қолди. Бойвачча эса олий ҳиммат кўрсатиб уни кемаларидан бирига гўлохлик вазифасига ҳам жойлаб қўйди. Бу айни муддао. Чунки Довулбой кемада ишлаш, жўшқин Аму бўйлаб сайрга чиқишни кўпдан орзу қилиб юрарди.

Астойдил ишга берилди у. Буни кўрган Аюбберган ҳам унга олий ҳиммат кўрсатиб, бошдан-оёқ сарпо қилиб берди. Бойнинг қандай сахий одам эканлигини бошқалар билиб қўйишсин, тўс-тўполонсиз, астойдил меҳнат қилганнинг бошини силаши мумкинлигини ҳам кўриб қўйишсин-да.

Лекин Аюбберганнинг тулкидай айёрлиги ҳаммага аён эди. Ёш Довулбой билмасди буни. Унинг кўнгли чоғ, шу ўтаётган кунларидан мамнун, бахтиёр эди. Ўнгингурунларга тушиб қолса, бой ва унинг ўғли ҳақида оғиз тўлдириб гапирарди доим. Мақтовини ўрнига қўяди. Ҳамроҳлари унинг соддалигидан кулиб, мазах қилишларига ҳам эътибор бермасди. Кўпларининг кўзига ёмон кўриниб бораётганини билмасди. Бутун вужуди билан меҳнатга шўнғиб кетар, шу меҳнат туфайли бойга яхши кўринаётганидан хурсанд эди.

Унинг иккита уйи бор эди. Бир — Мавлонжонлар хонадони, иккинчиси кема.

Сафар пайтлари эртадан кечгача ўтхонадан чиқмаса ҳам, дарёнинг шовуллашини эшитиб турарди. Ичкарида олов лов-лови, ташқарида сув шовури. Иккалови улкан кемани ҳаракатга солиб, манзилдан манзилга етаклайди. Буни ҳис қилиб туриш қандай завқли. Баъзан дарёнинг тутқалоғи тутиб қолади. Бўрон кўтарилади. Кема эса иккови билан кураша-кураша олдинга интилади. Шу курашнинг ўзи қанчалик ажойиб. Чунки бу курашда сен ҳам қатнашасан, табиат қаршичилигига кўксингни қалқон.

қилиб борасан. Тадбиркорлик сенга мадад, енгилмайсан, енгасан фақат! Бу қандай завқли!..

Йиллар ўтди. Довулбой йигирмага, Мавлонжон йигирма иккига кирган эди. Ўзаро суҳбатларининг бирида Мавлонжон вақти келиб уни ўқишга юборишлигини айтиб қолди. Ҳақиқий денгизчи қилиб етиштирармиш. Шунини эшитди-ю, Довулбойнинг уйқусидан оромини қочди. Тавсиф-тасаввурлари бойиб бораверди. Бойдан миннатдор, бойваччадан миннатдор. «Шундай сахий, саховатли одамлар учун жонингни қурбон қилсанг арзийди»,— деб ўйларди.

Яна бир кун Мавлонжон уни даладаги ҳовлиларига олиб борди. Бу ҳовли ҳам бадавлатликда Хўжайлидагисидан қолишмасди. Уларни қароллар, хизматкор аёллар югуриб-елиб кутиб олишди. Ҳаммаёқни чувур-чувур босиб кетди. Мавлонжон отасидан кейин хўжаликни бошқарадиган бирдан-бир одам эди. Шунинг учун ҳамма унинг атрофида елпатак. Йилқилар, қулунлар, сигир-бузоқлар, қўй-қўзиларнинг кўпайгани, қишга қанча ем жамғарилгани ва бошқа-бошқалардан ҳисобот беришга ошиқишарди. Улар ичида югуриб-елиб юрган ўн олти-ўн етти ёшдаги хушчеҳра бир қиз Довулбойнинг диққатини кўпроқ тортди ўзига. Қизнинг рангпар, тиниқ чеҳраси, хумор кўзлари, лабларидаги жилва пок ва маъсум эди. Сарв қомати, овозининг мулойимлиги, кўз қарашлари беҳад чиройли.

Довулбойнинг ҳам бировга кўнгил қўйишга аини муддати етган маҳали эмасми, қизни кўрди-ю, вужудида шу чоққача содир бўлмаган ўзгаришни сездди. У ердан кетганларидан кейин ҳам хаёлида ўша қиз бўлиб қолди. Кўнгли ўша қиз истиқомат қилаётган қўрғонни кўмсарди, доим... Бироқ ўзи ёлғиз бораверишга юрак қилолмасди. Мавлонжон эса ҳадеганда уни юр, дея қолмасди. Хуллас, беҳаловат изтироб туйғуси чулғаб олади. Албатта, маҳаллий урф-одатга кўра истаган маҳали уни олиб қочиши мумкин. Бироқ олиб қочгандан кейин қиз эгаларига маълум даражада қалин ваъда қилиши керак-да. Эл-юртга тўн-томоша қилиб бериш зарур. Борди-ю, қизнинг нархини ошириб, баландпарвоздан келишса, нима қила оларди. Топгани ўзига етмайди-ку...

Кўнгил иши бунга қулоқ солмас экан. Изтироб искайжаси тўрт тарафдан сиқиб келаверар экан кишини.

Бахтига юрак сирларидан биринчи бўлиб яна Мавлонжон хабар топди. У отасига маслаҳат солди. Бой бағтаю-битга ўғлининг раъйини қайтаролмасди, Унинг

мақсадига тушунди-да: «Майли, етимларни сен сийла-санг, олло сени сийлайди», — деб юборди.

Қизнинг номи Даргабека бўлиб, уни қисқагина Дар-бека деб чақиришар, бой эшигида наридан-бери тирик-чилигини ўтказиб юрган қароллардан бирининг қизи экан. У ҳам гўдаклигидан шу хонадонда хизмат қилиб юриб, катта бўлган, балоғатга етган экан. Оёқ-қўли чақ-қон. Меҳнаткаш, сипо. Ҳамма уни суяр, сийлар экан.

Ана шу қизга оғиз солиб бой ва бойвачча ўртага туш-ган бўлди-ю, бари расм-русмлар ўрнига қўйилиб, тўй бошланиб кетди. Тўйга бош-қошлик қилган бой ва бой-ваччанинг эътибори эл-юрт олдига яна ортди. «Бир бе-чора бандан мўминнинг мушкулни осон қилиб берди, отасининг ўрнига оталик қилди», — деганлар ҳам топи-ди. Бундай гаплардан сўйилиб кетган бой келинни ўз хонадонидagi ҳужрадай хонага туширди-да, ёш оила-нинг кам-кўстигача тиклаб берди. Ана энди Довулбой ўла-ўлгунча бойнинг измидан чиқмайдиган бўлди. Қа-нийди, — бой ҳам бирор нимага, муҳтож бўлиб қолса-ю, Довулбой уни бажо келтирса, бой ва бойвачча олдидagi қарзини узса. Одам ўлдиришдан бошқа истаган юмуши-ни буюрсин, Довулбой бажо қилади.

Хуллас, улар қулдору Довулбой қулвачча. Ишга югу-ради, эру хотин ҳовли юмушларини қилади. Ҳаммаёқни тинчитади. Иккалови бой ва бойваччанинг оғзига маҳ-тал. Қўл қовуштириб, пойгакда ҳозир.

Ниҳоят, Довулбой аҳдига эришди. Қуиларнинг бири-да бойвачча димоғидан қор ёғиб келди уйига. Оқпоишо ҳар хонадондан мардикорликка биттадан йигит сўраган эмиш. Бой хонадонидан ҳам бир киши кетиши керак. Довулбой янги уйланган. Бас, шундай экан, мардикор-ликка бориш баҳоли қудрат Мавлонжоннинг улушига тушади. Бошқа чора йўқ.

— Фақат сенга ачинаман, холос, — деди у гўё ичидан Довулбойга эзилаётган бўлиб, — мен кетсам, ҳолинг не кечаркин. Менсиз отам сенга куп бермайдн.

Довулбой бу гапларни эшитиб, муздай терга ботди.

— Бу мушкулотни менинг зиммамга юкланг, оғажо-ним, — деб юборди у эҳтирос билан, — қиёматли оға-нини учун бирининг оғирини бири енгил қилиши ҳам фарз, ҳам қарз. Сиз менинг оғиримни енгил қилиб бердингиз. Бу яхшилигингизни қайтара олармикаман, деб эртаю кеч ўйлардим. Оҳим парвардигорга етди, энди йўқ де-манг, оға, оқ фотиҳа бering. Насиб қилса, сабот кўрса-тиб қайтганимда, юзингизда мамнулик кўра олсам — ор-

“зуимнинг ушвалгани ўшадир. Фарзанднинг кимлиги ёмон кунда билинади, ахир, сиз менга огагина эмас, оталик ҳам қилдингиз. Ота олдидаги бурчимни оқлаш вақти етган экан, азмига қарши турманг, огажон.

Мавлонжон учун ҳам худди шу керак эди. У вафодор қаролнинг ялиниб-ёлворишини кўриб, ичидан таптана қилди. Ҳа, шундай бўлишини биларди у. Мақсади-га эришди. Лекин юздаги ниқобни олишга ошиқмасди ҳали:

— Йўқ, сен қол,— деди у муғамбирлик либосига бурканиб олганича.— Янги уйланган одамсан, ёш аёлингни ташлаб кетасанми?

— Ташлаб кетсам, бегонага ташламайман-ку? Сиз борсиз. Аёлим кўчада қолмас, огажон, мен сизга нишонаман. Келинг, ога, қиличини қиндан чиқармай туриб, шуҳрат қозонди бўлмасин, шунга азм-сабот қилдимми, раъйимни қайтарманг.

— Унақа писандагини қўй, тентак! Сени юборсам, азбаройи худо миннат қилган бўламан. Қўй, мени қийнама, ўзим борай, пешонамда нима бўр бўлса, шуни кўрай.

Бу гаплар баёв Довулбойнинг позик қалбига яна тигдай бориб урилди. Кўзларидан дув ёш тўкилди. Унинг оёғига йиқилиб, ерга бош урди.

Мавлонжон ҳам макр-ҳийласи иш берганига астойдил ниҳониб, кўнгли тўлди. Алоҳа Довулбойнинг шахдини қайтаришга ўзини ожиз сизди, ниҳоят, отасидан оқ фотиҳа олиб берди.

... Кунлар ўтади. Аввалига хотинига хат-хабар ёзиб турган Довулбой бирдан жимиб кетади. Дарбека саранг.

Мавлонжон шайтонга дарс беришда отасидан ўтиб тушган асли. Юзи кулиб турарди-ю, тил тагида заҳар асрарди. Баҳордай мулойим қиёфаси қобиғида эса разолат яшириниб ётганини сездирмасликка уринарди. Довулбойни сафарга жўнатди-ю, кўпдан ўйлаб қўйган режасини амалга оширишга ўтди. Кўпдан чекиб юрган изтиробига малҳам излади.

Хўш, қандай режа? Уни изтиробга солган нима? Муҳаббатми? Муҳаббат бўлса-ку, йўли осон эди-я. Ахир, кимсан, фалончи бойнинг ўғли, нистаган хонадон эсинини қоқиб борса, қадами остига поиндоз солишади. Шундай келишган, қўли ҳар қаёққа етадиган, қулинг ўргилсин йигитга қиз берадиганлар кўп топилади. Лекин... Бунчалик эзилиб юришининг боиси нима? Бировнинг хасмига илҳақлик туйғуси эмасмики? Ҳа, худди шунинг

ўзи. Биров бўлганда ҳам, ким денг? Қиёматли оғам деб юргани — ўша Довулбой эди.

Довулбой уйлангандан кейин маълум муддат ўтгач, отаси ўрнига ота Аюбберган бой ва тутинган оғаси Мавлонжон билан келин ўртасида «юз кўришди» ўтказган эди. Ана шу кундан бошлаб оға бўлмишнинг жўшқин дарёдай ҳаёти ҳаддан зиёд жўшиб, ўзанига сиғмай кетди. Ороми йўқолди. Қизни кўзи билан ея бошлади. «Аввалроқ қаёқда эдим, камбағалнинг қизи бўлгани учун назарга илмадимми ё? Энди икковини бир-биридан совутишнинг иложи бўлармикин? Бахтимга бирон ҳодиса юз бериб қолсайди...» — дея ичида бад ният қилаверди. Бўш қолди дегунча, ташқари ҳовлига югурар, Дарбека билан кўз уриштиришга ошиқарди. Уни-бун баҳона қилиб, ҳовлида тентираб юрар, журъатсизлигидан эса аччиқларди.

Ниҳоят, мардикорликка одам бериш машмашаси туғилиб, унинг омади юришди. Кўпга бўлмаса ҳам икки-уч йилга Довулбойдан қутулишнинг иложи топилди. Энди у кетиши керак. Бошқа чора йўқ.

Шундай қилиб, Мавлонжон бутун шайтонлик қобилиятини ишга солди-ю, уни ўз хоҳиши билан жўнатишга эришди.

Ойлар ўтди. Довулбой хотинига юборган хатларни Мавлонжоннинг ўзи олиб, унга ўзи жавоб ёзадиган бўлди. Ёзганда ҳам ёш келиннинг шаънига ҳақоратлар ёғдириб ёзарди. Гўё Дарбека бевафолик қилаётган эмиш, уйдан тез-тез кетиб қолиб, алламаҳалларда қайтар эмиш. Ҳеч кимга сўз бермасмиш. Бундай хотинга уйлангандан кўра ит олиб боққанинг афзал, ит—вафо, хотин—жафо, деганлари ҳақ чиққан эмиш. Дарбекага эса Довулбойнинг бевафолиги ҳақида хабар келтирарди доим. Ёлғон-яшиқни ҳеч тап тортмай ўринлатарди. Гўё Довулбой ўша ёқда бир ҳурилиқога кўнгил қўйганмиш, эртанидин тўйи бўлармиш. Бунини ишончли одамлардан эшитибди. Пул юбориб, уни қутқариб келишга тараддуд кўрган экан, бундан хабар топган Довулбой рад қилибди.

Ана энди келин боланинг бошига тушган мусибатни кўрсангиз. Айрилиқ ёмон савдо, бедараклик беомон савдо. У ақлини йўқотади. Егани танига юқмай, не аҳволга тушади. Телба сингари ҳовлида гир айланади.

Телбага эса тилмоч керак эмас. Бари бир, дардини айтса, эшитгувчи йўқ, кўнглига таскин берувчи топил-

майди. Дарбека қон йиғлайди. Ўзини боши берк кўчага кириб қолгандай ҳис қилиб, бу уйдан кетишни ҳам билмайди, қолишни ҳам. Кетмай деса, етти ётдай, еган-ичгани миннатли бўлиб бораётгандай. Меҳр-оқибатлар тортилиб, ҳамма унга ғалати кўз билан қараётгандай. Кетай деса, эри қайтгач, бирдан-бир кириб келадигани шу эшик.

Ана шу зайлда яна кунга кун уланади, кун ҳафтага, ой ойга. У ҳомиладор эди. Афсус, бола ҳам дунёга келиб улгурмай нобуд бўлади. Қоринда ётган маҳалида она чеккан ситамларнинг асоратидан бенасиб қолмаган экан.

Суяги хўрланганнинг кўзи ёшли. Ички гўборини фақат ёш билан юварди у. Илгари тул етим бўлган бўлса, энди қул етимга айланади қолади. Мавлонжон эса темирни қизигида босиш пайида, ботма-бот Дарбекага ўзини яқин туттишга уринади. Ҳеч ҳайинқмай-нетмай унинг уйқусида босиб кирган маҳаллари ҳам кўп бўлди. Лекин у кирди дегунча, аёл чаён чаққандай сапчиб турар, бурчакка қимтинар, ўзини ташқарига отиб, қаёқлардадир дилдираб юрар, тунларни бедор ўтказарди. Мавлонжон эса қидира-қидира тополмай, тарвузи қўлтигидан тушиб қайтарди доим.

Зўрлик эрк қудратини маҳв этолмайди. Дарбека аста-секин ўзини қўлга ола бошлайди. Қандай бўлмасин, эрини кутмоқ аҳдига тушади. Мавлонжоннинг овозидаги пўписанамо дағалликлар ҳам уни қўрқитолмайди. Сурбетликлари энсасини қотиради.

Ниҳоят, мардикорга кетганларнинг қайтаётганлиги ҳаммаёққа тарқалди. Бу — Дарбекани қанчалик севинтирган бўлса, Мавлонжонни шунчалик ташвишга солиб қўяди. Довулбойнинг ўша ёқда даф бўлишнинг истарди у. Истаги амалга ошмади. Энди сир очилиб, жанжал чиқиши, эл оғзига тушиб, ёмон отлиқ бўлиб қолиши турган гап. Бунинг олдини олиш керак!

Куз пайти эди. Ҳар нарсанда заррин тус намоён. Ерга тўкилган япроқлар гилам янглиғ. Қора соч, хумор кўз, сулув қиздай қайта очилган Дарбека бойнинг ташқи ҳовлисида хазонларни бир ерга тўплаш билан овора. Қуёшда қорайган қўллари тирсагигача шимарилган, димоғида хиргойи. Дарбекадан ўн қадамча наридаги шалоғи чиққан ёғоч каравотда хушбичим кийинган, амиркон этикли Мавлонжон ўтирибди. Унинг беҳаё назари аёлдан узилмайди. Келиб ўтирганини Дарбека пайқамаган экан. Тасодифан кўзи тушди-ю, димоғидаги хиргойиси узилди. Супургини ерга қўйиб, хиса тўзгиган сочла-

рини тузатди, қизил гулли узун кўйлагининг кўкрак тугмаларини кўздан кечирди, енгини тирсагидан туширди. Энди унинг қовоғи солиқ, ҳаяжондан баданлари титрар, кўнгли бирон фалокат юз беришини сезиб турарди.

— Дарбека,— деди бойвачча дағал овоз билан,— менинг сазамни шу чоққача ҳеч кимса ўлдирмаган. Сен гапини икки қилпасан, тушунапсанми?

Дарбека ўқинч ва хавотирга тўла кўзлари билан қараб қўйди-ю, яна чаққон пазарини ерга тикди. Аёл киши учун ўзидан ёши улуг эркакка тик қараб гапириш маҳаллий таомилда йўқ. Шунинг учун у ички нидо билан жавоб қилар, бу жавобини ўзигина эшитарди, холос.

«Гапини икки қилган бўлсам, важи бор, ўзинг биласан-ку. Кўз очиб кўрганним тирик туриб, сенга тегайми? Эрта-индин кириб келса, унга нима дейсан? Мен-чи? Мен нима деган одам бўламан? У сенга қиёматли нини-ку, ахир. Ким ўз нинисига хиёнат қилади? Сен бизга нисбатан қўли очиклик қилдинг: уй бердинг, жой бердинг, ҳеч нимадан зориқтирмадинг. Бунинг бонси бу ёқда эканлигини билмаган эканмиз. Аввал кулиб боқиб, кейин заҳар сочишмиди ниятинг? Йўқ, ога, мендан ўпкалашинг жўясиз. Биз сени ога сифатида бошимизга кўтарамиз, шу иззатингда тур, мард бўлсанг».

— Дарбека,— деди овозини юмшатиб Мавлонжон,— сулувим, менинг сўровимга жавоб қиласанми, йўқми? Тилнинг билан хўп дема, майли, хиёл бошингни эгиб қўйсанг, бас.

Дарбека бош эгмади, бош чайқади. Бу унинг рад жавоби эди.

— Дарбека, мендан юз ўғирма. Яхшиликча кўнмасанг, зўрлаб оламан. Куёвингдан ажратиб, фотиҳа ўқитиб олишга қурбим етади, биласан-а? Шундай бўлса-да, майлингни ўзингдан сўраяпман. Рад этсанг, бадном қиламан. Ўзингни ҳам, эрингни ҳам.

«Ҳақ гапини айтдинг, ога, истаганингни қила оласан, қўлини чўзсанг ҳар ёққа етади, замон сени қўллайди. Бой бойга боқар, сув сойга. Биз бечора, нотавонларга ким қўлоқ соларди!...»

— Сен ўша бетайин куёвингни кутяпсанми? Барибир, у сенга қарамайди энди. Сендан аллақачон юз ўғирган. Бошқа аёлнинг этагига ёпишиб, ўлсанг ўламан, қолсанг қоламан, дегани-деган.

«Шу гапларингга мени чиппа-чин ишонди, деб ўйлапсанми, йўқ, ишонмайман. Уни менга ёмон кўрсатиб, ўзингга оғдириб олмоқчисан. Буни тушуниб турибман!»

— Ишонмайсанми?— ўдагайлаб, аёл устига бостириб кела бошлади. Дарбека қўли билан юзини ҳимоя қила-қила чекинди,— бўлмасам, эшит ростини, сенинг юзингни қора қилиб хат ёзганман. Аёлниг фоҳиша, деганман. Юзингни ерга қаратди, эл олдида шармисор қилди, деганман. Энди қайтиб келсаям, қарамайди сенга. Бадном қилади, бадном!

Дарбека «оҳ», дея ўкириб юборди-да, деворга бориб суялди. Андак ўзини йўқотди, кейин жиққа ёшга тўлган кўзларини катта-катта очиб, еб қўйгудай бўлиб тикилди Мавлонжонга.

«Мен сени ёмон дердим, ёмондан ҳам баттар ёвуз экансан, ёвуз! Сенга хотин бўлишдан ор қилганим учун қасос олмоқчи бўлдингми, худонинг газабига учрагур! Йўқ, менга муяссар бўлишинг маҳол. Сендан нафрат қиламан! Уша — кўз очиб кўргангидан бўлак ҳеч ким менга керак эмас! Мабодо қайтиб келмаса, субутсиз, деб гина қилмайман. Умрим охиригача унинг ёни билан яшаб, дунёдан ўтсам ўтаманки, сеники бўлмайман!»

Аёлниг қарашларидан бир оз таҳликага тушган бойвачча таққа тўхтаб қолди. Қаршисидаги аёл нима деяётганини тўла бўлмаса ҳам чала-чулпа фаҳмлади. Шаштидан хиёл тушиб деди:

— Бевафоллик қилса ҳам кутасанми?

«Сўнгги нафасимгача!»

— Уни йўл-чўлда ўлдириб қўйишган бўлса-чи?

«Меннинг ҳам ўлганим — ўша!»

— Сени макруҳ санаб, юзингни лойга булғаса, улус олдида сазойи қилса-чи?

«Ўзимга тасалли беришдан ўзга чорам йўқ. Якка ни-
ятим, уни тирик кўриш. Ундан кейин ўлсам ҳам майли,
армонсиз кетаман».

Бойвачча бир нафас унга тикилиб турди. Аёлга нис-
батан ачиниш ўрнига вужудида кучли эҳтирос жўш ур-
ди. Ихтиёрсиз, мулоийм бир товуш билан:

— Дарбека!— деди-ю, аёлниг елкасидан ушлаб ўзига тортмоқчи бўлди.

Капалаги учган Дарбека шошиб-пишиб шивирлади:

— Ҳозир дод дейман!

Бойвачча унга қулоқ солмади. Шаҳд билан отилди.
«Отилди-ю, шу заҳоти боши деворга урилди. Бирпасдан
кейин қараса, Дарбека чаққон югуриб, уй ичига кириб
кетяпти. Мийиғида жилмайди. Гўё мақсадига эришган-
дай. Шу заҳотиёқ қиз кирган жойдан даҳшатли додлаш
эшитилди. Худди биров унга пичоқ уриб бўғизлаётган-

дай. Төвүш шунчалик қаттиқ эдики, деворлар онча қўш-ни чорбоқларга ҳам ўқдек учиб ўтди. Ичкари ҳовлида-гилар югуришиб келишди. Остонадан ҳатлашга улгур-май, ўликининг раиғидай оппоқ оқариб кетган Дарбекани қалт-қалт титраётган бир ҳолатда учратдилар.

Дарбека бойваччадан қочиб уйга кирган маҳал ҳеч кутилмаган ҳодисанинг устидан чиққан эди. Тахмондаги кўрчалар олиниб, тўрга солинган, унда тўнқайганича кимдир ётар, ярим очиқ кўзлари Дарбекани имлаётган-дай. Дарбека уни кўрди-ю, юраги қинидан чиққудай ҳол-га тушди. Ички ўкирик билан дод деёлди фақат. Кейин ортига қараб қочишга ҳам мажоли етмай, шундоққина эшик ёнига суянганича тошдай қотди. Югуриб кирган-лардан бири унинг юзига сув сепишга ошиқди. Биров нима бўлганига қизиқсиниб, ичкари хонага назар солди. Не кўз билан кўрсинки, тўрдаги икки кишига мўлжал-лаб солинган ўринда ярим-яланғоч кимса ётарди. Хона-дан эса қандайдир ичкиликнинг қўланса ҳиди анқирди.

Ҳамма ҳайрон. Бойвачча эса аёлни жиноят устида тутгандай тантана қиларди:

— Ҳали, гап бу ёқда дегин, манжалақи? Гумоним тўғри чиқибди-да!

У ақлини йўқотиб карахт бўлган аёлнинг икки юзига кетма-кет тарсаки тортиб юборди. Шу заҳотиёқ яқин-йироққа хабар қилиб, одамларни йиғишга уринди. Имомни ишга солди. Беҳаё, бадном аёлу бузуқ, нобакор эркакка тезда бирон жазо берилишини сўради.

Аюбберган бойнинг орқасидан кун кўриб, чоригини ўпишга тайёр юрган шарият пешволари «худо олдидаги муқаддас бурч»ларини адо этишга киришдилар.

Ўртада сўроқ бошланди. Донг қотиб ўхлаб ётган ери-дан ярим-яланғочни судраб чиқдилар. У оёғида турол-масди. Ундан тузук-қуруқ жавоб ҳам ололмадилар. Дарбеканинг эса эси оғиб қолган. Лом-ним дейишга ҳо-ли йўқ. Аммо гувоҳлар кўрган-билганларини қайта-қайта тасдиқлаб турардилар. Шунинг ўзи шариятга зид иш тутган икки бузуқи учун ҳукм чиқаришга етарли ваз-эди. Ҳукмда икковини тонг билан чўлга олиб чиқиб, тошбўрон қилиш, етти ёшдан етмиш ёшгача биттадан тош отиб, ҳар қайсиси ўз имонини ҳалоллаш, ёруғ дунё-ни наҳс ва фисқу фужурдан пок этиш таъкидлагди.

Ҳамма тонгни кутарди. Тош отишга қўли қичиб, текин томоша бўлса хонумонидан воз кечадиганлар топилди. Улар ҳукм ижросини тонгга қолдирилганидан норози ҳам эдилар. Бироқ атрофга жар солиб, ҳаммани огоҳ

қилин зарур эди. Бу эса муддат талаб қилар, муддат тонггача етарли эди.

Тонг отди. Ҳар ёқдан гурра-гурра одамлар кела бошлади. Бироқ томоша амалга ошмади. Чунки жазога ҳукм қилинган бандилар қамаб қўйилган ерларида йўқ эдилар. Тасодифан юз берган бу ҳол ҳалиги тош отишга қўли қичиганларнинг тарвузини қўлтиғидан туширди. Худди шунинг устига Довулбой мардикорликдан келди. Мавлонжон унга Дарбеканинг «қилмиш-қидирмишлари» ҳақида оғиз тўлдириб гапириб берди. Аммо бу билан ёмон кўриниб қолди. Гапирмагани маъқул экан. Шундоқ ҳам азобини ўтказаётган ярага яна туз сепгандай бўлди. Бировнинг жонига қасд қилиб, аямай ништар урсанг, яхши кўринармидинг.

Довулбой сафардан қайтган кунининг эртасигаёқ қаёқдандир Дарбека пайдо бўлиб, кириб келди. Эри билан учрашмоққа, бор гапни айтиб, юрагини бўшатмоққа жазм қилган эди. Бироқ гумон кишини имондан ажратар экан. Довулбой кўрмайин ҳам, қуймайин ҳам қабилида иш тутди-ю, хотинига рўйхушлик бермади.

— Йўқолсин!— деди у Дарбека келганидан хабар берганларга.— Жонидан умиди бўлса, кўзимга кўринмасин!

Дарбека шундоқ ҳам ақл-ҳушидан айрилиб, кўрган кунни заҳар-заққум, кўнгли вайрон бўлиб юарди. Эрининг тошбағирлиги эса ўлганнинг устига чиқиб тепгандай бўлди.

Довулбой аччиқ ўстида айтган гапларини кейингига тушунди. Ҳар қалай, у билан учрашиб, сўзини эшитиб, орани очиқ қилиб олса бўларди. Ундай қилмади. Ана шундан кўнгли ғаш. Дарбека эса дом-дараксиз йўқолди. Бу Довулбойни баттар эзар, дод, деб бошини қаерга уришини билмай эсанкиратарди. На бойга, на бойваччага рўйхушлик берарди. Кейин қандайдир «Қайиқчилар союзи» деган ташкилотга аъзо бўлиб олди. Митингларда бойлар шаънига ёмон гаплар айтди. «Қулоқ сифатида йўқ қилиш керак»,— деди.

Қорақалпоқ халқи Октябрь қуёшидан баҳра топди. Бойлар эса ўзларини қопқонга тушган қашқирдай жонсараклик билан кун ўтказа бошладилар. Қуруқликка иргитиб ташланган балиқ нима-ю, улар нима. Қочиб қутулишнинг эса иложи йўқ. Бойликларини яшириб улгурганларича улгурдилару, яширолмаганлари биринкетин қўлдан кетаверди. Кемалар, ерлар, дўконлар, ортиқча уй-рўзгор— ҳаммаси. Фақат дала қўрғонлари-

гина ўзларига қолди. Аюбберган бойнинг бармоқлари-даги бриллиант кўзли узуклар ҳам қаёққадир ғойиб бўлди. Юзларидаги ажинлар кўпайиб, худди сариқ касалига дучор бўлган беморни эслатарди у. Илгаригидай ғоз юришлар қаёқда дейсиз. Кўзга ҳам камдан-кам кўринарди. Баъзан уйига қачон келиб, қачон кетаётганини билиб бўлмасди. Одамлар билан учрашганда жуда мулоимлик билан муомала қилишда давом этар, ўзини инқилоб тарафдоридай кўрсатар, қаерда нималар содир бўлаётганини суриштирар, аслида эса дарди ичида эди.

Омон-омон бўлиб, камбағалнинг бахти кулиб, қорни тўйиб овқат ейдиган, ўзига ўзи шоли экиб, шоли ўрадиган бўлди. Балиқчиларнинг ҳам боши қовушиб, бир хўжаликка бирлашаверди. Шоликор, чорвадор колхозлар вужудга келаверди. Юрт обод, улус шод, эртанги куннинг шавқ-завқи дилларда, тилларда достон.

Аюбберган бир кечада дом-дараксиз йўқолди. Мавлонжон эса қиморда дов кетиб, бор-бисотидан айрилганидан кейин янги ҳокимият олдида тавба-тазарру қилишга мажбур бўлди. Барча қатори ҳалол меҳнат билан яшашга оғти ичди. Онтининг исботи сифатида отаси яширганларининг ярим-ёртисини топиб берди.

Довулбой бўлса Чоржўйда очилган кема бошқарувчилар тайёрлаш мактабига кириб, бир йилдан кейин битирди. Уни капитан ёрдамчиси қилиб тайинладилар. У астойдил ишлар, Амунинг улуғвор ва абадий буюк-лиги олдида эса ўз бошидан кечирган бари ташвишларни арзимас, диққатга сазовор эмасдай ҳис қиларди. Барча чеккан заҳматлари шунчаки чўпчакка айланиб қолгандай бўлди.

Ана шундай кунларнинг бирида Жойиқбой деган бир йигит йўлини тўсиб чиқиб, уни қўярда-қўймай шундоққина Аму соҳилидаги қовоқхонага таклиф қилди.

— Сенга бир сирни айтиб, юрагимни бўшатиб олишим керак, — деди у хиёл кайфи ошғач. — Ўтди умрим, оҳким ғафлат билан, ўтмасин умринг сенинг мендек бўлиб, деган экан бир шоири маддоҳ. Ҳар бандан мўмин дунё лаззатларини ўзича татийди. Сен илм ўқиб, ҳунар орттириш пайдасан. Шу йўлдан қолма. Қимқи андак шайтон сўзига кирар экан, унинг аҳволига вой. Бундай одам худонинг лаънатига дучордир. Мапа, мепдан қиёс, иним, на бу дунёлик, на у дунёлик қобилия-

тим бор. Яратгувчининг ибодати учун умрим сарф бўлди. Оқибат, ҳеч ҳаён топмадим ундан. Ота-онам: «Уқиб, илм орттириб шайхи ислом бўларминдинг»,— деб уқтираверди. Ота-она маслаҳатини расулиллоҳнинг суннати, деб билдим. Уқимадим. Дунёнинг ортиқча лаззатларига қизиқдим. Кўнглимга сиққанча еб-ичдим. Тижорат учун сармоям мўл, зироат учун ер-сувим бор, меҳнатсиз фароғатда умр кечирмоқ касбим бўлиб қолди. Оқибат, нафсим борки, балодир, ноҳақ йўлга солодур, деганлари ҳақ чиқди. Қорнинг тўқ бўлса, шаҳватинг уйғонар экан. Кўп гуноҳ ишларга қўл урдим. Шаҳвоний қувватимга эрк бердим. Оқибат, нима бўлди, дегин. Туҳматга учрадим, юзимга қора суркалиб эл-улус олдида шармисор бўлишимга оз қолди, ана шунақа, иним...

— Бирон кўнгилсизлик юз бердимиз?

— Кўнгилсизлик ҳам гапми? Бир бечоранинг умрига завол бўлдим. Тўхта, гапимни бўлмай тур, мен ҳаммасини айтай, бунинг сенга дахли бор.

«Менга қанақа дахли бўлсин», дея ҳайрон боқиб, суҳбатдошидан диққатини узмасди Довулбой. Қарши-сидаги маддоҳлик қилувчи эса тўхтамай гапирар, гаплари фақат ҳасрат-надоматдан бошқа ёққа ўта қолмас эди. Охири, ҳафсаласи пир бўла бошлади. Суҳбат оқимиға ғов ташлаб, давомини кейинга қолдиришни илтимос қилди-да, ўрнидан турди. Аммо Жойиқбой уни ўрнига қайта ўтқазиб қўйди.

— Тўхта, иним, ошиқма, ошиқиш ҳам шайтоннинг васвасасидан. Буни унутма. Гапларимнинг сенга дахли бор, дедим, бу бежиз эмас!— У яна лаблари бурчида кўпик пайдо қилиб вайсай кетди:— Кўпдан сени холи учратолмай юардим. Кўнглимда қарама-қарши икки хил қувват мавжуд эди. Бири — раҳмоний, бири — шайтоний. Раҳмонийси бор гапни айтиб, юрагингни бўшатиб ол, деб қистаса, шайтонийси ундан қайтаришга уринарди. Ҳар бири ўз йўлига киритишга қодир. Мана, кўриб турибсан. Раҳмонийси устун чиқди. Унинг далиллари ақлга тўғри бўлиб, ҳақ йўлга бошлаганидан башорат сезиб турибман. Ахир зиммангда қиёмат қарзини кўтариб юришдан оғир замбил бормиди. Гапимнинг индаллосини эшит, иним. Эшитмасанг, бўлмайди...

Довулбойнинг таажжуби яна ошди. «Нималар деяпти у довдир? Яна гаплари анов ишларга алоқадор бўлмасин»,— дея юраги ҳаприқа бошлади.

— Ҳа, топдинг,— деди унинг шубҳасини сезгандек Жойиқбой.— Бошингга тушган ўша савдойи макрда менинг беҳиммат улушим бор. Ана гап қаёқда.— Довулбой сакраб турмоқчи бўлди. Яна оғир панжалар унинг елкасига тушди.— Улушим бор, деяпман. Гуноҳкорман деяётганим йўқ-ку. Гуноҳ қилганимда ёқамдан олиб, таъзимимни берсанг бўлак гап эди. Афсус, гуноҳсиз гуноҳкор бандаман олдингда.— Шундан кейин у яна олисдан судради.— Гуноҳнинг аввали куфронлигу охири куфурдир. Нурдан бўлган нарса нурни ажрата билмайди. Сен билан бизнинг жасад оламмиз қоронғиликда бунёд бўлмиш. Шу сабабли зулмоний зулматни фарқ қилолмаймиз. Мен сарбастлигим туфайли яхши билан ёмонни фарқига етмадим. Ўзимга тўқниям дўст деб билдим, қашшоқниям. Назимда, Мавлондай бойвачча, ақли расоликда тенги йўқ, бенуқсон, бегараздай кўринди. Гумроҳлигидан беҳабар, кўнглида шумлик борлигидан беназир эдим. Дўстим деса, дўстдай иноқ бўлдим. Зиёфатга чақирарди. Базм қулардик. Нағмаю наво эшитиб, кўнглини хуш ўтказардик. Париваш маҳбублар ҳақида байту газал ўқиб, май ичардик. Ана шундай маст-аластлигимдан фойдаланиб, мени ярим-яланғочлаб, сенинг уйингга ётқизиб чиқибди. Донг қотиб ухлабман. Уйғонсам — кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳол. Бойвачча мени сенинг аёлигга ўйнаш қилиб тавсифлаяпти... Ё оллоҳ, кимда-ким нафсини ҳайвоний ва шайтоний сифатлардан пок тутга билмас экан, риёзат-ғафлатига маҳкумдир. Ундан қутулишга иложсиз. Мен ана шундай ҳолга тушдим. Ўзимни баттар мастликка солдим. Шундай қилмасам, балога қоладиганман... Тўхта, ўзингни бос. Бердисини айтай. Аслида менда ҳам, аёлигга ҳам гуноҳ йўқ. Ҳаммаси анави шайтоннинг қилмиши. Алҳосил, бизни бадном этдилар. Тошбўрон бўлишимиз керак эди. Аммо бу офатдан яна бойваччанинг ўзи қутқарди. Тунда келиб, аёлинг билан мени қочириб юборди.

Довулбой бу сафар туриб кетмади. Худди ўрнига нарчинчаб қўйилгандай қолди. Тили лол, кўзлари ҳасратга тўла. Тани мажолсиз, қалби надомат чекарди. Ахир, шунчалик азоб-уқубатга дучор бўлган абгору бир аламдийданинг дардига қулоқ солиш у ёқда турсин, ўша кунни эшикдан ҳайдади-я. «Жонидан умиди бўлса, кўзимга кўринмасин»,— деб дўқ урди. Аччиқ устида балки шундай ҳам қиларди. Яхши ҳамки, кў-

зига кўринмагани. Эҳ, тавба, шунчалик ноинсофлик бўладими? Одамлар бундай пайтда етти ёт бегонанинг бошини силайдилару, у бўлса, ўзи севган аёлига қотиллик қилса-я. Қотилликдан ҳам баттар бу! Қани энди ҳозир кўрса-ю, унинг оёғига бошини уриб, узр сўраса. Ё тақдир, нималар бор яна қисматингда? Барини кўрсат, барига дучор қил, барига чидайдди Довул!..

— Нега қочириб юборганига ҳайрон эдим,— дея давом этди Жойиқбой,— ўйлай-ўйлай мақсадини кейин билдим...

Довулбой бошини зарб билан кўтарди. Жиққа ёшига тўлган кўзларини ғазаб билан қадади унга. Жойиқбойнинг оғзидаги бўғзида қолди.

— Қани, у?— сўради унинг ёқасига ғарт ёпишиб олган Довулбой.— Қаёқдалигини ҳам биларсан, номард!

Жойиқбой чўчиб унинг қўлларига ёпишди. Шундай қилмаса, бўғилиб, ҳозироқ жон таслим қилиши турган гап эди.

— Биладман,— деди ҳарсиллаб,— биладман, иним... Ўзингни тут. Ақлингни ема, ақл ўлчови идрок... Аёлниги тирик. Аёлимнинг ҳимоясида. Қўрғонда...

Шу ондаёқ Довулбой Дарбека билан учрашди. Аммо қайси кўзи билан кўрсин. Бир вақтлар Довулбойнинг хилватгоҳини безаган баҳордай жамолни таниб бўлмас эди. Қаримай сочларига оқ оралаган, юзларида бесаноқ ажин излари. Қадди букчайиб қолибди. Буниси ҳам ҳолва экан. Довулбой шунча гап сўраса, жавоб бермайди. Бахтиёр боқар, лабларида жилва, аммо бир калима нидо йўқ. У бутунлай тилдан қолган эди.

Довулбой унга қайта тил ато қилмоқ бўлиб учрамаган табибию қилмаган ирим-сирими қолмади. Уша маҳалдаги табибларнинг қаттиқ жароҳатланган аъзонни қайта тиклашга тажрибалари етмасди. Дори-дармон ҳам топилавермас, фақат чўл гиёҳларидангина мадад қидириларди. Довулбойнинг малҳам тайёрламаган гиёҳи қолмади. Шу баҳона гиёҳ илмига меҳр қўйди. Қайси ўт қандай дардга даволигини минг тажрибадан ўтказди. Қанча-қанча дардмандларни тузатди. Аммо ўз аёлига тил ато қилолмади.

Дарбека тилсизлигича қолаверди.

— Тақдирда неки бўлса, барини бошдан ўтказдик, ўғлим.— деди Довулбой бошдан кечирган саргузаштини ҳикоя қилиб бериб, андак тин олар экан,— этга яра чиқса, уни кесиб ташламайдилар, даволайдилар. Афсус, даво топилмаса, иложинг қанча. Ҳарна қилсада, бирга яшаб, шунча умр кўрдик. Шунча ёшга етдик. Икки фарзанд кўрдик. Иккови жой-жойини топиб кетди. Икки кунда бир бориб, онангиз невараларини кўриб келмаса, кўнгли ўрнига тушмайди. Невара фарзанддан ҳам ширин бўлар экан. Мен ҳам узоқроқ кўрмай қолсам, ичим тўкилиб туради. Ҳар қалай, бағримиз бутун, ҳеч нимадан нолийдиган еримиз йўқ. Шунисига шукур...

Довулбой отанинг ҳикояси Темиржонни ҳам анча ўйчан қилиб қўйди. Фикрга толди. Шундай қисматлар ҳам бор-а, дунёда. Ҳам аянчли, ҳам гаройиб. Ҳақиқий саргузашт китобнинг ўзгинаси. Шу кеча-кундузнинг қадр-қимматини эъозлаш учун ана шундай китобларни аҳён-аҳёнда варақлаб туриш керак.

Мана бугун Темиржон бошини банд қилиб турган саволлардан бирига жавоб топди, жавоб топди-ю, яна савол кетидан савол туғилиб қолди. Чол мудраётган одамдай бағрини болишга берганича кўзларини чирт юмиб ётарди. У жим. Ором оляпти чоғи. Шундай пайтда савол бериш ўринлимикан?

— Мавлонжондан дом-дарак бўлмадими? — шунча ўзини тутишга уринмасин, эплотмади. Сўради. — Тақдир нима бўлди унинг?

Чол ағдарилиб, ёнбошлаб олди.

— Суд уни қамоққа ҳукм қилди. Бу аниқ. Ушандан кейин қораси ўчиб кетди, деб ўйлагандим. Йўқ, пайдо бўлиб қолди яна. Ўттиз бешинчи йилмиди... Дала ҳовлисига келди-ю, буткул ўрнашиб олди. Ҳаммага ўзини Маккаю Мадинани зиёрат қилиб, худо олдидаги гуноҳидан холи бўлган одам, деб эълон қилди. Аслида эса ўз қилмишлари учун қамоқда ўтириб келган эди. Буни билган биларди, билмаган йўқ. «Авлиё зоҳид, бу фойий дунё лаззатларидан воз кечиб, риёзатга майл кўрсатдим, қолган умримни Қуйруқдай муқаддас зиёратгоҳни тавоф этиш билан ўтказай», дея ўзини қўй оғзидан чўп олмайдиган мушфиқ қилиб кўрсата бошлади. Мозорфурушликни касб этди. Баёв фуқаро бунга

чиппа-чин ишопди. Йилдан-йил ўтиб эса, «хонаи каъба зиёрати шарофати»дан кейин салкам авлиё даражасига етганлигини ҳам шама қилди. Ҳар хил сафсаталар сотиб, халқнинг бошини чалғитди. «Баҳоваддин пирим назар қилган жой» деб Қуйруқнинг эътиборини кўкларга кўтарди. Хилватгоҳдаги ҳар турли сирли кўринишлар, бунинг устига, ўша вақтдаги булоқларнинг шифобахшлигидан фойдаланиб, соҳиб каромат тариқа шуҳрат қозона бошлади. Қадимий қабрларни авлиёлар мазори, деб барчани уларга сиғинишга, «шаккок, йўлдан озган, журму исёнкор гўмроҳлар»ни эса назринёз билан келиб, тавба-тазарру қилишларига даъват этди. Уни Ҳожи оға деб атай бошладилар. Ҳар ёқдан келиб-келиб турган дардмандлар Ҳожи оға қўлидан шифо топарди гўё. «Ҳожи оғанинг нафаси ўткир, Ҳожи оға бемор жароҳатига қиттай тупуриб қўйса, бас, жароҳати ўша заҳотиёқ бояги-боягидай ҳолига келиб қолади», деган гаплар шамолдай еларди. Ҳожи оға дуо-си битилиб тикилган туморнинг хосияти ҳақидаги ривоятларни айтмайсизми? Ҳар куни ундан мадад сўраб келувчиларнинг кети узилмасди. Ҳатто Ҳожи оға тўғрисида қўшнқ ҳам тўқиб олишган эди. Нимаиди-я... Ҳозир айтаман, эслаб олай, ҳа...

Оқ рўмолим гул сузига бўййин,
Уғил туғсам Ҳожи Мавлон қўййин..

Ана шунақа гаплар, ўғлим... Айтгандай, унинг яна эътибори ошиб кетди кейин. Авваллари анча-мунча адоват билан қарайдиганлар ҳам кейин-кейин ихлос қўя бошладилар. Чунки кундан-кунга соҳиб каромати ортиб борарди. Айиққса, уруш йиллари. Бировнинг яккаю ёлғиз фарзанди кетган, бировнинг эркаги, бировнинг уруғ-аймоғи. Бировдан хат-хабар келади, бировдан йўқ. Биров бедарак, ўлик-тириклиги беаён. Ана шуларнинг яқинлари юпанч истаб, Ҳожи оғага мурожаат қилардилар. Ҳожи оға ростми-ёлғонми, кимгадир: «Эртага ўглингдан хат оласан», деса, айтгани рост чиққанмиш. Кимгадир: «Жиянинг шу йилнинг охиригача қайтиб келади», деган экан, орадан кўп ўтмай, айтганидай кириб келибди. Бир кампир неварасининг тақдирини билмоқ ниятида кўп қатнабди унинг олдида. Ҳожи оға жавоб қилмабди-ю, уни етаклаб келиб, Қуйруқдаги мазорга яқин булоқни кўрсатибди. Булоқ бўйида чордана қуриб узоқ ўтиришибди. Кейин: «Як-

широқ қара сувга,— дебди Ҳожи оға,— неварангни кўрасан». Кампир бисмиллоҳир раҳмону раҳим, дея сувга тикилиб қолибди. Кўзига ростдан ҳам жанггоҳ кўринибди. Айни жангу жадал пайтида норгул бир йигитга ўқ тегибди. Қулабди. Кампир қараса, ўзининг невараси. Ҳуши оғиб қолибди. Ўзига келганда уйида кўрпа-тўшак қилиб ётган эмиш. Кўрганлари эсига тушиб, сочларини юлибди, юзларини тимдалабди. Йиғлай-йиғлай кўзлари шишибди. Шундан бир ой ўтар-ўтмас ҳақиқатан ҳам невараси ўлганлиги ҳақида қорахат келган эмиш.

— Демак, каромати тўғри чиқибди-да?

Чол қўл силтади.

— Шунчаки, уйдирма гаплар булар. Ишонган ишонади, ишонмаган йўқ.

— Сиз-чи? Ўзингиз ҳам ишонгандирсиз?

— Бе, ишониб миямни ебманми, ўғлим. Ҳожи оғанинг шайтонга дарс беришлигини билмасам экан.

— Шунга била туриб, ўз ҳолига қўйиб бераверибсизлар-да?

Довулбой ота ҳам савол назари билан қаради.

— Нима қилиш керак эди? Одамларни битта-битта йиғиб унга ишонманглар, у фирибгар, дея жар соладиган маҳалмиди? Ҳар ким ўзи билан ўзи овора... Бир ёқда элу юрт ташвиши, уруш деган дардисарни тезроқ бир ёқлик қилиш ташвиши. Бизлар кемаларда эрта-кеч фронт учун озиқ-овқат, қурол-анжом ташиндан бўшаймиш. Фикр-хаёлимиз олисдаги жанггоҳда... Ҳожига ўхшаганларга қарши жанг қилишга фурсат бормиди?

— У бўлса, пайтдан фойдаланиб, одамларнинг миясини заҳарлайверган.

— Қуш учмас жойда қурбақа булбул, деганлар, ўғлим. Эркакларнинг сараси олисда бўлиб, бу ернинг ҳоли қари аёлларга-ю, ҳали ақли куртак тугмаган болаларга қолганди. Сулаймон ўлиб, девлар қутулди, дегандай, Ҳожининг тоза кун тугқан эди-да. Ташвиқот юргизишларга кейин-кейин қўл тегадиган бўлди-ку. Кечаги уламо билан бўлганга ўхшаш мулоқотларга ҳам энди навбат етибди мана.

Темиржоннинг яна савол беришга иккиланиб турганини Довулбой ота сезиб қолди.

— Яна бир нимани билмоқчисиз шскилли?

— Кечирасиз, саволим ўринли бўлармикин?

— Сўрайверинг ийманмай.

— Ҳожи оға бошингизга шунча оғир мусибат солибди-ю...

— Нимага қасос олмадингиз, демоқчисиз-да? Тўғри, қасос олиб бир хуморимдан чиқсам бўларди ўшанда. Шунга ташна бўлиб юрардим. Аммо бундан нима фойда? Менинг ўрнимга ҳукуматнинг ўзи жазосини бериб қўйди-ку. Шунинг ўзи етар, деб ўйладим. Кейин яна у билан тенг бўлиш менга муносибмиди? Эскича айтганда, худога солдим-да...

— Жойиқбой оға-чи? Ҳожи оғага ҳамон серсажда-ку?

— Жойиқбой колхоз тузуми пайтида колхозга қарши чиқмади-ю, аммо аъзо ҳам бўлмади. Шу ҳолича умри якка хўжаликда ўтди. Ҳожига нисбатан ҳам хусумати йўқмасди. Кейин нимага апоқ-чапоқ бўлиб кета қолганига ҳали-ҳали ҳайронман. Ҳожи ёлғиз қолаётганидан чўчиб, уни авраб-чавраб ўзига оғдириб олган шекилли. Ҳар қалай, бу ёғи қоронги! Аммо Жойиқбой сиз ўйлаганча ёмон одам эмас. Болалари, ҳали айтганимдай, бамаъни. Оқил бўлиб улғайишди. Чойдан қуйсангиз-чи, ўғлим. Гап билан бўлиб совутдик, чоғи.

Ташқаридаги бўрон борган сайин шиддатланар, яраланган улкан қуш сингари ровон ойналарига келиб қанот урарди.

VI

Яна ҳаммаёқ зулмат ичида. Эрта кундан ёқиб қўйилган чироқларнинг қуюқ туман ичидаги ёруғлари кўринмаганда, ҳаёт тамом деб гумон қилиш мумкин эди. Бироқ маҳаллий халқ табиатининг бунақа феъл-атвори-ни кўравериб даққи бўлиб кетган. Болаларнинг мактабга бориши вақтинча тўхтатилади. Қари-қартаюглар уйдан чиқмайди. Аммо корхоналарда ҳаммавақтдагидай иш жадал.

Денгизга эса яқин боришнинг иложи йўқ. Ундаги бежилов тўфон даҳшатини кўриб ақлинг озади. Таъриф-тавсифи йўқ ҳодиса, воқеалар...

Темиржон денгиз кирдикорларига бир бор дуч келиб, юрак олдириб қўйган, шунинг учун ўз хонасига беркиниб олиб, ёзув-чизувлари билан машғул эди. Юлдузнинг иккала хатига жавоб битди. Яна қўлёзмалар устида бош қотирди. Шу билан кунни кеч қилди.

Хатни почтага олиб бориб ташлашга эса юраги бетламади. Аранг Довулбой ота олдига чиқди-ю, биргалашиб овқат қилиб олди-да, яна ўз хонасига яширинди. Бироқ энди бирон нима ўқишга ҳам тоби келмас, бошини ўраб олиб ухлай деса, кўзи юмилма қолмас эди. Орак сиқилгандан сиқилади. Табиат алғов-далгов турган маҳал ичингга чироқ ёқсанг, ёримай қолар экан.

Бу ернинг қиши ана шунақа жазава билан бошланар эди. Айтишларича, бундай ҳол ҳафталаб, ҳатто ойлаб давом этар эмиш. Аммо буниси етти кун деганда тина қолди. Тинди-ю, ўша заҳотиёқ шариллатиб ёмғир қуйишга бошлади. Ярим кечага бориб қорга айланди. Қор эса ўз навбатида сурункасига уч кун давом этди. Тўртинчи куни ҳаммаёқ таниб бўлмас қиёфа кашф этди. Тўрт тараф оппоқ, дарахтлар шохларини эгиб, ўқ еган бургутдай қанотларини икки ёнга солиштирганларича маъюс қотган. Мўрилар қават-қават салла ўраган. Пристанлардаги кема, қайиқлар ҳам кумушранг жилдга буркангандай. Теварак-атрофининг оппоқлиги кўзни қамаштирса, осмоннинг бадқовоқлиги доракни эзди. Баъзан қонингга ташна бўлиб кетасан киши.

Темиржонда ҳам шундай ҳол юз берарди.

Далалар қор тагида мудрай бошлади. Муддатдан фойдаланиб, Тошкентга бориб келсаммикин, деган фикр туғилди Темиржонда. Онасини соғинган, Юлдузни кўриш иштиёқи қалбини ёндириб турарди. Фақат Қундузнинг бетоблиги бор, тезроқ оёққа туриб кета қолганда яхши бўларди.

Темиржон келганда Қундуз эндигина уйқуга кетган экан. Уйғонгунга қадар кутиб туришга тўғри келди. Қираверишда унга оқ халат берган эдилар, шунинг учун Оллоназаров ётган палатага ҳам бемалол кириб бораверди.

— Кеча уйига жавоб беришди,— дейишди у билан бирга ётганлар.

— Қалай, қўлтиқтаёқни ташладими?

— Ҳа, отдай ирғишлаб юрибди.

Темиржон: «Хайрият», деб қўйди ичида. Кейин йўлакка чиқиб шахмат сураётган икки беморнинг ўйинини томоша қилди. Бирмунча вақт ўтказиб, яна Қундуз ётган палатага мўралади. Деворга тақаб қўйилган каравотлар орасидан тор йўлак бор. Ана шу йўлакда турган ҳамшира бир беморнинг иштаҳаси бўғилганлиги ҳақидаги шикоятини эшитмоқда. Қундузга ёндош

каравотдаги ёшгина чеҳра эса китобдан бош кўтариб, эшикдан мўралаб турган одамга қаради-ю, шошиб очиқ кўкрагига адёл тортди.

— Кириг, кираверинг,— деди кейин хушмуомалалик билан,— яқингинада кўзини очганди-я. Салгина кеч қолдингиз.

Қундуз Темиржоннинг кўзига увоққина бўлиб қолгандай кўринди. Қорамағиз чеҳраси янада қорайиб кетгандай. Бурун катаклари атрофида гезарган доғлар. Фақат узун киприкларию зулукдай қошларигина алоҳида чирой кашф этиб турарди, холос. Сочлари тўзғиб, ёстиқ билан битта бўлиб ётибди. Нафас олиб, олмаётгани сезилмайди.

Каравот ёнидаги тумбочкада бир парча ойна, дори шишалар.

Ҳамшира Темиржонни кўриб, чоғроққина курсини келтириб қўйди.

— Утиринг.

— Раҳмат. Иситмаси йўқми?

— Уч кун бўлди тушганига. Дард асорат қолдирмаслиги учун врач назоратида бўлиши керак ҳали.

— Мен қачон чиқарасизлар, деб сўраётганим йўқ,— кулди Темиржон,— аҳволини сўраяпман.

— Кризис тугаган, дейишяпти, докторлар. Руҳияти ҳам дуруст. Иштаҳаси ҳали сустроқ лекин. Бу ердагиларнинг ҳаммаси иштаҳадан нолишади. Иштаҳа очадиган дори берсанг, ичишмайди.

У ўксиган оҳангда гапира-гапира чиқиб кетди.

Қундуз кўзини очди. Аввалига қаерда ётганини билмоқ бўлгандай у ёқ-бу ёққа кўз югуртирди. Кейин Темиржонга тикилди. Темиржон бош ирғаб:

— Сихатингиз қалай?— деб сўради.

Қундуз уни танимай биронта врач деб ўйлаган экан. Мийнгида билинар-билинемас жилмайди. Озиб, кўзлари яна ҳам йириклашиб қолгандай.

— Тузукман, шекилли, — деярли шивирлаб жавоб қилди у.— Узингиз-чи? Ишларингиз тузукми?

Темиржон дераза орқали ташқарига ишора қилди.

— Шундай ҳавода-я?

— Қор ёғдимиз?

— Тиззадан.

— Уйдан хат олдингизми?

— Олдим. Юлдуздан ҳам. Биракайига иккита.

Қундуз яна мамнун жилмайди.

— Айтмабмидим...— Шундай деди-ю, дарров тилини тишлади. Афтидан, айтиш керак бўлмаган сўзни айтиб юборди шекилли, юзида жиддийлик акс этди дарров.— Жавоб ёзгандирсиз?

Темиржон бош силкиди.

— Ёздим...

— Мени ётиб қолганимни ҳамми?

Темиржон бош тебратди.

— Рухсатингизсиз ёзолмадим.

— Хўп қилибсиз. Хавотир олишади. Оёққа туриб кетсам, ўзим ёзаман.— Бирданига ичидан кулги қистаб кела бошлади,— хўп антиқа саёҳат қилдик-а, Темиржон ака? Умрбод эсдан чиқмайдиган. Қитоб қилиб ёзса арзийдиган. Сиз анча чиниққан экансиз. Шунча жалада юриб, тумов-пумов ҳам бўлмапсиз, қойил-е.

— Уч-тўрт кун бурним битиб, пингиллаб юрдиму, кейин Довулбой ота тузатиб қўйди.

— Айтмоқчи, чолу кампирга салом айтинг. Икки дунёда топилмайдиган одамлар экан.

— Сахийликда Амударё.

— Айтинг, овора бўлиб овқат ташийверишмасин, увол бўлиб, қолиб кетяпти.

— Иштаҳангиз йўқмишми?

— Дори ичи турсам ҳам катта гап. Аммо сув, чой мўйдай кетяпти.

Шундан кейин суҳбат узилди. Бир-бирларига жим тикилдилар.

— Ойингизни соғингандирсиз тоза?— секин вазиятни буза қолди қиз.

— Бориб келмоқчиман. Бари бир, қиш ичи қиладиган ишнинг тайини йўқ.

Қундуз совуқ сув сачраб сескангандай бўлди. Қиёфаси ўзгарди. Буни сездириб қўйишдан чўчиб, кўзини четга олди. Бармоқлари билан тутиб тортган адёл жағигача етди-ю, огзи-бурнини ёполмади.

— Қачон? — шошиб сўради кейин.

— Йима, қачон?

— Кетишингиз.

— Сиз оёққа туриб кетганингиздан кейин.

• Қундуз кўзларини чирт юмиб олди. Негадир слкалари силкинди. Темиржон буни ўзича тушуниб:

— Сиз тузалмагунингизча ҳеч қаёққа кетмайман,— дея таъкидлади яна.

— Майли, бориб келинг,— деди қиз бўшашибгина.— Менга парво қилманг... Тузалиб кетаман.

— Қўлёмани охирига ётказиб олишим керак бари бир.

— Битай деб қолдими? Бориб, китоб қилиб чиқарсиз?

— Аввал китоб ёзиб, ҳадисини олганларга кўрса-тиб, фикрини билсам, дейман. Борди-ю, туппа-тузук қўлёмани бузиб, қош қўяман деб, кўз чиқарган бўлсам, бари меҳнатим чиппакка чиққани.

— Унчаликка бормас.

— Ҳали нечта чийриққа тушиб, нечта тўсиқларга учраркин?

— Учраса... сиз ҳам бўш келмайдиган бўлиб қолдингиз-ку, Темиржон ака.

Темиржон кулиб юборди. Қизнинг самимий хайрихоҳлиги унга ёқиб тушганди.

Қундуз жилмайди-ю, жим қолди. Кўзларини каттароқ очиб, елкасига ташланган халатнинг икки ёнидаги боғичларини ўйнаётган йигитни кузата бошлади. Унинг хушқомати, доим мой сургандай силлиқ таралган сочлари, бир оз қорайиб, тўлишган чеҳраси, қалинроқ лабларида аллақандай соддалик бордай туюлди унга. Лекин ана шу ҳолати ўзига ярашиб тургандай. «Беғубор... ўта беғубор одам,— деган фикр келди хаёлига,— бировни севса, қаттиқ севади. Бевафолик унга ёт». Шу маҳал патнис кўтариб ҳамшира кириб қолди.

— Қани қизлар, бир тамадди қилиб олайликчи.

— Хўп, мен кетай энди,— ўрнидан турди Темиржон,— тезроқ тузалинг.

— Хайр, келганингиз учун раҳмат. Жўнагунингизгача яна кўришармиз?

— Жўнагунингизгача деганингиз нимаси, эртага келаман.

— Ҳа, келмай қасққа борардинг, соғинсанг келсан-да,— дея тегинди ҳамшира.

Темиржон эшик олдида борганда бармоқларини силжитиб хайрлашган бўлди, Қундуз унга табассум ҳадя этди.

Эшик ёпилиши билан ҳамшира аёл яна нимадир деди шекилли, аёллар гурр этиб кулиб юборинди.

Қуёш сопол товоққа ўхшаб бир кўриниш берди-ю, булутлар орасига яширинди. Еру кўкнинг ранги бир хил. Фақат қаҳрабо Амугина кўз илғамас хира олис-ликларга томон йўлак тортиб ётарди. Кўп ўтмай у ҳам тўнгий бошлади. Аввалига олақуроқ пўстин тусини олди. Кейин оппоқ оқарди.

Совуқ ҳаддидан ошмоқла. Туф десанг, туфугнинг ерга тушмай, қумоққа айланади. Кун ора бўралаб ёққан қор бўронда чир айланиб, атрофга ундай тўзгийди. Кечалари бўрон қутуради. Эрталаб турсанг, эшик олди белдан қор барханлари. Тор кўчалар ҳам шаклидан маҳрум: девор қаёқда, ҳовли саҳни, кўча, майдон қаёқда, таниш мушкул. Яна эртасига қарасанг, ҳаммаёқ шипшийдади. Тўрт тараф супуриб-сидириб қўйилгандай. Шамол денгиздан эмас, дашт томондан уфуриб келар, шунинг учун қуруқ совуқ ҳукмрон. Нам таратувчи денгиз эса тўнгий, кумуш сингари ялтираб қолган. Муз қалинлиги ўттиз сантиметрдан ошганда денгизнинг бор-йўқлиги ҳам билинмай қолди. Оғ қўшилган чаналар, оёғига чанги боғлаган одамлар истаган томонларига гизиллаб кетаверади. Андак ҳаво тинчиб турса бас, бола-бақранинг жони кириб, муз сургани сурган. Қуёш жамол кўрсатган кун эса ҳаммаёқ чорбозорнинг ўзгинаси.

Тунлари яна шамол, яна бўрон, яна гирдоб. Тонг билан изғирин кучаяди. Бари бир бўлиб, денгизнинг ойна сингари тиниқ музлари устига гулдор нақшлар сочиб кетади. Қуёш ёғдуси эса ана шу хилма-хил нақшларда жилваланиб, турли-туман ранг билан безайди. Афсонавий манзараларга тикилиб тўймайсан киши.

Ана шу манзаралар Теміржонни ҳам мафтун қилиб борарди. Фақат бўронлар жон жонига тегиб кетарди, холос. «Майли,— дея ўзини овутарди,— бу тўс-тўполсизларга бас келадиган кунлар ҳам яқин. Ўрмон барча телба кучларнинг оёғига тушов».

Орадан бир ойча вақт ўтди. Осмонда самолёт шарпаси кўринмай қолганлиги учун у на онасидан, на Юлдуздан хат кутарди. Мўйноқ аэропортида дам-бадам қор уюми тўпланиб қолар, самолёт қўнарга жой тополмасди. Қўнғиротга олиб борадиган бирдан-бир йўлга ҳам машиналар камдан-кам чиқарди. Шу бонсдан унинг Тошкентга бориб келиш режаси кейинга суртилиб борарди.

Тожиддиннинг ҳам анчадан бери дараги йўқ. Темиржон худди шуни ўйлаб турган маҳал, келиб қолди. Дарё устида қатнаётган чанада келибди. Келибди-ю, чангида юриб, даланинг кўп жойларини кезиб чиқибди. Қўйруққача борибди.

— Ссидақа файласуфдан ўргилдим,— деди у ҳовлиққан бир ҳолатда. Тоза чанги сурганидан қора терга ботган эди,— оёгингга чанги боғла, тез!

— Қаёққа борамиз? Бирон ҳодиса юз бердимми?

Тожиддин бақириб юборди:

— Фожиа! Ҳодиса эмиш-а, фожиа!

Темиржон Довулбой ота кўмагида чангида юришни ҳам ўрганиб олган, аҳён-аҳён сайрга чиқадиган бўлган эди. Лекин бу сафарги «сайр» тезда тинкасини қуритди. Олдинда Тожиддин борар, уни чаққон юришга қистар, кучининг борича югуришга уринарди. Терга пишганидан Темиржоннинг кўйлаги баданига ёпишди. Қўл-оёғи эса шиддат билан ҳаракатланар, бутун вужуди олдинга интилганича деярли учиб борардилар. Аммо Темиржон Тожиддинга етиб ололмасди ҳеч. Тожиддин ҳақиқий спортчидай, ярқираб турган қор устида иланг-биланг из қолдириб, жадал сирганарди. Чанги тагида қор ғижирлайди. Дўнгликлар қиш либосида яна ҳам қаппайиб, баландлашиб қолган. Бирдан қир тизмасидай тепаликлар олдиндан тўсиб чиқади, унинг устига бир ирғиб, кейин пастликка шўнғиб кетасди. Қўлоғнинг остида совуқ шамол ўқ сингари визиллайди. Теваракда қимир этган жон йўқ. Кўнгли чўкиб кетади кишининг. Осмонда катгакон бир йиртқич учади. Афтидан, жон асраш пайида у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб юрган бирон жониворни туттишга пайт пойлайди. Балки қуёндир. Қор устида қуён излари бесапоқ.

Қор уюмидан ўтовдай-ўтовдай қаппайган барханлар ҳар қадамда учрайди. Уларни дафъатан четлаб ўтиш осон эмас. Қўққисдан шўнғиб кетганингни билмай қоласан. Уст-бошинг оппоқ қор бўлиб, оқ айиқдан фарқинг қолмайди.

Темиржон эгшига ёпишган қорларни қоқиб ташлашни ҳам ўйламай, ҳамон Тожиддин ортидан югурарди. Кўз олдини эса тер томчилари тўсиб ачиштирар, аммо уни артиб олишга вақт йўқ. Бурун катаклари нафас олишга торлик қилаётгандай. Ўпкаси кўкрак қафасига сиғмай отилиб чиқмоқчидай бўларди.

— Тўхта, тўхта!— деди бирдан Темиржон,— тўхта, нафасини ростлаб олай.

Томоғи ҳам хириллай бошлабди. Тожиддин эса уни эшитмас, ҳавони шир ёриб, шитоб билан борарди. Бирдан Темиржоннинг чанғиси қаттиқ бир нимага қадалди. Қўлидаги икки таёғи икки тарафга учиб кетди. Ўзи юзтубан қулади-ю, юзлари муздай қор ичига ботди. Қуруқшаган лаблари қор ялаб, ором олди. Бирпас шундай ётиб ҳордиқ чиқаришга не етсин. Юмалаган чоғиёқ уни Тожиддин кўриб қолган экан. Келиб, дўстини ўрнидан турғазди. Қорларини қоқди.

— Башарангни арт, қор чаппа ёпишиб қолибди,— деди у. Кейин олисроққа бориб тушган таёқнинг бирини топиб келди. Иккинчиси бутунлай йўқолган. Қор уюми ютиб кетгандай.— Ма, меникини ола қол,— Тожиддин таёғининг бирини узатди, ўзи эса бир таёқ билан ҳам одимлай берди.

Қуйруқдаги бўлажак ёнғокзор бағри йилт-йилт қиларди. У ер-бу ерда ниҳолларнинг ингичка новдалари аранг уч кўрсатиб турарди. Тожиддин чанғиси билан турта-турта бир печаниҳолнинг қаддини очиб қўйди.

— Буни қара,— деди у бир ниҳолни илдизи билан суғуриб олиб.— Қўлинг тегди, синади... Янаям баъзиларини қор асраб қолибди. Қор гиёҳ учун кўрпа, деб бекор айтишмаган.

Ҳақиқатан ҳам нозик новдалар мўрт хивич сингари чирт-чирт узилиб тушардилар. Қайси ниҳолни қўлига олмасин — бир хил ҳодиса.

— Илдизи-чи?

— Илдизиди ҳам ҳаёт асари қолмаган.

— Демак, ёнғок кўчатлари совуққа бардош беролмабди. Бошдан-оёқ совуқ урган уларни. Бу фожиа ҳам бормиди ҳали. Бешафқат табиатнинг навбатдаги зарбаси бу. Қилинган меҳнат... Ҳамма орзу-умидлар чип-пакка чиқадими энди?

— Қарағайлар тирикми?

— Қарағайларга жин урмаган. Улар совуққа чидамли. Ўзимизнинг жайдари кўчатлар ҳам соппа-соғ... Сенинг ёнғоғинггина чиллашир чиқиб қолди.

— Нега меники бўларкан? Ўзинг олиб келгансан-ку?

— Йўғ-э? Ҳали бутун айбни менга қўярсан? Балки атайи совуққа чидамсизларини териб келгандирман?

— Гапни бурма! Келтирган кўчатларинг очиқликда туриб қолганини унутдингми? Илдизидан нам қочмаганмикан, деб шубҳага тушувдим-а, ўшанда. Бунинг сенга айтгандим.

— Йўғ-э?

— Ёнғоқ гулбеор эмаски, истаган жойингга тиқиб қўйсанг, ўсиб кетаверса.

— Валдирама! Шу гапларни ўзинг айтаяпсанми?— Тожиддин газаб билан гезариб борарди.— Хўш, бу до-нишмандликни нега илгарироқ қилмадинг? Бу ернинг тупроғи олтинга тенг, ёнғоққа кон бўлади, ҳосили мўл бўлади!.. У-бу, деб бошимни қотирган ким? Буни унут-дишми? Энди анойилик қиляпсан. Гулбеор эмаслигини ўзим ҳам биламан. Бу — ёнғоқ. Ёнғоқнинг илдиз отиб кетиши осон эмас. Айниқса, бизнинг жойларда. Сенга шуни айтгандим. Сен, фалон-фистон, деб, фалсафа сў-қишдан бўшамадинг. Ана, ёнғоқзорингни кўриб қўй, файласуф! Ушанда гапимга кирмадинг, билагонлик қилдинг. Мени ишонтирдинг. Кафиллик бердим. Раҳ-барларга мақтагандим. Мана, оқибат.

— Оқибатига нима бўпти? Осмон узилиб ерга ту-шиб кетибдими?

— Ерга тушса ҳисобми, овсар? Тушганда сенга ни-ма! Қилғиликни қилиб қўйиб, четга чиқиб туравера-сан. Жавобини мен бераман. Ҳаммасига мен, тушун-дингми?

— Кўп кўкрагингга ураверма, битта сен эмас, мен ҳам жавобгарман. Сендан кўпроқ мен жавобгарман. Аммо гап ундамас ҳозир. Гап олдимизга қўйилган мақ-садни охирига етказишда. Шу ерни ёнғоқзор қилишга аҳд этдикми, охирига етказамиз бари бир. Акс ҳолда, одамлар биздан кулиб юришади.

— Во, во, мен ҳам шуни айтяпман, шармисор бў-лишимиз қолувди энди.

Темиржон Тожиддинга яқинроқ келди-да, кўзларига тик боқди. Кейин нафасини ростлаб олди-ю, босиқ овоз билан жавоб қилди:

— Шарманда бўлмайсан! Менга кафиллик бериб янглишмагансан, янглишмайсан ҳам. Ўзингга ишонган-дай ишонавер. Юзингни ерга қаратмайман, эшитяпсан-ми? Қўйруқ бари бир ёнғоқзор бўлади.

— Йўғ-э? Яна ўзингни билганингдан қолмай-сан-а? Шунақа катта гапиришни эшворадиган бўлиб-сан-да.

— Совуқ урса, ҳаммасини урмагандир. Тириклари-нинг тагига қор уямиз. Кўрпа бўлади. Совуқ урганла-рининг ўрнига янаги йилга совуқ урмайдиган кўчатлар-ни топамиз. Менинг айтганим бўлади, кўрасан. Шунинг учун келганман бу ерга. Отамнинг орзуларини рўёбга

чиқармоқ ниятида келганман, ишсиз қолганимдан эмас!

— Сен яна чала олимлигингни пеш қиялпсан.

— Олим бўлишлик шартми?— ўзини босди яна Темиржон.— Ҳаёт тақозоси шунақа-ку.

— Йўғ-э!

— Фақат баҳорга қадар Тошкентга бориб келишим керак

Тождиддиннинг кўзлари ҳам унга қадалди.

— Қилғиликни қилиб қўйиб-а?

Темиржоннинг кўнгли чўкди.

— Бу гапинг билан қаттиқ ранжитяпсан, дўстим. Бунақа кайфиятларга хотима бер. Мен қочмоқчимасман. Бу менга иснод.

Тождиддиннинг унга раҳми келди. Бекорга дўстини хафа қиялпти. Чиндан ҳам босиқлик билан гаплашиб бир тўхтамга келиш мумкин-ку. Шунақа салдан-салга ҳовлиқиб кетаверадиган болаларча одати қачон барҳам еркин? Мана шу қаршисидаги дўстидан ибрат олса бўларди. Ҳар қанақа шаронгда ҳам ўзини тута билади. Нолимайди, койимайди, ҳовлиқмайди ҳам.

— Майли, билганингни қил, бировдан маслаҳат сўрамоқчи бўлсанг, бориб кела қол.

— Бировданинг нимаси? Фандан сўрайман. Бу соҳада бизга фан ёрдам беради. Фақат фан, тушундингми?

Тождиддин мийиғида кулиб қўйди.

— Файласуф! — деди у ҳам мулойимлик билан, кейин чўрт бурнли-да, келган томонига қараб чанғисини сурди. Ушнинг орқасидан Темиржон югурди.

Шамол қулоқ-бурунларни ятай бослаган, бадан терларини эса қуришиб бораётган эди. Теваракда ҳеч ким йўқ. Фақат икки тенгдошгина «ким ўзар»га чанғиларини елдай шувиллатганларича кетиб борадилар.

VIII

Илгари айтиб ўтганимиздай, Қундуз Қораўзадаги бир кампирнинг уйида истиқомат қиларди. Темиржон кириб келган биричи хона кичкина, аммо иссиқ. Хона ўртасига саксовул уйиб, ёқиб қўйилган. Гулхан янглиғ олов алаңасидан оддийгина кулба ёришиб, яшнаб тургандай. Олов ёнидаги оппоқ юнгдор эчкининг пўстагига ярим чўзилганича кампир мудрар эди. Оловнинг иккин-

чи томонида, невараси бўлса керак, юм-юмалоқ бола олақуроқ аврали кўрпага ўранганича ухламоқда.

— Ассалому алайкум!

Кампир чўчиб кўзини очди.

— Кимсан?— сўради остонада серрайиб турган йигитга бошдан-оёқ разм соларкан.

— Қундузхонини қидириб келувдим.

— Жақси. Анави уйга кир.

У кўрсатган хонага даҳлиз орқали кирилар экан. Аммо даҳлизнинг эшиги берк. Ичкаридан заنجирлаб қўйилган шекилли, итарса очилмади. Бармоғининг учи билан аста тикирлатди.

Қундуз эшикни очди-ю, бир оз ўзини йўқотиб қўйди. У Темиржонни қидириб келишини ҳеч кутмаганди. Касалхонадан соғайиб чиққанига атиги бир ҳафта бўлган. Шу орада бир марта учрашган эдилар. У сафар Қундуз уни қидириб борган эди. Мана, бугун ўзи келиб турибди.

Темиржонни Тошкентга боришдан ҳеч ким тутиб қолмасди энди. Бунга астойдил аҳд қилиб қўйган, ҳатто қаноти бўлса учиб кета қолгиси, опасини, Юлдузни кўргиси келиб, юраги ҳапиркиб турарди.

Ҳаво ҳам тинчиди. Қўнғирот йўли очилди. Аҳён-аҳён самолёт келиб-кетиб турибди. Фурсатдан фойдаланиб қолиш керак. Бироқ Қундуз билан хайрлашмай кетиш ҳам инсофдан эмас. Айтиб юборадиган гап-сўзи бордир. Балки, бирга бориб келамиз, дер. Дарвоқе, нега биргалашиб бориб келишмасин? Наҳотки, отаси, опасини, Тошкентдаги дугоналарини соғинмаган бўлса? Шунини сўраб кўрай, деб келган эди.

Қундуз андак гангиб турди-да, кейин ўзини қўлга олди.

— Келинг... нечук шамол учирди?

Ичкарида бошқа одам борлиги ҳам сезилиб қолди. Темиржон пўстин тугмаларига қўлини олиб борган ҳолда ечинини ҳам, ечинмасликини ҳам билмай тўхтади.

— Қираверинг, Ойсулув бор.

Шу заҳотиёқ олдига клёнка пешбанд боғлаб олган таниш чеҳра чиқиб келди. Сўрашдилар.

— Айни вақтида келдингиз-да,— деди ўзини тутиб олган Қундуз, йигитнинг ҳамон ийманаётганини сезиб,— бир тошкентча палов қилмоқчи эдик. Дўст ош устига келади, деб бежиз айтмайдилар. Ойсулув, тезроқ бўл, жоним, ўчоққа ўт ёқ, сабзи-пиёзни ўзим тўғрайман.

— Мен ҳам қарашворайми?

— Йўқ. Сизни уринтирмаймиз. Чой дамлаб бераман, майдалаб ўтира турасиз. Қани, тўрга чиқаверинг.

Бу хонанинг ҳам катта-кичиклиги биринчисидан қолишмас, аммо сариштагина эди. Бурчакда анчагина уриниб қолган темир каравот, янгигина гулдор адёл, тагидан оппоқ чойшаб барлари осилиб турибди. Каравот бошида эса қаппайган иккита ёстиқ. Хонанинг кичкина деразасига яқинроқ ерда хонтахта. Хонтахта атрофига жайрон териси ташланган. Оёқ остида эскироқ кигиз. Кигиз тагида қалин бордон бўлса керак, юрганингизда қисир-қисир товуш беради.

Даҳлиздаги темир печка устида декча. Чирсиллаб олов ёна бошлади.

Қундуз бошига дурра боғлаб олган, дурра остидан эса соч гажаклари отилиб чиқиб, пешонаси узра соя ташлаган. Ҳақиқий рўзғорбоп аёллардай югуриб-елиб дастурхон тузатди. Чой дамлади. Чойни уч бор қайтарди-ю, ширингина гулдор пиёлага қуйиб, ёш келинчақдай тавозе билан Темиржонга узатди.

— Олинг, дастурхонга қаранг. Мен ҳозир...

Ўзи хонтахтанинг бир бурчига ўтириб олиб, аввал гўшт тўғради, сўнг сабзни майдалай бошлади. Унинг сабзи тўғраш санъатига қойил қолди Темиржон.

— Моҳиргина пазанда кўринасиз,— деди унга ҳаваси келган Темиржон.

— Пазандаликда Вотти кеннойнинг олдида тушадигани йўқ. У киши жуда қойил овқатларни пиширадилар-да. Айниқса, ошларини емабсиз, дунёга келмабсиз. Мен кичкиналикимдан олдиларида ғивирлаб юриб, кўп нарсани ўрганганман.

— Ойсулуви ҳам ош қилишга ўргатдим, денг?

— Ўрганаяпти... аста-аста.

Даҳлизда қозонга ёғ ташлаётган қиз ўз номини эшитиши билан жилмайиб қараб қўйди. Қундуз ҳам дуррасини тузатаётиб унга кўз қирини ташлади.

— Жиззасини куйдирворма, жоним, ош пишгунча тамадди қилиб турамиз,— уқтирди унга Қундуз. Кейин Темиржонга ўғирилди,— биз бир-биримизга ўрганиб қолганмиз. Кунда ёнимга келади. Бир кун кўрмасам соғиниб қоламан. Ишларимга қарашади, баъзида ёнимда тунаб қоляпти. Ота-онаси ҳам яхши одамлар экан. Сизга қўшилиб овунч топаётганидан хурсандмиз, дейишади.

— Баҳордан яна иш бошланади бизда. Ўрмончиликни ўрганаверсин.

— Ўрмончиликдан кўра, махлуқот дунёсини ўрғанишга ҳавас қўйган ҳозир. Мен билан бирга эринмай қўриқхона айланади. Браконьерларни кўрса гажиб ташлагиси келади. Ниятларини эшитсангиз... Тошкентга бориб ўқийман, дебоқ қолган. Ҳаётда ўз мақсадига эришиш учун астойдил ҳаракат қилганларни ёқтираман. Лапашангларни кўришга кўзим йўқ.

— Биламан,— деди Темиржон,— бир вақтлар мени ҳам койиб бергандингиз, эсингиздами? «Ҳар ким ўз аҳдининг хоқони бўлиши керак», дегандингиз. Ўша гапларингизни кейин кўп ўйладим. Жуда кўп... Айтганингиздай, одамда қатъият бўлиши керак. Акс ҳолда, узоққа боролмайди. Мени ҳам виждоним қийналиб юрди ўшанда. Охири... мана, кўриб турибсизки, ўз касби коримнинг бошини тутиб, бу ёқларда юрибман. Ўша гапларингиз таъсирида...

— Балки таъсир қилмаганда яхши бўлармиди,— дея ўсмоқчилади муғамбирлик билан қиз,— профессор Жамоловнинг измидан чиқмай юраверардингиз. Фан кандидати ҳам бўлиб олардингиз бу чоққача.

— Балки. Лекин бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг, деганларича бор экан.

Қиз шарақлаб кулди.

— Сиз меннинг мавқеъмни ҳаддан ошираверманг, Темиржон ака, асли одамнинг ўзида бўлмаса, унга минг ташвиқот қилинг, бекор.

Йигит унга миннатдорона қаради.

— Ташвиқотда ҳам ташвиқот бор, Қундузхон.

Қиз яна кулди.

— Ҳай, бўлди, талтайиб кетаман худди.

— Юринг, мен билан Тошкентга бориб келинг.

Қиз фикрга толди.

— Тошкентгами?...— деди салмоқланиб. Сўнг ҳаяжон ичида қўшиб қўйди:— Боролмасам керак.

— Нимага?

— Нега десангиз... мен касал ётиб, ишнинг анча лаҳаваси чиқиб кетибди. Қиш оғир бошланган. Жониворларни ҳалокатдан асраб қолиш чорасини топишимиз керак. Ойсулув билан кеча кечаси алламаҳалда қайтганимиз. Бугун ҳам кўп тентирадик. Шунақа. пайтда кетиб қолсак, қулон, сайғоқ у ёқда турсин, қуён ҳам қолмайди бу жойларда. Баҳоргача шу аҳвол... Чорвадорларнинг жонига тегяпман. Одамзод қизиқ мавжудот...

— Бўш келмайсиз,— қизнинг касалхонадаги гапига писанда қилди Темиржон ҳам.

Қиз жиддий қиёфасини бузмади.

— Қўлдан келганича тиришиб-тортишпмиз, ҳар қалай.

Даҳлиздан ўт тафтида қип-қизариб кетган Ойсулув гап қотди:

— Гуручни тозалайми, опой?

— Ўзим тозалайман, жоним.

Икки аёл яна мулойим кўз уриштириб олдилар. Ойсулув Қундузнинг эски атлас кўйлагини, унинг устидан қора духоба нимчасини кийиб олган, кўйлак этаклари узунгина эди.

Деразадан лоп этиб кирган кечки қуёш шуъласи хонани заррин нурга беллади. Ташқаридаги қорга бурканган девор-тошларни ҳам ярақлатди. Ана шу заррин нур дераза ойнасида акс этар, кўзини қамаштирар эди.

Ош пишгунга қадар, улар ундан-бундан суҳбат талашиб ўтирдилар. Уй бекасининг андак ийманиб, нималардандир хижолат тортаётгандай бўлиб сўзлашлари, кўз қарашлари, Темиржонда ғалати ҳиссиёт уйғота бошлади. Қиздаги ҳаяжон йигитга ҳам ўтиб борарди аста.

Айниқса, Темиржон Юлдуз билан учрашувга қанчалик ошиқаётганини ошкора айтганда Қундузнинг ранги бўлакча бўлиб, қизарди. Темиржон буни яққол сизди. Ош сузиб келинди ҳамки, у бояги сирли боқишлар оғушида маст. Иштаҳаси бўғилган одамдай ўтирди бирпас. Буни сезган Қундуз чой дамлаб келиш баҳонаси билан даҳлизга чиқди-ю, анчагача қайтиб киравермади. Кирган маҳали эса кўзлари қизаринқираган, хомуш кўринди.

Ойсулув кампир билан унинг неварасига ош чиқариб берган эди. Кампир эса чойни шу хонада ичишни маъқул кўриб, инқиллаб-синқиллаб кириб келди. Ҳамон унинг кўзлари мудрар, қовоғи солиқ. Бегона эркакнинг аёллар ичида узоқ ўтириб қолишидан норози бўлса керак, Темиржонга ғалатиروқ қараб қўйди. Темиржон бундан ранжимеди. Қизлар эса нега кампирнинг феъли бузилганлигига тушунмай ҳайрон эдилар. Чой ичиларди-ю, гап қовушиб кета қолмас — ҳамманинг тили танглайига ёпишиб қолгандай.

Бу жимликни биринчи бўлиб Ойсулув буза қолди:

— Меҳмон оғамизга битта қўшиқ айтиб берайми, опой?

Темиржон ялт этиб унга қаради. Қундуз яйраб кетди.

— Майли, эшитайлик. Эшитамиз-а, Темиржон ака?

— Бажонидил.

Ойсулув дик этиб туриб қозикдаги дуторни олди, дуторнинг катталиги ярим қулочга етар-етмас, ҳеч қандай безаксиз, оддийгина. Қиз аввал уни сошлаб турдида, сўнг жаранглатиб аллақандай куйни чалиб юборди. Бепоев чўлда от чоптириб бораётган отлиқ кўз олдингизга келади. Отларнинг кишнаши ҳам, туёқларнинг дупури ҳам, одамларнинг ҳай-ҳайлаб қичқиришлари ҳам қулоғингизга эшитилиб тургандай. Чўл эса баҳор либосига бурканган. Ҳаммаёқда қўй-қўзилар. Ипак қанотли ранг-баранг капалаклар. Қушлар чарх уради.

Куй оҳанги бирдан ўзгарди. Бармоқлар чаққон ҳаракат қилди. Қўққисдан қизнинг овози унга жўр бўлди. Уша таниш овоз, ўша маккажўхоризор бўйлаб сигир етаклаб келаётгандаги латофатли чеҳра. Қўшиқ ҳам ўша. Севикли ёр ҳақида:

Аноз турган анормикан, нормикан?

Соясида юрган бизнинг ёрмикан?

Соясида юрган бизнинг ёр бўлса,

Икковимизни қўшар кунлар бормикан?

Қундуз Темиржонга зимдан қараб қўйди. Қўшиқ йигитни элтиб борар, қалби умид ҳисларига тўлиб-тошарди. Олисида бебаҳо ёр кутмоқда уни. Унинг висолига эришадиган кунлар яқин. Узоғи билан бир ҳафтадан кейин унинг ёнида бўлади. Албатта бўлади. Оҳ, шу бир ҳафта ҳам тезроқ ўта қолсайди...

У енгил тин ола бошлади. Бутун вужуди қанотга айланиб Тошкент сари парвоз қилгиси келарди. Энди барча гаплар ўйлашга арзимас бир нарсдай бўлиб қолди. Ҳа, барига алvido дейди у. Барини унутади, янгилари эса олдинда ҳали.

Темиржоннинг қалби баҳорда гул ёйган чаманзор янглиғ. Ҳатто қўшиқ ўзгариб, дутор торлари янгича жаранглаётганига ҳам беписанд эди у.

Қўшиқ тугаб, дутор ўрнига осиб қўйилди.

Кампир чиқиб кетди. Аммо Темиржон ўйчан, ўша биринчи қўшиқ таъсири дарёсида эркин сузарди. Ҳатто кетмоқ бўлиб ўридан турганда ҳам қулоғи остида ўша қўшиқ жаранглашдан тўхтамаётгандай эди.

— Сизга нима бўлди?— ҳайрон бўлиб савол берди унга Қундуз.

Темиржон саволни эшитмагандай, жавоб ҳам қилмади. Фақат ниҳоятда очиқ, ниҳоятда нозик назар билан тикилиб қўйди.

— Шундай қилиб, кетасизми?

— Ҳа...

— Кетгунингизча кўришмаймизми?

— Кўришмасмиз.

— Тезроқ қайтинг.

Бу ёлвориш оҳангида айтилган илтимос ҳам йигитни ажаблантирмади.

— Хайр,— деди, холос.

Қиз эса кескин бурилди-ю, чаққон ичкарига кириб кетди. Анчадан кейин унинг қулоғига эшикнинг тақ этиб ёпилгани эшитилди. Қиз ўтириб, хонтахта устига бош қўйди. Ойсулув ҳайрон. Ҳеч қачон уни бундай ҳолатда кўрмаган эди.

— Опой, не бўлди сизга?— чўчинқираб сўради у ёнига ўтириб.

— Оҳ, Ойсулув...— деди Қундуз.— Шарманда бўладиганга ўхшайман. Нима қилиб қўйдим?— У бошини кўтарди, кўзлари нам. Икки кафти билан юзини яширди.

У пиқ-пиқ йиғлаётган эди.

Учинчи китоб
ҚУНДУЗХОН

Биринчи боб

I

Илонизидай эгри-бугри сўқмоқ бўйидаги қўқонгул қимирлаб қолди. Бир кафт тупроқ қаппайган жойда ковак ичидаги кичкина жонивор бошини чиқариб турарди. У бир сакраб инидан чиқди-да, бутун вужудини сил-китиб, қоқинди, тумшугини артди. Орқа оёқларида тик кўтарилди. Атрофни кузагди. Кўзлари жавдиради. Тумшугини ялаб қўйди. Теварагида хавф-хатардан нишон йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, гавдасини тик тутган ҳолда узун оёқлари билан ер тепина-тепина сакраб қаёққадир йўл олди.

Бу — қўшоёқ эди.

Қўшоёқнинг думи ўзига қараганда икки баробар узун, уч елпиғич шаклида бўлиб, момиқдай юмшоқ. Юрган йўлида изини супуриб юради. Думи из берки-тишдан ташқари қўшоёққа ҳам руль, ҳам таянч. Қўшоёқ бирон ўсимлик шохига ана шу думини чирмаб олиб ўтираверади. Ўсимликнинг серсут новдаларини кемиради, барглари, уруғларини битта қўймай ейди.

Қўнғиротнинг қоқ биқинидан бошланади даштнинг чегараси. Ана шу чегарани Чинк деб атайдилар. Олисдан ниҳоятда баланд, учи-кети адоқсиз тоғ бўлиб кўринади кўзингизга. Тоғ бағри оппоқ. Қор ёққанми, дейсиз. Лекин яқинлашганингиз сари кўкиш рангга кириб, баландлиги ҳам йўқолиб, қаршингизга ястаниб келаверади. Бир маҳал қарабсизки, арши аълонинг қоқ кифтида турибсиз. Ортингизга қарасангиз — бепоён чўнқир-лик.

Яссиллик эса биринчи қарашда теп-текис, ўнқир-чўнқирликдан нишон йўқ гўё. Бироқ машинада юриб кўринг, биров ўласи қилиб калтаклагандай аҳволга туша-

сиз. Дашт ҳар қадамда ўз қиёфасини ўзгартириб туради. Оддийгина тепалик олисдан булутўпар улкан тоғдан фарқи йўқ. Яқинлашинг, ўша кўринишдан ҳеч вақо йўқ. Қаршингизда мирзатерак қаққайиб турганини кўрасиз. Яқин борсангиз, тиззага етар-етмас қурушқоқ ёвшан. Ям-яшил ўрмон эътиборингизни тортади, те-вараги қўргон билан қуршалган хароба гумбазни кўр-япман, деб ўйлайсиз. Бекорчи гап. Ўрмон бўлиб кўрингани — уч-тўрт туп жингил, холос. Қўргон ва гумбаз эса қайси бир машинадан тушиб қолган илма-тешик покришка. Тавба, деб ёқа ушлайсиз. Дашт ҳам кишини шунақа калака қиладими!

Бироқ алдаса ҳам ана шу кўринишларнинг бўлгани яхши. Ниманидир мўлжалга олиб юришингиз керак-да. Аксинча, чўл жойда қаёқдан келиб қаёққа кетаётганингизни билмай тезда адашасиз. Чўлда нима кўп — сўқмоқ, машина излари кўп. Ўргимчак уядай ҳар тарафга тўр ёйиб кетган. Қайсинисини танлашни билмай бошингиз қотади. Мўлжалингиз бўлмаса, шўрингиз қурийди. Ҳафталаб юриб ҳам бир ерда доира қуриб гир айланаверишингиз мумкин. Ўргимчак уядан қутулиб кетиш осонми!

Ерли қавм қуёшга, тунлари эса юлдузларга қараб мўлжал оладилар. Ҳаво илиқ кунлари эса шабада йўналишига суянадилар. Шабада бир томондан уриб турибдими, демак, ўша тарафда денгиз. Унинг шабадасигина сайёҳ учун энг ишончли компас.

Ёзнинг жазирама кунлари даштдаги мавжудот учун ҳам ана шу шабада мададкор. Шабада бўлмаса тепадан уриб турган шафқатсиз қуёш тигида жизгинаги чиқмаган нарса қолмайди. Шабадасиз ҳаётнинг ўзи йўқ даштда. Фақат зилол сувга мўл қудуқлар теварагигина гавжум. Қудуққа яқин жойда ҳаёт қайнайди. Улкан совхозларнинг чорвалари ҳузур қилиб ўтлаб юради. Утовлар, бостирмалар, ҳатто катта-катта овуллар ҳам кўзга ташланади. Масалан, Устюртнинг қоқ киндиги ҳисобланган Шоҳпахта овулида мингга яқин аҳоли яшайди. Мактаб бор, магазин... Устюртнинг ғарбий чегарасидаги Кугусам қудуғи теварагида бир эмас, икки-та чорвадор хўжалик мавжуд.

Қўнғиротдан чиқиб, дашт бўйлаб бир юз йигирма километр юрганингиздан кейин эса қадимий Борса келмас шўрхоклигига дуч келасиз. Орол теварагидаги еттинчи Борса келмасдир. Буниси ҳақиқатан ҳам ўз номига яраша.

Олимлар бу Борса келмаснинг феъли атворини ўрганиб, уни элга хизмат қилдириш, бойлигини тортиб олиш пайига тушганлар. Ҳозир ундан ош тузи олишмоқда. Нефть қазувчилар вишкалари билан қуршаб келмоқда уни. Демак, яқин кунларда қора олтин билан газ олинади.

Бир вақтлар чор ҳокимлари сургун қилган буюк украин қўбизчиси Тарас Шевченко саргардонликда умр кечирган жойлар ҳам Борса келмас деб аталарди. Ҳозир худди ана шу ерда Шевченко номи билан гўзалликда тенги йўқ шаҳар қад кўтарган. Орол ўртасидаги Борса келмасда эса махлуқотга бой ажойиб қўриқхонаси мавжуд. Илмий тадқиқотчилар учун табиий лаборатория.

Шеророл ҳам бир вақтлар Борса келмас деб аталарди. Ҳозир ҳаёт қайнайди унда.

II

Улар тонг билан йўлга чиққан эдилар. Чунки бу пайт қуёш у қадар таптига олмас, ҳаво оромбахш бўларди.

Отлиқларнинг бири — соч-соқоли оқариб, кексайиб қолган, аммо от устида эпчил чавандоздай тетик ўтирар, кулранг, мўъжазгина брезент этигини пошпаси билан шундоқ ҳам илдам йўрғалаётган оти биқинига ниқтаб қўярди. Унинг эғнида оч кулранг яктак, белида икки қават белбоғ, белбоққа гулдор қинли пичоқ осиглиқ. Бўйнида қўш тигли милтиқ, қўлида қамчи. Эгар қошида узун арқон ўрами. Эгардан икки ёққа эса узоқ сафар учун зарур бўлган ашқол-дашқолларга икки кўзи тўлиб қапнайган чипта хуржун осилиб борарди.

Отлиқнинг иккинчиси — ҳамроҳига қараганда анча ёш, қорачагина, қийғир бурун, қалин лабларида маъноли табассум. Қўнғир кўзларини сал қисиб атрофга ўйчан тикилар, дам-бадам мўйсафидга савол бериб қўярди.

Унинг эғнида тугмалари ечиб қўйилган кўйлак. Анча уриниб, асли рангини йўқота бошлаган жинси шим почаларини тиззаларигача шимариб олган, оёғида қора туфли. Бошида шапка, бўйнида дурбин осиглиқ. Тагидаги от ўйинқароқроқ бўлса керак, сал қўйиб берса, даштнинг чангини кўтариб чопмоққа шайдай. Шунинг учун эгаси тизгинини тортиброқ борарди.

Мўйсафидни Бойназар оға, навқиронни эса Сафармурод деб атардилар.

— Биқинига ниқтамай юр,— дерди Бойназар оға, йигит минган отнинг безовталигини сезиб,— сал ниқтанингга кўкка сапчийман, дейди жонивор.

— Қанча юрдик, бобо?

— Қирқ чақиримча. Яна шунчадан кейин Мойқудуққа етамиз. Ундан у ёғи Қийикчашма, дарёга бир қадам... Бобонг бу жойларнинг ҳар қаричини беш қўлдай билади.

— Қийикўтлар, деганингиз-чи?

— Мана шу отнинг қадами етган жойларни Қийикўтлар, дейилади.

— Биронта қийикнинг қораси кўринмайди-ку!

— Дарров манаман деб кўрина қолармиди? Қаллаи саҳарлаб Қийикчашмага йўл олади бари, чанқоғини қондириб бўлиб кейин таралади даштга. Хув анов ёққа қара, нимадир ғивирлаяпти. Она сайғоқ боласини қўриқлаяпти чоғи. Шу кеча болалаган. Қуралайини ташлаб сув ичгани кетолмабди, жонивор.

Сафармурод шунча тикилиб ҳеч нарсани илғаб ололмасди.

— Ўрганмаган кўзга дарров ҳар қанақа нарса илинавермайди, шекилли-да...

— Кўрмайсанми? Хув анов қаппайган бута томонга қарагин, бошини чиқариб турибди-ку? Ёлғиз қолганда шунақа серхавотир бўлади, жониворлар. Бир ниманинг орқасига яшириниб олиб, атрофни ҳушёр кузатаверади. Боласини қўриқлайди. Агар бирон йиртқичнинг кўзга илинганини сезса, боласи ётган ердан узоқроққа ўзини олиб, рақибининг кўзини шамғалат қилмоққа уринади. Ўзи қурбон бўладиги, боласини омон сақлаб қолади.

— Қурбон бўлса, боласи нима бўлади?

— Боласини боқадиган топилади. Чўлда бирон жонивор етим қолмайди. Бири бўлмаса, бири эмизиб кетаверади. Махлуқот оламининг шунақа таомили бор. Бобонг буни яхши билади.

— Кўрмай қолса-чи?

— Хотиржам бўл, болам, чўл катта бўлгани билан бирон фожиа юз берса, бари жондорга аён бўлади дарров.

Сафармурод учун бу янги олам ниҳоятда қизик туюларди. Савол устига савол бергиси келарди унинг.

— Ёзин-қийин умри шу жойларда ўтади, дегнг?

— Саратонда гиёҳлар қовжираб қолиб, емак камаяди бу атрофда. Жондорлар дарёга яқин жойларга сиқийверади. Қишда Қийикчашмада буталар кўп, сершира новдалари билан тамадди қилишади. Эрта баҳоргача тирикчиликлари ўша ёқда ўтади. Ўша ёқда болалайди, ўша ёқда қулунлашади. Агар қиш қаттиқроқ келиб, Қийикчашмада жон асрашнинг иложи қолмаса, Сувдош томон кетишади. Сувдош панароқ, совуққа тесқари. Ундан кейин шувоқ сингари хуштаъм озуқага мўл. Қор тагидан титкилаб бўлса ҳам топиб ейверади. Бу жойлар қишга бўлмайди. Шамдай қотириб қўядиган совуғи, қора телпак қилиб учирадиган шамоллари бор.

Бойназар оға ҳамроҳига қорақурт уясини кўрсатмоқчи бўлиб отдан тушди-да, кичкина ковак олдиға яқинлашди.

— Қара,— деди у,— юмронқозиқнинг ини оғзига қапишиб олишибди. Ғуж-ғуж. Энгашиб, ичкарироққа назар солгин-а!

Сафармурод бобосининг айтганини қилди.

— Кўряпсанми?

— Марваридми?

Бойназар оға кулди.

— Марварид эмиш-а. Қорақуртнинг уруғи.

Сафармурод қўл узатиб, биттасини олмоқчи бўлди-ю, яна журъат қилолмади.

— Қўрқма, тухумдалигида хавф йўқ. Ўзи чақса бошқа гап. Заҳри туяни қулатади.

Улар яна йўлга тушишди. Қуёш кўкка кўтарилиши билан атрофни қиздира бошлади. Кўп ўтмай икки сайёҳ терга пишиб, ятаклари этларига ёпишди. Отлар бир маромда йўрғалашга ўтди. Иссиқнинг тафти уларга ҳам таъсир қилмоқда шекилли.

У асли чоржўйлик, ўнинчини ҳам Чоржўйда тугатиб, марказга бориб ўқишни ҳавас қилган эди. Шу ваздан Тошкент олий ўқув юртларидан бирига ариза бергану омади келмаган, конкурсдан ўтолмаган. Бекор юриш жонига теккан. Шундан кейин бобосининг олдиға — Қўнғиротга келган, бундан кейинги бўш вақтларини қандай ўтказишлиги ҳақида маслаҳат олмоқчи бўлган.

Бойназар оғанинг ўзи кўпдан Қўнғиротга келиб, шу ерда турғун бўлиб қолган эди. Мана, ўн етти йилдан буён егерлик қилади. Ёши ўзи тенги мўйсафид билан Сувдош пастқамлигидан ёввойи ҳайвонлар қўриқхонасини қў-

риқлашади. Шериги ундан олдинроқ пенсияга чиқиб кетди. Бойназар оға ҳам шундай қилса бўларди. Бироқ у шахсий ҳузур-ҳаловатини ҳамма нарсадан юқори қўядиганлардан эмас. Бунинг устига дашт шамолига ўрганган, ундан айрилиш қийин. Ахир, уйда зерикиб ўтиргандан кўра, ҳавога қониб, табиатдан баҳра олишларга не етсин. Бас, шундай экан, пенсияга чиқишни сал кейинроққа сурса бўлар. Унинг бахтига невараси келиб қолди. Ўзини ёлғиз сезмайди энди. Биргалашиб андак ишлаб кўрсин-чи, бобосига ёққан дашт унга ҳам ёқиб қолса — ана, ёқмаса яна бирор йилдан кейин ўқишга боришнинг тараддудини кўраверади. Озми-кўпми егерлик касб орттиргани эса ёнига қолади.

Шу боисдан Тожиддинга учрашган эди, у ҳам: «Майли, оталар ўрнини болалари эгаллагани яхши»,— дея ҳужжатларини расмийлаштириб бера қолди. Худди шу маҳал Қундуздан зоотехникми ё бирор тажрибалироқ егерми юборишларини сўралган телефонограмма келиб қолди.

Ҳар иккала соҳада ҳам Бойназар оғанинг олдига тушадигани йўқ ҳозир.

Мунозара узоққа чўзилмади. Бойназар оға: «Егер дардига егер тушунади, болам, ҳеч иккилашмай юбора-веринг»,— деб қолди. Баҳона билан неварасига Устюрт табиатини таништирадиган бўлди-ю, отда йўлга чиқдилар. Чунки дашт кезишда отдан афзали йўқ егерга.

Сафармурод илгарилари ҳам чўлларда кўп юрган. Кўп ажойиботларни гўрган. Лекин бобосидай қаттиқ меҳр қўёлмаган эди унга. Мана бугун бошқача кўз билан қарай бошладими, чексиз дашт бутун бир янги мўъжизасини намойиш қилаётгандай туюларди. Худди ўқилмаган китоб дейсиз, ҳар саҳифасида янгилик.

— Жадаллат отингни, ўғлим,— дея қистай бошлади неварасига.— Йўлда чўзилиб қолишибди, деган гапдан ёмони йўқ, шабадани нутиб ўтириб қолсак, ютқизамиз, дашт шамолига ишониб бўлмайди.

Шу аҳволда улар яна ўттиз чақиримдан ортиқроқ йўлни босиб қўйдилар. Ниҳоят, олдиндан билинар-билинемас шабада ела бошлагани сезилди. Кўп ўтмай кучга кирди. Танлар роҳат топди. Отдан тушиб тамадди қилиб олдилар. Ўтлар устига чўзилиб, андак мизғингандай бўлишди. Энди йўл юриш унчалик оғир туюлмай қолди. Бойназар оға бот-бот гиёҳларнинг рангига қараб қаерда кетаётганини, қаёққа яқинлашаётганини билиб оларди. Изларни кузатиш билан эса, бу жойдан қанақа

хайвон ўтгани, уни ҳозир қаерда қайта учратиш мумкинлигини ҳам бехато айтиб берарди.

— Манзилга ҳам етиб қолибмиз,— деди у аллақандай секинчи билан,— ҳув анов қирликдан кейин Кийикчашма кўриниб қолади.

Аммо қирдан кейин ҳам озмунча йўл босилмади. Кун ботиб, теваракни сурранг оқишом қўршай бошлади. Лекин кўзлар ҳамма нарсаларни илғай оларди ҳали. Устюрт яссилиги тугаб, пастликка шўнғиб кетдилар. Қандайдир каттагина йўлни ҳам кесиб ўтдилар. Ям-яшил бутазорлар бошланди. У ер-бу ердаги чўнқирликларда баҳор тошқинидан қолган кўлмак сувлар йилтиллайди. Ёввойи гуллар силкинади.

— Мана шу ерга келишади.

— Нимани айтяпсиз?

— Ҳамма жониворлар сув ичгани келишади... Сабр қилсанг, гала-гала қулонларни кўрасан ҳали.

Аму тошқини ва сизот сувлардан ҳосил бўлган оддийгина кўлнинг нега Кийикчашма дейилишига ҳайрон эди Сафармурод. Бобосидан сўрагиси келмади. Бирон гап қотишга ҳам мажоли йўқ эди ҳозир.

— Бойқуштепа дегандари шу!—Тушунтирди Бойназар оға.

«Мунча важоҳати хунук»,— деб ўйлади Сафармурод. Шунга қарамай ўша баҳайбат тепаликка тикилиб тураркан, кўнглини ажиб бир таскин берувчи хотиржамлик туйғуси чулғаб ола бошлади.

Отларнинг сўлиғи олиниб, қирғоққа қўйиб юборилган эди. Улар тиззадан сувга тушиб обдан чанқоқларини қондиришди-да, кейин курт-курт қилишиб ўтлай бошладди.

Кўл соҳили турли ҳайвонларнинг туёқ излари босиб кетган балчиқ. Унда нималардир кезиб юргандай шилп-шилп садо беради. Бутазорлар ичи зим-зиё қоронғилик. Ўша табиий ихоталар панасида гивирлаган жондорлар шарпаси эшитилади-ю, одам борлигини сезиб, яқинлашишга юраги бетламайди.

Кўкда юлдузлар бодроқдай бодраб қолди. Ой чиқди. Аммо у ҳам буталар орасидаги тор-тор йўлакларни ёритишга ожиз. Қаршингизда кулранг девор жаҳаннам дарвозасидай турқини ўзгартирмай ўшшайиб боқади. Майин шабада барглари шитирлатади. Балиқчалар сув юзида рақс тушади гўё.

— Эҳ, аттанг,— деб юборди Бойназар оға бирдан.— Сенга антиқа бир манзарани кўрсатмоқчи эдим-а... Эн-

ди келишмайди. Шабада ғир этди-ю, йўналишиний ўзгартди-қўйди-я. Бунчалик тез беқарорлиги тутишини ҳеч ўйламагандим. Биз унга қарши ўтиргандик. Энди орқадан уриб, ҳидимизни жониворлар келадиган томонга олиб кетяпти. Одам ҳидини сездими, тамом, яқин келишмайди энди.

Ҳақиқатдан ҳам дукур-дукур, безовта кишнашлар, ёввойи чўчқаларнинг ҳур-ҳури, пишқириқлар олис-яқиндан эшитилиб қолган эди.

— Бошқа ёққа ўтиб ўтирайлик бўлмасам.

— Кечикдик. Шу ердалигимизни сезишдими, келишмайди. Атрофда айланиб юраверишади-ю, яқин келишмайди. Эҳ, аттанг, аттанг...

Шундай деди-ю, чол тараддудга тушиб кетди. Атрофда изғиб юриб, бир қучоқ шох-шабба йигиб келди. Гулхан ёқди.

— Чивиндан қутулишнинг бирдан-бир чораси шу,— деди у,— ҳализамон шабада тинса, чивин ёпирилиб келиб, талашга тушади.— Хуржундан қумғон олиб сувга тўлғазди. Ўтга қўйди.

Худди эртаклардагидай афсонавий манзара.

Гулхан алангаси ел беланчагида тебранганича кўкка ўрларди. Жамки мавжудот Кийикчашмани тарк этган гўё. Қурбақалар ғовғаси ҳам сийраклашди анча. Гулханга дам-бадам ташланган шох-шаббаларнинг чарс-чурс қилиб ёниши, аланганинг гувиллаши бари товушларни кесиб қўйди. Сокинлик атрофни юстиб юборгандай.

Бойназар оға бошини қўйиши билан хуррак отди. Шундоққина ёнгиналарида отлар пишқира-пишқира ўтлаб юришар, думлари билан чивинларни савалардилар. Туёқлари тап-тап ерга урилади. Дам пасайиб, дам кучайиб турган шабада гоҳ чивинларни ҳайдаб кетади, гоҳ қўғазордан қувиб чиқади. Ўт-ўланларнинг намгир ҳидини ҳозиргина ўчган гулхан кули ҳидига аралаштириб димоққа уради. Кўкда сузган ой суега тикилиб, бир дам тўхтаб қолгандай. Осмоннинг кўкиш ранги аста қуюқлашиб боради. Кўршапалаклар устингиздан ҳавони ғир кесиб ўтади.

Чолнинг наринги ёнида милтиқ ётибди. Сафармурод шартта олиб, ана шу яқинлашаётган нарсага ўқталсинми? Борди-ю, ҳеч вақо бўлмаса, бунинг устига бобосини уйғотиб юборса... тоза кулги бўлади-да. Қўрқиншга арзийдиган нарсамасдир балки? Бирон хавфдан дарак туғилса, отлар безовталанмасмиди?

Яна ўзини босди. Кўзи юмилди. Аммо шитир этган товуш унинг чўчиб тушишига сабаб бўлаверарди.

Тўсатдан қаттиқ ҳайқирик кўтарилди-ю, ўрнидан сапчиб туриб кетди у. Бойназар оға ундан олдинроқ туриб қоронғилик қаърига тикилганича милтиғи билан ниманидир мўлжалга олаётган экан.

Сафармурод савол бериб улгурмай ҳалиги товуш қайта такрорланди. Бу сафарги ҳайқирикдан унинг томиридаги қон музга айланди гўё. Чор тарафдаги тирик жон борки, барининг тинчи бузилди. Борлиқ шовқин-суронга тўлиб кетди. Тартибсиз қийқириклар, тўс-тўполон замин у самони қоплади. Шу заҳотиёқ буталар ичига шўнғиган Бойназар оғанинг кетма-кет ўқ узгани эшитилди. Тунда ўқ овози ниҳоятда даҳшатли туюлар экан. Ванғиллаган товушдан Сафармуроднинг ҳуши оғиб қолай деди.

— Ўзига ўзи қилди баччағар!— Бойназар оға жавраб келарди.— Қўрқитиш учун узган биринчи ўқимдан кейиноқ шериги сингари қоча қолганда олам гулистон эди. Тишининг оқини кўрсатиб, тиржайганича ҳамлага ўтувди, иккинчи ўқ билан даф қилдим-қўйдим.

— Нимани?— ҳамон даҳшат ичида қалтирарди Сафармурод.

— Бўрини. Отларнинг тушовдалигидан фойдаланиб ташланмоқчи бўлган экан.

— Тирикми?

— Отларни сўраяпсанми? Улардан кўнглинг тўқ бўлаверсин, бўрига ачин. Бирини қулатдим, бири қочиб қолди.— Унинг тажанглиги тутди бирдан:— Қонунга хилоф иш қилиб қўйдим-да.— Қўлидаги милтиқни ерга тап этиб ташлади.— Бўрини отиш ман қилинган. Уламо-лар унинг зараридан фойдасини ортиқ топишибди. Бўлса бордир. Аммо, бўрини аясанг— бўри сени талайди, деган нақл бор, элда. Пўписангдан ҳайиқиш ўрнига тишиниғи жирилатиб, жонингга қасд қилмоқ бўлади-ю, нафратинг қўзғамайдими! Уруғини қуритишганди бир. Яна қаёқдандир олиб келиб болалатишди. Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашаркан. Келиб-келиб бизнинг отларимизга ташланадими! Баттар бўлсин!

— Ҳалиги шовқин шуларникимиди?

— Бўри ов бошлаганда тулки қиёфасига кириб, ўлжаси томон қисилиб-қимтиниб келади. Шовқин уларникимас, отларники эди. От ажал қаршисида ана шунақа ғайритабиий сурон кўтариб кишнайди.

— Яхшиям уйғониб қолганингиз.

— Егер уйқусида ҳам сезгир бўлиши керак, ўғлим. Бобонгнинг қонида бор азалдан бу. Уликдай қотиб ётганимдаям ширт этган шарпани дарров сезаману, кўзим чарақлаб очилиб кета қолади. Чойдан борми. Кел, бир қултумдан ичиб олайлик. Расво, уйқунинг ҳам белига тепди.

Отлар ҳамон ўзларига келишолмай ер тепинишар, саросимада пишқиришар, этлари ҳамон дириллар эди.

— Қўрқма, жонивор,— бошини эгиб яқинлашган қашқаннинг тумшугини силаб қўйди Бойназар оға.— Икковингнинг юрагингни тоза чиқариб кетди ярамаслар!

Бу маҳал даштдаги мавжудотнинг ҳайқириқлари ҳам аста-секин сўна бориб яна аввалгидай осойиш топди.

...Ой тепага келган, унинг шуъласи чалқанча ётган йигит кўзини қамаштирарди. Гулхан алангаси пасая-пасая чўғлар юзига хира парда тортила бошлади. Чол неварасининг оёқларини эгар тўқими билан ўраб қўйди-да, ўзи ёнгинасига чўзила қолди.

...Фироқ билан тонг отди. Сайроқи тўрғайлар янги кунни олқишлаётгандай, бир-бирига гап беришмайди.

Сафармурод сапчиб уйғонди. Уни бобоси уйғотаётган экан.

— Тур, болам,— дея шивирлади чол, неварасининг елкасидан аста туртиб.— Келишди.

— Қим келади?

— Жим... Ҳозир кўрасан. Дурбин билан қара?

Улар сув бўйида аста эмаклаб Бойқуштепагача бордилар. Тепалик ортига ўтиб олишди-да, юқорига кўтарилишди. Бу ерда ям-яшил кенглик кафтингизда тургандай. Сон-саноксиз тилларанг сайғоқлар яссиликдан пастроқдаги ўтлоқда бемалол юрарди. Сафармуроднинг кўзлари ўйнаб кетди. Шу маҳалгача кўрган сайғоқларининг энг йириклари эди булар. Аёлларнинг бежирим ўрилган йўғон сочларига ўхшаш, бурама-бурама, учи найза янглиғ шохдор такалари пода оралаб мағрур кезишарди.

— Омадинг бор экан, болам,— деди чол неварасининг бахтиёр чехрасига нигоҳ ташлаб қўйиб,— тўйиб томоша қилиб оҳ. Қимирлама, қитдай шарпангни сезишса, думини ҳам кўрсатмай қочиб қолади бари.

— Қулон кўринмайди-ку?

— Қулонлар кунчиқарга яқин келишади. Анов ёққа қара, қара!

Бойназар оғанинг шивирлаши тинар-тинмас, пастак

бута ортидан урғочи сайғоқнинг боши баландроқ кўтарилди. Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин эса бутун қиёфасини намоиш қилди. Фақат оёқларинингина бута шохларидан ажратиб бўлмасди, холос.

— Боласини эмизяпти.

Сафармурод дурбинни қайта кўзига қўйишга улгурмай қаёқдандир вағиллаб милтиқ отилди-ю, бутун сайғоқлар тум-тарақай қочди. Бирпасда майдон бўшаб, сийрак чапг тумани ҳавода тўзғиб атрофга ёйила бошлади. Бута торқасидаги бола эмизаётган урғочи сайғоқ эса осмонга икки-уч ирғишлаб, қайта-қайта маъраида, кейин чўккалаб қолди. Ранги қумдай бўзарган кекса егер милтиғи ётган ергача деярли учиб борди. Уни олибоқ ўқ отилган томонга югурди. Унинг сезгир қулоғи ўша ёқдан келаётган от дупурини пайқаган экан. Бироқ ётган жойида таққа тўхтаб, милтиғини беихтиёр ерга туширди. Унинг ҳафсаласини пир қилган нарсa Сафармуроднинг ҳам эътиборини тортди. Истеҳком сингари қаппайган дўнгликдай бир туп бута ортидан қора айғирлик қимса отилиб чиқди-да, жиноят содир бўлган ергача елдай учиб келди. Ерга энгашиб сайғоқ танасини жадал кўтарди-ю, эгари олдига ўнгариб, келган томонига отини елдириб кетаверди.

Бойназар оға бир нафас анграйиб қолди. Сафармурод унинг ёнига келганда ҳам гарангсиб тураверди.

— Нимага дамингиз ичингизга тушиб кетди?— ҳовлиқиб сўради невараси,— ким у?

Чол аламидан ичини егудай ҳолда экан:

— Илвирснинг қилмиши ёвузлик бўлса, қўлинидан нима кела оларди, ўғлим!

— Отиш керак эди!— Сафармуроднинг кўзларида ғазаб ўти чақнади.

— Отиш-ку осон.. Инсонга ўқ отишнинг ўзи бўладими?.. Битта оққуйруқ деб, а?

— У-чи? Истаган маҳали жониворларга қирон келтириб юраверсинми?

— Хотиржам бўл, бугун бўлмаса, эртага жазосини тартади у! Қутурган ит тумшуғидан илинади, деганлар.

Сайғоқ қулаган жойда «мэ-мэ-э» деган позик товушлар эшитилиб қолди. Улоқдан каттароқ икки қурайлай сакрашиб, у ёқдан-бу ёққа югурар, кўз очиб юмгунча нималар содир бўлганига ақли етмай, гир айланитарди. Бута шохларига қон сачраган, кўкат устлари ҳам қип-қизил. Қурайайлардан бири ана шу қон-

ни ҳидлаб кўрди, зорланиб яна «мэ-мэ»лади. Иккинчисининг кўзлари жавдираб бутанинг дам у ёнига, дам бу ёнига ўтиб, онасини қидиравди. Кейин одамлар яқинлашаётганини кўриб, жон-жаҳди билан югура бошлади.

Худди шу пайт осмонда каттакон бир қуш пайдо бўлди-ю, пастлаб келиб, биринчи қуралайни мўлжалга олганича ерга томон шўнғий бошлади. Бунн ўз пайтида пайқаган Сафармурод югуриб бориб, қуралайни қўлига олди. Бойназар оға ҳам югура-югура ҳолдан тойиб, иккинчи қуралайни аранг тутди. Иккови ҳам оппоқ. Эндигина майин юнг таратаётган эканлар. Вужудлари дир-дир титрар, кўзлари олазарак, қўлдан қочмоқчи бўлиб, питирлашарди.

— Уволи тутгур, тирик етим қилиб кетди-я сенларни!— Вайсақилиги тутди Бойназар оғанинг,— илоё бирини икки бўлмасин. Санларни гирён қилса, уни ҳам афгон қиладиган бордир, ахир!

Сафармуроднинг юрак-бағри эзилиб кетди.

— Нима қиламиз энди?— Илтижо билан сўради у, томоғига бир нима тиқилгандай бўлиб,— ташлаб кетсак, анави қушга ем бўлишади-ку?

— Иложини топамиз... Топамиз, ўғлим.

У сўзини давом эттиролмади. Олис дарё томонга тикилиб қолган Сафармуроднинг кўзи яна бир отлиққа тушди.

— Қаранг, яна биров келяпти.

От минганни олисдан йигит кишими деб ўйлаган эдилар. Йўқ, аёл экан. Фақат йигитчасига кийинган, холос. Қошлари камондай, кўзлари йирик. Сочларини бошига чамбар қилиб ўраб олган.

— Ким отди?— У салом-алик ҳам қилмай дабдуруетдан савол берди,— ким отди, деяпман? Нимага анграяпсизлар?

Бойназар оға бир қадам олдинга ташланиш билан сўлиғини чайнаб, ўйноқлаб турган от биқинига яқинлашди. Қўлидаги сайғоқ боласини кўрсатди отлиққа.

— Манавиларининг жонига жабр қилди, безори.

— Онасини отиб, отига ўнгариб кетди!— дея бобосининг жавобини тўлдирди Сафармурод.

— Қимлигини билмадингизми?

— Ким бўларди, анов безори-да!

— Матназарми?— сўради қиз, от тизгинини маҳкам тортиб, уни тинчитаркан.— Сизлар қараб туравердинг-

ларми? Қойил-э! Икки кишилашиб гирибониға ёпиш-майсиэларми? Бу ёққа беринг етимчаларни,— у иккала қуралайни олиб, бағриға босганича отини қайира бош-лади.— Яна булар эркаклар эмиш!

Икки эркак лом-мим деёлмай қолаверди. Қизнинг сўнгги гапи Сафармуроднинг иззат-нафсига тегди.

— Ҳе, ўргилдим!.. Мунча катта кетади бу? Ким ўзи, танийсизми?

— Қундузхон, дегани шудир-ов... Гапи, важоҳати бўлакча-ю! Тили ҳам бу ерликмаслигини айтиб туриб-ди. Қурмагур, таъзиримизни берди-ку, тоза!

— Таъзиримизни берармиш!— Сафармуроднинг та-жанглиги тутди,— аёл киши бўлмаганда кўрсатиб қў-ярдим унга!

— Парво қилма, ўғлим, алаmidан оғзига келга-нини айтди-қўйди. Жаҳл чиққанда ақл қочади. Ўйламай гапирган бўлса, кўришганимизда, узр сўрайди ҳали. Қани, отингни эгарла, кетдик!

III

Қундузхон қуралайларни тўғри ўзи турган ҳовлига олиб келди. Қўшни болалар етим қолган қуралайлар қисматини эшитиб юракдан ачинишарди. Қуралайлар қўзичоқдай беозор, ёқимли эдиларки, кўрганнинг кўзи ўйнарди. Ҳар қайсиси аллақандай эҳтирос билан улар-га интилар, нима қилиб бўлса ҳам жонига ора кириш-ни ўйларди. Аёллар оғзиларига келган гаплар билан Матназарни қарғашарди:

— Оққуйруқ емай, ўлаксахўрга ем бўлгур, таъвия!

— Оққуйруқ жигилдонингдан тешиб чиққур, қора-ялоқ!

— Ёмоннинг кучи япалоққа етибди-да! Шунақаям бағритошлик бўладими!

Шу пайт эшикдан икки отлиқ кириб келди.

— Ассалому алайкум!— деди отдан тушар-тушмас кексароғи. Бу Бойназар оға эди.

Ҳовлида эркак товуши эшитилиши билан аёллар бирин-кетин остона ҳатлаб чиқиб кета бошладилар.

— Келинг, кираверинглар,— такаллуф кўрсатди Қундуз,— отни анави қозиққа боғланглар. Янглишма-сам, сиз Бойназар оғасиз.

— Ҳа, балли!— Икки қўлини чўзди чол,— боя сал қизишиб... тузукроқ сўрашолмадик ҳам. Энди танишиб олайлик. Ўзлари Қундузхон бўлсалар керак, топдик-ми? Ҳа, баракалла. Бу йигитча бизга неварра. Хўш, гап-

ни индаллосига ўтар бўлсак, сизнинг изми-ихтиёрингизга келдик-да, оппоқ қизим.

— Хуш келибсизлар!

Ҳовли бекаси шошиб-пишиб уй ўртасидаги айвонга шолча, шолча устидан кўрпача солди, болишлар ташлади. Меҳмонлар этикларини ерга тап-тап уриб, айвон лабига келиб, қўлларини чилочин узра узатдилар. Қундуз обдастан сув қуйиб турди, улар ювинишди.

Қампир патнис тузиб, ўртага дастурхон ёзди.

— Хуш келибсизлар,— деди яна Қундуз уларни тўрга ўтқазиб, — ҳали жоним ҳалқумимга келиб тургани учун дилингизни хуфтон қилган бўлсам, кечирасизлар-да, энди...— Чол неварасига айтмабмидим, деган маънода қараб қўйди. Қундуз давом этди:— Бу ёққа келдимۇ қўпол муомала қилганлигим эсимга тушиб, пушаймон едим тоза.

— Ҳечқиси йўқ, қизим, биз ҳам аламимизни кимдан олишни билмай турувдик, сизнинг даккингиз ярага сепилган туздай бўлиб тушди. Матназарга отгандан ортган тошимизни сизнинг ортингиздан отиб, хуморимиздан андак чиққанимиз қолди. Сиз ҳам бир қошиқ қонимиздан ўтасиз-да...

Улар очилиб кулишди.

— Хайрият, бу ёғининг ҳисоби тўғри бўлибди!— деди Қундуз.

Чол самимий деди:

— Бойназар оғангиз ҳам кўпни кўрганлардан, бир қараш билан одам таний олади. Берган дашномингиз биздан кўра кўпроқ ўша дажжолга қаратилганлигини сезиб, оғир олмадик-да. Бунақа кутилмаган қотиллик кимни ларзага солмайди, дейсиз. Биз шошиб қолиб, дажжолга бирон гап айтишга ҳам улгуролмай тошдек қотгандик. Сиз бизга қараганда хийла дадилроқ чиқдингиз, унинг ўрнига бизни койиб хийла енгил тортдингиз-ку.

— Ишқилиб, гапларимни оғир олмаган бўлсангиз бўлгани.

— Майли, ўтган ишга саловат,— деди Бойназар оға, — қани, болам, ол, дастурхонга қара, чой совимасин.

— Қани, марҳамат...— деди Қундузхон,— манави икки шўрликка қийин бўлди-да.— Ҳамон ачинарди қуралайлар ҳолига.— Оғизларига бирон нима олса кош-ки жониворлар.

Кампирнинг невараси қуралайлар атрофида парвона. Қўлида сутли шиша билан улар қаёққа қочса, орқасидан югурар, сут ичиришнинг эпини қилолмагани учун аламини йиғидан оларди. Унга қараган сари Қундузнинг юраги баттар эзиларди.

Чол тасалли бериб:

— Бирдан-бир чора — тонг билан Қийикчашмага элиб қўйиш, — деди, — тўдага қўшилса, бир кунини қўриб кетади.

Сафармурод овқат ейиш билан банд. Кеча иштаҳаси бўғилиб томоғидан овқат ўтмаган эди. Ҳозир эса дастурхонга қўйилган нарсалар мойдай татирди унга.

Чой ичишга ўтириб Қундуз Бойназар оғани нима учун бу ерга чақиртирганини айтиб берди. Қулонларнинг бири оқсоқланиб, уюрдан ажралиб қолаётган экан. Қулонлар гала-гала чопганда у донм ортда судралар, сувга ҳаммасидан кейин етиб келиб, ёлғиз қолиб кетармиш. Подадан ажралгани бўри ер, бўлмасни тагин, деб хавотирда эмиш Қундузхон.

— Унг оёғида жароҳати бор, чамамда.

— Ташвишингиз ўринли, қизим, ҳар қанақа жароҳатнинг олдини олмаса газак бўғлайди. Хўш, бунинг чорасини излаб яхши қилибсиз. Энди бизга қўйиб берсангиз бу ёғини, қизим, Бойназар оғангизга ишонаверинг, мақтаняпти демангу аслида мунақа юмушларга устаси фаранг бўлиб кетганмиз. Минг қайта шукрки, уч йигирмаю тўртни уриб қўйсак ҳам жисмимиз бақувват ҳали. Мустангирлик қилишда қўлимиз қалтирамайди. Отган арқонимиз мўлжалга тушмагани камдан-кам бўлган, хўп деяринг.

Қундуз севиниб кетди.

— Раҳмат, хотиримни жам қилдингиз. Сизни чақиртириб хато қилмабман.

— Ҳа, шунақа, қизим. Бойназар оғангиз бир нимага астойдил киришдики, тамом, охирига етказмай қўймайди. Олима қизимизга зарур эканимиздан бошимиз кўкка етади.

Қўриқхона назоратчисининг вазифаси ҳимоясидаги жониворларни кузатибгина юриш эмас, балки ҳар бирининг сиҳатидан кўз-қулоқ бўлиб туриш, бирон зиёнзаҳмат етса, уни вақтида бартараф қилишдан иборатдир. Қундуз махлуқот оламини муҳофаза қилишда тартиб йўқлиги, шу давргача жониворлар ўз ҳолича, егерлар ўз ҳолича кун кечираётганлари ҳақида куйи-

ниб гапира бошлади. Унинг бу борада ўйлаб қўйган талай тадбирлари бор экан. Шуларни ўртага ташлади.

— Назоратимиздаги қўриқхоналарда қанча сайғоқ, қанча қулон, қанча кийик бор, аниқ биладигани йўқ ичимизда. Фалон-фистон деган гапларнинг ҳаммаси тахминий. Тахминга ишониб бўлмайди. У қўйинни пуч ёнғоққа тўлғазиб юришга ўхшаган гап. Бизнинг қўлимизда уларнинг сонигина эмас, ҳар бирининг ёши, тирик вазни, йилига қанча семириб-озиши, ҳатто қайси жонивор қанақа ўт-ғиёҳни хуш кўришигача аниқ маълумот бўлиши керак.

— Рост айтасиз, қизим, бойлигимизнинг ўлчови беш қўлдай маълум бўлиши керак ўзимизга. Қиссангда пулинг борлигини билсангу бир сўлкавойми, ярим сўлкавойми — беҳабар юрсанг, харжлашни ҳам билмайсан, харжламасликниям. Хазина ҳисоби билан яхши.

— Яшанг, ота.

— Тўғри-да. Ҳар бир жониворнинг вазнию бўйбастигача ҳисоб-китоб дафтарида турса дейсиз. Вой-бу, чинакам илм-ку бу, а? Мунақада профессор ҳам бўлиб кетамиз бора-бора,— дея хахолаб кулиб юборди у.

Қундуз чолдан мамнун эди.

— Ҳозирнинг ўзида ҳам кичкина профессормассиз, ота. Кўплар ҳали сиздан дарс олади. Мен ҳам ўрганман. Ўргатинг, сизчалик бўлай.

— Балли, қизим, балли. Бойназар оғангизнинг обрўсини жуда ҳам оширвордингиз.— Яйраб кетди чол.— Зар қадрига заргар етади-да. Хўш, айтаверинг, яна нима билан нафим тегади сизга?

— Ҳали кўп керак бўласиз, ота,— деди Қундуз хурсанд бўлиб.— Вазифа шундай, бугундан бошлаб ҳисоб-китобни тартибга солиш билан шуғуллансак. Маана, кўз олдингизда Матназардай олғир битта сайғоқни ўмариб кетди. Хўш, ўша сайғоқнинг нимаси маълум бизга? Агар болаларини эмизаётганини куриб қолмаганимизда урғочими, такалигидан беҳабар қолардик. Шундан бошқа ҳеч нима маълум эмас. Оғирлиги қанча, гўштга чаққанда неча кило бўларди. Браконьер деган отлиқ кунига қанча урғочи-ю, қанча такасининг бошига етаётганикин! Биз нобуд бўлган ҳар бир жониворнинг жинси, ёши, гўштга чақилгандаги вазни, терисининг сифатини назарда тутган ҳолда браконьерлар елкасига айб қўйишимиз зарур. Иттифоқимиздаги барча қўриқхоналардаги ҳамма нарса ҳисоб-китобли,

ҳатто паррандаю-даррандаларгача. Биз эса шу чоққа-ча умумий маълумот билан фахрланиб юрибмиз.

— Унда ҳар биттасини тутиб, тарозида тортиб кўр, дейсизми?

— Бу мумкин эмасми?— саволга савол билан жавоб қилди Қундуз.— Қўлимиздан келмайдими?

Чол сергак тортди. Кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Нега?— деди чол,— қаловини топсанг, қор ёнади, деган гап бор. Топамиз қаловини!— Кейин соқолни ушлаб ўйга толди,— тўхтанг, бу тўғрида Тождидин билан гаплашдингизми?

— Аввал сиз билан бир битимга келиб олиб, кейин унга учрашмоқчи эдим.

— Балли, қизим, ёш бўлсангиз ҳам гидрокингиз олами жаҳон экан. Тўғри, пухтанинг иши беш доим. Маъқул қиласиз. Бойназар оғангизга келганда... Хавотир олманг. Қачон бошлаймиз?

— Бун кечиктириб бўлмайди.

Шундан кейин тадбирни амалга ошириш борасида турли усуллари хаёлан кўз олдиларига келтириб, янги режалар туза бошладилар. Чунки ёввойи ҳайвонларни битта-битта қўлга туширишнинг ўзи бўлмасди-да. Махсус пистирмалар, одамлар керак.

Ўхоят, гап Қийикчашмада истеҳкомлар қуриш зағурлигига бориб тақалди. Истеҳкомлар учун талайгина маблағ керак. Хуллас, савол устига савол ёғилиб, уларнинг бошини қотирар, эндигина равон йўлга тушиб олди деганларида олдиларидан боши берк кўчалар чикиб қолар, ундан қутулиш учун қанча-қанча муаммоларни ҳал қилиб олишга тўғри келарди. Беҳисоб жумбоқнинг ўзгинаси. Биридан қутулсанг, бошқасига дуч келаверасан.

Сафармурод сайғоқ болаларидан кўзини узмай ўтирарди. Қуралайлар ирғишлай-ирғишлай чарчашиди шеклли, девор панасида бир-бирининг пинжиги кирганича уйқуга кетди. Улар ёнида ҳарир кўйлакли, ёшгина жувон ҳам пайдо бўлди. Ўрта бўй, хипча бел, кўзлари қоп-қора.

Сафармуроднинг тикилиб қолганини сезиб, у ҳам йиғитга бир қараб қўйди. Шу қарашнинг ўзи Сафармуроднинг вужудида ўзи ҳам тушуниб етмаган қандайдир ғалати ҳолат қўзғади. Ўртада бўлаётган гапларга бутунлай қулоқ солмай қўйди.

Бу жувон — Ойсулув эди.

Оқсоқ қулонни тутиш режасини Бойназар оғанинг ўзи тузиб берди. Шундан кейин керакли анжомларни отларга юклаб Кийикчашма томон йўл олдилар.

Қунботар чоғда чангалзорлар устига оқшом қўнмоқда. Чивинлар ҳавода ғуж-ғуж, баданларга чип-чип ёпишарди. Қўкнинг у ер-бу ерида қимир этишга ҳоли келмай ялпайганича қотган олачалпак булутлар шафақ тусини олганлар. Ана шу қизғиш ранг ёғдугина теваракни аранг ёритиб турарди.

Қаҳрамонларимиз Кийикчашмага яқинроқ жойда тўхтаб, отларини бута шохларига боғладилар. Сўнгги бор маслаҳат пухталаниб, вазифалар қайта аниқланди.

Бойназар оға эгар қошига арқон ўрамини осиб олганича қарши томонга отини елдириб кетди. Унинг қораси ўчар-ўчмас биттадан жом, учи тўмтоқ таёқча ушлаб олган Қундуз билан Сафармурод ҳам икки ёнга қараб йўл олди. Шу йўсинда улкан майдон узра учбурчак ташкил қилдилар. Ўрталикдан узундан-узоқ сўқмоқ кесиб ўтган. Сўқмоқнинг охири Кийикчашмага бориб тақалади. Отлиқлар белгиланган жойларга бориб турдилар. Бирдан кўкдаги қушлар безовта чарх ура бошлади. Чуғур-чуғурлар теваракни тутди. Астойдил қулоқ солган киши ер қаъридан гупур-гупур овозларнинг эшитилаётганини, овозлар борган сайин кучайиб бораётганини эшитган бўларди. Бу — қулонлар. Кечки ташналикларини қондириш учун келишмоқда. Туёқ товушлари шунчалик бўғиқ эшитилардики, худди гувиллаб турган ел тегирмоннинг ўзгинаси.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас теварак-атрофни туёқлар товуши босиб кетди. От устида кузатиб турганлар ҳам ҳаяжонга тушди. Айниқса, Сафармуроднинг юраги уриб кетди. У кўпдан бери табиатга ўзгача ҳусн баҳш этган, чўпчакларда мадҳ этилган афсонавий отларнинг жонли қиёфасини кўриш иштиёқида эди. Ниҳоят, орзуси ушалди. Беқиёс, бетакрор дақиқалар...

Олис сўқмоқнинг Устюрт даштига туташ тарафидан турнақатор бўлиб қулонлар уюри оқиб келарди. Ёқут ранг, силлиқ баданлари товланиб, яшил ўтлар фонид ажайиб манзара кашф этган эдики, бунинг таъриф-тавсифи йўқ! Ҳаммасидан ҳам энг олдинда йўл бошлаб бораётган етакчиси беҳад хушқадлиги билан мафтун қи-

ларди. Янгигина қайчиланиб пардоз берилган каби бир текис ёли унга ўзгача чирой бахш этган эди. Доим динг қулоқлари, мовий кўзлари, калта ва ингичка думлари билан оддий отлардан фарқ қиларди.

Сафармурод уларга маҳлиё бўлиб вазифасини бутунлай унутди-қўйди. Тўғриси, қаршисидаги мафтункор манзара томошасидан ўзини маҳрум этишни истамасди.

Қўққисдан чалинган жом товушини эшитиб, қулонлар етакчиси таққа тўхтади. У атрофга олазарак қараб, нима бўлаётганига ақли бовар қилмай қути ўнган холда турди бирпас, сўнг қаттиқ кишнаб қулонларни саросимага солди. У ҳозиргина олдинда турган эди, бир зумда энг орқага ўтиб олибди. Яна бир бор қаттиқ кишнади-да, келган томонига қараб чона кетди. Ортидан уюри эргашди. Худди шу заҳоти қаршиларидан бошқа жомнинг жаранги кўтарилди. Қулоқни батангга келтирувчи бу жом садоси дим ҳавони ларзага солиб қулонларни бир нафас эсанкиратиб қўйди. Яна ҳаммадан олдин етакчи ўзини тутиб олди-да, уюрини бир ерга тўплаб, атрофида гир айланди. Кўзлари олазарак, қулоқлари динг, таранг баданлари дириллайди. Етакчи уюрни гир айланар экан, жом шовқини қаёқдан келаётганини фаҳмлаб олди. Кейин шамол тезлигида ҳаракат қилиб бошқа томонга йўл солди. Бойназар оғага шу керак эди. У қоқ пешонадан қаршилаб келаверди. Қўлида арқон калаваси.

Эндигина сафга тизилиб улгураётган қулонлар оқини қайта чайқалиб кетди. Ўзларини ҳар ёнга ура бошлади. Бойназар оға эса уюр орасига шўнгиб бориб, дам у ёққа, дам бу ёққа от чоптирар, «ҳа-ҳа-ҳай-ҳай-ҳай, ҳай-ю!» дея қулонларни баттар тўзғитарди. Ниҳоят, қўлидаги ўроғлиқ арқонни отди. Арқон чувалиб чиқиб, ҳавода узун мезондай тўлғанди-ю, таранг тортила бошлади. Бойназар оға мўлжалга олган қулоннинг бўйнига сиртмоқ тушган эди. Ёшгина той бошини сиртмоқдан суғуриб олмоқ бўлиб уринар, шаталоқ отар, Бойназар оға атрофида гир айланарди. Бошқа қулонлар эса тумтарақай қочиб кетишди. Фақат етакчисигина бир чақирим ерга борганда яна ортига қайтди-ю, бессаранжом кишнаб, узоқ кетолмай юраверди.

Қундуз билан Сафармурод воқеа содир бўлган жойга етиб келдилар. Бойназар оға оқсоқ қулон билан ҳамон олишар эди. Бири сиртмоқ ҳалқасидан қутулмоққа уринса, иккинчиси арқонни бўшатмай, аста яқинла-

шар, унга сари қулон жон ҳолатда ўзини ҳар ён урар, умбалоқ ошар, пишқиар, кишнар эди.

— Тўхта, тўхта, жонивор, бари бир, Бойназар оғанинг қўлидан қутулолмайсан,— дерди чол арқонни тортишда давом этаркан,— беҳудага ўзингни қийнаёсан, жонивор...

— Бўгилиб қолади,— дея хавотирга тушди Қундуз,— кўзлари олайиб боряпти...

— Тинчланинг, қизим, Бойназар оғангиз қулонга биринчи бор сиртмоқ солаётгани йўқ. Ҳаммаси жойида бўлади... Ҳаммаси... Ҳаммаси... Ҳа, ўзингни бос, жонивор... балли, балли жонивор, яқинроқ кел, яна яқинроқ...

Тақдирга тан бериб, тинчий бошлаган қулон билан унинг орасида қўл чўзса етгудай масофа қолди. Бироқ чол қўл узатишга улгурмади. Қулон яна ҳуркиб, арқонни зарб билан тортганича қочмоққа чоғланди. Бойназар оға ҳам бўш келмади. Икки-уч қулоч билан орқага тортди. Қулон турс этиб ерга қулади. Бойназар оға эса отдан сакраб тушди-ю, чаққон унинг устига ташланиб, тагига босиб олди.

— Келинлар,— дея юрак чангаллаб турганларни ёрдамга чақирди.— Қундузхон, сиз бўйнидан маҳкам босинг. Сен, оёқ томонга ўт, болам... Балли, балли, босинлар... Бўш келманлар!..

Қулоннинг оёқлари тушовланди. Шунга қарамай, устига ётиб олган Сафармуродни икки-уч бор силкиб улоқтириб ташлади.

Қулоннинг олдинги ўнг тиззаси қаттиқ жароҳат еган, қип-қизил гўшт бўлиб қолган, жароҳати қуртлаган экан. Бойназар оға ҳуржунидан дори-дармон олиб, ҳақиқий ветврачлардай ишга киришди. Марганцовка эритмасига пахта ботириб, ярани обдан ювди. Қуртлардан тозалади. Кейин қандайдир малҳам суркаб, бинт билан танғиб ташлади.

— Энди қўйворинлар!— деди тушовини ечиб юборгач. Қулон сапчиб ўрнидан турди-ю, бир неча қадам босгач, мункиб кетиб, чўккалаб қолди. Яна иргиб турди. Бу сафар — оқсоқлана-оқсоқлана шерикларини қидирди. Анча нарида безовта кишнаган етакчисини кўриб талпинди.— Уч-тўрт кунда соғайиб кетади,— дея тушунтирди чол.

Оқсоқ қулонни эсон-омон қутулиб келганини кўрган етакчи у ёқ-бу ёғини ҳидлаб, оппоқ дока боғланган оёғига тумшугини тегизиб кўрди. Хайрият, одамлар

ёмон ниятда эмас экан. Қани, кетдик, дегандай олдинга бош силкиди. Ярадор қулон оқсоқлана-оқсоқлана унинг ортидан эргаши.

Теварак-атрофга қоронғилик чўккан эди.

— Жароҳатланган битта эмас, қизим,— деди Бойназар ога, ёнма-ён кетаётиб.— Яна бировининг яғринида қон кўрдим. Жонивор нечоғлиқ озор чекса киракки, яғринини тез-тез қашиб қўярди.

Қундуз ташвиш тортиб чолдан сўради:

— Даволаб бўладими?

— Бўлади, қизим, бўлади. Эртан яна ксламиз. Бойназар оғангиз ҳакимликни ўрнига қўйиб, кўнглингизни тинчитмагунча ҳеч қаёққа кетмайди.

— Раҳмат, ота, яхшиям сиз бор экансиз...

— Раҳматни ўзингизга айтинг, қизим, жониворларга юрагингиз ачиб, дардига малҳам излабсизми, шунинг ўзи жуда катта раҳматга лойиқ. Вақтида ташвиш тортмаганингизда анов оқсоғи бугун-эрта қашқирларга ем бўларди.

V

Қундузхон эрталабгача кўз юммади. Бўйнига сиртмоқ тушган қулон қисмати унинг хаёлини банд қилиб олган, беозор жониворнинг ўзини ҳар ён уриб, тушовланган оёқларини бўшатиш учун жонҳолатда типирчилашлари, кўзларининг ола-куласи чиқиб, юраги ёрилгудай вазоҳатдаги қиёфаси назаридан нари кетай демасди. Унга юраги ачиди. Агар бошқаларини ҳам худди шу хилда қийнайдиган бўлсалар, жониворлар юрак олдириб қўйишади-ю, Кийикчашмада биронтаси қорасини ҳам кўрсатмайди кейин.

Қундузхон ўйлай-ўйлай, эскириб қолган бундай даволаш усулидан воз кечиш керак, деган хулосага келди. Ахир, Иттифоқимиздаги йирик қўриқхоналарда аллақачонлардан бери ухлатиш йўли билан даволаш қўл келмоқда-ку. Нега шу янги усулни Кийикчашмада ҳам қўллаш мумкин эмас? Бунинг яна бир афзаллиги шундаки, егер учун бемор жониворнинг жароҳатини обдан текшириб ўрганишга, бемалол даволашга ҳам пухта имконият туғдиради.

Қундузхон тонг билан бориб, Тожиддинни топди-да, худди шу фикрини ўртага солди. Тожиддин ҳам уни қўллаш қолди. Орадан бир ҳафтача ўтар-ўтмас ухла-

тиш дориси тўлдирилган шприц игнали патрон ва махсус милтиқ келтириб берди. Ярадор жониворни мўлжалга олиб, отилса бас. Ҳалокатга олиб келадиган ўқ ўринга дори солинган игна бориб санчилади-ю, аммо жонивор дабдурустдан қуламайди, оғриқ ҳам сезмайди, фақат аста-секин уйқу тортиб кетиши орқасида енгилгина бирон жойга чўзила қолади.

Ана шу йўсинда Кийикчашмадаги шифокорлик ишларини давом эттиравериш мумкин. Бироқ Қундузхон айтгандай, қулонлар биринчи кундаги ўша ҳужумдан зада бўлиб, ҳадеганда бу тарафларга яқинлашавермасдилар. Тонг пайтлари яқин-йироқдан аҳён-аҳён киш-нашлар эшитилиб қоларди-ю, аммо биронтасининг қораси кўринмасди. Шундан кейин егерлар уларнинг орқасидан тушдилар. Кийикчашмадан ўн етти чақирим олисдаги дарё бўйига пистирма қуриб, пойлаб ётиш билангина мақсадга эришдилар. Бу орада оқсоқ қулоннинг яраси боғланган дока ечилиб тушиб, қайта йиринглай бошлаган эди. Уни ўн беш кунча бир совхознинг қўрасига қамаб, даволашга тўғри келди. Яраланган иккинчи қулон ҳам шу йўсинда шифо топди. Унинг яғринидан сопсиз каттагина пичоқ суғуриб олинди. Пичоқнинг танадан чиқиб турган қисми занглаб кетган эди. Бечора қулон озор чекса ҳам юраверган. Инсон уни азобдан қутқарди. Бундай ёрдамга муҳтож бўлиб юрганлар камгина эмасдир балки. Шунинг ўзи ҳам назоратчилар учун тобора ҳушёр ва янада кузатувчан бўлишни тақозо қиларди. Балки Кийикчашмадай жойда чоғроқ қўра қуриб, махсус «шифохона» ташкил қилишга тўғри келар? Унда колхоз, совхозларнинг қўрасини ижарага олишларига ҳам ҳожат қолмасди. Ҳар қалай, бунини ҳам кўнгилга тугиб қўйди Қундузхон.

Орадан кўп ўтмай улар жониворларнинг ишончларини қозониб олдилар. Қулонлар одам шарпасини кўрганда илгаригидай ҳуркиб тумтарақайламас, яқинлашмасалар ҳам Кийикчашмага бемалол келиб, сув ичиб кета бошладилар.

Ана шундай кунларнинг бирида Қундузхон уйга келса, Ойсулув шишага сут қуйиб, сўргич ёрдамида қуралайларини эмизиб ўтирибди. Теварагини ёш-яланглар қуршаб олган. Ҳамманинг таъби-табнати баҳордай. Энг қизиғи шундаки, қаёқдандир пайдо бўлиб қолган Миттвой ҳам шу ерда, қуралайлар билан бирга дикирлашиб юрар, ўз навбатида текинтомоша

пиннавандаларининг чувур-чувурига ҳам сабаб бўлаётган эди.

— Хайрият, очидан ўлиб қолади, деб хавотирда эдим,— деди Қундуз, Ойсулудан мамнун бўлиб.

Шу вақтгача уларнинг оғзини куч билан йириб очиб араиғ овқатлантиришарди. Миттивой келганидан бери талашиб-тортишиб шишага ўзлари интилишадиган бўлишибди.

— Ишимиз журишиб кетди,— дея севинарди Ойсулув.

Қундуз Тошкентдан келган куннёқ кийик боласини эркинликка қўйиб юборган эди. У бир неча кунгача остонадан нари чиқмай ҳовлида айланиб юрди. Қундуз пайдо бўлди дегунча, югуриб бориб пинжига кириб олар, атрофидан жилгиси келмасди. Кейин-кейин кўчага чиқадиған, чангалзорларни кезиб юра-юра аллама-ҳалди қайтадиған бўлди.

Уни шу атрофдагилар ҳам таниб қолишган, айниқса болалар қачон, қаерда кўрганликларидан Қундузни тез-тез хабардор қилиб турардилар.

Фақат кейинги кунлар бутунлай қорасини кўрсатмай қўйган эди у. Қундуз бирон йиртқичга ем бўлди, шекилли, деб хавотирда эди. Бироқ кутилмаганда «бебе»лаб, яна пайдо бўлди-ю, қуралайлар билан элакишиб кета қолди.

VI

Қундуз ҳар куни эрта турарди. Уй бекаси сутчой пишириб, нонушта тайёрлагунга қадар даштни бир айланиб келишни одат қилиб олган. Отда юришни ҳам тез ўрганди. Оти қўйдаи ювош, эгасининг хоҳишига бўй эгиб, Бойқуштепада соатлаб қимир этмай турар, тонгда шудринг қўнган гиёҳлар, тушда маъюс ва сўлгин боққан тўқайлар, чангалзорлар оралаб йўрғалар, чопқилларди.

Қаршидан дашт шамоли ғир-ғир уриб туради. Қундузнинг кўкси хушбўй, мусаффо ҳавога тўлади. У қуёшнинг илк шуъласига шўнғиётган мовий олисликларга тикилади. Кўз олдида бу бепоёнликлар ҳар тонг бир янгилик кашф этади гўё. Бемаврид қўзғалган бирон ғашлик унинг кўнглини банд қилган бўлмасин, тонг билан бари яна ел қувган туман сингари ёйилиб кетади. Қалби ором олади. Аста зарга беланаётган бўш-

лиқлар, кунгурадор, осмон гардиши, нимранг дарё бўйлари, жўшиб, тўлқин уриб оққан ёқутранг сувлар шовқини, қушлар нағмаси ҳузур бағишлайди. Шунинг учун гоҳ отлиқ, гоҳ пиёда тентирашдан зерикмайди, чарчаганини сезмайди. Қийикчашмада сувга қониб аста даштга таралаётган сайғоқларни, қўлонларнинг ирғиш-лашларини дурбин орқали томоша қилади. Кейин муздай сувга ювинади-да, уйга қайтади.

Авваллари бунчалик тонг билан от чоптириб ўтганини кўрган қўни-қўшни, теvarак аҳли унга ҳайрон бўлишарди. Кейин-кейин ўрганиб кетишди. Айниқса, йигитчадай ихчам кийиниб юришлари ўзига беҳад ярашиб турарди. У ҳамма билан хушмуомалада. Дашт жондорларининг беҳуда нобуд бўлишининг олдини олиш чораларини, уларни қанча урчитиб, қанча кўпайтирса, табиат шунча бой, шунча назокатли, шунча кўркем бўлишини тушунтирар, истаган одамига мурожаат қилиб, ёрдам сўрар, бу билан ўзига янги-янги тарафдорлар орттирарди. «Ҳар бир киши табиат қўриқчиси бўлиши, браконьерларга нисбатан бешафқат бўлиши керак», деб уқтирарди доим. Қундузнинг ташаббуси билан яқинларидаги мактабда жонли бурчак, табиатшунослар тўғараги ташкил қилинди. Ўқитувчилар кундалик дарсларини табиий бойликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги гаплар билан бошлашга одатландилар. Қийикчашмага келган йилнинг дастлабки кунлари ана шундай тартиб ўрнатишга оид ишлар билан боғланиб қолди.

Ўша кунлар икки ҳафтагача Темиржонга кўриниш бермади. Юраги уни дам-бадам Шеророл томон унларди-ю, яна шу заҳотиёқ қандайдир ички огоҳлантирувчи куч тўхтатиб қоларди. Борса, учрашиб, ўзини шу ердалигини билдириб қўйса, осмон узилиб ерга тушмасди албатта. Лекин, нимадир...

Ана шу «нимадир» Темиржоннинг биринчи бор Тошкентдаги уйларида кўрган куни туғилган эди. Бор айланиб, бирпас суҳбатлашди-ю, қизнинг тинчи бузилди. Йигит ҳар сафар Юлдузнинг олдига келганда опасидан олдин уни Қундуз кутиб олишга ошиқарди. Йигит Юлдуз атрофида парвонаю, Қундуз уни ер тагидан кузатарди. Ундаги соддалик, покликни юракдан сезиб турарди. Унинг қизариниб, тортиниб гаплашишидан таъсирланарди. У кетгандан кейин эса қиёфасини узоқ вақт кўз олдидан қуволмасди. Мижжа қоқмай тонг оттирарди баъзан!

«Нега бунчалик хаёлимдан кетмай қолди? Нега унга нисбатан бепарво бўлолмайман?— дея савол берарди ўзига-ўзи.— Наҳотки, уни яхши кўриб қолган бўлсам? Шунчалик иродасизманми, шунчалик ўзимни қўлга ололмайдиган бўлиб қолдимми?»

Бирон мақсад сари отланганда одам ўзини эркин ҳис қилиши керак. Эркинликкина қанотингга дадиллик бахш этади. Лекин Қундузнинг қаноти бор эди-ю, парвозига ўртада турган учинчи одам халал берарди. Бу— Юлдуз эди. «Яна келиб-келиб опамга хиёнат қиламанми?— дея ўзини койишга тушарди,— ярашмаган ҳасад, рашк, ўта қабиҳлик».

Бари бир юрак қурғур билганидан қолмасди.

Бора-бора Темиржон деган ном унга жуда азиз, мўътабар бўлиб қолди. Шу номни эшитишнинг ўзи лаззат бағишларди унга. Ўша ном эгаси ҳақида ноҳўя гапиргани эса еб қўйгиси келар, уни бутун вужуди билан ҳимоя қилишга тайёр эди. Назарида, Темиржонда қандайдир ўзига хос битмас-туганмас хосият мавжудки, булар бошқа ҳеч кимда топилмайди. Унинг сўзлаш услубида, ҳатто овозида ҳам енгиб бўлмас қудрат бор. Ҳеч кимнинг қарашлари уникига ўхшамайди. Унинг боқишларидаги жозибани ҳеч кимдан тополмайсан, ҳеч қачон.

Қундузхоннинг ички олами ана шундай туйғуларга лиммо-лим тўлиб борарди ҳар кун. Ҳаяжонга соларди. Лекин бу сирини яқин кишиларидан ҳам пинҳон тутарди. Бу ҳиссиётнинг оқибати нимага олиб бораркин? Охири нима билан тугаркин? Буниси гумон.

Мана, қўл чўзса етгудай жойда яшаб, бир ҳаводан нафас олмоқда ҳозир, бир дарё сувидан баҳраманд иккови. Аммо Қундуз унга яқинлашишга, сўзлашишга, овозини тингламоққа ҳам журъатсиз сезади ўзини. Борди-ю, йигитнинг ўзи унинг шу срдалигидан хабар топиб қолса-чи? Унда нима қилиши керак? Ўзини қандай тутиши керак? Шуларни ўйлаганда борлигини муздай тер босарди. Ана шу бемаъни тўсиқни ўртадан улоқтириб ташлаш мумкин бўлармикин? Ҳар бир нарсанинг ниҳояси бор-ку ахир!

Қиз шу хаёл билан юрган маҳал Темиржон билан Тожиддиннинг отда ёнма-ён келаётганини кўриб қолди. Ўзини панага олди. Буталар орасидан туриб Темиржоннинг қиёфасини яққол кўрди. Овозини эшитди. Аммо қаршилаб чиқишга журъат қилолмади. Улар шундоққина ёнгинасидан ўтиб кетдилар.

Яна бир оқшом ўзи Темиржон турган хонадонга борди-да, от устида турганича, девор оша ҳовли юзига назар ташлади. Ҳаммаёқ тинч. На чолу кампир, на Темиржон кўринди. Фақат чироқ ёруғигина дераза ойналарини новвот рангга бўярди. Қундузнинг нигоҳини ўнг томондаги кичкина ойна ўзига тортди. Қандайдир ички сезги Темиржоннинг ўша хонада эканини айтиб турар эди. У янглишмаган эди. Темиржон чоғроққина стол узра энгашиб нимадир ёзиш билан банд. У оқ кўйлақда, сочлари хиёл тўзғиган. Лаблари сассиз шивирларди, Қундуз қимир этмай деразадан қараб тураверди. Афтидан, қаерда турганини ҳам унутди шекилли. Бирон ўткинчи ёки ҳовлига чиқиб қолиши мумкин бўлган чолнинг, кампирнинг кўзи тушиши мумкинлигидан ҳам ҳайиқмади. У ҳеч нимани ўйламасди ҳозир. Ана шу қаршисидаги дераза орқали сояси кўринган йнгит яқинида ўзини ҳис этиш, унинг қадам излари тушган шу остона олдида тикилиб туриш кўнгилхушлик бахш этарди унга.

Бироқ беҳосдан оти пишқириб, аллақайси бурчақда ётган итни уйғотиб юборди. Итнинг қаттиқ ҳуриши кизни ўзига келтирди. Ичкаридан Довулбой отанинг йўтали ҳам эшитилди. Кичкина дераза орқали Темиржон ҳовли томон мўралади.

— Ким?— дея овоз берди.— Кимсиз?

Қиз чаққон отининг бошини буриб, чоптириб кетди.

Ит ўзини ҳар ён уриб вовиллаб, қўшни ҳовлилардаги бошқа итларнинг ҳам шовқин кўтаришига сабаб бўлди.

Қундуз уйига келиб, ойнага қараса — ранги оппоқ, лабларида қон асари қолмабди. Икки чаккасига бармоқларини босиб, томирларидаги кўпираётган қон туғённи тўхтатолмасди ҳеч. «Нималар қилиб қўйдинг, тентак?— дея ўзига-ўзи дакки бера бошлади.— Бемаҳалда бегона эшикка мўралашинг бормиди?»

Шундан кейинги кунлар муттасил саросимада ўтди. Уша оқшом биронгасининг кўзи тушиб, уни таниб қолишганда, нима қилиб юрувдинг, дейишганда, қанақа баҳонани рўкач қиларди?

Ниҳоят, у Бойқуштепада турган маҳал Темиржон билан Тождидин яна кўриниб қолди. Қундуз аввал ўзини йўқотиб, нима дейишини билмай довдиради. Қўл сиқишиб, сўрашдилар. Темиржон гап қотди, Қундуз қизарди, бўзарди. Нималардир деди. Лекин ўзи ҳам тушунолмади гапларига. Наздида ўша оқшом ҳақида-

ги гап очилиб қоладигандай ҳозир. Тожддин ҳам кулиб турибди. Бу бежиз эмас. Воқеадан воқиф бўлган шекилли!

Ўша кунн учовлон қўриқхонани айландилар. Ҳар тўғрида сўзлашдилар. Аммо биронтасининг оғзидан Қундуз борган оқшомга доир гап-сўз чиқмади. «Бекорга хавотир олаётган эканман!»—деган хулосага келди ниҳоят.

VII

Биз Темиржон қизлар билан хайрлашиб, Тошкентга жўнар маҳал Қундузнинг хонтахта ёнига чўккалаганича йиғлаб қолган ҳолда ташлаб кетган эдик. Ўша оқшом Ойсулув уни юпатишга кўп уринди. Қундузнинг бошини силаб-сийпади. Бағрига босди. Талай муддат шу ҳолатда ўтирдилар.

— Шунчалик яхши кўришлигингизни билмасдим, опой...

Қундуз кўзларини юмди. Икки томчи ёш киприкларни орасидан сизиб, ёноқларни узра чизик тортди.

— Бошқани севади...— шивирлаб гапирди у,— бошқани...

— Унда нега сиз...

Қундуз иргиб туриб кетди. Деразадан ташқарига қаради. Дераза ойналари совуқдан нақш тортиб қолибди.

— Муҳаббат нималигини сен қаёқдан билардинг...— тескари ўгирилиб туриб гапирди у.

Ойсулув ўтирган ерига бир қарич чўкиб кетгандай бўлди. Боши қуйи эгилди. Қундуз сўнгги гапи билан унга қаттиқ тегиб кетганини сезмади шекилли, қайрилиб қарамади ҳам.

— Тўғри, опой, муҳаббатнинг пелигини мен қаёқдан билайин. Суйиб куёвга чиқмаган бўлсам...

Қундуз хатосини тушуниб қолиб, унинг ёнига чўкиди-да, юзларидан, кўзларидан ўпа бошлади. Кейин икки елкасидан олиб, бағрига босди.

— Мени кечир, жоним, кечир. Тилим қурсин, нима деяётганимни билмабман. Мен тентакни кечир...

— Ҳечқиси йўқ, опой...— бурнини тортиб қўйди Ойсулув.

— Муҳаббатнинг кечи йўқ,— унга таскин бера бошлади Қундуз,— шундай йигитлар кўнгил қўйсинки ҳали сенга.

— Энди куёвга чиқмайман. Ҳозир эркин қушман. Эркаклардан кўнглим қолган...

— Астойдил севсанг, чиқасан, бошқа иложинг йўқ.

— Менинг бир турмушга чиққан дугонам «суйиб куёвга чиқиб бўлмайди, куёвинг елкангга миниб олади», деди.

— Бекорларни айтган ўша дугонанг. Ҳамма эркакни бир элакка солиб элайвермасин. Қўй, ҳаммаси олдинда ҳали. Кўнглингни чўқтирма ҳеч. Ўйна, кул, вақтингни чоғ қил. Ҳалиги қўшиғинг қанақа бошла-нарди?

Анов турган анормикан, нормикан?

Ойсулув бирдан қиқир-қиқир кула бошлади. Кейин Қундузнинг пинжига яна яқинроқ қисилди-да, муло-йим ва сокин овозда куйлаб юборди:

Анов турган анормикан, нормикан?

Соясида юрган бизнинг ёрмикан?..

Кейинги мисраларга Қундуз ҳам қўшилди:

Соясидан юрган бизнинг ёр бўлса,

Икковимизни қўшар кунлар бормикан?

Икковлари баб-баравар қаҳ-қаҳ уриб юборишди.

Қундуз Қораўзанга келган кунларидан бошлаб ик-ки та дафтар тутган эди. Бирнга, махлуқот дунёсида кўрган-кузатганларни илмий мулоҳазалари ёзилса, ик-кинчисига, шахсий кечинмаларни бирма-бир тўқар эди. Ойсулув идиш-товоқ ювишга уннаб кетган маҳал ана шу иккинчисини варақлашга тушди. Қўлига қалам олди:

«... Бугунги кун ҳам хотиримда умрбод сақланиб қолса эҳтимол,— дея очган саҳифасининг чала қолган жойидан давом эттирди,— ҳеч кутмагандим. Эшик очилсаю у кириб келса-я. Айни чоқда, уни кўриш истаги туғилиб турганди. Бунақа пайтларда ҳеч кутилмаган ваҳм қуршаб олади мени. Тавба, деб қўяман ўзим-га ўзим. Ҳам хушбахтлик, ҳам ваҳимали ҳиссиёт. Доим шунақа. Бундай вазиятнинг охири бўлармикин? Охири бўлса, у қандай? Бахтиёрликми, бахтсизликми-лигини билиб бўлмас олдиндан.

Қачонгача ўзимни ҳар ён ураман, қачонгача қафас-га тушган қушдай типирчилайман? Қачонгача оҳанра-бодай мени ўзига тортади-ю, ўзи эса парвойи фалак. Наҳотки, менинг қалбимни чангаллаган нарса унинг юрагига тегиб ўтмаган ақалли. Ҳеч нимани сезмайди. Гўё сезмайдими ё? Шундай бўлса, кошкийди. Мени қандайдир куч у томон ундагани-ундаган. Гоҳ ошкор, гоҳ яширин унинг рухсорига пигоҳ тутмайин, вужудим-ни титроқ қамраб олади. Титроқ кучаяди, жўшиб кетаман, осойиш топаман яна. Ёмғирдан сўнгги тоза ҳаводай барқ ураман. Аллақандай тотли ҳаяжон қўйнида енгил сузиб юргандай ҳис қиламан ўзимни. Унга интиламан яна. Фақат менгина эмас, унинг ўзи ҳам мени қўмсадини, қидиришини истайман.

Бироқ бу орзугина, холос.

... Ҳа, бугун уни остонамда кўриб ҳангу манг бўлиб қолдим. Тилимга бир нима келса ўлсин. Ўзимни тутиб олгач, топган гапим шу бўлди: «Қайси шамол учирди?» Бунни қаранг. Киринг, хуш келибсиз ўрнига...

У кўришмоқ учун қўлини чўзиб турганини ҳам сезмабман. Сўрашдик. Шу қисқагина муддат ичида тил билан тасвирлаб бўлмас вазиятни бошдан кечирдим.

У гапирганда юзларига тикилиб тураман, мулоийм боққан кўзларини ёқтираман. Ана шу силлиқ таралган сочларини, кулган, жилмайгандаги позик ҳаракатларини ҳаддан зиёд севаман. Жуда севаман. Лекин айтолмайман ўзига. Чунки... Чунки у бошқани севади, жонидан ортиқ севади. Мен бўлсам уни...

Илгари муҳаббат шунчаки ўткинчи ҳиссиётдир, унчалик парво қилишга арзигулик эмасдир, деб ўйлар эдим. Мана энди... Баттар бўл бу кунингдан, дея ўзимга дакки бераман баъзан. Бировнинг хасмига тажовуз қилишни сенга ким қўйибди, дейман.

Тажовуз дедимми? Бировни чин кўнгилдан севмоқ тажовуз бўладими? Унда бу гуп-гуп уриб турган юрак нечун? Бу кўз, бу севги, бу ҳис, бу туйғулар, бу изтироб, бу тугёнлар нега керак бўлмасам! Кураш, интилиш, олий мақсадлар... Барини четга улоқтириб ўтиш керакми? Ҳаммаси чилпарчин бўлиб кетаверсинми? Унда ёруғ дунёнинг лаззатидан кимга наф? Ҳаёт деган иборанинг буюк тушунчаси «ҳеч»га айланиб кетмайдими!

... Мен ички ҳиссиётимга қул бўлиб қолмоқдаман, шекилли. Бу яхши эмас. Мен бу борада ундан ибрат

олишим керакка ўхшайди. У муқаддас бурчдан шахсий фароғатни юқори қўйгани йўқ. Шахсий ҳиссиёт туфайли олий мақсадлардан воз кечмади. Демак, юракнинг ички дунёсидан бўлак бошқа буюкроқ дунё борлигини ҳам унутиш ярамас экан. Кимдадир ўқигандим: «Мен мана шу сув, дарахтлар, осмонни яхши кўраман, табиатни севаман. У менда эҳтирос, енгиб бўлмас истаклар уйғотади. Аммо мен фақат манзарачи эмасман-ку, мен ахир гражданинман, мен ўз ватанимни, халқимни севаман!..»

Қанчалик улугвор сўзлар-а! Эслаб туриб, этларинг жимиралиб кетади. Юксаклик сари парвозга ошиққан сор лочинни кўз олдингга келтирасан. Бирдан ўзингни бардам сезасан. Сендан юқори ҳеч нарса йўқдай оламда. Ҳаммаси гўё сенинг олдингга бир пул, ҳаммаси сенга махтал, ҳаммаси сенинг измингда тўкис!

Дарвоқе, ўз шахсий муҳаббатим, деб унинг майлига гов бўлишим инсофданми? Индамайман, майли, борсин Тошкентга, ҳаммасини сезсин, мен туфайли шунча вақт алданиб, қўйни пуч ёнғоққа тўлиб юрганини ҳам билсин... Нима қилган бўлсам, ёмон ният билан эмас, унга бўлган бебардош муҳаббатим туфайлигина қилдим. Юлдузнинг бевафолигидан қуйиб-ёнишини истамдим. Ундан мактуб кутиб эзилишлари, озор чекишига томошабин бўлиб туришни истамдим. Оз бўлса-да, кўнгли таскин топсин, дедим. Шу холос... Борсин энди. Ҳамма сирдан воқиф бўлсин. Менинг гуноҳим Юлдузникидан ортиқ эмас-ку, ахир! У бевафолик қилди, мен алдадим. Алданиш ёмон, бевафолик эса жонга жафодир. Лекин ана шу жафо туфайли дунёдаги ҳамма нарсадан воз кечишга қодир эмас у. Буни ҳам биламан. Бунга ишончим комил...»

Қундузнинг қалами ёзишдан тўхтади. Ўзи эса бошини кўтариб қаршисида унга ҳайрат билан тикилиб ўтирган Ойсулувга қаради. Аста кулди. Ойсулув ҳам унга жавобан жилмайди.

Қундуз дафтарини тап этиб ёпли-да, ўрнидан турди.

— Юр, синглим,— деди у бирдан,— очик ҳавога чиқамиз. Чанага от қўш, дала айланиб келамиз.

Бир нафасдан кейин улар чанага ўтириб, оппоқ кенг далада сайр қилиб юрардилар. Совуқ анчагина кучайган, юзларни ялаб ўтади. Қор юзи эса тарам-тарам, нақшинкор ойнадай йилт-йилт қилади. Атрофда

ҳеч зоғ йўқ. Фақат Устюрт даштига яқин гумбаз-гумбаз қор уюмлари оралаб қандайдир жониворнинг у ёқдан-бу ёққа югураётгандаги туёқ товушларигина гурсиллаб сокинликни бузарди, холос.

Иккинчи боб

I

Темиржон Тошкентга нима сабаб билан ошиқаётганини олдиндан Фаттоҳжонга ёзиб юборган эди. Бироқ об-ҳаво туфайли самолёт ҳадеганда учавермади-ю, учрашувлари уч-тўрт кунга чўзилиб кетди. Ниҳоят, Фаттоҳжон уни аэропортда кутиб олди.

— Вақтида етиб келганинг яхши бўлди-да,— деди икки дўст кучоқлашиб кетишаркан,— ҳаво айниброқ турганига, яна ҳали-вери самолётинг уча қолмас, деб ўйловдим. Чамадонингни бу ёққа бер. Бугунга Комитет раисининг қабулини гаплашиб қўйгандим. Соат ўнга.

— Мунча шошилишч! Бирон гап борми?

— Хатингни кўрсатгандим. Ёнғоқ масаласидаги таклифинг мойдай ёқиб тушди. Шунақа янгилик жон-дили. «Ўзи Тошкентдами», деб қолганди, «ҳа», деб юборибман беихтиёр. Суҳбатлашмоқчи. Бугун етиб келмасанг, ёлғончи бўлиб қолардим.

Темиржон соатига қаради.

— Саккиздан қирқ бешта ўтибди.

— Тез бўл, машина тайёр. Уйингга кириб, кампиршо билан кўриш, ювиниб-таранишга ҳам вақт етарли. Соқолингни ҳам қиртишлаб ол. Мен Комитетда кутиб тураман.

Темиржон уйига борди. Она ўғлини кўриб севинганидан йиғлаб юборди. Унинг кўксига бош қўйганича кўз ёши тўкди, юзларидан, сочларидан ўпди.

— Энди кетмайсан, жўнатмайман ҳеч ёққа,— дея ҳўнг-ҳўнг йиғларди онанзор.

Темиржон онасини юпатиб, овуtgунча ҳам анча вақт ўтиб кетди. Фаттоҳжон уни кутарди. Шунинг учун соқолини шошиб қиртишлади, ювиниб-тарангунга қадар эса соат мили ўнга яқинлашиб қолди.

Фаттоҳжон айтгандай, Комитет раиси янги ғоя бўлса, ўзини томдан ташлайдиганлардан экан. Қимир этмай ўтириб, Темиржоннинг фикрларини эшитди,

Айрим мутахассисларни чақириб Темиржонни таништирди.

— Бу масалани охирига етказмай қўймаймиз,— Темиржоннинг елкасига қўлини ташлаб, қулогига шивирлаётгандай лабини яқинлаштириб гапирди у.— Албатта охирига етказамиз, яхшими? Навбатдаги учрашувни жумага қўярмиз балки. Бир битимга келганимизни айтамыз сизга. Жумага хабар олинг.

— Соат нечаларда?

— Худди шу маҳал. Майли, соат ўн иккиларда бўлсин. Ўн иккидан кечикманг, яхшими?

— Яхши.

Афтидан, раиснинг жумагача сабри чидамади шекилли, эртасига яна чақиртирди.

— Ғоянгизни батафсилроқ далиллар билан ёзиб берсангиз,— деди у,— нусхаларга кўдайтириб, мутахассисларимизга тарқатайлик. Маслаҳатни бир ерга қўйган яхши-да. Бир нусхасини, майли, радиобиологларга юборайлик, қаршимасмисиз? Улар ҳам мунозара юритиб, ўз мулоҳазаларини билдирсинлар, яхшими?

— Яхши...

Темиржон Комитетдан чиқди-ю, фикрини батафсил қоғозга туширишдан олдин кўнглига тинчлик бермаётган яна бир ниятни амалга оширмаққа шошилди. Бу севгилиси Юлдуз билан учрашмоқ, дийдорига тўймоқ нияти эди.

— Алло! Бу ким?— деди трубкани қулогига маҳкамроқ босиб Темиржон.— Юлдуз, бу сенмисан?

— Менман, Темиржон ака, қачон келдингиз? Қачон келдингиз, деяпман?

Темиржон иккинчи қўли билан иякларини артиб олди.

— Бунинг аҳамияти борми, Юл?..

— Қаранг-а, қаердасиз ҳозир?

— Кўча бошида. Муйилишдаги телефондаман.

Юлдуз жимиб қолди. Темиржон ҳам кутиб тураверди. Кейин бирдан жонланиб кетди қиз:

— Бизникига кела қолмайсизми? Хурсанд бўламиз, келинг, Темиржон ака!

Темиржон яна нафасини ичига ютиб, индаёлмай қолди. Борса, қандай бўларкин? Қим бор уйда? Профессор аввалги сафаргидай дағдаға қилиб берса-я.

— Сизга айтяпман, Темиржон ака, келасизми?

— Билмадим, Юл...

— Уша жойда туринг бўлмасам, ўзим чиқаман...
Ҳозир...

Атрофга сокин оқшом қўнмоқда. Хиёбон чироқлари пориллаб, оппоқ момикдай қор устида жимирларди. Дарахт шоҳлари аста силкинарди. Новдаларга ёпишган қорлар жуфти кетидан қувлаган оқ қушчалар каби бирин-кетин ерга учиб тушарди. Қордан бўшаганлари эринибгина чайқалади.

Бу — Темиржон жўнаб кетар олдидан ўша сўнгги бор учрашишган хиёбон эди. Уша скамейкани қидирдилар. Уни ҳам қор босган. Темиржон енгин билан сидириб ташлади. Лекин ўтирмадилар.

Юлдузнинг эғнида мўйна ёқали жигарранг пальто бўлиб, бошида жун рўмол. Оёғида сўнгги мода бўйича урф бўлган қўнжи тор этик. Темиржон эса қўй терисининг ҳиди анқиб турган калта пўстинда, олтин каламуш мўйнали қалпоғини бостириб олган. Узун шим почалари иссиқ ботинкаси устига тушиб турарди.

Юлдуз анчагина ўзгаргандай. Юзлари андак тўлишибди.

Темиржон уни ана шу момикдай юзларидан ўпмоқчи бўлди. Қиз қаршилиқ кўрсатмади-ю, лекин негадир хавотирланиб, атрофга аланглаб олди. Кейин йигитнинг иссиқ бармоқларидан ушлаб хиёбоннинг кўздан холироқ жойин томон бошлади. Темиржон қизга суқлапиб тикилар, шу ўтган муддат ичида пайдо бўлган яна бошқа ўзгаришларни ҳам излар, бирон ёт аломат топилиб қолишидан эса чўчиб турарди.

— Юлдузим!— дея шивирлади у қизнинг чарақлаб турган кўзларига тикилиб.

Йигит яна нимадир демоқчи бўлгандай оғиз очган эди, қиз кафтини унинг лабларига қўйди. Кафтлари иссиқ ва мулойим эди. Темиржон уни қўлтиғидан олиб ўзига яқинроқ тортди, қиз эса авайлабгина унинг кўксидан итарди.

— Одамлар қараяпти.

— Қарайверишсин.

Қиз кўзларини юмиб яна очди. Унинг бу одати Темиржонга азалдан қадрдон.

— Қорайибсиз, озибсиз.

Темиржон ғамгин бош эгди.

— Ўзинг яхшимисан, Юлдуз?

Қиз бошини силкиб, жавоб қилди.

— У ёқда қийинми сизга?— сўради кейин.

— Ошиқма, Юл, сенга тикилиб, тўйиб олай. Кейин ҳаммасини гапириб бераман...

Қиз унинг қўйнидан суғурилиб чиқди-да, икки-уч қадам олдинга босди. Кейин ердан бир сиқим қор олиб, қаршидаги дарахтга отди. Дарахт шохларидаги қорлар ерга дув тўкилди.

Темиржон қизнинг ортидан югуриб бориб, яна елкасига қўл солди.

— Жуда соғинганман, Юл, жуда, жуда...

Қиз шартта қайрилиб унинг кўзларига боқди. Кулди.

— Шундай дейишингизни билардим...

Темиржондаги ҳаяжон ўрнини шубҳа эгаллай бошлади энди. Қизда қандайдир ўзгариш бор. Бунинг дарров сеза қолмаганига ҳайрон. Қиздаги чўчинқираш, ўз майлига итоат этмаслик аломатлари илгарилари йўқ эди. Қиқирлаб, жаранглатиб кулишлари ҳам аввалгидай эмас. Дам-бадам атрофга аланглайди, нимадир содир бўлишини кутади, нимадандир ҳайиқади.

— Безовтароқсан, Юлдуз?

Қиз ялт этиб унга қаради.

— Шунчаки...

Темиржон унинг ияги тагидан аста тутиб ўзига қаратди:

— Жуда безовтасан. Ҳадеб у ёқ-бу ёққа қараяпсан. Тўғриси айт, Юл, нима гап?

— Ҳаммасини кейин гаплашишга келишдик-ку?

Улар аста юриб ўша таниш скамейка ёнига қайтдилар. Энди гаплари унча қовушмай қолди. Бунинг устига Юлдуз уйга тезда қайтиши кераклигини айтиб, узр сўради. Ҳа, гап бу ёқда экан. Отасига, тез келаман, деб ваъда қилгандир-да.

— Қачон учрашамиз, тагин?

— Эртага вақтим йўқ. Индинга. Майлими? Кундузи.

— Индинга, кундузи зарур ишим бор-ку?

— Бўлмасам, шанбага қолдирамиз. Худди шу жойда. Келишдикми?

— Келишдик, Юл.

Қиз оёқ учида кўтарилиб, Темиржоннинг иягидан ўпиб олди.

Темиржон қоронғилик қаърига кириб кўздан йўқолаётган қиз ортидан қараб қолаверди. Унда бир нима содир бўлган, деган такрор фикр келди хаёлига. Кейин югуриб кетди.

— Юл!— дея бақирди қизга етар-етмас.

Қиз таққа тўхтади. Йигит алқордай икки-уч сакраш билан унинг ёнида пайдо бўлди-ю, дарров қучоқлаб олди. Совуқ қотган юзларига ёниб турган юзини қўйди.

— Мен сени севаман... Севаман, Юл!— деди жўшиб, унинг қулоғига лабларини яқин тутган ҳолда,— эшит-япсанми, севаман!

— Мен ҳам, Темиржон ака, мен ҳам...

Қиз итоат билан унинг ўпичларига юзи, кўзи, иякларини тутиб бермоқда эди.

II

Юлдуз билан учрашув шанбага ҳам насиб қилмади. Темиржон қўли бўшаши билан ўзи телефон орқали хабар беришини айтди. У ёзма баёнот тайёрлашга берилиб кетган эди. Иложи борича фикрини муфассал ва батафсилроқ изоҳлаб бериш учун шаҳар кутубхонасига ҳам бир неча бор қатнашга тўғри келди. Ёзиш чоғида ниҳоясига етаётган китобига ҳам қўшимча янги бир боб ўзидан-ўзи тайёр бўлиб қолди.

Ёзма баёнот топширилгандан кейин эса унинг самарасини кутиб, вақтини ўтказди. Бирон янгилик айтирмикан, деб Фаттоҳжоннинг оғзини пойлади, ранс қабулхонасига киради-чиқади, ташвишланади, ўзини қўярга жой тополмайди баъзан.

Кутилмаганда телеграмма юбориб, Тожиддинни дарҳол чақириб олдилар. У етиб келадиган кунга Темиржонни ҳам Комитетда бўлишлигини тайинладилар. Бироқ, Темиржон кирган маҳали Фаттоҳжон унга ёпишиб кетди:

— Қаёқда юрибсан ивирсиб? Тожиддин сени кутавериб қон бўлиб кетди-ку!

— Шу ердами?

— Ҳозиргина машинага ўтириб кетишди. Сени, тезда етиб борсин, деди.

— Қаёққа бораман?

— Аввалги иш жойингга. Чаққон кўчага чиққин-да, такси тутиб, жўна!

Темиржон ҳеч балога тушунолмаб қотиб тураверди.

— Тинчликми ўзи?

— Уша ёққа бориб биласан, жўна тезроқ! — У дўстининг елкасидан туртиб, кўчагача чиқариб қўйди. — Омадингни берсин

Республика Ўрмон хўжалиги Давлат Комитетининг вакиллари институт директори кабинетда эканлар. Темиржон кириб борди. Илмий кенгаш бўлиб, госсипол можароси кўрилган ўша кабинет. Узун стол ўртадан олиниб кўчага қараган деразаларга яқин — деворга тақаб қўйилган. Столнинг энг бошида Абдулла Қаримович савлат тўкиб ўтирар, креслоларга эса профессор Жамолов, Назиржон Набижонович, Тожиддин ва яна икки киши ястанган. Уларнинг бирини Темиржон Давлат Комитети раисининг хонасида кўрган эди. Аммо юзи қип-қизил, боқишлари жиддий, малла соч, тўлагина рус кишини биринчи кўриши. У бошқалар сингари креслога ястанмай, ҳозир туриб кетадиган одамдай омонатгина ўтирарди.

Темиржон кирмасдан илгарироқ бу ерда анча-мунча тортишув, қизгин мунозара бўлиб ўтган кўринади. Бу — ҳамманинг бўзариб ўтиришидан маълум.

Унга савол бердилар. Лекин Темиржоннинг жавоби ҳам ҳозир бўлганларнинг бирортаси учун янгилик эмас. Ҳаммаси ёзма баёнотда бор. Уни ҳаммалари ўқиб чиқишган. Яна негадир Темиржоннинг ўз оғзидан эшитиш жуда муҳимдай кўринар эди.

Темиржон вазиятни синчковлик билан ўрганиб олганга қадар жавоб беришга ошиқмади. Ҳаммани қайта кўздан кечириб чиқди: директор билан Назиржон Набиевич унга қаттиқ тикилиб қолганлар. Директор ёнида столга энгашиб нималарнидир ёзмоққа чоғланган секретарь қиз блокнот саҳифаларига қалам билан шир-шир чизиклар тортади. Тожиддиннинг ҳам боши эгик, жим. Профессор эса жағини ушлаганича қарши-сидаги секретарь қизнинг ҳаракатларини диққат билан кузатиб ўтирибди. Гўё Темиржон айтадиган гапнинг унга алоқаси йўқдай.

Темиржон тўлиб-тошиб гапирди. Гапириб бўлгандан сўнг дарров ўтира қолмай, серрайганича қотиб тураверди. Савол устига савол беришса керак, деб ўйлади у. Айтгани бўлмади. Ҳамма жим. Ҳар ким ўз хаёли билан банд. Секретарь қизнинг қалами енгил шитирлаётганини ҳисобга олмаганда хонада пашша учса эшитилгудай...

Ўрмончилар мазкур беш йиллик охиригача қанчадан-қанча боғ кўкартириб, кўп ерларни обод қилиш, ўр-

монлар яратиш мажбуриятини олганлар. Буларнинг аксарияти камоб ёки гиёҳ унмас жойларга мўлжалланди. Бироқ шароит ҳар хил бўлгани сабабли ҳар ерда ҳам кўчат бирдай униб кетолмайди. Шунинг учун мутахассислар турли чораларни қўллаб келмоқдалар, фан ютуқларидан фойдаланмоқдалар. Лекин самараси ҳар ерда ҳам кўнгилдагидай эмас. Модомики, бу соҳада радиобиологияга умид боғланган экан, нега синаб кўриш мумкин бўлмасин. Эътиборли радиобиологларимиз нурлантиришни ўсимликларга қўллаш билан қанча-қанча муваффақиятларга эришадиганликларини газеталарда ўқиб, радиодан эшитиб турибмиз, ахир. Пахтадан, лавлагидан, дон экинларидан мўл ҳосил олиш усуллари ривож топмоқда. Лимон ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади... Бу масалада қандай расмий ҳужжатлар зарур бўлса, ўрмончилар ҳаммасини ўз зиммасига олишга тайёр. Ғояни ҳамжиҳатликда рўёбга чиқармоқ борасида шартнома ҳам тузиб олишлари мумкин.

Абдулла Қаримович портсигарини шарақлатиб очди-да, сигарета олиб, лаблари орасига қўйди. Гугурт чақди. Сигарета чўғ олар-олмас гугурт чўпини бир силтаб кулдонга улоқтирди. Кейин Темиржонга муржаат қилди:

— Яна гапирмоқчимисиз?

— Менми? Ҳа, албатта...— деди дудуқланиб Темиржон.— Гапим шуки, рухсат берсангиз, уруғликни нурлантириш жараёнида шахсан ўзим қатнашсам.

— Ундан кейин-чи?

Бу саволни ким берганлигига эътибор қилмади Темиржон.

— Ундан кейин... экамиз.

— Тўппа-тўғри очиқ ерга-я!

Темиржон ялт этиб Назиржон Набижоновичга қаради. Қаради-ю, унинг овозида самимийлик барқ урганни сезди дарров.

— Таваккал қилмоқчимиз. Нурланган уруғлик иссиқхонада яхши натижа берганидан хабаримиз бор. Ўртоқ Арслонова айтдилар. Сизлар таклифимизни қабул қилсангиз бас.

— Биз сиздан таклифни қабул қилиш керакми, керак эмаслигини сўраётганимиз йўқ,— деди ўтирганлардан бири нозик киноя аралаш.— Нурланган уруғликни очиқ далага экиндан бирон ижобий натижа чиқиши-

ни нима билан исбот қила оласиз? Бунчалик ишонч қардан туғила қолди?

Профессор Жамолов савол бергувчининг сўзини маъқуллаб бош силкиди-да, Темиржон томон бурилди.

— Қўлингизда ҳеч қанақа ижобий хулоса йўқ-ку, бўтам,— деди у ҳам боядан бери гинг демай ўтирган директорга юзланиб,— кашфиётга бунақанги кўр-кўрона ёпишишдан бирон наф чиқмас!

«Ие, бизга қолганда наф чиқмайдиган бўлдимиз?— дея таъна қила бошлади ичида Темиржон,— госсиполнинг самарасига кўр-кўрона ёпишган маҳалингиз бунақа гапни ишлатмаган эдингиз-ку?.. Бошқага ақл ўргатишга уетасизлар, а?»

— Наф чиқмас деб қўл қовуштириб ўтиришнинг фойдаси бормикин?— бир оз қизишиб гапирди у.

Жамолов ажабланиб тикилди. «Бунақанги терс гапиришга журъат қилолмас эди-ку,— деб ўйлади у ҳам ичида,— муддат ийманчоқ, ювошгина болани шу қадар ўзгартириб юбордимиз, а? Тиллари ҳам бурро!»

— Гап деганни гапиришдан олдин мулоҳаза қилиб оладилар одатда,— таъкидлади директор норози оҳангда,— фикрингизнинг тўғрилигига кафиллик бера олармикинсиз?

Темиржоннинг муштлири қисилди. Тишини тишига қўйди.

— Бўтам таваккал қилмоқчилар,— заҳарханда аралаш гапирди профессор,— бу ер таваккалхона эмас, илм даргоҳи, бўтам, адашманг. Ҳар бир муаммони давлат нуқтаи назаридан баҳолаб иш юритадиган маъмурий ташкилот.

Қизил юзли, малла соч киши орага суқилди:

— Нега ундай дейсиз, профессор, ёш дўстимизнинг гапига иубҳангиз борми? Айни муддатда, «таваккал»ни илмий маънода тушунмоқ маъқулдир, дейман?

Назиржон Набижонович ҳам учуриқ қилди:

— «Таваккал» сўзи ҳурматли профессорга ёқинқирамай турибди. Менимча, «таваккал»ни қимор ўйинидаги гардкамга тенглаштириб бўлмайди. Унинг маъноси сиз ўйлагандан ҳам кенгроқ-ку, профессор?

Профессор тажанг қиёфада бош чайқаб қўйди.

Темиржон дадиллашди:

— Бари бир, таваккалдан қочиб қутулиш мумкин эмас. Бу — қонун!

Профессор жағини ушлади.

— Бизнинг ҳам ўз қонунларимиз бор, бўтам. Ана шунга амал қилишга ўрганганмиз,— пичинг қилди кейин.

Абдулла Қаримович зўраки жилмайди:

— Қаёқдаги машмашани қўзғаб, бизни хижолатга қўйяпсиз, ўртоқ Йўлчиев, майли, сизга ишониб, ўзингиз айтгандай «таваккал» қилайлик ҳам... Хўш, натижа чиқмаса-чи? Ҳаммага кулги бўламиз,— «яна» деган сўз тилининг учига келди-ю, аммо чет кишилар олдида айтишга ийманди. Буни профессор ҳам сезиб, бошини эгиб, кўзларини ерга қаратди.— Майли, фикрингизни бениқсон деб санайлик, хўш, уни амалга оширишнинг ўзи бўладими?

Малла соч киши унинг сўзини илиб кетди:

— Афв этасиз, ўртоқ Салимов, қайтариб айтаман, нимаики зарур бўлса, муҳайё қилиб бериш биздан. Маблағ, уруғлик... Оғирликни сизларгагина ташлаб қўймаймиз, фақат экспериментал базаю мутахассисларингизни аямасангиз бас.

— Гап маблағ ёки база-мазада ҳам эмас!— ранжиган оҳангда гапирди Абдулла Қаримович.

— Андак тўхтанг, азизлар,— яна гап қотди профессор,— нима учун албатта ёнғоқ устида синов ўтказиш зарур бўлиб қолди? Бошқа манба топилмадими?

— Нега ёнғоқ устида эмас, профессор?— бўш келмасликка ўтди Темиржон саволга савол бериб.

— Ёнғоқ наботот дунёсида таназзулга маҳкум, регрессив дарахт, бўтам. Тараққиётга эмас, мағлубиятга юз тутганлигини фан бундан юз йил бурунлар исботлаб берган. Бу тўғрида падари бузрукворингиз билан ҳам кўп мубоҳаса юритгандик.

— Кечирасиз, ўшанда тортишувларингиз нима билан тугаган эди, профессор, сўзингизни ўтказолганмидингиз?

Профессор ютиниб олди.

— Аввалига... ҳа, пировард раҳматликнинг маслағи ўзгариб, каминга тан бергани кечагидай эсимда.

— Яна кечирасиз, профессор, отам сизга тан берган-бермаганлигини билмайман. Аммо мен... ёнғоқнинг регрессивлигини инкор қиламан!

— Сабаб!— профессорнинг кўзлари чарақлаб очилиб кетди.

— Сабаби шўки, диалектика бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, деган таъминотга амал қилади. Ёнғоқ ҳам авлоддан-авлодга ўтиш билан бутунлай янги насл

кашф қилганлиги ҳақида отам кўп илмий ишлар ёзган, биласиз. Тўғри, ёнғоқ жуда қадимий дарахт, буни инкор қилмоқчи эмасман. Аммо асрлар, йиллар оша барча наботот қатори у ҳам инқироз йўлида тараққиёт йўлига ўтиб олган. Ёнғоқнинг ҳозирги насли юз йил бурунги наслидан бутунлай фарқ қилади. Барча дарахтлар ривожланади-ю, ёнғоқ мағлубиятда дейиш хатодир. Чунки ёнғоқ ҳам барча дарахтлар қатори табиат маҳсули. Демак, у ҳам прогрессивдир!

Жамолов лом-мим деёлмай қолди. У ўйлар эди: «Ўзгарибди, илгари бунақа шартакилиги йўқ эди. «Устоз», деб мурожаат қиларди доим. Энди нуқул «профессор»га ўтиб олибди».

Бир вақтлар Илдам Жамолов Мардон Йўлчиевичга ғаразлик юзасиданми, «билагон»лигини намойиш қилиш учунми, ёнғоқ масаласидаги ғояни менсимаган эди. Мардон Йўлчиевич негадир унинг фикрига очиқ-ёруғ қарши чиқмади, эътибор ҳам бермади. Бу Жамоловга қўл келди. Айниқса, ёшларни чалғитишга кўп уринди. Бу ғоядан муҳимроқ ғоялар камми фан оламида, деб уқтирарди доим. Мана энди Темиржон ҳам отасининг йўлини тутиб, ўша ғоянинг мукамаллиги ҳақида бонг урмоқда. Яна қайтадан бошлаш керакми ҳаммасини? Йўқ, бу бўш келадиган эмас. Эҳ, шундай йигит қўлдан сирғалиб чиқиб кетди-я! Ҳа, фикрни йўқ қилиб бўлмайди. Бугун даф қилсанг, эртага униб чиқаверар экан бошқа ердан. Уни бу йўлдан қайтариш қийин. Қайтаришни ўйлаш бемаънилиқдир».

Профессор аввалги мулоҳазаларини ҳимоя қилолмаслиги, бунинг учун ҳеч қандай далиллар келтиролмаслигига ақли етиб қолди. Темиржонни қўлловчилар ёмғирдан сўнгги қўзиқориндай потирлаб чиқаверади энди.

Профессор хомуш тортиб қолди. Темиржон зимдан кузатиб унинг ичидагини сезиб олгандай бўлди. Эзилсин, майли. Ҳозирнинг ўзида айбига иқдор бўлиши шарт эмас. Энг муҳими, ёнғоқ масаласига қарши чиқишдан воз кечолса бас. Оҳ, кошкийди... Ҳар қалай, ювош тортиб қолди-ку. Шунинг ўзи ҳам ярим ғалаба эмасми!

— Ёнғоқ энг қадимий дарахт, тўғри,— дастлабки фикрини такрорлади у,— аммо замонлар ўтиши билан табиий офатлар ҳужумига бардош бериб, чиниқди. Ёнғинлар билан юзма-юз келди, бўронларни енгди, қуёнларни даф қилди, тобланди. Бора-бора янги-янги

иқлимлар, шароитларга мосланиб олди. Яна қайтариб айтаман, бундан юз йил бурунги наслидан ном-нишон қолмаган унинг.— Яна профессорга қаради-ю, овози сўстлашди бирдан,— билмадим, ёнғоқ нима сабабдан сизга маъқул тушмай қолганикин... Ёнғоқ нима айб қилди сизга? Унинг камситилиши адолатдан эмас. Ёнғоқзорларимиз қанча кўпайса, табиатимиз шунча кўрам, боғларимиз бекиёс...

— Тўғри,— деб юборди тўлагина киши, кафти билан столга тақ этиб уриб қўйиб.— Ёнғоқнинг беҳисоб фазилатини инкор этиш ярамайди.

— Ким инкор этипти!— профессор бехосдан чўчиб тушгандай бўлди.— Гап нима устида бораётганининг туб маъносига етмаган кўринасиз, бўтам, масала бошқа ёқда.

Темиржон унга жавоб бермоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, директор қўрслик билан илиб кетди:

— Тўхтанг, тўхтанг, ўртоқ Йўлчиев, сиз профессорнинг изоҳларини ўзингизга қаттиқ олаётган кўринасиз,— андавалашга уринди у, Жамоловни ҳимоясига олиб,— ҳеч ким ёнғоққа қаршилиқ қилаётгани йўқ. Ёнғоқнинг аҳамиятини ҳеч ким камситмайди. Гап уни радиация йўли билан урчитиш самараси ҳақида борапти. Бир фикрни иккинчиси билан чалкаштириб юбормаслик керак. Мана, сиз нурланган уруғни далага экиш тажрибасини қўлламоқчисиз, хўш, бунинг масъулиятини ҳам ўз зиммангизга ола оласизми?

— Бари бир, кимдир олиши керак-ку?

— Йўқ, сиз очигини айтинг, масъулиятини зиммангизга ола оласизми, йўқми?

Темиржоннинг ўрнига малла сочли киши жавоб қилди:

— Русларда бир мақол бор: бўридан қўрққан ўрмонга йўламайди.

Шундан кейин Темиржон ҳам: «Зиммамга оламан!» — деб юборди.

Унинг бир сўзда туриб олиши Назиржон Набижоновичга ёқиб тушди.

Тўлагина киши гапда давом этди:

— Ҳалиги мақолни яна шундай ифодалаш ҳам мумкин: чумчуқдан қўрққан тарик экмайди...

— Балли,— деб юборди Назиржон Набижонович,— бу гапда ҳақиқат бор.

Лекин бу билан мақолни қўлламоқдами, Темиржонними, билиб бўлмади.

Жамолов эрталабдан бери ўзини оғир ҳис қилаётгандай эди. Ҳозир айниқса этлари увушиб, бошлари зирқираётганини сезиб қолди. Бемор одамнинг асаби ҳам нозик бўлади. Бу ердаги гаплар қаттиқ таъна каби таъсир қила бошлади унга. Таъби тирриқ бўлди. Кутилмаганда ўрнидан шартта турди-да, қўлларини қанотдай икки ёққа кенг ёйиб, зарда билан Назиржон Набижоновичга деди:

— У ҳолда камина бу ерда ортиқчадир!

Салмоқ билан одимлаганича эшик томон йўл оларкан, ҳамма чурқ этмай ўрни-ўрнида ўтираверди. Бирорталари уни тўхтатиб қолиш ҳақида ўйламасдилар.

— Мана шундай қилайлик,— деди директор кабинети эшиги очилиб, қайта ёпилгач.— Муҳтарам новаторларимиз шу ерда — лаборатория теплицасида яна бир бор тажриба ўтказиб кўришсин. Натижа, ўртоқ Арслонова исботлагандай, унум топса, уни тажриба участкамизда қўллаб кўрайлик. Кейин мутахассислар нима дейди, шунга қараб бирор қарорга келармиз. Аммо нурланган уруғларни дабдурустдан очиқ далага олиб чиқишга рухсат бермоқни шахсан мен ўз бўйнимга ололмайман. Гапимга тўғри тушунинг, дўстлар, мен таваккалчиликка ҳам қарши эмасман. Аммо эҳтиёткорлик керак. Ахир, нур деган нарсa билан ҳазиллашиб бўладими? Бунини яхши биласизлар-ку! Ўртоқ Йўлчиев билан илгари ҳам ҳамсуҳбат бўлгандим. Бизда ишлаб, озми-кўлми тилга тушган йигит. Ундаги қатъиятлилиги, синчковлиги менга жуда ёқади. Шахсан мен ҳурмат қиламан. Айниқса, бир муаммонинг таҳлилида у ўзининг қобилиятини кўрсатган эди. Биз аввалига унга шубҳа қилган эдик. Кейинги такрорий тажрибалар унинг ҳақ эканлигини исбот қилди. Мана шунинг учун сизларнинг олдингизда унга бутун коллективимиз ва ўз номидан миннатдорлик изҳор қилгим бор. Бизга шундай ёшлар жуда керак, жуда зарур. Афсус, биздан кетиб қолди. Нима ҳам дердик. Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Майли, гиёҳ ҳам ўзига мос ерда кўкаради. Бу аниқ. Лекин гап ҳозир унинг фикри, нияти ҳақида борар экан, мен уни хаспўшламоқчимасман. Лекин етилиб, бир шаклга киргунга қадар шамоллатиб қўйишдан чўчишимиз маъқулроқдир. Ҳатто бирмунча вақт сир сақлаш ҳам яхши хосият. Чунки, эскилик янгиликка ўз ўрнини дарров бўшатиб бера қолмайди, биласиз. Ё нотўғримиз гапим? Исбот, исбот ва яна исбот керак-ку бунақа пайтда. Келинглари, шундай келишиб олай-

лик, дўстлар, биз ёрдамдан қочмаймиз, мазкур ният такомилини оталикка олайлик. Лекин сизлар ҳам бизга қулоқ солишларинг керак. Ҳамжиҳат ишларнинг ўз қонун-қоидалари бор. Унга риоя қилмасак бўлмайди. Келишдикми? Қандай таклифлар бор яна?

— Масалан, яхши бир мутахассисни Темиржонга бириктириб қўйишимиз мумкин,— директорнинг гапига қўшимча қилди Назиржон Набижонович,— лутфан мен ўртоқ Арслоновани маъқул кўрардим. Агар рози қилолсак...

— У киши рози!— деб юборди ички севинч билан Темиржон,— бир гал ўзлари ҳам шу ҳақда гап очиб, мени ҳамжиҳатликда ишлашга ташвиқ қилган эдилар.

— Унда...— бир нафас тинч қолди директор,— шу кафиллигимиз етарлими сизларга?

Ҳамма ўрнидан турди.

— Ҳар қалай, бу ҳам ғалаба!— деди мунозаранинг бошидан охиригача оғиз очмай ўтирган Тождидин, Темиржон билан орқама-орқа ташқарига чиққач.

— Анави малла соч, тўлагина киши ким?— сўраб қолди ундан Темиржон.

— Раисимизнинг биринчи ўринбосари — Григорий Бондаренко. Кўрмаганмидинг? Дарвоқе, у сафарда эди-я, ўтган кун келибди. Келибоқ ёзма баёנותинг билан танишиб чиқибди. Қалай, ёқдим сенга!

— Чакки эмас!

III

Илдам Жамолов уйга ҳар вақтдагидан эрта қайтди. Вотти кенной ҳайрон. Чучвара учун гўшт қиймалаш асбобини стол қиррасига ўрнатган, пиёзлар арчилгану ҳали майдаланганича йўқ, хамир қориш учун мис тоғорага намакоб қуйилгану қазноқдан ун олиб чиқилмаган ҳали. Чучварахўрнинг ўзи эса элбурундан келиб ўтирибди.

Аммо Илдам Жамоловнинг чучвара егулик ҳоли йўқ эди ҳозир. Ранги сўлгин, феъли бузуқроқ. Оёғига ёпишган қор-пори билан йўлакка отилиб кирди-да, Вотти кеннойи унинг елкасидан пальтосини, бошидан мўйнали телпагини олишга улгурмай, чаққон хопасига кириб кета қолди. Стол ғаладонини қидириб, қандайдир дори топди-ю, бирин-кетин оғзига отди, сув сўради.

«Юлдуз келмадими?»— дея савол берарди ҳар маҳал. Бу сафар оғир-оғир нафас олганича креслога ястаниб, бошини ортга ташлади. Оғзини катта очиб ҳаво ютди. Шу ўтиришда узоқ тин олди. Баданларидаги қоқшоқ сусангандай бўлди, бош оғриғи ҳам бўшашди.

— Нечүк жимлик?— деди бирдан овозига куч бериб,— ҳеч ким йўқми уйда?

— Юлдузхон келар маҳал бўлиб қолди. Ғойибжондан дараҳ йўқ.

— Ғойибни сўраётганим йўқ!— Унинг сўзини шартта бўлди профессор. Кейин ечинмагани эсига тушиб, аввал сариқ шарфини бўйнидан сугурди. Пальтонинг бир енгини қўлдан чиқарди, иккинчисини ечиш Вотти кенпойига қолди. Бошидаги телпакни ҳам Вотти кеннойи олмаса, уни ечиш ўзининг эсига ҳали-бери келмасди.

— Мазангиз йўқроқми, пропуссор?

— Қундуздан хат борми?— жавоб қилиш ўрнига савол берди Жамолов.

— Почтачи келгани йўқ ҳали.

Профессор катта кўчага қараган деразага яқинроқ борди. Дераза ойналари топ-тоза. Ташқари ҳам сокин. Кўча ўртаси супуриб қўйилгандай. Йўлка ёқаларида узун ҳошиядай қор уйиб қўйилган. Кўп ўтмай болаларнинг сурони эшитилди. Улар мактабдан қайтаётган бўлишса керак. Шундоққина дераза тагидан қувалашиб ўтишди.

Профессор икки қўлини дераза токчасига тираганича пешонасини муздек ойнага босиб турарди. Пешона қаттикроқ босилганидан бурун учи эзилиб, шолғомга ўхшади-қолди.

Шу ҳолатда анчагина турди. Ниҳоят, бурун катаклари қичиб, башараси тиришди. Кейин уч бор қаттиқ-қаттиқ аксирди.

— Ҳаққиси рост!— деди даҳлизда хамир қораётган Вотти кеннойи.

Профессор чўнтагини ковлай-ковлай дастрўмолни топди-да, бурнини чийиллатиб артди. Кейин ўтириб марҳума хотинини эслади. «Бевақт оламдан ўтиб кетган экан боёқини», деб қўйди чуқур хўрсиниб. Тирик бўлганда эри ҳозиргидай дилсиёҳ бўлиб қайтган маҳал кўзига термилиб турарди. Аксириб кўрсини, дарров дори тутиб ичирарди, албатта. Гаплари бамаъни, ширин тилгина ҳам эди. Мана энди бирон маслаҳат бериб кўнглини қўтарадиган у ёқда турсин, додини айтса, эшита-

диган одам йўқ уйда. Ҳа, бевалик айниқса қариганингда билинар экан... Қизларидан эса ҳеч наф йўқ. Бири у ёқда, бири бу ёқда... Унинг эсига қизлари тушди-ю, яна сўради:

— Қундуздан хат борми?

Вотти кенной профессорнинг паришонхотирлигига қизиқсиниб, кўзойнаги устидан ғалати қараш қилиб қўйди.

— Почтачи кечроқ келади, девотман-ку!

— Почтачи... почтачи...— дея ғўлдур-ғўлдур қилди Жамолов, у ёқдан-бу ёққа юра бошлаб.— «Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди... Бўронларни енгди, қуюнларни даф этди. Тобланди». Нима гобланади? Янги насл кашф этганмиш. Вой сендақа кашфиётчидан...

Вотти кенной яна профессор томонга мўралаб қўйди.

— Бону, хабарингиз бўлдим, Темиржон келибди.— Вотти кеннойдан жавоб кутар-кутмас алам билан қўшиб қўйди яна:— Шумтака!

Бу хона аслида Қундузники бўлиб, у кетгандан кейин бўшаб қолган, профессор эса унга бутун ашқолдашқоли билан кўчиб чиққан эди. Аввалги кабинети эса Юлдузнинг ихтиёрига топширилган. Янги кабинет кенгу мўлгина, диван, креслолар, стол-стуллардан ташқари унга икки-уч киши ётса бемалол сиғадиган чорси каравот ҳам жойлашган. Ерда чўғдай гилам, деворларда суратлар. Шкаф тўла китоблар.

Профессор қўлни орқасига қилиб юриб китобларни кузатар экан, шкаф ойнасида унинг шишинқираган, рангсиз, тўла юзи акс этди. Профессор унга эътибор бермади, шкаф эшигини очиб, қандайдир китобни қўлига олди-да, варақлай бошлади. Китоб унча қалин бўлмаса ҳам муқоваси чиройли, бежиримгина. Бу — Илдам Жамоловнинг энг сўнгги китоби. Бунинг нашрдан чиққанига ҳам тўққиз йилдан ошибди. Тавба, яқиндагина материал тўплаб юрган эди-я. Вақт бамисоли учқур қуш, деганларича бор экан. Фир эгибди-ю, ўғибди-кетибди. Тўққиз йил... Утган шу муддат ичида биронта янгисини ёзиш у ёқда турсин, дурустроқ ғояни амалга ошириш ҳақида ҳам ўйлаб кўрмабди. Тўғри, лабораториянинг янги-янги ташвишлари нафас олдирмай қўйди. Ёшларни атрофига тўплаб, уларнинг ғайрати билан фанда оламшумул мўъжизалар яратмоққа аҳд қилди. Давлат ҳам маблағни аямади ундан. Елканни кенг ёйиб, астойдил олга интилиш пайидан бўлди.

«Майли, китоб ёзиш қочмас, ўзинг эплай олмасанг, шогирдларинг кор келар, фақат уларга йўл-йўриқ кўрсатиб турсанг, бас», деб ўйлади. Озми-кўпми бунга эришди ҳам. Афсус, госсипол дегай дардисарга ишониб, адашди-ю, иши чаппасидан кетди. Биринчи бўлиб ўша «Темир зумраша»дан зарба еди. Уни яна бир шогирди қўллаб чиқди. Пировард, лабораториянинг обрўсига путур етди. Бошлиғи эса шалоғи чиқиб, шоввадан четга олиб қўйилган чархпалак сингари эътибордан қоллишга оз қолди. Фақат ёшининг улуғлигини-ю, аввалги хизматларини ҳурмат қилдилар.

— «Таваккал...— дея Темиржоннинг иборасини такрорлади у,— таваккалчи бўлмоқ ҳам журъат талаб қилади. Журъатсиз таваккалчи бўлолмайди. Алҳосил, мунозара пайтида профессорлик мавқеининг пеш қилишинг ҳам жуда бемаза бўлди-да,— дакки беришга ўтди ўзинга-ўзи.— Директоринг обрўининг сақлаб, сени ҳимояга олиб турмаганда нима қилардинг? Аслида у ҳам ўрмончиларнинг ҳақли талабларини қондиришга мойил. Сенинг раъйингни қилмаганда, ёшларнинг ташаббусини менсимаяпсан, дея биринчи навбатда ўзи юзингга соларди. Ҳа, кези келганда шундай дейиш мумкин. Савалаб қолиши ҳам турган гап. Бундан қочиб қутулолмайсан энди. Биринчи галда Темиржоннинг ўзи йсканжага олади. Гап тамом, изоҳотга ўрин йўқ...»

Жамолов қўлидаги китобни ўрнига қўйиб, пастроқдаги тоқчадан бошқасини олди. Ҳажм жиҳатдан ҳозиргина ушлаб турганидан кам фарқ қилган бу китобнинг муқоваси уриниб қолган, саҳифалари, ҳошияларига, жумлалар тагига чизиб ташланган. Ҳар жой-ҳар жойига қизил қалам билан нималардир ёзилган, турли белгилар қўйилган. Лекин майда ҳарфлар билан ёзилган бу сўзлар, бу белгиларни Жамоловнинг ўзи ҳам қийналиб фарқлайди. Чунки бу китобнинг муаллифи ўзи бўлгани билан қизил қалам юргизган бошқа одам: Мардон Йўлчиев.

«... Ушанда дўстинг бунинг ҳаммаёғини чизиб, титпитини чиқариб қайтарганда ёқасидан олмоқдан бери бўлгандинг. Мулоҳазаларини қабул қилиш у ёқда турсин, кўрган кўзинг қолмаганди уни. Ҳақлигини тан олгинг келмасди ҳеч, бўйнинг ёр бермасди. Мен киму у ким, дея менсимай қўйдинг очир. Икки гапнинг бирида ёмонлашга тушдинг. Ниҳоят, у тақриз ёзиб, газетада чоп этишга мажбур бўлди. Яна жонинг ҳалқумингга келиб, обрўсини ерга уришга тушдинг. Эртанги

кунни кўрмайдиган калтабинликда айбландинг, ёнғоқ тўғрисидаги ташаббусини астойдил йўққа чиқариб, гоҳ очик, гоҳ яширин курашдинг...»

— Прапуссор, овқатим пишвотти!

Вотти кеннойининг иккинчи бор мурожаат қилиши эди. Бироқ хаёлга берилиб, биринчисини эшитмаган экан.

— Сузаверинг, бону!— Жамолов стол ёнига бориб, унга китобни тап этиб ташлади.

«... Мана энди... Мана энди унинг ўғли ўсиб чиқди. Мухораба бошлашга шай. Йўлбарсдан қутулиб, аждаҳога тутилдинг чоғи. Тўғри, сен ҳам бўш келмайсан. Жўжа товуснинг кўз-кўз қилган сернақшин думини бир чўкиш билан юлиб ташлашинг мумкин. Лекин бугунча шундай қиласан. Эртага яна ўсиб чиқади. Уни қўлловчилар кўпайиб, сенинг шарти кетиб, парти қолган думингга ёпишадилар. Ана унда қочиб кўр. Қаёққа борасан. Ёки қайта курашмоққа уннаб кўрасанми? Қурбинг етармикин? Етмаса, шарманда бўлишинг тайин. Аттани, дейсан-да, лабингни тишлаб қолаверасан. Сени қулатадилар... Ҳа, азизим, сенинг ёшингдаги умр яккачўпдан ўтиш билан баробар энди, изоҳотга ўрин йўқ!...»

Вотти кеннойи хонага қайта кирган маҳал у креслога чўкканича бошини ҳам қилиб олган эди. Уни уйқу элтибди, деб ўйлаб, оёқ учида келди-да, хиёл энгашиб башарасига қаради. Кўзи очик.

— Прапуссор...

Жамолов шахдам бош кўтарди.

— Чучвара совуб қовотти!

— Ҳозир, бону, ҳозир...— ўрнидан туриб пиджагини еча бошлади.

Вотти кеннойи чиқиб кетди. Профессор бир қўлини пиджагининг енгидан суғуриб бўлгач, энгли қўли билан каравот бошидаги каттакон шифоньер эшигини очмоқчи бўлди. Унда уйда қиядиган қишқи халати бор. Бироқ эшикка узатилган қўл узатилганича қолди. Чунки эшик ойнасига тушган башараси яна унинг диққатини боғлаб қўйди. У ўзини илк бор ойнада кўраётгандай, узоқ тикилиб қолди: бақалоқ гавдаси баттар тўлишибди. Кўзлари киртайган, сийраклашиб қолган сочлари, томоқ остидаги ажиңларини кўриб юрагида қутқу қўзғалди бирдан. «Умрни тўхтатиб бўлмас экан,— деди ички ҳазин овоз билан яна,— кечаги хизматларни ҳам... Одамлар эртанги кун билан яашага

Ҳойил. Кеча билан яшаб, янгилик кашф қилмай шон-шуҳратга эришиб бўлмас. Бировга тўғоноқ бўлиш эса жиноятдир. Оғир бўлса ҳам шуни таъкидлашга тўғри келади, ҳа, изоҳотга ўрин йўқ! Бундан буён фақат виждон билан яшаш керак. Шуни ўйла. Бугунги ҳаётнинг муқаддас қонунларидан бири ҳам шудир. Ундан чалғидингми, тамом, аҳволнинг танг. У ёғи, тағи-туби йўқ жарлик, изоҳотга ўрин йўқ!..»

Вотти кеннойи-яна кирди. Профессор бир енги ечилган пиджагини ўнг елкасида осилтирганча ойнадан кўз узмай турганди. «Бугун бир бало бўлганми чолга?»— дея хавотир билан боқди кампир. Унинг назари таъсирида чол ўгирилди.

— Ҳа, ҳозир, бону, ҳозир,— шошиб пиджагини еча бошлади у,— Юлдуздан дарак йўқми?

— Йўқ, келмовотти-ку...

— Тентак қиз, қаерда юраркин шу чоққача...

Шунинг устига ташқари эшик очилиб, Ғойибнинг шовқин билан йўлакда пайдо бўлгани эшитилди.

— Юлдуз келмадими?— сўради у ҳам дабдурустандан.

Бу овоз негадир профессорнинг таъбини баттар тирриқ қилиб юборди.

У энди устки кийимларини шошилмай ечиб, занго-ри гулдор халатини суслик билан кия бошлади.

IV

Темиржон билан Юлдуз ваъдалашгандай шанба куни эмас, роса бир ҳафтадан кейин учрашишди. Қиз уни марказдан четроқдаги янги районларнинг бирига бошлаб келди. Қатор тушган янги иморатлар ёнидан ўтиб борардилар.

Қуёш кулиб тургани билан теваракни илита олмас эди. Қорлар эриб, шилтаси чиққан йўлкаларда узоқ кезишди. Кинога киришди. Кунини кеч қилишди. Қуёш ботгандан кейин эса ер қатқалоққа айланди. Совуқ юз-кўзни ялар, баданни жулжитарди. Шунинг учун бирон иссиқроқ ва киши назаридан панароқ жойни қўмсаб қолдилар. Темиржон ресторанга таклиф қилган эди, Юлдуз кўнмади. Сўнг эсига нимадир тушди-ю, Темиржонни чаққон трамвайга ўтқазиб, янги қад кўтарган массив томон бошлаб келди. Кейин йигитни

кўчада қолдириб, ўзи қатор уйларнинг бирига кириб ҳам чиқди.

— Юраверинг, дугонам калитини қўшнисига ташлаб кетган экан,— деди уни қўлидан тортиб.

Ишқари иссиқ ва озодагина. Йўлакдан кираверишдаги кенг хона меҳмонхона ва ётоқхоналик хизматини ўтар, диван-каравот, стол-стуллар тартиб билан қўйилган. Полда чоғроқ гилам. Бир четдаги пардоз столи устида уна-элик, атир шишалар, лагандек ойна. Бу ердаги ҳамма нарсадан хушбўй атир ҳиди анқиб турарди.

— Ечининг! — йигитнинг устидан пўстинини олишга тутинди Юлдуз.

Темиржоннинг кўнгли алланечук хира торта бошлади. Нега келишди бу ерга? Қанақа дугонасининг уйи бу?

Юлдуз эса ўзини эркин ҳис қилар, худди бу уй унинг маҳрига тушгандек хотиржам. Пайпоқчанг ҳам бўлиб олди. Темиржоннинг қўлтигидан тутиб келиб, диванга ўтқазди. Ўзини бегона уйда бунчалик бемалол тутиши яна ажабланарли. Уй бекасидан берухсат кириб келавериш, бунинг устига йигит киши билан. Қўш-ни ҳам унга ишониб калитни бера қолганини айтмайсизми? Ким билади, бу уйга унинг биринчи келиши эмасдир.

Темиржон ўзини шу тасодифий муҳитга кўниктиришга уринди. Озми-кўпми бунга эришди ҳам. Бир неча дақиқадан кейин эса қаердалигини ҳам унутиб қўйди. Улар нималар ҳақидадир гаплашишар, лекин гапларининг маъноси ўзидан ўзи йўқолиб борарди.

— Ҳозир чой қўяман,— дея ўрнидан турмоқчи бўлди Юлдуз, Темиржон уни қўлидан ушлаб қолди.

— Чой керак эмас, шундай ўтира турамиз...

Қиз енгсиз, хушбичим, бодом барг гулли оч ҳаворанг камзулнусха тўр свитер ва гунафшаранг кўйлакда эди. Шу либосларининг ранги аксланган яланғоч билаклари, чиройли бўйни, кулиб турган чехраси офатижон. Атайи фортепиано клавишлари учун яратилган узун ва нозик бармоқлари, оловранг маникюр қилинган тирноқлари беҳад гўзал. Темиржон кафти устига унинг ўнг кафтини олиб, бармоқларини ўйнади, тирноқ қирраларини сийпалади. Айни вақтда, хуморлашиб бораётган кўзлари унинг сузик кўзларидан узилмас, ҳақиқий уятчан қизлар табнатиға хос ажиб бир жилва билан боқишларидан лаззатланарди. Ўзига

қўйиб берса, ҳозироқ ҳеч тузатиб бўлмайдиган ҳодиса юз беришидан ҳам ҳайиқмасди.

Юлдуз эса ҳамон уни ийманиб, бегона жойда ўзини эркин ҳис қилолмаяпти, деб ўйлади. Шунинг учун тортинмай, икки қўлини унинг елкаларига ташлади. Темиржоннинг қўллари юмшоқ билакларни пайпаслаб тушиб, қизнинг белларига етганда этлари жимиралиб кетди. Қўзлари чирт юмилди-да, тотли бўсанинг аввалги бўсаларга асло ўхшамаган ўзгача ҳароратидан маст бўлиб, ўзини йўқотиб қўйди.

...Темиржон сапчиб ўрнидан туриб кетди. Дераза олдида бориб, қизга терс ўгирилганича ёғимланган кўйлақ барларини шими-иичига жойлай бошлади. Қулоқларигача қип-қизариб кетган, билаклари ёнар, қўллари қалтирар эди. Юлдуз енгил шиппакда унинг ортидан келди-да, яна елкасига қўл солди. У ички кўйлақда эди. Шунинг учун таранг кўкраклар орқа куракларга мулойим босилгани яққол сезилди.

— Нега бунақа... Юл?— ўпкали оҳанг билан сўради Темиржон.

Юлдуз унинг нимага ишора қилаётганини тушунди-да, хиёл чўчинқираш билан жавоб берди:

— Билмасмидингиз? Ахир, мен турмушга чиққанман-ку!..

Темиржон шартта бурилиб, унга еб қўйгудай кўз билан тикилди.

— Кимга? Ғойибгами?

Юлдуз нигоҳини олди.

— Билмасмидингиз?

Темиржон унинг қўлларини елкасидан юлиб ташлаб, нари кетди. Қалбини ўтдай ловуллашиб турган муҳаббат ҳисси ҳавога тўзғиди бирдан. Бутун вужудини куйдирди, кукунга тенг қилди. Бу қандай гап? Нима бўляпти ўзи? Ким айбдор бунга? Наҳотки, шунча вақт унинг кўксини тоғдай кўтариб турган ишонч қасри сароб бўлиб чиқса! Наҳотки, ташна лаб сувга интилганда қоқ-қуруқ кесак тутсалар ушга! Наҳотки, ҳаммаси барбод... Наҳотки, наҳотки...

— Нимага мени алдадинг, Юл?— юрагига қон тўлиб гапирди у.

— Нимага алдай сизни. Эшитгансиз деб ўйлабман... Тўйга айтгандик... Онангиз хабар қилмадиларми? Қулдуз биларди-ку?

— Қачон бўлганди?

— Тўйимми? Ушанда... Сиз жўнаб кетганингиздан бир ойча кейин...

Темиржон алам билан юзларини сидириб ташлади. Кўзлари қонга тўлди. Овозида таҳдид оҳанги тургилди.

— Хатларингда бошқача ёзгандинг-ку? Мени калака қилаётганмидинг?

— Қанақа хат, қанақа калака? Нима деяпсиз, Темиржон ака, мен сизга хат ёзмаганман-ку?

— Ёзмадингми?!— ўдагайлаб унинг устига келди Темиржон,— ёзмадим дейсанми? Яна қайтар!

— Худо ҳаққи, ҳеч нима ёзмаганман!— бақириб юборди Юлдуз,— ҳеч қанақа хат-патни билмайман, ишонинг, ахир!..

Темиржон бошини шап этиб икки кафти орасига олди.

— Ёзмадим дейди-я... Ёзмадим дей... Меникيني-чи? Менинг хатларимни ҳам олмаганман, де!

Юлдуз бармоғини тишлаганича башарасини қўрқинчли қиёфага солиб, бақрайиб қолди.

— Хат ёзибмидингиз?— эшитилар-эшитилмас пичирлади кейин,— олганим йўқ... ишонинг, Темиржон ака, хат олсам сиздан... Ёзган бўлсангиз олардим...— Кўзлари мўлт-мўлт ёшга тўлди унинг. Темиржон қаттиқ тикилиб қолди унга. Қиз эса бу тикилишга тоқат қилолмай терс бурилди-да, диванга ўзини ташлаганича, йиғлай бошлади. Икки елкаси силкиниб йиғлади. Темиржон чаққон пиджагини елкасига илди,— тўхтанг,— деди шахдам бошини кўтарган Юлдуз, юзлари ёш билан ювилган эди,— бирда Вотти кеннойининг қўлида кўргандай бўлувдим. Бу хат кимдан десам, «Сенга тегишлимас», деб жеркиб берди-ю, апил-тапил яшириб қўйди. Конвертдаги дастхатни сизникига ўхшатдим. Аввалги йили Андижондан ёзган пайтингизда эсимда қолганди. Демак, янглишмабман. Ўша сиздан экан. Нимага мендан яширди? Бу ерда бир гап бор, Темиржон ака,— у яна ўрнидан турди. Кўзлари жиддий боқарди энди.— Юринг, бориб сўраймиз, нимага бунақа қилди-а!

— Айёрлик қилма!

— Нега ишонмайсиз-а? Нима деб қасам ичай? Умримда бировга хат ёзиб ўрганмаганман-ку! Андижондалингизда ёзганларингизни ўқиб, маза қилардиму жавоб ёзинига келганда, сизчалик келиштиролмасам, куласиз, деб қўлимга қалам олишга қўрқардим. Бир куни ёздим ҳам. Тутуруқсиз чиқди. Йиртиб ташладим. Кейин...

шунча уннаб ёзолмадим. Бунақага Қундуз уста. Мавжидни келтиради. Почеркиям бинойндай.

— Қундуз?— Темиржон ярқ этиб қаради унга.— Қундуз... Тўхта, тўхта... Бу жуда қизиқ... Қундузнинг ишимасмикин?..

Юлдуз ҳам ҳовлиқиб қолди.

— Қундузнинг, дейсизми. Бўлиши мумкин. Ҳар нима кутса бўлади у шайтондан.

— Нега, нимага ахир?.. Сенинг имзойинг билан олардим-ку? Адреси ҳам ўзингники...

— Билмадим, ўлай агар бир нимага тушунсам... Агар у менинг номимдан ёзган бўлса... Йўқ, йўқ, ҳеч балога ақлим етмай қолди.

Темиржон ҳам сирнинг тағига етолмай қийналмоқда эди. Ёш болага ўйинчоқ бериб овутгандай, уни ҳам овутиб келган кўринади қизи тушмагур. Бопси нима? Ахир, Темиржон ёғоч эмас, девор эмас, ҳиссиз, туйғусиз ёввойи махлуқ эмас, одам-ку! Одам билан шунақа ўйнашадими! Қандай журъат қилди? Ё тавба, ё тавба, тушингга ҳам кирмаган гаплар-а!

— Қўйинг, ўзингизни койитманг кўп,— ялинишга тушди Юлдуз уни орқасидан қучоқлаб,— мени ҳам қийнапсиз. Бўлар иш бўлди...

— Нима бўлди? Майли, хатти сен ёзмадинг, дейлик. Гапирган гапларингни бурди-чи? Ҳар учрашганимизда нималар дердинг? Севаман деганинг ёлғон экан-да?

— Нимага ёлғон бўлсин! Ҳозир ҳам севаман, ҳаммавақт севаман сизни. Сиздан бошқани севишни тасаввур ҳам қилолмайман.

— Севганинг учун бошқага теккан экансан-да?

— Йўқ, Темиржон ака, йўқ!— ҳўнграб юборди қиз,— минг марта йўқ! Ғойибга заррача меҳрим бўлса, мана шу жойда тил тортмай ўлай! Битта айбим: отамни раъйини қайтаролмадим...

Ўпкасини тутолмай қолди у. Темиржоннинг елкасига ёпишган қўллари бўшашиб, ўзи шундоққина оёқ остига сидирилиб тушди. Тутқалоғи тутган одамдай баданлари силкина бошлади. Овози чиқмай қолди. Ранги қумдай оқарди. Лаблари кўкарди. Қандайдир хирллашга ўхшаш садо чиқарди ичидан. Темиржон қўрқиб кетди. Уни даст кўтариб, диванга ётқизиб, сувга югурди. Ошхонага чиқиб, гир айланарди-ю, аммо сув олиш учун бирон идиш тополмасди. Ниҳоят, газ плита ёнидаги стаканга кўзи тушди. Шошиб крандан сув олди-да,

қизнинг олдига чопди. У икки-уч бор юзига сепилган сувдан сескангандай бўлди.

— Юл, Юл,— дерди Темиржон жон ҳолатда,— сенга нима бўлди, кўзингни оч, Юл!..

Юлдуз ингради. Қадини кўтариб, тўлғонди. Кейин «оҳ» деган садо билан чуқур нафас олди-ю, ўзига кела бошлади. Унинг болдирлари очилиб, кўриниб турарди. Бўйинларига тўзғиб тушган сочлари бетартиб. Билинар-билинемас сурма тортилган кўзлар милкида қуюқ киприклар найзамисол. Қошлар хиёл чимирилиб турибди. Шу ётишда ҳам у ҳурилиқонинг ўзгинаси.

Темиржоннинг бирдан раҳми келиб кетди унга. Юзларини сийпаб, сочларини тартибга келтирган бўлди. Оёқлари ёнига чўкиб, бўйинлари, очиқ елкалари, момиқдай қўлларидан ўпа бошлади.

— Кечир мени, Юл, кечир... — дея шивирлади у.

Юлдузнинг бир қўли қимирлади. Темиржон бошини кўтарди. Қиз кўзини очибди.

— Кечир, жоним, кечир,— такрорлади Темиржон,— қўрқитиб юбординг-ку!

— Сув беринг, юрагим ёниб кетяпти.

Юлдуз сув ичиб бўлгач, кийиниб олди.

— Озроқ дамнинг ол, — деди Темиржон уни қайта диванга ўтқазиб қўйиб, ўзи эса стул олиб келиб, унга қарама-қарши ўтирди,— асабинг бунчалик деб ўйлама-гандим, Юл.

— Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетди,— чиройли жилмайди қиз.

Темиржон унинг тиззасига қўлини қўйиб туриб мулойимлик билан сўради:

— «Отамнинг раъйини қайтаролмадим» деганинг нимаси, Юл? Сени мажбур қилишмагандир ахир? Тушунтирсанг бўларди-ку?

— Сизга гапириш осон,— деди Юлдуз ҳам босиқ овоз билан,— дадам бир нимага астойдил аҳд қилсалар, тамом, бировга қулоқ солмайдилар ҳеч. Сағал тик боқиш йўл бўлсин менга. Азалдан қалтираб тураман. Нима десалар, ён боса қоламан дарров. Ахир, сиз, турмушимиз қанақа кечганини билмайсиз-ку. Етти ёшимда онам вафот қилдилар. Қундуз тўрт ёшда қолди. Дадамнинг қўлларида... Икки гўдакнинг ейиши, ичиши, кир-чири, хархашаси бор. Эркак боши билан дадам бечора кир ювардилар, овқат қилардилар, оҳ десак эрталабгача мижжа қоқмай қошимизда ўтириб чиқардилар. Бунинг устига дарслари бор, илмий ишлар... Осон тутиб бўлмасди-да...

Мен ўлгудай инжиқ ўсдим. Салдан-салга йиғлайвераман, бақиравераман, айтганимни қилдираман. Томоғим оғриб, икки кунда бир касал бўламан. Дадам бечоранинг чеккан заҳматларини айтаверсам гап тугамайди. Ўғай она — она бўлармиди, деб қайта уйланишни ўйламадилар. Қундуз беш ёшга тўлганда Вотти кеннойи жонимизга ора кирди. Дадамнинг уй ишларидан қўллари бўшаб, докторликни ёқлаб олдилар. Аммо бора-бора салдан-салга жаҳллари чиқаверадиған одат чиқардилар. Бизнинг десак, бақириб берардилар. Меннинг дадим ичимга тушарди-ю, аммо Қундуз парво қилмасди. Чунки Вотти кеннойи уни ҳимояга оларди дарров. Қундузга меҳри ортиқ эди. Мени ёқтирмасди. Дадам менга тинмай музыка машқ қилдирганлари қилдирган эди. Қон бўлиб кетардим баъзида. Пианино деса, юрагим без-без қилар, аммо дадамдан чўчиб машғулотдан бўшамасдим ҳеч. Машқим сал сусайса, таъзимини ейишим турган гап. Ҳозир ҳам. Ёши ўтган сари асабийлашиб қоларкан киши. Турмушимиз тартибига хиёл халал етса, ёниб кетадилар. Қундузга унчаликмасу, менга келганда серзардалар жуда. Қироат билан бобма-боб насиҳатни тўкиб солаверадилар. Ишлари юришиб турганда у кишидан яхшиси йўқ, хушчақчақ, меҳрибон. Ишдан сағал хафа қайтсалар, аламларини Вотти кеннойи билан менадан оладилар. Қош-қовоқларига қараб юрагим қинидан чиқай дейди. Лом-мим дейишга ожизман. Ана гап қаёқда. Яна сиз, тушунтирсанг бўлмасмиди, дейсиз-а!

Темиржон ўрнидан туриб асабий юра бошлади.

— Онлавий турмушинг қалай?— деди кейин стул ёнида тўхтаб. Юлдуз жавоб қилавермади.— Турмушинг қалай деяпман?

— Бир нави...

— Унчамасми? Хурсандмасмисан?

— Нимасидан хурсанд бўлай,— кўз намлирини артиб, овозига дағаллик берди қиз,— севгилинг йироқда, севмаганинг билан бир ёстиққа бош қўйганга осон тутасизми?

— Нега чиқдинг бўлмасам?

— Яна сўрайсиз-а, боядан бери нимани тушунтиряпман сизга?

«Қанақа бемаънилик,— деди ичида Темиржон,— отадан қўрққанидан, раҳми келганидан... Қанақа бемаънилик!»

— Ғойиб сизлариникида турадим?

— Ҳа, ичкӯёв!— Қиз Темиржонга жиддий қараб олиб, яна давом этди,— нима мақсадда ичкӯёв бўлган-лигини энди билияпмиз. Аммо дадамнинг дамлари ичларида. «Обрўйимга путур етказди, сийнамга доғ чекди баттол», деб юбордилар бир куни. Сиз ҳам анойимассиз, ўзингизни ўйлайсиз фақат. Боғ қиламан, ўрмон қиламан, дейишни биласиз сатта. Бошқа билан ишингиз йўқ. Ҳайту ҳайт деб тупканинг тагига кетдингизу... Мени бошим айланиб, икки оёғимни бир этикка тикиб қолганимда маслаҳатгўйликка ярайдиган бўлмади! Ахир, Ғойиб менга тузоқ қўйиб юрганини билардингиз-ку?

— Билардингиз... билардингиз... Отанг мени эшигингдан ҳайдагани эсингдан чиқдими? Кейинги кўрсатган кароматлари-чи? Ғойибдан бошқани менсимай қўйганди. Унинг олдида менинг мушук болачалик иззатим қолмаганди. Даданг ўша Ғойибингга пайғамбарга сиғингандай сиғинарди доим. Унинг кимлигини билмасмиди ё? Яна фан доктори... профессор эмиш-а! Хўп, мен сенга маслаҳатгўй бўлолмаган эканман, ўзинг-чи? Ўзинг ўшанда шунақа-шунақа бўляпти, деб очиқ-ёруғ шипшитмадинг-ку? Эсингдами, чўмилиб қайтаётган кунимиз Ғойиб тез-тез келиб турадими, деб сўраганимда, дурустроқ гапириб бериш ўрнига қувлик қилдинг! «Ҳайту ҳайт!— деб тупканинг тагига кетдингиз», эмиш-а. Устоз-шогирд оғиз-бурун ўпишиб, қалбакиликларини авж олдираверсин, ҳаммаёқни отхонадай булғатиб, мени ҳам унга қориштириб юришаверсину мен қараб тураверай... Йўқ, мендан Ғойиб тайёрлолмасди даданг. Мен унга елпатак бўлолмасдим...

— Бу гаплардан менинг хабарим бормиди? Ораларингдан оламушук ўтганини тузук-қуруқ билмасдим-да.

Темиржон унга парво қилмади.

— Мен учун бир умрга етадиган эсдалик қолдирдинглар-ку, ишқилиб.

— Менда нима айб?— Юлдуз яна Темиржонга яқин келди.— Энди мени ҳеч севолмайсизми?— Кейин йигитнинг елкасига бошини тиради-да, яна йиғлаб юборди.— Севасиз, севасиз... Севаман, денг!

Темиржон унинг бошини авайлабгина кўтариб, аста ўзидан нари сурди.

— Пальтоингни кий, кетамиз. Иккинчи мени бунақа жойларга бошлаб келма, тушундингми?!

Шу кеча Темиржон мижжа қоқмай чиқди. Қовурилар, ёнар, оҳ деса таптига бутун олам куйгудай. Ўйларди, ўйларди, боши тарс ёрилгудай бўларди. У қизнинг қилиқларини, қаерда қандай учрашганларини ширин суҳбатларини эслар, шунингдек, ўша маҳаллар сезмаган нуқсонларини ҳам тасаввур кучи билан кўз олдига келтирарди. Нозу карашмалари, жилвалари, жозибадор қарашлари барча нуқсонларини яшириб ётганини тажрибасиз йигит қаёқдан билсин. Инсоннинг ташқи дунёси ички дунёси учун ниқобдир. Гулга маҳлиё бўлган борки барг орасидаги тиканга эътиборсиз. Баҳор пайтлари ёришиб турган ҳавога ишонган алданиб қолиши ҳам бор-ку. Чеҳраси фариштаю, кўнглида ўзга муддао. Шуъла қанчалик ёрқин бўлса, кўз нурини шунча тез қирқади. Мужда деб ўйлаганинг разолат бўлиб чиқса, бу фақат бепарволикнинг мевасидир. Очкўзлик қилиб, шу мевага қўл урдингми, тамом, минг пушаймон е, фойдасиз. Дарвоқе, эҳтиёткорлик ҳар ерда қўл келади кишига. Ундан чалғидингми, бир кори ҳолдан ўзингни асролмай қолишинг мумкин экан.

Темиржон шу гапларни таҳлил қилиб, мағзини чақарди.

Қиз билан дастлабки учрашган онларни қайта-қайта кўз олдига келтиради. Қалин сочлари елкасига ёйилиб тушган, оёқларини чалиштириб креслога ястанганича кулиб боқишлари, «оббо, ноз қилмай қўя қолинг», дея енгил койигани, нозик бармоқларининг клавишлар устида пилдираши, тоғ бағридан ўйноқлаб тушаётган жилғаларни эслатувчи тиниқ ва майин садолар бирма-бир саф тортиб ўтмоқда эди назаридан.

Андижонда ишлаб қайтган куннинг эртаси институт боғида учрашганлари... Хуш қоматига ярашган ҳарир кўйлакда, баҳордай очилиб, гулдай яшнаб, қўлқини олдинга чўзганича, «қуёшим», дея талпингандаги нурафшон чеҳраси...

У кечаги оқшомни, бегона уйни ҳам эслади. Эслади-ю, кўнглига хижиллик қўнди дарров. Бу қайтарилмайди ортиқ. Бўсага ташна ғунча лаблар ҳароратини тушида ҳам кўрмайди энди. Хушбўй сочлар ҳиди ўнинг димоғига урилмайди. Бари шамол бўлиб кирди-ю, бўрон бўлиб чиқиб кетди. Чиқиб кетганда ҳам бор ҳис-туйғуларига ўт қўйиб, ёндириб, пировард, устига кул тортиб кетди,

Шунча йил, шунча ой, шунча кунлар битта-битталаб гишт қўйила-қўйила қаддини аранг кўтарган қаср пойдевори бир турткигагина бардош беролди, холос. Таранг тортилган сайроқи тор ипининг бир чертишлик ҳоли бор экан. Бу нима, саробмиди, хаёлий тасаввурмиди, ақлинг етмай ҳайронсан энди. Пуф десанг, қамиш попилдириғи тўзир экан. Шакл музаффару мундарижа ҳеч!!

Темиржоннинг ўй-фикрлари чувалашиб, ҳоли-жонига қўймай қийнашда давом этар, кўзига эса уйқу берай демасди.

Эрталаб бемор одамдай оғир ҳис қилди ўзини. Фикрлар, ўйлар ҳамон бошида ғужгон ўйнарди. Қаёққа борса ундан қутула оларкин? Ўтган воқеалар, кечинмалар, ҳис-туйғулар ҳақида юрак батафсилроқ ҳисобот сўрар, ҳисобот эса танҳолик талаб қиларди. Ҳа, бирор холироқ жойга бориб ўзи билан ўзи дардлашиб олмаса тарс ёрилиб кетгудай. Қаёққа ёрмасин, одам ўзидан қочиб қутулолмайди-да, бари бир. Лекин ҳисобот керак. Бундан кейинги умринг учун фойдаси бор бунинг. Чунки бир марта оғзинг куйди, бу ёнига ҳушёр бўлишинг зарур. Адашдинг, уйингни топ. Тез бўл. Вақт ўтгандан кейин қиличингни тошга чопасан. Аттанг, деган билан армонинг аримайди бари бир.

Унинг режа тузарлик ҳам ҳоли йўқ экан. Ўйлари чалкашиб кетаверди. Ҳеч кутилмаганда қаршисида Қундуз пайдо бўлди. Юлдуз эмас, негадир Қундуз. Муғамбирона жилмаяди у... Кейин қаҳ-қаҳ урганича қочади. Темиржон сўлжтайиб қараб қолаверади ортидан... Тўрт қиррали конвертлар кўз олдида гир-гир айланади. Конвертлар орасидан Қундуз мўралайди. Аҳа, боладимми, деган ишора билан кўзини қисиб қўяди. Яна нимадир дейди. Қўшиқ сингари оҳанг кашф қилади унинг овози. Олис-олислардан акси садодай узоқ такрорланиб туради-да, кейин эриб кетади. «Муддаоинг нима эди, айт, шайтон!»— дея мурожаат қилади унга Темиржон. Олисдан яна қизининг қаҳқаҳаси эшитилади. Темиржон ундан хафа. «Одамни шунақанги калака қиласанми?— деб дакки беради яна,— нимага керак бунақа калака, нимага!..»

Темиржон турди. Ювинди. Дераза олдига келиб керишди. Томирларидаги қон юришгандай бўлди. Миянинг ҳам аллақаери ёришди чоғи. Ана шу ёруғлик ичидан яна Қундуз қиёфаси кўриниш берди. Бироқ, у бу сафар кулмас, қаҳ-қаҳ урмасди. Боқишлари алланечук

чиройли. Ноумидга беқиёс умид, беморга баҳор янглиғ умр бахш этгудай. Темиржоннинг дили равшан тортгандай бўлди. Паришонлиги тарқалиб, фикрлари аста уйғунлашди. Ҳалигина кўрган дажжол қиёфасидаги қиз эса энди фариштамисол. Қайси тил билан уни шайтон деб атай олди Темиржон. Бировни беҳуда койиш, ундан беҳуда нолиш... Эҳ, ношукур банда, Юлдуздан олисда, уни қўмсаб, изтироб чекиб юрган маҳалларнинг ким сенга ҳамдардлик қилди? Шу боқишлар эгаси эмасми? Юлдуз хатига илҳақ бўлиб қийналган пайтларнинг кўнглингга ишонч бахш этган ким? Шу боқишлар эгаси эмасми? Ҳа, уни айбситишга ҳаққинг йўқ сенинг, асло йўқ, фаҳмлаяпсанми?

У ақли ўтмай юрган жумбоқлар тагига энди ета бошлади. Гўё ноёб китоб саҳифаларини варақлаш билан янги бир дунё ичра шўнғир, ҳар чалкашликнинг чилвири ечилаган сайин, «эҳ, каллаварам», дея пешонасига уриб қўярди...

Унинг кайфияти ёришганини кўрган она ҳам руҳланиб кетди.

Ҳумайрабону ўғлидан, энди қайтиб кетмайсанми, деб қайта сўрамоқчи бўлди-ю, саволи бошқачароқ чиқди:

— Ёлғизликда қийналмаяпсанми, болагинам?

— У нима деганингиз, ойижон?

Ҳумайрабону саволига тузатиш киритди:

— Ишларинг қийинмасми, дейман...

— Қийин,— деди ҳақиқатни яширгиси келмай Темиржон,— хийла қийин. Аммо қизиқ, жуда қизиқ...

Ҳумайрабонунинг меҳри жўшди. Томирлари бўртиб турган озғин қўли билан ўғлининг елкасини силади.

— Сен тенгилар шу ердаям бир чиройли ишлаб юрибди-я. Шофайзиқулоқ маҳаллалик Ғулом қорининг ўғлини биласан-а, оти нимаиди? Нуқул дарсини билмай сендан сўрагани чиқарди-ку?

— Самандарми?

— Ўша, капаратка мудир бўпти, дегин. Топишиям зўр. Уйига кирсанг, лов-лов ёнган гиламларни кўриб, оғзинг ланг очилиб қолади. Ишга машинада бориб, машинада келармиш. Хотинини кийган кийимларини айтмайсанми, қачон қарама, пўрим. Очилиб-сочилив юради. Санинг хизматинг қурғур дунёнинг бир четида. Озиб-тўзиб, рангингни олдириб қўйганингминан ишинг йўқ, Шунга қуяман, сатта!

Темиржон бошини кўтарди. Қошлари чимирилди, пешонаси тиришди.

— Самандарга тенг кўрмоқчимисиз, мени, ойижон?— деди ўксиган оҳангда,— ўшанақа бўл, дейсиз-да? Ушанақа турмуш кечиришни ёқтирмасам-чи?

Она бетаъсир гап айтганини сезиб хижолат тортди.

— Отанг раҳматли ҳам шунақа дерди нуқул. Майли, нима қилай, билганингдан қолма, дейман. Онангни айб-ситма, болам, оғзимга келганини валдирадим-қўйдим-да. Қариган саринг миянгга ажи-бужни гаплар кириб чиқавераркан. Биракай, ўша ёқлик бўлиб кетасанми, деб жоним ҳалак, болагиннам!

— Бунинг нимаси ёмон, ойижон?

Ҳумаирабону чўчиб тушди.

— Қўй-е, гапингни тузи қурсин, қўй,— қўл силтади у,— шундоқ ҳовли-жойингни ташлаб-а? Отангни арвоҳини чирқиллатиб-а?! Сан кетиб, ўзим якка-ёлғиз ҳу-виллаган саройдай ҳовлида... Еган-ичганим татияпти дейсанми, ўғлим.

— Сизни ҳам олиб кетсам-чи? Денгиз, ўрмон, ҳаво-сини айтмайсизми. Кексалар яшариб кетадиган баҳаво жойлар қиялпмиз. Юз йил яшаб ҳам дард кўрмайсиз унда. Борган одам қайтиб кетгиси келмай қолади.

— Борса келмас, дегин?

— Ҳа, Борса келмас, аммо қадимгилар айтган маънодаги Борса келмас эмас. Янги ва яхши маънодаги. Гапим чин, ойижон, ишонинг, шифобахшликда тенги йўқ жойлар бўлади. Кўрганнинг кўзи яшнайди, дили яйрайди. Борасиз-а, ойижон?

Ҳумаирабону бош тебратди.

— Отангнинг хоки шу жойда, болам!— Унинг овози қалтираб кетди.

Учинчи боб

I

Тошкентга қишда жўнаб кетган Темиржон баҳорда қайтиб келди. Қиш бўйи теплицада ниҳол ундирриш билан машғул бўлди. Аммо ундирганлари мўлжалдаги ерларга урвоқ ҳам бўлмас эди. Теплица шаронти эса маълум миқдордан ортиқ кўчат беришга қодир эмас. Шунинг учун, ўзи айтгандай, «таваккал»чиликка амал қилиб, нурланган уруғни тўппа-тўғри очиқ далага экаверишни қайта кўтариб чиқди. Яна тортишув, яна баҳс...

Ниҳоят, барча масъулиятни ўз зиммасига олган ҳолда мақсадига эришди.

Ердан ҳовур кўтарилиши билан тупроққа тушган уруғлар йигирма кун деганда ниш кўрсатди. Бу чинакам мўъжиза эди. Чунки ниш уриш теплицадагига қараганда эртароқ юз берди. Яна денг, қуёш сари дадил ва тез интилиб, қаддини ростлай қолди. Тетик ва бақувват новдачалар ёяверди.

Темиржон ғалаба қилди. Ана шу ғалаба унга беқиёс қувонч бахш этди-ю, у яна янги иштиёқ билан машғулотиға бутунлай шўнғиб кетди. Икки-уч бор Тошкентга бориб, қайта-қайта уруғ нурлантириб келишдан эринмади.

Қундуз унинг Шероролга қайтиб келганини кўпдан билар, баҳорги ишларни қиздириб юборганидан хабардор эди. Тўғриси, бесабр кутган эди уни. Келиши билан олдиға бориб оёғига йиқилиш, унинг таъна тошларига чидаш, дакки-дашномларига бардош бериб, тавба-тазарру қилиш тараддудиди эди. Бироқ келгандан кейин эса кўринишга ҳам юраги бетламай қўйди. Ҳатто беҳосдан учрашиб қолишса, кўзларига қайси юз билан қарашни ҳам тасаввур қилолмасди ҳеч. Майли, бугун-эрта ўтсин, деб ўзини ўзи овутарди-ю, бари бир, ҳар турли саволлар яна исканжага олиб қийнайверарди. «Кун ўтгани билан бирон ўзгариш ёки менинг қилмишимни оқлайдиган ҳол, ҳодиса юз бериб қолармиди. Ахир, қинғир ишнинг қирқ йилдан кейин ҳам қийин чиқаверади-ку»,— дея ич-этини еб ташлагудай даражаға борарди яна. Бахтиға, кундалик ишлари бор экан. Шу билан овунди, бутун фикр-хаёлини асосий бурчини адо этиш фикри билан банд қилишга уринди. Озми-кўпми бунга эришди ҳам.

Энг муҳими, ёнида Ойсулув. Бири-биридан ажралгиси келмайди ҳеч. Бири-бирига ҳамдард, ҳамроз дўим.

Ойсулув ўрмончиликдан кўра, Қундуз теварагидаги муҳитга кўпроқ ўрганиб борар, шу туфайли уникига бутунлай келиб олган эди. Матназар эса илгаригиндай вазоҳати бузилиб, дағдаға кўтариб киравермасди-ю, аммо тез-тез шу атрофда кўзга ташланиб қоларди. Гоҳ тонг пайтлари, гоҳ оқшомлари Қундуз унинг қорасини кўриб қолар, нима қилиб ивирсиб юрганига ҳайрон бўларди.

Баъзан:

«Деразангни о-очанин
Ханжарим учи билан...»—

деган қўшиғи ҳам яқин ўртада эшитиларди. Қундуз уни ҳамон Ойсулудан юрак узолмаётган кўринди, деб ўйларди.

Бир кунни кечаси ҳатто шундай ҳодиса ҳам содир бўлди: ҳовлида кимдир юргандай бўлиб туюлаверди. Сергак ётган уй бекаси биронта кучукдир деб ўйлаб, аввалига унча эътибор қилмади. Бироқ шитир-шитир овоз қайта-қайта такрорланди. Кўп ўтмай шув этиб дөвдордан тупроқ тўкилгандай бўлди. Кейин нимадир гурсиллади. Кимдир томдан қулади шекилли. Кампир бошини ёстиқдан чаққон кўтарди-да, дераза орқали ҳовли саҳнига қаради. Ҳеч ким йўқ. Атроф сув қуйгандай жим. Узоқ жимлик. Кейин кимдир оёқ учида юргандай бўлди. Нимадир тарақлаб, бирмунча жойгача юмалаб боргани, тўнтарилиб қолгани эшигилди. Шундан кейин кампир ортиқ тоқат қилолмади. Сапчиб турди-да, қўшни хона эшигигача борди:

— Ойсулув, Қундузхон, туринглар!— деди эшикни зарб билан қоқиб,— ҳовлида биров юрибди, тура қолинглар!

Орадан ярим дақиқа ўтар-ўтмас бири ички кўйлакда, бири чала кийинган — икки аёл кампир ёнига югуриб чиқишди.

— Сизга ҳам эшитилдими?— шовчиб сўради Қундуз,— Ойсулув, анчадан бери уйкуси қоқиб, «опой, қўрқиб кетяпман, ташқарида биров юрганга ўхшайди», деявериб қўлоғимни еди. Мушук-пушукдир, деб шунча юпатаман, ўпкасини босолмайдн денг.

— Ким экан, эна?— ҳовлиқиб сўради Ойсулув ҳам.

Кампир жавоб бериш ўрнига югуриб ўтинхонага кирди-да, сўйилдай ниманидир олиб чиқди.

— Манавуни ушланг. Қундузхон. Ойсулув, санга темир косов келтираман. Қаёқдайди, қизим?

Уч аёл қўлларида таёқ билан бир-бирларига туртини-суртини ҳовлининг қоқ ўртасига келдилар. Чор тарафга кўз югуртиришди. Ҳеч зор йўқ. Қундуз ўзини тутиб олиб, сўйилини икки қўллаб тутганича шахдам бориб оғилхонага мўралади. Қўралайлар ширингина ухлашар, Миттивой оёқ устида безовталаниб турар, кўзлари аланг-жаламг эди.

— Ҳеч ким йўқ!— деди Қундуз хотиржам тортиб,— қўрқоқ от соясидаи ҳуркар, дегандай ўзимиз ҳам шамолда бўғот шитирласа зир титрайдиган бўлибмиз-э!

Ойсулув ҳамон оёқ-қўли қалтираб, ўзига келолмасди.

— Ўзингиз ҳам эшитдингиз-ку?

— Нимани? Жуда ваҳимачи бўлиб қолибсан-э.

— Тилингизни ботир қилманг, қизим,— деди кампир.— Ойсулувнинг қўрқиши бежизмас. Биров девордан гурсиллаб тушди. Оқшом манови тунука товоқ танов бурчакда эди, супа остига келиб қонти.

— Рост, эна, тунуканинг тарақлаганини ҳам эшитдим.

— Биров тегмаса, тарақламайди.

— Тинчланинг, онажон,— Қундуз яна уни юпатишга ўтди,— биров келган бўлса, бизни кўриб қочиб кетган. Неварангиз уйғонмасдан кириб, ётинг. Юр, Ойсулув, кирдик биз ҳам. Ҳа, нимага серрайиб қолдинг?

Ойсулув ҳадеб кўча эшик томон қўл чўзарди-ю, тили калимага кела қолмасди.

— Яна нима гап?— Қундуз унинг ранги-рўйидан чўчиб кетди ва шу заҳотиёқ у кўз қадаган томонга қаради. Зулматдай қоронғи девор панасида кимдир пусиб турарди. Ой шуъласи тушмасди унинг юзига. Шунинг учун на кийим-кечаги-ю, на башарасини кўриб бўларди.

— Сўйил билан ур, тўнғизни!— бақирди кампир,— ур!

Қундуз сўйилни боши узра кўтарди-ю, уришга улгурмади. Соядаги кимса бир ирғиш билан девор оша нариги томонга гурс этиб тушди. Шу заҳотиёқ отнинг пишиқиргани-ю, туёқ товуши эшитилди.

Эрталаб нонушта маҳали тунги воқеанинг таърифини қилардилар. Ҳангоматалаб қўшни хотин-халажлар гурра-гурра кириб, гапнинг тагига етишга ошиқардилар.

— Биров тушгани ростми, ўз кўзингиз билан кўрддингизми, а?

— Дод солмадингларми?

— Бирон нияти бўлмаса, девор ошадими, гўрсўхта!

— Ўгрига девор чўтми?

Говур-гувур ичида тилли-жағликкина бир аёл билангонлик қилди:

— Вой, айланай сиздан, тўкин-сочин замонда ўгрига нима бор, бўйга етган қиз бор жойини кўзлаб юрган бирон ярамасдир.

Қундузхон қизариб кетди. Ойсулувнинг боши эгик, хомуш, хаёлчан эди.

— Мелисага хабар қилиб қўйган яхши.

— Вой, айланайин сиздан, келган келдню кетди, мелиса қайдан топади уни?

— Топади!— боядан бери жим утирган Ойсулув гап қотди:— Топади, унинг кимлигини мен биламан...— Қизнинг овозида кескинлик бор эди,— у жарамас— Матназар!

Ҳамма оғзини ланг очганича қолди. Пашша учса эшитилгудай. Биронтаси сўз қотишга журъат қилолмасди. Қундуз Ойсулувга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Қоронғида қандай қилиб таний қолдинг?

— Мен унй зулмат ичидаям таний оламан. Девор панасидалигидаёқ танигандим, деворга сакраб минган маҳал адашмаганимни билдим. Худди ўша, опой, девор ошишда унга етадигани жўқ бу атрофда. Узи қўпол бўлгани билан ўғри мушукдай чаққон. Худди ўша! Уни ўзим топиб бераман!

Шундай деди-ю, дик этиб туриб, уй ичига кириб кетди.

Аёллардан бири нягини ушлаган ҳолда: «Во-ой-й!»— деди ингичка ва чўзиқ товуш билан. Яна бири: «Ана, гап бу ёқда экан, айланай сиздан»,— дея шеригини туртиб қўйди.

Кампир ҳамон анграйганича ҳайкалдай қотиб ўтирарди.

Гумон-шубҳалар тагига етилгач, аёллар бирин-кетин ўришларидан туриб, тезроқ янгиликни бошқаларга етказиш учун тарқала бошладилар. Фақат ёши етмишлардан ошиброқ қолган, сипороқ кампиргина қимир этмади.

— Ҳамманинг олдида оғиз озишни эп кўрмадим,— деди у ёлғиз қолишгач,— тунда девор ошган Матназар бўлса бордир. Менинг миямга ҳам ўшадир деган тахмин келиб турувди. У Ойсулувни деб девор ошмаган. Негаки, Ойсулув билан ажралишган-ку. Энди сизга илҳақ бўлиб қолган кўринади, Қундузхон, сизга. Ҳайрон бўлманг, қизим, гапим ҳақ!

— Менга?

— Ҳа, тўқис-тугаллигингиз бағрини тўйраб қўйибди. Шундай деб эшитдим. Бу ёлғон гапга ўхшамайди, баурим!

Қундуз пиқ этиб кулди. Қўзларидан ёш чиққунча кулди.

— Ё тавба! — деди кулгидан энтикиб, — қўйинг-э!

— У ярамаснинг қўлидан ҳар бало келади, баурим, кулманг.

— Ким айтди бу гапни?— хавотирга тушиб сўради уй бекаси.

— Куёвим анов Жойиқбойдан эшитиб келибди. Билишимча, Матназар Ойсулувнинг «бебош»лигидан Ҳожи оғага арзи дод қилган. Оқсоқол унга: «Кетса кетаверсин аёлинг, хотиннинг уруғи қуриб кетмаган. Униси бўлмаса, буниси. Онаси ўпмаган битта бокирасини топиб, ўмар, ўзим орага тушиб, тинчिताману тўй-томошасини ўтказиб бераман», деганмиш. Матназар, ўмарсам ўша тошкентликни ўмараман, дебди. Қасдданми, аламданми, шунақа дебди-да, ишқилиб. Оқсоқол ҳам фотиҳа бериб, омадинг юришсин, дебди.

— Фотиҳаси бошидан қолсин.— Жиғибийрони чиқди кампирнинг,— Ҳожига нима бўлган ўзи-а! Қариган чоғингда иззатингни билиб, ўзингга имон тилаб юравермайсанми? Тўғри келса-келмаса, суриштирмай ҳар балога фотиҳа беришни ким қўйибди сенга! Матназарнинг киму, Қундузхон ким. Тенг-тенги билан, тезак қопи билан деганлар. Қундузхон болам, ўша гўрсўхтадан йироқроқ юринг. Тағин қўлига тушиб, умрингиз хазон бўлмасин, гапимга киринг, айланай.

— Қўрқманг, мени олиб қочиш Матназарнинг қўлидан келмайди!

— Келади!— Хона остонасида пайдо бўлган Ойсулув учала аёлнинг эътиборини тортди. — Ҳали айтдим-ку, унинг қўлидан ҳар бало келади, деб.

Қўшни аёл Ойсулувнинг сўзини илиб кетди:

— У ўйлаб ўтирмайди. Бировнинг жонига жавр қилиш унинг учун оддийгина иш, баурим.

— Наҳотки?

— Ҳа, қабиҳ одамнинг қўлидан қабиҳлик келади!

Қундузнинг юрагига гулгула тушди.

II

Устюртнинг баҳори тугагани сари жазирама иссиғи авжига минарди. Саратон яқинлашар, дашт ранги тубдан ўзгариб борарди. Қўп ўтмай ўт-ўланлар қовжиради. Кийикчашмадаги қўлмак сувлар ҳам қуриб, аввал ботқоқликка, кейин қатқалоққа айланди. Кечаги яшиллик бугун заъфарон, кечаги елга елпинган барглари бугун сап-сарик хазон. Уфққача бар ёйган паст-баландликлар уйқудан қолган мўйсафид сингари лоҳас тортиб мудрайди. Ҳарорат тафтига дош беролмай чўғдай қизарган дашт қувраги чирс-чирс синиб, шохларини тўкади.

Хаёл сингари элас-элас кўзга ташланувчи юпқа шойи парда янглиғ елпинган филғон мунгли овоз таратади.

На одамзод саси, на қушлар садоси бор ҳавода. Факат қўнғизларгина жонсарақ. Яшил капалак эринибгина силкинади. Ҳар ёққа ҳошиядай жило тортган илонлар ажабтовур сиполик билан ўрмалайдиг. Калтакесаклар шундай савлат тўкиб юрадиларки, гўё шу юришларида ҳаёт учун катта маъно бордай. Хуллас, даштнинг ранги ўнгиб, файзи кетиб борарди. Бу — кўздан дарак.

Дашт жониворлари дарё соҳиллари томон сурилиб қолган. Ҳар қадамда бирон жондорнинг шарпасини сезасиз. Туёқ излари гиж-гиж.

Қундуз Кийикчашмадаги яланг бир жойга қўра қурдирди. Биринчи қарашда бу «иншоот» четан деворли чоғроққина қўрғонни эслатарди. Лекин қўрғоннинг атрофи қуршалган бўлади. Бунинг эса бир томони очиқ.

Хуллас, қўра деярли ёй шаклида бўлиб, қоқ ўртасидан орқа томонга олиб чиқадиган четан эшик бор. Ёекин эшик очилиши билан очиқликка эмас, икки одам аранг сиққудай тор йўлакка чиқиб қоласиз. Йўлакнинг охири иккинчи яна бир четан эшикка бориб тақалади. Бу эшикнинг очилиши биринчисига қараганда жўнроқ. Сал нуқисангиз, ғийқ қилиб очила қолади. Аммо биринчи эшик қурилиш жиҳатидан бутунлай бошқача. Уни минг нуқинг, минг суринг, очолмайсиз. На қаноти бор, на туруми. Унинг устига уч-харидан «п» шаклида дор ўрнатилган. Дорнинг қоқ белида ғалтак. Эшикнинг «гардани»га тортилган арқон ана шу ғалтак оша солиниб, бир учи йўлак ташқарисига тушиб туради. Арқон тортилса бас, шириллаб айланган ғалтак ёрдамида эшик тўғон дарвозаси сингари шартта кўтарилади-ю, қўранинг йўлаги очилади. Йўлакдан ўта туриб, иккинчи эшикка етар-етмас чоғроққина супага дуч келасиз. У ер — тарозидир. Унинг нима ҳикмати борлигини ҳикоямиз давомида баён қилармиз.

...Теварак қуюқ зулмат сеҳрида. Осмон тўла юлдузлар жовдир-жовдир. Дашту дала дим ва сокин. От туёқларининг қовжироқ ковул ёки туяқорин ўтларига тегиб шитирлашларигина эшитилади.

Устюртнинг чор томонига тарқалган отлиқлар тонга қадар белгиланган жойларига бориб туришлари керак. Сал кечикишса, тамом, бугунги ишни эртага қолдиришга мажбурдирлар. Тадбирнинг ҳамма икир-чикирларигача пухта ўйланиб, ўртада пишитилган, ҳар бир

киши ўз вазифасини аниқлаб олган, ким қаердан, қандай «ҳужум» бошлашни яхши билар эди.

Қундузхон даштнинг баландгина ерида туриб дурбин орқали атрофга қанча тикилмасин, ҳеч шарпа кўрина қолмасди. Уфқ чети аввал пушти, кейин оқиш рангга кира бошлади. Қундузнинг безовталанаётгани ёнидагиларга аён, лекин ўзлари ҳам ундан кам ҳаяжонда эмасдилар.

Бойназар оға қуришқоқ ўтлар устига ёнбошлаганича хотиржам уйқуни урарди. Қундуз уни уйғотиб, бир нимани сўрагиси келарди-ю, яна ҳар хил андишага борарди. Чол эса кўзи юмуқ бўлгани билан аслида уйғоқ. Қундузнинг ҳолатини зийраклик билан сезиб ётар, аммо атайи билмаганга соларди ўзини. «Майли, юрагинг ҳақириқаверсин, тўлқинланавер. Ҳар бир янги тадбирнинг бошланиши шунақа ҳаяжонли бўлади. Бойназар оғанг ҳам сен сингари қони қайноқ, бесабр эди бир вақтлар. Энди бу ишларнинг ҳадисини олиб, ўпкасини босиб олган. Навбат сенларга. Қайнайвер, тошавер, қизим, охири хайрли бўлади»,— дея шивирларди ичида.

— Ҳозир кун ёришади,— деди типирчилаб Қундуз. У чол бошини кўтара қолмаганидан ранжиб, баттар асабийлашарди:— Ҳамма ўрни-ўрнига туриб улгурдимикин?

— Улгуради, улгуради,— деди ётган жойида Бойназар оға,— улгурмай нима қиларди...

Уфқ четига аланга қўниши билан олам жонланиб кетгандай бўлди. Олис-яқиндан хўрозлар қичқирди. Бузоқ маъради.

Қундуз ҳамон бетоқат.

— Жон ота,— мурожаат қилишга мажбур бўлди охири,— бир нима денг. Вақт борида икки-уч жойга бориб келсак қандай бўларкин?

Чол бошини кўтариб, ўтирган ерида узоқ керишди, ҳомуза тортиди.

— Нимага?

— Хабар олиб келсак, дейман-да.

— Нима, одамларимизга ишонмайсизми?

— Қим билади. Ухлаб қолиб, вақтида етиб боришмаган бўлишса... Режаларимиз пучга чиқмасайди, деган хавотирдаман.

Чол аста юриб, унинг ёнига келди.

— Пучга чиқмайди, қизим. Қани, дурбинни бериш-чи. Одамларимиз айтдими, қилади. Бойназар оғангиз булар

билан ош-қатиқ бўлавериб... Айтганим тўғри чиқди. Ма-
на, қизим, дурбин, ҳув анови ёққа қаранг.

Қундуз шунча қараб, бирон отлиқ қорасини кўрол-
мади.

— Ҳеч вақо йўқ.

— Яхшироқ қаранг.

Қизнинг кўзи етган жойлар Аму сувлари каби сахти-
ён тусда ғивир-ғивир қиларди. Малларанг увадаларга
бурканган дашт серямоқ тўрвасини кифтига ортиб, олис
сафарга отланган девонани эслатарди. Ана шу кўрим-
сиз манзара оралаб, у ер-бу ерда сийрак чанг тумани
ҳам тўзғиб қолибди.

— Кўрдим,— деб юборди севинч билан Қундуз.

— Энди кунчиқар томонга қаранг.

— Кўрдим.

— Кўнглингиз жойинга тушдими, қизим?

Бойназар оға, Сафармурод, Ойсулув яна уч йингит
тўпланиб, ўз вазифаларини қайта текширувдан ўтказ-
дилар.

Бугунги тадбир фақат Қундузнинг дирижёрлиги бў-
йича ўтказилади. Қузатув пункти— шу тепалик. Ўтка-
зпалажак бутун тадбир жараёнида у шу ердан жилмас-
лиги керак. Қўра қурилган майдон шу ердан яққол кўзга
ташланади. Талатўп маҳали хиёл чалғиш, бирон хато
содир бўлса, фақат шу ердан кўриш мумкин, холос.

— Сафармурод, ўғлим, кўп нарса сенга боғлиқ,—
дея уқтириб қолди чол неварасига,— қайси қулоққа
қанақа балдоқ тақишликни ўйлаб ўтирмайсан. Тўғри
келганини тақавер. Қўлингга илинганини. Рақамини
эслаб қолиб, Ойсулувга айтиб улгурсанг бўлгани.

— Мен ўша топдаёқ дафтарга тиркайман.

— Ҳа, балли қизим, рақаминг қаршисига ўлчовини
тушираверасан. Уни Бойназар оғанг айтиб туради. Чақ-
қон, ҳушёр бўл. Анграйма. Сал чалғидингми, тамом,
такрорлашга фурсат йўқ. Оққуйруқ яшиндай қўлингга
киради-ю, яшиндай учиб кетади, тушундингми?

— Ҳа, балли. Соатга қаранг.

— Бешта кам олти.

— Яна беш дақиқадан кейин ёппасига ҳужумга ўти-
лади. Команда беришга тайёрланаверинг!

— Ҳув анов ёқда икки отлиқ биз тамонга қараб ту-
рибди,— деди Сафармурод кафтини пешонасига қўйиб
дашт қўйнига тикиларкан.

— Мен учта отлиқни кўряпман,— қўшиб қўйди Ой-
сулув.

— Қойилмақом иш бўладиган кўринади-да,— завқланиб кетди ҳамроҳларидан бири.

Қундузнинг масъуллиги тутди:

— Ҳамма жой-жойига!

Теварагида турганлар гурр этиб Қийикчашмага от солдилар.

Қўра томон бораётган Бойназар оға ортидан бир қўлида қисқич, бир қўлида яшик тўла рақам ёзилган тамға-балдоқларни шарақлатиб Сафармурод чопарди. Улар қўрага етишлари билан ҳар ким ўз ўрнини эгаллаб, янги буйруққа шай турарди.

Ойсулув каттагина дафтар ва қалам ушлаган ҳолда қўра йўлагининг орқа томонига ўтиб кетди. Ёлғиз қолган Қундуз билагидagi соатдан кўз узмай ҳар бир дақиқани санаб ўтказарди.

— Бир ярим минут...— дея шивирлади ўзига-ўзи.— Бир минут, эллик секунд... Қирқ... ўттиз беш...— У қизил байроқчани олиб баланд кўтарди.— Ун беш... Ун... беш, тўрт... уч... икки, бир! Бошланг, азаматлар!

Байроқчани ҳавода силкитиб, ерга туширди. Қўққисдан бутун дашт чайқалгандай бўлди. Чор атрофдан отлиқлар ўқдай отилиб чиқдилар. Ёв устига ёпирилган лашкарларнинг голибона наърасидай қудратли қийқириқлар янгради:

— Хо-хо-хе-хе-хе-е!

Қундуз дурбинни кўзидан олмай атрофни ҳушёр кузатарди. Отлиқлар олдига тушиб олиб елиб келаётган саноксиз сайғоқлар Қийикчашма томон оқардилар. Бироқ улар дарё яқинидаги пистирмадан чиқиб ёпирилган бошқа стлиқлар тўдасига дуч келдилару орқаларига қайтдилар. Малларанг тўқайлар, бутазорларга ўзини урганлар ҳам пана-панадан қаршилаб чиққан отлиқлар қуршовига тушаверди. Отлар кишнар, чанг-тўзон кўтариб дам у ёққа, дам бу ёққа чопишар, бир ерда уюлиб гир айланишарди. Қийикчашма шовқин-сурон, тала-тўполон, саросима, ҳаяжон, қийқириқларга тўлди. Сайғоқлар ялангликлар узра жон асраш пайида ўзини ҳар ён урар, қулонлар, ёввойи тўнгиз, гангиб қолган тулки болалари, яна нималардир бир ерда айланишар, қаёққа югуришмасин, олдиларидан жонли девор тўсарди. Отлиқлар борган сари ҳалқани торан-тириб, қисиб келар, фақат қўра томон йўналган очик майдондаги узундан-узоқ йўлак қолдирмоқда эдилар. Таҳликага тушган жониворлар ҳам ана шу йўлак орқали қўрага ўзларини уришга мажбур бўлардилар.

Қундуз турган тепалик олдидан Амунинг улкан бир тармоғи тўлқин уриб ўтарди гўё. Тармоқ эмас, лов этиб ёнган аланга оқими жўшиб оқарди. Оёқ остиниги зир титратиб гумбурлаган садолардан ақлинг озгудай. Таъқибчилар ичида ўн тўрт-ўн бешга тўлиб-тўлмаган навқирон ёшлар ҳам оз эмас. Улар улоқ чопди ўйнаётган ҳақиқий чавандозлардай тўда оралаб жавлон уришар, жон-жаҳдлари билан бақиршиб-чақиршиб, ва-зифаларини сидқидилдан бажаришарди. Баъзан эса отларини ҳаддан ортиқ чоптириб юбориш билан таъқибга олган жониворларидан ўзиб, ўтиб кетиб қолишарди. Шундай пайтда ҳар бир ҳаракатни ниҳоятда ҳушёрлик билан кузатаётган Қундузнинг овози рупор орқали янграрди:

— «Қизил тонг»ликлар, «Қизил тонг»ликлар орқага қайтинг! Пода тўзиб кетади, орқага қайтинг деяпман!

Қулоқни қоматга келтирувчи маъраш, кишнашлар ичида ақлини йўқотган ёввойи жондорлар инсонга бўйсунишдан ўзга илож қолмаганлигини сезиб қолдилар. Қундуз нафасини ичига ютиб, ҳозир нима содир бўлишини олдиндан билиб турарди гўё. Одамлар унинг айтганини бекаму кўст бажаришга уринардилар. Селдай тошиб оқаётган жониворларнинг ҳаммаси қўрага қамалса тамом — марра уларники. Бироқ муаммо аввал ўйлаб қўйилгандай осон кўчмади. Қутилмаганда шундай ҳодиса юз бердики, таърифлашга тил ожиз. Димланиб қолган кучли тўфон қирғоқ дамбаларини ўпириб кетгани каби сийғоқлар ҳам икки ёндаги отлиқлар сафини бузиб юборди. Устига-устак, одамлар бошидан сакраб ўтиб, қочиб қолардилар. Қундуз шап этип тиззасига уриб қўйди. Боядан бери жон ҳолатда томоқ қириб бақириб-чақирিশлари бир пул бўлди. Титраб, қақшаб кетди у. Икки қўли билан юзини яширганича ўтириб қолди.

— Тамом, тамом, ҳаммаси барбод бўлди!— деди у.

Чавандозлар йўл қўйган хатоларини тузатишга киришдилар. Икки-уч гуруҳ сафдан ажралиб чиқди-да, тум-тарақайлаб қочаётган сайғоқларни қувиб кетди. Ҳаммасини бўлмаса ҳам кўпчилигини қуршаб олиб, изига қайтаришга эришди.

Қун кўк юзига кўтарилиб, баданларни қизита бошлади. Чаккалардан шаррос тер қуйиларди. Юз-кўзларини ювиб тушаётган аччиқ тер ғашга тегар, томоқларга чанг тиқилиб йўталтирарди. Қийқириқлар пасайиб қолди. Баъзиларининг кўзлари ҳеч нимани кўрмасди.

Жониворлар дуч келган отларга ўзларини уриб, сап-чирдилар. Аҳвол танг. Қундуз бошини кўтарди. Энди ҳаммадан кўра жониворларнинг ҳолига ачина бошладди. Биронтаси от туёқлари остига тушиб, нобуд бўл-маса гўргайди, деб чўчирди.

Тобора кун қизиб, бошланган тадбир чўзилиб кетди. Аммо уни тўхтатиб бўлмасди энди. Охирига етказиш ксрак. Бошқа йўл йўқ!

Сафлар яна ўзини ўнглаб олди. Жониворлар кўра ичинини тўлдириб, тегирмон паррагидай гир айланиб қолишди. Бир-бирларини туртиб-суртиб иргишлаб, кўра деворлари устидан ошиб ўтмоққа шайланардилар. Бир-роқ буни олдиндан сезиб деворларни мустаҳкам ва баланд қилиб қуришган эди.

— Оч, оч! Нимага анграйиб қолдинг? — бақирди яна Қундуз, — эшикни кўтар!

— Торт арқонни! — бу Бойназар оғанинг буйруғи эди. Ниҳоят, галтак шириллаб айланди-ю, арқон четан эшикни кўтариб юбориши биланоқ тагидан бир эмас, икки сайғоқ юлдуздай учиб йўлакка ўтиб олди. Улардан бирини чаққон тутишиб ер тарози устига қўйишди. Сафармурод шу заҳотиёқ унинг қулоғига жаз этказиб балдоқ тақа қолди. Буни у шунчалик тезлик билан бажардики, ҳатто темир қисқич тешган қулоқдан қон чиқиб ҳам улгурмади.

— Ўн саккиз! — деди у дарров.

— Ўн саккиз, — дея такрорлади Ойсулув, қўлидаги дафтарга шу рақамни қайд этаркан. — Ёздим!

— Вазни — саксон тўққиз! — деди Бойназар оға.

— Саксон тўққиз... Ёздим!

— Узунлиги — бир юз беш, бўйи — тўқсон уч... Қўй-вор жониворни!

Қўлдан чиқиб, ўқдай отилган сайғоқ орқа эшикни бир нуқиш билан очиб юборди-ю, ўзини кенг далага урди.

— Тамғаси — ўн саккиз... Оғирлиги саксон тўққиз кило... Узунлиги бир юз беш... бўйи — тўқсон уч! — Ёзганларини такрорлади Ойсулув.

Тарози устига иккинчи сайғоқ келтирилди. Шундан кейин навбатма-навбат учинчиси... тўртинчиси... еттинчиси...

Ҳар бир жараён учун бир-икки минутга етар-етмас вақт сарф бўларди, холос. Аммо шу қисқа муддат сурункасига такрорланавергандан кейин тинкангни қу-

ритиб қўяр экан. Ҳамманинг ранги-рўйига қараб бўлмас, чаинг, лой, отлар ҳориб, баданларидан тер ҳоври буғ сингари уфуриб турарди.

Бойназар оғанинг ҳам суроби тўғри бўлиб қолди. Қундуз билан Ойсулувнинг кўзлари киртайиб, ич-ичига ботиб кетди. Сафармуроднинг қисқич ушлаган қўлларини қалтирар, чилп-чилп қонга беланган бармоқлари жонсиздай...

Туш маҳали барча мириқиб ухлаб олди. Иштаҳа билан овқат сийлди. Бир-бирларига ҳазил-ҳузул сўз айтиб чақчақлашишди. Руҳлари енгил тортди. Табиики, не машаққат билан қўлга кирган бўлса ҳам биринчи ғалаба бошқача туюларди. Олдинда яна қанча-қанча машаққатлар борлигини эса ҳеч кимга тааллуқли эмасдай.

Лекин кейингилари дастлабкилари сингари оғир бўлмади. Одамларнинг кўзлари пишиб, аввалига йўл қўйилган айрим хатоларни четлаб ўтиш, камроқ куч сарф қилиб, кўпроқ муддатдан ютиш усулларини ўрганиб олган эдилар. Шу йўсинда қарийб бир ярим ой ичи Устюрт яссилигида истиқомат қилувчи жондорлар борки, деярли ҳаммаси сарҳисоб қилинди: уч минг икки юз қирқ сайғоқ, тўқсон етти қулон, бир юз олти миш уч жайрон, ўттиз тўрт оролпайғамбар кийинги, олти юз ёввойи тўнғиз ва уч юзга яқин архар рўйхатга олинди.

Яссиликда архарлар борлиги илгаритдан маълум эди-ю, аммо кўпчилик уларни қирилиб кетган деб ҳисоблар, бўлса ўн-ўн беш бошдан ошмас, деб ўйлашарди. Натижа бошқача бўлиб чиқди. Улар асосан ғарби-жанубий Чинк харсанглари ораларида, Қоплонқирда ҳаёт кечиришар эди.

Қундуз бошлаб берган ташаббус таҳсинга сазовор бўлди. Энг муҳими, ноёб жондорларга нисбатан барчада шафқат уйғотолди у. Умумий мулк деб саналган табиий бойликни кўз қорачиғидай асраш туйғусини кўзгади ҳаммада. Бироқ севинишга эрта эди ҳали. Асраган кўзга чўп тушар, дегандай, шу беозор маҳлуқлар қисматида яна қандай мусибатлар борлигини, пазоратчиларни эса яна қанча-қанча ташвиш ва жонсаракликлар кутиб турганини ҳали ҳеч ким билмасди.

— Нега мени бу ёққа чақирдинг, Сафармурод? Гапинг бўлса жур, уйда гапир. Энам нима деб ўйлайди? Акаларим кўнглига нима келади? Қўни-қўшнининг наъари тушса...

— Тўхта, Ойсулув, бор-йўғи икки оғиз сўзим бор, айтаману кетаман. Қулоқ сол, буни айтиш учун кўпдан оғиз ростлаб юардим. Икки ойдан ошди. Жуда қийналиб кетдим, мен сенга айтсам...

Йигит қалбига йиғилиб қолган дардини рўйирост тўкиб солишга юрак ютиб келгану, ниҳоят учрашишга муяссар бўлганида тили танглайига ёпишиб қолаётгандай эди. Ҳатто қизнинг қарашига тоқат қилолмай, бошини хиёл буриб олди. Қўлларини қаерга қўйишини билмас, бармоқлари дам-бадам қўйлак тугмаларига ёпишар, уни узиб олиш даражасига етарди.

— Сенга нима бўлди, Сафармурод? «Қийналиб кетдим», деганинг неси? Кўнглингда борини айт, тутилма... Мен ёвузмасман-ку?

— Сени ҳеч ким ёвуз демайди. Сен ёвуз бўлолмайсан... Сен... умуман... Сен жуда яхшисан, Ойсулув... — Шундай деди-ю, яна тин олди йигит.

Қизнинг юзига гуп этиб қизиллик урди. Юраги тилпирчилади. Кўзларини олиб қочди. Бошини қуйи эгиб, ер чизди.

— Тушундингми!— Нега шундай савол берганига Сафармуроднинг ўзи ҳайрон эди.

— Нимани тушунай?— Ойсулув шайтонлик қилиб кулди.

Сафармурод энтикди. Пешонасини ишқади.

— Тавба, ростдан бир нима бўлганми менга? Нима деяман ўзи? Айтмоқчийдимки... Мени қийнама, Ойсулув, қулоқ сол... Мен сенга кўпдан бери айтмоқчи бўлган гапимни айтаман... Ҳа, бугун айтишим керак.

Бошқа одам бўлганда қиз қўл силтаганча кетиб қоларди аллақачон. Сафармурод «бошқа одам» эмас. Йигитнинг изтиробини аллақачонлар сезган, бу — бир томондан ҳузур бахш этса, иккинчи томондан чўчитиб турарди. Унинг наздида ораларида ер билан осмонча фарқ бор гўё. Йигит ҳали соф, ўн гулдан бири ҳам очилмаган, чин кўнгилдан севги изҳор қилса, манамен деган қиз унинг майлига рози бўлади. Ойсулув-чи? У ҳам ёш, баҳор чечакларидай айни очилиб етилган пай-

ти. Лекин эрга тегиб чиққан, деган номи бор. Сафармурод бу ёғини билармикин? Эл оғзига элак тутиб бўлмайди, ахир. Уйланмаган йигит эр қилиб чиққан жувонни олди, деган маломатга қолмайдими кейин. Унинг ҳам тенг-тўшлари, дўстлари бор, ўртага олиб, бир куни шу ҳақда гап очиб қолсалар...

— Гапимга қулоқ сол,— деди яна Сафармурод андак дадилланиб.— мендан кулма. Ҳар куни тушимда кўраман, сенга интиламан. Сен бўлсанг, терс ўгирилиб кетаверасан доим. Ўша, Қундуз опани қидириб борган кунимиз биринчи бор кўргандим сени... Ўшандан бери азобдаман. Кунда йўлингни пойлайман, Шероролдан қайтишингни кутиб тентирайман. Узоқдан кўраману кўнглим таскин топади. Қачон қаерда бўлишингдан хабардорман, изингдан қолмайман ҳеч. Остонанг ёнига кўп келаман, аммо киришга журъатим йўқ. Жинни бўлиб қолишим ҳам ҳеч гапмас. Кулма мендан, ростини айтяпман...

Ойсулунинг қоматига ярашган гулдор кўйлаги, белини қучоқлаган беқасам камзули, бошидаги чамбар сочлари, гулдай рухсори, хиёл чўчинқираш ва ҳаё акс этган кўзлари Сафармурод қалбини баттар ўртарди. У егерликка ўтибдики, Қундуз ҳимоясидаги қўриқхонадан узоқлашгиси йўқ. Сувдошга борса ҳам икки-уч кун ўтмай қайтиб келаверар, бу билан бобосини ёлғиз қолдириб, ранжитаётганини ҳам сезмасди. Чолнинг атрофидаги муҳитдан Қундуз теварагидаги муҳитнинг бора азизроқ, файзлироқ туюлар, ўзини шу муҳитга боғланиб қолаётгандай ҳис қилаверарди. Ойсулувга қанча яқин юрса, шунча бахтиёр. Аммо қиз билан бирон марта яқин бўлиб, суҳбатга қонган эмас шу чоқ-қача. Мана ҳозиргидай гаплашиб олишни орзиқиб кутган эди. Ниҳоят, эришди.

Авваллари жувоннинг ўзи унинг назари тушган маҳал хиёл мийиғида кулиб жавоб қиларди. Жон офати табассуми кундай ярқираб кетарди. Бора-бора бундан асар қолмади. Қиз ўзини олиб қочадиган, нигоҳини четлаб ўтадиган бўлиб қолди. Бу билан ҳамма нарсга ўзгариб кетди гўё. Мана, ниҳоят, Сафармурод Ойсулунинг уйига келди-ю, бир бола орқали уни чақиртирди. Улар ёт кўздан панароқ деб поялари аллақачон ўриб олинган жўхоризор марзаси бўйлаб булоқ бўйига келган эдилар. Суҳбат худди шу ерда борарди.

Сафармуроднинг «қийналиб кетдим», деган гаплари унга қаттиқ таъсир қилди чоғи, нафаси ичига тушиб,

йигламоқдан бери бўлиб турарди. Бир нима деб, жавоб қилгудай бўлса, ўкириб юборадиган худди... Суви камайиб, сўқир кўздай чўкиб қолган булоқ эса ҳозир бежилва, сокин эди. Икки ёшнинг суҳбати унда рашк қўзғагандай бўлди бирдан. Косадаги сувдай чайқалди-ю, шовур урди. Ер бағирлаб уфурган шамол қизининг этаклари билан ўйнашиб, болдирларигача очиб юборди. Қуриган ёвшан шохларини синдириб, ҳар ён улоқтирди. Хас-чўплар тўзғиди ҳавода. Узоқ-узоқларда чанг қуббалаб кўтарилади. Бироқ икки ёш парво қилмасди бунга. Кўзларига ҳеч нарса кўринмас, қулоқлари ҳеч нимани эшитмасди.

— Шу гапларни менга айтмасанг бўларди, Сафармурод,— деди ниҳоят сокин товуш билан Ойсулов.

Йигит бир қадам олдинга ташланди:

— Нимага... Нега унақа дейсан, Ойсулов? Ахир, мен...— У қалқиб кетиб, томоқ қириб олди.— Айтмасам бўлмасди-да, ахир... Шу қарашларинг, шу жоду кўзинг, товушинг сеҳрига бардош қилолмай қолдим. Оҳанрабойнинг борми, билмайман, мени ўзингга яқин тортганинг тортган. Бир кун кўрмасам, эзилиб юраман кечгача. Кўнглимга чироқ ёқса, ёримайди. Ишим ўнгидан келмай қийналиб юраман. Ҳа, сулуvgинам, бу уқубатларга чидаш осон дейсанми? Менга асиру мубтало бўл, десанг, бўлай, сенинг ҳукмингдан чиқмайин, майли. Сени деб яшайман, сени деб нафас оламан... Фақат мени бу азобдан қутқарсанг бас. Борди-ю, бошқада кўнглинг бўлса, айт. Севгида сенга лойиқ эмаслигини рўйи рост гапир. Ранжимайман, тақдиримга тан бериб, этагимни елпийману келган йўлимга кетаверман! Айт, чироғим, айт!..

— Бас қил, Сафармурод, бу гапларинг билан мен бечорани қийнаёпсан!— Ойсулов икки қўлини бағрига маҳкам босганча ҳалқа-ҳалқа ёшга тўлган кўзларини ердан кўтаришга журъат қилолмасди. Шу билан бирга фарёд кўтариб юборишдан ҳам ўзини аранг тутиб турарди,— бу гапларни сен айтмадинг, Сафармурод, мен эшитмадим... Мен кетай...

— Тўхтаб тур,— деди шошиб Сафармурод,— яли-наман, кетма, сулувим. Шунча азобинг етмасмиди... Кетма. Сени жонимдан ортнқ кўриш билан... жонингга теккан бўлсам, кечир...

— Ундай деб ўйлама, оғажон... Менни қийнама! Сени ҳар сўзинг юрагимга ханжар бўлиб ботишини сезяп-

санми? Бунга тоқат қилолмайман. Мени кечир, жон Сафармурод... Мен борайин... Сен ўзингни босиб ол, мени унут...

— Вой худойим-ей, нимага ундақа дейсан? Бирон важи бўлса, айт.

— Қистама! — жувон энтикиб, овозини ичига ютди. — Мен айтолмайдиган гапни айтишга зўрлама, — деди у зўрға. — Мени юрагингдан чиқариб ташла.

— Йўқ, унутолмайман! — Шартта қайрилиб кетмоқчи бўлган Ойсулуннинг қўлидан тутди у. — Нима десанг, де. Аммо унут дема, Ойсулун... Унутолмайман бари бир...

Қиз қўлини тортиб олди.

— Унут!

— Нимага ундай дейсан?

— Бу мумкин эмас? — жиддий тикилди жувон, — бу мумкин эмас!.. Қисматимни билмайсан-ку, ахир... Ҳеч нимани билмайсан!

— Биламан!

— Нени биласан?

— Ҳаммасини! Ҳаммасини биламан, шунинг учун севаман, оқилам. — Йигитнинг овозида ҳам кескинлик уйғонди. — Ўтинаман.

У Ойсулуннинг қўлларини шартта олиб, лабларига босди, Ойсулун унинг эгилган боши узра энгашиб бетартиб таралган сочларига лабларини тегизмоқчи бўлди-ю, яна бирдан чўчиб ўзига келди-да, қўлларини тортиб олди. Сўнг кескин бурилди-да, орқасига қарамай чопқиллаганича кетди.

Йигит бошини икки қўли орасига олиб, маҳкам қисганича қолди. Маст кишидай турган жойида тебранди. «Мени севишинг мумкин эмас...» дея Ойсулуннинг гапларини такрорлади беихтиёр. Икки-уч қадам олдинга юрди. Жувон эса аллақачон кўздан йўқолган, фақат хас-чўпларгина пирпирак бўлиб юрарди атрофда. У маст одамдек чайқала-чайқала шудгорни пайҳонлаганича юриб, булоқ бўйидан олислаб бошлади. Бирдан кимдир чақиргандай бўлди уни. Ортига қаради. Булоқ лабига жийдага қантариқлик оти кишнаётган экан. Сал бўлмаса, уни унутиб кетаркан-а!

Отга минди. От эса қаёққа боришини билмай, бир ерда ҳақ деб тураверди. Ниҳоят, тоқати тоқ бўлди шекелли, ер тепинди. Пишқирди. Бошини бир силкиб, тизгини бўшлигини сизди-да, аста одимлади.

Тиканли хас-чўплар от туёқларига сурканар, йўл-

дан қайтармоқ бўлиб, ортга тортқилар, жилға сингари шовур-шувур сас чиқарарди.

Кутилмаганда от юришдан тўхтади. Нимадандир ҳуркиб, бир силкинниш билан пишқирди. Қандайдир қуш қаттиқ қийқирди. Сафармурод эгар устида қалқиб кетди. Шошиб теваракка қаради. Бир неча қадам нарида бургут ўтирар, сўрамай-нетмай бостириб келадиган отлиқни анчадан бери кузатарди. Бундан унинг жаҳли чиқди. Қанотларини елкандай ёйиб, гир айланганича қаттиқ чинқирди. Отни чўчитди-ю, аммо йўлдан қайтаришга қурбн етмади. Шундай пайтда тентирайдиган бошқа жой қуриб қолган эканми, дегандай, қанотларини яна асабий силкиди. Отлиқ эса пинагини бузадиган эмас. Демак, атайи унинг тушлигига халал етказмоқчи экан. Тайёр ошга пашша тушди-я, тамом энди, қочиб қолиш керак. Бошқа илож йўқ!

Сафармурод шамол бағрини ёриб кўкка кўтарилган қушга кўзларини қисиб қаради-да, кейин ўзига кела бошлади. Атрофга аланглаб ҳайрон бўлди. Қачон, қандай келиб қолди бу ёқларга?

— Суф-э, сендай одамга!— дея ранжиди ўзидан-ўзи, кейин отнинг бошини келган томонига бурмоқчи бўлди. Шу заҳоти кўзи нимагадир тушиб, юраги шув этиб кетди. Ҳозиргина бургут кўтарилган ерда бир сайғоқ чўзилиб ётарди, қулоғида таниш тамға ҳам бор. Бунини Сафармуроднинг ўзи қадаган эди. Сайғоқ эса ҳаракатсиз ётар, қорни шишиб, қаппайиброқ қолган эди.

Сафармурод отдан тушди-ю, яқинроқ бориб тамға рақамини кўздан кечирди: етмиш етти...

Жағи очилиб, тили осилиб қолибди жониворнинг, жон берганга қадар ҳам тоза азоб чекканга ўхшайди. Биқинидан оққан қон уюшиб қоп-қорайиб кетибди. Қайси қўлинг сингур ўлдирди бунини?

Ўқ биқинидан тешиб ўтибди.

— Ярамаслар!— дея муштумини тугди у.

Иигирма қадамча нарида яна шундай ҳодиса: бир юз учинчи...

— Аблаҳлар!— дея қаҳр билан бақириб юборди Сафармурод. Лаблари қисилиб ғижирлади. Ўша хиёнаткорни ҳозироқ учратса-ю, бўғиб ташлай қолса!..

Қони қайнаб кетди унинг. Оғзига келганини аямай айтиб сўка бошлади. «Бундай разилликдан нима ҳаловат топа қолдинг, ярамас?! Шу беозор, бегуноҳ жабрдийда нима ёмонлик қилганди сенга?» Кейин ўйлаб

кетди: шундай золимлик замирида бирон сир йўқми-кин? Ейиш учун отилса, ташлаб кетадими? Рост, бу машъумлик тагида шак-шубҳасиз бирор сир бор.

Сафармурод ҳодисадан Қундузни тезроқ хабардор қилиш учун отини елдириб кетди. У дашт ўртасида со-дир бўлган мазкур жиноятни қасддан қилинганига ас-тойдил ишонди. Лекин аслида ундай эмас, воқеа бутун-лай бошқача бўлган эди.

Ўтган кечаги тун ҳавоси ниҳоятда сокин ва илиқ эди. Чигирткаларнинг чириллаши-ю, тирикчилик пайи-да изғиган мавжудотнинг уввосигина бузарди бу со-кинликни. Ой ҳамон чиқмагани учун атроф зим-зиё. Икки қадам нарини таниб бўлмасди. Фақат геккон деб аталган чўл калтакесагигина писанд қилмасди бу-ни. Унинг кўзлари ўткир. Думини гижинг қилиб, узун оёқлари билан тик кўтарилган ҳолда бир неча чақирим нарида нима бўлаётганини кўра олади. Хиёл хатар сезилса, бас, багрини ерга бериб ётиб олади-да, душ-мани ёнидан ўтиб кетгунига қадар чурқ этмайди. Ран-ги тупроқ рангида бўлгани учун кундуз кунлари ҳам уни дафъатан таниб олиш қийин.

Шу кеча ҳар сафаргиди инидан ирғиб чиқди-да, атрофга қулоқ солди. Хатар йўқ. Демак, бемалол овоз-ни ванг қўйиб, дилни чоғ қилавериш мумкин. У чир-қилласа, бақбақаси пуфакдай шишиб кетар, бутун ву-жуди ҳаракатга келар эди. Овози олис-олисларгача етиб борар, ўзига ўхшаш қанча-қанча калтакесаклар-нинг бирин-кетин ковакларидан бош кўтариб, қўшиғи-га жўр бўлишга чақирарди. Ҳаммаёқни чирил-чирил-лар босиб кетади бирдан. Яхлит бир симфония дейсиз. Уларнинг тинчига халал берувчи бўлмаса, эрталабга-ча ҳам тинишмайди. Фақат пешталқинлик қилғувчи-нинг жағи толмаса бас. Борди-ю, унинг нафаси қўққис-дан ўчса, демак, хавфдан дарак бор. Ҳаммасининг да-ми ичига тушади-ю, паққос тинчийди атроф. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Пешталқинчининг қулогига ўнқир-чўнқирлардан сакраб, чайқалиб яқинлашаётган «газик»нинг шовқини эшитилди. Мотор товуши бор-ган сари кучаярди. Машина чироқларидан таралган нур кемаларга йўл кўрсатувчи маёқ шуъласи сингари кенгликлар узра ёйиларди.

Геккон кўзларини чақчайтириб ҳайкалдай қотди. Дафъатан шуъла тушиб кўз нурини кесди. Шартта ер-

га қапишди. Кейин лип этди-ю, тўғри келган ковакка ўзини ура қолди.

Машинада бир эмас, уч киши ўтирарди. Улар ширакайф, оғизларидан оқ ит кириб, қора ит чиқар, машина фараси ёруғига тушиб қолган сайғоқларни жонжаҳдлари билан қувиб келишарди. Кўзни қамаштирувчи нур жониворларни афсунлаб олгандай. Улар шунча югурганлари билан фара ёруғи доирасидан чиқиб кетолмасдилар ҳеч.

— Анавуси семизроқ кўринади, ўшани мўлжалга ол. дирдовини бошингга урасанми?— дея маслаҳат берарди улардан бири,— тезроқ ҳайдасанг-чи,— ўшқириб ҳам қўярди шоферга,— ўнгроқдан юр, энди чапга бур!

— Ер нотекис, мувозанатни тутолмай қоляпман, ўқим беҳуда кетади худди,— нолиди сайғоқларга милтиқ ўқталиб бораётган иккинчиси.

— Ошиқма!— жеркиб берди машина ҳайдовчи,— яқинроқ борайлик, кейин отасан! Яна озроқ... Ана энди от! От, деяпман, нимага анқаясан!

— Ўзинг ҳайда машинангни!

— Э-э... қўлингдан келмаса, нима қиласан катта кетиб? Ҳа, сендақа мерганни... Бу ёққа бер милтиқни!

— Тўхта, бировини отай ҳеч бўлмаса!

— От! От!

Ўқ отилди. Сайғоқларнинг бири умбалоқ ошиб тушди.

— Маладес, бопладинг! Бўш келма, энди анавининини.

— Отолмайман.

— Нимага?

— Қўлим қалтираяпти.

— Бер, ўзим отаман!

Қўштиғли милтиқ кетма-кет отилар, янгидан ўқлар, бақириб-чақириб, сўқинишлар авжга минарди.

Ниҳоят, яна битта сайғоқ қулади. Овлари юришди чоғи. Бу — иштаҳаларини баттар қўзғаб юборди. Бўш келмасликка ўтдилар. Ҳар бирлари иложи борича кўпроқ отиб, маҳоратларини намоиш қилмоққа ошиқардилар. Милтиқ қўлдан-қўлга ўтарди. Нишонга олганлари чап бериб қолиб, ўқлари зое кетса: «Ҳайда, ҳайда тезроқ!»— дея бақириб сўкиб, шофердан аламларини олардилар.

Кутилмаганда машина чуқурликка шўнғиб кетди. Мотор ўчди. Шунча газ берилишига қарамай ўт ола

қолай демасди. Яна жийтиб сўкишлар бошланди. Бир-бирларини айблашар, қанча сайғоқни назардан қочириб юборганларига ачиниб, тиззаларига уришарди.

Сўнгра ўқ отган йигит кабинадан тушиб қоронғида тимирскилай-тимирскилай қулаган сайғоқни топди. Хийла каттагина экан. Шерикларини чақирди. Учовлон уни кўтаришиб, аранг машинага олиб келдилар.

Шофер капотни очиб, мотор ичини ковлаштирди. Нимаснидир тузатди. Машинасини чуқурликдан олиб чиққунча эси кетди.

Йўлга тушдилар. Энди ортда қолган ўлжаларини йиғиштириб олишлари керак. Тоза қидиришди. Бироқ сайғоқларни қувлашга берилиб, йўлдан бутунлай чалғиб кетган эдилар. Отганлари қаерга қулаб, қаерда қолганини билмасдилар. Ҳозир тун-ку, даштли жойда кундуз кун юриб, йўлингдан адашасану...

Қидира-қидира тинкалари қуриди. Тополмадилар. Фақат эртаси кун Сафармурод тасодифан худди ана шу фожианинг устидан чиқиб қолган эди.

IV

Егерлар кун бўйи из қидириб эслари кетди. Даштда нима кўп, машина излари. Қайсиниси тунда қароқчилик қилганларга тегишлилигини билиб бўлмайди. Бунинг устига муттасил шамол қутуриб, ҳаммаёқни текислаб юборган. Изларнинг янги, эскисини фарқ қилолмайсан. Ҳозиргина сени етаклаб кетаётгани бошқа бирор изга уланади-ю, калаванинг учи йўқолади. Баъзан оёғинг остидан лоп этиб янгиси чиқиб қолади-да, олис-олисларга етаклаб кетади, яна кейин айлантира-айлантира тинкангни қуритиб, ҳалиги йўлнинг бошига келтириб қўяди. Гангийсан, ҳорийсан! Охири дайди-санқиликдан воз кечишга мажбур бўласан. Фақат Бойназар ога қайта-қайта кузатиш, синчиклаб текшириш орқасида ҳар бир изни фарқлар, куннинг қайси маҳалда, қандай машина ўтганлиги, унинг ичида қанча юки борлигигача аниқлай оларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. У етиб келди-ю, из қидирувчиларнинг мушқули осон кўчди.

— Из — «газик» машинаники, — деган хулосага келди у, бир соатга яқин гивирлаб юриб, — ичида уч-тўрт кишидан кам одам бўлмаган.

— Қаёққа кетган деб ўйлайсиз уларни?
— Тўппа-тўғри Борса келмасга қараб йўл олган.
— Қайсинисига?
— Уша, биёбондагисига. Айтганимга кириб, Борса келмасни мўлжаллаб кетаверинг, янглишмайсиз.
— Сиз-чи?

— Оббо, қизим-эй, Бойназар оғангиз, борса, сану манга бориб қолади. Қўйинг мени. Азалдан даҳанаки жангга тоб-тоқатим йўқроқман. Урнимга Сафармурод ҳамроҳ бўлади сизга. Бор, ўғлим, бўш келма.

Чол ҳақ чиқди. Борса келмаснинг кунботаридан икки чақиримча нарида улкан минорадай темир ҳавоза ракета янглиғ кўкка бўй чўзган эди. Бу ердан отилиб чиққан нефть довуғи ўз муддат ичида бутун республикага ёйилган, радио ва газеталар нефтчиларнинг жасоратлари, кундалик ютуқлари тўғрисида тез-тез материаллар бериб турарди. Борса келмасдан қирқ чақирим олисроқда эса Қорақудуқ, олтмиш чақиримда Қувончли бурғуларини ишга тушириш тараддуди кўриларди. Борса келмас қудуғи — Устюртдаги барча бурғулар ичида энг йириги. Тарновлардан оққан қора олтин махсус ҳовузни тўлдирмоқда. Ёзиллаб келиб-келиб турган машиналарнинг кети узилмайди. Иш кийимлари қора мойга беланган ишчиларнинг кўзлари чақноқ, димоғлари чоғ, ўз вазифаларини сидқидилдан бажариш билан мағрур...

Ҳавозадан нарироқда қандайдир қувурларни пайвандлаётган йиғитлар икки отликни кўришлари билан бир нафас юмушларини тўхтатиб тикилдилар. Айниқса, бежиримгина қизнинг от устида виқор билан ўтириши диққатларини боғлаб қўйди уларнинг. Чунки шу ўтиришда Қундузхон манман деган билан кўпкарида беллашмоққа шайланган ҳақиқий чавандозларга ўхшаб кетарди. Баъзиларни оғизларини ярим очганларича сассиз анграйдилар, баъзилар нимо-ишора билан тиржайишиб бир-бирларига маъноли қараб қўйишарди. Отлиқлар эса кўзнинг тушса, бошинг айланиб кетгудай баланд ҳавозадан нигоҳ узмасдилар. Кўкда сузган лахта-лахта булутлар фонида ҳавоза аста бир томонга оғиб бораётгандай, ҳализамон гурсиллаб қулаб тушадигандай гўё.

Оқ халатли ёшгина қиз ингичка шиша пробиркани тарновдан оқиб бораётган қора массага ботириб олди-да, қуёшга тутиб, унга узоқ тикилади. Кейин яқингинасидаги вагон уйлардан бирига кириб кетади.

Катта-катта бостирмалар остида уйдаи-уйдай келадиган машиналарнинг парраклари гир айланади. Қулоч-қулоч сербар ленталар ҳар ён тортилиб, генератор, движокларни ишга солади. Уларнинг шовқин-суронидан оёқ остинг бетиним гумбурлайди, теварак ларзага келади.

Икки отлиқ нимага келганларини ҳам унутган сингари биёбон ўртасидаги бу янги манзарадан кўз олмай кезишар, сурондан отлар ҳуркишар эди. Сафармуроднинг оти сурила-сурила пайвандчилар устига келиб, улардан бирини босиб кетишига сал қолди. Сапчиб ўриндан тургани жаҳл билан силтаб ташлади:

— Ог ўйинингни нарироқда қилсанг-чи, ҳой! Бу ер сенга цирк майдонимас-ку!

Сафармурод отининг қорнига ниқтаб четга ўтди.

Ҳалиги жеркиб берганининг овози Қундузни ҳам ҳушига келтирди:

— Кечирасиз, бу ерда ким бошлиқ?

— Нима?

Қундуз шовқинни босиб кетар даражада бақириб гапирди:

— Бошлигингизни сўраяпман!

— Бизда мастер бор, поммастер бор. Қайсиниси керак?

— Энг каттаси.

— Отдан тушиб, ҳов анови уйга кириш, бўлмасам. Бари бир, отингиз билан сизмайси унга.

Йигитлар кулди.

— Бу жонон отдан тушса ҳам эгардан тушмайди-ганлардан кўринади.— Пичинг қилди улардан бири.

Яна қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Шундан кейин Қундуз бир сакраб, ерга қўнди-да, тизгинни Сафармуродга тутқазди. Қундуз кирган вагон — уй, ичи ёп-ёруғ, деразалардан нур ёғилиб турарди. Девор тагида ўринлиқлар. Столда чизмаларга тўла шалдироқ қоғозлар. У ер-бу ерга «Электр токидан эҳтиёт бўлинг», «Манани газандалардан эҳтиёт бўлинг», деб ёзилган огоҳлантирувчи плакатлар, қорақурт, паланга, чарх илон, кўлвор илон, чаёнларнинг суратлари осифлиқ.

Хона турли турли аппаратлар билан тирбанд. Саргил соч, юзларини қўл шамоли ялаб, қип-қизарган, брезент шим кийган, майкачан, кўзлари кўкиш рус йигити электр орқали ким биландир бақириб гаплашмоқда:

— Валечка, эшитяпсанми? Роса олтида... йўқ, олтида, деяпман, Валечка, приём...

Селектордан аёл овози эштилари-ю, аммо аппаратнинг вағиллашидан гап маъносига тушуниб бўлмасди. Овоз эса қандай вағирлаб бошланса, яна шундай вағирлаб тугарди. Ҳар гапнинг охирида «приём» деган сўзни такрорлаш ҳам унутилмасди.

— Бошлиққа етказиш эсингдан чиқмасин, бугун етти тоннадан ошади, эшитяпсанми, етти тоннадан... приём!..

Қундуз ана шу ақлли аппаратлар олдида ўзини жиддий, ишчан ва салобатли қилиб кўрсатмоққа уринаётган ўспиринга бепарводай плакатларни кўздан кечириб юарди.

Сафармурод отларни боғлаш учун салқинроқ жой излаб, вагон — уй орқасига ўтди. Оёқ депсиз топталган ерда кул уюмлари бўлиб, атрофида қора пашшалар гулгон ўйнади. Дудланган гўшт ҳиди димоққа урди дарров. Кечаси яхшигина базм бўлган кўринади бу ерда. Бетартиб сочилган қоғоз парчалари, бўш шишалар, тутунда косовдай қорайиб кетган ёғочлар, чала ёнган тахта бурдалари... Ундан нарида танадан шилиб олинган каттагина терини қуритишга ёйиб қўйилган. Тери устида ҳам гўшт қоқига ёпишган қовоғарию пашшалар уймалашади.

Сафармуроднинг хаёлига нимадир келди-ю, югуриб бориб терини ўгириб қаради. «Аҳа, мана энди сирларинг очилди,— деб юборди у худди ёмби топиб олган одамдай хурсанд бўлиб.— Энди ҳеч қандай тонишлару жавобгарликдан қочиб қолишларга ўрин йўқ. Ҳаммаси ойдин. Мана, далил».

Жиноят қилишга қилишибди-ю, сирнинг ошкор бўлиб қолиши ҳақида ҳеч қайсилари ўйлаб кўришмабди. Шундай кенгу мўл биёбонда битта иккита сайғоқ йўқолганини ким билиб ўтирибди, ким қидириб келарди, деб ўйлашган-да. «Сайғоқ сўймай қўлинг сингур, пихи қайрилган қассоб экан,— деб ўйлади Сафармурод, — бирон ерини кесмабди-я!!»

Ҳақиқатан ҳам тери танадан усталлик билан шилиб олинган эди. Ҳатто калла терисини шилиш ҳам жуда пухта бажарилган. Шилинган тери қулоғида Сафармурод қўли билан тақиб қўйган темир балдоқ. Беш юз олтмиш тўрт... У балдоқни шартта узиб олди-да, Қундуз ёнига югурди.

Бу пайт Қундуз билан бурғу мастери ўртасида қиз-

ғин тортишув борар эди. Икковлари ҳам лавлагидай қип-қизариб кетишган, асаблари энг сўнгги нуқтага бориб қолган эди.

— Йиғинг, одамларингизни!— буйруқ қилди вужу-ди ларзага келган Қундуз,— йиғинг, бир ерга, ўзим гаплашаман!

Мастер ҳам итоат қила қолди.

— Хўп, ҳозир йиғаман. Аммо кўпга ушламайсиз,— дея дағдаға аралаш огоҳлантирди,— вақтимиз зиқ. Бугун етти тоннадан оширишга аҳд қилганмиз.

— Яхши, яхши, хотиржам бўлинг...

Сафармурод тамғани узатди, Қундуз боядан бери қўлтиғидан қўймаётган катта дафтарни очиб, унга ёзилган тамға рақамини топди. Бир юз йигирма бир кило... «Қорнинг ёрилгурлар»,— дея гўлдираб қўйди ксйин.

Вагон — уй олдига одамлар йиғилди. Айримлари терга ботиб кетишган, мойли қўллари билан пешона-лари, бўйинларини артар эдилар. Кўпчилик эса иш кийимларининг тугмасини ечиб, кўкракларини шамолга тутдилар.

Мастер ғовур-ғувурни босишга ҳаракат қилди:

— Қани, йигитлар, бирпас жағингизга дам беринг-лар-чи. Ҳа, баракалла. Мана энди қулоқ солинг. Қар-шингизда турган хоним сизга икки оғиз ваъзхонлик қилмоқчи.

— Икки оғиз эмас, тўрт оғиз... Беш-олти оғиз! — лўписа билан гап бошлади Қундуз, вагон — уй зинаси-да туриб, — балки ундан кўпроқдир. Гап шундаки, ўр-тоқлар, бугун кечаси бир эмас, учта жониворнинг жо-нига қасд қилгансиз. Бу жиноятингиз учун қонун олди-да жавоб берасиз энди.

— Қанақа жонивор, қанақа жиноят?— Ўзини гўл-ликка солди йиғилганлардан бири.

Ушнинг саволи гурр этиб шовқин кўтарилишига сабаб бўлди. Ҳар ким ҳар хил савол ташларди ўртага.

— Сиз ўзингиз кимсиз, аввал, танишиб қўяйлик.

— Сал пастроққа тушинг, хоним. Нима қилибмиз жазога лойиқ?

— Жим, жим, тише, ўртоқлар!— мастернинг овози янгради яна.— Бу хоним Кийикчашма қўриқхонасининг назоратчиси эканлар. Юракларида нима бор, гапириб олсинлар, атайи сўз сўзлайман, деб келган, а, умид билан!

Ўртада кулги кўтарилди. Қундуз мастернинг писанда-пичингига парво қилмай давом этаверди:

— Ўзингизни гўлликка солманг. Нима қилганингизни яхши биласиз ҳаммангиз. Бир эмас, уч сайғоққа ўқ отиб, нобуд қилгансиз. Қўнглингиз кабобхўрлик тусаб қолган экан, бошлиқларингизга айтсангиз бўлмасмиди, гўшт топиб бер, деб. Ёки гўшт сотиб олишга пулларингиз йўқми? Маошингиз камлик қиялпими?

— Э, нима деяпсиз?— унинг сўзини бўлди мастер,— буларнинг ҳар биттаси ойнага олти юз сўмлаб туширади. Жуда ўлар ҳолатда эмасмиз, ҳов!

— Ўлар ҳолатда бўлмаганингиз шуми? Тунда дайдиб, ем қидириб қолибсизлар? Қойилман-э, без теринглар-а бундан кўра!

— Ҳўв, ҳўв, ойим қиз, тилим бор деб катта кетаверманг, акаси, гапириш бўлса биз ҳам анойиларданмасмиз.

— Нима хусуматинг бор, айта қолмайсанми гапни резинка қилмай.

— Битта жонивор одамдан азизми? Чўлдаги чўллаганники, деганлар, шунга ҳам ота гўри-қозихонами?

— Тангрининг молини шайтон қизганибди.

— Тангрининг моли, деб талон-торож қилаверинглар бўлмаса!— Қундуз бўш келмади,— кўзингизга нима кўринса, отиб кетаверинглар. Чўлдан ҳеч зоғ қолмасин.

— Ҳой, нима деяпсан ҳадеб? Битта-яримта номаъқул иш қилган бўлса, қилгандир, ҳаммани баробар ёмонотлиққа чиқараверасанми?

Қундуз мамнун кулди.

— Бирники — мингга, деб шунга айтадилар-да. Ишчи деган номга иснод келтириб юрган ўша «битта-яримта»нинг кимлигини мендан кўра ўзингиз яхшироқ биласиз. Била-кўра туриб, илламагансиз. Маана, унинг касрига ҳаммангиз қолиб ўтирибсиз энди.

— Ҳали ичингизда кимдир чўлдаги — чўллаганники, деган мақолни ишлатди,— давом этди Қундуз.— Мантиққа тўғри келадими шу гап? Ёки чўлдагининг эгаси йўқми? Давлат-чи?—У дафтарини варақлаб, белги қўйган жойларга кўз югуртирди.— Кечаси содир бўлган жиноятнинг зарарини эшитиб қўйинг. Етмиш еттинчи тамғали сайғоқнинг оғирлиги — бир юз олти килограмм. Бир юз учинчи тамғали сайғоқ — бир юз ўн тўрт килограмм. Беш юз олтмиш тўртинчи тамғали сайғоқ — бир юз йигирма бир килограмм. Буларни

гўштга чаққанда йигирма икки пудга яқин бўлади, пулга чаққанда фалон пул. Бунинг устига уч-тўрт баробар ортиғи билан тўлатиб олишга қонун бор.

Ўртада яна норози говур-гувур кучайди.

— Бекор гап!— деди орадан кимдир.

— Ҳақинг йўқ!— деди иккинчиси.

Одамлар савол устига савол бера бошладилар. Бироқ Қундуз жавоб беришга улгурмай мастер унинг елкасидан туртди.

— Сизни бошлигимиз йўқлаяпти,— деди ва яна оломонга қараб, ҳозир адабини ейди, деган маънода кўзини қисиб қўйди.— Селекторда!— дея ўшқирди у Қундузни ишқарига бошлаб киргач.

Қундуз селектор ёнига келди-ю, нима қиларини билмай тураверди.

— Наушникни қулоққа олинг!— Дўқ билан гапирди яна мастер, ўзи эса телефон трубкаси орқали бақира бошлади:— Приём! Приём!..

— Менга қаранг, ойимқиз,— деган зардали товуш эшитилди Қундузга,— нимага ҳаммани ишдан қолдириб, митинг уюштириб юрибсиз? Қим ҳуқуқ берди сизга? Приём...

Қундуз қаёққа гапириш кераклигига ақли етмай довларади. Наушникдаги овоз эса такрорланди.

— Приём...

Мастер қизга имо қилиб аппаратдаги мембранани кўрсатди:

— Бу ёққа қараб гапираверинг, эшитади.

— Алло!— деб юборди қўққисдан Қундуз, бу мастернинг кулгисини қистатди.

— Мен сизга «Алло!» эмасман,— деган жавоб келди наушник орқали.

— Қимсиз бўлмасам?

— Умгровман. Устюрт нефть қидирув экспедициясининг бошлиғи ўртоқ Умаров бўламан, тушундингизми?!

— Менга қаранг, ўртоқ Умаров, одамларингизни тийиб қўйсангиз бўлмайдимми?

— Манавини босинг,— тушунтирди яна мастер,— приём, денг... приём денг!

— Приём...

— Нима қилибди одамларимга?

— Нима қилганларидан хабарингиз йўқми? Бўлмасам, эшитиб қўйинг, улар ўғирлик қилишган. Ўғирликдан ҳам баттар. Тунда сайгоқларга ҳужум қилиб, учта-

сини отишган. Иккитасини даштда қолдириб, биттасини жиғилдонга уришган, приём...

— Шу холосми? Вой-бўй, мен омбор-помборингизни ўмаришибдими, дебман,— заҳархандалик билан кулди бошлиқ,— менга қаранг, отингизни билмайман. Майли, ким бўлманг, менга бари бир, келинг, шундай келишиб олайлик: эрта-индин қўлим бўшаса, ўзим олдингизга бораман. Шунда очиқ-ойдин гаплашиб оламиз, хўпми? Шу арзимаган хархаша деб, ишдан қўймаг ҳаммани. Приём!

Қундузнинг жаҳли чиқди.

— Гаплашсак, гаплашаверамиз. Аммо «арзимаган хархаша» деганингиз нимаси? Арзиган-арзимаганлигини суд ҳал қилиб берсин бўлмасам. Приём!..

— Мени қўрқитяпсизми? Янглишасиз, олажон, мени унча-мунча дўқларингиз билан чўчитолмайсиз. Кечирасиз-ку, лекин ҳозир етиб борсам-чи, ҳой...

— Мен ҳам қўрқмайман сиздан! Ади-бади айтишишга вақтим йўқ, тамом, қолган гапни судга ҳавола қиламиз, вассалом! Приём!

— Қўлингиздан келганини қилинг. Осмон қўлингизда бўлса ташлаб юборавермайсизми! Ўзимизнинг ишимиз бошимиздан ошиб-тошиб ётганда сизнинг хархашангиз бормиди энди. Бўлди, бас, митингни ёпиб, туёнгингизни шиқиллатиб қолинг у ердан!

— Менга дағдаға қилманг, агар шунчалик зўр бўлсангиз, одамларингизнинг танобини ўзингиз тортиб қўйинг, яхшими?

— Ҳозир борганимда-ку, таноб тортиш қанақалигини ўзингизга кўрсатиб қўярдим-а! Афсус, узоқдаман. Бунинг устига аёл киши экансиз, шукр қилинг. Менга қаранг, шу иззатингизда туринг-да, жўнаб қолинг тезроқ! Кейин пушаймон ейсиз!

— Қўрамиз ким пушаймон еркин ҳали, хайр кўришгунча!

Қундуз тақ этиб наушникни аппарат ёнига ташлади-да, хонадан чиқиб кетди.

Аппаратда эса Умаровнинг ҳамон нималардир деб бақираётгани ташқаригача чиқиб турарди.

— ...Сизга айтаман... Приём, приём!..

Икки отлиқ Борса келмас қудуғидан кўнгли хижил бўлиб қайтди. Сафармурод ёнма-ён борар экан, қизиқсинди:

— Нобуд бўлган сайғоқлар ҳақини маошларидан ушлатиб қолиб, суд ундириб берса, уни нима қиламиз?

— Ундириб беришса, колхозлардан ем-хашак сотиб оламиз.

— Гўшт ҳисобига ўтказиб, сайғоқ ўрнига қўй ёки бошқа жонлиқ сотиб олиб беришса-чи?

— Уни ҳам биронта чорвадор хўжалик ҳисобига ўтказамиз, улар бизга ем-хашак беришади. Тушундингми?

— Тушундим... Ҳаммасига тушундим, опа!

Қундуз нефть қидирувчилар экспедицияси устидан шикоят хати ёзди. Жиноятнинг олдини олишга экспедиция бошлиғи Умаров шахсан совуққонлик қилаётганини ҳам қистириб ўтди. Бу билан ўзимга янги бир душман орттириб олдим, деб ўйлаб қўйди. Бироқ шундан кейин ҳеч қанча вақт ўтмай Умаровдан аввал Тождиннинг ўзи келиб исканжага олди уни.

— Нефтчилар билан гижиллашиб нима қилардингиз?— деди у тўнгиллаб.

— Дарров сизга арз қилишибди-да, қойил-э! Умаров деганингиз ўтакетган сафсатабоз экан. Мен боғдан келсам, у тоғдан келади. Ўзини тушуниб-тушунмасликка олади сатта. Мен ҳам бўш келмадим. Оғзидан чиққанини бўғзага уравердим.

— Йўғ-э?

— Бир эмас, уч сайғоққа тажовуз қилишибди-ю, «арзимаган хархаша», дейди-я. Қанақа арзимаган бўлади, дедим.

— У-чи?

— Уми? У... «Дўқингиздан қўрқмайман, қўлингиздан келганини қилинг», деди. Мен ҳам қўрқмайман сиздан, дағдағангизни менга қилманг, дедим...

— Шуми?

Қундуз елкасини қисди.

— Шу, холос. Ҳа, айтмоқчи, судга беришимни айтдим. Нобуд бўлган жониворлар ҳақини тўлатиб олишимизни уқтирдим.

— Яхши қилмабсиз. Ўзингизни ёмон кўрсатиб нима қилардингиз? Тарбияси йўқ, бетгачопар аёл экан, деб жар солиб юришибди.

— Солишса солишаверсин... Нима қилишим керак эди? Боплабсиз, қойил қилибсизлар, даштда учраган жониворга ўқ отиб, нобуд қилаверинглар, дейишим керакмиди?

— Ҳар қалай, улар меҳмон. Бизда меҳмон — отадан азиз, биласиз. Бунинг устига улар кечаю кундуз ер ту-

бидан қора гавҳар олиш учун жонларини жабборга беришяпти. Жасоратларига қойил қолса арзийди. Икки-учта туёқ деб уларга қаттиқ гапириш инсофданмас. Қайси меҳмондўстликда бор бунақа жиззакилик?

— Ҳайронман,— деди қиз анчадан кейин хомушлик билан,— меҳмон, деб меҳмондўстликни юз-хотир қилиб, ҳамма нарсани талатавериш керакмикин? Унда назоратчининг вазифаси нима бўлади? Бизлар хўжа-кўрсингами, ё?

— Йўғ-э?

— Мен сизга ҳам тушунолмай қолдим.

— Эгрига олманг гапимни, Қундузхон. Мен айтмоқчиманки... Ҳар қанақа гапнинг фурсати, вақти-соати бўлади. Бемаврид айтилган тўғри гап ҳам қаттиқ ботиб кетади баъзан кишига...

— Темирни қизингида босган маъқул эмасми?— Синовчан тикилди унга Қундуз.— Йўқ,— деди кейин қатъий,— модомики, менга шу вазифани ишониб топширибсизми, марҳамат қилиб, қўйиб беринг ўзимга, уни сидқидилдан бажарай. Удда қилолмасам, истаган маҳалингиз бўшатаверинг, хафа бўлмайман.

— Менга яна тушунмадингиз, Қундузхон...

— Тушуниб турибман. Тожиддин ака, фақат тутган мавқеингизга ақлим етмай қолди, холос.

— Йўғ-э?

— Яъни демоқчисизки, сайғоқларга ҳам зарар етмасин, меҳмонлар ҳам ранжимасин. Бошқача қилиб айтганда, сиз ҳам, кабоб ҳам куймасин, шундайми?

Тожиддин томоқ қириб олди.

— Оббо сиз-эй, шунақа дерсиз деб ўйламасдим ҳеч. Хўп, хўп, таслимман. Вазифангизга чиндан ҳам меҳр қўйибсиз, хурсандман. Фақат битта саволим бор: борди-ю, ўзим учун биронта сайғоқ отиб олсам-чи, мени ҳам судга берасизми?

— Сизни ҳамманинг ўртасида шахсан ўзим суд қилиб, элдан жазо сўраб бераман.

— Йўғ-э? Раҳбарлик ҳурматим қаёққа кетади унда? Анча ҳайинқиб қолдим сиздан.

Тожиддиннинг ярим чин-ярим ҳазил гапларига Қундуз мийиғида кулиб жавоб қилди:

— Ёқмасам, марҳамат, ҳали айтганимдай, истаган маҳалингиз бўшатиб юбораверинг. Ихтиёри бошим!

Тожиддин илжайиб, нафасини ичига ютди.

— Қаранг, биров ҳаллослаб келаяпти,— деб қолди, отини таққа тўхтатган Тожиддин.

Қундуз уни олисдан кўрибоқ таниди.

— Ойсулув!— деди у таажжуб билан, —бир гап бўлганга ўхшайди. Тезлатинг отингизни.

Ойсулув энтикиб-энтикиб нафас олар, кўксига қўлини қўйиб кўкрак ҳаяжонини босмоққа уринарди. Нўхат гулли оқ кўйлак этаклари гиёҳ шохларига илиниб, тилка-пора бўлиб кетган, юзларида тер, лаблари кўкарган эди.

— Опой, опой!— дерди у ҳансираб, — фалокат, опой... Тезроқ...

— Нима бўлди? Қанақа фалокат?

— Миттивой!.. Қуралайлар олов ичида қолди, опой. Анов жақда!..

У қўл чўзиб кўрсатган томонда қубба-қубба бўлиб буруқсаётган тутун осмон сари кўтариларди.

— Қундузхон,— деди воқеага тушуниб Тождидин,— Ойсулувни мингаштириб олинг. Ўтнинг авжи баланд кўринади. Уни даф қилиш ёлғиз сиз билан менинг қўлимдан келмас, одамларни йиғиб бораман, тез! Сизлар дарё бўйлаб чопиб ўтинглар!..

Икки от икки ёққа шамол бўлиб елиб кетди.

V

Кийикчашмадаги ярим доира қўранинг очиқ томони беркитилиб, бутун бир доира ташкил қилган эди. Ер тарази турган йўлак очилиб, ўртадаги битта эшик қолган холос. Илгари қўра орқали жониворларни қувиб йўлакка кирилса, энди аксинча, йўлак орқали қўрага қувиб кирилади.

Кейинги кунлар қўра ҳақиқий шифохонага айланди. Даштда бирон жонлиқ оқсаган ёки унга жароҳат етган бўлса, дарров шу ерга келтириб, даволашар, бутунлай соғайиб кетмагунча қўйиб юбормасдилар. Қўрада беморлар учун ҳамма шаронт мавжуд — ем-хашак, сувдан зориқшмасди ҳеч.

Шундай қилиб, қўрадан туёқ аримас, бири соғайиб кетса, ўрнини иккинчиси тўлдириб турарди. Улар ёнига ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тумшуқлари атрофи қўтирлаб кетган Миттивой келиб қўшилди. Унга ўрганиб қолган қуралайлар дод-фарёд кўтаришди. Миттивойсиз оғизларига туз татимай қўйдилар. Ҳар ён тинмай югуришар, «ҳомий»ларини қўмсаб «ме-ме»лашганча ҳовличи бошларига кўтаришарди. Ойсулув уларни ҳам «шифохона»га олиб келиб, Миттивойни кўрсатди-ю, тинчишди.

Бугун ҳам шундай бўлди. Туш маҳали Қундузнинг уйига келиб, кампир тайёрлаб қўйган икки шиша сутни олди-да, қўра томон чопди. Лекин унга етиб боролмади. Қандайдир куч таққа тўхтатди. Қўранинг теварагини ўталанга қуршаб олаётгандай бўлиб кўринди. Ҳақиқатан шундай эди. Қовжираган ажриқзорлар чирсиллаб ёнар, қоп-қора тутун кўкка ўрларди. Ҳализамон қўрадан номнишон қолмайдигандай.

Бирдан қўлоғига Миттивойнинг додлаётгани, қурайларнинг бўзлаётгани эшитилаётгандай туюлди. Эсхонаси чиқди.

— Вой, шўрим!— дея турган ерида ўтириб қолди.— Ҳов, жардам беринглаарро-у-ув!

Унинг овозини ўздан бошқа ҳеч ким эшитмади. Ўрнидан турди. Икки қўлини боши узра кўтарганича бақириб, чопқиллаб қолди. Йўлда неча бор йиқилиб, неча бор тиззаларини яра қилди. Этаклари тилка-пора бўлди. Не алпозда Қундузни қидириб келса, у йўқ. Тождидин билан дарё ёқалаб келаётганини кўрганлар бор экан.

— Хайрият, — деди-да, ит қувлаган телбадай яна оёғини қўлига олди.

Қундузни топиб, икковлон от чоптириб қайтаётган маҳал қўра олдига бир неча одам йиғилиб қолган, лекин нима қилишларини билмай бошлари қотаётган эди. Қундуз Ойсулунни отдан тушириб, ўзи қўра атрофини гир айланиб чиқди. Яқинроқ боришнинг иложи йўқ. Шамол буруқсоқ тутунларни гирдобга олар, атрофга тўзғитар, четан девор остида шафақ ранг олов ўрмалаб, бесанок тиллари билан ер ялар, хору хасларни таг-туғидан юлқиганича чор ёққа ўрмаларди. Бешафқат олов ялаб ўтган қозонкуядай қоп-қора сўқмоқ сингари излар ерга ястанар, махлуқотнинг сўнгги ризқ-насибасини ҳам шилшийдм қилиб кетарди.

Қундуз беҳуда қўра айланишдан ҳеч нима чиқмаслигини тушунди-да, отни шартта орқага бурди-ю, камондан отилган ўқ сингари бир сакрашда кўкка ўрлаётган аланга устидан ошиб ўтиб, қўранинг қоқ ўртасида пайдо бўлди. Қоп-қора тутун ичида гангиб юрган жониворлар уни сезмадилар.

Қундуз жониворларни эшнк томон йўналтириб, бу дўзах исканжасидан озод қилиш ниятида ҳай-ҳайлаб бақирарди. От эса кўзига тутун кириб ачиштирганига чидамай ирғишлайди, осмонга сапчиб, эгасининг ҳукмидан қутулиш чорасини излайди. Ташқарида одамлар питирлашиб югуришар, таёқ, шох-шаббалар билан ер

савалаб, аланга домини қирқишга уринардилар. Ҳаммадан кўра Ойсулув жонсарак. Унинг овози ҳам у ён-бу ёндан эшитилиб қолади:

— Опой, қай жердасиз? Опой, товуш беринг, совми-сиз?

Қўққисдан атрофни қийқириқлар босиб кетди. Бел, кетмон кўтариб келган Тождидин бошлиқ отлиқларнинг шовқини эди бу. Улар отларидан тушибоқ ишга киришиб кетдилар. Қаёқдандир етиб келган бульдозер ҳам қўра деворларини қулатмоққа ошиқди. Ғужғон ўйнаётган махлуқлар ҳориб-чарчаганларига қарамай, ирғиш-лашдан тўхтаб демасдилар. Баъзилари таппа-таппа ерга қулаб, ажал соатларини кутишга ўтдилар. Шунинг устига бульдозерлар тариллаб келиб, каттагина йўлак очиб нажот бермоқчи бўлди. Қулонлар бульдозерлар оша ўқдай учиб ўтишди. Сайғоқларнинг бири улар ортидан изма-из сакрашга чоғланди-ю, ногирон оёғи халал бериб, шундоққина бульдозер хокандози ёнига гурс этиб йиқилди. Бульдозер ортидан чала-ярим ёниб, буруқсаб ётган тўсинлардан сакрай-сакрай одамлар киришди-да, беҳол, бемажол жониворларни олов исканжасидан олиб чиқа бошлашди.

Қундузнинг оғзига тутун тикилиб, бўғилиб-бўғилиб йўталар, кўз очишга илож тополмай бир ерда гир айланарди. Тождидин кела солиб эгасига бўй бермай қийшанглаётган тўриқ қуноннинг сувлиғидан тортиб судрашга тутинди. Қундузнинг афт-ангорига қараб бўлмасди. Кийимларидан тутун буруқсаб турарди.

— Ўзингизни дўзахга урмай турсангиз нима қиларди?— силтаб ташлади Тождидин уни очик ҳавога судраб чиққач,— бунақа қаҳрамонлик кимга қерак?

Бемор жониворларнинг ҳаммасини қутқаришга имкон бўлмади. Қутқарилганлари ҳам чалажон эдилар. Сайғоқ болаларидан бири жишга айлана бошлаган, иккинчисининг эса юнгларида куйинди анқимоқда эди. Икковини бирин-кетин қўлига олган Ойсулув йиғламоқдан бери бўларди. Миттивой эса Ойсулув қўлидаги есирларга талпиниб, ялаб-юлқарди ҳадеб. Унинг ҳаммаёғи қўнғир, жизгинак.

Бел, кетмонлар ишга тушди. Одамлар қўра атрофида ариқчалар ковлаб оташ йўлига ғов солдилар. Аланга тиллари дала-даштга илашмай туриб ғарот берилди. Қовжираган қип-яланғоч буталар қоп-қорайиб алвастиларга ўхшаб қолган.

Қундузда ўжарлик пайдо бўлди. Қоп-қора харобалик

Ўрнида аввалгисидан ҳам яхшироқ, мустаҳкамроқ янги қўра қурдиришга астойдил бел боғлади. Бу тўғрида Тожиддинга тезроқ маслаҳат солгиси келар, лекин кўчат ўтқазувчилар билан банд бўлиб, иши бошидан ошиб-тошиб юрганда миясини қотиришга истиҳола қиларди.

Сабр қилди. Кутилмаганда Тожиддиннинг ўзи унинг ёнига келиб, бир конверт топшириб қолди. Конверт ичида хат: «Қўнғирот район ўрмон хўжалигига қарашли қўриқхона егери Қундузхон Жамоловага!—дейилганди хатда,— ушбунни ёзиб, маълум қиламизки, ўзбошимчалик билан тунда овға чиқиб, уч сайғоқни нобуд қилган тўрт ишчига нефть қидирув экспедицияси маъмурияти чора кўрди. Суд ҳукми билан ҳар бирига уч сайғоқнинг тирик вазни ҳисобида жарима солинди. Жарима яқин кунларда тўланади. Шунингдек, сизнинг назоратингиздаги жониворларга нисбатан тажовузкор бўлмаслик масаласи барча бурғу-қудуқларда кўрилиб, махсус тадбир қабул қилинди. Бинобарин, барча ишчилар номидан кечирим сўраб, Устюрт нефть қидирув экспедициясининг бошлиғи

М. Умаров».

Хат охирида илова тариқасида шундай жумла ҳам бор эди:

«Ёнғинда куйиб кётган қурилмангизни қайта тиклаб беришни ҳам ўз зиммамизга олганимизни билдириб қўйишга рухсат этасиз!»

— Буниси қойил бўлибди!— деди Қундуз мамнун жилмайиб туриб, кейин хатни тўрт буклаб конверт ичига солиб қўйди.

VI

Куз ҳавосининг турқ-атвори тез-тез бузила бошлади. Осмону фалакни булут галасидай қуюн чангга тўлдириб, шамол қутуради. Дам ер бағирлаб эсади, дам ҳуштак чалиб, балиқчи қушдай чийиллаб теваракни элак-элак қилади.

Бўрон туради. Даштнинг бор-бисотини шолчадай қоқиб, қийратади. Домига тушганни қора телпакдай ҳар

ён улоқтиради, жарликлар, пасқамликлар сари суриб бориб, зарб билан уради.

Дарё томондан совуқ елвизак юриб кечалари ҳамма нарсани шамдай қотиради. Қип-яланғоч шох-шаббалар чирс-чирс синиб тушади. Хазонлар тўзғийди. Эрталаб қарасангиз, ҳаммаёқ оппоқ қиров. Хиёл кун тиги ёйилиши билан эса чор тарафдан паға-паға ҳовур кўтарилиб, булутдай ёйилиб юради.

Кийикчашмада ҳам шундай. Япроқлари дув тўкилган буталар туман ичига кўмилиб, хира соядай аранг-аранг кўзга ташланардилар.

...Кўп ўтмай Устиуртнинг қиши бошланди. Бу — Темиржон билан Қундузнинг бу ёқларга хизматга келганидан кейинги иккинчи қиш эди. Унинг ёзи қанча иссиқ келса, қиши шунча совуқ бўлиши маълум. Ахир, бу йилги ёз ҳазилакам қиздирдими. Қиши ундан қолишмаса керак. Бунини айниқса ҳайвонлар олдиндан билишга мойил. Об-ҳавонинг ўзгаришларини, содир бўлажак табиий ҳодисаларни муддатдан илгарироқ сезиб олиш қобилияти уларда ниҳоятда кучли. Тўғма ҳис, тўғма туйғу. Ҳар сафар декабрь ўрталарида ҳам уларнинг шу атрофда юрганларини кўриш мумкин эди. Бу гал ноябрь тугар-тугамас қатор тизилишиб Сувдош томон жўнаб қолдилар.

— Ҳисобдан ўн беш-йигирма кун аввал қўзғалишди, — деди Бойназар оға, — бу йилги қиш Кийикчашмада ҳам жон асрашга имкон бермайдиган кўринади.

Чол гапида ҳақ чиқди. Жониворларнинг сўнгги изи ўчмасданоқ денгиздан шундай кучли совуқ эсиб бердики, тирик жон оёқда туришга ожиз қолди. Қор бўралаб ёғиб бошлади. Борлиқ оппоқ зулмат қўйнига ғарқ. Олдинга юришга имкон бермайди. Нафас ололмайсан, оғиз очсанг, қор киради.

Худди ана шу кунлари Қундуз касал бўлиб қолиб, докторларнинг қистови билан марказдаги шифохоналарда батамом тузалиб келиш учун Тошкентга жўнаб кетди. Шифохонада ётарди-ю, Ойсулув билан хат орқали алоқа боғлаб турарди бари бир. Лекин ҳар сафар ҳам Ойсулув яхши хабар ёзавермасди. Чунки егерлар учун энг қийин дамлар бошланган, уларга отда юриш у ёқда турсин, чана билан дашт кезиш ҳам амримаҳол бўлиб қолган. Қор эса бўралашини қўймасди. Кейинги ҳафта ичи шунчалик кўп ёғдики, ҳажм жиҳатдан ўтган йил

бўйи ёққан қорға нисбатан анча кўп. Бойназар оға Сувдош ҳам қор остида қолиб, жониворларнинг аҳволи баттар оғирлашганлиги ҳақида гап топиб келди. Бу яхши гап эмасди, албатта. Даштдаги жониворларнинг фақат ем-хашагинингина асраб қолиш мумкин. Қор сийрақроқ ёққанида бошқа гап эди, туёқлари билан қор титиб, тимирскилаб, гиёҳ илдизлари, жингил, шувоқ шохчаларини ғажиб тирикчилик қилишарди. Бу йилги совуқ уларни ана шу насибаларидан ҳам маҳрум этган. Айниқса, ёш бўғин, энди тетапоя бўла бошлаган қуралайларнинг ҳолига ачиниб кетасан киши. Очлик балоси устига совуқ қўшилиб, уларни тўғри келган жойда қулатар эди. Тунги совуқлар қирқ даражадан ошган кунлар эса бақувватроқлари ҳам тик турган ерларида ҳайкалдай қотиб, музлаб қолаверардилар. Олисдан ҳар ер-ҳар ерга қаққайтириб қўйилган тулумларми, деб ўйлайсиз. Бориб қарасангиз, қаҳратон қиш совуғида қурбон бўлган жониворлар. Бешафқатлик кўзга кўринмас ёвузлик уруғларини атрофга сочиб, бегуноҳ мавжудот жонига жабр қилаверарди. Унга бас келувчи йўқ. Ҳамма нарсанинггина қаҳрига маҳкум! Шундай бўлгач, қандай қилиб Ойсулув Қундузга доим фақат хушxabар ёзиши мумкин. Ёлгон-яшиқни дўндиришга қўли бормаиди. Умирида бировни алдаган эмас. Эпполмайди бари бир.

Ойсулув ана шундай оғир аҳволда қолган эди. Унга бирдан-бир кўмакдош бўладиган Бойназар оға билан Сафармурод ҳам Сувдошга кетиб қолган. У ерда ўзларининг ишлари бошларидан ошиб ётарди. Тожиддиннинг топшириғи билан навбатма-навбат дам у колхозга югуришади, дам бу колхозга. Бироқ ҳар хўжаликнинг ҳоли ўзига аён. Совуқ шундай қиличини яланғочлаб тураверса, жамғарма ем-хашаклари ўзларига етадимиди-йўқми — номаълум. Ётиб ейишга тоғ ҳам чидамайди. Ҳар бир жониворнинг хашаги ўлчовли. Шундай пайтда улардан кўмак сўраб борганинг билан бировга ундай кўри-насан, бировга бундай. Биров берса, чин кўнгилдан берар, биров оғриниб. Бари бир қандай бўлмасин, бу фалокатнинг олдини олмоққа астойдил киришиш керак. Аммо учи-кети йўқ даштнинг шунча ютоқиларини тўйдириш учун озмунча ем-хашак зарурми? Эрталаб олиб келинганни кечасига етмасди.

Тожиддин ҳам оёғи куйган товуқдай юғуриб қолган. Ёзда бепарво бўлгани учун тоза таъзирини еяпти. Уша кунлардаги бир мажлисда Қундузхон сўзга чиқиб қишнинг ғамини ейиш кераклиги ҳақида гапирмаганмиди.

Тожиддин ваъда берди-ю, кейин бошқа ишларга берилиб кетиб, оқибатда совуққа қолиб кетди. Бой берилган муддатни қайтариб бўлмас экан.

Худди шунинг устига Довулбой ота Темиржон номидан расмий мактуб келтириб берди. Мактубда дашт ютоқилари кўчатзорларга ёпирилиб келиб қордан аранг ниш бериб турган ниҳолларни ғажнётганлари баён қилинган эди. Бунақада ўрмончиларнинг йил бўйи қилган меҳнатлари бир пул бўлиши мумкин. Агар ўрмон хўжалиги бошлиғи бунинг олдини шошилишчи олиш ҳақида ўйламас экан, республика ўрмон хўжалиги Давлат Комитетига шикоят ёзишлигини ҳам эслатиб ўтган эди.

«Ҳа, дағдаға қилмаган сен қолувдинг,— дея энсаси қотиб, мактубни ғижимлаб ташлади Тожиддин. — Ҳаммасига мен айбдор. Сизлар талаб қилишни биласизлар, дўқ-пўписа қилишни... Яна тобе ходимлар эмиш-а! Сендан юқори келса, келадикки, ҳеч пастга тушмайдиган бўлар. Одатда бошлиқнинг гапи гап, дегани деган бўларди. Бизда бўлса, аксинча. Суф-э, ҳаммангга!»

Тожиддиннинг тажанглиги тутиб, жиғибийрони ошди. Боши қотди. Кейин ғижимлаб ташлаган жойидан мактубни олди-да, стол устига ёйиб, аста текислади. Қайта ўқиб чиқди. «Ютоқилар мурғак кўчатларни ғажибдими, демак, охири хайрли бўлмайди. Олддини олиш керак. Ҳаммаёқни шипшидам қилиб ташлайди. Аҳолини ёрдамга чақирмаса бўлмас. Тезда киришиш керак бу ишга!»

Шундай қарорга келди-ю, Бойназар оға билан Сафармуродни яна Шероролга жўнатди. Кўчатларни ҳимоя қилиш чорасини кўришсин тез. Ҳар бир ниҳолни кўз қорачиғидай асрашсин!

VII

Кейинги кунлар Сувдошдаги сайғоқлар Чинк қоялари ораларида кун кечиришарди. Лайлак уя сингари олоқ қалпоғини бошларига дол қўйган қоялар совуқ шамол, изғиринлардан ўз ҳимоясига олган эди уларни. Бироқ очлик азоби ўз ҳукмини ўтказиб турарди. Айниқса, қорини қаппайиб, эрта-индин кўзи ёрийдиган ургочиларига қийин эди. Аксарияти қимир этишга ожиз. Энди дунёга келган қуралайларнинг ҳоли нима кечади? Она томоқ емаса, этига эт битмаса, елинига қандай сут йиғилсин? Бирдан-бир чора — туғиб, енгил тортгандан кейин қуралайини совуқ ҳукмига топшириб кетавериш. Шундагина ўз жонларини асраб қолишади. Ҳаёт қонунини шу

экан. Қандай бўлмасин, яшаш учун курашмоқ керак.

Улар эҳтиёткорлик билан битта-битта одимлаганларича харсангтошлар ости, ковакларни тимирскилашга тушардилар. Туёқларни билан қорни титкилаб, кемира-кемира, минг бор ғажиб ташланган повда-ниҳол илдиизига қайта оғиз уришар, бир чимдим емиш топилса, қор, муз аралаш ковшардилар. Баъзилари букчайган ҳолда қояларга суяниб бошларини қуйи эганларича туришар, баъзилари ажал соатларини кутиб, кўзларида мўлт-мўлт ёш билан оёқларини обдан чўзган ҳолда қимир этмай ётардилар. Егерлар у ёқ-бу ёқдан аранг топиб келиб, маълум ерларга сочиб кетган ем-хашаклар билан тамадди қилишар, ем бўлмаган кунлари аҳоли яшайдиган жойлар яқинида тентирашарди.

Қулонларнинг ўзигагина бир дунё овқат керак. Тирикчилиги нуқул егерларнинг қўлигагина қараб қолган жониворлар учун бир ярим-икки тонна хашак урвоқ ҳам бўлмасди. Қиш шаштидан қайтиб, қор эриб, ер юзи очилгунга қадар кўргилик маъна шу.

Бойназар оға билан Сафармурод Шеророл томон борарди. Чана қўшилган икки от учун ҳар чақирим масофани не машаққат билан босиб ўтишга тўғри келмоқда. Ҳаммаёқ тизза бўйи қор. Бунинг устига тунги бўронлар Устюрт яссилигидан қор уюмларини олиб келиб Сувдошга уюб ташлаган. Бир қарасанг, кўзнинг етган жойгача теп-текис. Бир қарасанг, гумбазсимон қор барханлари қаршинида кўндаланг. Отлар гоҳо қорга ботиб, қоринларигача чўкиб, букчайиб қолишади, оёқларини аранг суғуриб олиб не алпозда судралади. Чўнқирликларга дуч келавериб азобланган отларгина эмас, чанадагилар ҳам чарчашди. Бундай пайтларда улар отларига андак дам бериш учун ўзлари қўшқоракнинг икки ёнидан шатакка олиб чана тортишга мажбур бўлардилар. «Ҳайт» деган туяга мадад, деганларидай, отлар ҳам бир оз дам олишади.

Қуёш чарақлаб турган и билан қорасовуқ. Шамол юзларни, қулоқларни тимдалар, қор пуркаб, айнан қорбобога ўхшатиб қўярди сени.

Чанадаги пичан ғарами устига кигиз, пўстак ташланган, Сафармурод пўстакка чўккалаб, пўстинга ўраниб олган. Башараси пўстин ёқалари орасидан аранг кўзга ташланарди, киприкларига майда қиров қўнган. Иккинчи пўстинга Бойназар оға бурканиб олиб, бир қўлида тизгин тутган, бир қўлидаги икки қулоч узунликдаги қамчи билан отларни саваларди.

— Юр, жонивор, юр!— дерди ҳадеб. Оғзидан эса па-га-пага буг отилиб, зум ўтмай ҳавога сингиб кетарди.

Отлар тиришиб-тирмашиб олға интилишар, бироқ йўл-йўлакай ўнқир-чўнқирларга тушиб қийналарди. Бир сафар, «Вой жоним-эй», дегандай қор устига таппа-таппа ётиб олдилар. Ҳаммалари ҳам ўлгудай чар-чашган, қимир этишга мажоллари қолмаган эди.

— Шу ерда тунаб қолсак-чи!— деди кутилмаганда Сафармурод.

Бойназар оға ажабланиб қаради унга.

— Эсингни едингми, болам. Оч-наҳор, ўтин, гугурт-сиз-а? Ҳализамон шом қўниб, тўполонлар бошланиб берса, кўрадиганингни кўрасан. Бўл тез, отларнинг айи-лини бўшат. Даштда буюқ уриб, шамдай қотганларни кўп кўрган буванг. Шу ерда қолсакмиш-а!..

Чол айтгандай совуқ баттар забтига олар, юз-кўзлар-га қор учқунлари игнадек санчилар эди. Отларнинг бу-рун катакларида сумалаклар осилиб қолди. Шудринг се-пилган баданлари эса кулранг тусга кириб, ялтиларди.

Яна таққа тўхташди. Шунча қамчин урган билан жо-нивор отлар қимир этай демасдилар.

— Бирпас юриб, оёқ чигилини ёзайлик,— деди тоқати тоқ бўлган Сафармурод. Устидаги пўстинни чанага улоқ-тириб, ўрнидан тура бошлади.

— Валдирама, бола!

— Жониворларнинг жонига раҳм қилмайсиз-а!

— Жин ҳам урмайди. Сен ўз сиҳатингни ўйла. Дард-га чалинсанг, даволашга вақт борми. Қиладиган ишлар-имиз бошимиздан ошиб-тошиб ётибди бу ёқда.

Не машаққат билан отларни оёққа турғиздилар. Ни-ҳоят, чана саноксиз излар пайҳонлаган равон йўлга ту-шиб, бир маромда сирпаниб кетди. Қораўзанга бир неча чақирим қолганда қишнинг қаҳрига дучор бўлган яна бир мудҳиш ҳодисага дуч келдилар. Шундоққина йўл бўйида бир яшарга етар-етмас жажжигина қуралай қор устида узала тушиб ётарди. Бешафқат қиш аёзи жони-ворнинг жонини қасддан юлиб олганга ўхшарди. Балки овқат қидириб кетаётган сурув ортидан эргашгану охи-ри кучдан қолиб, йиқилганча, қайтиб туришга ҳоли кел-маган. Боёқишнинг сўнгги нафас олаётгандаги рутубат-лари тумшуғи атрофига ёпишиб, музлаб қолган эди.

Сафармурод чанадан ирғиб тушиб, тарашадай қотган қуралайни қўлига олди.

— Онаси қаёқдайкин?— деди йиғлаб юборадиган да-ражада титраб.

— Қўй уни, болам, — деди неварасининг қуралайга ачинаётгани таъсирида юраги эзилиб. — Бунини онаси ташлаб кетган. Очилик қайғуси бола қайғусидан устун келган чамамда: Ўз жонини ўйлагану ташлаган-кетган. Ҳа, болам, совуқ қаҳридан тушгунча бунақа ҳодисаларнинг кўпини кўрасан ҳали.

Чол ҳақ чиқди. Бемажол, бежон чўзилиб қолган жониворлар кейинги кунлар ҳам кўп учради.

Сафармурод кўзларини чирт юмиб, пўстинга бурканиб олди яна. Ҳалиги қуралай қисматини ўйлай-ўйлай бағри қонга тўлди. Тунда овга чиққанларнинг бешафқатликларини ҳам эслади. Қулоғи остида одамзод таъқибидан тумтарақайлаб қочаётган сайғоқларнинг ба-буларини, отишмалар, қичқириқлар янграб кетди. Ўқ еб чўккалаган, муккасидан тушиб, умбалоқ ошаётган беозор қулонлар ҳайқириғи эшитилди. Ёнғин ичида жизгинаги чиқаётган, баданларидан тутун буруқсаётган жониворларнинг жонсаракликлари кўриниш берди. Уни ларзага солди. Ўзини бўғилиб кетаётгандай ҳис қилди. Пўстин ёқасини силтаб ташлаб, юзини шартта очди. Атрофга қаради. Яна ўша оппоқ чойшабга бурканган бий дашт, яна ўша сокин дала манзараси. Текис сирғалиб бораётган чана остида қор ғижирларди. От туёқларининг дупури. Отларнинг бурун катакларидан икки томонга кулранг ҳовур пуркалади. Шамол заҳардай изғирин уруғини сочиб турибди. Лаб-лабга қовушмайди.

— Ҳеч... ҳеч... — дея Сафармурод гап бошламоққа хезланди-ю, даҳанини қимирлатишга ҳоли келмади. Тамшаниб, кўкарган лабларини ҳаракатга солмоқ учун уринди, — фалокатнинг олдини ололмасак... — дея олди анчадан кейин.

Унинг нима демоқчи бўлганига Бойназар оға тушунди. Аммо жавоб қилмади.

«Фалокатнинг олдини ололмасак-а... — дея бўғилди чол ҳам ичидан қовурилиб, — сен нимани билардинг? Ана-мана, дейиш билан алдаб юрадиган бошلاقлар ҳам борлигига ақлинг етармиди. Билмасанг — бил, бизнинг бошлиқ ана шунақаларданми, ҳайронман. Тутган мавқенга тушунолмай гаранг бўласан баъзан. Бир қарасанг, дунпа-дуруст одам. Гапга чечан, сенга ақл ўргатади, унча-мунча одам унинг олдига тушолмайди, ўз касбига меҳр қўйган. Бир қарасанг айтишга ҳам тилинг бормайди. Ўзига ҳаддан бино қўйганлардан десам, унчамас. Гапирсанг-гапинггас, китобга ишонади у кўпроқ! Китобдагини ҳаммавақт ҳам ҳаётга талқин қилиб бўлмас-

лигини билмасмикни, ҳайронман. Буйруқ беришу қогозга имзо чекиш билан иш битириш эскириб қолган усул! Ҳозир қогозбозлик кетмайди. Ҳар ишнинг бевосита бошида туриб, амалга оширишни ўйлаш керак. Товуқнинг қақалагани тухум қўйгунча, холос. Жўжа очмоқ учун яна курк бўлиб, қирқ кун тоқат билан тухум босиб ётиш керак. Ўздан ўзи жўжа чиқа қолмайди-ку! Бошлиқмисан, бу йўриғларни ҳам билгин-да ахир. Тўғри, келганингдан бери анча-мунча хизматинг сингди. Қуш учса қаноти куяр жойларда боғ ундирдинг. Лекин бу ишнинг бир томони холос. Иккинчи томонидан бефарқ қолишга нима ҳаққинг бор? Чимлоқ чўкмаси бўйларида қанча пичанзор бор эди. Вақтида йиғиб олинмай, қор тагида қолиб кетди. Қорақамиш ботқоқликларидан қамишларини ўриб олсанг, ем-хашак деб бунчалик сарсон бўлмасдик. Қундузхон: «Қиш эшик қоқиб қолди, тарадудини кўрайлик, эртага бармоғимизни тишлаб қолмайлик тагин», деб огоҳлантирганда шилтинг-пилтинг қилдинг. Кейин яна шу гапни уқтирди у. Хўп, дедингу, кўп ўтмай тагин пайсалга солдинг барини. Мана, оқибат! Қундуз сени тинч қўймас ҳали. Менлақадан ҳайиқмайсан бари бир. Ёқангдан тутиб, бурнингни ерга ишқашга қўлим бормаиди. Очиқ-ёруғ гапиришга тилим лол. Кишининг ангори иссиқ. Бошлиқсан, бунинг устига. Иззатингни қилиб, юзингга шартта-шартта сололмайман ҳам. Менинг ювошлигим сенга фойдага қолди. Лекин Бойназар оғани ҳам гўл санайверма. Ҳа, иззатнинг ҳам чеки бўлади. Тоқатимни тоқ қилаверсанг, иш-пишангни йиғиштир, дейману кетаман қоламан, бир ёққа. Ўзингдан ўпка қилиб юрасан кейин. Айтадиганини айтиб қолар оғанг ҳам, қараб тур! Бугунча худога солдим. Ҳамма нарсанинг охири бор-ку...»

Бойназар оға бу гапларини Сафармуродга ҳам айтиб, юрагини ёзолмасди. Ҳали ёш, вақти келиб ўзи уқиб олгани яхши.

— Совуқдан тирракдай қотишларига чек қўйилар бир кун, — деди у ўзи билан ўзи гаплашаётгандай гўлдираб. — Жониворларни табиий офатлардан асрайдиган — ўрмонзор, дейди анов Темиржон отлиғи. Аҳди дуруст.

— Мен ҳам бирда унинг гапларини эшитдим, — илиб кетди Сафармурод, — «Ўрмон қиламиз, — дейди. — Ўрмон бўлса, балиқчилик ривож топади. Ёғоч кўпаяди, чорвага яйлов, иссонга сўт-қаймоқ», — дейди. Табiiй махлуқлар қишда оч қолишдан қутулармиш. Ўрмон бўлса, қишда совуқдан, ёзда жазирамадан ҳимоя топармиш...

— Ҳақ гапни айтибди. Табиатга меҳр қўйган кам бўлмайди ҳеч қачон. Табиатни тилга киргизиш, у билан тил топишишнинг хосияти зўр, болам! Ҳамма нарса меҳр-муҳаббатни яхши кўради. Бутун олам муҳаббат билан ҳаракатда. Чу, жониворлар, чу!..

Бойназар оға қарсиллатиб қамчи ўрди.

Сафармурод пўстинга бурканди. Бойназар оға тилга олган муҳаббат сўзи унга хўш ёқиб, аллақадерини қитиқлаб ўтгандан бўлди. Қўз олдига Ойсулувнинг енгил юришлари, мулойим қиёфаси келиб, қулоғи остида қўнғироқдай овози жаранглаб кетгандай бўлди. «Ажойиб қиз,— деди у аста шивирлаб,— чиройи ҳам биноийи...»

VIII

Қундуз табиатнинг бешафқатлиги туфайли юз бераётган қўнғилсиз воқеалардан беҳабар қолмади бари бир. Шунинг учун шифохонадан тезроқ чиқиб жўнаб кетишга ошиқа бошлади. Тўла дармонга кириб улгурмаган, юзларидан беморлик асорати паққос ариб битмаган, ранги синиққан эди. Шунга қарамай, докторлардан руҳсат олиб, ўша куннёқ самолётга чиқди-ю, Қўнғиротга етиб келди.

— Шунақаям виждонсизлик бўладими!— Танбеҳ бера бошлади у Тождидиннинг олдига кирибоқ.— Шу ҳам масъулиятни сезиш бўлди-ю! Сизга ишониб, раҳбарлик қобилиятингизга умид боғлаб қўйишган бу ерга. Сиз бўлсангиз... Э, қойил-э!

— Менга қаранг, Қундузхон, аёлман деб жудаям тилингизга эрк бераверманг. Вазифамга қандай муносабатда бўлишни сиздан яхшироқ тушунаман.

— Тушунмайсиз! Тушунсангиз бундай қилмасдингиз.

— Йўғ-э, нима қилибман?

— Ўзингизни гўлликка солманг, ўртоқ бошлиқ. Гап нима ҳақда бораётганини билиб турибсиз-ку!

— Ўтиринг, бафуржа гаплашиб олайлик бўлмасам.

Қундуз ўтирди.

— Гаплашсак гаплашаверамиз. Аммо шунини билиб қўйингки, биронта гапингизга ишонмайман энди.

— Ишонмасангиз, ишонманг. Бари бир, мен сизга ҳисобот бермайман. Ҳисобот берадиганларим бор.

Қундуз аччиқ жилмайди.

— Тўғри, йиллик ҳисоботларингизни тап-тайёр қилиб қўйгансиз аллақачон. Бутун айбни қишнинг эрта келган-

лиги, совуқнинг дабдурустдан зўрайиб кетганлигига йўясиз. Баҳона кўп сизда. Бошлиқларингиз ҳам ана шу баҳоналарингизга ишониб, ўрганиб қолишган. Аммо бир кунмас-бир кун ҳаммаси аён бўлиб қолганда қандай жавоб қилишингизни билмаяпсиз.

— Менинг ғамимни емай қўя қолинг. Ўз аравамни ўзим торта оламан.

Унинг сўзлаш оҳангидан Қундуз мулоҳазага борди: «Наҳотки, буларнинг ҳаммаси жониворларнинг тақдирига бефарқ қарайдиган бўлиб қолишган. Наҳотки, биронталарининг жони ачимаса уларга!»

— Йўқ,— деб юборди у яна,— ишни бу аҳволда қолдириб бўлмайди. Мендан кўринг энди...

— Йўғ-э, бирон ёққа шикоят қиларсиз устимдан? Шикоят ёзишга уста бўлиб қолдингиз-ку...— ўсмоқчиладди бошлиқ.

Қундуз бўш келмади.

— Борадиган жойимга бораман. Жониворларнинг беҳуда нобуд бўлаётганига қиш совуғи эмас, ўзимиз айбдормиз, дейман. Майли, мени ҳам жавобгарликка тортишсин. Бўш келдим сизга. Қилмишимга яраша ҳукм чиқарсинлар. Бундан қочиб қутулиб бўлмайди бари бир. — Қиз аламдан лавлагидай қизарди. Қани ундаги кишининг юрак-бағрини куйдиргудай офатижон боқишлар, илтифоткор овоз? Қани ундаги латофат?..— Айб ўзимда, аввалроқ сиздан марҳамат кутмай, яқин-йироқ хўжаликларга бориб, дардимни айтсам бўларди. Улар менга тушунишарди, ёрдам қилишарди. Сизга ишониб... Тентак эканман!

У кабинетдан чаққон юриб чиқиб кетди.

Тождидин бўзариб қолаверди: «Ана яхшиликка ёмонлик. Махлуқот дунёсини ўрганаман, деб ялиниб келса, ишга олиб ўтирибман. Хотин кишига ён беришнинг оқибати ана шунақа бўлади». У хаёлга ботиб, ҳозиргина Қундуз туриб кетган стулга узоқ тикилиб қолди. «Унинг куйинишида ҳам жон бор,— деб ўйлади кейин,— ўзи учун эмас, беҳуда нобуд бўлган бойлик учун куйиняпти».

У кеч кузгача паққос кўчат экиш ишлари билан боғланиб қолган эди. Темиржон тушмагур унинг диққат-эътиборини сеҳрлаб, бош қашлашга имкон бермай қўйди. Натижа мана, кўриб турибсиз... Энди Қундуз деганлари марказга шикоят ёзиши мумкин. Ана ундан кейин пўстагингни қоқишга устомонлар ҳам топилади.

У бекорга хавотир олмаётган эди. Иккинчи ҳафта-

нинг ўрталарида область ишлаб чиқариш ходимларининг кенгаши чақирилди. Қундуз шу кенгашда юрагидагини тўкиб солди.

Астойдил жон куйдириб гапирсанг, гапинг таъсир қиларкан кишиларга. Унинг куюнганини тушунадиганлар топилди. Бирин-кетин чиқиб ёқлаб кетдилар. Оқибат шу даражага етдики, областдаги айрим ташкилот вакиллари гача питирлашиб қолди. Эртасидан бошлабоқ баъзи идоралар махсус буйруқлар олишга тушдилар. Қоғозбозлик, телефон қилишлар авж олди. Кунда бўлмаса ҳам ҳафтада икки бор Қундузнинг марказга чақириб қоладилар. Совуқ демай, бошқа демай ўзлари ҳам даштга келиб кетадиган бўлдилар. Иложини топса бўлар экан-ку!

Тожиддин ҳам идорадан идорага югуриб қолди. Ўрмон хўжалик Комитетининг қарорига мувофиқ арпа, кунжара сотиб олиш учун махсус фонд ажратилди. Нон комбинатларида бекорга исроф бўлиб кетаётган чиқиндилар, ун комбинатларидан маълум миқдорда кепак олина бошланди. Шоликор хўжаликлар шолининг поясидан озуқа тайёрлашга тушдилар.

Шундай қилиб, ҳар тарафдан келаётган қоп-қоп озуқаларнинг кети узилмайдди. Ёгерлар учун уларни қаерга жойлаштириш, жониворларни қандай овқатлантириш гами тушди. Албатта, қор устига ёки қоқ-қуруқ ерга сочиб кетавериш исрофгарчиликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун бетон заводларда махсус охурлар тайёрлашга буюртмалар бериш зарурати туғилди. Ҳозирча қўл бўлмаса-да, озроқ охурга эга бўлдилар.

Охурлар қўра ичига айлана қилиб тартиб билан ўрнатилди. Бу билан, биринчидан, жониворларни қўрага ўргатилар, Қундузнинг машғулотини енгиллаштирар, иккинчидан, қўра ичи очиқ ердан қўра тинчроқ, четан деворлар қуршови уларни шамол таъқибидан муҳофаза қилиб турарди.

Ҳаммаси пухта амалга оширилгач, Қундуз билан Ҳисолулов тонгдаёқ қўра яқинига келдилар. Олисроқдан дурбин орқали уларнинг келишини кузатиб турдилар.

Бир неча кунгача қўрага бирон жонивор кириб-чиқгани сезилмади. Балки қўрада овқат борлигини билишмас, деб ўйлаб, ташқарига — ҳар жой-ҳар жойга озуқа сепиб қўйдилар. Сепилган озуқанинг охири қўра эшигигача келиб-тақалар, ундан ичкарига борар эди. Бу тадбирлар ҳам ёрдам бермади. Аҳён-аҳён пайдо бўлиб, шу атрофда тентираб юрганлари озуқа юқларининг ердан

сидириб, ялаб-юлқардилару, ичкарига киришга журъат қилолмасдилар. Қани, қачонгача бу аҳвол давом этаркин?

Бу аҳвол нақ бир ҳафтача давом этди. Ниҳоят озуқа сепишни тўхтатишди. Ана энди емга ўрганганлар қўра атрофида ўралашиб қолишди. Бироқ яна бояги-боягидай, Ичкарига кириш йўқ. Четан девор яқинида у ер-бу ер-ни ҳидлай-ҳидлай бирор фалокат содир бўлмай туриб қочиб қолишни ўйлардилар. Қундуз ҳайрон бўлардин тавба, бу нима қилиқ? Наҳотки, не умид билан қўллаган тадбирлар ҳеч бўлиб чиқса?

Кузатувчиларнинг сабри тугади. Яна икки-уч кун кутишади, режалари рўёбга чиқмаса, охурларни ташқарига чиқаришга мажбурлар. Шунга қарор қилишди.

Бироқ... Ўша кунийёқ кечқурун бирин-кетин, икки-уч шохдор сайғоқ ичкарига кириб чиқди, эртасига беш-олтита бўлиб киришди. Шу-шу қўранинг ичию таши гавжум бўла бошлади. Ҳар кун тонг отарга яқин охурлар озуқа билан тўлдирилади, тушга қолмай яна ялагандай топ-тозаланиб қолади. Шундан кейин кунига икки марта, бора-бора уч марталаб охур тўлдириладиган бўлди. Ҳайвонлар ҳам бунга ўрганиб қолишди. Егерлар ўз юмушларини тугатгунларига қадар улар олисроқ-олисроқда юриб, кўз-қулоқ бўлиб туришар, қўрадан одам қораси йўқолиши билан дарров ўзларини емга урардилар.

Бир кун Ойсулув Миттивойни кўриб қолди. Ўша ёнғин туфайли икки «асранди»си нобуд бўлганидан бери қорасини кўрсатмай юрган эди. Мана, энди сайғоқлар ичида юрибди. Ойсулув кузатиб турган еридан югуриб чиқиб беихтиёр бақириб юборди:

— Миттивой, Миттивой!—Унинг югуриб келаётганини кўрган жониворлар тумтарақайлаб қоча бошлади.

Миттивой эса унга парво ҳам қилмай сурув ортидан чопқиллаганича кетди.

Ойсулув бўшашиб, ортига қайтди.

Қундуз охурларни яна кўпайтириш ҳақида ўйларди. Чунки кейинги кунлар архарлар, қулолларгача келиб овқатланишар, қўрага сиғишмай тўс-тўполон кўтаришар, натижада озуқалар туёқлар остига сочилиб, нес-нобуд бўлмоқда. Бунинг олдини олиш зарур эди, албатта. У Ойсулувни ёнига олиб, яна яқин-йироқ хўжаликларга боришга мажбур бўлди. Область ишлаб чиқариш ходимлари кенгашида гапириб, сўзини ўтказгани унинг обрўсини чандон ошириб юборган, каттаю

кичик иззатини ўрнига қўйишга ошиқар, айтганини хушвақтлик билан адо этишарди. Қундуз эса бундан ниҳоятда хурсанд.

Тўртинчи боб

I

Яна баҳор келди. Табиатнинг эрка келини, сервиқор, серлатофат баҳор. Ипакдай майин шабада гир-гир эсади. Фируза осмонда турналар арғамчи ташлаб учади. Қалдирғочлар хонадонлар тепасида чарх уради.

Бепоен Устюрт дашти қайта уйғонган. Паст-баланд тепаликлар, ёлғизоёқ сўқмоқлар бўйида маънос жилмайиб бойчечаклар гунча тугди. Жингил гуллади. Қипқизил лолақизғалдоқлар оловранг гилам ёйди. Шероролдаги томир отган ниҳоллар танасига ҳам жон югуриб қолди. Ойнакўз булоқлар тиниқ. Яйловлар, далалар узра шаршарадек қаҳқаҳалар кезиб юради. Сеҳрли куйлар, мунис замзамаларнинг кабутар янглиғ парвози кўкда.

Навқирон юрак туғенидай тиним билмас Аму тармоқларга бўлиниб ўйноқи тойчоқлар сизгари кишнаб оқади. Далаларга шошади. Най навосидай ёқимли куй таратади атрофга. Шабада уфуриб, Бойқуштепа қошида ўтирган ёш сулув жувоннинг сочларини ўйнайди. Жувон ўйчан. Йигит ундан кўз узмайди. Унинг дили куёш ёғдусига лиммо-лим.

— Мени сира хафа қилмайман деб ваъда бер, Сафармурод,— дейди жувон ердан кўзини узмай. Унинг овозида сокин жозиба бор.

Йигит аста жилмаяди.

— Ҳеч қачон, Ойсулув!

— Ҳеч қачон ташлаб кетмайман, деб ваъда бер, Сафармурод.

— Ҳеч қачон, Ойсулув! Мен сени жоним каби асрайман. Мен сени ёлғиз ташлаб ҳеч қасқа кетмайман. Сени жондан севаман, сулувим, нишон гапимга.

— «Мен ҳам...» — жувон энтикади. Йигитнинг кўксига бош қўйиб шивирлайди: — Мен ҳам, Сафармурод...

Йигит қимир этишга ожиз, қилт этса кўксидаги азиз бошдан айрилиб қоладигандай.

— Ишқингда ёниб, хун бўлиб кетдим, Ойсулув,— дейди яна йигит.

Қиз бирдан хандон ташлаб кулади.

— Ҳеч хун бўлганга ўхшамайсану?

— Ишонмайсанми?

— Ишонмайман, ишонмайман...

Жувон ўрнидан туриб қочади. Йигит уни қувлайди. Жувон оҳудай ирғишлаб бориб, лолақизғалдоқлар ичига ўзини уради. Йигит бир қучоқ гул юлиб, унинг устидан сочади. Икки ёш бир-бирига тикилиб боқади...

— Мунча сулувсан, Ойсулув,— дейди йигит,— гул-баҳорнинг ўзисан. Ҳа, худди баҳорга ўхшайсан.

— Йўқ,— кулади яна жувон,— баҳор менга ўхшайди.

Жувон қочиб, Бойқуштепага чиқиб олади. Йигит яна қувлайди. Бир уюм булут кўксини ёриб қуёш мўралайди. Севишганлар сояси бир-бирига қўшилиб кетади.

Тушга яқин осмон яшил тус олади. Шабада ер бағирлаб эсади. Ўт-ўланлар шохларини силкийди. Барча жонлиқ жонсиз ҳаловат топади ундан. Кийикчашмадаги кўл қамиш-қўғалар қуршовида. Унда-мунда бирор жонивор қорасини кўриб қоласиз. Сайғоқлар шарпаси эшитилади. Баъзан шу йилгина дунёга келган жажжи қуралайлар бирон бута ортидан шошиб чиқиб қолади-ю, чиройли кўзларини мўлтиратиб тураверади.

...Бу йилги баҳорнинг бошланиши жуда серташвиш бўлган эди. Аксари сайғоқ, архарлар ҳаво исий бошлаши билан бирин-кетин туғишни авж олдиришади. Қулонлар қулунлайверади. Совуқда нобуд бўлган жониворларнинг ўрни тўлиб борарди. Аммо бу хайрли иш егерларни тинка-мадорини қуритди. Чунки қорлар бирдан эриб, ҳаммаёқнинг шилтаси чиқди. Қор аралаш ёмғир, унинг орқасидан жала қуйди. Сурункасига челақлаб қуйилган ёгиндан ҳаммаёқ тизза бўйи ҳалқоб. Шовуллаб оқаётган ариқларнинг сон-саногини йўқ. Дарё ўзанидан тошиб яқин-йироқни ямлаб, вайронасини чиқаради. Ер илма-тешик бўлиб кетганми, деб ўйлайсиз. Чор тарафдан зах, ботқоқ ҳиди анқийди. Қўзи-қулонлар лой кечиб юради. Кўз очиб, янги дунёни кўрганлар ёмғир сувига шўнғийди. Балчиқ ичида дилдираб атак-чечак тентираганлари беҳисоб. Оналарининг ҳоли эса болалариникидан афзал эмас.

Тошқин, жала бир бўлиб, соҳилга яқин ҳовли деворларини қулатиб, шипшийдам қилиб қўярди. Уйларнинг остонасигача, офилхоналар, қўралар ичи лиммо-лим сув. Хуллас, қиш бўйи ёққан қалин қор эриган эди. Одамлар саросимада. Барчанинг қўлида бел, кетмон...

Бир ёқдан сув йўлини тўссанг, иккинчи ёқдан уриб кетар, шоліпоярларни бузиб, пастак томларни қўпориб, ер билан тенг қилаверарди. Кечалари фонус кўтариб югуришади, шовқин-сурон, бақириш-чақиришлар оламни тутади. Тевараги сув билан қуршалиб кичик-кичик оролчаларга айланган тепаликларда жониворлар гуж-гуж. Уларнинг ма-масини эшитиб, юрагинг эзилб кеди.

Қундуз, Бойназар оға, Сафармурод, Ойсулув ва уларнинг бошқа ёрдамчилари қайиқдан тушмай жониворларни битта-битталаб ҳалокатдан қутқазиш учун жон куйдирадилар. Бир нафас дам олиш йўқ. Қўл-қўлга тегмайди. Бунинг устига жониворлар тутқич бера қолмайди. Баъзилари ортидан югуртира-югуртира тинкангни қуритиб, охири ўзини сувга отади. Ойсулувнинг беҳуда ҳалок бўлишига оз қолди. Қандайдир қуралайни тутмоқ бўлиб энгашган эди, қайиқ-пайиғи билан ағдарилиб кетди-ю, тошқин домига тортди. Қайиқларини лапанглатиб аранг етиб келганлар ҳам уни қутқаришнинг эвини қилолмасди.

— Эшкакни узатинглар унга!— дея бир-бирларига буйруқ қилишарди.

— Ойсулув, оёғингни ерга қўйиб кўр!— дея бақирарди биров.

— Бу ёққа суз, бу ёққа! — ақл ўргатарди бошқаси.

Сув шовқинида кимнинг оғзидан нима чиқаётганини билиб бўлмасди.

— Оқим томонни тўсинглар... Оқим томонни!..

— Нимага анграясан?..

— Оқава томондан қуршанглар!..

Ўжар тўлқин қайиқларни чирпирак қилиб, Ойсулувга яқин боришга имкон бермасди. Яқин борган эса, энди қўл узатай деганда, тасодифий урилган зарб яна икки ёқни икки томонга суриб кета қоларди. Бунга тоқат қилолмаган Сафармурод ўзини сувга отишга мажбур бўлди. Сув ўрқачлари тагин ўртани тўсиб қолди. Сафармурод мўлжалдан адашди. Одамлар бақиришиб унга маслаҳат бера бошладилар.

— Ўнг ёққа суз, ўнг ёққа!

— Тўлқиннинг устига ўзингни от!

Сафармурод талвасага тушиб қолди. Қиз қаёқда, ўзи қаёқда — фарқлай олмасди ҳеч.

— Ёнингга қара, ёнингга!

Сафармурод Ойсулувнинг тимқора сочларига қўли-

ни тегизди-ю, ушлаб қололмади. Қучли тўлқин иккови-ни икки ёққа оқизиб кетди. Яна бир неча киши ўзлари-ни сувга отишди. Сафармурод эса бошини ғоз кўтариб, оғзи тўлгунча нафас олди-да, сув тагига шўнғиди. Бир неча дақиқа қорасини кўрсатмади у. Ниҳоят, кутилма-ганда Ойсулувнинг белидан кўтариб чиқди.

Одамлар қийқириб юборишди. Атрофда сузиб юр-ганлар ёрдамга келишди унга.

— Балли, азамат, балли, ўғил бола,— дея кимдир олқишлай бошлади Сафармуродни.

Ойсулувни қўлдан-қўлга олиб яқинроқда чайқалиб турган қайиқдагиларга узатдилар.

Сафармуроднинг шу кунги жасорати ҳақидаги гап-лар қўшиб-чатилиб чўпчак сингари тез қанот қоқди. Бу ўз навбатида унинг Ойсулув олдидаги мавқеини ошириб олишига ҳам сабаб бўлди.

Шундан бери иккаласи аҳил, иноқлар. Тез-тез учра-шиб туришади. Кўпинча Бойқуштепага келиб ўтириш-ни одат қилиб олганлар. Бугун ҳам шу ерда учрашувга аҳдлашмишган ва бунга эришган эдилар.

Қиз ўтирган жойидан шартта туриб пастга югур-ганча тушиб кетди.

— Буни қара, Сафармурод,— деди у ўтлар ичига энгашиб,— манов жажжи гулни кўр, бўтакўзми дей-ман-ов? Сув бўйида ўсиши керак эди-ку? Бу жаққа қалай келиб қопти? Қара, бир чиройлик-а. Бари-жўғи бешов япроғи бор. Жуда нозик, ипакдай жуқа. Биллур-га ўхшаш тип-тиниқ, аксинг кўринади. Бўтакўз деган-ларича бор экан-да? Шундай широйли.

Ойсулув ёш боладай қувониб, бўтакўз атрофида гир айланарди-ю, узишга қўли бормасди асло. Сафармурод эса унинг гапларини эшитмасди. Олисдан аёл киши-нинг йигиси эшитилар, юракни эзгудай эди.

— Биров йиғлаяпти...— деди у ўрнидан ирғиб ту-риб, Қораўзан томонга тикилар экан, — қулоқ сол. Ой-сулув, чамамда, бир нима бўлди у ёқда.

Ойсулув уни эшитмасди.

— Рангини оқ деб ҳам бўлмайди, а? Нимяшил, жўқ, оч осмон ранг, синькага солгандай, ўртаси пуштиранг, қитдай ғубори йўқ. Қўлда ясалгандай. Жўқ, одамзод бунчалик бежирим қилиб ясай олмаса керак. Узгани кўзинг қиймайди. Буни қара, Сафармурод!— У тепага қараб, йигитнинг безовталигини кўриб ҳайрон бўл-ди.— Нимага анграйиб қолдинг, Сафармурод?

— Эшитмаяпсанми? Қишлоқда йиғи...

Ойсулув шошиб тепаликка қайтди.

— Эркак киши йиғлаяптими дейман?

— Эр-хотин баробар йиғлаяпти, юр тезроқ, чопдик-ми?

— Чопдик!

Ойсулув ҳақкалаб туриб оёғидаги туфлисини ечиб, қўлига олди. Яланг оёқ чопиш унга осонроқ эди.

Икковлон ҳали шудринги қуриб улгурмаган гиёҳлар, сигир-бузоқ юравериб чангини ўйнатган сертунроқ йўллар, зовурлар, ўнқир-чўнқирлардан сакрай-сакрай ўтиб, чопиб борардилар.

Ҳожи оғанинг овқатга ниҳоятда хўралигини ҳамма биларди. Ўтган кеча Қарим дарғаникида катта базм бўлиб, Ҳожи оғанинг кунни туғибди. Кетма-кет икки коса шўрвани туширибди. Бир қўзининг калласини деярли ўзи ебди. Худди шунинг устига буламиқ, буламиқдан кейин ош ебди-да, бўкиб қолибди. Чой келгунча сабри чидамай муздай қимизни симириб юборган экан, ҳеч кутилмаганда кўзларини ола-қуласи чиқиб, қорнини чангаллаганича қотибди. Оғзини каппа-каппа очармишу бирон нима дейишга тили қовушмас эмиш. Одамларнинг боши гангиб, нима қилишларини билмасмишлар. Орқасига қоқиб, елкасига уриб, шунча ўзига келтиришга уринишибди-ю, иш бермабди. Акашакка айланаётган оёғини уқалашга ўтибдилар, қорнини силабдилар, бўлмабди. Охири кўтар-кўтар қилиб, уйига олиб боришибди. Уйида ҳам инграб, бирон маънилик гап айтолмабди. Нуқул қорнини кўрсатиб, у ёқдан-бу ёққа юмалармиш, холос. Тезда бировни отга миндириб табибга юборибдилар. Эрталаб етиб келган табиб санойи макка ичишни буюрибди. Ичи бўшалибди. Бироқ аҳволи ҳалиги-ҳалигидай. Минг хил ирим-сириму дам солиб ўқитишлар ҳам кор қилмабди. Доктор чақиртиришибди ниҳоят. Бироқ вақт ўтган, доктор келган маҳал Ҳожи оғанинг ранги кўм-кўк кўкариб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган экан. Оқ халатлини кўрган заҳоти бир нима демоқчи-бўлиб, интилибди-ю, кейин оғзини очишга улгурмай, бирпасда «омонатини топширибди-қўйибди».

Маълум бўлишича, Ҳожи оғанинг йўғон ичаги буралиб қолган. Табиб-мабиб қилиб ўтирмай, вақтида доктор чақиртирилганда уни шифохонага олиб кетиб, операция қилиш билан жонини сақлаб қолиш мумкин экан.

Сафърмурод билан Ойсулув етиб келган маҳал то-

бут елкага олинган эди. Сафармурод югура солиб, то-буткашлар қаторига кирди. Ойсулув эса маҳаллий одатга кўра марҳумни сўнгги сафарга кузатиш учун томларга чиқиб олган хотин-халаж тўдасига ўзини урди. Қўлдан-қўлга ўтиб чайқалиб бораётган тобут Устюрт этагидаги, ҳувиллаб турган қабристон сари ошиқарди. Томдаги аёллар примига ув-ув қилиб турдилар-да, тобут қораси кўринмай кетгач, бирин-кетин тарқалдилар.

Одам тириклигида минг ёмонлик қилмасин, ўлгандан кейин унга гина, таъна ёғдириш таомилда йўқ. Аммо ойна этак билан ёпиб бўлмагани каби, аксарият Ҳожини оғани оқлашга лойиқ дурустроқ сўз тополмасди. Хўш, у дунёга келиб, ўзидан нима қолдирди? На бир фарзанд, на бир иморат, на бирон кимсанинг кўнглида меҳр-оқибат. Фақат ўз фароғатини ўйлади. Ҳаётнинг лаззатини еб-ичишу дунё тўплашдан иборат деб билди. Бу йўлда ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмади, хурофот, гирромлик, авраш, такаббурликни афзал билиб, бошқалар маиёфатини депсиб ўтишгача борди. Ёмонларга давлату яхшиларга офат бўлса, неча пуллик ишни бор эди. Асаларининг асали учун қиммати бор. Яшашдан мақсад ҳам шудир. Фақат нафсини қондиришу элга заррача наф келтирмай, маслағи фитна-фасоддангина иборат бўлганининг қадри қаёққача борарди.

Марҳумни тезроқ ер қаърига етказиш учун шошиб бораётган тобуткашларнинг кўпчилиги худди шу тўғрида ўйларди. Елкадаги тобут эса Ҳожини оғани билан бирга унинг хурофотларини ҳам ер қаърига олиб кетмоқда эди.

II

Томдаги аёллар қаторида Қундуз ҳам бор эди. У ластга ҳаммадан кейин тушди. Тобуткашлар ичида Темиржонни кўриб қолган, уни кўриб андак фикрга толган эди. Кейин уйига кирди-ю, мисдай қизиган бошини қафтлари билан қисиб, хона ичида гир айлана бошлади. Хонтахта ёнидаги кўрпачага юзтубан тушди. Ҳеч қутилмаганда йиғи бўғиб келди уни. Ярим соатча шу ҳолатда ётиб, кўз ёшлари билан дардини ювган бўлди. Юрагини бўшатди. Ёнгил тортди. Кейин тиззаларини қучоқлаб деворга суянганча узоқ ўтирди.

Хонтахта устида хотира дафтари. Кўпдан ҳеч нарса ёзгани йўқ эди унга. Ҳозир ҳам бирон нарса ёзгудай

эмас. Фақат бир четидан авайлабгина ушлаб, яқинро-
гига тортиб қўйди.

Баъзан юракда шундай туйғулар туғиладики, уни
фақат ўзинг билан баҳам кўрасан. Қундуз эса бор туй-
ғуларини хотира дафтаригагина тўкаётганидан ҳурмат-
ли ўқувчи хабардор албатта. Бу ерда худди ана шу
дафтарнинг айрим саҳифаларидан парчалар келтириш-
ни лозим топдик:

«...Орамизда ҳаловати кам кишилар кўп топилади
сўзсиз. Улар халқ манфаати учун зарур бўлган ишлар-
га ўзларини урадилар доим. Ойлаб, ҳатто йиллаб қий-
налсалар ҳам, шахсий даромадларидан кечиб бўлса-
да, ўша ишни битказмагунча қўймадилар. Бундай
улкан қалб эгаларига ҳавасим келади, кўзимга ажойиб
бу ғаройиб бўлиб кўринадилар. Улар тўғрисида ўйла-
ганимда беихтиёр ҳаяжонга тушаман. Ўшаларга ўхша-
гим келади. Бирон кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъ-
жизалар яратиб дунёга машҳур бўлсам, дейман. Оғиз-
дан-оғизга кўчиб юргувчи қўшиқлар тўқисам, ўзим
куйласам, ҳар бир кишининг дилига кириб борсам,
ҳамма мендан мамнун бўлса... Дунёда алам бўлмаса,
ҳатто ўлим деган нарсани таг-томири билан емириб
ташлай олсам, минг йилдан кам умр кўрмаса одамлар,
бари тирик жон ҳузур-ҳаловатда яшаса. Жониворлар
озор топмаса ҳеч қачон! Бари ҳимоямда бўлса, паноҳ
топса мендан!

Бу ўйларим, орзуларим қанчалик содда, ибтидоий
туюлмасин, бари бир менга ёқади, мени ҳаяжонга со-
лади. Шунга интиламан. Балки шу дашт-биебонга ке-
либ қолишимга ҳам ана шу содда ниятларим сабаб бўл-
гандир!

Менга ҳамкурс бўлган қизлар ўзаро суҳбатларда
ҳамма нарса мақсадга боғлиқ, деб қўя қолардилар.
Мунча жўн? Тўғри, турмушда мақсадсиз яшаб бўлмай-
ди. Мақсад билан яшаганининг гашти бўлакча. Буни
биламан. «Ҳар ҳолда, олдинда чироқлар бор-ку», де-
ган экан ёзувчи Короленко. Ҳақиқий мақсадни мен
ана шу чироқларга ўхшатаман. Чунки мақсад ҳам
йўлингни ёритиб туради, эртанги кунга чорлайди. Хул-
лас, мақсадсиз турмушни тасаввур ҳам қилолмайсан
киши. Ўлгудай бефайз, зерикарли бўлса керак. Қайси
бир мутафаккир инсоннинг ҳаёти юрак ҳаётидир, қол-
ган нарсани у зарурат учун қилади, деган экан. Бу тўғ-
ридир, лекин мен «қолган нарса» деган сўзга тушу-

нолмаймам. Дунёда нима бор ортиқча? Инсон ҳамма нарсани назардан қочирмаслиги керак. Ҳаммасини севиши, ҳаммасига меҳр қўйиши, тирик жон борки, барига юрак кўзи билан қарай билиши керак. Бирини биринчи ўринга қўйиб, иккинчисини четга суриб бўлмайди... Ҳатто шахсий муҳаббатини ҳам!

...Умидли дунё. Ишонч билан яшагanning иши ўнгидан келаверади. Қидирганимни топдим. Тасодифан топдим. Мен кутган, мен орзу қилган бу дунё жаннати ҳам шудир. Бундан ортиғини истамайман...

Мен ноҳақман, у бошқани дейди, мен уни... Фақат туйғугагина қул бўлиб қолмиш ярамайди. Идрок билан яшамоқ керак. Ўзгanning бахтига тажовуз қилгanning ўзи бахтиёр бўлолмас. Хиёнаткорлик эса бировга чоҳ қазиш билан баробар.

О, тақдир, худди ана шундай гуноҳдан халос эт мени! Бунақа жиноят қилгандан кўра, бир ҳовуч тупроқдай сочилиб, чанг-тўзонга қўшилганим афзалроқдир!

Шундай дейману яна юрак ўз билганидан қолмайди. Уни ҳаёлимдан қувишга қурбим етмайди. Бардошсизлик мени эзиб ташлайди баъзан. Ихтиёрим ўзимда эмасдай...

...Темиржон акам Юлдузга ҳамон ишонади. Ҳамон унинг турмушга чиққанидан хабарсиз. Билса, қандай ҳолга тушаркин. Тасаввур қилолмайман. Яна келиб-келиб Ғойибга текканини билса.

Опамдан жуда хафа бўлиб кетаман. Шундай йиғитни алдади-я. Унга раҳмим келади. Юрагим ачийди. Агар менинг бошимга шундай савдо тушса борми, аҳволим не кечаркин, билмайман.

...У мени тобора ўзига банд қилиб оляпти. Бутун фикр-хаёлим у билан банд. Бутун вужудим билан уни кўрмоққа интиламан. Илгарилари бир оз ийманиб-роқ турардим. Энди дадил гаплаша оламан. Аммо, ичимда нима борлигини билдирмайман асло. Сир сенинг асирингдир, бўшатдингми, тамом, сен унга бандисан. Ҳа, уни маҳкам тутмоқ керак. Бўш қўйиб кўр, эркинликни бой берганинг ўша! О, муҳаббат, наҳотки, кишини шунчалик чирмаб, ўргимчак уядай ўраб ташласанг-а!

Бу одам билан олисни қанча кўзлама, етасан. Йўлинг равон, кўнглинг тинч, қоқилмайсан ҳеч қачон!

Инсон манфаати йўлида ҳеч нарсадан тап тортмай-

ди у. Ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уришга қодир. Қўлидан фақат яхши ишлар келади унинг. Унга кўнгил қўйганимдан бахтиёрман!

Уни кўпдан бери кўрганим йўқ. Афтидан, ишга бутунлай шўнғиб кетган ҳозир. Ташвиши кўп. Озмунча жойга дарахт экиб ташладими ахир.

Қасд қилмаса юракдан
Муроди бўлмас ҳосил,—

деган экан буюк уламолардан бири. Унга ҳам ҳеч қандай тўсиқ бас келолмайди. Ҳеч қандай сустлик, нуқсонлар мақсадини буколмайди. Мақсадига содиқ у. Нимагаки ёпишса, уддасидан чиқади сўзсиз.

Унда бор хислатларни опам фарқ қила билмаса керак. Мен топган фазилатларни опам тополмайди. Бўлмасам, Ғойибнинг Темиржон акадан нимаси юксак! Худбин, тулкидай айёр! Ундай одамга суянсанг, сени аросатда қолдириб кетади. Таянч бўлолмайди сенга! Таянч эса катта кучдир. Айниқса, аёл киши учун таянч керак. Таянчинг бўлса, яшаш осон, турмушинг ёрқин. Ҳар қалай, менингча шундай. Мен, шундай деб ўйлайман...

Бугун Матназарни учратиб қолдим, кўзлари олов бўлиб ёнади. Қараб, юрагинг ёрилгудай ҳолга тушасан. Ўша билан турмуш қуриб, кун кечирган аёлга балли-е!

Ойсулув бежиз ундан қутулиш пайига тушмаган экан. Қойилман ўша қизга. Шундай нусханинг панжасидан ўзини ўзи қутқариб олди-я.

Энди Ойсулувни ўйламайди у. Менинг пайимга тушган. «Яхшиликча тегмасанг, олиб қочаман, бировга тегмоқчи бўлсанг, ўзингни ҳам, уни ҳам нобуд қиламан»,— дейди. Мен унинг дўқ-пўписасидан қўрқмайман. Аммо қаттиқроқ ҳам гапиролмайман. Панд-насиҳат билан яхши йўлга солгим келади. Ахир, инсон ҳайвонни тарбия қила олади-ку! Қушни тилга киргизади, илонни ўз измига юргизади. Бу одам-ку!

Балки уни дўғри йўлга солгувчи бўлмагандир шу чоққача. Ундай қилма, бундай қил, дегувчи бўлмагандир? Кўрга ҳам ҳасса керак-да, ахир...

Гапларимга қулоқ солади, илжайди, жилмаяди, кейин яна ўша, ўша. Юрагим ёрилгудай бўлади бирдан. Қочиб кетгим келади...

Эрталабдан бери миямни қайси бир кигобда ўқиган воқеа банд қилиб олган. Қайси китоблигини ўйлай-ўйлай охири топдим, «Сирано де Бержерак». Эдмон Ростан асари. Беш пардали қаҳрамонона комедия эди. Шеър билан ёзилган. Илгари бунақа асарларни кўп ўқирдим. Айниқса, Шекспир асарлари жуда ёқарди. «Сирано...»ни ҳам шулар қаторида кўрардим. Асар марказида эркин фикрлар мухлиси, жасоратли шоир, Сирано ўз даври калондимоғларининг чиркин ҳаётларини, хушомадгўйларнинг разилликларини фош қилиб ташлайди. Фақат унинг севгида бахти чопмайди, холос. Бунга бошқалар сингари бежирим эмаслиги халал беради гўё. Ўзининг хушрўй эмаслигидан чўчиб, гўзал Роксанага тўппа-тўғри севги изҳор қилишдан қўрқади. Шунинг учун Кристиан исмли келишган йигит номидан хатлар битади унга. Буни Кристианнинг ўзи деярли сезмайди. Роксана эса ҳар қандай ўлик юракка ҳам жон ато қилувчи, ҳаётдай ширин, тонг каби беғубор сўзлар таъсирида Кристианни қаттиқ севиб қолади. Унинг хатларига зор. Уни кўрмоқ, пиёҳона учрашмоққа интилади.

Роксана балконда, Кристиан гулзорда туриб бир-бирларига роз айтадилар. Қиз Кристианнинг юрак сўзларидан мумдай эрийди, оҳ уради. Аммо бу сўзлар асло Кристианга тегишли эмаслигини билмайди. Аслида Кристиан лабларини артистона қимирлатиб, ясама имо-ишоралар қиларди-ю, ўрнига гул ортига яширинган Сирано бутун юрагидагини тўкиб соларди. Унинг гаплари ҳам хатларидай олам-олам маънога бой, ҳаяжонли ва мафтункор янграрди. Кристиан саҳнада қоғоздан ясалган одам шаклидаги тулум вазифасини ўтар, Сирано эса унга тил ато қиларди. Кристиан бирон сўзни ёд айтишга қобилиятсиз, нўпоқ артистнинг ўзгинаси бўлса, Сирано унга суфлёрлик қиларди. Менинг ҳам бошимга худди ана шу Сирано қисмати тушмоқда чоғи. Темиржон ака Юлдуздан хат кутади, мен эса Юлдуз номидан хат ёзаман. Нима бўлса бўлсин дейман, ҳар қалай, кўнглига андак таскин бермоқдаман-ку! Шундан бўлак чора тополмасам, иложим қанча?!

Мен ёзган хатлар Тошкентга боради, Вотти кенноий хатни олиб конверт ичидаги Шеророл адреси ёзилган бошқа конвертга солади, қайтариб юборади. Қарабсизки, конверт устида Тошкент почтасининг штемпели. Бу ёғи қойил. Менинг олдимда Сирано де Бержерак ҳам ин эшолмай қолмоқда чоғи...

Ҳаммаси бемаънилик. Хат ёзишлар ҳам, Сиранолигим ҳам, бу ҳақда ўйлашлар ҳам!

Хатларга жавоб ёзади у. Худди шу куннинг эртасидан бошлаб жавоб кутади. Жавоб келавермаганидан ранжигиди, эзилади. Буни кўриб яна ачинаман, кайфиятим унинг кайфиятидан баттар...

Майли, нима бўлса, бўлсин, жуда борса, ўзига ҳаммасини рўйрост айтиб, орани очиқ қилиб ташлайман. Ошиқларни қойимайдилар. Қойиса ҳам нима қилай? Барисига бардош бераман!..»

* * *

...Қундузнинг нафаси бўғилди бирдан. Юраги ҳап-риқди. Дафтар варақлаётган қўллари қалтираб кетди. Бунақада бирон сатр ҳам ёзиб бўлмайди. Бир кўнгли хотира дафтар тутишга барҳам бергиси, уни ўтга ташлаб, ёқиб юборгиси келди. Кимга кераги бор бунинг! Шундан бошқа машғулот қуриб кетганмиди?..

У дафтарни тап этиб ёпди-да, ўзидан нари суриб қўйиб, ташқарига отилди. Отини эгарлади. Оғир юк каби кўксини эзиб турган шу нохуш ёлғизликдан қутулмоқ учун боши оққан томонга от чоптириб кетди.

III

Кейинги кунлар Темиржоннинг кўп вақтини Ўзбекистон фанлар академиясининг Қорақалпоғистон филиалидан келиб-кешиб турган илмий ходимлар, мухбирлар олаётган эди.

Кунлар жадал исий бошлади. Қуёш дамини фақат ғир-ғир эсган шабада кеса оларди. Ҳавода одамлар, қушлар садоси. Кенг далада вазмин одим отиб бораётган Темиржон кетидан мухбир эргашган. Унинг оғзидан чиққанини пешма-пеш ёзиб боради. Ҳамма ерда кўчатлар бақувват, тетик. Нозик новда барглари яшил қапа-лакдай қанот силкийди.

— Беқиёс сўлим жойлар бўладиган кўринади, а?— дейди мухбир ҳам ўйчанлик билан, ниҳоллар растасига ишора қилиб,— Россиядаги ўрмонлар ичига кирсанг адашиб қоласан киши.

— Бу ердаям шундай бўлади,— дейди Темиржон,— мевазорларига кирган қайтиб чиқиб кетолмайди. Мева-

лари тилни ёрмаса мен кафил. Шероролнинг офтоби ана шундай хосиятли. Ерига мос.

Уларни агрегати билан қатор ораларини текис ёриб келаётган майкачан ўспирин қаршиламоқда эди.

— Ўз касбига меҳр қўйган йигит,— мақтагиси келди Темиржон,— дафтарингизнинг бир ерига тиркаб қўйинг: Ойтўғон Ўтеббергенов. Мавсумда ёлғиз ўзи уч мингдан ортиқ кўчат ўтқазди. Қўл билан шунча кўчат ўтқозиш учун қанча одам керак бўларди. Ажойиб машиналар... Шунақа машиналардан яна янгиларини оляпмиз.

— Ўғитлаш қай вақтдан бошланади, кўчат ўтқазиб бўлингандан кейинми?

— Йўқ, ҳаммаси бирваракайига. Ҳув анави агрегат мосламасига кўз ташланг, унинг икки ёнига иккита бочка шакл идиш ўрнатилган. Ўраларга кўчат тушишдан олдин ана шу идишларнинг остки тешиклари суперфосфат, азот, мол қийи аралашмаси тўкиб беради. Кўчат чўкиши билан унинг устига бир йўла тупроқ тортилиб, ёпилиб бораверади.

— Суперфосфат, азот, мол қийи, — дафтарига ёзди мухбир,— қий серобдир, а?

— Қий сероб. Чорвадор хўжаликлар таъминлаб туришибди.

— Сув чиқмайдиган жойларни қандай суғорасизлар?

— Сув ташиш машиналари, сунъий ёмғир ёғдириш усулларида фойдаланяпмиз. Бу фақат қумли жойларда, қумсиз жойларга сунъий ёмғир кетмайди. Нега десангиз, кўчат остини қотириб қўйишимиз мумкин. Қуйруққа бўлса ўғит солишга ҳам ҳожат йўқ. Чунки ери кучли. Турган-битгани ўғит. Бизга азалдан маълумки, чириндига бой тупроқ ҳосилдор бўлади. Қуйруқнинг ҳар қатлами денгиз балиқларининг чириндиси билан кўпчиб ётибди. Инглиз табиатшўнос олимларидан бири Эрик Кольер гиёҳ унмас ерларни балиқ чириндиси аралаштириб ҳайдаш билан тупроқни ҳосилдор қилган. Қуйруқ сувга ҳам талабгор эмас, сабаби, тупроқнинг аксар қисми ипакдай майин, қум аралаш, ўзида етарли нам сақлайди. Бунинг устига, истаган ернингизни кавласангиз, уч-тўрт метрдан кейин сув силқиб чиқади. Бу қарағай, ёнғоқ, ёввойи мева дарахтлари унишни учун айни муддао.

Темиржон бу ишончга биринчи келган кунлари тупроқ хусусиятларини синчковлик билан текшириб чиқиши орқасида эришган эди. Ундаги пухталиқ ҳар жиҳатдан қўл келарди. Масалан, отасининг қўлёзмаларини

да экинзорлар барпо қилинадиган ерлар теварагини иҳотазорлашда қатор оралари қалин ва зич бўлишлиги таъкидланган бўлса, у бунинг фойдасидан зарари кўпроқ эканлигини кўра билди. Чунки экинзор ичра шабада кезиб, қуёш нури севалаб туриши керак. Иҳотазор панасида қолиб шабада ва қуёш нуридан баҳра олмаган экин кам ҳосил бериши мумкин.

Улар жарликлар ёқасига етиб келишди. Хотин-халаж шов-шув кўтаришиб анча қад тутиб қолган тоқларга ишлов беришмоқда. Унда-мунда кетмонларнинг чақини ялтирайди.

— Ҳорманглар-ов!— дея бақирди Темиржон.

Шов-шув бирдан тинди. Темиржоннинг ёлғиз ўзи бўлганда-ку, индамай-нетмай рўйирост овоз билан жавоб қилишарди-я. Ундан кўплари ётсирамай қолишган. Аммо бегона одам борлигини кўриб, нафаслари ичларига тушди ҳозир. Бошдаги рўмол учини лаблари билан қимтиб, юзларини паналаб олдилар. Фақат кимнингдир эшитилар-эшитилмас товуш билан «бор бўлинг», дегани аранг қулоққа чалинди. Яна бири эса ер тагидан яширин нигоҳ ташлаб, бегона эркакнинг кимлиги билан қизиқа бошлади.

Темиржон уларни ҳар бирининг устки кийимига қараб танийдиган бўлиб қолган. Ана, Ойсара. Унинг енг шимарилган, этаклари кенг ва узун парча гулли кўйлаги сувга чайилгандай жиққа ҳўл. Бошида оқиш рўмол. Еноқларидан тер қуйиларди.

Меҳнат билан дарди ариди унинг. Ишга меҳр қўйганидан эри бошига солган ҳўрликларни ҳам бутунлай унутди. Кўнгли чоғ, лаблари кулимсираб турарди доим. Элга наф келтиришининг сезиб туриш ҳам бахт кишига. У ҳаммага бошлиқ. Ўзи ҳам ишлайди, ҳам бошқаларни ишлатади.

— Ойсара, ҳорманг! Кўчатларингиз дуруст-ку? Кўз тегмасин.

— Ҳа, куртаклаб қолди.

— Тезроқ сув бериш керакмикин дейман?

Ойсара у ёқ-бу ёққа қараб қўйиб, ўнгайсиз бир ҳолатда ердан кўзини олмай деди:

— Қайдам, чопиқда уринишимиз чаккимасу ишимизнинг охири кўринай демайди. Бирорта от қўшилган культиватор бўлганда сал тезлашармиди...

Дарвоқе, шу гап Темиржоннинг эсига келмаганини қаранг. Аллақачон шундай қилиш керак эди. Машина қатор оралаб юролмайди. От юради.

— Культиватор берсак, эплэй олармикинсизлар?
— Эплармиз...
— Жуда яхши, эртага битта от қўшилган культиватор шу ерда бўлади.

— Раҳмат,— деди аёл секин товуш билан. Кейин чаққон кетмонини қўлига олиб, тоқлар тагини юмшатишда давом этди.

Мухбир кўп янгилликлар билан дафтар саҳифаларини қоралади. Тўладан келган бир аёлнинг кетмон уриб турган чоғида суратга олди. Бу аёл бошқалар сингари ўзаро ҳангомаларга қўшилмас, орқаворотига қарайвериб, беҳуда вақт ўтказмас, росмана кетмон уриш билан тез ва пишиқ ишларди.

— Опа, сиз билан икки оғиз гаплашиб олсам бўладими?

Аёл қулоқ солмади. Мухбир иккинчи бор мурожаат қилди унга. Шундан кейингина кетмонини бир четга қўйди-да, қаддини кўтарди.

— Жақси!— деди у норози оҳангда, жиққа ҳўл одми кўйлагини баданидан кўчириб қўйиб,— сўрайғал!

Бу Ўнғарбой оғанинг хотини эди. Темиржон Шероролга келган дастлабки кунлар тунда адашиб, Ўнқулоққа бориб, эшик қоққан маҳал тўнг-терс қаршилаган аёлнинг ўзгинаси. Шу кеча-кундуздаги хайрли иш унинг ҳам юрагига ўт солмай қўймаган экан.

— Бу жуда яхши!— деб қўйди Темиржон ўз ода-тича.

Улар тушлик қилиб олмоқ учун Мойбулоқ бўйига етиб келдилар.

Жийда шохлари вазмин силкинади. Унинг тагида ширингина чорпоя пайдо бўлган. Сал нарида оқиш буғ таратиб каттакон самовар қайнаб турибди. Қозонда овқат пишади.

Жўхоризор бўйлаб ўтган ўқариқдан кўчатзорларга сув таралмоқда.

— Кечадан суғориш бошланган бу ёқларда,— дея тушунтирди Темиржон мухбирга.— Ҳозирча кундузлари сув берамиз. Кунлар яхши исигандан кейин туида суғоришга ўтамиз. Кундузлари қуёш нуригагина қонишлари керак.

Мухбир яна дафтарини очди.

— Эзмалигим учун кечирасиз. Битта охирги саволим.

— Марҳамат, сўрайверинг.

— Янги беш йилликдаги режаларингиз қандай?

— Орол денгизи теварагини яшил либос билан буркаш. Ҳайрон бўлманг, агар қардош республикаларимизнинг ўрмончилари бош қўшишса, беш йилга ҳам қолмайди.

— Бу йилги режангиз?

— Беш минг гектар. Ҳа, беш мингдан кам эмас. Қораўзандай унумдор ерлар, сув бўйлари, йўл ёқаларини ихоталаш ҳам шу ҳисобга киради. Қуйруқнинг ўзида яна беш юз гектар ер очамиз. Мевазор учун. Сувдошда бошлаган кўкаламзорлаштириш ишларимиз кўлами ҳам бирмунча ошади. Ҳозир яхши кетяпти. Хоҳишингиз бўлса тушдан кейин бориб келишимиз мумкин.

Мухбирнинг вақти зиқ экан.

Темиржон уни аэропортгача кузатиб қўйди. Қайтар чоқда баҳор сели ялаган пасқамликлар, сув қуйқаларидан ҳосил бўлган тақирликларни кесиб Қораўзанга чиқиб борди. Эни ва узунасига кўз қамрай олмайдиган шахмат тахтадай катак-катак шолিপояларни айланиб, икки соатча юрди. Ниҳоят, Сувдош.

Бағри кенг даштнинг Қораўзан экинзорлари теварагида эркак-аёллар кўчат экиш юмушига берилганлар. Ҳаммаси пухта, саришта. Дала бошига келиб тўхтаган каттакон агрегат соясида дам олаётганлар қораси кўринади. Темиржон улар олдига бориб, отдан тушди-да, битта-битта сўрашиб чиқди. Унга чой узатдилар. Суҳбат қизиди. Гап орасида бу йилги баҳорнинг серўт келгани, сутнинг мўл бўлишини ҳам қистириб ўтардилар. Лекин Темиржон кўпроқ ўрмончиликка оид гаплар бўлишини истарди. Чунки ўзининг фикри-зикри фақат шунга боғланган. Тушидаю ўнгида бу чўлларнинг эртанги қиёфаси.

Ҳозир ҳам барча қуюқ суҳбатда-ю, у кўзини кўчат экилаётган томондан олмайди. Тавба, нега энди ўзи сингари бошқалар ҳам фақат бир нарса ҳақида ўйлашлари керак? Ахир, ҳар кимнинг ҳам ўзигагина тегишли ташвишлари, мақсадлари, ўйлари йўқми? Бундай худбинлик қачон туғилди унда? Самандар сингариларни эса кўргани кўзи йўқ...

Нега Самандарни эслади дарров? «Капаратга мудар... Уйига кирсанг, девору ерга ёйилган гиламларнинг кўплигидан оғзинг ланг очилиб қолади. Ишга машинада бориб, машинада келади...» Онасининг бу гапларини қачон эсламасин, Самандарга нисбатан баттар

газаби қайнайди. Ким қандай ҳаёт кечирса, кечиравер-майдами! Ҳар кимнинг ўзи танлаган ҳаётини йўли бор. Ё ғайирлиги келяптимикин? Йўғ-э, ундай одати йўқ эди-ку?

Ҳар қалай, бунақа ўйларга берилиши ҳам бежиз эмасга ўхшайди.

Чарчадимикин ё? Чўл кезиб, тентирашлар жонига тегдимикин? Бундан тушқунликнинг ҳиди келяпти-ку?! Тушқунлик эса иродасизликнинг меваси. Одам ўзини бундай вазиятдан йироқ тутгани яхши. Қалб қуёшга тўлиб турмоғи керак. Ҳеч сўзсиз!

У кўм-кўк йўнғичқага ўхшаш ўтни юлиб, поясининг таъминни текшираётгандай лаби орасига олди. Аччиқ таъмдан оғзи какрага айланди. Туфлаб ташлади. Кейин бармоқлари билан ўт поясини ҳимарди. Баргларнинг пириллашини томоша қилди. Аслида хаёли яна олис қирғоқ бўйлаб сайр қиларди. Она ҳасрати унинг бағрини эзарди ҳозир. Юлдуздан аллақачон умидини узган. Бирдан-бир қувончи, жонқуяри — меҳрибон онаси, холос. Уни кўриш истаги туғилди. Оҳ, қани энди ёнида бўлса ҳозир. Соғинч ва ҳасратга ўрин қолмасди, овунарди. Бу ерга келишни истамади-да. «Отангининг арвоғи чирқиллаб қолмайдими», дейди. Балки у ҳақдир. Яна ким билади...

Хаёллар ўжар дарёга ўхшайди. Дарёларни ортга қайтариб бўлмаганидай хаёлни ҳам тўхтатолмай қоласан баъзан.

— Ҳорманглар-ов! — тасодифий пайдо бўлган Хидирбоевнинг овози эди бу. Шу овоз бўлмаганда Темиржон ҳаёл исканжасидан қутулолмасди ҳали-вери. — Жуда маза жойини топибсизлар-ку?

— Жиндак дам олдик.

— Вақтида экиб олмай, кейин аттанг деб қолманглар-да, ишқилиб. Ҳали тушга чиқарга эртасми? — Бирдан Темиржонни кўриб қолди у, — ие, бошлиқнинг ўзлари шу ердамилар?

— Майли, бир оз дам олишсин, раис, жуда талабчанлик қилаверманг. — Темиржон ичида: «Бор экансан-ку», деб қўйди ўзини а ўзи.

Хидирбоев отдан тушди.

— Нима ҳам дердик, бошлиқ рухсат бергандан кейин. Вой жонимей-й, — дея Темиржон ёнига келиб ўтирди. — Райкомдан келяпман шу келишда. Сизни суриштиришганди.

— Ким?

— Битгаси келиб сўраганди. Қанақадир мухбирни аэропланга кузатгани кетган, дейишди.

— Нимага қидиришганини билмадингизми?

— Билдим... Вой-бў, мунча шошасиз, борасиз-да.

Келинг, мана бу яхнадан тортишайлик биттадан,— у косани тўлдириб қумғондан совуқ чой қуйди-да, гўлт-гўлт ютди.— Бай-бай-ей, маза-я, маза, қуяйми бир коса?

— Йўқ, раҳмат!

— Ҳа, жуда қизиқтириб қўйдим шекилли?— Унинг бесаранжомланаётганини кўриб, шўхлик билан кулди Хидирбоев.— Тошкентдан Жамоловми, Қамоловми, битгаси кепти-да, тузукми?

Темиржон сапчиб ўрнидан турди.

— Профессор Жамоловдир?

— Балки шунақадир. Яна ким билади.

— Ростдан келибдими?— ишонқирамай қайта сўради Темиржон.

— Худо ҳаққи, келибди.— Оёққа турди Хидирбоев ҳам. Кейин қизил тўриқ қунон томон ошнқаётган Темиржон ортидан бақирганича югурди,— ҳов, тўхтанг бирга бора қолай!

IV

Якшанба. Қуёш тиккага келган, унинг заррин нурлари майда долғалар узра жилваланар эди. Куннинг иссиғи кўпчиликни денгиз соҳилига қувиб келган. Қуйруқ этагидаги яп-яйдоқ қумлоқ одамларга тўлиб кетган.

Довулбой ота денгиз бўйига гишт териб, омонатгина ўчоқ қуриб, қозон ўрнатган. У азиз меҳмон ҳурмати антиқа балиқ шўрва, балиқ кабоб тайёрлаш тарадудидида.

Дарбека кампир билан Ойсулув балиқ тозалашмоқда. Темиржон ўчоққа ўт қалайди, Қундуз атрофни саришталаб, ўтиришга жой ҳозирлаб бўлди. Энди овқат тайёр бўлгунга қадар денгизда чўмилиб чиқиш мумкин.

У уч юз қадамча наридаги қамишзорга кириб чўмилиш костюмини кийиб олди. Профессор Жамолов тиззадан пастроққа тушган қордай оппоқ иштонда. Унинг бадани ҳам шу иштон рангидай оппоқ. Бу ердагилар ичида унинг бадани алоҳида ажралиб турарди.

Қундуз отасини кесатди:

— Қаерда бунчалик қоп-қорайиб олдингиз, ада?

— Институт лабораториясида,— бўш келмади про-

фессор ҳам. Темиржон денгизга бир шўнғиб олди-да, тушсамми, тушмасаммикан деб, оқиш-кулранг юнгдор кўкрагини қашлаганича иккиланаётган профессор ёнига келди.

— Журъат қилолмаяпсиз шекилли?— деди у ва қўлтигидан авайлабгина ушлаган ҳолда аста етаклади. Бир нафасдан кейин орқама-орқа қулоч отиб кетдилар.

Сув нақадар ёқимли. Профессорнинг баданлари роҳат қилди.

Темиржон анчагина узоққа кетиб қолди. Унинг боши палахса-палахса тўлқинлар оша кичкина копток сингари дам кўтарилиб, дам пасайиб кўзга ташланарди. Профессор уни кўрди-ю, вазмин қулоч отиб яқинлаша бошлади. Етиб олган маҳал ёш боладай қувлиги тутди шекилли, уни елкасидан ушлаб сувга босмоқчи бўлди. Бунни сезган Темиржон чаққон сув остига шўнғиди. Профессор эса ҳозир бирон ҳодиса юз бериб қоладигандай хавотирланиб, ўрнида гир айлана бошлади. Кўп ўтмай Темиржон унийг орқасида пайдо бўлди-ю, устози ҳамон қидираётганини кўриб, яна шўнғиди. Жамолов ҳамон гирдикапалак бўларди.

Темиржон қўлга туша қолмасди ҳеч.

Уларни қирғоқда кузатиб турган Қундуз қичқирди:

— Ада, орқангизга қаранг, орқангизга! Шўнғиди. Бу ёқдан чиқади ҳозир.

Бироқ Темиржон Қундуз кўрсатган томондан чиқмади. Сув тагидан бориб, профессорнинг оёғидан тортмоқчи бўлди. Эплай олмади.

Балиқ кабобга уннаётган Довулбой ота, ўчоқ ёнида куймаланаётган Дарбека кампир, балиқ тозалаётган Ойсулув ҳам бир нафас ишларини тўхтатиб, сув ичида шўхлик қилаётган устоз ва шогирдини кузата бошладилар.

Қундуз отасига, Ойсулув эса Темиржонга бўлишарди.

— Қочинг, қочинг, Темиржон оға, ўнг жаққа қочинг,— дерди у Қундуз турган ерга етиб келиб.

— Адам чарчадилар,— деди Қундуз андак хавотир билан.

Ҳақиқатан ҳам Темиржонга бас келолмаган Жамолов салмоқ билан қулоч отганича ортга қайтмоқда эди. Сувдан чиқди-ю, ҳориб-ҳансираб, қизиган қум устига таппа ташлади ўзини.

Бирпасдан кейин кула-кула Темиржон ҳам келиб, унинг ёнгинасига чўзилди.

— Сувдан чиққан одамга қайноқ қум хуш ёқади-да, бўтам,— деб қўйди профессор ҳузур қилаётганини билдириб.

Қундуз кенг ялангликда копток ўйнаётган бир гўда нотаниш йигит-қизлар олдига чопди. Эгнидаги чўмилиш костюми ҳаворанг, худди Юлдузники сингари унинг ҳам елкасида лангар сурати бор экан. Фарқи шундаки, Юлдузнинг костюми кип-қизил эди. Қундузнинг бўйи ҳам Юлдузнинг бўйи билан бараварлашиб қолгандай. Аммо Қундуз дуркунгина. Юлдузнинг бадани нозикроқ, ранг-пар эди, буниси эса офтобда етилган.

Темиржон Тошкентдан қайтган кунлари у билан учрашиб, гаплашиб олишга шунча уринди, қизнинг «бемаъни қилмишлари» учун қаттиқ дакки бериб қўймоқчи ҳам бўлди. Иложи топилмади. Аммо вақт ўтиши билан аста-секин ҳовридан тушди-ю, аҳдидан қайтди. Ҳатто, қизнинг ҳолига тушуниб, унга ачина бошлади ҳам. Ниҳоят, кечирган бўлди. Мана, Жамоловнинг Шероролга келиши сабаб бўлиб бари бир учрашдилар. Ўртада ўша гинахонликка, хижолатпазликка асло алоқаси йўқ узук-юлуқ гаплар юриб турди. Бироқ икковлари ҳам миньярининг бир четига жойлашиб олган ўша воқеага тааллуқли қандайдир савол-жавоблардан бутунлай қутулолмай қийналсалар керакки, Темиржон аҳён-аҳён унга ер тагидан синовчан тикилишини ўзидан қуволмас, у эса уятчан қизлардай тортиниб, ийманиб сўзлашар, баъзан бу ҳолатини сездириб ҳам қўяётган эди.

Профессор келганидан бери Темиржон билан бир хонада турар, яна ота-боладай иноқ бўлиб олган эдилар.

Шу деңгиз ҳавоси, шу кенгликлар жуда ғаройиб кўринарди Жамоловга. Профессор тез-тез сайрга чиқар, маҳаллий одамлар, урф-одатлар билан танишар, мириқиб суҳбат қулар, ҳар куни бир олам янгилик оларди.

Лабораториядаги ташвишларга кўмилиб, аллақандай муаммолар устида бош қотиришлар, илмий кенгашдаги тортишувлар ва бошқа-бошқалардан кейин унга бу ер роҳатижон туюларди. Сахий табиат завқига қонарди. «Ўзининг машғулотларинг билангина банд бўлиб, она юртнинг мана шундай жойларини кўрмай ўтиб кетавериш ҳам мумкин экан-а?»— деб қўярди ўзича.

Темиржоннинг қўли тегмаган кунлари Қундуз уни қаёқларгадир олиб кетарди. Профессор юра-юра чарчагандан кейин туш маҳали келиб, мириқиб ухлаб оларди.

Тургандан сўнг эса ё қайиқчилар билан бирга, ёки бирон кемада денгиз сайрини давом эттирарди. Баъзан якка-ёлғиз кўчатзорларни кезиб қоларди. Аммо ҳамон бу ердаги ишлар маъқул тушган-тушмаганлиги ҳақида индамас, ҳаммасини кўрар, ўрганарди-ю, юрагига туярди, холос. Бир оғиз тан бериш, ёки эътироз билдириш йўқ. Темиржон эса унинг фикрини билишга ошиқарди. Сўрашга келганда, журъат қилолмасди. «Майли, бир кунни ёрилиб қолар», — дея кўнглини тинчитди ҳозир ҳам, юзини ерга қаратиб қумлоқда ётаркан. У бир аксирди-да, тирсагига таяниб, бошини кўтарди. Копток ўйнаётганлар томон кўз ташлаб Қундузни қидирди. У кимнингдир қўлидан чиқиб қочган копток кетидан қувиб, ўзларини қуёшга тоблаб ётганлар орасида югуриб юрарди.

Профессор хуррак отиб юборди. Темиржон кулди.

— Турсак бўларди, куйиб кетмайлик тагин!

Профессорнинг хурраги дафъатан узилди-ю, аммо жавоб қилмади. Темиржон Ойсулув ёнига бориб чоғроқ дастурхон сўраб олди-да, уни ёғсчга боғлаб, соябон ясади. Кейин Жамоловнинг устига офтоб тушмайдиган қилиб дастасини қумга суқиб қўйди.

Профессор уйғонди.

— Балли, бўтам,— деди у. Кейин орқасига ағдарилиб, чалқанча ётиб олди.

Унинг уйқули кўзлари олдида камалак рангидай минг хил доиралар жимирлаб турарди. Ана шу доиралар ичидан тикилган Темиржоннинг очиқ чеҳраси намоён бўлди. Бу беғараз чеҳра унинг кўнглини алланечук ёритиб юборди. Меҳри товланди.

— Ҳақ гапни айтай, бўтам,— деди кутилмаганда, икки қўлини боши остига болиш қилиб оларкан.— Нодир ишлар қилибсиз. Халқни ҳам ялпи кўтарибсиз бу ишга. Инсоннинг юраги қанча бой, кўркам бўлса, қилмиши ҳам беқиёс бўлади. Ёшлик асли тетик фикрлар хазинаси, бебаҳо бойликдир. Олам ундан мунаввар. Афсус, шамолни қафасга солиб бўлмагани каби умрни ҳам бир тўхтамда тутиб бўлмайди. Ёшлик кексаликка ўрин бўшатиб бермоғи муқаррар, изоҳотга ўрин йўқ! Шундай, бўтам, кексаликнинг ўзига хос инжиқликлари пайдо бўлади. Билъакс, ана шу инжиқликларга ҳаддан зиёд иттибат этгани ўжарлик ўз домига тортиб кетади. Ўжарлик ҳаммавақт ҳам яхшилик нишонаси эмас. Қўйиб берсанг, ғафлат билан ошпо қилади сени. Ҳа, ўшанда сабрсизлик каминани андак чалғитди. Мақсадла-

рингиз қадрига етмай, борди-келди гаплар бўлди бир оз. Узримни қабул этарсиз, деган умиддаман, бўтам!

Бу сўзлар Темиржонга қаттиқ таъсир қилди. Шу билан бирга нима деб жавоб беришни ҳам билмай довдиради:

— Нега унақа дейсиз, устоз? Ахир, мен сиздан кўп нарса ўргандим. Радиобиологияга меҳр қўйдим. Бу ердаги ишларда ҳам сизнинг хизматингиз беҳисоб, устоз!

— Қобилиятнинг мактаби йўқ,— эътирознома гап қотди яна профессор,— ўқиш, ўрганиш учун ҳам қобилият зарур. Бусиз мумкин эмас. Қобилиятнингиз ҳосилини бугунда кўриб, беҳад хурсанд бўлди камина, изохотга ўрин йўқ!

— Бу ҳосил муаллифи табиат, устоз, қолаверса элулус. Мен фақат бошловчи бўлдим.

Жамолов унга меҳр тўла назар билан боқди.

— Камтарликнинг ҳам чеки бор, бўтам. Лекин сиз ҳақсиз. Зеро, кимки ўз ақлини комил билса, у сўзсиз ўзига ҳаддан ортиқ бино қўйганлигининг оқибатидандир.

Бу гаплар Темиржоннинг кўнглини қайта тоғ қилди. «Ҳа, ажойиб одам бу,— деб юборди ўзича меҳр билан,— фақат, ҳали ўзи изох бериб ўтганидай, қартайди. Қўлтиқлаш керак уни!»

— Дарвоқе, қўлёзмангиз билан танишиб чиқмоқ ҳам каминага насиб бўлди.— Қайта шошиб сўз қотди профессор,— тақризга беришган эди. Яхши дастуриламал, шубҳасиз...

— Раҳмат, устоз!

— Шу усулни қўлдан берманг, бўтам. Ниятингиз яхши. Лекин улар устида яна бир жиддийроқ ўтиришга тўғри келар. Айрим мужмалликлар бор. Шулар ечилса, камина қўллашга тайёр.

— Раҳмат, устоз!

Шу билан суҳбат тугади. Профессор ҳаёлга берилдими, жим. Темиржон ҳам бошини кўйлагин билан ёпиб, қуёшдан паналаб олди. Қулоғига копток ўйпаётганларнинг тап-тупи, қийқириқлари эшитилар, улар ичиде Қундузнинг товуши алоҳида ажралиб турарди.

Профессор шу ётишда қанча ухлаганини билмайди. Довулбой ота овқат тайёр бўлди, деб уйғотмаганда, ҳали-вери тура қолмасди балки.

Атрофда одамлар сийраклашиб қолган, Темиржон билан Қундузнинг эса қораси кўринмасди.

— Ёшлар қани?— сўради профессор устидаги қумларни қоқа-қоқа ўрнидан тураркан. Оёғига жаз этиб чўғдай қизиган қум ёпишарди. Шунинг учун Довулбой отадан жавоб кутишга бўлмай ирншлаганича оҳ-воҳ-лаб, қирғоқ сари кетди. Шу вақт қамишзор томондан Темиржон югуриб келмоқда эди. У ҳаворанг шими билан енгил калта оқ кўйлагини кийиб олган.

Профессор сувга тиззасидан тушиб ювина бошлади. Темиржон унга яқинлашиб нимадир демоқчи бўлган эди ҳамки, ногаҳон орқадан додлаган аёл товуши эшитилди. Темиржон ортига қайрилиб, ҳеч нимага тушунолмай анграйганича қотди. Профессор Жамолов эса ювинишдан тўхтаб, Темиржонга савол назари билан қаради. Овоз иккинчи бор такрорланган маҳал Темиржон оёғини қўлга олиб қамишзор томон чопқиллади. Қўлида чўмич ушлаганича Довулбой ота ҳам ҳовлиқиб қолди. Қирғоқда юрганлар борки, ҳаммаси югурди.

Ёв қувлагандай қамишзордан чиқиб, ҳаллослаб келаятган Ойсулув йўлма-йўл нимадир дея бақирар, қўлларини силкитар, қумда тойиб, мункиб кетишига оз қоларди. Темиржон уни қаршилаб борди-да, нимадир сўради, қиз қамишзорни кўрсатиб нимадир деди. Темиржон ўша ёққа югуриб кетди. Ойсулув, ниҳоят қуладию, ерда ўрмалай бошлади. Довулбой ота билан профессор етиб келган маҳал у овозини борица бақириб, қумни муштар, бошини телбадай ҳар ён урар, «шўримиз қуриди, шўримиз қуриди», дерди нуқул.

Довулбой ота уни елкасидан кўтариб, гап сўрамоққа шунча уринарди, бўлмасди.

— Нима гап, айтсанг-чи, ахир,— дея пўписа аралаш бақирди ахири.

Қизнинг кўзлари жиққа ёш, лаблари безгак тутаётгандай дир-дир титрар, сочлари паришон.

— Қун... Қун... Қундуз опамдан айрилдик,— дея ўкириб юборди у бошини хиёл кўтариб.

Бу вақт Темиржон қамишзорга етиб борган эди. Ерда Қундузнинг чўмилш костюми ёйиқлиқ. Ундан сал берида қиз ўлим талвасасида тиширчилаб ётибди. Темиржондан аввалроқ етиб келган одамлар уни қўршаб олишган. Темиржоннинг ҳаллослаб келганини кўриб йўл беришди. Кимдир, «вой бечора қиз-ей», деб қўйди. Яна кимдир дод солиб йиғлашга ўтди. Темиржон эса оқ ҳарир кўйлакда қоп-қора қонга беланиб ётган қиз ёнига чаққон чўкди-да, бошини ердан кўтарди. Қундузнинг кўзлари шокосасидан чиққундай даражада. Олайиб

атрофга аланглар, ҳеч кимни танимас, оғзини ланг очганича томоғидан хир-хир товуш чиқарарди.

— Қундуз... Қундузхон! — деди жонсараклик билан Темиржон.

Қиздан садо чиқмади. Бирдан лаблари бужмайди. Аввал бир оёғини, кейин иккинчисини узала солди-ю, қимирламай қотди-қолди.

Темиржон нима содир бўлганига тушунолмай атрофдагиларга аланг-жаланг қаради. Қизнинг кўксидан сизиб чиқаётган қон унинг ҳам қўллари, билакларини ол рангга бўямоқда эди.

Профессор Жамолов, Довулбой ота етиб келишди. Темиржон ўзини тутолмай қолди:

— Ярамас! Малъун! — дея қаттиқ бақириб юборди.

V

Довулбой ота келувчиларни ўтқазнишга жой тополмай қоламан, деб ўйламаган эди. Ровонли айвон олди одам билан ғиж-ғиж. Ҳовли, йўлак, узун тор кўчанинг бошдан-охиригача ари уя дейсиз.

Марҳуманинг жасадини ювиб-тараб айвонга қўйдилар. Эндигина уйқуга кетган маъсумадай зар кимхобларга бурканиб ётарди у. Хиёл ранги қочган, лаблари очилнишга мойил тургандай, киприклари эса билинар-билимас қимирлаётгандай туюларди. Одамлар ҳам уни уйғотиб юборишдан ҳайиққандай, оёқ учида кириб, оёқ учида чиқиб кетардилар. Кўзларда дув-дув ёш, аммо ўкириб юборишдан ўзларини аранг тутиб туришарди.

Марҳуманинг бош томонида Жамолов чўккалаганича рангсиз чеҳрадан кўзини олмай пиқ-пиқ йиғларди.

— Қизгинам, жавоҳирим... — дея ўпкасини босолмай қоларди. Унинг ёнида жасад устига хиёл эгилган ҳолда Темиржон ўтирар, унинг ҳам кўзлари қизарган.

Дарбека кампир келган аёлларни бирма-бир бағрига босиб, ҳасрат чекиб, «увва, увва» қилиб нималарнидир тушунтирарди.

Арслонов, Хидирбоевлар бир ерга йиғилиб, дафн маросимини қандай ўтказиш тўғрисида кенгашардилар.

Шу пайт паст бўйли, бурни пучуқроқ ўша бизга таниш милиционер шошиб келди-ю, кимнидир кўзи билан қидира бошлади. Баъзиларни гапга тутиб, ниманидир аниқлади. Ниҳоят, излаганларини топди-да, бир четга йиғди. Уларнинг бири Ойтўғон, иккинчиси Бердиқул, учинчиси Олтишбой эди. Милиционер ҳар бирига ту-

шунтирди, алоҳида-алоҳида топшириқлар берди. Ўзи эса Темиржоннинг отини эгарлаб, қаёққадир чоптириб кетди.

Матназар ўзини ниҳоятда камситилган ҳисобларди. Гўё уни ҳар тарафлама қисиб қўйишган. Хотинини тортиб олишди. Ҳатто Ойсара ҳам кўлдан кетди. Одамларнинг эса уни кўрарга кўзлари йўқ. Назарга тушди дегунча тутиб беришга тайёрлар. Эркинлигидан путур кетди: Бирон жониворга милтиқ ўқталишга зор. Ўқ овозини эшитишлари билан шовқин кўтариб келиб қолишади. Ҳар битта бута панасидан кузатиб туришгандай. Бирдан-бир маслаҳатгўйи Ҳожини оға ҳам оламдан ўтди. Жойиқбой уни одам ўрнида кўрмайди. Яккаю-ёлғиз дардқаши онаси. У ҳам қариб қолган. Бировга бир нарсани айтиб сўзини ўтказолмайди. Ўғлига «қасд қилганлар»ни қарғашгагина кучи етади, холос.

Ойсулув йўқ, қўрғонни ҳувиллаб қолган. Шипшийдан, қабристоннинг ўзгинаси. Шунинг учун остона босиб киргиси ҳам келмайди уйига. Доим кўкрак кериб юрадиган учини-кетини кўринмас Устюрт дашти ҳам тордай ҳозир. Ҳеч ким ундан қўрқмайди. Ҳамма унга беписанд. Анов тошкентлик қизга элакишмоқчи бўлувди, сўзи ўтмади. Олиб қочган билан фойдасиз. Бошга яна бир бало орттириб олиши мумкин. Бошқача муҳитда яшаб улғайган эмасми, ҳақ-ҳуқуқини камситмайди ҳеч. Хуллас, ҳаммаёқдан қисиб қўйишди. Бундай уқубатларга қандай чидайди энди?

Шуларни ўйлаганда вужуди ёниб, кўзларига қон тўлиб кетарди. Кимлардандир қасос олиб, хумордан чиқиш пайига тушарди. Бу фикр айниқса кейинги кунлари тинчлик бермай қўйди унга. Темиржонни ўлдирман, деб қасд қилган эди. Ҳеч иложини топмади. Ҳеч қачон, ҳеч нимани чала ташлаб кетиш одати йўқ эди-да унинг. Ҳали ҳам кеч эмас. Қандай бўлмасин, ана шунини охирига етказиш керак. Аксинча, армони аримай юради. Майли, кейин қамашадими, жазолашадими, билганларини қилишсин. Ҳаммасига рози.

Матназар мақсадига эришмоққа астойдил киришди. Темиржоннинг пайига тушди. Бироқ хилватда ёлғиз учратолмади. Доим аллақасёқдан келиб-келиб юрганлар билан бирга.

Кун исиб кетган маҳалларда денгизда чўмилиб кетишни ёқтирарди. Бугун ҳам шу ният билан қирғоққа келди. Одамлар кўзидан панароқ жой излади. Қамши-

ларни ўриб, кўп жойларни шипшайдам қилиб ташлабдилар. Бу унинг жаҳлини баттар чиқарди. Аммо чўмилиш ниятидан қайтмади. Қуйруқ яқинидаги қушлар қўриқхонасига айлантирилган қамишзорга йўл олди. Чўмилишга ўнгайроқ жой фақат ўша ердан топилди.

У отини қўйиб юбориб, ечина бошлагандики, қаёқдандир қизларнинг шўх кулгиси эшитилиб қолди. Бир нафас қулоқ солди. Кейин қирғоқдан тиккалаб, тепаликка кўтарилди. Аввал секин-аста, сўнг қадамини тезлатди. Яна бир оздан кейин сичқон пойлаган мушукдай нусиб, эмаклашга ўтди.

Бу ердан ярим-яланғоч одамлар ғивирлаб юрган денгиз соҳили бутун борлиги билан кўриниб турарди. Ҳаммаёқ қуёш ёғдусига ғарқ. Димоғига қовурилган башиқ ҳиди келиб урилмоқда. Буруқсаб кўкка тутун ўрлаётган жойдан икки аёл югуриб келаётир. Уларнинг бири оқ кўйлақда, иккинчиси ҳаворанг чўмилиш костюмда. Сочиқми, кўйлақми, ишқилиб, ниманидир билагига солиб олган. Улар қамишзорга етар-етмас Матназар икковини аниқ таниди. Бири — Ойсулув, иккинчиси — Қундузхон. Ойсулув яланг оёқ қирғоққа сапчиб турган тўлқинчалар ичида сув кечиб, Қундузхон қўлидан тутганича деярли судради. Қундуз эса баданига сув сачраб, сесканиб тушар, қиқирлар, унинг кулгиси тошдантошга урилиб оққан сув шовқинини эслатарди.

Қизлар қамишзор панасига ўтишлари билан таққа тўхташди-да, икки ёққа кетишди. Ойсулув қўғалар ичида ғойиб бўлди. Қундуз чўмилиш костюмини ечиб, чайиб олди. Кейин сиқа бошлади.

Матназар унинг қип-яланғоч танасини кўриб турарди. Сабрсизлик ва ёқимли ҳаяжон чулғаб олди вужудини. Томирларида қон қайнади. Шартта бориб унга ташланишдай иштиёқ уйғонди бирдан. Қаддини ердан кўтарди-ю, пастликка тушишга улгурмади. Унинг шаптинини қайтарган қамишзор томон яқинлашаётган Темиржон бўлди. Қиз билан хилватда учрашмоқчи шекилли, деб ўйлади Матназар. Нияти бузилди. Томирлари таранг тортилди. Рашк ўти кўксига аланга олди. Тепаликдан илон сингари деярли ўрмалаб тушди-да, қўғалар орасига яширинди.

— Қаердасизлар? — Темиржоннинг овози эшитилди шу маҳал. — Овқатга юринглар. Довулбой ота, қизлар ҳаяллаб қолишмасин, айтиб қўй деб буюрди. Шунча чақираман орқанглардан, қарай демайсизлар-а!

Қундуз шошиб кўйлагини кийиб олди.

— Темиржон ака, ўша ерда тўринг, Ойсулув чўмил-
япти.

— Шу ёққа келиб чўмиладими?

Қундуз кулди.

— Купалниги йўқ экан.

Қўғалар ичида сув шاپиллади. Ойсулув ўзини деп-
гизга отди тискилли. Қундуз Темиржоннинг олдига кел-
ди. Нима ҳақдадир гаплаша бошладилар. Сувнинг ша-
лоплаши, қаминшлар шилдираши уларнинг суҳбагини
Матназарга эшиттирмасди. У яна олдинроққа ўрмалани.

— Аввалига ҳеч балога тушунолмадим...— дея
Темиржон гапирмоқда эди.— Тоза бошим қотди.

— Биламан...— деди унга жавобан Қундуз. Овозида
қалтироқ бордай туюлди,— баъзан шунақа қайси гўр-
даги қилиқларни ўйлаб топаман. Қилмишимдан пушай-
мон еб юраман кейин.

Яна Темиржоннинг нима деяётганига тушуниб бўл-
май қолди. Қундуз эса «оҳ» деб юборди бирдан ва юзи-
ни қўли билан яшириб олди.

— Ўша хатларда ҳаммаси рўйирост айтилган-ку,
ахир, Темиржон ака,— бу сафар энтикиб гапирди қиз.
Матназар уни баралла эшитди.— Фақат имзоси бошқа
эди, холос. Балки бу ишим хиёнатдир... Қиз шаънига
уятдир. Аммо нима қилай. Ўтинман, мени қойманг,
Темиржон ака,— гаплари узуқ-юлуқ чиқа бошлади эн-
ди,— қилмишимга яраша бирон жазо бор бўлса, тўртай
майли... Номалум қисматга умид боғлаб, мавҳум тақ-
дирга мажбуран итоат этиш ақлсизликнинг ўзгинаси
экан. Бунини ўйлаб кўрмабман. Умр бўйи саробга ишониб,
ўзинини ўзининг овутиб, ўзинини ўзининг алдаб ўтишини
мумкин экан. Лекин бунини тан олгим келмади. Эрк, про-
дам изминдан чиқиб кетди. Ўз майлим ўзимга итоат
этмай қўйди. Сиз бу ёқларга кетиб қолдингиз. Мен чи-
долмадим. Орқангиздан келдим. Сиз меҳр қўйган жой-
ларга сизнинг кўзингиз билан тикилдим, қувондим, меҳ-
рим ордиди. Мен сизни севардим... Аммо ҳақсиз, ҳуқуқсиз
сезардим ўзимни. Андишасиз, беҳаёликда айблашингиз
мумкин эди-да. Худо билади, ҳозир ҳам нима деб ўйла-
ётганикинсиз... Энди бари бир менга.— Қиз ердан бош
кўтармас, Темиржонга хиёлига ёғирилиб турарди,—
ҳаммасини айтдим. Эшитдингиз... Айтмаганим, билмага-
нингиз минг бора яхши эди,— у яна юзларини яшириб
олди.

Темиржон унга яқинлашди. Елкасига қўймоқчи бўл-
ган қўлини шошиб қайтиб олди яна.

— Қундузхон...— деди у ҳам сокин овозда,— мен, ахир... Шунақа бўлади дёб ўйламагандим.

— Ҳа,— Қундуз шартта қайрилиб жиққа ёшга тўлган кўзларини тикди унга,— ўйлаш қаёқда, парвою фалак эдингиз. Майлингиз бошқада эди. Кийик қувлаган қуённи пайқармиди. Шуни била-кўра туриб, тиғу найзамни ўзимга санчардим ҳадеб. Оғриғини ёлғиз ўзим сезардим.

— Қундузхон...

— Биргина чорам қолди. Бу ердан кетиш.

— Қаёққа кетасиз, Қундуз?— шошиб қолди Темиржон.

— Ўқишимни давом эттирсам, деган ниятим бор. Ахир, мени аспирантурада қолдиришган-ку! Ташлаб келавергандим. Ҳар қалай, бу ерларда юрганам фойдага қолди. Озми-кўпми тажрибам бор.

Темиржон унга томон яна яқинроқ талпинди.

— Мен туфайли кетмоқчимисиз, Қундуз? Ўқишни шу ерда туриб ҳам давом эттиравериш мумкин-ку?

Аллақаёқдан елиб келган шамол қамишзорни чайқатиб ўтди-да, бенхтиёр карахт бўлиб ётган Матназар ўзига келди. Ёнидаги ханжар янглиғ пичоғини қинидан суғурди-да, босиб бораверди. Бироқ у қамишзор ичидан чиққан маҳал Темиржон Қундузнинг олдидан узоқлашмоқда эди. Уч-тўрт қадамдан кейин қайта қайрилиб, серрайиб қолган Қундузга деди:

— Бу тўғрида ҳали кўп гаплашамиз, Қундузхон.

Қундуз мамнун бош силкиди-да, ерга ёйилган чўмиллиш костюмига қўл узатди. Шу маҳал Ойсулув дод деб юборди.

Қундуз сапчиб қаради. Унинг қаршисига пичоқ яланғочлаган Матназар келарди. Қиз тахта бўлиб қолди. Кейин унинг ёвуз ниятига тушунди-да, икки одам отиш билан Матназарнинг пичоқ ушлаган қўлига шартта ёпишди. Пичоқ дамига қуёш тиғи тушиб ялтираб кетди.

— Матназар!— деди эсхонаси чиқиб кетган қиз.

Матназар уни бир силташ билан четга улоқтирди-да, Темиржон ортидан чопди.

— Матназар!— дея бақириб юборди яна қиз тупроққа беланган жойидан илдам туриб.

Матназар қадамини тезлатди. Қундуз унинг ортидан ташланмоқчи бўлди-ю, тойиб кетиб, чўккалаб қолди. Шундан кейин жон-жаҳди билан оёғига ёпишди. Анча жойгача судралиб борди. Матназар эса оёғини шунча тортиб олишга уринмасин, бўлмасди.

— Қўйиб юбор!— дея ўдағайлади тўхташга мажбур бўлиб.

Қундуз кўзларини жавдиратиб ялинарди:

— Эсингни ема, Матназар! Нима қилмоқчисан?

— Қўйиб юбор, манжалақи!

Қундуз унинг ўкиришидан чўчимеди. Маҳкамроқ қапишиб олди оёқларига.

Ойсулув яна додлаб юборди. Ана шу додлаш Матназарни чалғитди. Темиржонга мўлжалланган пичоқни Қундузнинг кўксига санчиб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Қурбон «оҳ», дейишга ҳам улгурмади. Қулоғи гип битиб, кўзлари тинди. Ақлини йиғишга уриниб, қараса, чор тарафдан одамлар югуриб келяпти. Ойсулув қаёққадир додлаб чопяпти. Шундагина жиноят содир бўлганига тушунди. Пичоқни ерда типирчилаб ётган қиз кўксидан чаққон сугурди-да, ўзини қамишзорга урди.

Анча ергача кўлмак кечиб югурди. Қўғайлар орасига қулади. Қоқилиб-суқилиб, яна ҳаллослаганича чопди. Қуруқликка чиқиб, отини қидирди. Ўтлаб юрган ерида йўқ. Орқада тўс-тўполон кўтарилди. Ҳализамон етиб келиб, қўлга олишлари мумкин. Худо билади, кейин нима қилишаркин. Тўқайлар, чангалзорлар оралаб чопди яна. Кийимлари тилка-пора бўлди, ётлари тимдаланди. Агар оти олдидан чиқиб қолмаганда шу югуришда қаёққа бориб, қаёққа ўзини уришини билмасди. От унинг жонига ора кирди. Матназар отига чаққон минди-да, Устюрт томон бурди жиловни.

Даштдан бери келмайди энди. Майли, одамзод кўзига кўринмайди ҳеч. Дашт билан тил топишиб, умрининг охиригача одамлар назаридан олисда яшайверади. Ўлса, ўлигини ҳам тополмасинлар, қарға-қузғунларга ем бўлсин, майли! Тезроқ қорасини ўчиргани яхши. Минг йил қидириб ҳам изини тополмай қийналсинлар. Чу, ҳаром ўлгур, чу!..

Қамчи зарбидан от яғрини моматалоқ бўлиб кетди. Оёқлари шиқтовидан биқини тешилгудай бўлди. Кучининг борича чопарди. Чўл жониворлари уюб қўйган ғовлардан, ўпирилмалар, жарликлар оша қанот пайдо қилиб ўтарди. Ун чақиримдан ортиқ масофани жуда оз муддат ичида босиб ўтди. Яна отни қамчилашдан тўхтамасди. Ниҳоят, қамчинни қўлидан учиб кетди-ю, аллақаёққа бориб тушди. Отнинг олдинги оёқлари букилиб, боши билан мункиди. Эгаси эгар устидан учиб, от қулаган жойдан анча нарига бориб тушди. Анчагача қимир этмади. Кейин тиканакли ўтлар ичида у ёқдан-бу ёққа юма-

лай бошлади. Шердай ўқирди. Гурзи янглиғ бақувват қўллари билан бошига, кўксига гурс-гурс туширар, сочларини юмдалар, яна ўқирарди. Унинг ҳозирги аҳволини кўрган одам шубҳасиз ақлдан озибди, деб ўйлаши мумкин эди.

Юмалай-юмалай, кўксига муштлай-муштлай, алоҳа чарчади шекилли, жим бўлиб қолди. Ғужанак бўлиб олиб, қисматидан нолир, ётган ерида зор-зор йиғларди энди. Тупроққа беланган юз-кўзларига лоёй چاپилгандай. Тақдирига минг лаънат ўқирди у. Нима қилсин, қаерга борсин энди. Дунёга келса-ю, рўшнолик кўрмаса ҳеч. Ўз билганича яшаб, ўз ҳолича турмуш кечиришига йўл қўймасалар. Таъқиб қилсалар. Кимнинг кимда нима иши бор? Ҳар ким ўз аравасини ўзича торгавермайдими!..

У одамзодга қорамни кўрсатмайман, дея аҳд қилди-ю, бироқ ўйлаб қараса, якка-ёлғиз биёбонда қаёққа ҳам боради?

У ниҳоятда камситилганидан туғёнга келди яна. Ўзининг жоҳиллиги, ҳаётда элга наф келтиришдан кўра кўпроқ зарар етказаетганлигини эса эсга олгиси келмасди.

У шу ётганича андак нафасини ростлади. Аммо орада ўтган муддат яна нохушлик келтирди унга. Бой берилган вақт хиёнат қилди. Ер остидан эшитила бошлаган дукур-дукур садолар беҳисоб отларнинг тобора яқинлашуvidан дарак берарди. Ақлнинг йиғиб олишига улгурмай, бир тўда отлиқ яқинлашиб қолди. Сафнинг энг бошида Ойтўғон. У қўли билан Матназар томонни кўрсатиб бақирар, товуш эшитиларди-ю, нима деяётганини пайқаб бўлмасди.

Матназар заҳархандалик билан жилмайдн. Ҳимояга ўтиш ҳақида ўйламади ҳам. Ёнида бирдан-бир қурол — Қундузнинг қони ҳали қотиб улгурмаган ханжарсифат ўша пичоқ. Оғзидан она сути кетмаган бундай қуёнюракларни кўрқитиб қўйиш қийин эмас. Пичоғини қўлидан суғурмади ҳам. Қаддини мағрур тутиб, уларнинг янада яқинроқ келишини кутарди. Ойтўғоннинг ҳаракатларини кузатар, бир силташ билан уни отдан қандай қулатиш мўлжалини оларди. Кутилмаганда иккинчи томондан яна бошқа отлиқларнинг қуршаб келиш режасини пучга чиқарди. Бердимурод билан Олтишбой бошчилигидаги бу янги тўда Ойтўғон тўдасига қараганда ҳам икки баравар кўп эди. Энди қутулишни ўйлашдан бошқа чора йўқ. Шошилмаса, панд еб қолади. Қора ай-

гир анча ўзига келиб қолган, бошини кўтарган ҳолла отлар ичидаги бияларга кўзи тушиб пишқирмоқда, жазаваси тутгандай, бир ерда гир айланиб, ер депсиммоқда эди. Матназар унинг олдига ўқдай учиб борди-да, бир сакраб миниб олди. Чаққон жиловни Ойтўгон бошлиқ отлиқлар томонга бурди.

Тўданинг сафи бузилиб, тўзғиди бирдан. Ўртада узун йўлак ҳосил бўлди. Ана шу йўлак Матназар учун айнан нажот йўли хизматини ўташи мумкин. Бироқ Бердиқул тўдаси ўша йўлак олдидан тўсиб чиқишга улгурди-ю, у ортга қайтишга мажбур бўлди. Лекин бўш келмади. Оломоннинг сийрак томонини мўлжалга олиб, кийиндек чаққонлик билан сакраб ўтди. Бир-икки отлиқни чалиб юбориб, ерга қулатди ҳам. Қийқириқлар кучайди. Қочқин ким, таъқибчилар ким — фарқи қолмади. Матназар пайт пойлаб уларни яна доғда қолдиришга эришди. Тўдадагилар ўзларини ўнглаб олиб, қарасалар, қора айғир кенг ялангликда учар юлдуздай гизиллаганича кетяпти. Қувишга тушдилар. Кенг ва текис майдон тўполон-суронга тўлиб, ҳақиқий жанггоҳни эслатмоқда эди ҳозир.

Матназар қутулдим, деб ўйлади-да, ортидан қувиб етолмаганларни мазах қилди. Кулди. Бироқ суюнишга эрта экан ҳали. Кутилмаганда қаршидан паст бўйли, бурни пучуқ милиционер бошлиқ янги тўда пайдо бўлди-да, бастига олиб келаверди. Орқада Бердиқул билан Олтмишбой тўдаси. Ана энди чипакам қуршовда қолганлигини сизди у. Лекин чиқмаган жондан умид. Ақлни йиғиб, бирон режа тузиш керак дарров. Отлиқлар ичида кўзга ботирлик қилиб, аслида қўли калтароқ, Матназарнинг помини эшитган он ўн чақирим наридан йўл олади-ганлар ҳам йўқ эмас эди. Матназар қора айғирнинг жиловини тортиб туриб, ана шулар орасига ўзини уришининг мўлжалини қилди. Кейин яшин тезлигидаги ҳаракат билан сафларни бузиб камондан отилган ўқ каби кўз очиб юмгунча узоқлашиб кетди. Таъқибчилар ҳайрон бўлиб қолишди.

Энди ҳамма отлиқлар ёй шаклини олган ҳолда фақат орқадангина қувардилар.

Матназарнинг олдидан ҳеч қандай таъқибчи тўсиб чиқиши мумкин эмас. Чунки у томон Устюртнинг энг ярамас, энг ашаддий жойи. У ёққа одамзодгина эмас, ҳатто ҳайвонлар ҳам яқинлашишга журъат қилолмайди.

Матназар отини нафас олишига ҳам имкон бермай, қандай бўлмасин таъқибчилардан тезроқ узоқлашиш

пайига тушди. Кейин уларнинг кўзини шамғалат қилиб, бирон ёққа шўнгиши мумкин. Бироқ, бунинг имкони бўлмади. Орқадагилар чаққон қисиб келардилар. Олдинда эса Устюртнинг қоқ юраги саналмиш ўша даҳшатли Борса келмас ботқоқлиги. Ҳар доим улкан том бўлиб муаллақ турадиган буғ тумани бугун юқоридаги шамол таъқибчи билан ер парчинлаб қолган. Олисдан кулранг девор. сингари яққол кўзга ташланмоқда эди. Буни кўрган отлиқларнинг эсхонаси чиқиб кетди.

— Қайт, қайт, Матназар!

— Йўлини тўсиб ўтинглар. Ботқоқликка қўйманглар уни!

— Тезроқ!

Матназар уларнинг товушини бемалол эшитди. Эшитди-ю, қулоқ солмади. Улардан нажот кутгандан кўра табиат ҳукмига жонини топширган минг бора афзал. Шу қарорга келди.

— Матназар, Матназар, эсингни ема!— дея бўғилди таъқибчилардан бири қути учиб.

— Қора айғирнинг олдини тўсинглар, тезроқ!..

Матназар пага-пага булутлар сингари тўзғиган буғ ичига шўнғиди-ю, кўздан йўқолди. Оломон олағовур кўтариб юборди. Отлар энди оппоқ қор сингари шўрхоклик сатҳида чуқур-чуқур из қолдириб чопишар, лекин борган сайин тезликлари сусаймоқда эди.

— Қайтинглар-ов-в!— деди вақтида тизгинни тортиб улгурганлардан бири.— Жаҳаннамга кетасизлар, яқинлашманг у ёққа!

Оломон ўрни-ўрнида тўхтаб қолди.

Улкан ботқоқлик узра буруқсаган буғ тумани ғужгон ўйнарди.

— Ана, ана у!..— дея бақирди олдинги сафдагилардан бири.

— Матназар!— дея бақирди бошқаси.

Ғира-шира ичида айғирнинг соядай шарпаси аранг кўзга ташланарди. От ярим белигача ботқоққа ботди. Довулга учраган қайиқдай дам кўтарилиб, дам пасайиб турди-да, кейин чўка бошлади. Бу айни пайтда ҳам аялчли, ҳам даҳшатли эди. Аммо унга яқинлашиб қутқариб қолишининг иложи йўқ. Одамлар бақириншарди:

— Ана у, ана, ана! Ё алҳазар, ё тавба!— деган нидолар янгради.

Қора айғир ирғишлаган жойдан суюқлик вақирлаб бир газ-бир газ юқорига отилиб турди-да, кейин ўлжасини ўз қаърига ютишга ошиқди. Кўп ўтмай қора

айғир чўккан ерда қозон қайнаётгандай вақур-вуқур товуш эшитилди. Ниҳоят, у ҳам тиңди. Бир пўстак ўрнича жой аҳён-аҳёнда кўпчиб қўярди, холос. Ундан ҳам ному нишон қолмади. Гўё ҳаво олмоқ ниятида юзага қалқиб чиққан, тимсоҳ яна эринибгина ўз қароргоҳига гумдон бўлгандай.

— Аттанг...— деб юборди бу даҳшатни кузатиб турганлардан яна кимдир.

— Ўзига ўзи ҳукм чиқариб, ўзи ижро этди, ярамас!— деган хулосага келди бошқаси.

Улар ғалабадан кўра кўпроқ мағлубиятга учраган беомад жангчилардай, бўшашибгина ўз арғумоқларининг бошини аста кетга бурдилар.

VI

Биринчи самолёт билан азонлаб Юлдуз, Вотти кеннойн, Ҳумайрабону етиб келди. Уларни ҳам барча маъракага йиғилганлар қатори, чуқур қайғу, тубсиз мунг забт этган.

Жамолов тун бўйи қизи ётган тобут ёнидан жилмай ўтириб чиқди-да, тонгдагина ўрнини Тошкентдан келганларга бўшатиб берди. Оппоқ сочли боши кўксида ҳам. Айвондан чиқар экан, уни кечаги Жамоловга ўхшамай қолганини кўриб, ҳайрон бўлдилар. Оғир жудолик ҳаддан ташқари эзиб ташлаган, ангорини бутунлай ўзгартириб юборган эди.

Юлдуз додлаб йиғларди. Вотти кеннойи билан Ҳумайрабону ҳам юрак-бағирни эзиб юборгудай нидо билан йиғи бошладилар. Йўқлаб йиғлашда Вотти кеннойининг олдига тушадигани йўқ экан. У ўн гулидан бир гули очилиб улгурмаган гунчан ниҳолнинг бевақт хазон бўлганига чидай олмаслигини баён қилар, қалдирғоч қанотидай қийғоч қора қошлари, оҳу кўзлари, чиройли боқишлари, ширин-ширин сўзлари, ҳусн-латофатда тенгсизлигини ва бошқа ҳамма-ҳамма фазилатларини бирма-бир санаб чиқарди. Уни дам тонг юлдузи чўлпонга, дам тунни мунаввар нурга чулғаган тўлип ойга, сахийлигини эса қуёшга, қалбини зилол чашмага қиёсларди. Шундай бокира қизнинг устига абадий тупроқ тортилишига чидолмасди.

Унинг жарангдор қўшиқ янглиғ гўяндасини теваракка йиғилганлар маҳлиё бўлиб тинглардилар.

Қора ернинг қаърида

Елғиз ётар бўлдингми-ё, жон болам!

Совуқ ернинг бағрида
Совуқ қотар бўлдингми-ё, жон болам!
Яқин-йироқ дўстларинг,
Йиғлаб зардоб ютмасми-ё, жон болам!
Қалам-қалам қошларинг
Хумориси тутмасми-ё, жон болам!

Йиғига жўр бўлаётган аёллар унинг гўяндаси уммони-
га ғарқ бўлиб қолардилар-да, кейин «жон болами»га қў-
шилиб, ҳамжиҳат уввос тортиб кетардилар.

Шарбатмидинг, болмидинг,
Бол сўзингга тўймадим-о, жон болам,
Лаҳза-лаҳза кулиб боққан
Гул юзингга тўймадим-о, жон болам!

— Оҳ, қандай қилайлигу-у-у!..

Ташқарида унсиз бош эгиб турган эркакларгача Вотти
кеннойининг йўқлашидан ларзага келар эдилар.

Профессор Жамолов марҳума жасадни Тошкентга
олиб кетиш учун оёқ тираб туриб олди. Маросим бошида
турганлар қари-қартанглар билан кенгайи бошладилар.
Дафн маросими бир кунга кечикди. Бунинг устига кун
иссиқ... Бири ундай деди, бири бундай. Лекин бирортала-
ри жасадни Тошкентга олиб кетилишини маъқулламасди.

— Қундузхон бу томонларга катта умид, олий ният
билан келган эди,— гап бошлади оқсоқоллардан бири,—
юраги шу ер билан боғланиб қолган эди. Зеро, марҳумани
шу тупроққа дафн қилмоқ вожибдир!

— Жуда ҳақ гап!

Шундай битимга келганликларини отасига етказиб
розилик сўрадилар. Профессор кўпчиликнинг раъйини
қайтаришга ҳад қилолмай, унсиз бош эгиш билан розилик
билдирди.

Тобут елкадан елкага ўтиб, Кийикчашма томон оқаёт-
ган эркаклар боши узра деярли сузиб кетди. Марҳума-
нинг энг севган жойи Бойқуштепа эмасмиди! Бу ерда
соатлаб туриб, теваракни томоша қилишни жуда ёқти-
рарди. Жасадни ҳам шу ерга қўйдилар. Бутун борлиқ
бемалол кўриниб турсин унга. Қушлар живирн, қулонлар
дупури, сайғоқлар сурони — табиат садоси буткул эшити-
либ турсин!

Тушга яқин элга ош тортилди. Қундузни кўрган, бил-
ган, тугишганлардай сезиб, шаънига яхши гаплар айтиб
юрганлар борки, дастурхон тузаб келавердилар. Довул-
бой отанинг ҳовлиси торлик қилиб, қўни-қўшниларникига

ҳам жой тайёрлашга тўғри келди. Яхши одамнинг азаси ҳам тўйга айланиб кетар экан. Шундай бўлди.

Дарбека кампирнинг хоҳишича, Вотти кенпойи, Ҳумайрабону, Юлдуз бошчилигида маъраканинг учи, етиси, ҳатто йўғирмасигача шу ҳовлида ўтказилди. Қирқини эса Тошкентда ўтказишга қарор қилдилар. Шу боисдан Қундуз вафотининг йўғирма биринчи куни йўлга чиқишди. Албатта, ҳаммаларининг баб-баравар меҳрларини қозониб олган, бегуноҳ шаҳид ўлган қизни олис элатда ёлғиз ташлаб кетиш қиёматли оғанидай топишиб, қарииндошдай сизу бизлик қилишиб, меҳри оқибатли бўлиб қолган кўнгли кенг, сахийликда беқиёс аҳли улус билан хайр-хўшлаш ҳам осон эмас эди уларга. Не иложки, тезроқ бориб қизининг ўзи туғилиб, улғайган юрт аҳлига ҳам ош тортиш фарз бор. Лекин Қундуз баҳона борди-келдиликни қанда қилмасликка, тез-тез дийдор кўришиб туришликка бир-бирларидан ваъда олдилар. Манзил йироғу кўнгли яқин бўлиб қолди.

Маҳалла-юрт, яқин-йироқ овул, қишлоқ вакиллари бир бўлиб аэропортгача кузатишди уларни.

Самолётга чиқиш олдидан Ҳумайрабону Темиржонни бағрига босди. Кўз ёши қилди.

— Яқин ўрталарда бориб қоларман,— дея тинчитишга уринди Темиржон.

Шунда ҳам уни қўйиб юбормасди она. Афтидан, Қундузнинг бошига тушган мусибат уни чўчитиб қўйганга ўхшайди.

— Яқин ўртада бориб қоламан, деяпман-ку, ойи-жон,— такрорлади ўғли унинг юзларидан ўйиб оларкан.

— Албатта бориш...— деди Ҳумайрабону ўрнига боядан бери илтижоланазарини Темиржондан узоқламай турган Юлдуз.

Шундан кейин икки ярим ойча вақт ўтди. Темиржон қўли бўшаб Тошкентга бориш мавридини тополмади. Ана шундай кунларнинг бирида унинг номига расмий бир мактуб келди. Хат илмий текшириш институтидан, унга институт директори ва профессор Жамолов имзо чеккан бўлиб, Темиржонни шошилинч етиб келиши сўралган эди.

Темиржон хатни Тожиддинга кўрсатиб, маслаҳат солди.

— Бор, оғайни,— деди у ҳам ўйлаб ўтирмай,— ҳеч иккиланмай бориб кел. Омадинг яна юришибди, файласуф. Фан кандидати бўлишингга астойдил ишонавер эди. Йўл очиқ. Табриклайман, дўстим!

Хатда Темиржоннинг ёнгоқ борасидаги гоёси тўғрисида илмий советда баҳс очилгани ва бу гоёи шу кеча кундуз учун жуда муҳимлиги сабабли уни лаборатория планига киритиш масаласи кўтарилгани таърифланган эди. Демак, Темиржон учун бундан буён амалий ишчи назария билан боғлаб олиб боришга тўғри келди. Ҳа, назария билан шуғулланишга вақт етди эди.

Самолётга билет олишдан бир кун олдин Қийкчашмага бориб келиш майли туғилди унда.

Темиржон отини етаклаб юриб, дала гулларида кўйни тулгунча терди ва Бойқуштепага, Қундузнинг қабри томон кетди. Қабр ёнига тиз чуқиб гуллари тартиб билан териб қўймоқчи эди. Караса, ундаи яқинроқ кимдир келиб бир неча бутакўз қўйиб кетибди. Бутакўз гулнинг шаклдай нафис ёноқлари биллур сингари тин-тиник. Аксинг жилваланади ҳар бирида. Сўлиб қолмасин, деб зиёратчи сувга чайиб келган шекилли, баргларида қўнган тонгги шудринг каби зилол томчилар йилтилади.

Темиржон гулдастани бутакўз қўйилган ердан пастроққа, қабрининг оёқ томонига ёйиб қўйди.

— Кечир!— деди у дунглик узра хомуш бош эгиб. Нимадир томонини буғиб келди. Доним чақмоқдан чақнаб, гулдай яшнаб юрган қизининг шу қабр остида ётганига ҳеч ишонгани келмасди. — Кошки улгани ёлгон бўлса!— дея шивирлади яна у.

Пастликда, қаердадир сув шилдирайди. Зумраддек тоза барглар заррин шуъла билан йўғрилган. Буталар оралаб шабада ёриллар, майда қўнғироқчаларининг жингиллаши мисол позик сас таратади.

Темиржон уридан турди. Тепаликка қандай чиқиб келган бўлса, яна шундай, битта-битта босганича тушиб кетди. Ёлғизоёқ суқмоққа етар-етмас қайта органига қайрилди. Тепаликдаги қабр ўқибгина қолаётгандай...

Темиржон отига сакраб минди-ю, яшил Қийкчашма суқмоқлари бўйлаб елдириб кетди. Шох-шаббалар ҳар дамдагидай силкинар, япроқлар оралаб кун тиги ёмғирдай қўйилиб турарди. Кушлар сайрар, қаердадир туқай булбули оҳу фиғон кўтарарди.

Темиржон Моёқулга етар-етмас кучатзор дала томондан қўшиқ янгради. Қўшиқни Ойсулув айтарди чоғи. Қўшиқ сўзлари ҳар галгидан содда кўркем табиат жилоси, муқаддас севгининг боқийлиги, мангу тотувлик ҳақида эди. Уни бутун борлиқ нафасини ичига ютиб, суқунатга толган ҳолда тингларди.

1968—1975 йиллар

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб. <i>Виждон</i>	7
Иккинчи китоб. <i>Барса қелмас</i>	100
Учинчи китоб. <i>Қундузхон</i>	454

На узбекском языке

ДЖОНРИД АБДУЛЛАХАНОВ

БАРСА—ҚЕЛЬМЕС

Роман

Редактор *Ҳ. Маҳмуджа*

Рассом *А. Паноз*

Расмлар редактори *А. Мамажонов*

Техн. редактор *М. Мирражабев*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 2450

Босмахонага берилди 17.11.83 Босишга рухсат этилди 02.02.84 Р — 02050 Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3 Адабий гарнитура. Юқори босма Шорт-ли босма л 31.08. Шартли кр. — огтаск 31.31. Нашр л. 33,7 Тиражи 60 000. Заказ 1605. Баҳоси 2 с. 20 т. Ғафур Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат назирати, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлигининг Бош корхонаси, Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.